Ahmed Emin

yalman

YAKIN TARİHTE

Gördüklerim ve Geçirdiklerim

Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erdinç

1

1888-1922

AHMED EMİN
YALMAN

Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim

I

Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.
Yayın No: 5
Telif Eserler No: 1

Yayın Yönetmeni
Alâattin Eser

Kitap Tasarımı
Cem Günübek

Yapım
Ajans C+E

Baskı
Özener Matbaacılık Ltd.Şti.

1. Baskı: Rey Yayınları- İstanbul, 1970
2. Baskı: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.- İstanbul **1997**

ISBN
975-8065-04-1 (Takım)
975-8065-05-X (1.Cilt)

"Tekrar yayın hakkı Tunç Yalman'a aittir."
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

© Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.
Merkez
Cumhuriyet Caddesi 171/4 Elmadağ/İstanbul
Telefon: 0.212. 225 30 63 - 225 30 65 - 225 30 68
Faks: 0.212. 240 61 19
Şube
Galatasaray, Sahne Sokak, Ali Han Kat:3, No:302
Telefon: 0.212. 243 61 90

AHMED EMİN YALMAN

Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim

1

1888-1922

Yayına Hazırlayan
Erol Şadi Erdinç

[Prof. Dr. Vakur Versan'ın
bir anma yazısı ile]

Gösterdiği yardımlar için
Tunç Yalman'a teşekkür ederiz.

Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.

İçindekiler

Ahmed Emin Yalman; Bir Yaşam Hikayesi *IX*
Ahmed Emin Yalman'ın Anlattığı Dönemler
Erol Şadi Erdinç XV
Ahmed Emin Yalman
Prof. Dr. Vakur Versan XXIII

I. KİTAP / *1888 - 1918*

Yakın tarihte...*Ahmed Emin Yalman 5*
Bir kehanet doğru çıktı mı? *7*
Hayata başlarken *10*
Hamal olmak hevesi *14*
Evimizdeki iki zıt âlem *19*
Süleyman Paşa'nın gölgesinde *23*
Bir haksızlığın hikayesi *28*
"Ben seyyah olacağım" *32*
Hür âlemle ilk temas *35*
Kemal'i keşfediyorum *40*
Yaman iki Alman vatanseveri *44*
Abdülhamid devrinde hayat *49*
Nasıl gazeteci oldum? *56*

Kıyamet kopuyor *68*
İkilik yılanı *81*
Haklı ve haksız *86*
Ecnebi entrikaları *91*
31 Mart ayaklanması *109*
Amerika'ya tahsile gidiyorum *126*
Columbia Osmanlı Cemiyeti *152*
Amerika'daki 20.000 Türk *157*
Castine dehşet içinde *163*
Gazeteciliğim ağır bastı *176*
Amerika ile yakından tanışma *180*
"Wichita" lı oluyorum *187*
Tarihin en korkunç suikastı *205*
Hamidiye ve Rauf Bey *221*
Bir şok tedavisi *225*
Harbin başında Amerika'dan Paris'e *234*
Harbe girişimiz *251*
Sırbistan'ı fethe gidiyoruz *294*
Galiçya cephesinde *304*
Örnek bir çalışma *339*
Atatürk'le trende buluşmam *346*
Vakit'i çıkarıyoruz *353*
Rus ihtilalinin sonu *360*
Üç Silahşör *386*
Ermeni meselesinin içyüzü ***394***
Karanlık devir *406*

İkinci kitap başlarken *Ahmed Emin Yalman 419*
Kütahya'da sürgün *421*
İzmir kıyameti ve telgrafın telleri *434*
Milli mukavemet başlıyor *441*
Erzurum ve Sivas'ta doğan güneş *450*
Felekten çaldığımız beş ay *462*
Bir gece baskını *474*
Kaçmak teşebbüsü *482*
Teslim oluyorum *487*
Malta yolunda *498*
Esirlik kampında *509*
Malta kampı nasıl meydana geldi? *519*
Sürgünler durmuyor *544*
"Yaşasın hürriyet!" *622*
16 kişi kaçıyor *634*
Tarihin en heyecanlı dramı *672*
Ankara yolunda *680*
Gazi'nin huzurunda *687*
Gazi hayatının hikayesini bana anlatıyor *697*
Mütareke müzakereleri *737*
Ankara'dan cephelere *741*
Yeni bir hayata giriyorum *796*

Ahmed Emin Yalman; Bir Yaşam Hikayesi

Türk Basını'nın önemli ismi Ahmed Emin Yalman, İmparatorluğun Batı'ya açılan penceresi ya da Batı'nın siyasal, toplumsal ve ekonomik gelişmelerinin fazlaca etkilediği Selânik'te doğmuştur (14 Mayıs 1888) ve aile ortamı, eski ile yeninin hoşgörü ile kaynaştığı bir yapıya sahiptir.

Babası Osman Tevfik Bey genç yaşında güzel yazısı sebebiyle Aşar Kalemi'ne görevli olarak alınmış, sonra Vilayet Muhasebe Kalemi'ne aktarılmıştı, ayrıca, idadi ve sanayi okullarına yazı, Askerî Rüşdiyesi'ne de tarih ve yazı dersleri veriyordu; bu nedenle Mustafa Kemal Paşa'ya da öğretmenlik yapmıştır. Osman Tevfik Bey, ayrıca *Ravza-i Edeb* (Edep bahçesi, 1883) ve iki yıl sürdürdüğü *Mütalaa* (1896-1897) adını taşıyan edebî dergileri yayınlamıştır.

Yalman, Şeyh Maruf Efendi'nin özel okulunda başlayan ilkeğitimini (1894) daha düzenli ve iyi bir okul olan Feyz-i Sıbyan'da tamamlamıştır. 1901'de yazıldığı Selânik Askerî Rüşdiyesi'ni bitirmesine iki ay kala, geçirdiği hastalık nedeniyle çok sevdiği bu okuldan ayrılır ve Selânik Alman Mektebi'ne yazılır.

Bir okuma ve öğrenme tutkunu olan Yalman, eğitiminden ardakalan zamanlarında istibdat devrinin baskı yönetimine karşı çıkan aydınların yazılarını, kitaplarını fikrî özümleme ile anlamaya çalışmaktadır. Bu arada babası Osman Tevfik Bey, İstanbul'da Matbuat Umum Müdürlüğü'nde çalışmaya başlamış, daha sonra da İdare-i

Mahsusa adını taşıyan Denizyolları'na dolgun bir maaşla geçmiştir. Ailesini de İstanbul'a aldırır. Bir süre daha Selânik'te kalan Yalman da İstanbul'a gelecek, Beyoğlu Alman Mektebi'ne yazılacak ve burayı bitirecektir (1907). İçindeki gazeteci olmak tutkusu ağır basmaktadır. Babasının mektubu ile geldiği dönemin ünlü yazarlarından Hüseyin Cahid (Yalçın) Bey'in karşı çıkmasına hiç aldırmaz, tek isteği gazeteci olmaktır. Çaresiz kalan Hüseyin Cahid Bey, bir mektup yazarak onu Abdullah Zühtü Bey'e gönderir. İlk başvurulan *İkdam* için Ahmed Cevdet Bey onu küçümser ama *Sabah* gazetesi sahibi Mihran Efendi hemen işe başlatır.

Yalman artık gazeteci olmuştur. *Sabah* gazetesinde muhabir ve çevirmen olarak görevlidir. Gazeteciliğinde, mesleğin kuralları, ahlâkı ve sorumluluğu yönünden hocası Mahmud Sadık'tır. Ne var ki gazetecilik, dönemin şartları içinde zaman ve kazanç yönünden iki zıt görüntüdür; zamanı bol ama parası azdır, geçim için de yeterli değildir. Nitekim zamanın önemli gazetecilerinin gazetecilikleri yanında ayrı bir görevleri de vardır. Yalman ise bir taraftan tutkunu olduğu gazeteciliğini, bir taraftan da yüksek eğitimini sürdürmek çabasındadır. İmparatorluk'ta büyük nüfuz sahibi, Alman Sefareti Baştercümanı Dr. Gies'in yardımı ile Yıldız Sarayı Tercüme Odası'na "Hülefa" olarak atanır (1907). Bu görevi 1909 yılına kadar sürecektir.

Bu arada Yalman, Hukuk Fakültesi'nde yüksek eğitimine başlamıştır (1909). Tercüme Kalemi'ndeki görevi ise ingilizce bilir bir eleman olarak, Ayân'da Said Paşa'ya birtakım çeviriler yapmak üzere değiştirilmiştir. Yeni görevi, kendi deyimi ile iki yönden yararlı olmuştur; birincisi, Said Paşa'yı yakından tanımak, ikincisi de yeni parlamento hayatına Ayân Meclisi'nin penceresinden bakmak olanağını bulmak.

Hürriyet'in İlanı olarak adlandırılan büyük değişim ve oluşum bu sırada meydana gelir. Yalman, çalıştığı *Sabah* gazetesinden ayrılacak ve başyazarlığının ilk adımı olan Abdullah Zühtü'nün çıkarmaya başladığı *Yeni Gazete*'ye geçecektir.

Siyasal yaşam içinde Yalman'ın büyük arzusu, bağımsız bir gazeteci olarak mesleğini sürdürmektir ama dönemin her aydını gibi bir arkadaşının teşvikiyle yaşamı süresince ilk ve tek kez bir siyasal cemiyete, Cemiyet-i Mukaddese olarak anılan İttihat ve Terakki'ye Kuran'a el basarak bağlılık yemini edecek, üye olacaktır. Bir gözlemi de şudur: Siyasal ortam içinde bir takım zıtlıkların aynı anda yaşandığını kimi zaman hayretle, kimi zaman da üzüntü ile görecektir.

1911 yılı Ahmed Emin Yalman için yaşamında bir dönüm noktasıdır. Maarif Nezaretin'ce, Amerika'ya, eğitim görmek üzere öğrenci gönderilecektir; açılan sınavı kazanır. *Yeni Gazete*'deki görevinden ayrılarak Amerika'nın yolunu tutar.

Amerika'da Columbia Üniversitesi'nde geçen yıllar, onun Yeni Dünya'da gördükleri, yaşadıkları ve öğrendikleri yönünden değişmesine ve gelişmesine neden olmuştur. Amerika'da eğitimini sürdürdüğü sırada bu ülke gazetelerine yazılar yazdığı gibi *Yeni Gazete* ve *İkdam*'a da "Amerika Mektupları" göndermektedir. Gördüğü ana eğitim Felsefe'nin yanında, temel olarak Sosyoloji ve İstatistik dersleri de almaktadır. 1912'de yüksek meslek eğitimi vermek üzere açılan Pulitzer Gazetecilik Okulu'nun ilk öğrencilerinden ve mezunlarından biri olacaktır. Eğitimi sonucunda hazırladığı tezi kabul edilmiş ve Siyasi İlimler Fakültesi'nin yayınları arasında kitap olarak çıkmıştır: *The Development of Modern Turkey as Measuret by its Press.* O, artık felsefe doktorudur.

Yalman yurda döndükten sonra Maarif Nezareti tarafından ünlü düşünür Ziya Gökalp'in yardımcılığına atanır. Görevleri 1914-1916 yılları arasında Darülfünun'da Sosyoloji (İctimaiyat) müderris muavinliği, 1916-1920 yılları arasında da Mülkiye Mektebi'nde İstatistik müderrisliğidir. Bu görevleri sırasında iktidarın sözcülüğünü yapan *Tanin* gazetesinde yazı işleri müdürlüğünü üstlenir. *Tanin* ona yeni bir olanak sağlar, harp muhabiri olarak Almanya'ya gönderilecek, Batı Cephesi'ni dolaşacak Hindenburg ve Ludendorf gibi ünlü

komutanlarla görüşecek ve Galiçya Cephesi'ni de dolaştıktan sonra yurda dönecektir.

Asım Us'la birlikte *Vakit* gazetesini kurar ve ilk sayısı 22 Ekim 1917'de yayınlanan bu gazetede başyazarlığı üstlenir. Savaş nedeniyle hükümetin basın üzerindeki ağır denetimi bir yana, düşman işgaline uğramış yerler hakkında ya da yapılan ihtikâr ve suistimaller için haber yasaklamaları, 11 Haziran 1918'de kaldırılacak, bir dar çember oluşturan "Savaş sırrı" içeriğini taşıyıp taşımadığı hükümetin göstereceği makamdan sorulacaktır. Basın için bu biraz soluklanma olmuştur.

Bu arada Yalman, Almanya'da, Gotha kentinde bulunan Perthes yayınevince, dünya ülkeleri hakkında yayınlanan bir serinin Türkiye bölümünü yazmak işini üstlenir. *Die Türkei* adını taşıyan bu eser, her bakımdan Almanlara Türkiye hakkında bir fikir vermek üzere kaleme alınmıştır.

3 temmuz 1918'de Sultan V. Mehmed Reşat'ın ölümü üzerine VI. Mehmed Vahdettin tahta geçmiştir. Kısa bir süre sonra, Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi üzerine Batı Cephesi savunmasız kalmış, İstanbul, tehlikeye düşmüştür. Tal'at Paşa'nın başkanlığındaki İttihad ve Terakkı Hükümeti iktidardan çekilmiş ve yerine gelen Ahmed İzzet Paşa Hükümeti Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır (30 Ekim 1918).

Mütareke'nin ağır koşulları ve haksız uygulamalarına karşı mahalli direnmeler başlar; bir kısım basın da bu eylemi desteklemektedir ve *Vakit* de bunlar arasındadır. Mütareke olayları içinde aydınların karanlık dönem için çeşitli kurtuluş reçeteleri vardır. Nitekim Ahmed Emin Yalman 30 Kasım ve 1 Aralık günlerinde, "İstikbal Düşünceleri" başlığı ile birbirini tamamlayan iki yazısında Amerika ile işbirliğini önerecek, bu düşüncesi 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki çok partili hayata geçişte muhalefeti desteklediği için iktidar tarafından, Mütareke'de bağımsızlık düşüncesine karşı Amerikan mandası taraftarlığı ettiği biçiminde ileri sürülecektir.

Ahmed Emin Yalman, 10 Mart 1919'da gözaltına alındığı za-

man, bir gazeteci için en büyük ve bulunmaz raslantı olarak, aynı zamanda gözaltına alınan sadrıazam, nazırlar, merkez-i umumî üyeleri gibi İttihadçıların ortasına düşecek ve İttihadçılar aleyhindeki bu girişimi gizlice gazetesine bildirecektir. Damad Ferid Paşa Hükümeti tarafından Kütahya'ya, 1920'de bağımsızlık hareketine iyimser bir tavır takınması nedeniyle İngilizler tarafından Malta'ya sürülecektir.

İki yıla yaklaşan bir süre dolduran Malta esaretinden sonra yurda dönen Ahmed Emin Yalman'a Ankara Hükümeti'nce Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü önerilir; ancak, Yalman için esas, bağımsız gazeteciliktir. Malta sürgünlüğü dönüşünden sonra Ankara'ya giden Yalman'ın bu düşüncesi, Anadolu hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa tarafından da olumlu karşılanır. Bir gazeteci olarak büyük güven kazanmış olan Yalman, Paşa'nın ve Rauf Bey'in özgeçmişlerini dinleyecek, yazacak ve yayınlanacaktır. Bir de Ankara Hükümeti tarafından cepheleri dolaşmasına izin verilmiştir.

İstanbul'a döner, Vakit gazetesinde görevini sürdürmektedir; ancak ortaklar arasındaki anlaşmazlık sonucu gazeteyi bırakır.

Cumhuriyet'in ilanı yeni bir süreci başlatmıştır. Yalman'ın Ahmed Şükrü Esmer ve Enis Tahsin Til ile kurduğu *Vatan*, bu yolda hizmet için doğar (26 Mart 1923). İki yıllık süre içinde gazete inandığı ve doğru bulduğu özgürlükçü ve çoğulcu bir sistemi özleyen düşünceleri savunmuştur. Cumhuriyet Halk Fırkası (sonra CHP)'nin iktidarına karşı muhalefeti temsil eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı destekleyecektir. 1925'teki Şeyh Said Ayaklanması ile Cumhuriyeti tehlikeye düşüren olaylar başgösterince TBMM'ce kabul edilen Takrir-i Sükün Kanunu'na dayanılarak bir kısım gazeteler kapatılır; *Vatan* da bunların arasındadır. Yalman, İstiklal Mahkemesi'nde yargılanır ve aklanır. Bunun üzerine gazeteciliğe bir süre ara veren Yalman, ticaret hayatına atılacaktır. Uzunca bir süre basın hayatından uzaklaşan Yalman, Atatürk'ün izni ile yeniden yazı hayatına dönecek ve 1936'da haftalık *Kaynak* adlı bir gazete yayınlayacaktır; ancak onun

amacı günlük bir gazetedir. Özlediği bu durum gerçekleşir. *Tan* gazetesini ortakları Zekeriya Sertel ve Halil Lütfi Dördüncü ile devralarak başına geçer. Yolsuzlukları cesaretle eleştiren Yalman, iktidarın tepkisini çekmektedir. *Tan*'ın üç aylık bir zaman için kapatılması, ortaklığın da bozulması ile sonuçlanır. 1938-1939 yıllarında New York Sergisi yayın müdürlüğünde bulunur.

Yalman, 1940'ta *Vatan* gazetesini yeniden çıkararak 1960 yılına kadar başyazarlığını yapacaktır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Türkiye'de, çok partili siyasal hayata geçilmiştir. Dörtlü Takrir ile başlayan Demokrat Parti'nin oluşumunda Yalman, bu parti ve kurucularını destekledi. 22 Kasım 1952'de Malatya'da aşırı bir milliyetçi tarafından uğradığı silahlı saldırıda ağır yaralanacaktır. Ne var ki, DP yeni bir tek parti yönetimi meydana getirmek istemektedir. Yalman, inandığı ve doğru bulduğu düşüncelerini savunmak yolunda DP'ye karşı da muhalefete başlar; hakkında bir kaç kez soruşturma açılır.1959'da "Pulliam Davası" denen olayda bir çeviri yazısı yüzünden 15 ay hapse mahküm oldu. 1960 yılında basına yaptığı hizmetler için kendisine California ve Georgia Üniversitesi tarafından altın plaka "Üstün Cesaret Armağanı" ile ödüllendirilir. Yalman, 1960-1962 yılları arasında da *Hür Vatan* gazetesini çıkarmıştır.

Özgürlük ve çağdaşlaşma yolunda bir Liberal'in, Ahmed Emin Yalman'ın yaşam öyküsünden kısa kesitler bunlardır.

Yalman, bir çok eseri çevirerek dilimize kazandırmıştır; telif eserleri ise şunlardır; *The Development of Modern Turkey as Measuret by its Press* (New York, 1914), *Die Türkei* (Türkiye, 1918), *Turkey in The Wold War* (Dünya Savaşı'nda Türkiye, 1928), *Gerçekleşen Rüya* (1938), Havalarda 50.000 Kilometre (3 cilt, 1943), *Naziliğin İçyüzü* (1943), *Yarının Türkiyesi'ne Seyahat* (1944), *San Francisco'da Neler Gördüm* (1945), *Turkey in My Time* (Zamanımda Türkiye, 1956), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* (4 cilt, 1970).

Ahmed Emin Yalman'ın Anlattığı Dönemler

Erol Şadi Erdinç

Ahmed Emin Yalman'ın iki cilt halinde dört kitaptan oluşan hatıraları, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin - kuruluş dahil- yetmiş yıla yaklaşan zamanı içindeki önemli olayları ve bu olaylarda etkinliği olan kişileri kapsar. Yalman, bir gazeteci, bir başyazar olarak yaşadıklarını ve gördüklerini bize yorumları ile yansıtır.

Bu zaman dilimi içinde, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi, siyasal yönden bakılacak olursa, birbirini izleyen ve aşan bir olaylar birikimidir. Bu birikimin özünde, çöküşe doğru yönelmiş gidişi durdurma çabası ve İkinci Abdülhamid'in istibdat yönetimine karşı direniş vardır; nedeni de hürriyetten yoksun, tekdüze bir siyasal ortamın geleceğe yönelik toplumsal aşamaya olanak sağlayamamasıdır. Özet olarak, İkinci Abdülhamid'in önce ilan ettiği, sonra da askıya aldığı Kanun-ı Esasî'(Anayasa)'nin yeniden yürürlük kazanması ve vatandaşların - ki bunlar, tebaa-i Şâhâne'dir- hak ve görevlerini belirleme çabaları, yeni bir dönemi başlatmıştır.

Osmanlı tarihinde, aydınların ve subayların öncülüğünde ilk kez meydana gelen bu "tebaa"nın hak direnmesi, Hürriyet'in İlanı (10 Temmuz 1324/ 23 Temmuz 1908) ile başladığı için İkinci Meşrutiyet

olarak adlandırılır ve bu dönem Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna, Mondros Mütarekesi'ne kadar uzanır.

Yoğun siyasal ve toplumsal sorunlar ortamında bu hareketi başlatmış, başarıyla üstesinden gelmiş olan ve Kanun-ı Esasi'nin ilanının ilk günlerinde "Cemiyet-i Mukaddese" olarak anılan İttihad ve Terakki'ye karşı çıkmak vatan ihaneti ile eşdeğer sayılmıştır. Sansür kaldırılmış, basın özgürlüğe kavuşmuştur, ama bu yeterli midir?

İttihad ve Terakki'ce Meşrutiyet'in ilk yıllarında izlenen İttihad-ı Anasır (Unsurların Birliği) siyaseti en tutarlı yol gibi görülmektedir. Güdülen amaç İmparatorluğun birliğini ve sürekliliğini sağlamak bakımından gereklidir. Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan unsurların bir kısmının ayrılıkçı bir yol izlemesi, kimilerinin de himaye görünümü altında büyük devletlerin koruyuculuğuna sığınma isteklerine karşı imparatorluğun birlik ve sürekliliğinin "Osmanlılık" düşüncesi ile sağlanabileceği inancı temel koşul olarak benimsenmiştir.

Meşrutiyet yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Çeşitli düşünce akımlarının yeni bir siyasal ve toplumsal düzen yaratma önerileri gündemi oluşturmaktadır. Meclis-i Mebusan açılmıştır. Ne var ki, giderek bu yeni oluşuma tepkiler ve direnişler de artmaktadır. En belirgin özelliğe sahip olanı 31 Mart Olayı'dır. Yabancı tahriklerinin de sezildiği İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin yayın organı *Volkan*'ın "Şeriat" isteklerine, Meşrutiyet'in muhafızı olan Avcı Taburları da katılmış, yenileşmeye karşıt bir zihniyetin etken olduğu bunalımda, ayrıca çıkarları zedelenen istibdat dönemi kalıntılarının da payı bulunmaktadır. Rumeli'den İstanbul üzerine yürüyen Hareket Ordusu olayları bastıracak, suçlular gereken cezaları bulacaklardır.

Bu arada İkinci Abdülhamid de tahttan indirilmiştir.

İttihad ve Terakki'ye karşı gelişen siyasal oluşumlardan ayrı, bir başka muhafelet, "Halâskâr Zabitan Olayı"dır; zora dayanan bir eylemi olmamakla beraber yönetimi elinde bulunduranlara ve etkili

kişilere gönderilen tehdit mektupları ile İttihad ve Terakki, iktidarı terke zorlanmıştır ve başarılı da olunmuştur. Burada özellikle üzerinde durulması gereken husus, Hürriyet'in İlanı'ndan beri İttihad ve Terakki'nin devlet yönetimindeki 'sorumluluğu olmayan yetki'sidir ve siyasal ortamda eleştirilerin ortak noktası da budur.

Büyük umutlarla kurulan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın başkanlığındaki büyük kabine, İmparatorluğu Balkan Savaşı'na sokmuş, Rumeli'nin kaybı ile sonuçlanan bu savaşların ardından ve Kamil Paşa Hükümeti'nce Edirne'nin galip Balkanlılara terki söz konusu edilerek İttihad ve Terakki'nin itibarını ve iktidarını sağlayan "Babıâli Baskını" bu sırada meydana gelmiştir. Sadaret'e getirilen Mahmud Şevket Paşa'nın suikast sonucu ölümü üzerine İttihad ve Terakki Hükümeti'nin doğrudan iktidarı başlar.

İttihad ve Terakki'nin Babıâli Baskını mutlak iktidarını sağlamıştır ama imparatorluğu Almanya ve Avusturya- Macaristan yanında Birinci Dünya Savaşı'na emrivakiyle sokması bugün de eleştirileri sürdürülen bir siyasal tasarrufun kötüye kullanılması olmuştur. Uzun savaş yıllarının getirdiği ağır yükümlülükler, yokluk ve çaresizlik, haber alma özgürlüğünün kısıtlanması ve doğru olmayan bilgilendirme yanında keyfi ve kötü yönetim, bir siyasal partiyi ve dönemini belgeler. Savaş yenilgiyle sonuçlanmıştır. İttihad ve Terakki'nin tek parti olarak hakimiyetini sürdürdüğü bu dönemin önemli olayları arasında sayılması gereken, kapitülasyonların 1 Ekim 1914'ten geçerli olmak üzere kaldırılması, bunu tamamlamak üzere 2 Kasım 1916'da bir nota ile bu ağır yükümlülüğü pekiştiren -her türlü- milletlerarası anlaşmaların (buna 1856 Paris ve 1878 Berlin anlaşmaları da dahildir) ilga edilmesidir.

Osmanlı İmparatorluğu için Birinci Dünya Savaşı'nın sonu, ağır hükümler taşıyan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıdır ve 1922 yılına kadar sürecek bu zaman Mütareke Dönemi'dir. İttihad ve

Terakki, iktidar yıllarının hesabını, Divaniye mebusu Fuad Bey'in on maddelik takriri ile kura isabet eden Meclis-i Mebusan'ın Beşinci Şube'sinde, Said Halim ve Tal'at paşalar kabineleri üyelerinin sorguya çekilmesi ile verecektir. Sonra, "8 mart 1335 tarihinde irade-i seniyye-i hazret-i Padişahi'ye iktiran eden kararname ile müteşekkil Divan-ı Harb-i Örfi" yargılamaları "vicahen" ya da "gıyaben" merkez-i umumî üyeleri, katib-i mesuller ve önde gelen üyeleri yargılayacak ve mahküm edecektir. İttihad ve Terakki üçüncü kez, Ankara'da, İzmir Suikasti davasına bakan Ankara İstiklal Mahkemesi'nce, İzmir Suikastı davasından tefrik edilerek Ankara'da görülen siyasi dava sonucu verilen hükümlerle tasfiye ve tarihin hükmüne terk edilecektir.

Savaş yenilgi ile sonuçlanmış, savaşa girmiş ve yönetmiş olan İttihad ve Terakki Hükümeti, iktidardan çekilmiştir. Yeni kurulan Ahmed İzzet Paşa Hükümeti'nin ilk işi, mütarekeyi imzalamak olmuştur; ancak, Mütareke'nin ağır koşullarına ve galiplerin haksız uygulamalarına karşı çareler ne olmalıdır? Yerel ve ulusal direnmeler başlar. Bir kısmı hakların savunulması yolunda adaletin, bir kısmı ise silah gücünün önemi üzerinde durmaktadırlar. İzmir'in işgali ile başlayan ulusal direnme, redd-i ilhak ya da müdafaa-i hukuk cemiyetleri şeklinde oluşmuş, yer yer de genel kongreler toplanmıştır.

İşte Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğündeki Amasya Bildirisi'nden sonra, Erzurum kongresi ile doğu Anadolu, Sivas Kongresi ile de Anadolu ve Rumeli bir bütün haline getirilmiştir. Amaç, işgalci düşmanın yurt topraklarından çıkarılması ve bağımsızlığın kazanılmasıdır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i Temsiliyye'si, bütünlüğü oluşturmak çabası içindedir. İstanbul'da, işgal altındaki İstanbul Hükümeti ise galiplerin her arzusuna aşırı bir uyumluluk göstererek boyun eğmekte, böylece uygun barış şartlarına kavuşulacağı umudundadır; hatta, Anadolu Hareketi'ni "eşkiyalık" olarak isimlendirmekte, Seyhülislam da Kurtuluş Savaşı'nın öncüleri

için "katllerinin vacip olduğu " yolunda fetva vermektedir. Ne var ki, İstanbul Hükümeti'nin kararları, İzmit'ten öteye geçememektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği çöküntü Türk Kurtuluş Savaşı'nın maddi şartlarını ağırlaştırmıştır. Anadolu'da askeri komutanların desteği ile Heyet-i Temsiliyye, daha önce feshedilmiş Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılmasını sağlamış; ancak işgal altındaki bir meclisin çalışamayacağı 16 Mart tarihindeki fiilî işgal ile ispatlanmıştır. "Ahd-ı Millî" beyannamesinin kabulü, Galiplerin tepkisini çekmiş, bazı üyelerin gözaltına alınması üzerine Meclis-i Mebusan çalışmalarını tatil etmiştir.

Bu durum karşısında "Tahlis-i nefs ile" Anadolu'ya katılmış üyeler ve Müdafaa-i Hukuk'ça seçilenler TBMM'yi oluşturacaklar ve Türkiye Devleti'nin kuruluşunda ilk adım atılacaktır.

TBMM Hükümeti, başarıyla yöneteceği Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Lozan'ı imzalayacak ve ulusal sınırlarını belirleyecektir. İşgalci düşman, ulusal sınırlar içinde temizlenmiştir ama devletin yönetim şekli ne olacaktır? Cumhuriyet tartışmaları, yandaşları ve karşıtları arasında bir hayli uzun sürmüştür. Oysa ki TBMM kürsüsünün arkasındaki levhada, "Hakimiyet kayıtsız ve şartsız milletindir" yazılıdır ve bu da cumhuriyetin açık bir tarifidir. Sonuçta Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Rauf Bey'in beyanatı (Vatan ve Tevhid-i Efkar, 1 Kasım 1923) büyük gürültülere neden olacaktır. İsmet Paşa (İnönü) ile Rauf Bey arasındaki tartışma "Ulusal hakimiyetin gelişmesi mi cumhuriyettir, cumhuriyet mi ulusal hakimiyetin vardığı son noktadır?" konusunun çözümüdür.

Bağımsızlık kazanıldıktan sonra Türkiye'de yeni bir ulusal devletin yeni bir yapılanması söz konusudur. TBMM, 3 mart 1924'te kabul edeceği üç kanun ile (ki bunlar, Hilafet'in ilgasına ve Hanedan-ı Osmani'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Tekke ve Zaviyelerle Türbe-

lerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Men ve Ilgasına Dair Kanun) çağdaşlaşma yolundaki büyük adımı atmıştır. Cumhuriyet'in ilanında halkın, halk için, halk tarafından yönetileceği demokratik bir düzene yönelme girişimi vardır.

Genç Cumhuriyet'i tehdit eden tutucular ve geçmişin çıkarcı çevreleri ortamı karıştırmak için çeşitli olayları körüklemektedirler. Şeyh Said Ayaklanması bu sırada meydana gelir. Cumhuriyet'in varlığına yönelik tehlikeye karşı önlem yasalarından biri olarak kabul edilen Takrir-i Sükün Kanunu'na dayanılarak özgürlükçü ve çoğulcu sisteme geçişin bir deneyimi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile bir kısım gazete ve dergiler kapatılır. Ulusal kurtuluş Savaşı'nda olduğu gibi İstiklal Mahkemeleri yeniden çalıştırılmaya başlanır. Burada yeni bir kuruluşu, Cumhuriyet'i korumak endişesi ağır basmıştır. Yeniden denenecek olan çok partili girişimin sonucu Serbest Cumhuriyet Fırkası da umulanı verememiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar uzanan bu dönemde, muhafeletsiz bir tek parti vardır; bu tek partinin uyguladığı baskıcı yönetim vardır. Demokrasiden söz edilemez, basın ağır bir yönetim müdahalesiyle karşı karşıyadır. Hangi haberin ne şekilde konulacağını ya da konulmayacağını yönetim belirlemektedir. Aksine davranış ise gazetenin geçici veya sürekli kapatılması demektir. Savaşın sonu bir uluslararası yapılanmayı getirdiği gibi ulusların yönetimine demokratik düzene bağlı, çoğulcu katılımı sağlayan çok partili düzeni de getirmiştir. Türkiye için de bu durum geçerlidir. Bir özellik dikkate değer; Tek parti yönetimi, gelecekte demokratik düzeni sağlayacak olan bir altyapı da hazırlamıştır.

14 Mayıs 1950 seçimleri, Seçim Kanunu'nun getirdiği gizli oy, açık sayım ile iktidarı değiştirmiştir. Yine bir tek parti iktidarı vardır ama bu kez muhafelet de vardır. DP iktidarında, önce var olan demokratik hava, ekonomik koşulların ağırlaşması ile giderek bir baskı

rejimine dönüşmektedir. Geçmişten geleceğe uzanan olaylar içerik bakımından çok az farklılıkla aynıdır; yönetimlerin aldığı ad değişmektedir. Devletçilik'ten Liberal ekonomiye geçen düzen, yanlış uygulamaları ile savurganlık ve yolsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu duruma karşı sürdürülen mücadele için yasaklar getirilmektedir. Gazete sütunları konulan yasaklar nedeniyle boş çıkmaktadır. Önlem yasalarının karşıtları çoğaltmıştır. İktidarın keyfiliğe varan yönetimi. 1957 seçimlerinin huzursuzluğu, tek parti yönetimince kurulan "Meclis Tahkikat komisyonu" diktatörlük yolunu açabilecek kararları yanında, basına getirilen sınırlayıcı kurallar ile muhaliflere uygulanan cezalar, ünlü gazetecilerin eleştirileri nedeniyle hapse konulmaları hep bu duruma etkili olaylardır.

27 Mayıs 1960'ta Ordu, yönetime el koydu. Askeri müdahalenin bildirisinde, "Bugün demokrasimizin içine düştüğü buhran ve son müessif hadiseler dolayısıyla ve kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri memleketin idaresini ele almıştır," deniliyor, bu harekete Silahlı Kuvvetler'in partileri içine düştükleri uzlaşmaz durumdan kurtarmak ve partilerüstü tarafsız bir idarenin hakemliği altında en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırarak idareyi seçimi kazanana devir ve teslim etmek üzere girişmiş" olduğu belirtiliyordu.

DP iktidarı Yüksek Adalet Divanı'nca yargılandı. Hazırlanan yeni Anayasa Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana en demokratik özellikleri taşıyordu. Buna paralel olarak Seçim Kanunu, tam bir "temsil esası"nı getirmekteydi ve artık koalisyonlarla yönetim dönemi başlıyordu. Getirilen özgürlük ortamı içinde iktidarların kısır çekişmeleri ve oluşan siyasal akımların birbiriyle başlayan çatışmaları, askeri müdahaleye ve Anayasa'nın bir takım maddeleri üzerinde değişikliklere neden olmuştur.

Yukarıdan beri özet olarak uç noktalarını belirtmeye çalıştığı-

mız olaylar içinde Ahmed Emin Yalman, bir gazeteci, bir başyazar olarak inandığı özgürlükçü, çoğulcu demokrasiyi ve liberal düşünceleri inandığı uygarlık yolunda inançla savunmuştur.

Hatıraların yayını Tunç Yalman ile Alâattin Eser işbirliğinin sonucudur ve bunu da Ferruh Doğan sağlamıştır. Bir "Hayrü'l-Halef" olarak Tunç Yalman'dan büyük yardımlar gördük. Alâattin Eser, aşırı titizliği ile düzeltmelerin üstesinden geldi. Cem Günübek, kapak ve sayfa düzenlemeleri ve düzetmedeki yardımları ile esere ruh katmıştır. Dizin konusundaki yardımlar Faruk Ilıkan ve Ersun Erdinç'ten gelmiştir. Bu hatıraların yayınlanmasında maddi yükümlülükleri üstlenmiş olan Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. sahip ve yöneticileri Semih Eser ve Atilla Erşan'a teşekkürlerimiz sonsuzdur.

Son olarak şunu belirtmek isterim, bu eserin yayınlanması ortak bir çalışmanın ürünüdür; ancak hatalar bana aittir.

Ahmed Emin Yalman

Hayatı boyunca özgürlük ve demokrasi için mücadele etti.

Prof. Dr. Vakur Versan

Ahmed Emin Yalman, mesleğine aşık, çok yönlü, çok başarılı bir gazeteci olması yanında son iki yüz yıldır çaba gösterdiğimiz çağdaşlaşma hareketine hayatı boyunca inanarak katılmış ve bir çok alanda öncülük etmiş bir kalem sahibidir. Kendi deyimi ile "bir hürriyet ve ıslahat sevdalısıdır."

Yakın tarihimizin çok önemli safhalarını teşkil eden Abdülhamit ve İkinci Meşrutiyet devirlerini yaşamış olması Mütareke devrini, Milli Kurtuluş Savaşı'nı, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarını, daha sonraları çok partili parlamenter demokrasinin yurdumuzda yerleşmesi çabalarını bir gazeteci olarak yakından izlemiş bulunması ve bunların bir çoklarına fiilen karışmış olması Ahmed Emin Yalman'a Türk basın tarihinde ve toplum hayatında önemli bir yer vermiş bulunmaktadır.

Esaslı bir sosyoloji ve tarih eğitimine ve gazetecilik tecrübesine sahip olan Yalman, İkinci Meşrutiyet'in İlanını izleyen yıllardan itibaren bir taraftan Ziya Gökalp'in yardımcısı olarak İstanbul Darülfünunu'nda öğretim üyeliğini yürütürken, diğer taraftan yazı heyetlerine katıldığı ve başyazılarını kaleme aldığı *Sabah* ve *Yeni Gazete*'de devrin siyasi ve sosyal sorunlarına ışık tutuyor ve yol gösteriyordu.

İnandığı, özgürlükçü, çoğulcu ve liberal fikirler dışında hiçbir siyasi partinin veya zümrenin arzularına tercüman olmayan karakteri nedeniyle zaman zaman çeşitli iktidarların hışmına uğrayan Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği yıllarda önce Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından Kütahya'ya sürgüne gönderilmiş ve bu menfa-

dan avdet ettikten sonra Mütareke yıllarında Anadolu'daki milli harekata karşı yayın yapan bir kısım İstanbul basınına karşı, çıkarmakta olduğu *Vakit* gazetesinde hücumlarda bulunması ve Anadolu harekatını desteklemesi nedeniyle, bir kısım milliyetçi aydınlarla birlikte, İngilizler tarafından Malta adasına sürülmüş ve orada iki yıla yakın kalmıştır.

Bu iki yıllık menfadan sonra Malta'dan kurtulunca tekrar işbaşına, yani *Vakit* gazetesine dönmüştür.

Tam o sırada Ankara'da Fransa adına Franklin Bouillon ile "Ankara Antlaşması" imzalanmıştı. Bu Fransızların müttefiklerinden ayrılması ve Ankara ile ayrı bir barış imzalaması demekti. Böylece Adana, Şanlıurfa, Kahramanmaraş, Gaziantep kurtarılıyor, Fransa buraları hakkındaki iddialardan vazgeçiyor, İskenderun sancağında da Türk dili resmi lisan olmak üzere özel bir idare kuruluyordu. Bu sayede Anadolu ve milli kuvvetler çok zor şartlar altında iki cephede çarpışmak mecburiyetinden kurtulmuş oluyordu.

İtalyanlarla da aynı günlerde ayrı bir anlaşmaya varıldığına göre bütün milli kuvvetleri Yunan istilasına karşı kullanmak imkanı ele geçiyordu.

Bu durumda Malta'dan dönen Yalman vatana kavuşmanın bütün hazlarına rağmen, İstanbul'da durmayarak hemen Anadolu'ya geçmiştir.

Ankara Hükümeti kendisine milli hükümetin Basın-Yayın- İstihbarat teşkilatının başına geçmek görevini vermiş fakat Yalman, Atatürk'ün de tasvibiyle, serbest gazetecilik yolu ile milli davaya daha fazla hizmet etmek amacıyla serbest gazeteciliğe dönmeyi tercih etmiştir.

O günlerde Atatürk'ün Yalman'a itimat ve teveccühünü gösteren en bariz örnek hayatının hikayesini ilk defa olarak ona anlatmış olmasıdır.

İşte böyle bir hava ve bu şartlar altında *Vatan* gazetesi 1923 yılında İstanbul'da Ahmed Emin Yalman tarafından, iki arkadaşı ile birlikte yayın hayatına başlamıştır.

İç ve dış mutlak milli hakimiyet, laiklik gibi hür ve demokratik fikirlerin, Cumhuriyet ve parlementer demokrasi gibi rejimlerin savunucusu olan bu gazete, sonraları zamanın ve inkılâpların vazgeçilmez bir gereği olan tek parti fikrine ters düştüğü gerekçesiyle 1925 yılında İstiklal Mahkemesi kararıyla kapatılmış ve hakkında sorumsuzluk kararı verilmesine rağmen 1936 yılına kadar Ahmed Emin Yalman basın dünyasından uzaklaşmak zorunda kalmıştır.

Bu sırada 1930 yılında Atatürk'ün yurdumuzda çok partili demokratik rejimi denemek arzusu ile kurulmasını istediği Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın lideri ve Atatürk'ün yakın arkadaşı Fethi Okyar liberal fikirlerine ve çoğulcu demokrasi prensiplerine öteden beri inandığı Ahmed Emin Yalman'dan bu yeni partinin fikirlerini yayacak bir gazetenin başına geçmesini istemesine rağmen Yalman öteden beri inandığı fikir serbestliği ilkesine dayanarak bu parti gazeteciliği teklifini reddetmiştir.

Nihayet 1936 yılında Atatürk'ün kendisine basın hayatına dönmek imkanını sağlamasıyla Yalman asıl mesleği olan gazeteciliğe evvela *Kaynak* dergisiyle daha sonra da sloganı "Gerçek demokrasi, her türlü yolsuzluğa karşı temizlik mücadelesi, kırtasiyeciliğe karşı esaslı ıslahat" olan ve iki ortağı ile birlikte kurdukları *Tan* gazetesiyle yeniden dönmüştür.

Yalman bu gazetede yayınlanan başyazılarında idaredeki bozukluklara, kısır mevzuata, tek parti yönetiminin zararlarına, gerçek demokrasinin yararlarına dair fikirlerini yayınlıyordu.

1938 yılında Büyük Atatürk'ün hastalığının vahamet kesbetmesi, Hükümet'in ise bunu kamuoyundan saklamaya çalışması karşısında Yalman bir başyazı ile bunun hatalı bir davranış olduğunu,

gerçek durumun halka duyurulmasında zarardan çok yarar bulunduğunu açıklaması üzerine gazete üç ay süre ile kapatıldı. Yalman da hem gazeteden ve hem de basın aleminden uzaklaştı.

Bir süre sonra, 1940 yılında, ikinci defa olarak *Vatan*'ı yayın dünyasına çıkardı. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamış olduğu bu yıllarda Yalman bölgede barışı korumaya yönelik yazılar yazıyor ve Türk Hükümeti'nin bu istikametteki siyasetini destekliyordu.

Mihver devletleriyle demokrasiler arasında cereyan eden bu ölüm kalım savaşında akibetin demokrasiler için en karanlık göründüğü günlerde dahi Ahmed Emin Yalman demokrasi cephesinin nihai zaferinden ümidini kesmemiş ve insanlığın mutluluğunu demokrasinin zaferinde gören ve Türk Hükümeti'nin bu yoldaki siyasetini destekleyen ve öven yazılar yazmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın demokrasinin zaferi ile sona ermesi, birçok ülkelerdeki halkların özgürlüklerine kavuşması, Sanfransisko'daki yeni evrensel bir örgütün Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurulması, insan hakları ve demokrasi prensiplerinin her tarafa yayılması Yalman'a ülkemiz açısından da yeni ufuklar açmıştır.

Bu nedenledir ki, Yalman, savaş sonunda yurdumuzda ortaya çıkan Demokrat Parti'nin kuruluş safhasında kurucularla birlikte önemli rol oynamıştır. Fakat sonraları partilerarası siyasi münasebetlerin sertleşip normal ilişkilerin tehlikeye girdiği devirlerde bu partiler ve onların liderleri arasında arabulucu rolü oynamaya çalışmış ve böylece Türk siyasi hayatında milli birlik ve beraberlik fikirlerini temine uğraşmıştır.

Bu yıllarda, öteden beri inandığı hür fikirleri ülkemizde yaymak amacıyla Dünya Liberaller Birliği, Milletlerarası Basın Enstitüsü gibi milletlerarası teşekküllerin kurucuları arasında bulunmuş, Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti'ni diğer bir kısım fikir adamlarıyla birlikte kurmuş ve şair Nazım Hikmet Ran'ın affı hususunda aydınlar tarafından yapılan teşebbüslerde öncü rolünü oynamıştır.

Ahmed Emin Yalman'ın, fikir hürriyeti, laik devlet, liberal yaşam ve çağdaş toplum hakkındaki, Atatürk ilkelerini kapsayan düşünceleri, bu yöndeki yazıları ve çabaları, her devirde yurdumuzda varlığını hissettirmiş olan tutucu ve kaba kuvvetin mukavemetini tahrik etmiş ve bunun neticesinde 1952 yılında zamanın başbakanı ile birlikte bulunduğu bir yurt gezisinde, Malatya'da, gazetesine yazı göndermek için gittiği postahaneden çıkarken kendisine karşı silahlı bir saldırıda bulunulmasına ve yedi yerinden yaralanmasına sebep olmuştur.

1960 yılına kadar "Vatan"ın başyazarlığını sürdüren Yalman, iktidar partisinin muhalefete imkan bırakmayan tutum ve davranışlarına karşı yazdığı makaleleri sebebiyle 15 ay hapse mahkum edilmiş, cezaevine konulmuş ve yaşlı yazar ancak 27 Mayıs 1960 sonrasında Milli Birlik Komitesi tarafından çıkarılan basın affı sonunda özgürlüğüne kavuşabilmiştir.

Son olarak diyebiliriz ki, Ahmed Emin Yalman'ın özetlediğimiz bu mesleki hayatı, bir bakıma, Türk aydınının son yüzyılda çağdaş uygarlık düzeyine; özgürlükçü, demokratik, parlementer ve çoğulcu bir yönetim sistemine ulaşabilmek için sürdürdüğü mücadelenin bir hikayesidir.

Ahmed Emin Yalman'ın kişiliği ise, bu hikayenin önde gelen şahsiyetlerinden birisi olmasıdır.

1. KİTAP

1888 -1918

Yakın Tarihte Çok Şey Gördüm Çok Şey Geçirdim

Bu kitapta son yetmiş yıl içinde memlekette ve dünyada olup bitenlerin hikâyesini, hepsinin yakından görgü şahidi olan bir gazetecinin ağzından dinleyeceksiniz.

Altmış iki yılı bulan gazetecilik hayatımda yurt ve cihan sahnesini yalnız seyretmekle kalmadım, bir hürriyet ve ıslahat sevdalısı olarak değiştirme ve iyileştirme yaratmaya ve daima Doğruya doğru, eğriye eğri demeye çalıştığım için başımdan binbir bela ve macera geçti. Bunların da bir roman gibi ilgi çekici bir akışı vardır ki geçmiş yıllar hakkında anlattıklarımı tamamlar ve canlandırır.

Gördüklerimi ve geçirdiklerimi bu şekilde anlatabilmiş olmayı uzun ve velveleli gazetecilik hayatım için iyi bir son sayarım. Bu hatıralarımı, bunların uzun yıllarını tam bir ahenk içinde elele geçirdiğim hayat ve meslek arkadaşım Rezzan Yalman'a sevgiyle ithaf etmeyi tabiî bulurum.

Ahmed Emin Yalman

Bir kehanet doğru çıktı mı?

Çocukluğumda babam, annem ve benim için ikinci bir baba olan amcam her vesile ile anlatırlardı: Doğduğum zaman herkes benim çok talihli bir insan olacağıma hükmetmiş. Buna da sebep Cuma' ya rastgelen bir Kadir gününde, tam öğle ezanı okunurken dünyaya gelmem imiş...

Hayat yollarında seksen bir yıl, bir düzüye türlü türlü zorluklarla çarpıştıktan, sıkıntı üzerine sıkıntı çektikten ve yetmişinden sonra da zindanlara düştükten sonra kendi kendime soruyorum:

"Talihli bir insan olacağım hakkındaki hüküm doğru çıkmış mıdır? Halime şükretmeme sebep var mıdır?"

Cevabım müspettir: Evet, hayatın her devrinde ve her safhasında daima yığınlarla zorluklar karşısında kaldım. Ufukların kaplı, kasvetli, hatta ümitsiz göründüğü zamanlar çok oldu. Fakat son saniyede daima hiç umulmaz bir çıkar yol bulundu. Ümitsizlikten sonra ümide ve kurtuluşa

kavuşmanın ferahlığı sık sık nasibim oldu. Geçirdiğim heyecanlar ve bunların tecrübe dersleri de yanıma kâr kaldı. İdeal uğruna mücadele hayatını bir defa seçtikten sonra bekleyebileceğim sevinç ve saadet payı zaten bundan başka bir şey olabilir miydi? Elbetteki Allah'a şükretmeye borcum vardır; çünkü en ağır imtihanlara rağmen neticede beni hep selâmet yoluna kavuşturdu. Sıhhatim ve zindeliğim de çok sükür tam verimli çalışmama imkân verecek bir halde kaldı.

Şunu da itiraf etmeye mecburum ki en acı tecrübelere rağmen itiyat ve basiret dersini bir türlü belleyemedim. Kendimi kesin gayelere vakfetmiş bir adam sıfatiyle hayatın ilerisine daima iyimser bir gözle baktım, fena ihtimallere pay ayırmadan, kendimi ortaya attım, hesapsızca bir hayli risklere katlandım. Samimî insan rolünü ustalıkla oynayan içinden pazarlıklı kimselere inanmaktan ve kapılmaktan kendimi alamadım. Bu yoldaki acı tecrübelerim bir türlü gözümü açamadı. Aynı hataları tekrar ettim, durdum.

Çektiğim zorlukların büyük bir kısmı işte bu yüzdendir. Uğradığım sıkıntılara kendi hatalarımın cezası diye katlandım. Fakat iyimserliğimi hiç kaybetmedim. Tecrübeden ders almayı ve basiretle hareket etmeyi öğrenseydim belki bir düzüye para sıkıntısı içinde bocalamayacaktım, bir hayli zorluktan ve maceradan uzak kalacaktım. Ama o zaman hayatım bu kadar hareketli ve heyecanlı bir şekilde geçebilecek miydi? Sıkıntılardan sonra selâmete kavuşmanın hazzını sık sık tadabilecek miydim?

Geçirdiğim bütün o sıkıntılardan ve üzüntülerden sonra hayat yollarında yeni baştan yolculuk yapmam mümkün olsa ve beğendiğim hayatı, geçirdiğim tecrübelerin ışığında seçmek imkânı bana verilse; parayı, mevkii değil, serbest bir gazetecinin feragatli ve mücadeleli vazife hayatını hiç tereddüt etmeden tekrar seçerdim, ebedilik manâları taşıyan manevî hazların her türlü geçici maddî hazlardan üstün olduğunu hiç hatırdan çıkarmazdım.

Seksen bir yıl içinde başımdan çok şey geçti. Bunları size anlatmaktaki baş maksadım, geçirdiğim heyecanları tekrar yaşamak ve bunları size duyurmak değildir. Hedefim, daha ziyade şudur: Son altmış iki yılı dolduran memleket ve dünya hadiselerini gazeteci sıfatiyle çok yakından izledim. Dünya yüzünde çok dolaştım. Esaslı bir sosyoloji ve tarih tahsiline ve gazetecilik tecrübesine dayanarak, gördüklerimi ölçüye vurmak ve değerlendirmek imkânına da sahibim. Gözlerimle şahidi olduğum ve içlerinde bazen roller oynadığım hadiselerin hikâyesini size başından sonuna kadar anlatmakta ve bir de tarih akışının ne tarafa olduğunu belirtmeye çalışmakta fayda görüyorum.

Türlü sebeplerle memlekette çok değişiklikler olmuştur. Geçmişle bugün arasında boşluklar, hatta uçurumlar meydana gelmiştir, yeni nesiller dün olan bitenlerle sıkı bir temas halinde kalamamıştır. Boşluğu mutlaka doldurmaya gayret etmek lâzımdır. Millî hayatın muhtaç olduğu devamlılık ancak bu sayede sağlanabilir. İşte bu sebepledir ki hadiselerin akışının içinde bulunanların, geriye yazılmış hatıra bırakmaları bence mutlaka lâzımdır. Kendi hesabıma ben de bu ihtiyacı çoktan beri duyuyordum. Nihayet günlük gazetecilikle ilgili vazifelerimin azalması ve geriye kalan ömrümün sayılı olduğunu düşünmem, kaleme sarılmama sebep oldu.

1956'da memleketi yabancı âleme iç yüzüyle tanıtmak için *Benim Çağımdaki Türkiye* adlı bir İngilizce eser yazmıştım. Şimdi Türkçe olarak yazmaya oturduğum hatıralar, İngilizce eserimin tercümesi olmayacaktır. Kendi vatandaşlarımı karşıma alarak, Türkçe hatıralarımı yeni baştan ve İngilizce eserden çok geniş bir ölçüde yazmak kararındayım. Yalnız sunu söyleyeyim ki ben bir devrin vesikalara dayanan etraflı bir tarihini yazmaya oturmuyorum. Böyle bir iddiam yoktur. Memleket ve dünyadaki değişen durumların ve gelişmelerin hikâyesini ancak başımdan geçenlerin ışığında anlatmaya çalışmakla yetineceğim.

Hayata başlarken

1888 yılının 14 Mayıs'ında Selânik'de dünyaya geldim. Babam Osman Tevfik Bey, çok uyanık, çok hareketli, çok iyi bir insandı. Hızır Mehmed Efendi lâkabını taşıyan ve bütün hayatını hayır işlerine koşmaya adayan bir babanın kızı olan annem Hasibe Hanım da iyilikte, fedakârlıkta, hayır sevmekte ondan geri kalmazdı.

Doğduğum yer olan Selânik, o zamanki memleketin Batı'ya açılan başlıca penceresiydi. Makedonya hareketinin çarpıntıları en ziyade burada tepkilerini gösteriyordu. Müşterek ecnebi vasiliği altında zorla kabul ettirilen ıslahat, Selânik'te memleketin diğer kısımlarından daha serbest bir hava esmesine yol açmıştı. Islahatın çerçevesindeki Selânik, Kosova, Manastır vilayetlerine giden memurlar, değer bakımından iyi süzgeçlerden geçiyor, kendi aralarında da saray hafiyesi yaşatmıyorlardı. Selânik'in hususî ve resmî mekteplerinin memleketin diğer yerlerinden da-

ha ileri bir seviyesi vardı. Derhal ilâve edeyim ki, yirminci yüzyılın başlarındaki Selânik en koyu manasıyla bir Türk şehri idi, Anavatan'ın çok canlı, çok hassas bir parçasıydı. Vatana bir Mustafa Kemal Atatürk yetiştiren ve kazandıran Selânik'in yabancı ellere geçmesi; millî birlik ve basiretin sırrını bir türlü öğrenmek istemediğimizden, şahsî ihtiras ve gaflet yollarının yolcuları olduğumuzdan dolayı çarpıldığımız cezaların en büyüklerinden biridir.

Babamın sanatkâr denilecek kadar iyi bir hattat olduğu pek erkenden belli olmuştu. İyi bir yazı o zaman için çok makbul bir şeydi. Güzel yazısı sayesinde henüz on beş yaşında iken A'şar Kalemi'ne memur diye alındı, sonra vilayet Muhasebe Kalemi'ne geçti. Bir taraftan da idadî ve sanayi mekteplerine yazı, Askerî Rüştiyesi'ne de yazı ve tarih hocası oldu ve Rüştiye'de Mustafa Kemal Atatürk'e hocalık etmek şerefini kazandı. Fakat asıl kendisini çeken meslek gazetecilikti. 1883'de henüz on yedi yaşında iken, aynı yaşta bir kaç arkadaşıyla beraber *Ravza-i Edeb* (=Edebiyat Bahçesi) adlı bir edebî dergi kurdu ve bir müddet yaşattı. 1896 yılında da *Mütâlaa* adlı haftalık edebî dergiyi meydana getirdi ve o zamanlar yeni edebiyata temel olan *Servet-i Fünûn*'a yakın bir ciddilik ve değerde olmak üzere iki yıl müddetle devam ettirdi.

İlk hürriyet maceram Selânik gibi uyanık bir muhitte, çok dinamik, atılgan ve istidatlı bir babanın gölgesinde başlayan hayatımın bir özelliği vardı. O da şuydu: Bana büyükbabam Alay emini Ahmed Emin Efendi'nin adını vermişlerdi. Halbuki babamın, baba bir, anne ayrı ağabeyi olan amcam merkez tapu kâtibi Abdurrahman Nafiz Efendi'nin, benim doğuşumdan bir az evvel bir oğlu olmuş, aynı adı almış, fakat yaşamamıştı. Acısı çok derin olan amcam beni evlât diye bağrına basmıştı. Kendimi bildim bileli babamdan, annemden ve sayıları iki yılda bir

kere artan kardeşlerimden ziyade amcamın ve yengemin muhitinde bulundum ve tâ 1901'de ailemiz İstanbul'a taşınıncaya kadar amcam ve yengemle bir odada yattım, kalktım. Böylece iki desteğe dayanarak şımartılmam, beni en ele avuca sığmaz afacan, haşarı bir çocuk haline koydu. Gün olmuyordu ki düşüp bir tarafımı vurmayayım, bir yerimi kanatmayayım, bir tarafımı burkarak çıkıkçı Adile Molla'nın bakımına ihtiyaç duymayayım.

Hürriyete delice düşkündüm. Marika adlı bir Rum hizmetçi kadın bir yaramazlığımdan dolayı bir gün beni evde hamam odası denilen odaya hapsedince, ilk işim, sol elimle camı kırmak oldu. Kanlar içindeki elimle derhal hapisten çıkarıldım ve doktora koşturuldum. Hürriyet uğrunda aldığım bu ilk yaranın sol elimin başparmağında esaslı bir izi kaldı. Fakat bu sayede de sağımı, solumu kolayca ayırdetmek imkânını buldum. Dalgınlık ve tereddüt halinde her zaman yara yerini yoklar, solumun ne taraf olduğunu anlarım, sola kaymaktan korunurum. Hayatımın en eski hatırası, karşı gelinmez bir hürriyet sevgisi ve adalet hasreti ile ilgili olan bu maceradır.

Afacanlık devrinde edindiğim bilgilerin başlıca kaynağı masallardır. Masala bayılırdım, doymazdım. Hele büyükhalam Rebia Hanım'ın anlattığı kaplumbağa masalını yüzlerce kere dinlememe ve ezber bilmeme rağmen, halamı gördükçe kaplumbağa masalını anlatsın diye yalvarır, bir şehzadenin büyücüler tarafından kaplumbağa haline konulmasının, sonra padişahın kızının aşkı sayesinde yeniden insan olmasının, kırk gün, kırk gece düğün bayram edilmesinin, kötülerin aygır atın kuyruğuna bağlanarak dağdan dağa bin parça edilmesinin hikâyesini zevkle dinlerdim. "Sünnet olmak midilliye binmektir ve böbrekli pilâv yemektir" diye oyalanarak sünnet edildiğim zaman bilhassa böylece aldatılmama gücenmiştim. Sünnetime Sanayi Mektebi'nin bandosu gelmişti, hokkabazlar vardı. Hiç

birine baş çevirmemiş, boyuna halamı çağırmış, kaplumbağa masalını tekrar ettirmiş, bu sayede sihirli âlemlere savuşmanın imkânını aramıştım.

Ebru Ana Masallarını çok sevdiğim ikinci insan, annemin dadısı Ebru Kalfa idi. Ben ona Ebru Ana derdim. Kendisine karşı bir büyükanneye gösterilecek saygı ve sevgiyi duyardım.

Ebru Ana, çocukluk hatıralarımın içinde en çok yer alan insanlardan biridir. Ne asil bir hali, ne yaman bir şahsiyeti, ne kadar muvazeneli bir dimağı vardı! Herşeyi anlar, dinler, daima en doğru hüküm ve kararlara varırdı.

Bazen masal diye kendi hayatını anlatırdı: Bir padişahın kızı imiş, bir sarayda cariyeler arasında büyümüş, bir gün babasının düşmanları, baskın yapmışlar, kendisini diğer bir çok delikanlı ve kızlarla beraber esir almışlar, kafileyi satmaya göndermek için hazırlık yaparken, bir tarafa kapamışlar, annesi bu zindanın önünden ayrılmaz, şu feryadı tekrar edermiş:

Tooo gücence, tooo gücence
Gagara gaşi gacera.

Ebru Ana, bu hikâyeyi anlatırken, yüzünün o sert ve vakarlı ifadesi değişirdi, hisli bir facia kahramanı halini alırdı. Hikâyeyi sayısız defalar kendisine tekrar ettirirdim. Annesinin ağzından çıkan feryadın ne demek olduğunu çok merak ederdim, fakat bana sihirli gibi görünen bu sözlerin manasını sormaya cesaret edemezdim. Seksen bir yıl evvel duyduğum feryat benim üzerimde ne kadar derin iz bırakmış ki hâlâ kulağımda... Son harp yıllarında uçakla Afrika'nın ortalarından geçerken hep Ebru Ana'yı hatırladım. Gözlerimi yere diktim: "Babasının sarayı acaba ne taraflarda idi" diye hayalimde araştırmalar yaptım.

Hamal olmak hevesi

Avarelik ve afacanlık içinde geçen çocukluk yıllarımın korkulu rüyası, mektebe gitmek zoruydu. Okul denilince gözümün önüne, baskılarla, aksiliklerle dolu bir zindan gelirdi. Herşeye razıydım, tek mektep dünyasiyle hiçbir suretle temasa gelmeyeyim...

Sağdan soldan tekrar ederlerdi:

"Mektebe gitmezsen hamal olursun..."

Bu tehdit beni ürkütecek yerde gözüme bir kurtuluş yolu gibi göründü. Mektebe gitmezsem hamal olacağımdan bahsedenlere şöyle cevap vermeye başladım:

" Ne iyi... Ben zaten hamal olacağım. Hamaldan başka birşey olmak istemiyorum."

Her gün sırtıma yükler alıyor, oda kapılarını vuruyor, "Hamal geldi" diye bağırıyordum. Bu sayede mektebe gitmekten kurtulacağıma inanıyor, rahat nefes alıyor, ferahlık duyuyordum. Babam, annem, amcam mektep kor-

kumu gülerek karşılıyorlar, yaşımın henüz zaten küçük olduğunu düşünüyorlar, üstüme varmıyorlardı.

Günün birinde Ebru Ana, işe karıştı. Çok sevdiğim büyükannem Emetullah Hanım'ı ziyarete gittiğim birgün beni kolumdan yakaladı; kimseye sormadan, kimse danışmaya lüzum görmeden beni Şeyh Maruf Efendi'nin Horhor'daki mektebine getirdi ve oraya yazdırdı.

Bu hususî mektebi kuran Maruf Efendi, Rufai Tekkesi'nin şeyhi idi; o zamanki Selânik'in atılgan, geniş görüşlü, ilerleme sevdalısı, hatırı çok sayılır bir simasıydı. Tekkesinin tam karşısındaki bir konağı mektep haline koymuş, 1890 yılından sonra Selânik'te gelişen iki güzel hususî mektebe bir yenisini katmıştı.

İlk günü biraz afalladım. Fakat her halde mektebi korktuğum kadar kötü bulmadım. Teneffüs zamanlarında bahçede koştum, durdum. İkinci gün bir çocuğun, benim gibi bir zenci kalfanın eli ile değil, usulüyle, merasimle, ilâhilerle mektebe girişi vardı. Bununla oyalandım. Üçüncü gün teyzemin oğlu merhum Refik, bana mektepten kaçmanın yolunu öğretti. Fakat bu kaçma işinin keyfine varamadım. Yaptığıma utandığımı, bir daha yapmayacağımı babama ve amcama temin ettim ve sözümü tuttum. Mektep hayatının akıntısına da artık kendimi bıraktım.

Bir yıl sonra daha intizamlı ve iyi bir mektep olan Feyzi Sübyan mektebine geçirildim. O zaman Hükûmet konağı ile Kapalıçarşı arasındaki Sabripaşa Caddesi'nde bulunan, sonradan *Feyziye* adını alan ve şimdi "Işık Lisesi" adıyla İstanbul'da varlığı devam eden okulda üç yıl kaldım. Bu zamana ait iki canlı hatıram vardır. Birincisi, akıncı bir terbiyeci olan öğretmenlerimizden Şemsettin Efendi'nin mükâfat tevzi günü için tertiplediği şerit oyunudur. Mektebin kız kısmı ayrı olmakla beraber, bu oyunda on erkek, on kız çocuk sıraya konuyor, erkekler kırmızı, kızlar beyaz uzun şeridin ucunu ellerinde tutuyor şarkılar

söyleyerek ve bir direğin etrafında usulüyle dolaşarak, bunu millî renklerle hasır işlemesi tarzında donatıyorlardı.

Akıncı öğretmen, büyüdükleri zaman birbirlerinden sımsıkı ayrı bir âlemde yaşayacak olan erkek ve kız çocukları bu oyun vesilesiyle bir tek grup haline koyuyor, birbirlerine arkadaş gözüyle bakmalarını sağlamak istiyordu. Aynı zamanda bu beyaz ve kırmızı oyunu ile kalplerine millî hislerin ilk tohumunu atıyordu. Bu şerit oyunu benim üzerimde öyle bir tesir bırakmış olacak ki, oyundaki numaramın altı olduğunu ve aynı numaradaki küçük kızın Ziba adını taşıdığını hâlâ hatırlıyorum. Bu küçük kızın bir daha bütün ömrümce yüzünü görmedim, ne olduğunu öğrenemedim.

İkinci hatırama gelince, henüz dokuz yaşında iken *Niyet* adlı bir gazete çıkarmaya başlamamdır. Avuç içi kadar on iki sahifeden ibaret olan ve Cuma günleri çıkan gazetenin renkli kâğıttan bir kabı vardı. Bunun üzerinde de gazetenin "Başparmak ve Ortakları'nın el matbaasında" basıldığı yazılı idi. Hâlâ bir, iki sayısı elimde olan *Niyet*'de ne saçmalar yoktu. Fakat böyle bir teşebbüse girmem ve bunu yıllarca sebatla devam ettirmem, kaynağı anlaşılmaz istidat ve heveslerin tesiri altında benim adeta gazeteci diye doğduğumu belirtiyordu.

İşin dikkate layık olan tarafı şu idi ki, *Niyet* ailemizin muhitinde 1896'da iki gazetecilik teşebbüsü baş göstermesinden ileri gelmiş bir taklit hareketi değildi; *Niyet*, amcamın damadı Fazlı Necip Bey tarafından kurulan ve önceleri haftada yalnız üç defa, sonra hergün çıkan *Asır* gazetesinden ve bundan üç ay sonra babamın kurduğu *Mütâlaa* dergisinden daha evvel başlamıştı.

Ömrü iki yıl süren *Mütâlaa* benim için mükemmel bir mektep oldu. Mektep haricindeki bütün vakitlerim, derginin Site Savul 52 numarada olan idare yerinde geçiyordu. Orada derginin sayılarını katlamaya ve posta için bandla-

maya yardım ediyor ve gidip gelen yazı sahiplerinin ve diğer ziyaretçilerin söylediklerine kulak kabartıyordum. *Mütâlaa*, o sırada *Edebiyat-ı Cedide*'nin başlıca neşir vasıtası olan *Servet-i Fünûn*'un bir benzeri ve bir yol arkadaşıydı. Tevfik Fikret, İstanbul'daki sansürden geçmeyen yazılarını, sansürün Selânik'te daha hafif olması dolayısiyle *Mütâlaa*'ya yolluyordu. Tevfik Fikret'in, Cenap Şahabettin'in, Recaizade Ekrem'in, Halit Ziya'nın bir kısım yazıları; Hüseyin Cahid'in *Kavgalarım* adlı serisi gibi yazıları *Mütâlaa*'da çıkıyordu. Tevfik Fikret'in *Kılıç* adlı derin ifadeli şiiri de bu arada idi.

Bu hava içinde ben de şairliğe yeltendim. Yazdığım bir iki saçmayı babam İstanbul'a yaptığı bir seyahatte Tevfik Fikret'e göstermiş. Fikret'in Lâtin yazısı ile yazılan ve "Mini mini şair, küçük edip, iki gözüm Ahmed Emin Bey'e" diye başlayan bir mektupla babam geri geldi. Tevfik Fikret, ilk denemelerin bende bir şiir tabiatı olduğunu belirttiğini söylüyor ve beni çalışmaya teşvik ediyordu

Bir iki yıl müddet el matbaasında çıkan *Niyet* sonradan işi ilerletti. Tutkallı bir kopya vasıtası ve buna ait hususî mürekkebi tedarik ettim. Gazetenin adı *Semere-i Sa'y-ı Etfal* [Çocukların Çalışmalarının Meyvesi] şekline çevrildi. Yazarların arasına sonraki Maliye Profesörü İbrahim Fazıl, değerli gazetecimiz Enis Tahsin Til ve merhum Mühendis Akil Ergüven karıştı. Hepimizin çocukluk yıllarımızın başlıca oyun vasıtası bu gazete idi. "Müstensih" denilen tutkallı kopya vasıtasının sathı pürüzlenince bunu grup halinde bir fırına getirip tekrar kaynatmamız bir âlemdi.

Edebiyat-ı Cedide *Servet-i Fünûn*'un, biraz da *Mütâlaa*'nın sütunlarında, hele o zaman için çok canlı, çok uyanık, çok berrak ve güzel yazılar yazan kalem sahipleri 1896 ve 1897'de *Edebiyat-ı Cedide* [Yeni Edebiyat] diye güzel bir hareket yarattılar. Hüseyin Cahit'in *Hayat-ı*

Muhayyel adlı küçük hikâyelerinden, Halid Ziya'nın *Aşk-ı Memnu*'undan başlayarak sık sık allı beyazlı kaplarla çıkan kitaplar, çocukluk yıllarımın gençliği tarafından derin bir sevgi ve alaka ile karşılandı, kapışıldı, ezberlendi. Bu yenilik ve batılılık cereyanının karşısına dikilen ve kökü haftalık *Malûmat* dergisinde olan cereyan, düşman bir kuvvet diye telâkki edildi. Yenilikten ve münakaşadan hoşlanmayan Yıldız Sarayı her nasılsa *Servet-i Fünûn - Malûmat* düellosuna seyirci kaldı. *Malûmat*'ın etrafında toplananların Dekadanlar (yanî düşkünler) diye yeni edebiyata karşı yürüttükleri hücumlara karşı bilhassa Hüseyin Cahid'in kalemiyle yenilik taraftarları sert akınlar yapıyorlardı.

Tam o sırada Yunan Harbi koptu ve derhal zaferli bir manzara aldı. Bunun karşısında bütün kavgalar durdu. Yeni bir varlık neşesi ve zafer gururu bütün milleti sardı. Abdülhamid ile millet arasındaki uçurum bile unutuldu. Edibler kaleme sarıldılar. Vatanseverlik edebiyatı aldı yürüdü. Harpte kendini gösteren Abdülezel Paşa gibi millî kahramanlar göklere çıkarıldı. Zaferleri millete müjdeleyen ilâveleri, gazete ve dergilerin çıkardıkları fevkalâde sayıları, şehit aileleri için verilen hediyelerin teşhir edildiği Yıldız'daki sergiyi pek iyi hatırlıyorum. Türk-Yunan Harbi devrinin bir garabeti, askere çağırılanların Bedel adı altında kiraladıkları kimseleri harp meydanlarına göndermelerine izin verilmesiydi. Bedel tipleri hâlâ gözümün önündedir.

Evimizdeki iki zıt âlem

Ondokuzuncu asrın sonlarında Türkiye'de orta derecede bir memur ailesinin ne gibi bir hayat seviyesi vardı? Paranın satın alma kudreti ne dereceydi? Çocukluğumda içinde büyüdüğüm evin halini bugünkü ölçülere vurunca, derin bir hayret duymaktan kendimi alamıyorum.

Sarıhatip Mahallesi'ndeki büyükbabadan kalma evimiz, çok kalabalık, çok hareketli, küçücük bir konaktı. Burada amcamla yengem, babam, annem, ben, her iki yılda bir sayıları artan, nihayet benimle beraber yediye varan kardeşlerim; merhum amcamın yetim kızı, yengemin yetim bir yeğeni, annemin bir evlâtlığı, kardeşlerimin en sonuncusunun sütninesi, zenci ahçı Emine Kalfa, orta hizmeti için Şadiye Kalfa, selâmlıkta neşesi hiç eksik olmayan Vekilharç Abdül Ağa, hep bir arada yaşıyorduk. Kış aylarında ayak işleri için fazla olarak *galecan* denilen bir Bulgar çocuğu tutuluyordu. Cuma günleri

eski sütnineler, sütkardeşler, eski kalfalar da sökün ediyordu.

İş bu kadarla ve gelen, giden misafirlerle de kalmıyordu. Kendi malımız olarak bir su payımız bulunduğu için geniş su hazinemiz daima doluydu. Taşmaya yüz tuttuğu zaman, "savağı" boşa akıyordu. O zamanki Selânik'de umumî su sistemi bulunmadığı için günde iki defa evin kapılarını su almaları için komşulara açıyorduk. O devirde kuyruk sistemi bilinmediğinden derhal curcuna başlıyor, avlumuz Makedonya meselesinin bir kavga yerine dönüyordu.

Amcam ve babam Tam bir ahenk içinde görünen evimizde eski ile yeninin sessizce çarpışma halinde olduğunu da pek erkenden farketmeye başladım. Amcam azami muhafazakârlığı ve durgunluğu, babam ise değişme hasretini ve hareketini temsil ediyordu. Amcam, kolalı yaka takmıyor, mintan giyiyor, yaz kış kaloşlu ayakkabılariyle sokağa çıkıyor, yeleğinin üstüne ceket değil, yazın ince, kışın kalın bir uzun palto geçiriyordu. Beş vakit namazını hiç ihmal etmiyor, bütün zevkini hergünkü itiyatlarını harfi harfine tekrarlamakta arıyor, yeniliğin, değişikliğin, maceranın hiç bir türlüsüne ihtiyaç ve hasret duymuyor, en küçük bir seyahatten bile kaçıyor, resim çektirmiyor, odalarında insan sureti bulunmasına razı olmuyor, etrafında yaşayanların içkinin damlasını içebileceğini tasavvur bile etmiyor, tiyatroya gitmeyi en büyük bir ahlâksızlık diye karşılıyordu.

Buna karşılık babam, en son moda şık elbiseler giyerdi; azami derecede yüksek kolalı yakalar, zarif kravatlar takardı. Yine modaya uygun ayakkabı kullanırdı. Şiirden, musikiden, tiyatrodan hoşlanırdı; yeniliğe, değişikliğe, seyahate bayılırdı. Hepimizin bol bol resimlerimizi çektirir, evde kendisine ayrılan odaların duvarlarına resimler asar, namazı bayramdan bayrama kılardı. Ancak ömrünün son yıllarında beş vakit namaza düşkün olmuştu.

Garibi şu ki aynı evin içinde yanyana yaşayan bu iki zıt âlemin arasında hiçbir çatışma olmazdı. Babam kendisinden on beş yaş büyük olan ağabeyine çok saygı gösterirdi. Amcam da, babamın gidişini müsamaha ve tahammülle karşılar, hiçbir zaman tarizlerde bulunmaz, babama ait odalara hiç bir vesile ile ayak basmaz, orada kendi odalarından bambaşka bir hava estiğini ve duvarlarda fotoğraflar bulunduğunu bilmek bile istemezdi.

Ben amcamın sofrasında yemek yerdim. Onun yanında yatardım. Onun temsil ettiği sevgi ve huzur âleminin zevkini duyardım. Hiçbir zaman, hiçbir şeye kızmayan, en berbat ve ters hareket karşısında bile: "Hay Allah iyiliğini versin" den başka birşey söylemeyen amcamın itidalli tabiatı beni iyiden iyiye tesiri altına almıştı ve bütün hayatım boyunca bu etki bütün hareketlerime hakim kalmıştı.

Amcamın sakin mizacına nisbetle "Hay Allah iyiliğini versin!" sözü benim kulağıma müthiş bir küfür gibi geliyordu. Mektepte küfürün her türlüsünü bilen yavuz arkadaşlara: "Hay Allah iyiliğini versin!" diye karşılık verince oldukça gülünç oluyordum. Fakat başka türlü bir şey yapmak elimde değildi.

Amcamın tatlı ve rahat âlemini çok çekici bulmakla beraber, buna uzun zaman bütün bütün bağlı kalamadım. Babamın ortaya koyduğu örnekler ve içimden coşan istidatlar, bir taraftan da beni harekete, değişikliğe, maceraya doğru çekiyordu. Her günkü itiyatların dışına çıkmaya, şehir içinde gezmeye bayılırdım. Hele ufak seyahat fırsatlarına kavuştuğum zaman dünya benim olurdu. Yazın Langaza kaplıcalarına gitmek sırası gelince, araba ile üç saatte yapılan bu yolculuğun zevkini haftalarca evvel duymaya başlardım. Babam halden anlar, şehir haricindeki Ziraat Mektebi'ne veya bir dostunun çiftliğine çağırıldığı zaman beni beraber alır; bazen İstanbul'a giderken, Kılkış'a kadar trende kendisiyle beraber yolculuk etmek, orada Zi-

raat Bankası memuru olan büyük dayım Nafiz Bey'e misafir olmak fırsatını bana verirdi.

Çocukluk hayatımdaki ilk büyük değişiklik, beni çok sarmayan, öğrenme merakımı geliştirmeyen Feyz-i Sübyan mektebinden alınmam ve babamın hocaları arasında bulunduğu Askerî Rüştiyesi'ne yazılmam oldu.

Süleyman Paşa'nın gölgesinde

Selânik Askerî Rüştiyesi'ne öğrenci diye yazıldığım zaman dokuz yaşındaydım. Bu, benim üçüncü mektebimdi, fakat, asker mektebinin iki eski mektebime hiç benzemediğini, hoş, yaman, ileri bir âlemi temsil ettiğini ruhum derhal sezdi. Çocukluğunun ilk yıllarını mektepten korku ve nefret içinde geçiren, hürriyete sevgimden fedakârlığa razı olmayan ben, bütün askerî disiplinine, bütün sıkı usullerine rağmen, yeni mektebime candan bağlandım, onu çok sevdim.

Askerî bir mektepte bu kadar rahatlık ve gönül hoşluğu duymamın hikmetini ise ancak yıllarca sonra keşfettim. Meğer ben ve benim gibi on binlerce, yüzbinlerce öğrenci, askerî bir mektebe girer girmez, büyük Türk vatanseveri, büyük akıncı, büyük aydın Süleyman Paşa'nın âleminde yer alıyormuşuz, onun gölgesinde yaşamaya başlıyormuşuz; ilk Meşrutiyet hareketinde Mithat Paşa'ların, Namık Kemal'lerin, Ziya Paşa'ların en yakın çalışma arka-

daşlarından biri olan, Türk-Rus Harbi'nde, Rumeli Cephesi'nde başkumandanlık eden, sonra Türk vatanseverlerinin bir çoğu gibi Abdülhamid'in zalim bir mahkemesinin huzurunda gadre ve binbir haksızlığa uğrayan Süleyman Paşa, Askerî Mektepler Nazırı sıfatiyle: rüştiyesiyle, idadisiyle, harbiyesiyle, kurmay mektebiyle, teknik askerî mektepleriyle Türk askerî irfan ocağına Anglo-Sakson terbiyecilerinden John Dewey gibi yüksek adamların yeni buluşlarından çok evvel ileri bir mektep sisteminin ruhunu aşılamış, öğrencilerin kendi kendilerini idare etmelerine, aralarında müzakere ve münakaşa saatleri ayırmalarına, bir hocanın sert baskısı ile değil, kendi merak ve tecessüsleriyle bilgi edinmelerine ait usuller koymuş...

Columbia Üniversitesi'nde hocalarımdan biri olan büyük terbiyeci John Dewey ile sonradan çok samimî bir ahbaplık kurdum. 1938-1939 New York Sergisi münasebetiyle New York'da kaldığım sıralarda Dewey'nin ileri fikirlerini yürüten ve Columbia Yüksek Öğretmen Koleji'nin bir tatbikat mektebi olan Lincoln Mektebi'ne bir sene için oğlumu gönderdim.

Bu suretle yaptığım temas ve görüşler, bana Süleyman Paşa'nın kurduğu yaman bilgi ocağının yüksek değerini tanımak ve ölçmek imkânını verdi. Kanaatlerimi John Dewey'ye ve Columbia Yüksek Öğretmen Koleji'nin profesörlerine anlattım. Beni Süleyman Paşa'nın mektep sistemi hakkında *İleri Terbiye* dergisi için bir yazı yazmaya davet ettiler. Bunu derin bir zevkle yazdım ve böylece bütün ömrümde gittiğim mekteplerden en sevimlisini meydana getirmiş olan Büyük Süleyman Paşa'ya karşı olan borcumun küçük bir zerresini ödemiş oldum.

Ferahlık içinde Askerî Rüştiyesi'nde günde altı saat ders görüyorduk. Bunun üç saati bir hocanın nezareti altında idi. Diğer üç saatini sınıfın çavuşlarından birinin

sevk ve idaresiyle ders müzakere ve münakaşasiyle geçiriyorduk. Böylece dersleri benimsemek ve rahatça hazmetmek mümkün oluyordu.

Bodrum katından başka iki katlı olan mektep binasının her katında ikişer büyük dershane ve idare odalariyle çok geniş birer sofa vardı. Bunun takım takım köşelerine kara tahtalar dikilmişti. Müzakere grupları bunların etrafında toplanır ve sınıfta okunan dersleri kendi teşebbüs ve ilgileri altında gözden geçirirlerdi.

Her sınıfın birincisi, sınıfın başçavuşu, bundan sonra gelen altı kişi çavuşu idi. Müzakerelerde, yoklamalarda ve disipline ait işlerde çavuşların rolü vardı.

Her birimize "Talimatname" adı altında birer sicil defteri verilirdi. Bunlara aferinler, tahsinler, takdirler veya ihtarlar, tevbihler, tekdirler kaydolunurdu. Ceza haneleri indirilmek suretiyle şu kadar aferin alanlar üniformalarının kollarına birer sarı ipek şerit, şu kadar ipek şeride hak kazananlar birer sırma şerit takmak hakkını kazanırlardı. Kolunda bir sırma şerit bulunan sınıf birincim Baha Efendi'yi hâlâ saygı ile hatırlarım.

Askerî Rüştiyesi'nde üniforma giymekte mutlak suretle ısrar edilmemekle beraber, ben çokluk zaman üniformayı tercih ediyordum. Koluma bir başçavuş veya çavuş işareti, ipek ve sırma şeritler takmaya hevesim yok değildi; fakat, mektebi sevmeme ve istidatsız olmamama rağmen, hele ilk senelerde sınıfta hep ortalarda kalıyordum. Talimatnameme ihtar, tevbih veya tekdir kaydedilmiş değildir, fakat aferinler de yağmıyordu.

"İkimiz de Mustafa'yız, ayırıcı bir şey lâzım..." diyerek Atatürk'ün adına: Kemal ismini ilâve eden, çok sert, sinirli, fakat dürüst bir insan olan matematik hocası Yüzbaşı Mustafa Bey'in, imtihanlarda orta bir derecede kalmama rağmen bana güveni ve sevgisi vardı. Bir gün bir yukarı sınıfın öğrencileri, bir hesap meselesine akıl erdiremeyince

beni o sınıfa çağırttı. Talihli çıktım, meseleyi kolayca hallettim. Yüzbaşı Mustafa, buna memnun oldu. Talimatnamemdeki biricik "tahsin"i - ki dört aferinin karşılığıdır - bu sayede aldım.

Askerî Rüştiyesi'ne devam ederken, benden bir kaç yıl evvel aynı sıralarda Mustafa Kemal adında bir harika insanın, aynı hocalardan ders okuduğunun o sıralarda tabiî olarak farkında değildim. Yıllarca sonra bunu farkedince, bilhassa bana yakınlık ve takdir gösteren sert ve sinirli Yüzbaşı Mustafa'nın onun değerini herkesden evvel keşfetmiş olan ve Namık Kemal'i düşünerek kendisine Kemal ismini takan adam olduğunu öğrenince çok haz ve iftihar duydum.

Selânik Askerî Rüştiyesi'nde dört tatlı sene geçirdim. Dersler ve müzakereler bende derin bir ilgi uyandırıyordu. Temelli ve sistemli bir şekilde birşeyler öğreniyordum. Ömrüm boyunca elime geçen geniş öğrenme fırsatlarının verimli olmasında Askerî Rüstiyesi'nde, Büyük Süleyman Paşa'nın ruhunun gölgesinde gördüğüm temel tahsilin çok tesiri olmuştur. Fakat dersler, zamanımı, dikkatimi ve hayalimi doldurmaya yetmiyordu. Boyuna kitap okuyordum. En sevdiğim kitaplardan biri, Cevdet Paşa'nın *Kısas-ı Enbiya*'sı idi. İlk cildi peygamberlere, diğer ciltleri İslâmiyet'in zuhurundan sonraki mücadele ve gelişmelere ait olan bu eseri defalarla okudum. Osman Senai'nin *Harp Tarihi* sevdiğim diğer bir kitaptı. Askerlik mesleğinin ilk kademesinde bulunan bir çocuk sıfatiyle, bunu okurken, hayalim, ilerde oynayabileceğim kumandanlık rolleriyle uğraşıyordu. Hayalimi besleyen diğer bir kitap da, amcamın kitapları arasında bulduğum *Elfünnehar vennehar* (Binbir Gün) adlı eserdi. Binbir geceye nazire olarak yazılan bu kitap, hayali aşan, hoş, heyecanlı, olmayacak maceraların masallarıyla doluydu. Bunun ölçüleriyle dünyada her imkânsız şey mümkün kılınabiliyordu.

Sonradan yorgun bir insan olduğum zaman çok roman düşkünü oldum. Fakat 12, 13 yaşlarımda elime *Binbir Gün*'den başka roman ve hikâye almıyor; tarih ve edebiyat kitaplarından bir şeyler anlamaya ve öğrenmeye çalışıyordum. Bu öğrendiklerimi de, arkasını bırakmadığım haftalık *Niyet* gazetesinde kullanıyor, tarih, coğrafya ve edebiyata dair eserler yazmaya yelteniyor, fakat bunların hepsini yarıda bırakıyordum.

Bir haksızlığın hikâyesi

Askerî Rüstiyesi'nin müdürü Binbaşı Tevfik çok sevimli, dürüst bir insandı. Herkesten candan saygı görürdü. İttihad ve Terakki'nin Abdülhamid devrindeki bir numaralı üyesi olan meşhur Bursalı Tahir Bey, Tevfik Bey çekildikten ve ben ayrıldıktan sonra mektebe müdür olmuştur. Ben ona yetişemedim. Fakat şöhretini benden sonra mektepte kalan arkadaşlarımdan duydum.

Hocalarımızın arasında siviller de, askerler de vardı. Sivillerin en çok sevilenlerinden biri babamdı. Yazıya candan merakı olduğu için öğrencilerden her birinin yazısıyla ayrı ayrı meşgul olur, istidat gösterenlere türlü türlü süslü yazılar ve meşkler verirdi. Herkese olan muamelesi tatlıydı. Kabahat yapanları incitmez, dövmez, parmaklarına kamış kalemle hafifçe vururdu. Bu, ancak sembolik bir dövüştü, fakat ruhî tesiri derindi. Bir yıl müddet yazı hocası Osman Bey'in oğlu sıfatiyle mektepte imtiyazlı bir mevkiim oldu. Hocalarımın hepsi beni tanıyor, yakınlık ve ilgi gösteriyordu.

Türkçe hocamız Cudi Efendi, yüksek kalitede bir şairdi. Selânik dergi ve gazetelerinde daima şiirleri çıkardı. Şiir kitapları da vardı. Ondan ve imlâ hocası Osman Nuri Efendi'den aldığım Türkçe derslerden çok fayda gördüm. Farisi hocamız uzun beyaz sakallı bir tekke şeyhi idi. Din dersleri hocamız yüzünde nurlar parıldayan çok iyi bir insandı. Fakat Arapça hocamız çok dar görüşlü bir yobazdı. Öğrenciler onu "Kabakçı" lâkabiyle anarlardı. Tuhaf bir tesadüf eseri olarak, din ve imlâ hocalarım, sonradan Çamlıca Lisesi'nde okuyan eşim Rezzan'a hocalık etmişlerdir.

Askerî hocalarımız ve dahiliye zabitlerimiz de seçme insanlardı. Askerî hocaların arasında en ziyade şahsiyet sahibi olan Yüzbaşı Mustafa'nın yanında Fransızca hocam Yüzbaşı Naki ile, sonradan İttihad ve Terakki mebusu olduğu ve iş hayatına atıldığı sıralarda karşılaştım. Yüzbaşı Naki, sınıfta çavuş mevkiinde bulunmamama rağmen Fransızca'da geri kalmış öğrencilere bir iki defa beni müzakereci yaptı.

Türk Hava Yolları Umum Müdürü Ulvi Yenal'ın babası olan resim hocamız Yüzbaşı Ziya Bey'i de çok seviyorduk. Onunla da bir aralık Beşiktaş'ta bir kırtasiyeci dükkânı açtığı sırada tekrar karşılaştım.

Coğrafya hocamız Kolağası Şakir Bey de sevdiğim hocaların başındaydı. Fakat bu iyi insanın diğer bir iki öğrenci ile beraber bana yaptığı bir haksızlık, ruhumda kapanmaz bir yara açılmasına ve hayatımın bütün seyrinin değişmesine sebep oldu.

Mesele şuydu : Mektebin idare odasında ders kitaplariyle beraber yazılı haritalar ve ebkem (yanî dilsiz) adı verilen yazısız haritalar satılıyordu. Paramızla değil mi, vakit vakit bu haritalardan alıyor, boyuyor, yazılarını yazıyor veya bir tarafa atıyorduk. Kolağası Şakir Bey böyle haritaların satın alınması ve doldurulması hakkında sınıfa hiçbir vazife vermediği halde, birgün kimlerin ebkem harita sa-

tın aldığını dahiliye zabitinden öğrenir, sonra sınıfa gelir, listesinde bulunanları ayağa kaldırır, bize şu suali sorar :

" Satın aldığınız haritaları neden doldurup bana getirmediniz?"

Ayağa kalkan üç kişi adına ben cevap verdim :

" Siz bize böyle bir vazife vermediniz. Biz bu haritaları paramızla kendi keyfimiz için satın aldık."

" Ben öyle şey tanımam. Haritaları satın almanıza rağmen doldurup bana getirmediğiniz için size ceza vereceğim: Önümüzdeki hususî yazılı imtihanda coğrafya için ne kadar iyi cevap verirseniz veriniz, sıfır numara alacaksınız."

Bu imtihan senenin sonuna doğru, mektepten diploma almama iki buçuk ay kala yapılıyordu. Sınıftan sınıfa geçerken mevkiim iyileşmişti. Son hususî imtihanda artık çavuşların arasına karışmayı, üçüncü veya dördüncü olmayı bekleyebilirdim. Çok merak ettiğim ve çok iyi bildiğim coğrafya dersinden askerî mekteplerde hususî imtihanlarda o zaman verilen 15 numara yerine sıfır almak, benim için pek ağır bir darbe olacaktı.

İmtihan günü coğrafya suallerine ağlaya ağlaya cevap yazdım. Bu kadar büyük ve açık bir haksızlığın yapılamıyacağına, buna Şakir Bey'in vicdanının da, mektep idaresinin de razı olmayacağına ufak bir ümidim vardı. Fakat Şakir Bey yanımdan geçerken ağladığımı görünce acıyacak yerde: "Ağlasan da, en iyi cevapları versen de yine sıfır alacaksın," demek gaddarlığında bulundu.

Haksızlığa karşı en küçük yaşımdan beri derin bir hassaslığım var. İmtihanın sonunda Şakir Bey'in bana sıfır verdiğini gördük. Çok gücüme gitti. Çok sevdiğim mektep bana zindan oldu. Bu sıfır numaraya rağmen, altıncı olmam ve nihayet çavuşların arasında yer almam, yeter derecede bir teselli yerine geçmedi. Kendimi yiye yiye, ağlaya ağlaya bir sinir hastalığına tutuldum. Hekimler, hava ve mektep değiştirmemi tavsiye ettiler. Çok

sevdiğim Askerî Rüştiyesi'nden diploma almama iki ay kala ayrıldım.

Sevgili mektebimden ayrılmama ve bütün ömrümün seyrinin değişmesine sebep olan haksızlığı hiçbir zaman unutmadım, yaram hiç kapanmadı. Başımdan geçen bu tecrübeden çıkardığım ders şudur ki, mektep hocalarının çok dürüst, çok haksever insanlar olmaları lâzım gelir. En küçük bir haksızlık, bir yavrunun bütün hayatını zehirlemeye, ruhunu sarsmaya yetebilir.

Babam İstanbul'da Matbuat (Basın) Umum Müdürlüğü'nde bir vazife bulmuş, benim Askerî Rüştiyesi'ne girdiğimden bir yıl sonra Selânik'den ayrılmıştı. Biz amcamın yanında kalıyorduk. Babam sık sık bizi görmeye geliyor ve kalabalık ailemizi İstanbul'a almak için maaş seviyesinin uygun bir hale gelmesini bekliyordu.

İlk iş olarak, hava değiştirmek üzere beni İstanbul'a aldırttı. Halamın oğlu, sonraki İktisad Vekâleti Muhasebe Müdürü İsmail Edip Bey'le beraber 1899'da İstanbul'a trenle seyahat yaptım. Bir seyahat âşığı sıfatiyle bu benim için büyük bir macera idi. Yol notlarımla defterler doldurdum. İstanbul'da da bir pansiyonda oturmanın, lokantada yemek yemenin, gazetecilik ve edebiyat âlemine mensup simalarla tanışmanın zevkini ve heyecanını duydum.

Dönüşte Selânik Alman Mektebi'ne dördüncü mektep olarak yazıldım.

"Ben seyyah olacağım"

İstanbul'a yaptığım seyahat, içimde eskiden beri kabaran hareket ve macera arama heveslerine kesin bir cereyan verdi. Askerî Rüstiyesi'ne giderken, mektebi bitirince Manastır Askerî İdadisi'ne, sonra İstanbul Harbiyesi'ne gitmeyi tabiî sayıyordum. Mesleğim kendi kendine seçilmişti. Sevgili mektebimden kopup ayrılınca bütün hayatımı dolduracak bir meslek diye aklıma seyyah olmak fikri saplandı. "Ne olacaksın?" diye soranlara şöyle cevap veriyordum :

" Ben seyyah olacağım."

Bunu duyanlardan şöyle sözler işitiyordum :

" Seyyahlık bir meslek değildir. İnsan başka bir mesleğin icabı olarak bir yerden diğer yerlere gider. Bunu ya ilmî araştırmalar, ya ticaret, ya resmî bir vazife için yapar ve yahut gördüğünü yazmak gibi bir maksat takip eder."

" Ben gayesiz bir seyyah olacağım. Bir derviş gibi dünyayı boyuna dolaşacağım. Her yeri göreceğim. Ba-

şımdan binbir macera geçecek, Evliya Çelebi'nin izinde yürüyeceğim."

Böyle münakaşalarda itiraf etmediğim bir düşüncem vardı: Memleket memleket dolaşırken, bir Hızır rolü oynamayı, sıkıntı içinde bulunan insanların dertlerine ortak olmayı, kendilerini hiç beklemedikleri hoş sürprizler karşısında bırakmayı aklımdan geçiriyordum. Doğruluğun ve iyiliğin hizmetinde geçecek, rahat rahat akacak bir avare hayat... Buna çok tatlı bir rüya diye hayalimde yer veriyordum.

Yarınki seyyah sıfatiyle Jules Verne'in çoğu *Servet-i Fünûn* sahibi Ahmed İhsan Bey tarafından Türkçe'ye çevrilen seyahat ve macera kitaplarını okumaya merak sardırdım. *Denizler Altında Yirmi Bin Mil*, *Gizli Ada*, *İki Sene Mektep Tatili*, *Dünyanın Merkezine Seyahat*, *Balonla Yolculuk* gibi eserler elimden düşmüyordu. Her birini defalarla okuyor, kahramanları ile yol ve his arkadaşlığı ediyordum. Ahmed Mithat Efendi'nin Rusya'da iki Türk turisti tarafından yapılan bir yolculuktan bahseden *Acaib-i Âlem* adlı romanı, sevdiğim kitaplardan biriydi. Hele kutbun keşfi ile ilgili ne bulursam merakla okuyordum. Bütün bu seyahat kitaplarının tesiri altında bir seyahatname yazmaya oturdum: Bu kitapta bir kaç genç Türk âlimini "Kutup ve Fen" adlı bir Türk vapuruyla bir kutup seyahatine çıkarıyor, başlarından binbir macera geçirtiyordum.

Bir gün yakın arkadaşlarımı eve çağırdım. Dedim ki: "Ben seyyah olmak kararındayım. Bu kararımı nasıl karşıladığınızı şu hatıra defterime yazınız." Çoğu alay eder yolda bir şeyler yazdılar. Bir ikisi: "Ne güzel düşünce, hani biz de seyyah olsak..." diye teşvik ettiler. Yıllarca sonra geçirdiğim hayatı görünce, "Haklı çıktın, meramına kavuştun" kanaatine vardılar. Gazeteci sıfatiyle yarı hayatım seyahatle geçti. Dünyayı defalarla devrettim, bir kaç cilt seyahat kitabı yazdım. Benden "İkinci Evliya Çelebi" di-

ye bahsedilmesine hak kazandım ve çocukluğumun tatlı rüyasına büyük ölçüde kavuştum. Hızır rolünü de elimden geldiği kadar oynamaya çalıştım.

Hür âlemle ilk temas

Selânik Alman Mektebi, Alman, Avusturyalı ve İsviçreli ailelerin, bilhassa Sark Demiryolları ecnebi personelinin çocukları için kurulmuş hususî bir mektepti. Vardar Kapısı'nda, bahçeler ortasında çok güzel bir binası, Sigmund adında uzun sakallı, güler yüzlü, hoş bir Viyanalı müdürü vardı. Bütün bu muhite ve dürüst ve sıcak kanlı bir insan olan sınıf hocamız Valoschki'ye içim ısındı. Burada memleketin umumî havasından başka bir hava, hür ve rahat bir hava teneffüs etmek imkânına kavuştuğumu derhal için için sezdim. Öğrenciler arasındaki Türkler dört beş kişiden ibaretti. Bu arada bulunan Selânik Tapu Müdürü Nurullah Bey'in oğulları merhum bankacı İzzet ve Ankara'daki Yüniş fabrikasının müdürü Süreyya Sirmen ve simdi Alaşehir'de bir çiftliği bulunan ve mektepte iken her sözde mutlaka "A be beyim..." diye başlaması hatırımdan silinmeyen Yusuf Selahattin Eğriboz'la esaslı dostluğumuz orada kuruldu.

Ben, Abdülhamid'in istibdat idaresinin nüfuz ve kontrolü altındaki askerî bir mektepten geliyordum. Memlekette istibdat idaresi ve buna karşı yurt dışında ve memleketin içinde ve yeraltında bir mücadele bulunduğunu Askerî Rüştiyesi'ndeki son yılıma kadar hiç sezememiştim. Babam senelerce bir haftalık edebî gazete çıkarmıştı, en ileri ve radikal fikirli kalem sahipleriyle sıkı temasları olmuştu, onların imâlarla dolu şiirlerini ve diğer yazılarını dergisine geçirmişti. İstibdatın "muzır evrak" dediği Jön Türk neşriyatı - sonradan öğrendiğime göre - İstanbul'da kurulu ecnebi postalar vasıtasıyla kendisine bir düzüye yollanmıştı. Fakat şu var ki, o devirde ihtiyat elden bırakılmazdı, çocukların yanında politika lâkırdısı edilmezdi, lüzumsuz yere boşboğazlık etmemeye çok dikkat olunurdu.

Askerî Rüştiyesi'nde her akşam sıraya dizilmemizi ve üç kere "Padişahım çok yaşa" diye bağırmamızı yadırgamak hiç hatırıma gelmezdi. Memlekette kurulu düzenin zayıf, kötü ve şikâyet ve tenkit davet edecek bir tarafı bulunduğunun ve Padişah'ın asrın icaplarına hiç uymayan, memlekete varlık ve gelişme imkânı bırakmayan korkunç ve zalim bir keyfî istibdat yürüttüğünün ve bu idarenin; gençlik tarafından her gün körükörüne tekrar edilen "Padişahım çok yaşa" duasına hiç de layık olmadığının esaslı olarak farkında değildim. Birgün yanı başımda bulunan bir çocuğun bizimle beraber "Padişahım çok yaşa" diye bağıracak yerde "Kahrolsun o Padişah" diye mırıldandığını duyunca dehşete düştüm. Bunun ne manaya geleceğini kendisine soramadım. Akşam çocuğun adını ve babasının adını babama söyledim ve olanı biteni anlattım. Bana dedi ki :

" Bu çocuğun babasını Padişah sürgüne yollamıştır. Padişah'ı sevmemesinin sebebi budur. Sakın bundan kimseye bahsetme. Hepimiz için fena olur."

Artık buzlar çözülmüştü. Babam, ruhlarda hüküm süren isyan hislerinin sebeplerini, çarpışma halindeki iki âle-

min neleri temsil ettiğini, memleketin dışında çalışan Jön Türkler'in neler yaptıklarını, ele geçenlerin nasıl sürüldüğünü bana biraz anlatmak ihtiyacını duydu.

Bir müddet sonra sürgünün ne manaya geldiğini daha yakından kavradım. Çünkü annemin halasının oğlu olan, sonradan büyükhemşirem Nigâr'la evlenen ve başkonsolos diye İttihad ve Terakki Hükûmeti tarafından Paris'e yollanan Galip Şevki Bey'in, bir ecnebi postahanesinden Jön Türk gazeteleri alırken yakalandığını ve Rodos Adası'na sürüldüğünü duydum.

Babam, Selânik'i ziyaretlerinden birinde Tevfik Fikret'in *Ne lüzumu var?* adlı bir şiirini getirdi ve bana okudu. O zaman Robert Kolej'in Türkçe başhocası bulunan Tevfik Fikret bu şiiri kendi elyazısiyle yazmıştı. Belki de kendisinde kopyesi kalmamak üzere müsveddesini babama vermişti. Meğer bir aralık sorgu için Saray'a çağırmışlar. Modern gelişmelerin, yenilik cereyanlarının her birini ele alarak sonunda: "Ne lüzumu var?" demişler... Büyük edip şiirinde bunların hepsini anlatıyor ve sonunda şu suali soruyor: "Ya geri kafalarınıza, köhne usullerinizle sizin ne lüzumunuz var?"

Şiiri dikkatle okumak için aldım. Bende kaldı. Babam geri istemeyi unuttu. Böylece Selânik Alman Mektebi öğrencisi olan ben Abdülhamid devrinde gizli "muzır evrak" sahibi oldum. Artık bundan sonra yeni bir mesuliyet hissi ile hayata bakıyordum. "Çocukluğu bırakmalı, ciddilik lâzım..." diye kendimce bir formül tutturmuştum. Her gün hatıra defterime: "Bugün ciddilik içinde geçti. Ne güzel..." veya "Çocuklara uydum, oyun oynadım, ne ayıp, ne yazık..." diye kayıtlar düşüyordum.

Alman Mektebi'nde sınıfıma yetişmek için hususî ders almaya ihtiyacım vardı. Hususî bir Almanca hocası bulduldular: Kamal adında bir Alman musevisiydi. Hergün ders alıyordum. Kendi kendime boyuna çalışıyordum. Masal me-

rakım geçmemişti. Grimm Kardeşler'in meşhur masal kitaplarını doya doya okumam, Almanca'da ilerlememi kolaylaştırıyordu. Bunları seve seve Türkçe'ye çeviriyordum. Bu çalışmalar arasında sınıfıma kolayca yetişiyordum. O devir için pek müstesna bir şey olarak, Selânik Alman Mektebi, en son sınıfa kadar kızlarla beraberdi. Ön sıralarda oturan sarı saçlı, mavi gözlü, pembe yüzlü, cıvıl cıyıl, Alman, Avusturya ve İsviçre kızları mektebe bir cennet manzarası veriyordu, çalışmayı bir zevk haline koyuyordu. Ben çok sıkılgandım. Kızlara uzaktan aç aç bakıyor yanlarına sokulmuyor, kendileriyle konuşmaktan kaçıyordum. Onlar da aksine olarak yolumu kesiyor, takılıyorlardı.

Fakat, mektebin ve asude ev hayatının meydana getirdiği cennetin bir de cehennemi olduğunu hatırlatacak olaylar hiç de eksik olmuyordu. O çok sakin ve düzenli görünen şehir hayatına rağmen, Selânik galeyan ve gizli isyan içinde bulunan Makedonya'nın bir parçasıydı, hatta can damarıydı. Dağlardaki çarpışmalar, kundaklamalar, bazen şehrin içine kadar sıçrıyordu. Silâh sesleriyle uyandığımız geceler eksik olmuyordu. Komiteciler tarafından Osmanlı Bankası'na bomba atılması, limanda bulunan bir Fransız vapurunun kundaklanması yolunda hareketler ortalığa vakit vakit dehşet veriyordu. Fakat, sansür, gazetelerin bunlardan bahsetmelerine meydan bırakmıyordu. Tamamiyle aksine olarak, vilayetin resmî gazetesi olan *Selânik* gazetesinde her vakanın ertesi günü, *Padişahımız sayesinde çok şükür asayiş yerindedir. Herkes rahattır,* yolunda bir yalancı fıkra çıkıyordu.

Riya ve yalan dolu bir âlemde yaşadığımızı farketmek için büyük bir zekâya ihtiyaç yoktu. Fakat, ihtilalcilerin neler istediklerini, memleketin ne gibi tehditler altında bulunduğunu, Saray istibdatının ne gibi felâketler ve istidatlar yarattığını kavramayı mümkün kılacak bilgilere ben henüz sahip değildim.

Bütün gürültülerin ve hoşnutsuzluk belirtilerinin karşısında benim rahat bir limanım vardı: Amcam Abdürrahman Nafiz Efendi'nin gölgesinde yaşamaya devam ediyordum. Onun derin bir imana dayanan, herşeyin Allah'ın izniyle hayırlı bir sonuca varacağına güvenen dünya görüşünün tesirlerini hergün, her saat duyuyordum ve bunun zevkine varıyordum. Amcama derin bir sevgi ile bağlıydım.

1903'de babam, o zamanın Deniz Yolları'na bakan İdare-i Mahsûsa'da dolgunca maaşlı bir vazifeye geçti. Bizi İstanbul'a çağırdı. Feyziye Mektebi'ne devam için Selânik'de amcamın yanında kalan kardeşim Rifat hariç olmak üzere, hepimiz İstanbul'a gittik. Haydarpaşa'da, Çayırboyu'nda bir bahçeli eve yerleştik. Selânik'ten amcamdan ayrılmak benim için acı oldu, fakat aynı zamanda İstanbul'un güzel ve geniş muhitine varmanın, dinamik hayat kavrayışına ve yenilik merakına hayranlık duyduğum babama altı yıllık bir ayrılıktan sonra kavuşmanın ferahlığı ve değişiklik heyecanları yavaş yavaş ağır bastı.

Kemal'i keşfediyorum

Babamın bir dostu olan matbaacı Zeliç [Zellich], bir gün elimden tuttu. Matbaasının ta yanı başındaki Beyoğlu Alman Mektebi'ne beni yazdırdı. Selânik Alman Mektebi'nden alınmış iyi bir sertifikam bulunduğu için kısa bir imtihandan sonra dördüncü sınıfa kaydedildim. Mektebin çocuk bahçesinden başka dokuz sınıfı vardı. İlk sınıfa dokuzuncu sınıf deniliyordu. Demek ki aşağıdan hesap edilmek üzere altıncı sınıfta okuyacaktım. O zamana kadar olan, mektebe devam yıllarımın yekûnu dokuzu bulduğu için üç defa okul değiştirmek yüzünden iki, üç senelik bir kaybım vardı. Fakat buna karşılık iyice Almanca öğrenmiştim ve kendi kendimi yetiştirmeye de bol bol imkân bulmuştum.

Beyoğlu Alman Mektebi, çok esaslı ve ciddi bir kuruluştu. Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki dış okullar dairesi tarafından idare ediliyor ve müdür ve öğretmenleri çok itina ile seçiliyordu. Mektebin masraflarına ve mahallî idare-

sine İstanbul'daki Alman ve İsviçre cemaatlarının kurdukları mektep encümeni ortak oluyordu. Almanca'dan başka okulda altı yıl Fransızca ve dört yıl İngilizce öğretim vardı. Askerî Rüştiyesi'nde ve Selânik Alman Mektebi'nde Fransızca okuduğum için Fransızca'da sınıfa uymakta zahmet çekmiyordum. İngilizce'ye yeni başlıyordum. Fakat usuller o kadar iyi ve verimli idi ki dört senede Alman Mektebi'nde öğrendiğim İngilizce ile 1907'de İngilizce tercümanı sıfatiyle *Sabah* gazetesinin yazı heyetine girebildim. 1910 yılının sonunda Columbia Üniversitesi'ne beş öğrenci göndermek üzere Maarif tarafından açılan müsabakayı yüz seksen istekli arasında kazandım.

Mektebin disiplinli, fakat rahat, ferah ve hazlı bir düzeni vardı. Buna seve seve ayak uydururken, çocukluk yıllarının oyundan kaçmak ve "ciddi olmak" yolundaki iddialarını bir tarafa bıraktım. "Paarlauf" denilen ve okulu heyecana veren koşmaca ve esir almaca oyununa hergün derin bir zevkle katılıyordum. Pek hoş ve seçme Türk mektep arkadaşlarım vardı. Sonradan meslek arkadaşlığı da ettiğim Arif Cemil (Dr. Bülend Davran'ın babası), Mehmed Fazlı, Kemal Edip, Mehmed Emin, Amerika'daki tahsil arkadaşım Abdullah Hamdi Toker, Hilmi Naili Barlo ve Mithat bu arada idi. Bu Mithat sonradan Devlet Şûrası'na memur olarak girdiği zaman Mithat adını değiştirmeye davet edilmiş, "Mubahat" adını takınmış ve gazetecilikte karar kılmıştı.

Azlıklara mensup değerli mektep arkadaşlarımın büyük bir kısmını birer birer gözden kaybettim. Yalnız benden bir sınıf yüksekte olan ve Türkiye'yi ikinci bir vatan bilen Hugo Hermann ile ahbaplığımın hiç arkası kesilmedi. Hele sınıf arkadaşım İsviçreli Oswald Stettler ile bir kardeş derecesindeki yakınlığım hâlâ devam ediyor. Onun sonradan yerleştiği Solingen şehrini benimsedim ve çok sevdim. Her fırsatta arkadaşımın ziyaretine koştum, evinde

misafir kaldım. 1959'da gazeteci sıfatiyle hapis cezası yediğim zaman Solingen Belediyesi bana şehrin fahrî hemşeriliğini de verdi.

Elime geçen hazine Alman Mektebi'nde saray ve hükûmet mensuplarının çocukları eksik değildi. Onları ve kendi ailemizi zor bir duruma düşürmemek için politikadan bahsetmemeye çok dikkat ederdik, fakat küçük bir hadise kendi evimizin yıllarca bir barut fıçısı halini almasına sebep oldu.

Hâdise şudur: Babamın dayısının oğlu Defterdar Mustafa Efendi, yeni bir vazifeye giderken, kâhyası, bir sandıkla evimize gelmiş, kitapla dolu olan bir sandığı bizde emanet bırakıp bırakamayacağını sormuştu. Babam aklına hiçbir şey gelmeyerek sandığın bizde kalmasına razı olmuştu. Ben, sandıkta ne gibi kitaplar bulunduğunu merak ettim. Aralığından elimi sokarak, birer birer kitapları çıkardım. Bunların arasında Namık Kemal'in *Vatan veya Silistre*'si, *Cezmi* adlı romanı, *Evrak-ı Perişan*'ı; Ziya Paşa'nın eserleri, Şemseddin Sami Bey'in *Besa* adlı bir piyesi, Ahmed Mithat Efendi'nin İkinci Abdülhamid'in emriyle yazdığını sonradan öğrendiğim *Üss-i İnkılâp* adlı iki ciltlik eseri, Ebüzziya Kütüphanesi'nin takım takım neşriyatı vardı. Büyük bir hazineye kavuşmuştum. Bu kitapların hepsi de Abdülhamid devrinin başlarında çıkmıştı, fakat sonradan yasak edilmiş "zararlı evrak" damgasını yemişti. Ahmed Mithat Efendi'nin kitabı da bu arada idi. Padişah'ın emriyle yazılmasına rağmen sonradan yasak edilmişti. Bütün bu kitapların bilhassa İstanbul'da herhangi bir evde keşfedilmesi, ev sahibinin derhal sürülmesine sebep olabilirdi. Bunlar, ilk kıvılcımda patlayabilecek bir barut fıçısına benziyordu.

Babamı çok seviyordum. Ailemizin felaketine sebep olmaya razı olamazdım. Buna rağmen, okuma merakım ağır bastı. Defterdar Mustafa Efendi'nin kâhyasının bize

emanet ettiği kitaplar arasında Namık Kemal gibi hürriyet kahramanlarının eserleri bulunduğunu babamdan gizledim, tehlikeli kitapları en kuytu köşelere sakladım. Birer birer oradan alıyor merakla, heyecanla, hazla tekrar tekrar okuyordum. Böylece ruhumu beslediğime inanıyordum. Gazeteci olduktan sonra hürriyet mücadelesine bütün bir ömür vakfetmemde, bu gizli okumaların tesiri büyük olmuştur.

Yaman iki Alman vatanseveri

Beyoğlu Alman Mektebi'nde geçirdiğim dört yıl tatlı hatıralarla doludur. Hocalarımın hepsi, öğrencilerinin üzerinde derin izler bırakacak çapta sevimli ve üstün şahsiyetlerdi. Hele Müdür Dr. Schwatlo, eşine az rastgelinir bir terbiyeci ve idareci idi. Son sınıfa kadar hoca sıfatiyle kendisiyle karşılaşmadım. Yalnız mektepte yarattığı ahenkli havayı hergün, her saat hazla teneffüs ettim. Son sınıfta Dr. Schwatlo, Alman Edebiyatı hocamızdı. Benim yazıya zaten istidadım olması ve bir düzüye Almanca kitap okumam dolayısiyle sınıfın ilerisinde bulunduğumu farkedince, benimle yakından meşgul olmaya başladı. Sınıfa verdiği yazı vazifeleri arasında benim yazdıklarımı sık sık başından sonuna kadar sınıfta bizzat örnek diye okuyor, teşviklerde bulunuyor, bana adeta bir yardımcı muamelesi ediyordu.

Mektebin, Almanya'dan bilhassa gelen bir komiserin huzurunda yapılan diploma imtihanlarında Schwatlo'nun

bana yaptığı iyiliği hiç unutmam. Yazılı imtihanlarda en başta gelmiştim. Bilhassa Alman müstemlekelerine dair bir yazı yazmak yolundaki Almanca imtihanının altından pek iyi kalkmıştım. Bu müstemlekelerde birer birer, bir dolaşma şeklinde, kaleme aldığım imtihan vazifesi, gerek yazı kalitesi ve gerek Almanca'sı bakımından dikkati çekmişti. Fakat sıkılganlığım dolayısiyle şifahî imtihanlarda kekeledim, hele tarih dersinde hiç bir suale cevap veremedim, sıfır numara aldım. Çok meyustum, ağlıyordum. Müdür Schwatlo yanıma geldi, dedi ki:

"Hiç üzülme, imtihan numaraları ders yılındaki numaralarla hamur olacaktır, tarihten de kolayca geçeceksin. Diğer derslerde zaten ilerdesin. Hele sınıfa, Berlin'den gelen komiserin huzurunda yazdığın Almanca vazifen çok beğenilmiştir."

Selânik Askerî Rüştiyesi'nde coğrafya hocası Kolağası Şakir Bey'den gördüğüm haksızlık ciğerime işlemiş olduğu için Schwatlo'nun insanca muamelesine çok değer verdim, bu müstesna insana bir kat daha bağlandım. 1915'de *Tanin*'in harp muhabiri sıfatiyle Berlin'e gidince ilk işim, Schwatlo'nun adresini aramak ve kendisini ziyarete gitmek oldu. Evine gittigim zaman Bayan Schwatlo'yu matem elbisesiyle karşımda buldum. Bu yaman adamın ve oğlu Hans'ın harbin daha ilk aylarında Alman vatanı için can verdiklerini derin bir üzüntü ile öğrendim.

İngilizce hocam Dr. Giese de çok değerli bir insandı. Türkiye'de geçirdiği yıllarda Türkçe'sini ilerletmiş, sonradan Türkolog sıfatiyle Milletlerarası bir şöhret kazanmış ve Birinci Harp yıllarında Almanya'dan getirtilen profesörler arasında İstanbul Üniversitesi'nde vazife görmüştü.

Fakat Müdür Schwatlo ile beraber hayatımda en çok iz bırakan hocam, Almanca profesörüm Ludwig Szamatolski oldu. Kendisiyle mektep sıralarında başlayan dostluğum

1939'da ölümüne kadar devam etmiş, aramızdaki mektuplaşmanın hiç arkası kesilmemiştir.

Szamatolski, din bakımından Musevi idi, fakat iman bakımından koyu bir Alman'dı. Siyasî kanaat yönünden imparatorcu Muhafazakâr Parti ile bir hizada idi. Derslerinde bize Almanlığı sevdirmek için elinden geleni yapardı.

Değerli hocam, ben mektebi tamamlamadan aramızdan ayrılmıştı, Berlin'de bir vazifeye geçmişti. Hermann Sudermann gibi ileri gelen Alman romancılarının eserlerini bana yolluyor, Alman Edebiyatı'nı bana iyice tanıtmak için hocalığına devam ediyordu. Meşrutiyet hareketinden sonra, Japonya'yı tanımamız ve ıslahat hareketinde Japonları örnek diye kabul etmemiz hakkında bana mektuplar yazdı ve uzun yıllar Japonya'da hocalık eden Profesör Ratgen'in ve diğer bir iki kişinin Japonya hakkındaki kitaplarını yolladı.

1908 Meşrutiyet İnkılâbı'ndan sonra Berlin'de çıkan *Volksische Zeitung*'a bir yazı yazdım. Almanlar'ın eski devirde "Abdülhamid'in desteği" diye göründüklerinden, bu intibaı ortadan kaldırmak lâzım geldiğinden bahsettim. Szamatolski, koyu Almanlığı temsil eden *Tägliche Rundschau* gazetesinde bana cevap verdi. Almanların Genç Türk hareketini anlayışla karşıladıklarını, candan desteklediklerini, yeni, sağlam ve ileri bir Türkiye'nin hasretini duyduklarını temin etti.

Amerika'ya tahsile gittiğim zaman, hocamın kardeşi olan ve Amerika'da mühim bir boya fabrikasının başında bulunan kimya mühendisi Martin Szamatolski'yi karşımda buldum. Dört yıllık tahsil hayatım esnasında bana daima yakınlık gösterdi. Evi, benim Amerika'daki evim oldu.

Ludwig Szamatolski'nin Alman vatanseverliği lâfta kalmadı. Harp çıkar çıkmaz, ileri cephe hizmeti için gönüllü olarak kendini ortaya attı. Rus cephelerinde çarpıştı. Defalarla yaralandı, başçavuş rütbesine yükseldi. 1915'de *Ta-*

nin'in harp muhabiri sıfatiyle Lehistan cephesinde bulunduğum zaman hoş bir tesadüf eseri olarak Corgiyevsk kalesinin zaptı sırasında hocamla harp meydanında karşılaştık, İmparator'un huzurunda yapılan geçit resmini beraberce seyrettik.

Tam bir imtihan Hitler devrinde Museviler'in Almanya'da uğradıkları barbarca muameleler, Szamatolski'yi bir Musevi sıfatiyle değil, bir AIman vatanseveri sıfatiyle çok sarstı. Kendisi harp yıllarında Türkçe'sini çok ilerletmiş, Ahmed Hikmet'in *Üzümcü* adlı hikâyesini ve diğer bazı küçük hikâyelerini Almanca'ya tercüme etmişti. Almanya düzelinceye kadar Türkiye'yi muvakkat bir vatan bilmeyi ve buraya iltica etmeyi aklına koydu. Ne yazık ki o devirde Türkiye'nin kapıları Alman Musevileri için kapalıydı. Eski hocamızın Türkiye'ye kabul edilmesini mümkün kılmak üzere Hilmi Naili Barlo ve Süreyya Sirmen ile beraber Ankara'da yaptığımız ısrarlı müracaatlar boşa gitti.

1938'de New York'da sergimizin basın müdürü sıfatiyle Amerika'da bulunduğum sırada Szamatolski'den çok dikkate layık, havsalaya sığmaz bir mektup aldım. Bunu bin türlü felâketi göze alarak İsviçre'ye kaçırmış ve oradaki bir dostu vasıtasıyla postaya verdirmişti. Mektupta şöyle diyordu : "Ben sana mektepte Almanca hocası olarak Almanlığı sevmeyi, Alman kültürüne karşı saygı duymayı öğretmeye çalıştım. Son yıllarda Almanya'da olup bitenler, sende uyandırmayı tatlı bir vazife ve bir Alman vatanseverliği borcu bildiğim kanaatı sarsmamalıdır. Almanya'nın zalim bir eşkıya çetesinin eline düşmüş olması ve ideal Almanlığa çok aykırı bir yolda yürümesi, asla Alman milletinin sanını lekeleyemez. Bir gün normal yola dönülecektir ve her türlü haksızlıklar tamir edilecektir."

Hitler idaresi zamanında her türlü varlığını kaybeden,

dehşet içinde titreyen, yakınları ve sevdikleri yok edilen ve her şeyden evvel de Alman vatanseveri sıfatiyle şerefi çiğnenen bir insanın; nice tehlikeyi göze alarak böyle bir mektup yazması, asil ve cömert bir düşünüştü, sarsılmaz bir Alman vatanseverliğinin en kuvvetli bir belirtisi idi. Mektubu Columbia Üniversitesi'ndeki eski tarih hocam, Carnegie Sulh Vakfı başkanı Prof. James T. Shotwell'e verdim, derin bir ilgi ile karşıladı. Ve bunun taşıdığı manayı eserlerinde belirteceğini söyledi.

Aradan aylar geçti, Almanya'dan tanımadığım bir imza ile bir mektup aldım. Söyle diyordu : "Profesör Ludwig Szamatolski kiracımdı. Dün akşam gazetesini okurken, sessizce son nefesini verdi. Yüzünde vicdan huzurunun tatlı ifadeleri vardı. Kâğıtları arasında sizin mektubunuzu buldum. Kendisiyle olan dostluğunuzun kuvvetli olduğunu anladığım için ölüm haberini size bildiriyorum."

Zavallı Szamatolski, Naziliğin layık olduğu akibete uğradığını ve herşeye rağmen o kadar sevmeye devam ettiği Almanya'nın hür ve demokrat bir memleket olarak yeniden doğduğunu görmeden dünyadan göçmüş ve gitmişti. Onun Almanya'yı sevmekten vazgeçmeyen biricik Musevi Alman vatanseveri olmadığını, 1942'de New York'da *Volksische Zeitung*'un eski başyazarı, *Reichstag* meclisinde liberal milletvekili, eski dostum Georg Bernard ile buluştuğum ve konuştuğum zaman anladım. Bundan sırası gelince bahsedeceğim. Szamatolski'ye gelince, ona karşı olan minnet borcumu, Alman Mektebi'nin kuruluşunun yetmiş beşinci yılı dolayısiyle neşredilen bir esere bütün bu anlattıklarımla dolu bir yazı yazmak suretiyle bir dereceye kadar olsun ödemeye çalıştım.

Abdülhamid devrinde hayat

Beyoğlu Alman Mektebi'nde geçen dört yılımı hatırladığım zaman iki ayrı ufukla karşılaşırım: Birisi, mektebin berrak, hoş, temiz muhiti... İnsan orada ileri ve hür bir memleketin bütün nimetlerini buluyordu. Diğer ufuk, kendi diyarımızın acı çekişmelerle dolu âlemiydi. Bunun da yaldızlı, debdebeli bir dış manzarasının arkasında takım takım yolsuzluklar, yağmalar, ahlâksızlıklar, zilletler, çöküntüler, felâket istidatları, tehlikeler gizliydi. Abdülhamid devrindeki haliyle Türkiye bir millî varlık olmaktan uzaktı. Padişah, memlekete kendi has çiftliği gözüyle bakıyordu. Memleketin yarısı *Hazine-i Hassa* adı altında kendi tapulu malıydı. Diğer yarısına da keyfinin istediği gibi tasarruf ediyordu. Geçmiş asırların debdebesi ve israfları içinde Saray her şeyi sömürüyordu. Onun için *yok* yoktu. Hele kadın bakımından, zevk ve şehvete hudut çizilmemişti. Nikâhlı kadınlardan başka takım takım odalıklar Saray'da yer alıyordu. Saray'a güzel bir kız

peşkeş çekenler veya haber verenler bol bahşiş alıyordu. "Devletlû, Necabetlû" unvanını taşıyan şehzadeler, "Devletlû, Atûfetlû" lâkabiyle anılan damadlar sürüler teşkil ediyordu.

Padişah, hanedan azası, sarayın adamları, kâtipler, kârinler, mabeynciler, seccadecibaşılar, kilercibaşılar, esvapcıbaşılar, ibrikçibaşılar, şefleri "Darüssade Ağası" adını taşıyan vezir rütbesine kadar yükselen harem ağaları, valde sultan kâhyaları, takım takım muhafizlar, tüfekçiler, silâhşörler, ağalar, jurnalcılığı meslek edinen kimseler, imtiyazlı bir sınıf teşkil ediyorlardı. Bir adamın meziyeti, hizmeti sayesinde bir mevki yapmasına ve ilerlemesine ihtimâl yoktu. Makbul olan şey, eski gidişin taraftarı olmak, Padişah'a körü körüne bağlılık göstermek, mensuplardan birinin yakını olmaktı. Eski derebeylik devrine ait olan bu sistem, bütün memleket ölçüsünde kurulmuştu. Temeli, geri ve küflü rejime hizmet etmek, düşmanlarını ele vermek ve ona karşılık da himayeye, imtiyaza, mükâfata kavuşmaktı. A'şarın dışında Devlet'e vergi verilmiyor gibiydi. Bütün gerçek vergiler, haraç, rüşvet, hediye şeklinde mensupların kesesine akıyordu.

Bütün bu mensuplar, birbiriyle hoş geçinen insanlar değildi. Gözde olanların ayağına karpuz kabuğu koymak, mensuplar arasında nüfuz bakımından daha fazla mertebe almak için boyuna entrikalar, tezvirler, jurnaller devam ediyordu. Padişah senede bir tek defa olarak Yıldız Sarayı'ndan çıktığı ve Hırka-ı şerif ziyaretine gittiği zaman fısıltılar alıyor, yürüyordu: Filân iltifat görmüş, filân gözdeler arasına karışmış, yıldızı parlamış...

Jurnaller, gizli çalışan divan-ı harplere havale ediliyordu. Usûller keyfî idi. Sürgün felâketi her gün, her saat, her ailenin karşısına çıkabilirdi. Bu sebeple politika bakımından ortalıkta bir ölüm sükûnu hüküm sürüyordu. Suya, sabuna dokunmak istemeyen her adam, gölgesinden kor-

kuyor, gazeteler Padişah'ın dualariyle ve ona övgülerle dolu olarak çıkıyor, asıl tenkit ve münakaşa ya gizli temaslarla yapılıyor veya yurdun dışındaki *Jön Türk* gazetelerinde yer alıyordu.

Biz Kadıköyü'nde oturuyorduk. Her gün vapurda gidip gelirken pek çok insanla temas imkânı oluyordu. Bu insanların arasında bazen yüksek sesle Padişah'a, Saray'a atıp tutanlar çıkıyordu. Dehşete düşüyor, saf kalbimle: "Ne yaman ve cesur hürriyet kahramanı..." diyordum. Bunlara niçin kimsenin ilişmediğine de akıl erdiremiyordum. Vapurda gördüğüm bu gibi adamlar hakkında beslediğim hayranlıktan bir defa babama bahsettiğim zaman güldü ve şunları anlattı: "O gördüklerin azılı jurnalcilerdir. Böyle tahrikleri Saray'ın izniyle yaparlar, maksatları, etraftakileri yemlemek, birşeyler söylemeye sürüklemek, sonra jurnali dayayarak, ocağını söndürmektir."

Temiz simalar Ahlâksızlığa, kötülüğe, rüşvete, dalkavukluğa bu kadar kıymet verilen o devirde namusa ve şerefe bağlı kalan, kenarda ve köşede kendi halinde bir hayat geçiren insanlara sık sık rast geliniyordu. Bunların arasında en sevdiğim adam İdare-i Mahsûsa (o zamanki Deniz Yolları) meclis başkanı ve Japon denizlerinde batan Ertuğrul vapurunun süvarisinin kardeşi Mehmed Paşa idi. Yakın vakitlere kadar Anadolu Ajansı'nda vazife gören Osman Tuğrul'un babası. Türk Haberler Ajansı'ndaki Semih Tuğrul'un büyük babası... Babam, Mehmed Paşa'nın Üsküdar'da Sultantepesi'nde bulunan evine gittiği zaman, mektebim yoksa, beni de beraber alırdı. İngilizce'yi çok iyi bilen Paşa, benim bilhassa İngilizce derslerime alâka gösterir, bana İngilizce kitaplar hediye eder, ertesi gidişimde en son kitap hakkında neler düşündüğümü sorardı.

Diğer saygımı celbeden bir insan, bir aralık Haydarpaşa'daki evinde kiracı olarak oturduğumuz Mabeynci Emin

Bey'di. Kira ödeneceği zaman ben de mutlaka babamla beraber gider, bu çok hoş adamın elini öperdim. Ona bağlılığımın bir sebebi de, çok sevdiğim Jules Verne'in *Arzın Merkezine Seyahat* adlı eserini o zamanlar nadir rastgelinen sade bir dille Türkçe'ye çevirmesiydi. Emin Bey'in kitabını sayısız kereler okumuşumdur.

Posta ve Telgraf umum müdürü, *Ata Tarihi* yazarı ve Dr. Galip Ata ile Nurullah Ataç'ın babası Ata Bey'in de sevdiklerimin arasında yeri vardı. Akşamları vapurda onun bulunduğunu bildiğim yan kamarasına gider, tarih hakkındaki sohbetlerini zevkle dinlerdim. O da kendisine olan saygımın derinliğini bilir, derslerime yakından alâka gösterir, derin tecrübe ve görüşlerinden nur almak imkânlarını bana verirdi.

Fikret, Hüseyin Cahid, Ahmed Hikmet, Recaizade Ekrem, Halit Ziya başta olmak üzere *Edebiyat-ı Cedide* mensuplarına bütün ruhumla bağlıydım. *Rübab-ı Sikeşte; Hayat-ı Muhayyel, Haristan ve Gülistan, Mavi ve Siyah* elimden düşmezdi. Yeni edebiyatçılar benim için ileriliği, ideali, hayırı temsil ederlerdi. Servet-i Fünûn'un karşısına *Haftalık Malûmat*, Fransızca *Servet* ve diğer neşriyat ile dikilen ve dekadanlar diye hücumların arkasını kesmeyen Baba Tahir'e ise şerrin tâ kendisi gözüyle bakardım. Baba Tahir'in ecnebilere sahte nişan sattığı belli olduğu, tevkif edildiği ve ocağının söndüğü gün bayram ettim.

Penceremden gördüklerim Mektepten erken çıktığım akşamlar İdare-i Mahsûsa (Deniz Yolları)'nın Galata'daki binasına uğrar, beraberce eve gitmek üzere babamı beklerdim. Oraya gitmekten çok hoşlanmama sebep, memleketin her tarafına sefer yapan ve Garp, Sark, Kaplan, Selânik, Plevne, Bingazi, Afrika, Bandırma, Şeref, Canik gibi adlar taşıyan vapurların yarattığı hareketli âlemle temasa gelmek imkânını elde etmemdi. Memlekette olup

biteni günü gününe takip edebilmekten uzaktım. Fakat İdare-i Mahsûsa'daki penceremden nice korkunç durumları seyredebiliyordum. Kanal parasını veremedikleri için Süveyş'te bekleyen vapurların hikâyesini hergün orada duyuyordum. Malî perişanlık o sekilde idi ki günlerce, haftalarca kanal parası bekleyen ve yolundan kalan vapurların neye mal olduğunu düşünen, hesap eden yoktu. İstisnasız surette vapurların hepsi eski sahipleri tarafından çürüğe çıkarıldıktan, bir işletmede kullanılmasının zararlı olduğuna karar verildikten sonra yok pahasına satın alınan fakat gerçekte çok pahalıya mal olan, çürük teknelerdi. Sık sık tamire giriyor, sık sık da yolda kalıyor, arızalanıyordu. Hac mevsimi Cidde'ye kadar gittikleri zaman vapurlarda veba veya kolera çıkması normal diye karşılanan bir şeydi. Bunların arasında en ziyade içimi yakan şey, Hudeyde'ye bir düzüye yapılan seferlerdi. Yemen'de devam eden isyanları bastırmak iddiasiyle Anadolu ve Rumeli gençleri vapurlar dolusu olarak taşınıyor, dönüşte de daha evvel giden askerlerin hasta ve sakat döküntüleri yurtlarına iade ediliyordu. Otuz yıl hiç arkası gelmeden devam eden bu facia, bu gaflet ne demekti? Onu sonradan bütün dehşeti ile anladım. Sırf kuru debdebe uğruna Yemen anavatan evlâdı için bir mezar haline konulmuştu. Abdülhamid'in istibdat devrinin başka hiçbir günâhı olmasa, Yemen işi onu mahkûm etmeye yeter. Yemen'de akıtılan kanları ve bu uğurda sarfedilen külfetleri, son iki nesilde kendimizi toplayamamızın başlıca sebeplerinden biri diye kabul etmek hata olmaz. Emperyalizmin tehdidi altında bulunan Osmanlı İmparatorluğu, tedbir almayı düşünecek yerde kendi kısır emperyalizmi adına Yemen'de kuvvetlerini tüketmiş, intihar yolunda yürümüş, anavatanın seçme bir parcası olan Rumeli bu yüzden elden gitmiştir. İmparatorluğa bekçilik etmek için Yemen'e, Hicaz'a, Havran'a, Bağdad'a, Basra'ya Rumeli ve Anadolu'dan, yanî Anayurt'tan yollanan

askerin maaşını, yemek ve cephane ihtiyacını düşünmek İstanbul'da kimsenin hatırına gelmiyor, acı feryatlar cevapsız bırakılıyordu.

Bütün bu acıları sezmek ve duymakla beraber, ömrümün gam ve kasvet icinde geçtiğini iddia etmek riyakârlık olur. Abdülhamid devrinde İstanbul'un çok çeşitli bir eğlence hayatı vardı. Fenerbahçe, Bağlarbaşı araba piyasaları; Göksu ve Kâğıthane'de sandal safaları; Beyoğlu'nda Tepebaşı, Taksim ve Osmanbey bahçeleri; Minakyan, Hasan, Abdürrezak, Şevki gibi tiyatrolar, orta oyunları; Karagözler, Kuşdili, Haydarpaşa, Moda çayırı gezintileri; Çamlıca, Libade, Çırçır, Horhor suları; Belgrad ormanları, Kayışdağı, Alemdağı gibi geniş eğlence ve gezinti imkânları, Beyoğlu'nun velveleli bir gece hayatı vardı. Ramazanlarda Direklerarası canlı bir hale geliyordu. Bu hayatın asıl debdebesi, araba, sandal sahibi olan imtiyazlı zümrelere aitti. Fakat intizamla çıkmayan maaşlara ve vakit vakit maaş ödendikçe gazetelerin "umumî maaş çıktı"diye müstesna bir şeymiş gibi müjdeler vermelerine rağmen, herkes geçinmenin bir yolunu buluyor, maaşları açıkgöz sarraflara kırdırmak imkânı açık duruyordu.

1908 Meşrutiyeti'nden evvelki istibdat devri, yalnız bir bakıma bir rahatlık devri idi: Her şey bol ve ucuzdu. Gümrük resmi yüzde sekizi aşmıyordu. Herşey için kapılar açıktı. Rusya ve Trieste'den gelen şekerin okkası iki kuruş, pirinç dört kuruş, sadeyağ 7 kuruş ile 10 kuruş arasında, et yedi kuruş, gazeteler on para idi. Has beyaz ekmeğin okkası bir kuruş, esmer ekmeğin 30 para, bayatı 25 para idi. Ayda iki liraya beş odalı, bahçeli bir ev kiralamak mümkündü. Alemdağı'ndan gelen bir araba odunun fiyatı yüz yirmi beş kuruştu. Hizmetçi aylıkları 40 kuruşla 150 kuruş arasında değişiyordu. Meyve ve sebze hele pazar yerlerinden alınınca çok ucuz geliyordu. Yolsuzluk ve vasıtasızlık yüzünden mallarını piyasaya çıkaramayan Ana-

dolu bölgeleri gıda maddeleri ve hizmet fiyatları tasavvura sığmaz derecede ucuzdu.

Abdülhamid'in siyaseti, kendi emniyeti hesabına İstanbullular'ı imtiyazlı bir zümre halinde şımartmak, avutmaktı. İstanbullular'ın vergiden, askerlikten müstesna tutulmalarının sebebi de buydu.

Benim kendi hayatıma gelince, yaz tatillerimin büyük bir kısmı Selânik'te amcamın yanında geçiyordu. Bira içmeye alışmıştım. Bu yüzden amcamla aramdaki eski ahenk, bir taraflı olarak bozulmuştu. O, benim böyle bir şey yapabileceğime inanmıyor, duyduğu söylentilerin doğru olabileceği aklının kenarına gelmiyordu. Ben ise arkadaşlara uyup zaaf gösterdiğimden, amcama söyleyemeyeceğim bir şeyi yaptığımdan dolayı kendi vicdanımın huzurunda yerlere geçiyordum.

İstanbul'da iken tiyatro kaçırmıyor, arasıra mesirelere gidiyordum. Hısım, akrabalarla ailece veya konu-komşu Keşişdağı gibi su kaynaklarının başına gitmek ve piknik yapmak tatlı bir şeydi. Benim en büyük zevklerimden biri tatil günleri Kuşdili deresinde Kaptan Arap İsmail Bey'in evi önünde duran sandalımıza koşmak, kürek çekmekti. Bu arada boyuna tercümeler de yapıyordum. Almanca'dan *Kırmızı Başlık* ve *Çirkin Kız* adlı iki romanı tamamiyle tercüme ettim. Malta'ya giderken İngilizler'e mensup adamların eve yaptıkları baskın esnasında diplomalarım ve her türlü evrakımla beraber bu tercüme müsveddeleri de alındı. Bir daha hiçbiri geri verilmedi.

Nasıl gazeteci oldum?

1907 Temmuz'unda Alman Mektebi'nden diplomamı aldığım gün babam, benim rica ve ısrarım üzerine Mercan İdadisi müdürü meşhur yazar Hüseyin Cahid Bey'e bir mektup yazdı. ***İkdam*** gazetesinin yazı heyetine girmem için bana yardımcı olmasını istedi. Gazeteciliğe bir an evvel katılmayı yıllardır sabırsızlıkla bekliyordum. Bir kaç saat gecikmeye bile gönlüm razı değildi. Daha o gün Mercan İdadisi'ne gittim. Sıkılganlıktan kendimi yiyerek Müdürlük odasına çıktım, mektubu verdim.

Hüseyin Cahid, babamın mektubunu okuyunca, bana nasihat etti :

" Oğlum, fena bir meslek seçmek istiyorsun, bundan sana hayır gelmez, gel, gazetecilikten vazgeç, başka bir yol tut."

Mutlaka gazeteci olmak istediğimi, bunun rüyasını yıllardır gördüğümü anlattım. Bunun üzerine Cahid, "Ben-

den günah gitti" der gibi bir tavırla, gazetenin yazı heyetinde bulunan tanınmış yazar Abdullah Zühtü Bey'e bir mektup yazdı; beni *İkdam* gazetesi sahibi Ahmed Cevdet Bey'e tanıtmasını rica etti. Derhal Abdullah Zühtü Bey'e koştum. *İkdam*'da yok, Babıâli Caddesi'nde, Meserret Oteli'nin bir köşesindeki apartmanında yok... Geceyi sabırsızlıkla geçirdim. Ertesi sabah bir kaç defa aradıktan ve "uyuyor" cevabını aldıktan sonra Abdullah Zühtü Bey'le nihayet karşılaştım. Beraberce *İkdam* matbaasına gittik. Ahmed Cevdet Bey'in yanına girdi. İkdam sahibi beni görmeye, konuşmaya bile razı olmadı, "Burada çocuklara yer yok" diye kesin bir red cevabı verdi. Bunun üzerine Zühtü Bey'le beraber *Sabah* gazetesi sahibi Mihran Efendi'yi ziyarete gittik. Mihran, benimle birkaç dakika konuştuktan sonra kararını verdi:

" Bir İngilizce mütercimine ihtiyacımız var. On mecidiye aylıkla seni gazeteye alıyorum."

Dünyalar benim oldu. Beni derhal yazı heyetinin odasına soktular, idare müdürü Aleksan Efendi "Yeni arkadaş" diye birer birer heyete tanıttı: Yazar (sonraki Maarif Müsteşarı) Ali Reşat Bey, sevimli gazeteci Hasan Bedri Bey, meşhur Şinasi'nin oğlu Şinasi Bey, Almanca mütercimi Yüzbaşı Nuri Bey, Çanakkaleli Doktor Arif İsmet Bey, Fransızca ve Ermenice mütercimi Karnik Efendi, musahhih Acem Hüseyin Efendi, muhbir Mithat ve Münir beyler...

Zaman geçtikçe bunlardan her birinin ne kadar değer taşıdığını ve ne kadar dürüst ve hoş insanlar olduklarını öğrendim. *Servet-i Fünûn*'da çıkan fennî sohbetleriyle tanınan Mahmud Sadık, bir kaç gün sonra aramıza karıştı ve benim için çok kıymetli bir gazetecilik hocası oldu. Daha ilk gün beni karşısına aldı, dedi ki:

" Ben senin babanın çok yakın dostuyum. Madem ki burada arkadaş olduk, sana yol göstermeyi vazife bileceğim. Üç ecnebi dili biliyorsun diye olgunluğa vardığını

sanma, daha çok şeyler öğrenmeye ihtiyacın var. Spencer'in *Terbiye* adlı kitabiyle işe başla. Okuyacağın kitapları seçmekte sana yardımcı olacağım."

Mahmud Sadık, bir *Diyojen* ruhu taşıyordu. Hiçbir itiyada bağlı olmayan, dinlenmek için yatak, yastık lâzım bulunmadığını söyleyen, arasıra başını bir yere dayamak, gözlerini kapamak suretiyle uyku ve dinlenmek ihtiyacını karşılayan bir adamdı. Birtakım gazeteci arkadaşlarla beraber eğlence yerlerinde geçelediği çok olurdu. Cebinde traş takımını taşır, lüzum gördükçe traş olurdu. "Gelsin mi?" diyerek herkese sigara ve kahve ısmarlamak, şen kahkahalar basmak merakıydı.

Ben sigara ve kahve içmiyordum. Her akşam bir mektep öğrencisi gibi son vapura olsun yetişiyor, eve gidiyordum. Akşam hayatına katılmam için sarfedilen bütün gayretler boşa gitmişti. Aynı eğlence ve içki itiyatlarına bağlı olan arkadaşların arasında ben yabancı kalıyordum. Bu yabancılık hissini bir müddet sonra Cavcak adlı bir kimseden eğriye doğruya bahsetmeleri karşısında daha kesin olarak duydum.

" Bu Cavcak da kim oluyor?" diye merakla her birine soruyordum. "Sen bilmezsin, tanımazsın" diye atlatıyorlardı. Neden sonra öğrendim ki "Cavcak" sözünü sadece "Çocuk" manasına kullanıyorlar ve beni kastediyorlarmış. Eski harflerde *vu/vav/ye*'nin az olmasından ve aynı kelimenin bir kaç türlü okunabilmesinden faydalanarak bana bu lâkabı takmışlar. Bu sayede aylarca müddet benim önümde benden bahsedip durdular, saflığımla alay ettiler. Nihayet bir gün yüzüme karşı söylediler:

"Cavcak'ın kim olduğunu mu merak ediyorsun? Cavcak'ın sen kendin olduğunu hâlâ kavramadın mı?"

Bir atlatma 1907 yılının Türkçe gazeteleri basma kalıp çıkıyordu. Başyazı yoktu. Birinci sahifede en başta

resmî tebliğler vardı. En ilgi çeken haber olarak da "Tevcihat" denilen ve memur tayinlerini, rütbeleri, nişanları içine alan sütun geliyordu. Dış meselelerden büyük bir ihtiyatla bahsediliyordu. Türkçe yazılı roman ve küçük hikâye neşretmek, istibdatın son yıllarında yasak edilmişti. Bütün marifet, ecnebi dillerden aşk hayatı ile fazla ilgisi olmayan macera romanları, küçük hikâyeler ve garip şeylere ait zararsız haberler seçmeye kalıyordu. Bunlardan her biri de sansürden harfi harfine geçiyor, ikinci bir sansür heyeti birinciyi kontrol ediyordu. Bu şartlar altında gazeteler arasında atlatma diye bir hadise hatıra bile gelemezdi.

Gazeteciliğe girişimden bir ay sonra o zaman için büyük bir atlatma sayılacak bir şeyler yapmak bana nasip oldu. *Times* gazetesi Hicaz Demiryolu'nun üç yılda tamamlanmasının ne kadar büyük bir başarı olduğuna dair üç yazılık bir seri neşretti. Meğer biricik rakibimiz olan *İkdam* gazetesi, *Times* gazetesini almıyormuş, bu serinin farkında olmamış. Ben okudum, üç yazıyı harfi harfine tercüme ettim. Abdülhamid Hicaz Demiryolu konusunda çok hassastı. Ecnebi gazeteler, her vesile ile aleyhimizde bulunurken, *Times* gibi bir gazetede Hicaz Demiryolu'na dair üç yazı çıkması kendisini çok sevindirdi. Mihran Efendi Yıldız Sarayı'na çağırıldı, huzura kabul edildi. Padişah, ne haz duyduğunu kendisine doğrudan doğruya bildirdi, ihsanlar yağdırdı. *İkdam* zor bir durumda kaldı. Ahmed Cevdet Bey, "Ben burada çocuk istemem" diye Hüseyin Cahid'in ve Abdullah Zühtü'nün tavsiyesine rağmen beni reddettiğine pişman oldu.

Bu başarı üzerine ben de gazeteye hizmet imkânlarını genişletmeye karar verdim. Şaka ve azizlik tarzında hafif hikâyelar dolu bir Almanca küçük hikâye kitabı buldum. Bunları birer birer tercümeye koyuldum. Mihran Efendi hikâyeleri beğeniyor, her defasında iltifatlarını tekrarlıyordu. Efendi'nin iltifatından tekdiri daha bol olduğu için benim mevkiim bu bakımdan kuvvetleniyordu.

İyi ve kötü su Bir gün hocam Mahmud Sadık ben karşısına aldı. Dedi ki:

" Ne yaptığının acaba farkında mısın? Memleketin halini bizim vazifelerimizin ne olduğunu biliyor musun? Biz Kemal'lerin, Şinasi'lerin, Ziya Paşa'ların yollarını açtıkları bir mücadele ve fedakârlık mesleğini temsil ediyoruz. Evet, sansür var, elimiz bağlı... Fakat pek dar sahalarda kalan imkânlarımızı kullanırken, acaba satırlar arasında okuyucuya yeni bir ufuk gösterebilir miyiz, diye çırpınıyoruz. Sen ise gayet saçma ve yavan küçük hikâyeler tercüme edip duruyorsun... Bilir misin ki bir damla fena su, bir fıçı iyi suyu kötü yapmaya yeter?"

Hocam sözüne devam etti:

"Bu gazetedeki mekanizmanın nasıl işlediğine dikkat ettin mi? Bu matbaada iki sınıf yazar var. Biri bizler, gerçek gazeteciler, memlekete faideli olmak, yeni ufuklar açmak için çırpınanlar... Diğeri her gün Padişah için dualar, övmeler, dalkavukluklar ile dolu korkunç, çirkin yazılar yazanlar... Biz bunu değiştiremiyoruz, Padişah'ın cülûsu ve doğum günlerinde donanmalar hakkında semt semt, ev ev manasız röportajlar yapılmasını, gazetenin günlerce bunlarla dolmasını önleyemiyoruz. Fakat bizim, dua ve dalkavukluk yazılarını yazan iki arkadaşla selâmlaştığımızı, onların bize mahsus odalara girmelerine tahammül ettiğimizi veya bizim onların odasına girip merhaba dediğimizi hiç gördün mü? Onları cüzzamlı, vebalı sayıyoruz, her türlü birlikte bulunup konuşmaktan kaçıyoruz."

Bu dersten sonra kendimi topladım. İstibdat devrinin sonuna kadar Mihran Efendi'yi değil Mahmud Sadık'ı memnun edecek tarzda tercümeler yapmaya dikkat ettim. Mahmut Sadık'ın İttihad ve Terakki'nin İstanbul teşkilâtında vazifeli olduğunu neden sonra öğrendim.

Yıldız Sarayı'nda Abdülhamid devrinde gazetecilik ne zaman alan ne de bir insanı geçindiren bir meslek idi. Gazetecilerin hemen hepsi, memurluk, hocalık gibi ikinci bir mesleğe sahipti. Ben Hukuk'a devam etmeyi, zamanımı böylece doldurmayı düşünmüştüm. Fakat çok zor olan Arapça imtihanını veremedim. Bu emelime ancak ertesi yıl Meşrutiyet'ten sonra vardım.

Alman Mektebi Müdürü Dr. Schwatlo, gazeteci olduğumu öğrenince bana dedi ki:

" Anlattığın tarzda bir gazetecilik sana yetmez... Hariciye mesleğine girmen, dış âleme çıkmak fırsatını bulman doğru olur. Bunun için de ben sana yardımcı olabilirim. Alman Sefareti Baştercümanı Dr. Gies diploma imtihanları için yazdığın Almanca vazifeyi okudu çok beğendi, seni tanımak istedi. Başkâtip Tahsin Paşa ile sıkı bir dostluğu vardır. Hariciye'ye girmeni kolayca sağlayabilir. Tarabya'daki Alman yazlık sefaretine git, onunla tanış..."

O zamanlar sefaret baştercümanları, sefirlerden nüfuzlu adamlardı. Hükûmet'le olan bütün temaslar onların vasıtasıyla yürütülürdü. Hepsi, Türkçe'yi iyi bilen, girgin, zeki adamlardı. Alman Baştercümanı Dr. Gies, Abdülhamid'in Almanya'ya gösterdiği yakınlık dolayısiyle hepsinden büyük bir nüfuza sahipti.

Pek iyi hatırımda... Bir gün bu Tarabya yolculuğunu küçük kardeşim Rifat'la beraber yaptım. O beni iskelede bekledi. Kalbim çarparak sefarete gittim. Dr. Gies ile konuştum. Başkâtip Tahsin Paşa'yı bu maksatla ziyarete gideceğini ve bir hafta sonra tekrar kendisini görmeye gelmemin münasip olacağını söyledi. Sefareti ikinci ziyaretimde şu haberi verdi:

" Tahsin Paşa seninle konuşacak ve Hariciye'ye girmen işiyle meşgul olacaktır. İlk fırsatta kendisini görmeye git."

Ben o zaman ondokuz yaşındaydım. Çok sıkılgandım. Yıldız'a gitmek, bana yabancı ve esrarlı bir âleme sokul-

mak gibi geliyordu. Tahsin Paşa'nın dairesine gidinceye kadar geçeceğim binbir kapıda uğrayacağım zorlukları gözümde büyütüyordum. İdare-i Mahsûsa'da deniz subayı rütbesiyle vazife gören ve babama yakınlık gösteren Yüzbaşı Rasim Bey meseleleri duyunca şu aklı verdi :

" Sütkardeşim, fotoğrafçı sıfatiyle Yıldız'da vazifelidir. Hamidiye Cami'inin karşısındaki eski sergi binasında dairesi vardır. Beraberce oraya gideriz, sütkardeşim, adamlarından biriyle seni Tahsin Paşa'nın yanına kadar yollar."

Bir gün erkenden sergi dairesine gittik. Rasim Bey'in sütkardeşi henüz gelmemişti. Saatlerce bekledim. Karşımda her Cuma günü etrafında selâmlık resmi yapılan ve gazeteler tarafından 'Hamidiye Cami-i Nurü'l-lâmii' diye bahsedilen Hamidiye Cami'i duruyordu. Aşağıdan gelen yol, Yıldız kapısına doğru sağa kıvrılıyor, o kapının iç âleminde de memleketi keyfî şekilde idare eden Padişah'ın esrarlı âlemi yer alıyordu. Ben zıt hislerin tesiri altında idim. Bu âleme başvurmak, ondan iş istemek, Yıldız'ın dünyasına bağlanmak, kötülüklerinin mesuliyetine ortak olmak manasına gelmez miydi? Geri gitmeyi çok düşündüm. Fakat bir defa ilk adımı attıktan sonra savuşursam, Dr. Gies'i, mektep müdürüm Schwatlo'yu zor bir mevkide bırakacaktım. Sonra gazeteci sıfatiyle elime Yıldız'ın iç âlemine sokulmak fırsatı bir defa geçmişti. Bundan faydalanmak, esrar âleminin havası içine girmek arzu ve merakını yenemiyordum.

Nihayet Rasim Bey'in sütkardeşi geldi. Biraz konuştuktan sonra yanıma bir adam verdi. Kapılardan zahmetsizce geçtim, Tahsin Paşa'nın dairesine vardım. Dr. Gies'in selâmiyle geldiğimi bir görevliye anlatınca beni salona aldılar. Bu salon, redingotlu, cübbeli, sarıklı, kefyeli türlü türlü adamlarla doluydu. Her yeni gelen yerden temennalarla oturanları selâmlıyor, bir köşeye geçince herkesin yerden temennalarına ayrı ayrı cevap veriyordu. İşin

nezaket tarafının hiç eksiği yoktu. Kahveler geliyor, yanyana oturanlar birbirlerine sigara, kibrit ikram ediyorlardı.

Böylece saatler geçti. Pek nadir surette aramızdan biri içeriye çağırılıyordu. Akşam olunca ertesi gün gelmek üzere ayrılıp gitmemiz hepimize birden haber verildi. Gidip gelmeler defalarla devam etti. Galiba böylece bekletmek, yüksek makamların karşısında insanları titretmek, acz duyurtmak, Saray'ın usulleri icabındandı. Uzun saatler Yıldız'ın esrar dolu havası içinde ne zaman sonu geleceği belli olmayan bir bekleme içinde geçiyordu. Memleketin tezatlarla dolu gidişini düşünmek için bundan iyi bir fırsat olamazdı. Yıldız Sarayı'nda kurduğu şahsî istibdat mekanizmasiyle ve jurnalcı ordusu ile Abdülhamid, memleketi yerinde saydırıyor, zamana uymasına, verimli ve murakabeli bir idare ile türlü türlü zorlukları karşılamasına, tehlikeleri önlemesine mani oluyordu. Anayasa, parlamento, hürriyet, hak, müsâvat gibi sözleri ağza alanlar ve yazanlar derhal sürülüyordu. Fakat Devlet'in her sene çıkan resmî yıllığında Anayasa'nın tam metni ve Padişah'ın bunu kabul ettiğine dair sonradan Taif'de boğdurduğu Mithat Paşa'ya yazdığı mektubun sureti vardı.

"Vezir-i Maalisemirim Mithat Paşa" diye başlayan bu mektubun bir sureti bir adamın üstünde veya bir evde ele geçse, birinin yıllıktaki Anayasa'nın metnini okuduğu görülse, ocağının söndüğü gündü. Fakat bir bombaya benzeyen o yazı her sene hazırlanan bu yıllıklarda mutlaka ve mutlaka yer alıyordu. Sonradan çok düşündüm: Bunun sebebi ne idi? Abdülhamid hiç şüphesiz Meşrutiyet'e yemin ettiğini hatırlıyor, yeminini tutmuş görünmek için Mithat Paşa'ya olan mektubunu ve Anayasa'nın metnini Devlet'in resmî yıllığına geçiriyor ve milletin olgunluğa varmasını bekleyerek, Anayasa'yı yürürlüğe koymadığı mazeretini dilinin ucunda tutuyordu. Demek ki tenkidi, münakaşayı, serbest düşünceyi kö-

künden kurutmak için sarfettiği gayretlere rağmen, günün birinde kendisinden hesap sorulması korkusu içini kemiriyordu.

Tercüme Odası'na 'Hülefa' Fena bir insan olmadığını sonradan öğrendiğim Başkâtip Tahsin Paşa'nın yanına nihayet bir gün çağırıldım. Biraz kır düşmüş kara sakallı, sevimli yüzlü bir adamdı. Yanına girince tahmin ettiğim kadar ürkmedim. Mektebime, bildiğim ecnebi dillere dair bazı sualler sordu. Sonra dedi ki:

" Öyle haber aldım ki Hariciye Nezâreti'ne mensup olmak emelindesiniz. Bu arzunuzu Almanca olarak bir kâğıda yazınız, bana getiriniz."

Bana kâğıt, kalem verilmesini emretti. Bir odaya girdim, yazıyı yazdım kendisine verdim. Bir müddet bekledim. Sonra yanına çağırıldım. Dedi ki:

" İrade-i seniyye [Padişah'ın emir ve iradesi] çıktı. Babıâli Tercüme Kalemi hülefalığına bin kuruş maaşla çırak buyuruldunuz. Padişah'a dua ederek iyi hizmet etmeye bakın. Simdi de şu pencerenin önüne geçin, divan vaziyetinde durun."

Bunu yaptım, fakat sebebine aklım ermedi. Acaba Padişah, Hariciye'ye memur ettiği genci kendi köşesinden dürbünle mi görmek istemişti, yoksa saygı duruşu Saray'ın usulleri bakımından bir mana mı taşıyordu? Bu benim için meçhul kaldı. Öyle tahmin ederim ki Başkâtip, bana Padişah'ın iradesini tebliğ etmezden evvel, her halde beni tesir altında bırakmak istemiş, bir saygı duruşu yaptırmıştı. Tebliğ edilen irade şuydu:

"Beyoğlu Alman Mektebi'nden diplomalı Ahmed Emin Bey bin kuruş maaşla Babıâli Tercüme Odası hülefalığına tayin edilmiştir."

Babıâli Tercüme Odası Hariciye ye bağlı olmakla beraber bugün Babıâli'nin eski, itibarlı bir takım geleneklere

sahip bir dairesiydi. Ta 1820'de ilk ıslahat sırasında kurulmuş, Âli Paşa gibi adamlar yetiştiren bir ocak halini almıştı. Alman Mektebi Müdürü Schwatlo ve Baştercüman Dr. Gies benim buraya girmeme yol açmakla, bana istibdat âleminin içyüzünü yakından görmek, havasını teneffüs etmek fırsatını vermiş oluyorlardı.

Henüz on dokuz yaşında iken Devlet hizmetinde bin kuruş yanî on altın lira gibi bir maaşa bir hamlede geçmek ilk bakışta cazibesiz bir şey değildi, fakat daireye gittikten sonra işin içyüzünü az zamanda öğrendim ve istibdat devrinin idare makinasının nasıl işlediğinin de şahidi oldum.

Bir defa şu vardı ki "bin kuruş maaş" lâfda kalan bir şeydi. Elde tahsisat bulunmasına bağlıydı. Bu tahsisat ise yoktu. Açılmasını beklemek lâzımdı. Sonra benim elde ettiğim Babıâli Tercüme Odası Hülefalığı sıfatı, bilgi ve kabiliyet ifade eden bir şey değildi. Ben, bunu, çoğu hiç bir ecnebi dil bilmeyen takım takım arkadaşlarla paylaşıyordum. Hülefalara mahsus odada mümeyyiz masalarından sonra on beş kadar masa ve iskemle vardı. Umumî maaşın çıktığı günler iskemlelerin hepsi doluyor, geri kalanlar, maaşın tevziinde kendilerine sıra gelmesini ayakta bekliyorlardı. Ayın içinde ise ancak beş altı kişi devamlı surette kaleme geliyordu. Bunların biri bendim. Diğer biri sonradan Moskova sefiri olan Haydar Bey'di, üçüncüsü yine sonraki Profesör Vasfi Raşit Bey'di, dördüncüsü de Hindli Ali Asgar Efendi'ydi.

Babıâli Tercüme Odası'nın kırk kadar hülefasından başka geniş bir idare kadrosu vardı. En baştaki mevkii Babıâli Başmütercimi unvanı ve vezirlikten sonra gelen Balâ rütbesiyle Davud Efendi adında bir Musevi vatandaş işgâl ediyordu. Mütareke'den sonra İzmir valisi olan ve kendinden çok bahsettiren İzzet Bey ikinci mütercimdi. Kalem'in Cemal Bey isimli müdürü ve Saray mensuplarından Zülüflü İsmail Paşa'nın enistesi bulunan, Cumhuriyet

devrinde Habeşistan'a ilk sefîr olarak giden Mazhar Bey adlı başhalifesi yılda ancak bir, iki kere makamlarında görünürlerdi. Müdür muavini siyah sakallı Konstantin Efendi, sonradan Darülfünun Farisî profesörü olan Ferid Bey ve Nafiz Köprülü isminde iki mümeyyiz, diğer mümeyyizler, baş tebyizci devam edenlerin arasında idi. Mümeyyizlerden biri, daireye gelen tercüme işlerini her sabah hülefalara tevzi ederdi. İş o kadar azdı ki her birimiz, boş durmayalım, yapılacak bir şey olsun diye hasretle eline bakardık. Ben Fransızca'dan başka Almanca ve İngilizce tercüme ettiğim için payım herkesten kabarıktı.

Elli kuruş maaş Günün birinde kalem müdürü Cemal Bey vefat etti. Ortalık birbirine karıştı. Beklenen tahsisat nihayet bir köşeden açılmıştı. Herkes bundan pay almak için çırpınıyordu. Başmütercim Davut Efendi beni odasına çağırdı. Bana da ayda elli kuruş maaş ayrıldığını ve maaşa geçmiş hülefa zümresine girdiğimi müjdeledi. Bin kuruş resmî maaşıma karşılık, bana elli kuruş maaş ayrılmasını çok azımsadığımı hal ve tavrımla belli etmiş olacağım ki Davud Efendi ve muavini İzzet Bey şunları söylediler :

"Bir kaç ay içinde fiilî surette maaşa geçmek, bu dairede görülmemiş bir şeydir. Çok çalıştığın için bunu sana layık gördük. Maaşın mikdarına bakma, bu yaşta, bu kadar az zaman içinde maaşa geçmiş olmanın kadrini bil. İlk fırsatta, yanî gelecek münhalde maaşın da artar, haricî vazifelere de gidersin."

Ayın sonunda elime yirmi beş kuruş verdiler ve ilk maaşın yarısının emeklilik için kesildiğini söylediler.

Alman Mektebi'nden arkadaşım ve sonraki *Yeni Gazete* yoldaşım Mübahat, Babıâli Sicil Kalemi'ne tayin edilmişti. Kendisiyle hergün buluşuyor, Babıâli koridorların-

da dolaşıp konuşuyorduk. Bir gün kalem mümeyyizi beni çağırdı. Şu ikazda bulundu:

" Babıâli'de çok ahbaplı olmak hoş görülmez. Senin ahbaplarla görüştüğün göze çarpmıştır. Bu kusurun devam etmemesine dikkat et."

Bundan anladım ki istibdat devrinde herkes göz hapsindedir. Bir ahbapla sıkıca görüşebilmek, göze çarpan, jurnallere konu olan bir harekettir.

Babamın bir endişesi Müdür muavini Konstantin Efendi, bana yeni bir çalışma sahası açtı. Bir takım Almanca ve İngilizce gazeteleri daireye getirip süratle tercüme edilmek üzere bana veriyordu. Bunu babama söylediğim zaman dedi ki:

" Acaba kime veriyor? İşin içinde bir jurnalcilik olmasın, sakın sen böyle bir şeye vasıtalık ettirilmeyesin?..."

Konstantin Efendi ile tekrar buluştuğum zaman şu sözleri söyledim:

"Bu tercüme işini babam tereddütle karşıladı. Tercümelerin nereye gittiğini merak etti."

"Babanız kimdir?"

"İdare-i Mahsûsa'da câri muameleler mümeyyizi Osman Tevfik Bey."

"Kendisine söyleyin, içi rahat etsin, tercümeler, Sadrâzam Ferid Paşa'ya gidiyor."

Meşrutiyet'in ilânından sonra Konstantin Efendi'yi Kadıköy İttihad ve Terakki kulübünün nüfuzlu mensupları arasında gördüm.

Kıyamet kopuyor

1908 Temmuz'unun on birinci günü İstanbul gazetelerinin resmî tebliğ kısmında tek sütun üzerine dört satırlık bir haber çıktı: *1293 (1876) Anayasası'nın icaplarına göre mebusan meclisi seçimlerinin yapılmasına dair lâzım gelen emirlerin verildiği* kısaca bildiriliyordu. Bu, otuz üç yıllık Abdülhamid istibdatının nihayet çöktüğünün itirafı idi, beklenen yeni günler doğduğunun müjdesiydi, kıyamet koptuğunun haberiydi. Fakat halk son haftalarda Rumeli'de olup bitenlerden habersiz bulunduğu için tebliğdeki derin manayı birden bire kavrayamadı. Saray'ın jurnalcılık mekanizmasının yarattığı dehşet o şekilde idi ki kimse işin esasını iyice anlamadan ilgisini, sevincini belli etmeye cesaret gösteremedi. İlk çekingen nümayişler, sokaklardan askerî kıtalar geçerken askerleri alkışlamak ve "Padişahım çok yaşa!.." diye bağırmak hududunu geçemedi. O zamana göre bu hareketleri velveleli bir gösteri saymak lâzımdır. Öğle saatine kadar

olup bitenler, birbirlerine çok güveni olanların tebliğin ne demek olduğuna dair kafa kafaya verip yorumlara girişmelerinden ibaret kaldı. Tebliğin asî ruhluları tuzağa düşürmek için yapılmış bir tertip olduğunu sananlar bile vardı.

Biz gazeteciler, ecnebi gazeteleri gördüğümüz için Genç Türk hareketinin yurdun bazı yerlerinde köprü başları kurduğunu ve kazanların kaynamaya başladığının farkında idik. 1906 ve 1907 Erzurum'da kopan isyanlar hakkında *Times* gazetesinde çıkan bir makale serisini ben dikkatle okumuştum, yazılanları arkadaşlara bildirmiştim. Niyazi Bey'in Resne'de kıtasiyle beraber dağa kalktığına dair de *Neue Freie Presse* gazetesine haberler geçmişti. Zaten *Sabah* gazetesinde çalışanlar arasında İttihad ve Terakki teşkilâtında vazife almış kimseler vardı. Onların kanalıyla kulağımıza epeyce malûmat geliyordu. Bu sebeple işin içinde Saray'ın bir oyunu filânı olmadığını, istibdatın artık âciz hale düştüğünü, silâhlı kuvvetler tarafından desteklenen Genç Türk cephesinin duruma hakim olduğunu biliyorduk; bu sebeple çekinmiyor, herşeyin artık iyiye doğru gittiğine güveniyorduk.

Benim gazeteciliğe girmeme vasıta olan Abdullah Zühtü Bey teşebbüsü ele aldı. Bizi Sirkeci garının karşısındaki lokantanın bahçesinde akşama doğru topladı. İstibdadın çöktüğüne, sansür devrinin kapandığına, gazetecilere yeni vazifeler ve mesuliyetler düştüğüne, elele çalışmak lâzım geldiğine dair bir konuşma yaptı. Elli kişi kadar vardık. Osmanlı Matbuat Cemiyeti adlı bir cemiyetin kurulması derhal kararlaştırıldı ve seçimleri yapıldı.

Böyle bir toplantı 33 yıldır memlekette görülmemiş bir şeydi, açık bir ihtilal havası taşıyordu. Jurnalciler, kafile halinde kenara köşeye sokuldular. Konuşulanları hayret ve dehşet içinde dinlediler. Ortada yaman jurnaller için bol sermaye vardı. Fakat gazetecilerin tam cesaretle meydan okumaları karşısında hiçbir müdahaleye cüret edemediler.

Belki de aralarında, hafiyelerin ve jurnalcilerin alâmeti olan al fesleri atmanın ve hürriyet taraftarlığı maskesini takmanın zamanı geldiğine hükmeden açıkgözler de çıktı. Gazeteciler Cemiyeti'nin her yıl 24 Temmuz'da tertip ettiği Gazeteciler Bayramı'nın kaynağı işte bu toplantıda verilen ve yürütülen kararlardır.

Sansüre paydos Sirkeci Gar lokantasında verilen kararlar kesindi: Hiçbirimiz evlerimize gitmeyecektik. Matbaalarımızda vazife başında sabahlara kadar bekleyecektik. Matbaaların kapılarına kol demirini vuracak, sansür memurlarını içeri sokmayacaktık, icabında zor kullanacaktık.

Ben matbaa civarındaki Meserret Oteli'nde bir oda tuttum. Akşam gelmeyeceğime dair eve telgraf çektim. Sansür memurlarına yeni bir emir vermek her halde kimsenin aklından geçmemişti. Her zamanki azametli tavırlarıyla değil, süklüm büklüm geldiler. Kendilerine dedik ki:

Gazete okumuyor musunuz? 1293 [1876] Anayasası yürürlüğe girmiştir. Gazeteler hürdür, sansür yasaktır, gazeteleri sansür etmeye kalkışmak ağır bir suçtur.

Hiç de ısrar etmediler, sessizce savuştular gittiler. Beni sorarsanız oteldeki odama ancak sabaha karşı uğradım. Gazetecilerin en genci, en heyecanlısı sıfatiyle kabıma sığamıyordum. *Sabah* ile *İkdam* matbaaları arasında mekik dokuyordum. Bana gazetecilikten vazgeçmeyi tavsiye eden Hüseyin Cahid, Mercan İdadisi Müdürlüğü'nü bırakmış *İkdam*'a gelmişti. "*Oh!*" başlıklı yazısı gazetenin başında yer almıştı. *Sabah* gazetesi için de Mahmud Sadık ve Ali Reşat ateşli, coşturucu yazılar hazırlamışlardı.

Tersine dönen âlem 25 Temmuz sabahı ortaya çıkan gazeteler, uyuşuk bir âlemi bir an içinde coşturdular, ateşlediler. Herşeyin manzarası birden bire değişti. Hürriyet hasretine kavuşmanın sevinci her tarafı sardı. Hele

Hüseyin Cahid'in *Oh!* başlıklı yazısı okunmaya doyulmuyordu. Matbaa makinaları akşamlara kadar işledi. O zaman yalnız on paraya satılan *İkdam*'ı ele geçirmek için yarım liraya kadar para verenler oldu. 26 Temmuz günü ateş daha fazla hızla devam etmekle beraber, İkdam'da [İsmet Hakkı] imzasiyle çıkan: *Ya Biz Ne Olacağız?* başlıklı bir yazı ortalığı velveleye verdi. Sonradan Maarif Müsteşarı Musluhiddin Adil Bey'le evlenen İsmet Hanım, bu yazısıyla Türk kadınının eşit hak davasını ilk defa olarak ileri sürüyordu. O günün havası içinde, yazı geniş tepkiler uyandırdı. Kadınların böylece ortaya atılışlarını beğenenler de, 'Ne mi olacaksınız? Evinizde oturacak, ev işleriyle uğraşacaksınız, çocuklarınıza bakacaksınız,' diyenler de çıktı.

Bütün millet sokaklara dökülmüştü. Her meydanda ayrı bir toplantı vardı. Başta Doktor Rıza Tevfik, Selim Sırrı olmak üzere sayısız hatipler ortaya fırlamıştı. Millet: *Yaşasın Hürriyet, kahrolsun istibdat* diye bağırmaya, Namık Kemal'in Vatan Şarkısı'nı, *Yasasın Enver'ler, Niyazi'ler* diye başlayan yeni millî şarkıları okumaya doyamıyordu.

İlk günlerde ortalıkta tam bir millî birlik havası vardı. Azlık mensupları da buna seve seve katılıyorlardı. Yakalarında hürriyet kokartları ilişik hocaların, papazların, hahamların aynı araba kafileleri içinde cadde cadde dolaşmaları hoşa gidiyordu, şiddetle alkışlanıyordu, buna "unsurları birleştirmek hareketi" adı veriliyordu.

Otuz üç yıllık istibdattan ve zoraki sükûttan sonra içini dökmek hevesi bir salgın halini almıştı. Her gönülde arslanlar yatıyordu. Varını, yoğunu paraya çevirenler, günlük gazeteler, haftalık, aylık dergiler, broşürler, kitaplar neşretmek üzere yarışa girişmişlerdi.

Memleketin bütün baskı makinaları geceli gündüzlü çalışıyordu. Gazetelerden, dergilerden çoğu ölü doğmuş sayılabilirdi. Birkaç sayıdan sonra takatleri tükeniyordu.

Fakat bu hal başkalarının cesaretini kırmıyordu, boşluklar derhal doluyordu.

1908 Meşrutiyeti'nin ilk günlerinde yapılan yayınların bolluğu ve çeşitliliği cidden incelenmeye değer bir konudur. Ne çare ki doğup ölen gazete ve dergilerin örneklerini toplu bir halde görmek için tâ Amerika'ya, Kaliforniya'daki Stanford Üniversitesi'nin Hoover adını taşıyan kütüphanesine gitmek lâzımdır. O sıralarda meraklı bir adam, Meşrutiyet'in ilanının verdiği hızla çıkan gazete, dergi ve broşürlerin tam bir koleksiyonunu yapmayı merak etmiş, hususî adamlar arasında siyasî değişikliklere dair yazılan geniş ölçüde mektupları, ve bir takım resmî haberleşme belgelerini de, o zamanın havasını tam olarak vermek maksadıyla bunlara katmış. Stanford Üniversitesi her nasılsa bu koleksiyonu keşfetmiş, değerlerini görmüş, bunu satın almış, dünyanın öbür ucuna taşımış.

Gazetelerde, bilhassa sayısı pek çok olan haftalık mizah dergilerinde istibdat adamlarına karşı yapılan hücumların perdesi günden güne yükseliyordu. Jurnaller şimdi Yıldız'a değil, gazetelere akıyordu. Meşrutiyet'in ilânının daha ilk günlerinde bir istibdat adamı avı başlamıştı. Eski nâzırlar, saray adamları, jurnalciler takım takım tevkif edilmişler, Zabtiye Nezâreti'ne tıkılmışlardı. Eski azametli, nüfuzlu adamlar kaçacak delik arıyorlardı. Hele Saray ikinci kâtibi ve istibdat devrinin belki de en kurnaz, en nüfuzlu ve en paralı adamı İzzet Paşa'nın kaçısı heyecanlı bir mesele olmuş, yakalanması için her imkân seferber edilmiş, fakat netice alınmamıştı. Beyoğlu tarafının jurnalcibaşısı sıfatiyle uzun yıllar ortalığı kasıp kavuran saltanat süren, fakat işi azıtması dolayısiyle Abdülhamid tarafından Bursa tarafına sürülen meşhur Fehim Paşa, kaçmak isterken yakalanmış, halk tarafından linç edilmişti. Tevkif edilen paşalar, beyler, istibdat devrinde elde ettikleri servetin bir kısmını Devlet'e bırakmak suretiyle bir müddet sonra takım takım serbest bırakılmışlardır.

Dikkate layık olan taraf şu idi ki, istibdatın kaynağı ve baş mesulü olan Abdülhamid, istibdat adamı avının dışında kalmayı bilmiş, eski adamlarını korumak için parmağını bile oynatmamış, Devlet'in resmî yıllıklarında 1876 Anayasası'nı ve bu münasebetle Mithat Paşa'ya yazdığı mektubu neşrettirmeye devam etmesini Meşrutiyet taraftarı olduğunun bir delili diye göstermiş; Meşrutiyet'i kendi arzusiyle bizzat yürürlüğe koyduğu iddiasından hiç şaşmamış, yakasına hürriyet kokardını takmakta herkesten ileri gitmişti. Buna karşı İttihad ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyet'i Padişah'a karşı baskı yaparak elde ettiği iddiasından vazgeçmemiş; millî hürriyet bayramının Padişah'ın Meşrutiyet'i İstanbul'da ilan tarihi olan 11 Temmuz'un değil, Selânik'de ihtilal şeklinde ilan tarihi bulunan 10 Temmuz (Efrenci 23 Temmuz) olmasında ısrar etmiş ve sözünü yürütmüş, fakat memleketteki binbir gaile ve anarşi istidadı karsısında ortaya bir saltanat davası çıkarmaktan çekinmiştir. Abdülhamid'in Harbiye ve Bahriye nâzırlarını bizzat seçmek istemesi yolunda Meşrutiyet'in ilk günlerinde patlak veren mesele de ipler koparılmadan bir hal çaresine bağlanmıştır.

Yeni Gazete'ye geçiyorum Meşrutiyet'in ilk günlerindeki yayın curcunası esnasında Hüseyin Cahid, Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım'la beraber *Tanin* gazetesini kurarken, Abdullah Zühdü de *Yeni Gazete*'yi meydana getirmiş, iki lira olan maaşımı bir hamlede on altına çıkarmak suretiyle beni yanına çağırmıştı. *Sabah* gazetesi sahibi Mihran Efendi'nin *Sabah*'da kalmam için aynı parayı, hatta daha fazlasını teklif etmesine rağmen, hiç tereddüt etmeden *Yeni Gazete*'ye koşmuş; Mahmud Sadık'ı, sonradan Bilecik valisi olan Hakkı Behiç'i, Nazım Poroy'u içine alan yazı heyetine katılmıştım.

Abdullah Zühtü'nün çiçek bozuğu esmer yüzünde

parlayan mavi gözleriyle, her hali ile çekici bir şahsiyeti, ince bir sanatkâr tarafı vardı. Bende gazeteci olarak derin bir heves ve istidat bulunduğunu gördü, bunu kullanmak ve geliştirmek için bana geniş fırsatlar verdi. Gazeteye tercüme işleri görmek için girdiğim halde aradan bir yıl geçmeden hergün başyazıyı, ayrıca da haftada bir kaç kere *Yeni Gazete* imzalı ikinci makaleyi yazmaya başladım. Gazeteyi çok seviyordum. Çalışmaya doymuyordum. Sütunlarla tercümeler yapıyor, mühim hadiselerde röportajlar yazıyordum. Abdullah Zühtü, bu faaliyetim karşısında aylığımı on beş altına çıkardıktan başka başyazıya imzamı atmamda, böylece gazeteci sıfatiyle adımı tanıtmamda ve mevki yapmamda ısrar etti. O zaman yirmi yaşındaydım. Böyle bir teklif, elbette hoşa gidecek bir seydi. Fakat gazeteyi o kadar seviyordum ki kendimi değil, onu da düşündüm. Abdullah Zühtü'ye şöyle cevap verdim:

"Ben vazifemi yapıyorum. Adımı tanıtmak için ilerde bol zamanım var. Yazılarıma imza atarsam ve yirmi yaşında bir gencin başyazıları yazdığı belli olursa, gazete küçük düşer, itibarı kırılır. Beni değil, gazeteyi düşünmek lâzımdır."

Âyan'da vazife Babıâli Tercüme Kalemi'ndeki vazifemi bırakmamıştım. Bir taraftan da oraya gidiyordum. Kayıtlı bulunduğum Hukuk Fakültesi'ne arasıra uğruyor, her yılın sonunda imtihanlara katılarak sınıf geçiyordum. Hariciye'de tensikat yapılmıştı. Benim maaşım da yarım liradan sekiz liraya çıkmıştı. Âyan reisi Said Paşa, bir takım tercümeler yapmak üzere Babıâli Tercüme Kalemi'nden İngilizce bilir bir genç isteyince, beni gönderdiler. Sonradan Washington büyükelçisi olan Münir Ertegün aynı şekilde Hariciye'den Âyan'a geçici surette gönderilmişti. Onunla işbirliği kurdum. Benim payıma Lordlar Kamarası'nın iç nizamnamesini tercüme etmek düştü. Bütün öm-

rümde bu kadar sıkıntılı bir iş karşısında kalmadım. Gelenek haline gelmiş türlü türlü usulleri ve merasimi ifade eden tabirlerin Türkçe'de karşılığını bulmak imkânsızdı. Karine ile bir şeyler anlatmaya çalıştım. Tercümem iki formalık bir broşür halinde basıldı, Âyan Meclisi üyelerine dağıtıldı. Okuyanların çok bir şey anladıklarını sanmıyorum.

Âyan'daki vazifem benim için iki şeye yaradı: Birincisi, Said Paşa'yı yakından tanımak, ikincisi yeni parlemento hayatına Âyan Meclisi'nin penceresinden bakma imkânını bulmak...

Said Paşa, Abdülhamid'in tahta çıkışından beri daima birinci derecede mevkilerde bulunmuş, defalarla Sadrıâzam olmuş, nazik durumlarda baş rakibi Kâmil Paşa ile nöbetleşe vazifeye çağırılmış, bazen ikbalde bulunmuş; bazen gazaba uğramış bir devlet adamı idi. Zamanına göre çok bilgili ve akıllı idi. Kuvvetli tarafı, atılganlıktan ziyade basiretti. Boyunun kısalığı ve şişmanlığı dolayısiyle mizah gazeteleri tarafından Şapur Çelebi diye alayla bahsedilen Said Paşa'nın olgun bir şahsiyeti vardı. Bütün o ince nezaketine rağmen insan bu şahsiyetin tesiri altında eziliyordu. Yanına çağırılmak benim için her defasında bir hadise idi. Âyan Meclisi'nde vazifeli olmak, basın, üniversite ve biraz sonra anlatacağım üzere İttihad ve Terakki Kadıköy Kulübü üyeliği şeklinde sahip olduğum çeşitli görüş imkânlarını tamamlıyordu ve memlekette sahneye konulan gürültülü siyasî drama objektif bir seyirci olabilmek fırsatını bana veriyordu.

Evet, gazeteci sıfatiyle müstakil kalmak yolundaki arzularıma rağmen, ömrümde tek defa olarak bir siyasî topluluğa girmiştim. Askerî Rüstiyesi'nden sınıf arkadaşım, sınıfın başçavuşu Mülâzim Hüseyin Bey, beni bulmuş, memleketi hürriyete kavuşturan Mukaddes Cemiyet'e girmenin millî bir vazife olduğunu anlatmış, Cağaloğlu civarındaki bir binanın bir odasında Kur'an'a elimi

bastırarak bana Cemiyet'e bağlılık yeminini ettirmişti. Bunun üzerine İstanbul'un en velveleli ve hareketli İttihad ve Terakki kulübü olan Kadıköy Kulübü'ne katılmıştım.

Geceli gündüzlü faaliyet hayatım, bu kadarla da kalmıyordu. Viyana'da çıkan ve Türkiye işlerine çok ilgi gösteren *Neue Freie Presse* gazetesinin yardımcı muhabiriydim. Haftalık *Servet-i Fünûn* dergisine tercümeler yapıyordum. Berlin'de çıkan *Volksische Zeitung*'a arasıra yazılar gönderiyordum. Bu kadar işin altından nasıl kalktığımı, bunları zamana nasıl sığdırdığımı bana sormayın. Çalışmaya doyamıyordum. Şu da var ki zihnimde esası bir defa tasarladıktan sonra çabuk ve kolay yazı yazıyordum.

Para kazanmak hırsı çalışmalar içinde birinci derecede bir rol oynamıyordu, fakat böyle çalışınca ve yaptığımı beğendirince elime kolayca para akıyordu. Aylık gelirim safi olarak otuz altına yaklasıyordu ki bu, o zaman için de, bu zaman için de yirmi yaşında bekâr bir gencin ölçüleriyle büyük bir paradır. Demek ki para sıkıntısı hiç akla gelmeden; etrafıma bir kaç cepheden bakınmak, olanı biteni seyretmek, hükümlere varmak ve gidişi kendi takatımın hududu içinde iyiye çevirmeye çalışmak; *Yeni Gazete*'de hergün çıkan imzasız başyazılarımı bu maksadla kullanmak imkânlarına sahiptim.

Neler olmuştu? Size Meşrutiyet günlerinde içinde yaşadığım hal ve şartların levhalarını birer birer çizmeye ve bunların ışığında geçmişin ve geleceğin ne gibi manzaralar gösterdiğini belirtmeye çalışacağım. Bunlar, vesikalara dayanan bir tarih yazısı diye karşılanamaz. Sadece bir görgü şahidinin intibalarıdır. Bana düşen vazife, objektif olmaya çalışmak, ihtiras, nefret, anlaşmazlık, bilgisizlik ve tecrübesizlik sisleri yüzünden göz gözü görmeyen bir devrin hikâyesini taraf tutmadan anlatmaktır.

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilan edildikten sonra

dünyanın her tarafındaki Genç Türkler takım takım Yurd'a dönmeye başladılar. Bunlardan kimi birer birer, kimi de takım halinde geldiler. Bu arada Mısır'dakilerin yüzlercesi "Osmaniye" adında bir vapur kiralayarak bir arada Yurd'a kavuştular. Babası Damad Mahmud Paşa ve kardeşi ile beraber 31 Ocak 1900'de Avrupa'ya kaçışı Sultan Hamid'e karşı en ağır bir şamar olan; ona yıllarca korku dolu rüyalar yaşatan Prens Sabahattin Bey'in babasının tabutu ile beraber 21 Ağustos 1908'de gelmesi, heyecanlı tezahürlere vesile oldu. Bu geliş ve bunu ertesi gün takip eden cenaze resmi Yurt'da muvakkat bir siyasî birlik havası yarattı. İttihad ve Terakki'nin Paris'teki kurucularıyle Sabahattin Bey'in şahsî teşebbüs ve adem-i merkeziyet taraftarı grubu arasında devam eden husumete rağmen İttihad ve Terakki de karşılama ve cenaze merasiminde temsil edilmişti.

Sürgünlerden Yurd'a gelenler arasında millî hürriyet kahramanları, büyük değerler, fakat aynı zamanda ihtiras düşkünleri, maceracılar, şantajcılar, adi suçlar yüzünden sürülenler ve kaçanlar vardı. Her birinin gelişi, Abdülhamid'in istibdatına karşı havsalaya sığmaz fedakârlıklar ve mahrumiyetler içinde yapılan hürriyet ve ilerleme savaşına ait safhaların yeniden ele alınmasına vesile oluyordu.

Bir taraftan da Genç Osmanlılık ve Genç Türklük adları altında uzun varlık ve gelişme mücadelesinin silâhlı kuvvetlerin muhitinde cereyan eden son safhasına ait hadiselerin içyüzü duyulmuş, durum aydınlanmıştı. Demek ki memleketin nereden geldiğini görmek, nereye gitmesi lâzım geldiğini kestirmek bakımından mühim bir hesap gününe artık varmış bulunuyorduk. Geriye bakınca neler görüyorduk?

Mora isyanı zamanında yaşayan Yunan tarih âlimi Rigolopulos'un "Eski Yunanlılardan daha medenî, daha ileri, daha yapıcı insanlar" diye vasıflandırdığı Selçuklu

Türkleri'nin kurduğu sağlam temel üzerine yükselen ve orijinal bir hükûmet ve idare tarzını, bir adalet anlayışını o zamana kadar tarihte eşi görülmemiş bir vicdan hürriyeti ve toleransla birleştiren, asırlarca müddet kendi çağından her bakımdan çok ilerde giden Osmanlı Türk varlığı... 1299 ile 1579 arasında gelişme ve yayılma devrinde değerli adam aranıyor, her türlü teknik terakki el üstünde tutuluyor, hizmetlerin mükâfatı veriliyor, kendi dar muhitlerine sığmayan ileri düşünceli yabancı adamlar, her türlü icat sahipleri Osmanlı Türkleri'nin ileri âlemine sığınmayı tabiî buluyorlardı. Devamlı istila harplerinin belli başlı yükünü, devşirme azlıklar taşıyordu. Herşey memleketin asıl sahiplerinin kendilerini ilme, sanata, ticarete vakfetmelerine imkân verecek tarzda ayarlanmıştı. 1579'dan 1683 yılına kadar süren bir duraklama, sonra korkunç bir gerileme, taassup, ihtiras, bilgi ve terakki düşmanlığı, değer taşıyan adamlara karşı adeta bir kıtal hareketi ...

Ümid Burnu yolunun bulunması, Amerika'nın ve diğer kıtaların keşfi suretiyle Batı Avrupa'da açılan ticarî ve sınaî ihtilal devrine Türkiye tamamiyle yabancı ve uzak kalmıştı. Kara yollarının elden gitmesi suretiyle yok olan imkânların yerine yeni sahalar aramak, yeni vasıta, silâh ve usulleri beka gayretiyle benimsemek kimsenin hatırına gelmiyordu. Taassup ve cehalet cephesi, her yeniliği kendi dar menfaat ve ihtiraslarına karşı bir tehlike sayıyor, buna karşı geliyordu. Barutu, topu zamanının diğer yeni yeni imkânlarını kullanarak yaman neticeler alan Türkiye, müspet ilimlere ve tekniğe birdenbire arka çeviriyor, dini dar, ters bir manada anlamaya saplanıyordu. Üçüncü Mustafa, Sefir Ahmed Resmi Efendi'yi Prusya Kralı İkinci Frederik'e göndererek, yıldızlara bakarak harplerde başarı kazanmasına imkân veren müneccimlerden bir kaçını Türkiye'ye göndermesini istemişti. 1768-1774 Harbi'nde Sefir Osman Efendi Padişah'tan aldığı emirle Rusları büyü

ile mağlûp etmek maksadıyla tertipler yapmıştı. Batı âlemi için yeni gelişme imkânları açan matbaa makinası Türkiye'ye iki asırlık bir gecikme ile gelmiş ve bir müddet sonra fasılaya uğramıştı. İntihar gidişini durdurmak için arasıra tedbirler alınıyordu, geçici ıslahat yapılıyordu, fakat bir taraftan cahalet ve ihtiras, diğer taraftan bizi yok etmeyi ve mirasımıza konmayı akıllarına koyan ecnebi devletlerin, geriliği destekleyecek tarzdaki entrika ve tertipleri devamlı kalkınma imkânlarını baltalıyordu. Tarihte kendi benzeri taç ve taht sahipleri arasında eşi görülmemiş bir fedakârlık ruhu ile Padişah Genç Osman, Üçüncü Selim, debdebe içinde yaşayıp duracak yerde, yenilik ve ıslahat uğruna canlarını ve tahtlarını feda etmek kahramanlığını gösterdiler. Neden sonra Yeniçeri Ocağı tepelendi, yeni fikir hesabına ilk büyük zafer böylece elde edildi. 1839'da Gülhane Hattı ile Tanzimat, Islahat devri açıldı, türlü türlü iç ve dış engeller karsısında yol almaya çalışıldı. Bu devirde yaman devlet ve idare adamları ve fedakâr ve azimli aydınlar yetişti. İyi adam yetiştirmek, meziyetli insanlara iş görme fırsatı vermek güzel bir salgın halini aldı. Fakat istibdat hevesine saplanan Saray ve onun etrafındaki ihtiras sahipleri ve ecnebi entrikaları yüzünden değer sahipleri o şekilde harcandı ki ecnebi düşmanların istediğini kendimiz yapmak yolunu tuttuk, kendi mezarımızı kendi elimizle kazdık, durduk.

Türkiye'de yenilik ve ıslâhat hareketine yukarıda anlattığım gibi, bir kaç fedakâr padişah ve onların etrafındaki bir kaç akıllı adam öncü olmuştur. İlk Türkçe gazete olan *Takvim-i Vakayi*, halkın yenilik hareketini yanlış anlamamasını sağlama maksadıyla İkinci Mahmud tarafından 1832'de kurulmuş, Türkiye'de ilk başyazıyı bir padişah yazmıştır. 1860'da Agâh Efendi ilk müstakil gazeteyi meydana getirmiş, ondan sonra içlerinde Şinasi'ler, Kemal'ler, Ziya Paşa'lar, Suavi'ler bulunan bir takım aydın-

lar, ıslahat hareketinin sevk ve idaresini, Saray'a, geriliğe, ecnebi entrikalarına meydan okumak suretiyle ele almışlardır. Sansür, sürgün sistemi, türlü türlü baskılar, yurt içinde mücadeleye engel olunca 1861'den başlayarak, Genç Osmanlılık ve Genç Türklük hareketleri yurt dışında Paris, Londra, Cenevre, Kahire, Bükreş, Sofya gibi merkezlerde tutunmuş, millî kadere karşı ilgisiz kalamayan aydınların kimisi yakalanarak, Fizan gibi yerlere sürülmüş. Kimi de sürgünlerden veya memleketten kaçarak, yurt dışındaki mücadelenin saflarına katılmıştır. Bir kısmı ecnebi memleketlerde vazife başında can veren ihtilalcilerin arasında çok değerli simalar vardır. Bunlar her türlü mahrumiyete katlanarak, Yıldız'ın uzattığı yemleri reddederek vazife görmüşlerdir, Abdülhamid'in uykusunu bir düzüye kaçırmışlardır. Fakat ihtilalin başarılı safhası, Rumeli'ndeki silâhlı kuvvetler davayı doğrudan doğruya benimsedikten, Niyazi Bey Resne'de bölüğü ile beraber dağa çıktıktan, Saray'ın ihtilali bastırmaya memur ettiği Şemsi Paşa Manastır'da Teğmen Atıf Bey tarafından vurulduktan sonra başlamıştır.

İkilik yılanı

Bir akşam Kadıköy İttihad ve Terakki Kulübü'ne çağırıldık. Sebep şuydu: Tarih âlimi ve *Mizan* gazetesi sahibi Murad Bey, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne katılmaya istek göstermişti. Cemiyet'in merkez teşkilâtı bunu kabul veya reddetmek mesuliyetini üzerine almak istememiş, bütün kulüplere teklifi münakaşa etmek vazifesini vermek suretiyle bir nevi referanduma girişmişti.

Murad Bey'in *Umumî Tarih*'i ve *Turfa mı, Turfanda mı?* başlıklı kitabı, Defterdar Mustafa Efendi'nin kâhyasının bize emanet bıraktığı kitapların arasındaydı. Bunları alâka ile okumuş, Murad Bey'in olgunluğuna hayran kalmış, kendisine memleketi doğru yola sevkedecek liderlerden biri gözüyle bakmıştım. Murad Bey'in Cemiyet'e girmesi, vatan cephesinin böylece kuvvetlenmesi ve türlü türlü dağıtıcı âmiller ve tehlikeler karşısında tedbir düşüneceklerin çoğalması büyük bir fırsattı. Murad Bey'in Pa-

ris'de, Cenevre'de bulunan Genç Türkler'in arasında hüküm süren ikilikten bıkarak ve vatan hasretine kendini kaptırarak, 1897'de İstanbul'a kayıtsız, şartsız dönmesi elbette bir kusurdu; millî hareketin bir müddet için sarsılmasına sebep olmuş, kendisini de küçük düşürmüştü. Fakat Murad Bey gibi bir adamın değer ve meziyetleriyle kusurlarını tartıya vurunca, meziyet tarafı ağır basıyordu. Anlayış göstermek, onun gibi bir adamı bağra basmak, yıkıcı kuvvetlerin tarafına zorla atılmasını önlemek lâzım geliyordu.

Ben hele gençliğimde çok sıkılgandım. Umumî bir yerde konuşmak bakımından hiç kendime güvenemiyordum. Buna rağmen, münakaşaya katılmak, Murad Bey'in Cemiyet'e alınması lehinde bir cereyan açmaya çalışmak azmiyle İttihad ve Terakki Kadıköy Kulübü'ne gittim. Derhal gördüm ki merkezî heyet önceden menfî surette kararını vermişti. Kulüplerle danışmak teşebbüsüne, bunu kulüblere tasdik ettirmek, mesuliyeti onlara atmak maksadıyla girişilmişti.

Umumî merkezi temsil edenler derhal ortaya atıldılar, Murad Bey'in İstanbul'a dönmek meselesindeki kusurunun etrafında karşı durulmaz bir ifrat havası yarattılar. Kadıköy kulübünde ifrat meyli taşıyanlar, kendilerini desteklediler. İtidal ve basiret taraftarları ağız açacak fırsat bulamadılar. Ben kendi hesabıma bu kuru gösteriş şeklindeki danışma karşısında yeise uğradım. İttihad ve Terakki'den ayrılmaya, bir daha hiçbir partiye girmemeye karar verdim. Bende o akşam kalan intiba şu idi ki, bizde particilik daima ifrat tarafına kaymaya, millî menfaat ve basiret ölçülerini ikinci dereceye indirmeye mahkûmdur.

Nitekim Murad Bey meselesindeki hata derhal kendini gösterdi. Derin tarih anlayışı ile, olgun görüşü ile bir itidal ve muvazene rolünü görmesi beklenebilen Murad Bey, müracaatının velveleli, hakaretli bir şekilde redde uğrama-

sı üzerine gücendi. Şiddetli bir muhalefet yoluna düştü. Hayatının bu yüzden tehlikede olduğu tehdit yoliyle Cemiyet tarafından kendisine duyurulunca, *Kellemiz koltuğumuzda* başlıklı şiddetli bir makale serisiyle Cemiyet'e meydan okudu; bütün bütüne ifrata saptı. 31 Mart hareketinde bile kendini toplayamadı, bu harekete sebep olanların arasında tevkif edildi. Hurşit Paşa'nın başkanlığı altındaki Harb Divanı'nın huzuruna sanık sıfatiyle çıkarıldı.

Ezeli dert Murad Bey hadisesi, bünyemizdeki tehlikeli bir istidadı bir defa daha ortaya koymuştur. Bu; güzel bir maksat uğruna takım halinde ahenkle çalışmak istidadının bir türlü devamlı şekilde ortalığa hakim olamaması, ikilik yılanının varlığımızı ısırmak ve zehirlemek imkânını kolayca bulmasıdır. Değişen siyasî durumlara rağmen, politikacılarımızın, gazetecilerimizin, devlet adamlarımızın çoğu daima ikilik tarafına doğru kaymış, durmuşlardır.

Genç Osmanlılık hareketi, ikilik belasından kendini kurtaramamış, 1860'dan sonra Paris'de ve Londra'da gazete çıkaran ihtilalci aydınların arasında türlü türlü ayrılıklar baş göstermişti.

Genç Türklük hareketinde Paris'de mukavemet cephesini uzun zaman eski Bursa Maarif Müdürü Ahmed Rıza Bey tutmuştu. Kendisinin Abdülhamid'in türlü türlü baskıları, tertipleri, ve entrikaları, vaadleri, yemleri karşısında ortaya koyduğu sağlam seciye, cesaret, azim ve karar örnek sayılacak şekildedir. Buna rağmen Ahmed Rıza Bey'in bir kaç kusuru vardı. Birincisi, büyük Fransız filozofu Auguste Comte tarafından kurulan Positivizm mezhebine saplanması, herşeye bunun değişmez ölçüleriyle bakmasıdır. İkincisi, sonradan İttihad ve Terakki umumî merkezinde mühim roller oynayan Dr. Nâzım ve Dr. Bahaeddin Şakir ile beraber, sıkı bir merkeziyet sistemine taraftar olması, başka kanaatlerde bulunan vatanseverlere karşı tole-

rans ve anlayış gösterememesidir. Genç Türk hareketinin başkanlığını başkalarına bırakmaya razı olmaması da, Abdülhamid'e karşı mücadeleye atılanların ana hedef bakımından takım halinde çalışmalarını, aralarında devamlı bir işbirliği kurulmasını güçleştirmiştir. Zıt gruplar vakit vakit anlaşma ihtiyacını duymuşlar, toplantılar yapmışlar, işbirliği protokolları meydana getirmişler, fakat bunları kısa zaman sonra çiğnemişlerdir.

Prens Sabahattin Ahmed Rıza Bey'in yayınladığı *Meşveret* adlı gazetenin karşısına *Terakki* adlı bir gazete ile çıkan Prens Sabahattin Bey'in şahsî rekabet hislerine kapıldığı ve memleketi sonradan felâketlere sürükleyen ikiliğin bu yüzden ortaya çıktığı iddia edilemez. 1899 senesinin sonlarına doğru Hanedan'a mensup bir adamın elindeki debdebe ve rahatlık imkânlarını hiçe sayarak, babası Damad Mahmud Paşa ve kardeşi Prens Lûtfullah ile beraber sürgün ve ihtilalci hayatının risklerine vatanî hislerle katılan Sabahattin Bey, memlekette iken çok seçme hocalardan ders görmüş, keskin zekâsiyle bizzat kendi kendini yetiştirmiş, memleketin hali hakkında objektif tenkitlerde bulunacak bir hale gelmişti. Fransa'da Anglo-Sakson'ların sahsî teşebbüse dayanan üstün sistemlerine gıpta eden ve Fransa'yı tutukluklara sürükleyen merkeziyet sistemine karşı ayaklanan Le Play ve De Moulin sosyoloji mektebinin cazibesini duymuş, ondan aldığı ilhamlarla Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyet hareketini meydana getirmiştir. Gayesi, esaslı ve devamlı bir gelişmeye engel olan merkeziyet usulünü ortadan kaldırmak ve demokrasinin icabına uygun bir şekilde mahallî idareleri geliştirmek, her türlü dinamik imkânlardan serbestçe faydalanmak olduğu halde, merkeziyetçiler, bunun Araplar'a ve diğer unsurlara istiklal vermek ve Osmanlı İmparatorluğu'nu dağıtmak manasına geleceğini bir düzüye ileri sürmüşler ve Prens

Sabahattin'in gururunu lekelemeye çalışmışlardır. Eğer Sabahattin Bey'in uzak görüşleri ve ilmî bir zihniyete dayanan sistemi anlayışla karşılansaydı, ecnebi kundaklama teşebbüslerine karşı bir Millî Türk Cephesi kurulsaydı; Osmanlı İmparatorluğu, Birleşik Amerika'ya ve Federal Almanya'ya benzer bir federasyon şeklinde yaşatılabilir, Türkiye'nin ve bütün dünyanın kaderi bambaşka bir şekil alırdı.

Ne yazık ki siyasî menfaatlerden, nüfuz ve iktidar ihtiraslarından, ifratlardan, cehaletten, taassublardan ileri gelen ayrılıklar, ecnebi menfaatler tarafından korkunç şekilde kamçılanmış, ortalık zehirlenmiş, millî şuur tam bir felce uğratılmıştır. Bu şartlar içinde millî kaderi sevk ve idare imkânı bulunamamış, hadiseler meçhul ihtimallere doğru bizi sürüklemiştir.

Haklı ve haksız

Meşrutiyet'in ilanından sonra Türkiye'nin her köşesini her zümreyi, her evi ikiye bölen siyasî husumetlerin karşısında haklı ile haksızı ayırdetmek imkânsızdır. Her iki zümrenin lehinde ve aleyhinde söylenecek sözler vardır. Şuna şüphe yoktur ki memleketin selâmetine ait ilgi ve mesuliyet hissi; mühim bir kısmı silâhlı kuvvetlere dayanan İttihad ve Terakki'nin tarafında daha kuvvetli idi. Bu taraf kendine güveniyor, gitgide Hürriyet ve İtilâf bayrağı altında toplanan muhalefetin her fenalığı göze alacağına inanıyordu. İşte bu sebepledir ki Cemiyet, ihtilalin başarısından sonra açık bir siyasî parti olarak ortaya çıkacak, hareketlerinin kanunî mesuliyetini kabul edecek ve başka partileri toleransla karşılayacak yerde, Mukaddes ve Gizli İhtilal Cemiyeti mahiyetini muhafaza etmiş, silâhlı kuvvetlerin politikaya sürüklenmesine ve asıl vazifesini sahipsiz bırakmasına sebep olmuş; fedai teşkilâtı kurarak ortalığı yıldırmak yolunu tutmuş, aleyhi-

ne yazı yazan gazetecileri sokak ortasında vurdurmuş, emniyet ve adalet kuvvetlerini vazife görmekten menetmiştir. "Memleket ölecekse bizim elimizde ölsün" diyerek millî varlığa inhisar halinde ve kör bir gaflet içinde sahip çıkmıştır.

Buna karşılık, muhalefet, Sabahattin Bey'in uzak görüşlü ve anlayışlı fikirlerini ilk hareket noktası yapmakla beraber, politika ihtiraslarına kendini kaptırmış, cehalet ve taassubu istismar yolunu tutmuş, türlü türlü safhalarda ecnebi tahrikçilerle memleketin menfaatleri aleyhine işbirliğinden çekinmemiştir. Bilhassa Birinci Cihan Harbi esnasında memleketin varlığı Çanakkale'de müdafaa edilirken, düşman devletlerin hizmetine giren, onlardan para alan ve siperlerdeki Mehmedcikler'e atılmak üzere Türkçe beyannameler hazırlayan muhalifler eksik olmamıştır.

Bir zamanlar en ateşli muhaliflerden biri olan Kıbrıslı Şevket Bey'le ölümünden evvelki yıllarda İsviçre'de sık sık buluştuk, ahbap olduk. Birlikte otomobille uzun yolculuklar ettik. Bu esnada muhaliflerin harp yıllarında düşman memleketlerinde yaptıklarından iğrenerek bana bahsetti, geniş tafsilat verdi.

İttihad ve Terakki'nin hataları hakkında gördüklerimi ve bildiklerimi, duyduklarımla karşı karşıya getirdikten sonra vardığım netice şu oldu: Bir memlekette politika ifritinin azmasına ve millî basireti felce uğratmasına imkân vermemek lâzımdır. Bu olduktan sonra, herşey çileden çıkar, siyasî mesuliyet hissinden ortalıkta eser kalmaz, en iyi adamlar en kötü yollara sürüklenebilir. Prens Sabahattin de, bütün olgunluğuna, bütün vatanseverliğine rağmen, politika sahalarında daima kendine sahip olamamış, kendisinden beklenmemesi lâzım gelen hatalar işlemiştir. Fakat benim kanaatime göre bu günahları kendisinden ziyade, memlekette bütün alâkalıların bilgi noksanları ve hataları yüzünden hüküm süren politika keşmekeşinin hesabına geçirmek lâzımdır. Sonradan Amerika'da sosyoloji

tahsil ettikten sonra Sabahattin Bey'in eserlerini ilgi ile okudum, görüş sistemindeki sağlamlığa hayran kaldım. Mütareke devrinde Malta'dan dönüşümden sonra Sabahattin Bey beni sık sık Kuruçeşme'deki evine çağırdı. Her defasında başbaşa yemek yedik, saatlerce konuştuk. Memleketi ne kadar sevdiğini yakından gördüm. Hanedan'ın memleket haricine çıkarıldığı sırada, bu çapta bir fikir adamının, yıllarca Hanedan'a karşı mücadelede bulunan bir vatanseverin hudut haricine çıkarılması ve varının yoğunun elinden gitmesi büyük bir haksızlık olmuştur. Bunun acısını derinden derine duyduğum için 1948'de İsviçre'de bulunduğum sırada Sabahattin Bey'in Luzern civarında oturduğu köye, kendisine önceden haber vermeden gittim, halini gördüm, ve kendisiyle uzun bir konuşma yaptım. Sabahattin Bey'i ölümünden evvel en son görenlerden biriyim.

Prens Sabahattin'in yattığı yere bir odadan ziyade bir aralık, bir yüklük demek caizdi. İçinde dar bir kerevetten ibaret bir yatak, bir de küçük bir masa vardı. Buna bir sehpa demek daha doğru olurdu. Sehpanın üzerinde bir tarafı yenmiş bir parça kuru ekmek duruyordu. Padişah saraylarının debdebesi içinde büyüyen; milletin, hürriyeti, varlığı, kalkınması için gurbetlerde çalışmak azmiyle herşeyi feda eden, her tehlikeye, felâkete, mahrumiyete katlanan büyük Türk fikir adamının, fedakâr vatanseverin son günlerinin korkunç bir sefalet ve kimsesizlik içinde geçtiğinin yakından şahidiyim.

Aralığın önündeki bir masaya geçtik. Sabahattin konuşmaya başladı. Ağzından kendi acı kaderine dair en küçük bir tariz ve şikâyet çıkmadı. Bu asil ruhlu insanın iki endişesi vardı: Moskova'nın emperyalizmi yüzünden hür dünyanın karşılaştığı tehlikeler ve Rusya ile bir harp çıkarsa yeraltı cephane, benzin ve yiyecek depoları bulunmaması dolayısiyle memleketin uğrayacağı perişanlık...

Prens Sabahattin dedi ki:

" Batı dünyası uykudadır. Moskova'nın istilâ harbine ne gibi kahpece silâhlarla devam ettiğinin farkında değildir. Bu nevi silâhlara karşı hiçbir kalkanı, hiçbir korunma tedbiri yoktur. Nesillerdir tehlikelerin baskısı altında ömür süren bir millet sıfatiyle bizim hür dünyayı ikaz etmemiz, kendi hesabımıza ve insanlık hesabına bir vazifedir. Bunun payıma düşen kısmını yerine getirmek için bir yazı hazırladım. Amerika'ya yolladım. Bir nüshasını size vereyim. Memlekette yayınlanması faideli olur. Kendimiz için uykumu kaçıran düşünce ise bir Moskof baskını karşısında memleketin taşıt ve beslenme şebekesinin felce uğraması ve bunu bir perişanlığın ve çaresizliğin takip etmesi korkusudur."

Büyük vatanseverin ağzından çıkan sözleri saygı ile, hayranlıkla dinliyordum. Kendi sefaletini olağan sayan, bundan dolayı hiçbir acı hisse kapılmayan yaman fikir adamının insanlığı ve kendi milletini bu şekilde candan düşünmesi; seciye asaletinin en esaslı bir imtihanı idi. Başka bir dünyada, asil ruhlu idealistlerin dünyasında bulunmak intibaını duydum, gözlerim yaşardı. Sabahattin Bey'in politika hayatındaki günahlarını, zihnimde bizdeki hasta politikacılığın hesabına kaydettim. Prens'in yüksek seciyesi bakımından tam bir sevgiye ve saygıya layık olduğu hükmünü verdim. Aynı zamanda da bizde kendini memleket hizmetine vakfedenlerin acı akibetleri gözümün önünde sıralandı: Taif'de boğdurulan Büyük Mithat Paşa, haksızlığın her nevine uğrayan büyük vatansever ve terbiyeci Süleyman Paşa; "Milletten beklediği feyzi görmeden" sürgünde can veren Namık Kemal, bir yeis dakikasında "Bu millete hizmet etmenin divânelik olduğunu" söyleyen, "Vurguncuların kafilesine katıl, keyfine bak" diye, acı hislerini ifade eden Ziya Paşa...

Sabahattin Bey'in yanından uzaklaştığım sırada şunu

düşünüyordum: İlk yükselme devrindeki gidişi değerli adamlara kıymet vermek, onlara takım halinde iş görme imkânları hazırlamak esasına dayanan memleketimizin bütün felâaketlerin ve geriliklerinin sırrını; fedakârı ve idealisti ezmesinde ve menfi istek ve istidatlarda onlara sivrilmek ve ortalığa hakim olmak fırsatları vermesinde aramak lâzımdır. Devirler defalarca değişmiş, fakat menfi istidat önlenememiştir. Hüküm süren hava içinde iyi niyetle başlayan bazı kimseler de politika ihtiraslarını yenemeyerek eğri yollara sapmışlardır.

Dönüşte Luzern istasyon lokantasına uğradım, yemek yedim. Yanımdaki masadaki bir grubun Türkçe konuştuklarını duyunca yanlarına gittim. Staj için İsviçre'ye gelen idare adamları olduklarını söylediler. Sabahattin Bey'le buluşmaktan duyduğum heyecanı kendilerine aksettirmeye çalıştım. Sabahattin Bey'in yakınlarında bulunmasına ilgi duydular. Kendisini arayacaklarına, sevgi göstereceklerine, yalnız bırakmayacaklarına söz verdiler.

Ecnebi entrikaları

İstibdat yılları içinde yarını düşünen Türk vatanseverleri hep şu tatlı düşüncenin üzerinde duruyorlardı: "Günün birinde hürriyete kavuşacağız. Bu sihirli ilâç her derde deva olacak. Bütün fenalıklar ortadan kalkacak, bütün bozuk işler bir hamlede düzelecek, ortalık cennete dönecek, Kırım Harbi'nde bize el uzatan, bizim kuvvetli ve zinde olmamızı, ileri gitmemizi isteyen İngiltere, istibdat ortadan kalkar kalkmaz, bizi tekrar bağrına basacak, Rus emperyalizmine karşı bize siper olacak...

Ne yazık ki Meşrutiyet'in ilanından sonra bu güzel rüyaların hiçbiri gerçekleşmedi. Bir kaç neşeli bayram günü geçirmekle, 33 yıllık istibdatın dehşetinden sonra kısa bir zaman içimizi bol bol dökebilmekle kaldık. Sonra karşımızda yığınlar halinde anarşi, huzursuzluk, fitne, entrika bulduk. Kaderimizi sevk ve idare imkânları elimizden kaçtı. Meçhul karanlığa doğru sürüklendik.

Buna karşı durmak elimizde miydi? Herşeyi olduğu gibi görmek, ifratlardan kaçmak, müspet ölçülerle yürümek şartıyla belki de tarihimiz ve dünya tarihi bambaşka cereyanlar alabilirdi. Ne yazık ki bizde o zaman bu bilgi, bu tecrübe, bu itidal ve basiret imkânları yoktu. Gerçek şudur ki her tarafa melânet ağları gerilmişti. Her taşın altında çıyanlar, yılanlar yatıyordu. Mirasımızı paylaşmak için gizli anlaşmalar yapan büyük devletler, yolumuzu kesmek, bizi birbirimize katmak, bünyemizi zayıf düşürmek, ortalığı bulandırmak için her kahpece vasıtaya başvuruyorlardı.

İngiltere'de Muhafazakâr Parti iktidarda değildi. İngiliz dünya siyasetindeki; kuvvetli, canlı bir Türkiye'yi destek haline koymak, Moskof emperyalizmini karşı durulacak bir tehlike saymak tarzındaki düşünce rağbetten düşmüş; Almanya'nın artan kudreti İngilizleri, Fransızları dehşete uğratmış; Ruslarla anlaşma yolu tutulmuştu. Kaiser İkinci Wilhelm, gururu yüzünden İngiltere'ye güven verecek, bu gidişi önleyecek bir yol tutmayı akıl edememişti. Biz ise gaflet içinde bulunuyorduk. Karşımızdakilerde iyi niyet bulunduğu, bize "Hasta Adam" sıfatını verdiren halleri ortadan kaldırırsak ve sağlam bir Türkiye yaratırsak, Batı devletlerinin Kırım Harbi zamanında olduğu gibi sevineceklerini sanıyorduk.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kudretli Manastır şubesinin; Makedonya meselesinin çeşitli unsurlarını düzgün bir Türk idaresi altında barıştırmak, nüfusunun çoğu Türk olan, Selânik, Kosova ve Manastır vilayetleri hakkındaki ayırıcı emellerden büyük devletleri vazgeçirmek maksadıyla ecnebi konsolosluklara verdiği muhtıra onlarda bir insaf istidadı yaratacak yerde, tamamiyle tersine olarak hepsini telâşa düşürmüş, süratle harekete geçmelerine yol açmıştı. 9 Haziran 1908 tarihinde İngiltere Kralı ile Rusya Çarı arasında Reval'da (=Tallin) cereyan eden mülâkat, idam hükmümüzün kesin şekilde verilmesi ve varlığımızı

paylaşma kararlarının yürürlüğe konması demekti. Türk vatanseverleri bunun manasını pek iyi kavradılar ve kurtuluş çaresini Yıldız'a karşı derhal ayaklanmada aradılar. Kolağası Resneli Niyazi Bey'in bölüğü ile dağa kalkması, Reval mülâkatının uyandırdığı endişelerle doğrudan doğruya ilgilidir. Bunu takip eden planlı ve cüretli hareketler de Firzovik'de Arnavutlar'ın yaptığı Besa'da, Rumeli'nin her köşesinden saat ve dakika farkıyla Yıldız'a isyan telgrafları yağmasında, bir memleketi kurtarmak davasında Genç Türk vatanperverleriyle silâhlı kuvvetlerin ve halkın birleşmesinde Reval mülâkatının yaptığı kırbaçlamanın büyük tesirleri olmuştur.

Asil bir sima Genç Türk İhtilali kuru bir ayaklanma değildi. Bütün dünyada sevgi, ilgi ve güven uyandıran tarafları vardı. Resneli Kolağası Niyazi Bey'in en karışık bir bölgede kısa bir zamanda kurduğu barış, huzur, istikrar, adalet ve dürüstlük bunun başında gelir. Genç subay, olgun bir devlet adamına layık şekilde bir takım hareketlere girişmiş, idealist bir Türk vatanseverinin ne kadar mesuliyetleri taşıyabileceğinin, bunların altından ne kadar tertipli bir şekilde kalkabileceğinin hoş bir örneğini ortaya koymuştur. Niyazi Bey'in yazdığı hatıralarda 1908 İhtilâli'nin en tatlı havasını teneffüs etmek mümkündür. Değerli vatansever, bu hatıraları neler yaptığını anlatmak ve öğünmek için değil, ancak vazifesini yerine getirdiğini, kendi adı etrafında koparılan gürültülerin yersiz ve manasız olduğunu belirtmek için yazmıştır.

En son geçirdiği parlak imtihan da, Balkan Harbi'nden sonra Anavatan'a dönmemesi ve Arnavut millî hareketine katılması için kendisine silâh tehdidi altında yapılan teklifi nefretle reddetmesidir. Anavatan'a kavuşmak için Avlonya'da vapur bekleyen büyük vatansever kahpe bir kurşunla şehit edilmiştir. Niyazi Bey'in, Hürriyet-i Ebediyye

tepesindeki yeri boştur. Naaşının oraya nakli için her imkâna başvurulmalıdır.

Umumî olarak 1908 İhtilâl günlerinde Rumeli'de olaylar sahnesinin arzettiği manzara, dış âlem için göz kamaştırıcı idi. Padişah'ın ihtilalcilerin üzerine göndermek istediği Şemsi Paşa'nın Manastır'da Atıf Bey tarafından yokedilmesi; nasihatçi olarak yollanan Müşir Tatar Osman Paşa'nın Niyazi Bey tarafından dağda misafir edilmesi, Selânik'de Yıldız'ın emellerini temsil eden Merkez Kumandanı Nazım Bey'in vurulması, Makedonya'nın her kısım kavgacı unsurlariyle ve Ermenilerle uzlaşmalar yapılması, işbirliği yoluna gidilmesi; Niyazi Bey'in ihtilal sahasında ancak olgun bir devlet adamından beklenecek itidalli, basiretli, uzak görüşlü tedbirler alması, Genç Türk İhtilali'ne çok sevimli, yaratıcı bir hava veriyordu. Dünyanın her tarafından Rumeli'ye gazeteciler ve yazarlar üşüşmüştü. Hepsinin intibaları müsbetti. İçlerinden Abbott adında bir İngiliz, yazdığı kitapta, Genç Türk İhtilali'nden 'Gülsuyu ile yıkanmış bir ihtilal' diye bahsetmiştir.

Kısa bir duraklama Bu manzara karşısında büyük emperyalist devletler oyunbozanlık etmemek, duraklamak, hatta sahte bir dostluk maskesi takınmak ve ihtilale sempati göstermek ihtiyacını duymuşlardı. Rusya, 7 Ağustos 1908 tarihli muhtırasiyle Türkiye'nin kendi kaderini ileri hedeflerle sevk ve idareye başlaması üzerine her türlü ıslahat isteklerinden vazgeçtiğini ilan etmiş ve güveni bozacak hareketlerden uzak durulmasını İstanbul Rus Sefareti'ndeki adamlarına bildirmişti. İngiltere Hariciye Nâzırı Sir Edward Grey de Genç Türkiye'ye zorluk çıkaracak yolda hiç bir şey yapılmamasını ilgililere tavsiye etmiş ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne de Hükûmet'i mesul ellere bırakmaları yolunda nasihatlar etmiştir. Diğer devletler de aynı yolu tutmuş, yeni bir varlık safhasına gir-

miş görünen Türkiye'nin yüzüne gülmüşlerdir. Sonradan belli olduğuna göre bu duraklama, bizi paylaşma emellerinden vazgeçmek değil, hadiselerin nasıl gelişeceğini görmek üzere bir müddet beklemek ve lehimizdeki cereyanlara göz göre karşı gelmemek manası taşıyordu.

Sir John Lowther Türk umumî efkârının gözü İngiltere'ye dikilmişti. İngiltere'de iktidarda bulunan Liberal Parti'nin, Türkiye'ye düşmanlığı ve Rusya ile işbirliğini ana prensip haline koyduğunun ve Gladstone'un açtığı garezli yolda yürüdüğünün kimse farkında değildi. Bizde bir istibdat idaresi bulunmasının İngiltere'yi Türkler'den ayırdığı, bu engel ortadan kalktığına göre İngilizler'in Mithat Paşa zamanındaki işbirliğine seve seve geri dönecekleri, dost bir İngiliz siyasetine sarılmak suretiyle her türlü tehlikelerin önleneceği ve süratle terakki imkânı bulunacağı sanılıyordu. İşte bu iman dolayısiyledir ki tam hürriyetin ilanı günlerinde İstanbul'a gelen yeni İngiliz Sefiri Sir John Lowther'in arabasının atları Karaköy'de halk tarafından sökülmüs, araba ta Beyoğlu'ndaki İngiliz sefaret binasına kadar halk tarafından yokuş yukarı itilmiş, çok coşkun dostluk gösterileri yapılmıştır. İngiltere'nin bunları soğuk karşılaması, aksine olarak bize karşı düşmanca hareketlerin birbirinin arkasından gelmesi Türk umumî efkârını çok şaşırtmış, acı hayal çöküntülerine yol açmıştır. İngiliz dostu diye eskiden beri tanınan Kıbrıslı Kâmil Paşa, iş başında bulundukça İngilizler'in bizi destekleyecekleri hakkındaki ümit ve hayaller de boşa çıkmıştır.

İfratların neticeleri Şunu itiraf etmek lâzımdır ki, Meşrutiyet'in ilanından sonra dünyanın halini göremedik. Bize karşı uyanan sevgi ve ümitleri derinleştirecek, ecnebi entrika ve oyunlarını köklü bir surette önleyecek bir yol tutamadık. Tamamiyle tersine olarak, her meselede if-

rat yolunu kolay yol, çıkar yol sandık. Düşman devletlerin entrikalarını yeniden yürütmek için muhtaç oldukları gergin ve bulanık havayı kendi elimizle hazırladık.

Meşrutiyet'in ilanı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmuş ve çok gevşemiş üç saha vardı. Bunlardan biri, bazı şartlarla Avusturya-Macaristan idaresine terkettiğimiz Bosna ve Hersek'di. İkincisi, bir taraftan Bulgaristan, diğer taraftan bunun Doğu Rumeli adını taşıyan eyaleti hakkında ancak lâfta devam ettirdiğimiz hükümranlık hakkıydı. Üçüncüsü, fiilî surette Yunan idaresi altına geçen Girit'di. Bunları kurtarmaya ve taze bağlarla memlekete bağlamaya imkân olmadığını görmek lâzımdı. Akıllıca hareket, memleketin varlığını ve selâmetini koruyacak basiretli siyaset; pürüzleri halletmek için bizzat tesebbüsü ele almak; Balkanlar'da dostluklar kurmak, fedakârlığımıza ve iyi niyetimize karşılık azami derecede menfaatler sağlamaktı. Halbuki gayr-i mesul bir kuvvet olarak memleketin mukadderatını elinde tutan İttihad ve Terakki Cemiyeti, ifrat yolunu tutmayı cazip ve tabiî gördü. Memleket, bu hatanın bedelini Balkanlar'da muvazenenin kökünden bozulması, harplerin birbirini kovalaması şeklinde ağır surette ödedi.

O ifrat günlerini dehşetle hatırlıyorum. Tecrübemin azlığına, dünya görüşümün darlığına rağmen bendeki intiba, gemimizin dümenini idare etmek imkânını elden kaçırdığımız ve çılgınca bir süratle meçhule doğru sürüklendiğimiz yolundaydı.

Fese boykot Bosna ve Hersek gailesi, orası normal bir vilayetimiz imiş gibi, seçimler yapmaya teşebbüs edilmesiyle başladı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu buna razı olacak yerde, yıllık haraç vermekten ve hükûmranlık hakkımızı nazarî surette kabul etmekten ibaret olan bağı açıktan açığa kopardı. Bosna ve Hersek'i kendi memleke-

tine ilhak etti. Bunun üzerine memleketin her tarafında kıyametler koptu, mitingler yapıldı, Avusturya mallarına karşı boykot ilan edildi. Burada derhal bir zorluk kendini gösterdi. Başımızda taşıdığımız, millî alâmet saydığımız fes, Avusturya'da yapılıyor, oradan geliyordu. Bu fes her günkü varlığımızın bir parçasıydı; rengini, şeklini kendimize yakıştırıyor, memleketin her tarafında adım başına rastgelinen kalıpcı dükkânlarına sık sık başvuruyor, fesi kalıba vurduruyorduk. Fesi bırakınca şapkaya başvurmak kimsenin hatırına gelmedi. O zamanki taassup buna şiddetle mani' idi. Kimi başına birer külâh geçirdi, kimi fesinin halk tarafından yırtılmasını önlemek maksadıyla açık baş gezdi. Fakat Bosna-Hersek meselesi, Avusturya'dan bir miktar para tazminatı almak suretiyle halledilince fese tekrar dönüldü.

Bulgar meselesi, Bulgaristan'ın 'Kapu Kâhyası' adı altında İstanbul'da bulundurduğu sefiri Kesof Efendi'nin bir resmî davete çağırılmaması bahanesiyle başladı. Bulgaristan, sefirini geri aldı, istiklâlini ilan etmekle beraber, güya ayrı bir idareye tâbi olan Doğu Rumeli eyâletini anayurdunun normal bir parçası saydığını da bize bildirdi. Bu mesele dolayısiyle de mitingler, protestolar, kıyametler... Devletler araya girdiler. Bir miktar tazminata karşılık, Bulgar istiklâlini, Doğu Rumeli eyaletinin yeni kaderini kabul ettik.

Girit meselesi daha heyecanlı gösterilere yol açtı. 'Girit bizim canımız' parolası altında kıyametler koptu. Yunanistan'la münasebetlerimiz ise harp arifesini andıracak bir manzara aldı. Girit'le münasebetlerimizin Kandiye'de, büyük devletlerin bayraklarıyla beraber madeni bir Türk bayrağı bulunmasından ibaret olduğu, çok değerli bir vatandaş unsuru olan Türk Giritliler'in, ağır baskılar ve katliler neticesinde çok zaman evvel yok edilmiş veya Anavatana sığınmış oldukları kimsenin hatırına gelmedi. Bal-

kanlarda Pan-Slav tehlikesine Yunanlılar'la beraber maruz olduğumuz, Girit meselesini konuşma konusu diye ele alarak bir ortak cephe kurmanın bize çok esaslı faydalar sağlayabileceği yolundaki gerçeklerin üzerinde hiç durulmadı. Girit meselesindeki davranış, Balkan Harbi'nin kapısını açtı. Bu kapıyı kapamak yolunda ele geçen fırsatlardan faydalanmak yolu tutulmadı. Atina'da sefirlik eden Galip Kemali Bey'in ikaz ve teşvikatı boşa gitti. Venizelos'un Romanya'ya giderken, İstanbul'da Tal'at Paşa ile yaptığı görüşmede ortak menfaatler hesabına yaptığı tavsiye ve teklifler de netice vermedi. Tal'at Paşa'nın hakikatı gördüğü tahmin edilebilir, fakat galeyan halindeki millî hislere karşı gelmeyi hiç şüphesiz göze alamamıştır. Anlaşma ve Balkan ittifakından çekilmek için Venizelos'un bizden istediği şey, Girit fiilî durumuna karşı gelmemekten, Selânik'e bir serbest liman kurmaktan ve Şark Demiryolu'nu Selânik'ten Atina'ya uzatmaktan ibaretti.

Su alan gemi Hasta adamı ölümden kurtarmak, Osmanlı İmparatorluğu'nu düzenli ve ileri bir memleket haline koymak davasını değerli bulan, benimseyen, buna dair makaleler, kitaplar yazan İngiliz, Fransız, Alman fikir adamları eksik değildi. Fakat büyük devletlerin siyasetindeki ortak hedef, buna hiçbir imkân vermemek yolundaydı. Yalnız Almanya çekingen davranıyordu, hadiselerin gelişmesine seyirci kalıyordu.

23 Temmuz 1908 Meşrutiyeti'nin ilanı günlerinde ortalığa tatlı bir haz yayan Osmanlı vatandaşlığı ve unsurların birleşmesi idealleri daha ilk hamlede her taraftan torpillendi. Bir taraftan bütün iyiniyete ve vatanseverliğe rağmen gizli İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin netice olarak belirttiği ifratlı tutum, diğer taraftan unsurlardan her birinin daha ziyade hariçten gelen tahriklerle kendi hesaplarına hak ve varlık iddia etmeye başlamaları, koyu Türk mil-

liyetçi ve dinî taassup cereyanlarını tabiî bir surette besledi. Hatta bunun için de Turancılık, Irkçılık, bütün Müslümanlar'ın birliği yolunda ifrat yolları da açıldı. Çok şükür ki ilmî ölçülerini gittikçe geliştiren Ziya Gökalp gibi fikir liderleri, ifratları önlemenin ve muvazeneli bir milliyetçilik cereyanı yaratmanın yollarını bir müddet sonra açtılar ve Türk Ocağı'nın içinde yeni bir fikir adamları ortamı yaratılmasını mümkün kıldılar.

Ayırıcı cereyanlar birbirine bakarak ateşlenirken, gemimizin her taraftan su aldığı çok belliydi. Millî mukadderata ait davalarda 1860'dan beri öncü bir rol oynayan Türk basınının tehlikeyi görmesi ve göstermesi, beklenebilirdi. Gazetelerde, bilhassa takım takım dergilerde vakit vakit ikaz edici sesler yükselmiştir. *Kalem* mizah dergisi gibi, *İstişare* ve *Resimli Kitap* gibi, zamana göre ileri bir manzarası olan yayınlar da eksik olmamıştır. Fakat günlük gazetelerin çoğu, millî tehlikelerin üzerinde duracak yerde, birbirlerine saldırmakla vakit geçiriyorlardı. Bundan başka gazetelerden çoğu ecnebi parası alıyorlar ve bunun karşılığı olarak, memlekette fitne ve karışıklık çıkarıyor, emellerine bilerek, bilmeyerek alet oluyorlardı. O sırada bir ecnebi hükümetten, bir ecnebi banka ve şirketten para almak, bir gazetenin tıpkı satış gibi, ilan gibi, normal gelir kaynaklarından biri sayılıyordu. Bütün gazeteler ecnebi parası alır mıydı? Bu elbette ki iddia edilemez. İttihad ve Terakki'nin *Şûra-yı Ümmet*, *Hakikat* gibi adlar altında çıkardığı gazetelerin ecnebi parası aldıkları hatıra gelemez. *Tanin* için 'Ruslardan para alıyor, Rus baştercümanı matbaadan çıkmıyor' tarzında söylenen sözleri ben bir iftira sayarım. Fakat her gün takım takım yazılarla ortalığı bulandıran ve normal ve meşru gelirlerle yaşamalarına ihtimal olmayan büyük bir kısım gazetelerin ecnebi parası aldıklarına şüphem yoktur.

Yeni Gazete Ne yazık ki kendi mensup olduğum, sevdiğim, başarısı için kendi sahamda var kuvvetimle uğraştığım *Yeni Gazete*'de de ecnebi parası büyük bir rol oynuyordu. *Takvimden bir yaprak* sütununu yazan Mahmud Sadık, Hakkı Behiç, Nazım Poroy, Acem Hüseyin gibi arkadaşlarla beraber biz tamamiyle dürüst ve temiz bir gazeteciliğin arkasında idik. Ecnebi parasıyla ilgili yazarlarla hiçbir temasımız yoktu. Gazetedeki münasebet tarzı, Abdülhamid devrinde *Sabah*'da gerçek yazarlarla padişah duasından başka bir şey yazmayan iki yazar arasında olduğu gibi idi. İngiliz sefaretinin ortalığı bulandırma hareketinde en esaslı rolü oynayan Baştercüman Fitzmaurice, yardımcısı İrlandalı Ryna, Reuter Ajansı muhabiri Rendall, *Times* muhabiri Graves, sık sık *Yeni Gazete*'ye uğruyorlardı. Abdullah Zühtü ile ve siyasî muharrir Saffeti Ziya ile uzun konuşmalar yapıyorlardı. Bu arada Kâmil Paşa'nın İngiliz siyasetine ateşli bir şekilde bağlı olan oğlu Amiral Said Paşa da buhranlı günlerde matbaaya geliyordu. Benim aldığım intiba gazetenin zamanına göre hem İngilizler'den, hem de Avusturyalılar'dan para aldığı yolundaydı.

Saffeti Ziya, *Salon Köşelerinde* adı altında çıkan ve zamanın gençleri tarafından imrenilerek okunan bir eserle ve diğer kitaplariyle kendi çapkınlık hikâyelerini anlatmış, bir de piyes yazmış bir muharrirdi. Eski devirde Devlet Şûrası azalığında bulunmuş eski sadrâzam ve Âyan reisi Said Paşa'ya damatlık etmişti. Bir aralık eşiyle arası açılıp boşanma tehlikesi başgösterince, daire arkadaşı Nuri Bey'in (İstinyeli) arabuluculuk etmesini rica etmiştir. Said Paşa, Nuri Bey'den pek hoşlanmış, 'Arabuluculuk edeceğinize siz bana damat olunuz' deyince, Nuri Bey teklife "Hayır" diyememiş, o zamanın usulünce Said Paşa'yı eteklemiştir.

Hergün mavi, uzun kâğıtlara yazdığı yazıları yazı heye-

tinden geçmeden mürettiphaneye giden Saffeti Ziya, o zamanın ölçülerine göre çok alafranga terbiyeli, zarif bir insandı. Cumhuriyet devrinde Protokol Umum Müdürlüğü'nde bulunmuş, memlekette bir sosyete hayatı başlayınca bunun usullerine dair bir kitap yazmıştı. Bir aralık bu kitap, yeni hayat tarzının bir İncil'i diye elden ele dolaşmış, buna harfi harfine uymaya çalışanlar bulunmuştur.

İki cephe *Yeni Gazete*, Kâmil Paşa'nın organı diye tanınmış olmakla ve hususî bir siyasî sütununda İngiliz, bazen de Avusturya menfaatlerine uygun ücretli yazılar çıkmakla beraber, gazetenin diğer sütunları mesleğe bağlı, dürüst gazeteciler tarafından memleket menfaatlerinin ölçüleriyle işleniyordu. Bu sebeple bu iki cepheli gazetenin hatırı sayılır; lafı geçer memleket gazetelerinin arasında yeri vardı. Ben, gazetenin iyi tarafını görüyor, kendimi buna bağlı sayıyor, ona hizmet ediyordum. Abdullah Zühtü, çok tatlı bir patrondu, güler yüzlü bir adamdı. Bize daima arkadaşça muamele eder, sık sık evine çağırır, kendimize güven duymamızı, yazılarımızı istiklal içinde yazabilmemiz için elinden geleni yapardı. Gazetesine hemen hiç yazı yazmamakla beraber, kuvvetli bir sanatkâr tarafı vardı. Vaktiyle *İkdam*'a yazdığı bazı yazıları *Rehgüzar-ı Matbuatta* başlığıyla kitap şeklinde çıkmıştır.

Yeni Gazete iç siyasette barıştırıcı bir orta yol tutmaya çalışırken, iki düşman gruba ayrılan gazeteler arasında şiddetli bir düello devam edip gidiyordu. Bir taraftan İttihadçı gazeteler, bu arada bilhassa *Tanin* ve Manastır'da çıkan *Neyyir-i Hakikat*, diğer tarafta *Osmanlı*, *Hukuk-ı Umumiyye*, *Serbestî*, *Mizan* gibi gazeteler birbirlerine ateş püskürüyorlardı. Hele İttihad ve Terakki fedailik teşkilatına mensup olan ve sonradan Silahçı Tahsin diye şöhret yapan, günün birinde kendi arkadaşları tarafından boğularak cesedi bir çuvalda bulunan, katili keşfedilmeyen Silahçı

Tahsin'in *Silâh*, *Süngü*, *Bomba* gibi adlarla çıkardığı gazeteler, ipe sapa gelmez bir lisanla herkese çatıyor, boğucu, sisli bir hava yayıyordu. Bizi yok etmek için uğraşan ve yeraltı mekanizmaları işleten ecnebi devletler, bizim gafletlerimiz, çatışan ihtiraslarımızı kuvvetli yardımcılar halinde yanı başlarında buluyorlardı.

Meclis'teki hava Memlekette esen kasırgalı havaya rağmen, seçim faaliyeti yavaş bir şekilde bile olsa devam etti, nihayet tamamlandı. Seçimlerin yüzde yüz dürüst olduğu iddia edilemez. Şurada, burada sandık hilelerine rastgelindi. Zaten seçimin iki dereceli olması, vatandaşların milletvekillerini değil, onlara oy verecek ikinci derecede seçmenler, o zamanın dili ile müntehib-i sânileri seçmeleri taassup ve cehaletin işe hakim olmasını bir dereceye kadar önlüyordu.

Seçimlerin neticesinde Sultanahmet'de Parlemento binası haline çevrilen Adliye binasına 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Musevi, 4 Bulgar, 3 Sırp, bir Ulah (Romen) geldi. Muhtelif unsurlara ayrılan Osmanlı vatandaşlığı bu suretle Meclis'te normal bir şekilde temsil edilmiş bulunuyordu. Kurulan İkinci Meşrutiyet kabinelerinin hepsinde de aynı temsil usulü vardı. Mutlaka Arap, Arnavut, Ermeni, Rum nâzırlara yer veriliyordu. Romen asıllı Ulahlar'ın tek temsilcisi bulunan Besarya Efendi tek başına çok canlı bir rol oynuyordu.

Meclis 17 Aralık 1908 Perşembe günü açıldı. O günü canlı bir şekilde hatırlıyorum. Bu tarihî sahneyi görmek fırsatını kaçırmamak için, *Yeni Gazete* adına açılış röportajını yapmayı üzerime almıştım. 33 yıl Yıldız Sarayı'nda kapalı kalan korkunç bir istibdat sistemini işleten İkinci Abdülhamid'den gözümü ayırmıyordum. Saltanat locasına gelmiş bir koltuğa yerleşmişti. Meşrutiyet hükümdarı rolünü çok ustaca oynuyordu. Açılış nutkunu bizzat oku-

madı. Kendisi adına okunan nutukta söyle diyordu: "Hal ve şartların icabiyle Meclis muvakkat bir tatil devresi geçirmişti. Gösterilen lüzum ve izhar edilen arzuların karşısında Kanun-ı Esasî'yi hiç tereddüt etmeden yeniden yürürlüğe koydum. Buna aykırı olan rey ve mütalaalara rağmen böylece hareket ettim. Memleketin Kanun-ı Esasî ile idaresi hakkındaki azmim kat'idir, hiç değişmeyecektir."

Cahid'in takriri Meclis açıldıktan sonra *Tanin* başyazarı ve İstanbul milletvekili Hüseyin Cahid Bey bir takrir vererek Sadrâzam Kâmil Paşa'yı 30 Aralık 1908'de iç ve dış meseleler hakkında umumî bir sorguya çekti. Paşa Meclis'in hoşuna gider cevaplar verdi, şiddetle alkışlandı. Büyük bir çoğunlukla güvenoyu aldı. Devrin en nüfuzlu adamlarından biri olan ve ifrat cereyanlarını idare eden Hüseyin Cahid'in bozguna uğraması pek çoklarının hoşuna gitti. Meclis'ten gazeteye gelince, Babıâli etrafında genişçe bir halk topluluğu bulunduğunu ve Kâmil Paşa'nın Meclis dönüşünü beklediklerini gördüm. *Yeni Gazete*'nin binası, Babıâli'nin tam karşısındaydı. Derhal Babıâli'ye gittim. Sadaret odasının kapısına Babıâli memurları tarafından kocaman bir yafta asılmıştı. Üzerinde şu sözler vardı: "Yaşasın metin, mekin Sadrâzamımız Kâmil Paşa..." Paşa gelince binanın içinde ve dışında alkışlar koptu. Bunların tesiri altında gazeteye gittim. Küçük odama kapandım. Meclis'in sevk ve idareyi ele aldığına, anarşinin ve keyfî müdahalelerin böylece sonu geleceğine, sorgu esasında Meclis'te görülen fikir istiklalinin yarının hesabına iyi bir müjde olduğuna dair coşkun bir başyazı yazdım.

Aldandığım pek çabuk belli oldu. Hüseyin Cahid mağlup düşmeyi kabul etmedi. Az zaman sonra Girit meselesine dair bir soru ile ortaya çıktı. Bu arada Kâmil Paşa, bütün hoşnutsuzluk kuvvetlerini temsil ettiğine ve İngiltere'den himaye gördüğüne güvenerek İttihad ve Terak-

ki'ye karşı dolu dizgin harekete geçmişti. İlk işi kabine'deki İttihad ve Terakki taraftarı nâzırları çıkarmak oldu. Bundan sonra Rumeli'den gelen ve İttihad ve Terakki'yi tuttuğu sanılan Avcı Taburları'nı uzaklaştırmak için harekete geçti. Buna karşı İttihad ve Terakki kara ve denizde askerî nümayişler yaptı. Bunların baskısı altında Meclis'te Kâmil Paşa hakkında tekrar güven reyine başvurulunca, coşkun ekseriyetin yerine sekize karşı 198 reyle güvensizlik reyi verildiği görüldü. Abdülhamid, Sadaret mührünü Kâmil Paşa'dan istedi, Hüseyin Hilmi Paşa'yı yeni kabineyi kurmaya memur etti. Kâmil Paşa'nın 'Rical-i Gayb' dediği İttihad ve Terakki teşkilatının duruma hakim olduğu ve Padişah ile de birlik halinde çalıştığı böylece belli oldu. İttihadçılar, memlekette mevcut anarşi ve muvazenesizlik karsışında Abdülhamid'le hoş geçinmeyi cazip bulmuşlar, uzun yıllar 'Kızıl Sultan' hakkında ateş püskürttüklerini unutmuşlardı. Geçmiş günlerden bile müsamaha ile bahsediyorlardı. Bu tutum Abdülhamid'in işine gelmişti. O da kendi köşesinde yeni usullerle taze bir nüfuz ve kudret kurmaya çalışıyordu. Bu arada en korkunç düşman bildiği Taif'de kahpece boğdurduğu Mithat Paşa'nın oğlu, Ali Haydar Mithat Bey'i 17 Mart 1909'da, yani 31 Mart'dan iki hafta evvel Yıldız'a çağırtmış, iltifatlara boğmuş, Mithat Paşa'ya olan saygısından bahsetmiş, sonra şu sözleri söylemiştir:

"Sizi Âyan azası yaptım, istifa ettiniz. Madrid'e sefir diye göndermek istedim, kabul etmediniz. Şimdi işte Lonra sefaretini teklif ediyorum. Elbette reddetmezsiniz. Ben Alman siyasetini takip etmekle aldandım. Bundan sonra İngiliz siyasetinden şaşmayacağım. Bunun için sizin Londra'da bulunmanızı istiyorum."

Ali Haydar Mithat Bey'i sonradan çok yakından tanıdım. Babası çapında istidatlar sahibi olmaktan uzaktı, fakat babası gibi dürüst bir vatansever olarak yaşamayı bil-

miş, her durumda memlekete elden geldiği kadar faydalı olmaya çalışmış ve babasının eserini ve sahsiyetini dünyaya tanıtmak için İngilizce, Fransızca ve Türkçe olarak değerli eserler kaleme almıştır. Vesikalara dayanan bu eserleri okuyunca Mithat Paşa'nın şahsında ne kadar büyük bir lider ve idareciye kavuştuğumuzu ve onun sevk ve idaresinden mahrum edilmekle ne kadar çok şey kaybettiğimizi insan daha iyi kavrıyor.

Abdülhamid, Mithat Paşa'yı ve milletin kendisine karşı olan sevgi ve güvenini, rüyasını gördüğü şahsî istibdatın kurulmasına en büyük engel saymış, onun hiçbir tesir altında bükülmeyeceğini ve kendisine alet olmayacağını aklı kesince, memleketten uzaklaştırmaya karar vermiştir. 4 Şubat 1877'de Abdülhamid, Mithat Paşa'yı 'İzzettin' adında bir vapurla Avrupa'ya sürgüne yollamayı tasarlamıştı. Yalnız bu kahpece hareketin bir ayaklanmaya yol açacağı korkusu ile İzzettin vapurunun süvarisine Sarayburnu'nun önünde beklemesi emredilmiş, halk hadisenin farkında olmayınca ve bir galeyan belirmeyince vapur yoluna devam etmiştir.

Abdülhamid kendisini menkup olarak ecnebi memleketlere sürdüğü zaman Mithat Paşa küskünlük hislerine bir an bile kapılmamış; memleket menfaatlerini İngiltere'deki düşman cereyanlara karşı savunmak icin çok başarılı işler yapmış, Türklerin pılıyı pırtıyı toplayarak Avrupa'dan kovulmalarını isteyen Gladstone'la giriştiği broşür düellosunda onu matetmiştir.

Abdülhamid, bu meziyetleri ve hariçte de memlekete yapılan hizmetleri iyi karşılayacak yerde, büyük rakibinin Batı âleminde bu kadar şeref ve itibar kazanmasını yadırgamış ve kendisini Suriye valiliğine geçirmek suretiyle memlekete çağırmıştır. Bir müddet sonra İzmir valiliğine tayin etmiştir. Orada Mithat Paşa'yı zehirlemek veya diğer suretlerle suikaste uğratmak yolundaki teşebbüsleri Mit-

hat Paşa ile muhitin tedbirli davranmaları neticesinde başarı vermemiştir. Abdülhamid, bunun üzerine, intihar ettiği, ölümü sırasında Türk ve ecnebi doktorların raporlariyle sabit olan ve bizzat Abdülhamid'in arzusu üzerine Ahmed Mithat Efendi tarafından yazılan iki ciltlik *Üss-i İnkılâp* adlı eserde raporları yer alan Abdülaziz'in katledildiği yolunda 1881'de bir dava uydurmuş ve başta Mithat Paşa olmak üzere, kendine yar olmayan devlet adamlarını ve askerî erkânı Yıldız'da Çadır Köşkü'nde haysiyetsiz kölelerden mürekkep bir heyete muhakeme ettirmiştir. Dava, Batı memleketlerinde derin bir ilgi ile ve isyan hisleriyle takip edilmiştir. *Times* gazetesi bilhassa gönderdiği muhabirlerden aldığı tafsilâta hergün sahifelerinde sütunlar dolusu yer vermiştir. Neticede Mithat Paşa idama mahkûm edilince, İngiltere hükümeti ısrarlı bir müdahalede bulunmuş, bunun tesiri altında Mithat Paşa *Taif*'e sürülmüştür. Orada 1883'de Abdülhamid'in adamları tarafından boğdurulmuştur. Padişah'ın kızkardeşi Cemile Sultan'ın kocası Mahmud Celâleddin Paşa da aynı gece aynı nevi bir cinayete kurban gitmiştir.

Mithat Paşa, kendi devrinin yalnız memleketimiz için değil, bütün dünya ölçüsüyle en büyük ve müstesna devlet ve idare adamıydı. Millî mukadderatımızı sevk ve idare etmesine imkân verilseydi, Rusya'nın bütün entrikalarına rağmen, selamete kavuşmamız ve ileri bir memleket manzarasını almamız ümidi vardı. Onu boğan ve boğduran melun eller, Türk milletinin varlığına ve gelişme imkânına karşı en ağır bir suikastde bulunmanın günah ve vebalini taşırlar. Gerçeklerin bu şekilde olmasına rağmen bir takım geri kafalılar, bugünlere kadar Abdülhamid'e tapmışlar, cinayetlerini hoş görmüşler ve Türkiye'yi zamanın seviyesine yetiştirmek için harikalar yaratan ve yaman istidatlar taşıyan Mithat Paşa'yı düşman saymışlardır.

Meclis'te tokatlar Vazife başında olan Mebusan ve Âyan meclisleri nazarî olarak memleketin birliğini temsil etmekle beraber, ayırıcı istidatların bir çoğu Meclis'te geniş ölçüde ifade buluyordu. İttihadçılar'la Prens Sabahattin taraftarları arasında parti çarpışmaları, unsurların türlü türlü kaynaşmaları ve takım takım hadiseler alıp yürüyordu. Bu arada Serez mebusu Derviş Bey'in, çok nüfuzlu Avlonya mebusu Arnavut İsmail Kemal Bey'e, Meclis'te bir tokat vurması ve Kıbrıslı Şevket Bey'in Hüseyin Cahid Bey'i tokatlamak suretiyle buna karşılık vermesi, bir uçurum havası yaratmıştı. Azlıklara mensup milletvekillerinin vatandaşlık tesanüdünü nasıl anladıklarını ise İstanbul'un Rum milletvekili meşhur Boşo şu sözlerle belli etmişti:

"Evet, ben Osmanlıyım, fakat Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım."

Hasan Fehmi'nin katli Artan anarşi istidatları karşısında sinirlenen İttihad ve Teraki Cemiyeti'nin söz sahipleri, ortalığı yıldırmak için bir takım şiddet hareketlerine başvurmak zaafını göstermişlerdir. Bunlardan birincisi Şemsi Paşa'nın akrabasından İsmail Mahir Paşa'nın Sultanahmet civarında suikaste uğraması olmuştur. Bu hadise umumî bir galeyan yaratmamıştır. Fakat 5 Nisan 1909'da *Hukuk-ı Umumiyye* gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi Bey Köprü üzerinde vurulunca ve katillerin hiçbir izi bulunmayınca, kıyamet kopmuştur. Hasan Fehmi Bey'in Mısır'daki Jön Türkler arasında meziyetleriyle tanınmış, sevilmiş bir adam olması ve havanın zaten çok gergin bulunması, ortalığı allak bullak etmiş; umumî efkâr İttihad ve Terakki'nin ve hükümet'in aleyhine dönmüştür. Cenazede yüz bin kişi bulunmuş, gürültüler, gösteriler yapılmıştır. Sonradan İttihad ve Terakki'ye yakınlık gösteren Şair Celal Sahir, günün diğer aydınları gibi suikast karsısında heyecana gelmiştir. Yazdığı bir şiirde şu sözler vardır:

Hak için haykıranlardan birisi öldü, kurşunla susturuldu sesi...

Ey garip anne, ev zavallı Vatan, sen bu alçak çocuklarından utan...

Hasan Fehmi'nin katlinin memlekete çok pahalıya malolduğu ve 31 Mart (13 Nisan) karşı ihtilaline zemin hazırladığı muhakkaktır. Zaten o sırada hükümet büyük bir acz içinde bulunuyordu. Adana'da Ermeniler tarafından bir isyan hazırlandığı malûm olmakla beraber, valinin bütün ikazlarına rağmen, oraya bir tabur asker bile göndermek mümkün olmamıştı.

Basındaki anarşiyi önlemek için hazırlanan ve hürriyet taraftarlığiyle tanınan Lütfi Fikri Bey tarafından gerekçesi yazılan Basın Kanunu, aşırı gazetelerin ve hatta Saray'ın: 'Hürriyet elden gidiyor' diye kıyametler koparmalarına yol açmıştı. Kıbrıslı Derviş Vahdeti bu aralık ortalıkta görünmüs, *Volkan* gazetesiyle ateş püskürmeye başlamış ve 23 Mart 1325 (5 Nisan 1909) de zehirli bir beyanname neşrederek İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni kurmuştu.

Tehlikenin çok büyük olduğu elle tutulur bir derecede aşikârdı. Yer altında çalışan bir takım kuvvetler ne yapmışlarsa yapmışlar, İttihad ve Terakki'nin gaflet ve ifratından faydalanmayı bilmişler, Meşrutiyet rejiminin mezarını kazmanın yolunu bulmuşlardı.

31 Mart ayaklanması

31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) her zamanki saatte Kadıköy vapur iskelesine indim. Sabah, Âyan dairesine gidecek, Lordlar Kamarası içtüzüğünün tercümesiyle meşgul olacak, sonra Sirkeci'de Aliefendi lokantasında yemeğimi yiyecek, daha sonra gazetede vazife görmeye gidecektim. Birde ne haber alayım? Avcı Taburları isyan etmiş, halkın bir kısmı ayaklanmış, Sultanahmet Meydanı ve Meclis'in civarı bir mahşer yerine dönmüş, hükümet düşmüş, İttihad ve Terakki'nin elebaşıları kaçmış, isyanın sözcüleri Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Bahriye Nâzırı Rıza Paşa'nın, Ahmed Rıza Bey'in, Hüseyin Cahid Bey'in, Tal'at Bey'in (sonraki Sadrâzam), Şûra-yı Ümmet sahibi Bahaeddin Sakir Bey'in çekilmelerini hatta bir rivayete göre eski yeniçeri usuliyle kellelerini istiyorlarmış...

O kadar şaşırmıştım ki olan bitenin korkunç manasını birden bire kavrayamadım. Zihnim ilk hamlede şu nokta-

ya takıldı: "Şimdi ben Lordlar Kamarası'nın tüzüğünü tercüme etmeye devam edeyim mi, etmiyeyim mi?"

Sonra şunu düşündüm ki Avcı Taburları'nın isyan etmesi, Meşrutiyet rejimi hesabına şimdilik herşeyin sonu gelmesi demekti. Çok iyi yetiştirilen, çok iyi talim gören Avcı Taburları'na İttihad ve Terakki ve silâhlı kuvvetlerin gizli cemiyete bağlı kısımları, tam bir garanti gözüyle bakıyorlardı; böyle bir kuvvet İstanbul'a nakledildikten, elin altında bulunduktan sonra her kötü ihtimale karşı gelineceğini sanıyorlardı. İkinci Cihan Harbi'nin başında Fransızlar'ın Majino hattına bel bağlayıp sahte bir emniyet hissi içinde yaşamalarına benzer bir durum, falsoya uğramıştı.

Doğruca gazeteye gittim. Bir, iki arkadaşla beraber Sultanahmet Meydanı'na kadar uzandık. Gelip geçene ilişen yoktu. Asiler ne istediklerini biliyorlardı. Bütün düşmanlıkları İttihadçılar'a ve onları temsil ettiklerine inandıkları mektepli subaylara karşı idi. Yani politikaya karışmaları yüzünden silâhlı kuvvetlerimiz o an için memleket hesabına 'yok' haline gelmişti. Her halde İstanbul'daki askerî teşkilât çökmüştü.

Hadiseler birbirini kovalıyordu: Ahmed Rıza Bey'e benzetilen Adliye Nâzırı Nâzım Paşa, Hüseyin Cahid Bey'dir zanniyle Lazkiye milletvekili Emin Arslan Bey vurulmuştu. Şurada burada ele geçen mektepli subaylar, derhal yok ediliyordu. Tanin ve Şûra-yı Ümmet matbaaları tahrip edilmişti. Avcı Taburları'na mensup silâhlı erler matbaaları dolaşıyorlar, ertesi gün çıkacak yazılar bakımından bir baskı havası yaratıyorlar, sansürlerin en şiddetli bir nevini yürütüyorlardı.

Nasıl olmuştu? Sonradan anlaşıldığına göre işin esası doğrudan doğruya bir İngiliz tertibi idi. Türkiye'nin Meşrutiyet yoluyla canlanmaması, müstemlekeler âlemine bir kurtuluş örneği olmaması, bizi parçalama planlarının

yürürlüğe konulabilmesi, yurdun ancak küçük bir kısmının, o da ecnebi vasiliği altında olarak, yaşatılması gibi gayelerle bir suikast planı yapılmıştı. Derviş adlı bir Kıbrıslı sarhoş arzuhalci, İngiliz gizli istihbarat servisleri tarafından seçilmiş, ihtilalci ajan olarak yetiştirilmiş, *Volkan* gazetesini ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni kurmak, yürütmek ve ortalığı ateşe vermek maksadıyla sahneye çıkarılmıştı. Hiçbir işde dikiş tutturamayan, güzel sesi dolayısiyle her düğüne ve eğlenceye çağırılan Derviş Vahdeti'nin asıl göbek adı Derviş idi. İngiliz gizli istihbaratı buna Vahdeti adını katınca, ortalıkta Derviş Vahdeti'nin bir tarikata mensup bir derviş olduğu hakkında bir intiba peyda olmuştur. Derviş Vahdeti bir müddet İstanbul'da eski Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa'nın mensupları arasına karışmış, muhit yapmıştır.

Bir taraftan gizli ajanlar, bir isyanda elebaşı olacak istidatta çavuşları, bu arada bilhassa Hamdi Çavuş adında birini gözlerine kestirmişler, mektepli subaylara karşı kendilerini zehirlemek için her çareye başvurmuşlardı. Meselâ, bu çavuşları Galata'da Osmanlı Bankası'nın önüne getirmişler, 'Burası ecnebilerin kendi tuttukları adamlara rüşvet dağıttıkları yerdir. Bakınız ne kadar çok subay da rüşvet alanların arasındadır' demişlerdir. Aynı suretle Tokatlıyan Oteli'nin bir umumhane olduğunu söylemişler, oraya giren subayların çokluğuna çavuşların dikkatini çekmişlerdir.

Meşrutiyet hareketinde menfaatleri zedelenen eski rejim mensupları ihtilali var kuvvetleriyle desteklemişlerdir. Muhtelif ordulardan açıkta kalan 7676 alaylı subay adına ihtilalin ikinci günü Meclis'e yapılan bir müracaat, alaylı subayların gizli teşkilat halinde çalıştıklarını ve orduda mekteplilerin yerini almak emelinde olduklarını belli etmiştir.

İttihad ve Terakki'nin aleyhinde olanlar, bu arada hat-

ta Prens Sabahattin Bey, 31 Mart isyanına sırf İttihad ve Terakki'ye karşı bir hareket gözüyle bakmak gafletini göstermişler, bunu destekleyici beyanlarda ve teşebbüslerde bulunmuşlardır.

Saray ne dereceye kadar faal bir rol oynamıştır? Saray mensuplarını bazı roller oynadıkları; adaletle hareket eden Divan-ı Harp'in sanıklardan kızlar ağası Nadir Ağa'yı beraat ettirmesi ve diğer taraftan kızlar ağası Cevher Ağa'ya idam hükmü vermesiyle sabittir. Abdülhamid, karşı ihtilalin başarısını içinden istemiş olabilir. Fakat birinci derecede faal bir rolde bulunmamıştır. Ancak bir gedikli çavuş ve deniz erleri tarafından Yıldız'a götürülen Asar-ı Tevfik süvarisi Kabuli Bey'in Abdülhamid'in gözleri önünde linç edilmesi, Kızıl Sultan'ın hesabına geçmesi lâzım gelen bir cinayettir. Mabeyn başkâtibi, Kabuli Bey'in Saray'a alınması ve erlerin elinden kurtarılması doğru olacağını Abdülhamid'e bildirmiş, o da şu cevabı vermiştir:

"Yıldız'ı topa tutmak emrini verdiğine dair elimde rapor var. Demek ki ben uykuda iken beni yoketmek niyetinde idi. Varsın, layığını bulsun..."

Abdülhamid'in, eliyle asi erlere yaptığı bir işaret üzerine Kabuli Bey korkunç bir sekilde linç edilmiştir.

Umumî efkâr, isyanın daha ilk dakikasından başlayarak, 33 yıllık istibdat adamını başlıca suçlu diye kabul etmiş ve isyanın tabiî neticesini İkinci Abdülhamid'e karşı Meşrutiyet'ten sonra gösterilen müsamahaya son verilmesi ve kendisinin tahttan indirilmesi şeklinde karşılamıştır.

Rumeli'nden yetişenler 31 Mart isyanı üzerine bütün dünyanın gözleri İstanbul'a ve Selânik'e çevrilmişti. İttihad ve Terakki'nin umumî merkezi ve hürriyet hareketinin kaynağı ve kâbesi olan Selânik'in Avcı Taburları'nın isyanına seyirci kalması ihtimali yoktu. Oradan mutlaka bir hareket gelecekti. Fakat ne zaman ve nasıl? İşte

geldiği dakikada İstanbul'daki o dehşet verici ihtilalin mumu derhal sönecek, bütün mesele geçici ve çılgınca bir macera mahiyetine düşecekti...

Türk meselelerine en çok ilgi gösteren ve kısa mesafe dolayısiyle elimize iki günde geçen Viyana gazeteleri, Selânik'deki Üçüncü Ordu'nun Hareket Ordusu adıyla İstanbul'a bir kuvvet sevkine hazırlandığını ve Edirne'deki İkinci Ordu'nun buna candan destek olduğunu yazmaya başladılar. Mevcut vagon ve imkânlara göre bu ordunun İstanbul'a ne zaman yetişeceğine dair tahlillere de girişiyorlardı. Biz de bunları günü gününe *Yeni Gazete*'nin sütunlarına geçiriyorduk. Hareket Ordusu'nun İstanbul'da derhal gizli bir karargâhı kurulmuş ve duruma hakim bir hale gelmişti. Bu gizli merkez, Hareket Ordusu'na dair malûmat vermemizi hoş görmekle beraber, ordunun geç kalacağını zannettirecek mütalaaları sütunlarımıza geçirmememiz hakkında ikazlarda bulundu. Biz de buna derhal uyduk. İstanbul'da çıkan gazeteler arasında *Yeni Gazete*, Kâmil Paşa'nın gazetesi diye tanınmasına ve 31 Mart'ın başlıca tahrikçilerinden Kâmil Paşa'nın oğlu Amiral Said Paşa ile sıkı bir temas halinde olmasına rağmen, aklını çabuk başına almış, millî harekete en çabuk ayak uyduran gazete olmuştu.

İsyanın ilk günlerinde ister istemez baskı altında bulunan yazıların edası gün geçtikçe değişiyordu. İlk günlerde Saray idaresi hakkında istibdat devresindeki lisan geri gelmiş, bazı gazeteler eski usul padişah dualarına sütunlarında yer vermeye ve Abdülhamid'in Allah'ın yer yüzündeki gölgesi olduğundan bahsetmeye başlamışlardı. Bundan sonra Abdülhamid hakkında sadece 'Padişahımız' denilmeye girişildi. Hareket Ordusu hakkındaki haberlerden cesaret alan veya endişeye düşen gazeteler sokaklardaki isyan durumu bastırılmazsa Bulgarlar'ın memleketi istilâ edebilmeleri ihtimalini ileri sürdüler. Hareket Ordusu

yaklaşınca gazetelerde 'Saray parmağı' ve 'Saray entrikası' gibi lâkırdılar çoğaldı. Nihayet 'Zulüm ve istibdatın en büyük sembolü artık memlekete fenalık edemeyecek bir hale varmıştır' gibi lisan kullanmak cüreti gösterildi. Basyazarı öldürüldüğü zaman bunu İttihad ve Terakki'nin yaptırdığı hakkında kıyametler koparan ve gazetesinin adını "*Serbestî*" ye çeviren "*Hukuk-ı Umumiyye*" gazetesi sahibi Mevlanzade Rifat, kendi imzası altında şunları yazdı: "Mesele aşikârdır. Hasan Fehmi, İttihad ve Terakki'yi şüphe altında bırakmak için Saray'ın adamları tarafından öldürülmüştür. Ittihad ve Terakki masumdur."

Gazeteler âleminde sokak asilerine karşı ve nizam ve asayişe taraftar görünmek için telâşlı hareketler başladı. Hareket Ordusu hakkındaki ilk rivayetler üzerine *Mizan*, *Serbesti* gazetelerinin temsilcileri, *Sabah* adına Ali Kemal, *Volkan* adına Derviş Vahdeti, *İslâm Cemiyeti*'nin ve Taşnaksiyon Cemiyeti'nin temsilcileri Şişhane civarındaki Kroker Oteli'nde buluştular, bütün siyasî partileri birliğe çağırdılar. Bunun arkasından, 17 Nisan 1909'da (yanî 31 Mart - 13 Nisan isyanının kopmasından dört gün sonra) Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, Ahrar Fırkası'nın, Doktor İbrahim Temo'nun kurduğu Fırka-i İbad'ın, Rum Siyasî Cemiyeti'nin, Arnavut Başkim Cemiyeti'nin, Kürt ve Çerkez Teavün cemiyetlerinin, Bulgar Kulübü'nün ve gazetecilerin temsilcileri Tokatlıyan Oteli'nde bir araya gelerek demokrasiye ve millî birliğe bağlılıklarını belirttiler. Bir taraftan da muhalif gazetelerin mensuplarının bir kısmı, Hareket Ordusu gelmezden ve hesap günü çatmazdan evvel İstanbul'dan uzaklaşmayı uygun buldular.

Ordu geliyor Hareket Ordusu'nun ilk kafilesi, Rumî 31 Mart'dan (Efrenci 13 Nisan) yanî isyan gününden iki gün sonra Selânik'ten yola çıktı. Rumeli'nin her tara-

finda 31 Mart'ın mesullerine, bilhassa Saray'a karşı galeyan büyüktü. Bütün halk, gönüllü olarak hizmete koşmak ve gericileri tepelemek için can atıyordu. Ortalıkta Sultan Üçüncü Selim'in gericiler tarafından şehit edilmesi üzerine Rusçuk'da başlayan Alemdar Mustafa Paşa kıyamına benzer bir hava vardı. İlk hamlede ordunun sevk ve idaresi Redif fırkası Kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa'nın idaresi altına verilmişti. Asıl teşkilât ve sevk işini askerlik sahasındaki ilk büyük teşebbüsü olarak o zamanki kurmay yüzbaşı ve tümenin kurmay şefi Mustafa Kemal, derin zekâsiyle idare ediyordu. Hadımköyü'nde Şevket Turgut Paşa'nın idaresi altındaki gönüllüler, Hareket Ordusuna katıldı. Hareket Ordusu kumandanının 19 Nisan 1909'da İstanbul halkına hitaben neşrettiği 9 maddeli beyanname ortalığı allak bullak etti. Asiler çil yavrusu gibi dağıldılar ve kaçacak delik aradılar.

İstanbul'a yürüyüşten evvel Üçüncü Ordu kumandanı Mahmud Şevket Paşa doğrudan doğruya Hareket Ordusunun başına geçti. Umumî Kurmay Başkanlığı'nı da Enver ve İsmail Hakkı beyler aldılar. O sırada Hüseyin Hüsnü Paşa'nın kumandasındaki Redif tümeninin kurmay başkanı olan Mustafa Kemal asıl vazifesiyle meşgul oldu.

22 Nisan'da Âyan ve Mebusan meclisleri Yeşilköy'de toplandı, ve bir beyanname ile sesini beraberce memlekete ve dış âleme duyurdu. Abdülhamid olup bitenlerden dolayı telâş içindeydi. Kendisine neden emniyetsizlik gösterildiğini ve ne yapmak istenildiğini makina başında Mahmud Şevket Paşa'dan sordu. Kendisini ümidsizliğe düşürmek ve İstanbul'un işgali sırasında vatandaş kanı dökülmesine meydan vermek istenmiyordu. Bu sebeple oyalayıcı cevaplar verildi.

23/24 Nisan gecesi de Hareket Ordusu İstanbul'a girdi. Kışlalardaki asker takım takım teslim oldu. Her biri kendine göre bir kıyafet yakıştırmış olan gönüllüler her ta-

rafa yayılmıştı. Babıâli'nin tam karşısında bulunması ve Hareket Ordusunu candan desteklemesi dolayısiyle *Yeni Gazete* matbaasına ziyaret edenler ve Saray'a karşı Rumeli'nin duyduğu hisleri ateşli bir şekilde aksettirenler çoktu. Beyoğlu Alman Mektebi'nden arkadaşım, sonradan Elektrik Etüd İdaresi umum müdürü olan Abdullah Hamdi Toker, Selânik'ten gönüllü olarak gelenlerin arasındaydı. Babası Selânik Posta ve Telgraf başmüdürü Hamdi Bey gibi koyu bir İttihadçı olan arkadaşım, gelen *Hareket Ordusu*'nun hiç şüphesiz en sağlam imanlı erlerinden biriydi.

Hal' fetvası Otuz üç yıl süren istibdatı esnasında Abdülhamid'in korkulu rüyası, günün birinde tıpkı amcası Abdülaziz ve kardeşi Beşinci Murad gibi bir fetva ile padişahlıktan hal'edilmekti. Avrupa'nın her tarafına dağılan ve memlekette yaşayan hürriyet ve terakki taraftarlarının ise en tatlı dilek ve hayalleri, İkinci Abdülhamid'in hal'ine günün birinde fetva çıkmasıydı. 21 Nisan 1909, yanî isyandan iki hafta sonra fetva emini Nuri Efendi Meclis binasına çağırıldı ve Sadrâzam Tevfik Paşa, Âyan reisi Said Paşa, Meclis reisi Ahmed Rıza Bey, Şeyhülislâm Ziyaeddin Efendi, nazırlar ve bazı ulemanın yaptıkları toplantıya katıldı. Orada kendisinden usul dairesinde bir hal' fetvası alındı ve derhal Yeşilköy'de toplantı halinde bulunan parlementonun tasvibinden geçirildi. Hal' kararında Abdülhamid'in cülusu günlerinden beri yakın tuttuğu ve defalarla sadrâzam yaptığı Said Paşa'nın baş rollerden birini oynaması, tarihin garip bir cilvesiydi.

31 Mart (13 Nisan) kâbusundan sonra böyle bir neticeye varılması, memleketi düşünenler ve sevenler arasında derin bir sevinç ve ferahlık yarattı. Eski rejime bağlı olanların ve gizli düşmanların muhiti hariç, İstanbul'da bir bayram havası vardı. Hele 'Beşinci Mehmed' adıyla tahta

çıkan Veliahd Reşad Efendi'nin muhitinde bu ferahlık son haddinde idi. 33 yıl müddet Reşad Efendi Dolmabahçe Sarayı'nda mahpus kalmış, adamları göz hapsinde ve baskı altında tutulmuştu.

Hal' kararından iki gün evvel (25 Nisan) örfi idare ilan edilmiş, iki harp divanı kurulmuş ve 31 Mart (13 Nisan) hadiselerinde parmağı olanların tevkif ve muhakemesi başlamıştı. Bundan sonra Hüseyin Hilmi Paşa, Kabine'nin başına geçirilmiş ve Mahmud Şevket Paşa Birinci, İkinci ve Üçüncü orduların müfettişi sıfatiyle memleketin en mühim askerî şahsiyeti mevkiine yükselmiştir.

Abdülhamid'e saltanatının sona geldiğini bildirmeye Parlamento tarafından memur edilen heyette âyandan Arif Hikmet Paşa, ve Aram Efendi, mebusandan, Esad Toptani Paşa ve Emanuel Karasu Efendi yer almıştı. Bolulu Habip, Toygarlı Halid ve Kadıköylü Fehim'den mürekkep diğer bir heyet de Veliahd Reşad Efendi'ye padişah olduğunu bildirmeye memur edilmişti. Bu maksatla Topkapı Sarayı'na davet edilen Reşad Efendi, biraz istirahatten sonra Harbiye Nezareti'ne getirilmiş, orada kendisine biât merasimi geniş ölçüde olarak yapılmıştır. 33 yıldan beri ilk defa olarak 'Padişahım Çok Yaşa' nidaları Abdülhamid'den başka birini kasdederek yükselmiştir.

31 Mart'dan sonra İstanbul heyecanlı günler yaşıyordu. Yıldız'da yağmalar olduğu rivayetleri dilden dile dolaşıyordu. Harp Divanı'nın tevkifleri ve verilen cezaların süratle infazı da umumî efkârı meşgul ediyordu. Tevkif edilenler arasında Prens Sabahattin'in ve sütkardeşi Fazlı Bey'in bulunması umumî surette dikkati çekmişti. Fakat her ikisi kısa bir zamanda serbest bırakılmış ve İstanbul kumandanı Kurmay Binbaşısı Remzi Bey'in 28 Nisan 1909 tarihli şu tebliği gazetelerde çıkmıştır: 'Sultanzade Mehmed Sabahattin Bey'in tevkifini icap ettirecek

hiçbir delil mevcut olmadığından hürriyetlerinin, özür dileyerek iade edildiği ilan edilir.'

Muhalif gazetelerin hepsi kapatılmış, *Ahrar Partisi* aleyhine cephe alınmış, muhaliflerin kurduğu *Yeni Nesil* kulübü bir kısım halk tarafından tahrip edilmiş, eşyası yağmaya uğramıştır. Bunun üzerine Sabahattin Bey ve diğer muhalifler gücenmişler, Paris'e giderek orada gazeteler neşretmeye ve propagandalar yapmaya koyulmuşlardır.

Böylece muhalefet cephesi bir defa daha yurt dışında kurulmuştur. İsyan günlerinde Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat Bey de yurdu terketmiş, fakat muhalifler arasına katılmamış, Girit meselesine çare bulunması ve ortalığın yatışması için babasının şöhret ve itibarına dayanarak, Yunan ve Fransız devlet adamlarıyla temaslara girişmiştir. Kendisiyle beraber İzmir'den bir Alman vapuriyle yola çıkan Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa Selânik'e gelmesi hakkındaki daveti kabul etmiş, ilk vapurla Atina'dan Selânik'e gitmişti.

Abdülhamid Alatini Köşkü'nde Tahtından inen Abdülhamid ne olacaktı? İktidar ve debdebe için çıldıran eski müstebide karşı güven duymaya ihtimal yoktu. Millî Meclis (yani âyan ile mebuslar bir arada) 29 Nisan 1909 da bu meseleyi münakaşa etti. *İttihad ve Terakki Cemiyeti*, eski Padişah'ın Selânik'de kendi sıkı nezareti altında kalmasını münasip görüyordu. Meclis'ten ona göre karar çıktı. Alatini adında zengin bir Musevi tüccarın Selânik'de, Yalılar'da, tramvay deposunun ilerisinde yaptırdığı köşk Abdülhamid'e hapis yeri diye ayrıldı. Karıları ve odalıkları arasında bizzat seçtiği on kadını beraberine almasına izin verildi. Alman İmparatoru İkinci Wilhelm, yakın dostunu kara gününde ilgisiz bırakmadı. Kendisiyle kadınlarını ve muhafızları Selânik'e taşımak üzere İstanbul Alman sefaretinin maiyetine memur Lorlay vapuru

hükümetin emrine verildi. Kardeşi Sultan Murad'ı Çırağan Sarayı'nda, diğer kardeşi Reşad Efendi'yi Dolmabahçe Sarayı'nda uzun yıllar mahpus tutan Abdülhamid, "Eden bulur" sözünün gerçek olduğunu kendi nefsinde denemeden geçirdi. Debdebeli bir saltanattan sonra yaldızlı bir zindanda onlar gibi mahpus hayatı geçirmenin tadını tattı. Balkan Harbi'nde Selânik'in Yunanlılar tarafından istilası sırasında eski Padişah yine Lorlay vapuru ile İstanbul'a taşındı; Çırağan Sarayı'nın karşısındaki Beylerbeyi Sarayı'nda ölümüne kadar mahpus kaldı.

Muvakkat istikrar ve sonrası Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişi örfî idarenin ortalığa hâkim olması, Abdülhamid'in hal'i, ağır cezaların tesiri altında muhaliflerin ve gizli tahrikçilerin yılmaları gibi sebeplerin neticesinde İttihad ve Terakki eski nüfuz ve itibarını bulmuştu. Gazeteler sinmişlerdi. Ortalıktaki durgunluk havası içinde Meclis'de çarpışmalar azalmış, verimli çalışmalar başlamıştı. Lüzumu olan bir takım kanunlar seri halinde Meclis'ten çıkıyordu. Memlekette ciddi bir ıslahat devri açılmıştı. Amiral Gamble adında bir İngiliz amiralinin Gamle Paşa unvanı altında daha 31 Mart'dan evvel donanmada giriştiği ıslahat, yeni idarede de devam etmiş ve çok verimli olmuştu. Abdülhamid devrindeki ihmallerden ve paslanmalardan sonra derbeder bir hale düşen donanmanın, yalnız üç aylık anlayışlı sevk ve idare, ölçülü disiplin sayesinde İngiliz donanmasını andırır bir hale vardığını Hamidiye Kahramanı (eski Başbakan) Rauf Bey'den defalarla duydum. Bir İngiliz kumandanının Heybeliada Deniz Mektebi'nde giriştiği ıslahat da verimli olmuştu. Amiral Gamble çekildikten sonra gelen Amiral Williams aynı dirayeti gösterememiş, fakat donanmada ıslahat ruhu her halde sönmemiştir. Buna eşit olarak orduda Von der Goltz Paşa gibi Alman kumandanların ve hocaların getir-

tilmesi sayesinde müspet çalışmalara girişilmiştir. Maliye Teftiş Heyeti'nin başkanlığına Fransa'dan Laurent adında bir maliyeci, yardımcılariyle beraber getirilmiş, geniş ölçüde Türk Maliye müfettiş ve muavinleri staj görmek üzere Fransa'ya yollanmıştır. Crawford adında bir İngiliz, müşavir filan diye değil, doğrudan doğruya umum müdür olarak Gümrük İdaresi'nin başına geçirilmiş, pek bozuk olan bu idareyi kısa zamanda bir model daire haline koymuştur. Yapılan bu tecrübeler, Düyun-ı Umumiyye İdaresi zamanında cereyan eden denemelere uygun neticeler vermiş, Türk elemanların anlayışlı bir başkanın idaresi altında Batı usulleriyle yürüyen bir akışa kolayca ayak uydurduklarını belli etmiştir. Türkiye'de gerçek ıslahatı yürütmenin en iyi yolunun verimli usulleri benimseyen ecnebi uzmanları icra mevkilerinde kullanmak olduğunu, gerek İttihad ve Terakki idaresinin 31 Mart'dan sonra yaptığı tecrübeler, gerekse Atatürk'ün bir Belçikalı'yı İstatistik Umum Müdürü yapmak suretiyle ortaya koyduğu örnek belli etmiştir.

Bu ıslahat hareketinde mühim bir rol oynayan bir adam da, avukat sıfatiyle Türkiye'ye yerleşen ve Kandilli'de güzel bir yalı yaptıran Leh asıllı, Fransız vatandaşı Kont Ostrorog idi. Kendisi ilk önce İnhisarlar'da, sonra Adliye'de vazife görmüş, olumlu bir Batı ruhunu o zamanın umumî hayatına aksettirmek için elinden geleni yapmıştır. Kont Ostrorog'u yakından tanıdım. Sık sık *Yeni Gazete* matbaasına gelir, günün durumunu bizimle beraber münakaşadan geçirirdi. Başyazılarımı dikkatle takip eder, bazen beyenir, bazen tenkit ederdi. O sırada çok sevilmiş bir İspanyol isyan liderinin hükümet tarafından anarşistlik isnadı ile asılması, medeni dünyanın her memleketinde kıyametler kopmasına yol açmıştır. Ben de bu cereyana uydum ve bir protesto başyazısı yazdım. Bir kaç saat sonra Kont Ostrorog *Yeni Gazete* matbaasında idi.

İnsanlık hakları hesabına dünya yüzünde kopan galeyana bir Türk gazetesinin de katılmasından dolayı çok sevindiğini; bunun memleketimiz hesabına iyi bir intiba uyandıracağını söyledi ve bu yolda yürümeye devam etmem için teşviklerde bulundu.

Kont Ostrorog'un iki oğlunu sonradan yakından tanıdım. Bunlardan biri, Fransız diplomasi hayatında ilerleyerek büyükelçiliklerde bulunmuştur. Diğeri olan Stanislis, hâlâ hayatının büyük kısmını memleketimizde, babasının bıraktığı yalıda geçiriyor ve bize karşı baba yadigârı bağlılığını muhafaza ediyor.

Açılan perde Abdülhamid devrinde Türkiye ile dış âlem arasında bir kara perde vardı. Güvenilir Hariciye memurlarından ve staj için Almanya ve İngiltere'ye gönderilen askerî elemanlardan başka kimsenin dış âlemin ruhuyle temasa gelmemesi o rejimin ana prensibi idi. Hariçte tahsile gitmek isteyenler ancak kaçmak suretiyle muratlarına eriyorlardı. Ya asi 'Genç Türk' sıfatını muhafaza etmek veya Yıldız'la uyuşmak suretiyle teşebbüslerine devam ediyorlardı. Abdülhamid'in elinden gelse memleketle dış âlem arasında temas imkânları yaratan ecnebi postalarını kapatacak ve bu maksatla her fedakârlığı göze alacaktı. Fakat bunlar kapitülasyon zincirlerinin dokunulmaz bir parçasıydı.

Meşrutiyet'ten sonra, bilhassa 31 Mart hareketine karşı uyanan yeni cereyanların karşısında umumi emel, Abdülhamid'in kara perdesini hiçe indirmek, dış âlemle mümkün olduğu kadar esaslı temaslara girişmek, dış memleketlere tahsil için bol öğrenci göndermekti. Mülkiye ve diğer yüksek okul mezunlarından ilk Paris'e gönderilenlerin arasında eski Başbakan, Mülkiye İktisad ve İstatistik Profesörü Hasan Saka, Tarih Profesörü Ali Muzaffer, Maliye Profesörü İbrahim Fazıl, Darülfünun eski sosyoloji Profesörü ve Hariciye Vekili Necmeddin Sadık,

coğrafya Profesörü ve Akşam gazetesi sahibi Kâzım Şinasi vardı. İttihad ve Terakki Cemiyeti bir çok varlık sahiplerini harice talebe göndermeye teşvik etmişti. Bu arada Veliahd Yusuf İzzettin Efendi, eski Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ile sonraki Tokat mebusu Nâzım Poroy'u kendi hesabına Paris'e yollamış ve ta sonuna kadar tahsil ücretlerini ödemişti.

Hariçle temasın çoğalması arzusu o kadar kuvvetli idi ki bunun tesiri altında ben bir gün pasaportların kalkması hakkında *Yeni Gazete*'de bir başyazı yazdım. Ortalıkta her türlü ıslahat tohumlarının serpilmesine imkân veren bir hava vardı. Başyazımdaki tavsiyeler, Mebusan ve Âyan meclislerinde derhal kabul edildi ve pasaport almadan yalnız hüviyet varakalarıyla memleketten çıkıp, girmenin mümkün olması hakkında bir kanunî madde çıktı. Bunun da hükmü bir seneden fazla devam etti.

1909 Kongresi Islahat hasreti ve hariçle temas arzusu iyi şeyler olmakla beraber, ne yazık ki, 31 Mart'tan sonraki sükûn ve nizam, memlekete ve dış âleme güven verecek tarzda değildi. Huzurun sathi olduğu pek belliydi. Buna da sebep, İttihad ve Terakki'nin gayr-ı mesul bir kuvvet halinde kalması ve askerin politikaya karışmaya devam etmesiydi. Mustafa Kemal, basiretli ve olgun bir vatansever sıfatiyle tehlikeyi gördü. İttihad ve Terakki'nin 5 Eylül 1909'da toplanan kongresinde şu tavsiyelerde bulundu: 'Cemiyet'in açık ve her hareketten mesul bir siyasî parti haline gelmesi mutlaka lâzımdır. Asker politikadan en esaslı bir şekilde çekilmelidir. Yoksa memleket kendi mukadderatına sahip olamaz, meçhul ve karanlık ihtimallere doğru gider...' Edirne delegesi Refet Bey de (General Refet Bele) bu tavsiyelere ateşli destek oldu. Fakat bunlara kulak asan olmadı. Ordunun Meşrutiyet'e bekçilik etmesi cereyanı, Avcı Taburları hakkında 31 Mart'da yapı-

lan menfi tecrübeye rağmen ağır bastı. Böylece hürriyete güya bekçilik etmek iddiasiyle hürriyet yeni bir istibdat zincirine vuruldu ve bunun tabiî neticeleri kendini pek çabuk belli etti. Mes'ul Kâtip adı altında İttihad ve Terakki'nin mahallî teşkilatın başına yolladığı müfettişlerin bir çoğu, birer derebeyi halini aldı. Hoşnutsuzluk dalgaları derinden derine her tarafı sardı. Bu arada Osmanlılık fikri gitgide terkedildi. Ayırıcı cereyanlar alıp yürümekle beraber, azlıklardan her birine birer ecnebi devlet koruyucu kesildi, türlü türlü tahrikler her tarafa yayıldı. Bu gibi faaliyetlerden bir çoğuna İstanbul sahne olduğu için İttihad ve Terakki mensupları kendi kendilerini 'Sefil Bizans'ın tesirlerine karşı' mücadele etmekle vazifeli sayıyorlardı. Fakat anarşi yaratan âmiller o kadar ağır basıyordu ki çöküntü ve dağılma istidatları önlenemiyor, yıldırma hareketleri ters neticeler veriyordu. Muhalif basının cüreti gitgide artıyordu. 1909 ile 1911 arasında Arnavutluk devamlı denilecek bir isyan halinde idi. 8 Mayıs 1910'da esaslı askerî hareketlere girişmek ihtiyacı belirdi. 27 Nisan 1910'da Suriye'de Dürziler isyan ettiler. Bu da, 20 Ocak 1911'de mahalli harp halini aldı. Türlü türlü Arap, Ermeni meseleleri alevlenmişti. Rumeli'de silâh toplamak, şekavetle çarpışmak, Rumlar'la Bulgarlar arasında ihtilâflar yaratan kilise meselelerini bir Kiliseler Kanunu ile halletmek yolundaki teşebbüsler netice vermemişti. Makedonya'ya Boşnak muhaciri yerleştirerek nüfus muvazenesini değiştirmek teşebbüsü de para etmemişti. 1909 ile 1911 arasında Girit meselesi, iç zorluklara karşı bir panzehir diye boyuna kurcalanıyor, 'Girit bizim canımız' havası yaratılıyor; Rum dükkân ve vapurlarına karşı boykotlar devam ediyor, bu suretle bütün müracaat ve ikazlarına rağmen, Yunanistan'ın Pan-Slavizm'in kucağına atıldığının ve bizi her taraftan çevirecek bir çemberin tamamlandığının pek azları farkında oluyordu.

Samim vuruluyor Türkiye'nin otuz milyon halkından ancak on dört, on beş milyonu Türk'tü. Diğerleri derece derece ayrılık istidatları gösteren azlıkların mensuplarıydı. Buna rağmen, vahim dış tehlikelere ve anarşinin yarattığı kötü istidatlara göz yumulmuş, Türkler arasındaki milli tesanüdün kökünden sarsılmasına meydan bırakılmıştı. Menfaat ve ihtiras hisleri yüzünden iki kampa ayrılan Türk politika ve fikir adamları birbirlerine vücudunun ortadan kaldırılması caiz vatan hainleri gözüyle bakıyorlardı. İşte bu hava içinde *Sada-yı Millet* gazetesi başyazarı Ahmed Samim Bey bir İttihad ve Terakki fedaisi tarafından 9 - 10 Haziran 1910 gecesi vuruldu. Hadiseyi pek iyi hatırlıyorum. Ahmed Samim Bey'in evi, Babıâli karşısında *Yeni Gazete*'nin bulunduğu binanın sırasında idi. Taziye için gidenlerin arasında hıçkıra hıçkıra ağlayarak, içini döken amcasının hali gözümün önündedir.

Sada-yı Millet, İstanbul mebusu Kozmid tarafından çıkarılan bir gazeteydi. Patrikhane'nin parası ile neşredildiği söyleniyordu. Böyle bir gazetede vazife almak, feveran halindeki milliyet hislerinin karşısında müdafaası güç bir şeydi. Fakat bu hal, genç fikir adamının gizli eller tarafından vurulmasına ve cinayetin faillerinin takipten uzak tutulmasına bir sebep olamazdı. Ortalığı teskin etmenin tedbiri her halde bu değildi. Hadise Hasan Fehmi Bey'in yüz bin kişilik cenazesi gibi galeyanlara yol açmamakla beraber, kalpleri kırmış, ortalığı zehirlemişti.

Ahmed Samim, deli fişek tipi bir adamdı. Genç fikir adamları tarafından seviliyor, aşırı hareketleri müsamaha ile karşılanıyordu. Ölümünden birkaç gün evvel bir arkadaşına yazdığı mektuptaki şu satırlar, cinayetin ne gibi bir hava içinde işlendiğini de, Ahmet Samim'in ne tarzda bir şahsiyet sahibi olduğunu da aydınlatacak bir mahiyettedir:

"İttihad ve Terakki Cemiyeti idamıma hükmetmiş. Ben idam olunacağım. Bunu yarı resmî bir şekilde bana

bildirdiler. Haberiniz olsun... Yalnız arkadaşlardan bir şey rica ediyorum. Bana Hasan Fehmi'ye yaptıkları gibi mükellef bir cenaze alayı tertip etmesinler. Demirci köyünde, bir bayır tepesinde küçük ve garip bir köy mezarlığı var. İstiyorum ki beni oraya gömsünler. O mezarlığın kenarında gençliğimin en tatlı bir kaç saatini şiir ve hülya içinde geçirdim. Ruhumun o küçük mezarlıkta olduğu kadar, hiçbir yerde o kadar derin bir sükûn ve istiğraka daldığını bilmem... Cenazemin orada kalmasını rica ediyorum. Emin ol ki kalbimde hiçbir korku duymuyorum. Bana dindarca bir tevekkül geldi. ÖImeye razıyım, hazırım. Yalnız ne zaman olacağını bilmiyorum."

Ahmed Samim'in vasiyetine saygı gösterilememiş, o günün galeyanlı havası icinde Sultan Mahmud türbesine defnedilmiştir. Sonra Ziya Gökalp orada kendisine komşu olmuştur.

Meşrutiyet'ten sonraki anarşi devrinin mesuliyetlerini nasıl karşılamak lâzım geldiğini, Yakup Kadri *Şiir ve Tefekkür* dergisinin 2 Eylül 1909'da çıkan ilk sayısındaki bir yazısında şöyle tarif ediyor: "Yeter, kabahat kimde? Kabahat hiç kimsede değil veyahut herkeste... Kabahat sizde, bende ve onlarda... Kabahat zamanda ve mekânda... Kabahat hiç anlamayanlarda ve hiç anlamamaya mahkûm olanlarda... Dostum, bazen öyle muhitler vardır ki meşumdur, mezardır, orada ne zekâ, ne deha, ne istidat yaşar. Orada diriler yatar ve ölüler dolaşır?"

Amerika'ya tahsile gidiyorum

Meşrutiyet'ten sonra bütün memleketle beraber ben de derin bir hayal kırıklığı içinde yaşıyordum. Her gün saatlerce memleketin iç ve dış meselelerini düşünmek, devamlı çöküntünün şahidi olmak, günün işleri hakkında bir veya iki makale ve diğer yazılar yazmak, tercümeler yapmak, iç açıcı bir şey değildi. Gazetecilik vazifelerinin ağır basması üzerine Babıâli Tercüme Odası "hülefalığından" istifa etmiştim. Hukuk Mektebi'ne arasıra gidiyor, yıllık imtihanları iyice bir derece ile geçiyordum. Gazeteci arkadaşların içki ve eğlence hayatına karışmamaya 1909 ortalarına kadar devam ettim. Sonra akıntıya sürüklendim. Yaşıma ve zamana göre elime çok para geçiyordu. Kış aylarında Alman Mektebi arkadaşlarımdan Oswald Stettler'in evinde pansiyoner olarak kalıyor, nerede olduğuma, ne yaptığıma dair her gün eve hesap vermekten kurtuluyordum. İçinde bulunduğum hayat, baş aşağı bir gidişti. Kendimi geliştirmek, daha ileri

vazifelere hazırlamak heveslerim gevşemişti. Ruhumda bir şeyler kırılmış, bir boşluk peyda olmuştu.

İtalya'ya seyahat 1910 ilkbaharında İtalyanlar, yüz yirmi kişilik bir Türk grubunu İtalya'ya çağırdılar. Gayet güzel ve rahat bir yolcu vapuru davetlileri almak üzere İstanbul ve Selânik'e yollanmıştı. Çağırılanların arasında her mesleğin ve muhitin mensupları vardı. Ben de *Yeni Gazete* adına seyahate katıldım. Diğer tek gazeteci *Tanin* gazetesinin yazı işleri müdürü, sonraki başyazarı Muhittin'di. Heyete Selânik Ziraat Müdürü, hoş sohbet, terbiyeli, bilgili Nesip Bey başkanlık ediyordu. Bari'den başlayarak, İtalya'nın her köşesini kısmen vapurla, kısmen hususi trenlerle dolaştık, çok ikram gördük. El üstünde taşındık, her yer: "Yaşasın Genç Türkiye!.." nidalariyle çınladı. Bu benim, yurtdışına yaptığım ilk seyahatti. Yeni muhitler, yeni ufuklar, yeni insanlar gördüm, içim açıldı, boğucu itiyatların çemberinden uzaklaştım. Memnundum, Taninci Muhittin, Heybeliadalı edebiyat ve şiir meraklısı Sabri, Adliye nâzırı İbrahim Bey'in oğlu Adnan'dan mürekkep bir grubumuz vardı. Beraberce dolaşıyorduk, eğleniyorduk.

Bu İtalya seyahatinde ev sahibi rolü, İtalyan 'Müstemlekeler Enstitüsü' tarafından oynanmakla beraber, Bir Binbir Gece masalına benzeyen bu yolculuğun kötü bir niyetle tertip edildiği hiç hatırıma gelmedi. Herkesle beraber ben de gafil avlandım. Her tarafta İtalyanlar'ın 'Biz müstemleke istemiyoruz, Habeşistan'la olan harpte boyumuzun ölçüsünü aldık. İsterseniz elimizdeki müstemlekeleri de size verelim,' yolunda söyledikleri sözlere kapıldık. Ben, İtalyanlar'la dostluk ve anlaşma lüzumuna dair dizi halinde yazılar yazdım, her tarafta gördüklerime dair de o kadar çok coşkun yazı yazdım ki nihayet Abdullah Zühtü bıktı, usandı, bir kısım yazılarımın neşrinden vazgeçildi.

Yazılarımın ıskartaya çıkması, gazeteciliğimin ilk günlerinde bile başıma gelmemişti. Bu iyi bir alâmet değildi.

Sonradan belli oldu ki İtalyanlar bu külfetli seyahati bizim basiretimizi bağlamak, Trablusgarb'a tasarladıkları hücumu rahatça yürütmek maksadiyle tertip etmişlerdi. O kadar ustaca hareket etmişlerdi ki o sıralarda Roma'da sefir bulunan eski Babıâli hukuk müşaviri, eski Devletler Hukuku profesörü İbrahim Hakkı Bey bile bir şeyler sezmemişti. Hakkı Bey'in Roma'da böyle intibalar peyda etmesi ve 1910'da 'Hakkı Paşa' unvaniyle sadrâzam olması, İtalya'nın yatıştırıcı, uyuşturucu siyasetinin işine çok yaramıştı.

Bir müsabaka açılıyor İtalya'dan döndükten bir müddet sonraydı. Bir gün Alman Mektebi'nden en yakın arkadaşım Arif Cemil matbaaya uğradı. Arif, meşhur bestekâr Hacı Arif Bey'in torunu, muzıka albayı viyolonselist Cemil Bey'in oğlu olan çok iyi bir arkadaştı. Mektepten çıktıktan sonra o da benim gibi gazeteci olmuş, *Tanin* gazetesine kapılanmıştı. Arif dedi ki:

"Yeni haber aldım. New York'da Columbia Üniversitesi üç genç Türk öğrencisi çağırmaya karar vermiş. Bunlardan hiç mektep parası alınmayacakmış. Maarif Nezareti'nde gidecek öğrencileri seçmek üzere bir komisyon kurulmak, bir müsabaka açılmak ve ilan edilmek üzere imiş. Haydi biz de buna katılalım. Amerika'da yeni bir hayata başlarız."

Arkadaşlık belâsı içine sürüklendiğimiz Beyoğlu gece hayatından bıkmış, usanmış, tiksinmiştim. Mahmud Sadık, Hasan Bedrettin gibi değerli arkadaşlara rağmen bu, bana tedrici bir intihar intibaını veriyordu. Arif Cemil'in bahsettiği fırsatın cankurtaran gibi bir manzarası vardı. Yeni bir dünyaya gitmek, orada esaslı bir tahsil fırsatı bulmak, derme çatma bilgilerle hergün başyazılar yazmaya

son vermek yaman bir şey olacaktı. Babama, anneme sormadan, *Yeni Gazete* sahibi Abdullah Zühtü ile de danışmadan koştum, müsabakaya gireceklerin listesine adımı yazdırdım ve yüz seksen kişiyle beraber imtihan yarışına katıldım. Fakat yeni bir hayata girişmek için beni teşvik eden, harekete geçiren Arif Cemil, bu yüz seksen kişinin içinde yoktu. İmtihanların başladığı gün beni bulmuş ve şu haberi vermişti:

"Ben Amerika'ya gelemiyorum. Akaretlerde komşumuz Hariciye tercümanı Sadettin Bey'in kızı Sara Hanım'la dün akşam nişanlandık, yakında evleneceğiz."

Beraberce imtihanı kazanmamızı ve Alman Mektebi'nde başlayan arkadaşlığa Amerika'da devam etmemizi ikimiz de tabiî diye kabul ediyorduk. Bunu içimize öylece yatırmıştık. Bu yüzden biraz mahzun olmakla beraber kendisini tebrik ettim. Kurulan ailenin memlekete Profesör Bülent Davran ve kardeşi Cahit Davran gibi iki hukuk yıldızı yetiştirmesi bu işde bir hayır ve isabet bulunduğunun bir alâmetidir.

'Arada hatırlılar var' Birbirlerinin arkasından Hariciye Hukuk Müşaviri (sonraki Washington Büyükelçisi) Münir Bey ve lise öğretmeni Kemal Bey, *Yeni Gazete* matbaasına geldiler. İkisi de ayrı ayrı, aynı şeyi söyledi: "İmtihanı, sizin içinde bulunduğunuz bir grup kazandı fakat hakkınızı yemeye, yerinize bir takım hatırlıları geçirmeye kalkışılmıştır. Bizim itiraz kudretimiz çok ileri gitmez, ne yapın yapın, hakkınızı müdafaa ediniz."

En kestirme yolu işi açığa vurmak diye kabul ettim. Amerika'ya ilk defa olarak gidecek öğrenci grubunu seçmek üzere yapılan imtihanlara gizli parmaklar karıştığına, hakların yenilmek üzere olduğuna dair *Yeni Gazete*'ye bir fikra yazdım. Muhittin de İttihad ve Terakki'nin gazetesi haline gelen *Tanin*'e böyle bir yazı koymayı kabul etti.

Sonradan anlaşıldı ki bu teşebbüsle hayatıma yeni bir mana ve değer veren bir imkânın elden kaçmasını önlemiştim. İmtihan komisyonunun iki dürüst üyesi matbaaya geldiler. Yazıların ortalıkta telaş uyandırdığının, tehlikenin önlendiğinin müjdesini verdiler. Amerika'ya gideceklerin sayısının üçten beşe çıkarıldığını ve benimle beraber Cevat Eyüp (sonraki Petrol Araştırma müdürü, Tasmen) , Abdullah Hamdi (sonraki Elektrik Etüd İdaresi umum müdürü, Toker) , Ahmed Şükrü (sonraki profesör ve gazeteci, Esmer) ve (Harput Koleji ve İstanbul Hukuk Mektebi mezunu) Niğde'li Nikola Agnidi'nin müsabakayı kazandığı Maarif Nezareti tarafından ilan edildi.

Bu işi idare eden Yüksek Tedrisat Şubesi müdürü Mahmud Bey'e koştum. Bebek Bektaşi Şeyhi Nafi Baba'nın oğlu olan Mahmud Bey çok iyi ve hoş bir insandı. İngilizce de biliyordu. Amerika'ya hareket için neler yapmak lâzım geldiği hakkında bana malumat verdi; yol gösterdi. Sonra dedi ki:

"İlk işiniz, yeni tahsil arkadaşlarınızı tanımak olmalı. Uzun yıllar Yeni Dünya'da beraber yaşayacaksınız, Amerika'ya giden ilk talebe kafilesini beraberce temsil ediyorsunuz. Birbirinize bağlanmanız, elele çalışmanız ve sıkı bir işbirliği halinde birbirinize dayanmanız lazım... Maarif Nezareti'nin karşısında Çemberlitaş muhallebicisi var. Yarın saat ikide orada bulununuz. Diğer dört arkadaşınız, nasıl olsa bugün bana gelecek. Hepsini muhallebiciye yollarım."

Ertesi gün Çemberlitaş muhallebici dükkânında birbirimizi bulmakta zahmet çekmedik. Ne kadar olsa müsabaka günlerinden göz aşinalığımız vardı. Beraberce karşımıza çıkan güzel fırsata hepimiz delice seviniyorduk. Talihin büyük bir ikramiyesini beraberce çeken gençler olarak birbirimize yakınlık duyuyorduk. O gün muhallebici dükkânında yarım asrın sarsamadığı bir dostluk ve kardeşlik kuruldu. Bütün mektep arkadaşlığımız ve sonraki yıllar, bir-

birimize karşı devamlı bir haz ve yakınlık içinde geçti. Uzun arkadaşlığımıza en küçük bir pürüz ve anlaşmazlık karışmadı.

Seyahat hazırlıklarına derhal beraberce giriştik. 1911 Şubat'ının ilk günü Liverpool'dan kalkacak Mauritania vapuruyla Yeni Dünya'yı keşfe çıkacaktık. Niğdeli Nikola Agnidi, mutlaka Viyana'dan geçecekti. Akrabasından birinin Viyana'da misafir kaldığı bir otelde bir gece olsun geçirmek, onun için tatlı bir rüya halini almıştı. Talihin karşısına çıkardığı büyük fırsat sayesinde şimdi bu rüyasına da kavuşacaktı. Ben ise Paris'e gitmek, *Yeni Gazete*'deki çalışma arkadaşım Nâzım Poroy ile buluşmak arzusunun tesiri altında idim. Önce yazdığım gibi, Nâzım, Veliahd Yusuf İzzettin Efendi hesabına Sorbonne'da hukuk okuyordu. Beşimiz birden Paris'de buluşacaktık, sonra hep birden Londra'ya gidecektik. Bize bir otelde oda ayırmasını, yıllarca önce Londra'da yerleşen eski baba dostum İzmirli Ali Rıza Bey'den rica ettim.

Yeni Gazete'den ayrılış Amerika'ya okumaya gitmek dolayısiyle *Yeni Gazete*'den ayrılmak işini gözümde büyütüyordum. Gazetede taşıdığım ağır yük dolayısiyle gazete sahibi Abdullah Zühtü Bey'in buna razı olmamasından korkuyordum. Onu kırmaya mecbur kalmanın acısını önceden duyuyordum. İkibuçuk yıllık hayatımı vakfettiğim bu gazeteden kopup ayrılmak bana hiç de kolay gelmiyordu. Nihayet ezile büzüle Abdullah Zühtü'nün yanına çıkıp meseleyi açınca, bana şunları söyledi:

"Hayatını bu suretle yenilemek ve kendini ciddi bir surette yetiştirmek fırsatını bulduğuna çok memnun oldum. Sen belki farkında değilsin, fakat sen artık Meşrutiyet'ten bir yıl evvel tanıdığım ve ikibuçuk yıl beraber çalıştığım Ahmed Emin değilsin. İçindeki ateş söndü. Gece hayatı seni yıprattı. Yazıların yavanlaştı. Artık senden eskisi gibi

fayda görmüyoruz. Basma kalıp yazılar yazıyorsun. Amerika'ya gitmek orada ciddi bir tahsil görmek, senin için sandığından da büyük bir talihdir ve fırsattır. Tebrik ederim. Zaten gazeteden bütün bütün kopup ayrılmana da sebep yok. Amerika'dan bize sık sık güzel yazılar yazarsın. Eski ateşli Ahmed Emin olmanın yolunu keşfedersin."

Bu açık ve babaca sözlerden dolayı kalbim kırılmadı. Aksine olarak şükran duydum ve Abdullah Zühtü'ye hak verdim. İdeal gazetecilikten, berbat adi bir gece hayatının itiyatları neticesinde, ayrı düştüğümü inkâr edemezdim. Önümde açılmış bulunan uçurumu bütün dehşetiyle gördüm ve bana bundan korunmanın imkânını veren Columbia Üniversitesi'ne ve Maarif Nezareti'ne karşı gönlüm minnet hisleriyle doldu.

Yeni ufuklara doğru Daha en küçük yaşından beri seyahat diye sayıklayan, uzak uzak ufukların hasretini duyan bir genç için Amerika seyahati ne büyük bir fırsattı: Çok sevdiğim annemden, babamdan, kardeşlerimden ayrılmanın acısına rağmen, içim ümidlerle, ferahlıkla dolu Sirkeci'den hareket ettikten sonra her istasyon bana ayrı bir âleme uğramak hazzını veriyordu. Nihayet Paris; okuduğum sayısız romanlarda her köşesine ait hikâyelerle karşılaştığım, uzaktan uzağa tanıdığım Paris... İlk işim, gazete arkadaşım Nâzım Poroy'u aramak oldu. Nâzım'ın İstanköylü Şükrü Kaya (sonraki İçişleri Bakanı ve Malta yoldaşım) ile içtiği su ayrı gitmiyordu. İkisi de İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirmişlerdi. Sorbonne Hukuk Fakültesi'nin derslerini beraberce takip ediyorlardı. Paris'deki eğlence hayatları da elele geçiyordu. Ben de yol arkadaşlarımı kendi hallerine bırakarak, Paris'de bütün vaktimi Şükrü Kaya ve Nâzım Poroy ile beraber geçirdim. Nâzım'ı zaten uzun yıllardan beri tanıyordum. Şükrü Kaya talebelik hayatında şen, şakacı, canlı, hoş bir arkadaştı. Paris'de ku-

rulan dostluğumuz, Malta'da kardeşlik derecesini aldı. Orada bizden 'iki ahbap çavuşlar' diye bahsedilirdi.

Londra'da İzmirli Ali Rıza Bey bizi karşıladı. Tottnam Court Road'da Horseshoe (At nalı) adında garip bir otelde bize odalar ayırtmıştı. Otelin barında toplanan sarhoş gemicilerin, gecenin geç saatlerine kadar akseden şarkıları hâlâ kulağımda...

Ali Rıza, bize Londra'yı gezdirdi, gösterdi, parası olmayan adamların vitrin seyretmek suretiyle satın almak zevklerini bir dereceye kadar yerine getirebileceklerini ve buna Window-shopping (vitrin alışverişi) denildiğini bize öğretti. Kendisi Halkalı Ziraat Mektebi'nden çıkmış, Ziraat Nezareti'ne memur olmuştu. Bir taraftan da ressamlığı vardı. Kadife üzerine manzara resimleri yapmak gibi bir çığır icat etmişti. Evimizin duvarları onun resimleriyle doluydu. Haydarpaşa'da bize yakın bir pansiyonda oturuyordu. Haydarpaşa, Kuşdili, Fenerbahçe piyasalarının zevkini çıkarmıştı. Başlıca işlerinden biri, sevgililere sevda mektupları yazmaktı. Günün birinde bu hayata doymuş, usanmış, Londra'ya kaçmıştı. Maksadı Genç Türk politika hayatına atılmak değil, yabancı bir ülkede talihini denemekti. İlk iş olarak bir sigara fabrikasına işçi diye kapılanmış, sonra ressamlığını kullanarak usta işçi mertebesine geçmiş, daha sonra Cambridge Üniversitesi'ne Türkçe hocası olmuş; Gibb'in Türkiye edebiyatı hakkındaki altı ciltlik eserini tamamlayan meşhur Şark Dilleri âlimi Prof. Brown'ın sempatisini kazanmış, Londra Şark Dilleri Mektebi'nin Türkçe hocalığına geçmişti. Rauf Bey'in Londra'da sefir bulunduğu sıralarda da Londra Türk Ocağı'nın müdürlüğünü yapmıştı.

Ali Rıza Bey, son derece tasarrufla yaşardı. Fakat Londra'ya uğrayıp parasız kalan vatandaşlara borç para vermek huyundan hiç vazgeçmezdi. Zorluklarla kazandığı, dişinden tırnağından arttırdığı paraları, çok sevmesine ve para-

sının sık sık batmasına rağmen, başı gurbette sıkılanlardan yardımlarını esirgemek elinden gelmezdi. Londra'da Kensington'da Sinclair Road'da geniş bir ev satın almıştı. Burası Londra'da kurulmuş bir Türk tekkesi halindeydi. İzmirli dostları Londra'ya gelince, burada uzun uzadıya kalırlardı. Bazen de Ali Rıza Bey ticaret veya sanat hayatına mensup hoş kız ahbaplar edinir, Londra'yı ziyaretlerimde kendilerini bana: 'Yeni yengen' diye tanıtırdı. Bu mutaassıp bekâr, dostlarının baskısı altında bir defa İstanbul'da evlenmiş, fakat evlilik hayatı ancak bir gün sürmüştür.

Okyanusu ilk geçişim Nihayet Amerika'ya hareketimiz günü geldi. Vapurun özel treni ile Liverpool'a gittik, orada Mauretania vapurına bindik, Okyanus'a açıldık. 1911'de olan bu ilk Okyanus seyahatini elli sekiz yıl içinde, vapur ve uçakla tam yirmi dört seyahat takip etti. Demek ki gidiş geliş kırk sekiz kere Okyanusu denizden veya havadan aştım.

Okyanus, biz talihli gençlerin yüzüne gülmedi. Mauretania Almanlar tarafından harp yıllarında batırılan Lusitania ile beraber o zamanın en büyük, en süratli yolcu vapuru idi. Buna rağmen şiddetli ve sürekli bir fırtına koca vapuru bir ceviz kabuğuna çevirdi. İçimizden dördümüz aynı kamarada yatıyorduk. Hiçbirimiz yerimizden kımıldanamadık. Yalnız başka bir kamaraya düşen Cevat Eyüp ayakta kalmıştı. Bu çok iyi, eşsiz insan, elindeki elmayı kemirerek sık sık kamaramıza uğruyor, bizi teselli ediyor ve yolculuğun son haberlerini ve vapurun gazetesinin yazdıklarını bize duyuruyordu. Hindi dolması, baklava rüyaları görerek, dört gün aç yattığımı hatırlıyorum. Nihayet beşinci gün deniz durulduğu. Biz de ayaklandık. Bir gün için olsun Okyanus yolculuğunun zevkini çıkararak yedik, içtik, yolcularla tanıştık.

Bu idman iyi geldi. Bundan sonraki yolculuklarda beni hiç deniz tutmadı.

Beklenmedik engel Günün birinde Mauretania New York limanına girdi. Bu yaman şehrin göğü tırmalayan yüksek binalar şeklindeki harika panoraması karşımıza dikildi. Mucizelerle dolu yeni bir dünyaya kavuşmanın sevincini çok canlı bir şekilde duyduk.

Hele o zamanlar Amerika'ya giriş kontrolu çok sıkı idi. Her gelenden, anarşist olmadığına, Amerika'ya orada hükümeti devirmek için gelmediğine, birden fazla karı almak yolunda bir inancı bulunmadığına dair imza isteniyordu. Biz dördümüz bu kâğıtlara hiç tereddüt etmeden imzalarımızı bastık. Üniversitenin bir temsilcisi, Türkiye'den gelen ilk öğrenci kafilesi diye bizi almak için vapura gelince, onunla beraber derhal karaya çıkacağımızı ve tahsil hayatımızın başlayacağını sandık.

İşler hiç de öyle olmadı. Muhaceret kontrol memuru dördümüzün çıkmasında bir mahzur olmadığını, fakat poligamiye, yani birden fazla karı almaya taraftar görenen Ahmed Şükrü'nün Amerika'ya kabul edilemiyeceğini söyledi. "Bire aman..." Hepimizin elimiz ayağımız kesildi. Biz de, Üniversite'nin adamı da Şükrü'ye "Etme, eyleme" dedik. Para etmedi. Prensip dürüstlüğü ile muzipliği ve şakacılığı birleştiren inatçı damarı ayaklanmıştı.

Nuh diyor, peygamber demiyordu. "Ben Müslümanım benim dinimde birden fazla karı almaya cevaz var. Poligamiye inanmadığıma dair imza verirsem, dürüst bir iş yapmış olmam" diye tekrar edip duruyordu. Muhaceret kontrol memuru, usule uymak çaresizliği ile Amerika'ya gelen ilk Türk öğrenci kafilesine engel olmamak arzusu arasında şaşkına dönmüştü. Elimizde o zamanki Amerikan büyükelçisinin kuvvetli bir tavsiye mektubu vardı. Onu gösterdik, sonra Üniversite'nin adamı dedi ki:

"Farkında değil misiniz ki bu genç hepimizle alay ediyor. Kendisinin ne çok karısı, ne de tek karısı var. Evlenme zamanı da çok uzak..."

Şükrü bunun böyle olduğunu, dinin cevaz verdiği bir işe itirazı olmamakla beraber, kendisinin hiçbir zaman birden fazla karı almayacağını söyledi. Bu esas üzerine Muhaceret idaresiyle bir uzlaşma yapıldı, vapurdan karaya çıkabildik. Gümrük muamelesi uzun sürmedi. Üniversite'nin temsilcisi, bizim için tutulan bir apartmanın adresini nakliye şirketlerinden birine verdi. Eşyamızı parça başına ücretini vererek şirkete teslim ettik. Kollarımızı sallayarak bir yeraltı trenine bindik, Üniversite civarında bir istasyona çıktık.

Amerika'da ilk günler Mektebin erkek öğrencilerine mahsus yatakhanelerinin tam karşısında, Batı'da 115'inci sokakta 522 numarada bulunan apartman, bizim Amerika'daki ilk yurdumuz oluyordu. Aynı binada bir yeğeni ile beraber oturan Miss Hendry adında altmış yaşlarında gözlüklü, dişlek Amerikalı bir kadın, Üniversite idaresinin tavsiyesiyle bizim için ayrı apartman tutmuş ve döşemişti. Ufaklı büyüklü odalara yerleşmek için kura çektik, herkes hakkına razı oldu.

Birbirimize çabuk ısındık. Yıllarca sürecek tahsil hayatımız için samimî, neşeli bir grup teşkil ediyorduk. Yeni Dünya'daki kader birliğimizi daima hazlı bir halde bulundurmak lüzumuna inanıyorduk.

İlk işimiz mektebe kaydolmaktı. Maarif Nezareti'nin bir karara varması için cereyan eden müsabaka imtihanları ve tahsisatın çıkması muameleleri yüzünden okuma yılının ilk sömestrisini tamamiyle kaybetmiş, Amerika'ya 5 Şubat 1911'de yani okuma yılının ortasında varmıştık.

Abdullah Hamdi elektrik mühendisi, Cevad Eyüp maden mühendisi diye tahsil görmeye karar vermişlerdi. On-

ların işi basitti, istedikleri meslek mektebine kaydoldular. Ahmed Şükrü, Nikola Agnidi ve ben, kayıt işleri idaresine ayrı ayrı başvurduk, elimizdeki diploma ve vesikaları gösterdik. Bunlar, kolej olgunluk imtihanı ile aynı ayarda diye kabul edildi. Derece namzedi normal talebe sıfatiyle Siyasi İlimler denilen fakültenin derslerini takip etmek hakkını kazandık. Siyasi ilimlerin çerçevesine sosyoloji, tarih ve iktisat giriyordu. Üniversite'nin usulüne göre bunların arasından bir ana öğretim sahası, iki de yardımcı saha seçmek lâzım geliyordu. Ben sosyolojiyi ana saha diye seçtim. Tarihi birinci, iktisat ve maliyeyi ikinci yardımcı saha diye kabul ettim. İngilizce yazı kabiliyetimi ilerletmek için de kolej kısmının İngilizce derslerine yazıldım. Maarifin malı olacağımıza göre öğretmen kolejinde de mektep idaresi, terbiye sosyolojisi diye bazı dersler takip etmeye karar verdim. Amerika'yı tanımak için de Prof. Charles Beard'ın 'Amerikan Meşrutiyetinin Tarihi' adlı dersine kaydoldum. Sonra seçtiğim öğretim sahalarının profesörlerini birer birer dolaştım. Hem tanıştık, hem de fakültenin kataloğunda o sömestr için yer alan derslerden hangilerini seçmemin münasip olacağına beraberce karar verdik. Bu sisteme göre herkes kendi hesabına aynı şeyi yaptığı için aynı öğrencilerle bütün derslerde birleşmek, bir sınıfın mensubu olmak, sınıf arkadaşlığı etmek diye bir şey yoktu. Yemek listesinden alakart usuliyle yemek seçer gibi dersler ayrılıyordu. Hocasına ve dersine göre bazı dersler kalabalık, bazısı boş gibiydi. Sosyal Antropoloji'de bir başlangıç dersi katalogda bulunmadığı için antropoloji profesörlerinden Farrand bir sömestr tek başıma benim için bir ders verdi.

Derme çatma bilgilerimi her günkü gazete yazılarımda kullanmakla geçirdiğim üç yıldan sonra elime geçen kendi kendimi yetiştirme fırsatına dört elle sarılmıştım. Ders almaya doyamıyordum. Çok şükür ki ne kadar çok derse kaydedilirsek edilelim, ücret vermek zorunda değildik.

Ders, profesör seçmekte ben çok talihli çıktım. Derslerine kaydolduğum profesörler, o zamanki Amerika'da en ileri görüşü temsil eden, adeta ileri ve asi bir zümre manzarasını gösteren, olgun adamlardı. Ağzından piposu düşmeyen sosyoloji baş profesörü, kırmızı sakallı Franklin Henry Giddings benim için devamlı bir rehber, yaman bir dost oldu. Beni sık sık evine çağırırdı, ailesine tanıttı. Aynı ilgi ve yakınlığı 'Avrupa'nın Aydın Sınıfının Tarihi' diye bir ders veren Prof. Robinson'dan ve ilk önce 'İngiliz İktisadî Tarihi' sonraları 'Dinde İhtilâl' adlı derslerini takip ettiğim Prof. Shotwell'den de gördüm. İyi Arapça bilen ve 'Yakın Doğu'nun Tarihi' adlı bir ders veren Prof. Gottheil ile de çok dost olduk. Maliye Profesörü Seligmann ve İktisat profesörlerinden Seager de yakın dostlarım sırasına geçti.

Yeni bir âleme girmiştim. Yaman rehberlerin gölgesinde uzanan çok hazlı bir âlem... Derslerden her biri benim için bir merak ve zevk konusu idi. Hür ve müstakil kanaatlere varmak için boş vakitlerimden mühim bir kısmını gönüllü olarak mektebin yüksek kubbeli kütüphanesinde geçiriyor, hocalarımın dışındaki yazarların kitaplarını da okuyordum. Gazetecilik hayatıyla o zamanlar çaresiz beraber giden derbederliklerden sonra çok şükür kendimi toplamış, elime geçen nimetlerin kadrini ve mesuliyetlerini duymuş, adeta yeniden doğmuş, örnek bir öğrenci olmuştum.

Redingotlu kafile New York'da Refet Bey isminde Kıbrıslı bir başkonsolos vardı. İyi adamdı, tatlı ve hoş adamdı, fakat gayet usul ve teşrifat düşkünü idi. Türkiye'den beş kişilik bir öğrenci kafilesinin gelmesine büyük ilgi gösterdi. Bize Konsoloshane'deki arkadaşlarını tanıtmakla işe başladı. En başta konsolos vekili Şahmir Efendi... Ermeni aslından... Fakat elindeki fermanlara göre imtiyazlı bir emir ailesinin son temsilcisi, yakışıklı, sivri sakallı, gü-

ler yüzlü, şık bir insan... Bir rivayete göre bir Amerikalı milyarder kadınla bir müddet nişanlı kalmış beraber yaşamış, kadın nişanı bozmak için kendisine büyük bir para vermiş... Sonra Washington sefareti imamı olduğu halde New York'da oturan, bayramdan bayrama namaz kıldıran en büyük alâkası "dünyalık" dediği "para" üzerine toplanan, bir aralık Müslüman misyoneri sıfatiyle Çin'e ve Japonya'ya giden, anlatılacak bir hayli hatırası olan imam Mehmed Ali Efendi... Bunlardan başka bir de kâtip Nuri Efendi... Bu öyle bir Nuri Efendi idi ki, yirmi yıl gurbet ilinde para biriktirmek için sefalet içinde sürünmüş, karanlık bir odada gazete kâğıtları üstünde uyumuş, yirmi yılda onbinlerce dolar biriktirmiş, fakat ölümünde bu paraları bankadan çekmeye çare bulunamamış ve hepsi bankanın kasasına veya Amerikan hazinesine akmış... Facia içinde facia...

Başkonsolos, bizi o zamanki New York'un en lüks oteli olan Waldorf otelinde yemeğe çağırdı. Yemek esnasında dedi ki:

"Üniversitede derslerinize başlamışsınız, âlâ... Fakat bu resmî bir başlangıç değildir. Benim sizi Üniversite'nin rektörü Profesör Butler'e tanıtmam mutlaka lâzım ...

Bu meselede de kıyafet meselesinin rolü mühimdir. Rektörün yanına mutlaka redingotla gitmeniz lâzım... Redingotlarınız var mı?"

Çok şükür benim redingotum vardı. 13 yaşında iken İstanbul'a ilk gidişte Selânik'e redingotla dönmüş, bu gülünç modayı yaşıt arkadaşlarım arasında yaymıştım. Onıdan sonra da Babıâli Tercüme Odası hulefası sıfatiyle yıllarca redingotla dolaşmıştım. En son redingotumu da Amerika'ya gelirken beraber almıştım. Dört arkadaşımın redingotları yoktu. Başkonsolos'un kıyafet hakkındaki kararına itiraz etmek hatırlarına bile gelmedi. Devlet'in New York'taki temsilcisinin dediği dedikti. Yol ve erkân işlerini bir diplomat sıfatiyle elbette bizden iyi bilirdi.

Dört arkadaşla beraber redingot bulmak için büyük mağazaları birer birer dolaştık. Amerika'da redingot meçhul bir seydi. Merasimde yeri yoktu. Ancak vaizler, mühim günlerde redingot giyerlerdi. Nihayet Rogers Pitt hazır elbise mağazalarında redingot bulundu. Arkadaşlar son ihtiyatlarını kullanarak içleri yana yana yirmi beşer dolar verdiler. Redingotları aldılar. Amerika'dan ayrılırken bunları beşer dolara eskiciye sattılar. Arada da hiç kullanmadılar.

'Karnaval mı var?' Refet Bey, Üniversite rektöründen belli bir gün ve saat için randevu aldı. Ondan bir çeyrek evvel Başkonsolos'la Üniversite kütüphanesinin önündeki heykelin yanında buluşacaktık. Redingotlarımızı giydik, Refet Bey'in tavsiyesiyle başlarımıza feslerimizi geçirdik. Manzara her halde gülünçtü. Kimsenin bilmediği bir dille konuşmamız da dikkati çekiyordu. Etrafımız meraklı insanlarla çevrildi. Herkes kim ve ne olduğumuza dair tahminlere girişiyordu. Bir aralık kalabalık arasından güler yüzlü bir genç ayrıldı. Pürüzsüz bir Türkçe ile dedi ki:

"Benim adım Fowler... Babam İstanbul'da, Çakmakçılar Yokuşu'nda İncil Evi'nde vazifelidir. Ben ve kardeşlerim Türkiye'de doğduk, büyüdük, memleketiniz ikinci vatanımızdır. Türkçe anadilimiz gibidir. Sizi merak ettim. Bu haliniz ne? Karnaval zamanında mıyız? Beşinizin birden böyle bir kıyafetle sokağa çıkarak gülünç olmanızın sebebi nedir?"

Her şeyi olduğu gibi anlattık. Fakat Başkonsolos'un da usul bildiği hakkındaki güvenimiz epeyce sarsıldı. Nitekim kendisi biraz sonra redingotla değil, jaketatayla, fesle değil, silindir şapka ile geldi. Önümüze düştü. Kütüphane binasındaki rektörlük odasına girdik. Refet Bey bizi tanıttı. Prof. Butler, bir genç Türk öğrenci kafilesinin Columbia Üniversitesi'ne gelmesine çok memnun olduğunu belirttikten sonra dedi ki:

"Buraya gelmek için neden külfetlere katlanıp bu siyah kıyafetlere büründünüz? Her zamanki milli kıyafetinizle Üniversite'ye gelseniz de olurdu..."

Belli ki Rektör, Türkler'in milli kıyafetini şalvar ve yatağan diye tasavvur ediyordu.

'Pokono Pines' tuzağı Amerika'da derhal büyük bir alâka ile karşılandık. Sık sık davetler alıyorduk. Etramızda dolaşanlar çok oluyordu. Davetlerden bir kısmı mimarî profesörü Hamlin, mektep idaresi profesörü Dutten gibi Robert College'e ilgi duyanlardan geliyordu. Sonra üniversitenin sosyal faaliyetlerine merkez olan Earl Hall'un kâtibi de bütün ecnebi öğrenciler gibi bizimle meşgul oluyordu.

Kozmopolit kulübü kâtibi Edmonds gibi bazılarının ilgi göstermeleri de bize tabiî göründü. Fakat bunların dışında bir takım esrarlı kımıldanmalar da hiç eksik değildi. Bu esrarlı ve sokulgan adamlardan biri bize bir gün dedi ki:

"Filadelfiya civarında Pocono Pines mevkiinde filan tarihte dünya öğrencileri kongresi toplanacak, siz de elbette gelmek ve Türkiye'yi temsil etmek istersiniz."

Elbette isterdik. Tayin edilen günde çoğu Çinli, Hindli, Japon, Suriyeli, Yunanlı olan bir öğrenci kafilesiyle beraber yola çıktık. Trenle Filadelfiya'ya gittik. Yaz aylarında büyük bir rağbet gören, kışın boş duran Pocono Pines adlı dinlenme ve eğlence yerine gittik. Her tarafı ormanlarla ve göllerle dolu bulunan Pocono Pines hoşumuza gitti. Odalarımıza yerleştikten sonra salonuna koştuk. Uzak uzak diyarlardan gelen üniversiteli arkadaşlarımızla tanışarak, ahbaplık kurarak, yemeğimizi zevkle yedik. Bundan sonra gezmeye imkân bulacağımızı, dilediğimiz saatte yatmaya çıkacağımızı sandık. Öyle olmadı. Bir toplantı olduğunu söylediler. Pek tabiî olarak buna katıldık. Fakat derhal gördük ki işin içinde dinî merasimden, du-

adan, vaizden başka bir şey yok... 'Eh, içinde yaşadığımız memleketin bu tarafını da tanıyalım' diye hoş gördük.

Ertesi sabah, yine toplantı. Karanlıklarda kaldırıldık. Kahvaltıdan önce dualar, vaazlar, kahvaltıdan sonra aynı şekilde devam, öğleden sonra ve akşam aynı tertipler... Ortada üniversite öğrencilerinin milletlerarası toplantısı filan diye bir şey olmadığını, ruh avına çıkan Amerikan misyonerlerinin inceden inceye hazırlanmış tuzağına düştüğümüzü anlamakta zahmet çekmedik. İsyan bayrağını açmaya derhal karar verdik. Ertesi sabah bir sandal kiralayacak, yanımıza bol nevale alacak, gölün ortasındaki bir adada yemeğimizi yiyerek, bütün gün gölde ve civarında dolaşacaktık.

'Dürzü Cemiyeti' Programımız noktası noktasına yürüdü. Amerika'da tahsil görmek imkânına kavuşmanın ve kafaları birbirlerine uygun bir takım teşkil etmemizin bayramını yaptık ve taassuba karşı ayaklanmaya girişmenin zevkine vardık. Az zamanda cidden çok samimî bir grup haline varmıştık. Bu yakınlaşmada Niğdeli Nikola Agnidi'nin boş ve saf halinin ve garip ifade tarzının çok tesiri olmuştu. Birimiz hasta olduğu zaman Agnidi karşısına şu sualle dikilirdi:

"Nereni beğenmiyorsun?"

Mübalağa yerine 'partal' kelimesini kullanırdı. 'Partal etme' derdi. Fakat aramızda asıl alay konusu olan nokta, eğriye doğruya herşeye "dürzü" kelimesini kullanması idi: "Dürzü ev, dürzü tramvay, dürzü herif, vay dürzü," diye konuşurdu. O zamana kadar Suriye'deki dürzülerden bahsedildiğini duymuştum, fakat kelimenin bu yeni kullanış tarzı hiç kulağımıza gelmemişti. Sen dürzü, ben dürzü derken, birbirimize, eğriye doğruya "dürzü" diye hitap etmeye başladık. Göl ortasındaki adada geçirdiğimiz eylenceli gün esnasında da beş kişilik grubumuza 'Dürzü

Cemiyeti' demeye, Amerika'ya ayak basmamız günü olan 5 Şubat 1911 tarihini ilk Dürzü Bayramı diye kabul etmeye ve bunun yıldönümünü her yıl kutlamaya karar verdik. Bu masum alay yüzünden Ahmed Şükrü Esmer ile beraber Şark İstiklâl Mahkemesi'nde başımıza neler geldiğini sırası gelince anlatacağım.

Agnidi'nin içimizi sıkan bir kusuru vardı. Hiç su katılmamış bir Anadolu'lu olduğu ve Türkçe'yi anadili diye benimsediği halde eski Yunan medeniyetinin bir varisi olduğunu iddia eder, eski Yunanlıların lâkırdısı olunca "Benim cedlerim" derdi. Bir gün dördümüz kafa kafaya verdik. Bu huyundan dolayı Agnidi'yi cezalandırmanın münasip olacağı kararına vardık. New York'un en kibar mahallesinde bir milyoner evinin adresini vererek, bir Amerikalı kadın ağzından kendisine bir davet mektubu yazdık. Dedik ki: "Ben ve arkadaşlarım eski Yunan medeniyetinin hayranıyız. Bu medeniyet adına söz söylemeye salahiyetli olan sizin gibi genç bir fikir adamının New York'a geldiğini ve Columbia Üniversitesi'ne öğrenci yazıldığını büyük bir ilgi ile haber aldık. Sizin bu medeniyete dair vereceğiniz konferansı dinlemek üzere filan ve filan gün yirmi kadar dostumu akşam yemeğine çağırdım. Bunların arasında, sizinle tanışmaktan zevk alacak üniversite arkadaşlarınız da vardır. Yapacağınız sohbeti merak ve ilgi ile bekliyoruz."

Agnidi, bu mektubu alır almaz, esrarlı bir tavır takındı. Biz hiçbir şeye dikkat etmez gibi davranıyorduk, hiçbir merak göstermiyorduk. Nihayet bir gün, pek kibar bir muhitten akşam yemeği daveti aldığını söyledi ve ne gibi bir kıyafetle gitmesi münasip olacağı hakkında bizimle danıştı. Sosyete âlemine girmek yolundaki başarısından dolayı kendisini tebrik ettik ve böyle bir kibar muhite frak, beyaz kravat ve silindir şapka ile gitmek münasip olacağını anlattık.

Agnidi, o sıralarda arkadaşımız Cevat Eyüp Taşmen ile

üniversitenin öğrenci yurdlarından birinde, aynı odada oturuyordu. Hepimiz o akşam yemek yer yemez o odaya toplandık ve dönüşünü bekledik.

Silindir şapkası, frakiyle, küskün ve sinirli tavırla gelmesi bir âlemdi. Yarım saat konuşmadı, gönlünü almak için söylediklerimizi cevapsız bıraktı. Sonra işin tuhaflığı karşısında dayanamadı, kahkahayı bastı, barıştık. Fakat vermek istediğimiz ders tesirsiz kalmadı. Agnidi bir daha eski Yunanlı cedlerinden bahsetmedi.

Şunu derhal söyleyeyim ki bir aralık belirttiği zaafa rağmen Agnidi doğduğu memlekete ve kendisine Amerika'da tahsil imkânını veren millete çok bağlıydı. İstanbul Hukuk Mektebi'nde çok ciddi bir tahsil görmüş, çok çalışmıştı. Amerika'da iktisat ve maliyede ihtisas yaparken, İslâm maliye sisteminin kaynaklarını incelemek maksadıyla Arapça öğrenmiş, bu sisteme dair bir doktora tezi yazmıştı . Mütareke zamanında Agnidi, Amerika'da işsiz kalmıştı.

Atina Üniversitesi, kendisini İslâm Hukuku profesörü olarak Atina'ya çağırmıştı. Niğdeli Nikola Agnidi'nin cevabı şu olmuştur:

"Ben, Türk parasıyla Amerika'da tahsil gördüm. Türklerle Yunanistan'ın harp halinde bulunduğu bir sırada Yunanistan'a hizmet edemem."

1962'de Agnidi, Niğde'deki köyünü, Niğde'yi, Konya'yı, İstanbul'u ziyaret etmek maksadiyle Atina'ya kadar geldi, oradaki hemşiresini ziyaretten sonra buraya gelecekti, Anadolu seyahatini beraberce yapacaktık. Atina'daki Amerikan konsolosunun, "Eski Türk vatandaşları Türkiye'ye giremezler," diye yanlış malûmat vermesi, bu seyahatin yapılamamasına sebep oldu.

Fazla porsiyon "İsa" Akşam basınca, kiraladığımız sandala binmek, iltica yerimiz olan güzel adacığı terketmek lâzım geldi. Otelin iskelesine vardığımız zaman

toplantının teşkilâtını idare eden birkaç gencin bizi beklediklerini gördük. Bizi yaka paça teşkilâtın başkanının yanına çıkardılar.

Başkan bize sordu:

"Bugün toplantılara gelmediniz. Hiçbir haber vermeden savuştunuz. Bunun manası ve sebebi ne?"

Arkadaşların adına ben cevap verdim:

"Bizi buraya milletlerarası bir öğrenci kongresi olacak diye getirdiniz. Burada ulu orta dinî ayinler, vaazlar, dualar karşısında kaldık. Sizin dinî hayatınız hakkında bir fikir edinmek için dişimizi sıktık birkaç toplantıya gittik. Fakat bizim bunlara katılıp durmamıza bir sebep yoktur."

Başkan benimle hiçbir münakaşa etmedi. Kendi adamlarına döndü, dedi ki:

"Beğendiniz mi?... Siz bu adamlara çok fazla İsa porsiyonunu bir hamlede vermeye kalkıştınız. Bunu hazmedemediler, isyan ettiler. Halbuki yapmamız lâzım gelen şey, üzerlerine varmamaktı. Nelere merak ettiklerini araştıracaksınız. Sosyoloji, psikoloji meselelerine mi ilgileri var, tenis oynamaktan mı hoşlanıyorlar, Amerika'yı tanımaya mı değer veriyorlar, kendilerine istediklerini verecektiniz, bunun içine de hiç belli etmeden küçük bir porsiyon 'İsa' katacaktınız."

Bu porsiyon tavsiyesindeki dersi, ben gazetecilik hayatımda vakit vakit hatırladım. Yeni bir fikri, buna hazırlanmamış olan okuyucuya çiğ bir şekilde açmaktan ise, alıştığı ve benimsediği düşüncelerin çerçevesi içinde ortaya koymaya çalışmak bakımından Amerikan ruh avcısının tavsiyesinden fayda gördüm.

Amerika'yı keşfe çalışıyoruz Yüksek binalariyle, yeraltı ve havaî demiryollariyle, isim yerine numaralar taşıyan cadde ve sokaklariyle New York, gözümüze bir harikalar diyarı diye göründü. Amerika'nın her şeyi bizden,

hatta Avrupa'dan başka bulunan bir garibeler memleketi olduğu düşüncesi zaten eskiden beri zihinlerimize saplanmıştı. Amerika'ya ilk yollanan öğrenci kafilesi sıfatiyle hatalara düşmekten, pot kırmaktan, Yeni Dünya'nın usullerine karşı gelmekten ödümüz kopuyordu.

Fakat bütün dikkatimize rağmen, daha ilk adımda baltayı taşa çarptık ve göze battık. Üniversitenin geniş talebe lokantasının bulunduğu, "Commons" adlı binanın bodrum katlarında türlü türlü jimnastik alet ve vasıtalarıyla dolu yerler, kapalı spor sahaları, duş tertipleri ve bir yüzme havuzu vardı. İnsan ufak bir ücretle buraya kaydoluyor, kendisine iki havlu ile soyunması için numaralı bir dolap veriliyordu.

İlk defa olarak bu yeraltı alemine beşimiz birden indik. Bir de ne görelim, soyunma yerlerinde binlerce genç vücudunun hiçbir yerini örtmeyi hatıra getirmeden, ar ve hicap kaidelerine en küçük bir saygı göstermeden, pervasızca dolaşıyor... Küçükten beri aldığımız terbiye ile biz, onların hesabına utandık, yerlere geçtik. Onlara uymak hatırımızın kenarına bile gelmedi. Soyunurken, gizli taraflarımızı kimsenin görmemesine binbir itina gösterdik. Sıra duşa ve yüzme havuzuna inmeye gelince, ayıp yerlerimizi havlu ile örttük. Duştan ve yüzme havuzundan sonra giyinme yerine dönerken aynı itinaları gösterdik. Bir gün, iki gün böyle hareket edince, bütün gözlerin bizim üzerimize çevrilmesine, yüzlerce gencin iki sıra olup çok garip ve çirkin bir şey yapmışız gibi bize bakmasına hiçbir mana vermedik.

Hepiniz hasta mısınız? Bir gün jimnastikhanenin müdürü Türk grubunun en yaşlıcası diye beni odasına çağırdı. Dedi ki:

"Mektep arkadaşlarınızın sizin beş kişilik grubunuzdan umumî surette şikâyetleri vardır. Sizden tiksiniyorlar, jim-

nastikhanenin içinde, bilhassa yüzme havuzunda size yaklaşmaktan ürküyorlar."

"Hayır olsun, biz ne yaptık, kusurumuz ne?"

"Daha ne yapacaksınız. Belli ki beşiniz birden bir gençlik hastalığına tutulmuşsunuz, bunu gizlemeye ihtiyaç duyuyorsunuz. Bunun için de havlularla şuranızı, buranızı gizlemeye çalışıyorsunuz. Normal bir halde bulunan arkadaşlarınızdan böylece bambaşka bir manzaranız oluyor."

İşittiğim sözler karşısında ilk önce şaşa kaldım. Dilim tutuldu. Sonra kendime geldim ve kahkahayı bastım. Müdüre şunları anlattım:

"Bizim memleketimizde tenasül organlarını başkalarına göstermek ayıptır. Hepimiz bu inanç içinde büyüdük. Havlularımızla şuramızı, buramızı örterken, sadece gördüğümüz terbiyenin icaplarına uyuyoruz. Aksine olarak, biz tahsil arkadaşlarımızın en basit ar ve terbiye icaplarını ayaklar altına aldıklarına inanıyoruz, onlardan şikâyetçi bulunuyoruz. Fakat onlar birlik ve kesif bir çoğunluk halinde oldukları için ağzımızı açmaya cesaret edemiyoruz. Çok sükür hiçbirimizde ne bir hastalık var ne de gizlenecek bir şey..."

Müdür de kahkahayı bastı, hakkımızda manasız bir şüpheye düşenlere hiç düşünmeden katıldığı için bizden özür diledi. Sonra bizden şikâyet edenlerin elebaşılarını çağırdı; arada, Yeni Dünya ile eski dünyanın uzak bir köşesi arasındaki terbiye anlayışı farkından başka bir şey bulunmadığını; asıl bizim kendi alışmış olduğumuz ölçülerle Amerikalılar'ı ayıpladığımızı anlattı. Gülüştük, barıştık.

Başımdan geçenleri akşam yemeğinde dört arkadaşıma anlattığım zaman ar ve hicapta ifratla itinanın, âdetleri başka olan yabancı bir memlekette ne kadar çirkin ve iğrenç bir tesir uyandırdığını hep birden tasdik etmeye mecbur olduk. İçinde yaşadığımız memleketin huy ve ölçüle-

rine uymaktan başka çaremiz olmadığını; ar ve hicabı mesele yapmakla Amerikan terbiye ve hicap kaidelerinin dışına çıktığımızı kavradık ve herkese uyduk. Ondan sonra ne biz göze battık, ne de diğerlerinin kendilerince normal hareket tarzlarını ayıpladık.

'Marriage à la carte' Beşimiz de ilk gençliğimizde idik. Kız meselesi zihinlerimizde çok yer ediyordu. Sınıflarımızda şahane güzel Amerikan kızlariyle dirsek dirseğe oturuyorduk. Memlekette yaşmaklı, çarşaflı kadın görmeye alışmış iken, her adımda çıplak boyun ve kollu çok güzel kızlarla karşılaşmanın heyecanı içinde idik. Bize öyle geliyordu ki her şeyi garip ve başka olan Amerika, kadın meselesini halletmenin, gençleri üzüntü ve heyecandan kurtarmanın kendine mahsus yollarını mutlaka keşfetmiştir. Bunların ne olduğunu kimseye sormaya cesaret edemiyorduk. Gözümüzü dört açıp bir ip ucu bulmaya bakıyorduk.

New York'un en işlek caddesi bulunan, başlıca tiyatroları civarına toplayan Broadway Caddesi'nin, Times Meydanı kısmına bir gün bir tiyatro bileti almaya gitmiştim. Yüksek bir binanın üzerinde 'Marriage à la carte' (yani listeye göre evlenme) diye kocaman bir levha görmeyeyim mi? Aradığımız ipucunu bulduğumu sandım. Belli ki koca şehrin tam ortasındaki bu yer, yemek seçer gibi kız arkadaş bulmaya mahsus bir müessese idi...

Akşam yemeğinde büyük keşfimi arkadaşlara bildirdim. Bu açık gözlülüğümden ve başarımdan dolayı beni tebrik ettiler.

Ertesi gün ders saatlerinden sonra beş kişilik kafilemiz, binanın önüne sıralandık. Benim buluşumun doğru olduğundan şüphelenmek hiçbirinin hatırına gelmedi. Şimdi sıra binanın içine öncü bir kol göndererek sırları çözmeye gelmişti. Buna hiçbirimizin cesareti yoktu. Defalarla bina-

nın etrafında dolaştık. Vakit vakit bizim gibi çekinmeye lüzum görmeden içeri girenler vardı. Birbirimize cesaret vermeye çalışıyor, fakat bu işi göze alamıyorduk. Nihayet Cevat Eyüp kararını verdi; içeri daldı. Neticeyi dördümüz heyecanla bekledik. Bir müddet sonra Cevat Eyüp göründü. "Sizi enayiler..." diye kahkahalarla gülüyordu. Meğer burası sadece bir tiyatro imiş. Fransızcadan tercüme edilmiş 'Marriage à la carte' adlı bir operet oynanıyormuş. Amerika'dan başkalık ve garabet beklerken, başta ben, ilk kâşif olmak üzere, aşırı saflığımızla gülünç olmuşuz.

Kızlarla arkadaşlık Üniversitenin bir kilisesi vardı. Hiçbir mezhebe ait değildi. Knox adında aydın fikirli bir vaiz burada vakit vakit ahlakî konferanslar veriyor veya verdiriyordu. Bunların konusu kilisenin kapısındaki levhada gösteriliyordu. Bir gün verilecek konferansın erkek-kız münasebetlerine dair olduğu gözümüze çarptı. Bir kilisede buna dair ne söyleneceğini merak ettik, gittik, dinledik. Konferansçının söyledikleri şuydu:

"Ahlâkınızı korumak ve diğer cinsin mensuplarına arkadaş ve insan gözüyle bakmaya alışmak istiyorsanız, yalnız erkek öğrencilerle değil kız öğrencilerle de arkadaş olmaya bakınız. Onları bir zevk vasıtası değil, saygıya layık bir insan diye kabul etmeye kendinizi alıştırınız; kızları yemeğe, tiyatroya, dansa çağırınız, fakat nişanlanmak ve aile kurmak fikrinde değilseniz, aynı kızla sıkı bir arkadaşlık aramayınız. Çok çok kız arkadaş edininiz, davet ediniz. Kızların başka arkadaşlarınızın davetlerini kabul etmelerini tabiî diye görünüz."

Kilisedeki bu vaaz, üniversite gençlerine yeni bir sistem tavsiye etmiyordu. Zaten mevcut olan bir münasebet sistemini meşru ve faydalı diye gösteriyor, erkeklerle kızlar arasında 'avcılık ve av' esasına dayanan bir münasebet hüküm sürmesini önlemeye çalışıyordu.

Üniversitenin bütün usulleri, kızlarla dürüst ahbaplıkları teşvik edecek surette kurulmuştu. Kız ve erkek sınıf arkadaşlarının beraberce yemeğe, tiyatroya, üniversitedeki danslara gitmeleri tabiî sayılıyor, hoş görülüyordu. Erkekler, kızlara mahsus yurtlara giderek, orada arkadaşları olan kızla kapısız bölmelerde muayyen bir saate kadar başbaşa konuşabilirlerdi.

Tatlı bir hayat Üniversitenin bu havasına ayak uydurmak çok tatlı geldi. Şunu anladım ki dinlediğim konferansçının tavsiyesi yersiz değildi. Kızlarla tatlı tatlı arkadaşlık etmek, insanı mülevves bir hayattan, içkiden, serserilikten alıkoyuyor, dersleri daha ciddiye almayı, şuurlu bir mesuliyet hissinden uzaklaşmamayı mümkün kılıyordu.

Bizim için kolay bir davet vesilesi vardı: Türk yemeklerini denemeye çağırmak... New York'un her tarafındaki Ermeni ve Rum lokantalarının iyilerini biliyorduk. Onlara kendimizi tanıtmıştık. Çağırdığımız misafirler bu lokantalarda iyi muamele görüyordu .

Bu davetler arasında hududu muhafaza etmek benim için güç olmuyordu. Bir taraftan sıkılgandım, misafirime Türklük hakkında yanlış fikir vermemeye de dikkat ediyordum. Diğer taraftan mesuliyet altına girmemeyi, memlekete ecnebi bir eş getirmemeyi, eşimi mesleğime başladıktan sonra memlekette seçmeyi aklıma koymuştum. Bu kararıma sonuna kadar bağlı kaldım. Bu sayededir ki beş arkadaşın arasından Amerika'dan bekâr olarak dönebilen yalnız ben kaldım. Bunu diğer arkadaşlarımı tenkit için değil, hayatımın hikâyesini olduğu gibi anlatmış olmak için yazıyorum.

Turuncu bluzlu kız Mektep arkadaşlarımın içinde çok ince bir güzelliği olan, çok akıllı, çok asil tavırlı bir kız vardı. Garip bir tesadüf eseri olarak, her ikimiz sosyo-

lojide, tarihte, ekonomide ve sonraları gazetecilik mektebinde aynı dersleri seçmiştik. Günün her saatinde yüzyüze geliyorduk. Kız daima turuncu renkli bir bluzla mektebe geliyordu. Turuncu renkli bluzu uzaktan gördüğüm zaman yüreğim atıyordu. Fakat bu zaafıma rağmen, belki de ondan dolayı kızla tanışmamaya, konuşmamaya dikkat ediyor, bucak bucak ondan kaçıyordum. Kız bu garip halime hiçbir mana veremiyordu. Bir, iki defa sınıflarda benim oturduğumu bildiği sandalyelerin yanına düşen sandalyelere oturdu, bana normal tanışma fırsatları verdi. Ben başka yere kaçtım.

Ancak tahsil hayatımın sonuna doğru kız, başka bir arkadaşla nişanlandıktan ve beraber gezmeye başladıktan sonra turuncu bluzlu kızla tanıştım, konuştum. Dostluğumuz ömür boyunca devam etti. New York'a her gidişimde kendisini aradım. Gazetecilik hayatımda başımdan her sademe geçtikçe ondan ilgisini belli eder bir mektup geldi. Üçbuçuk yıl nefsime hâkim olmam sayesinde çok iyi bir dost kazanmış oldum.

Bir gün de derslerde pek beğendiğim bir kız arkadaşımı Ermeni lokantasına çağırmıştım. Kız, Türk kahvesini pek sevdi. Derhal kendisine bir miktar kahve aldım. Kızı evinin kapısına kadar getirdiğim zaman dedi ki:

"Beraberce odama çıkalım. Bana kahve pişirmeyi öğret."

Bütün ısrarlarına rağmen çıkmadım. Böyle bir hareketi bir mesuliyet altına girmek diye karşıladım. Kendisini pek beğendiğimi bilen kız, benim bu hareketimden güvenilecek bir erkek, iyi bir koca olabileceğim manasını çıkardı. Profesör sıfatiyle İstabul Kızlar Koleji'ne gelmeye, böylece daha yakından tanışmamızı sağlamaya çalıştı. Harp yıllarında bunu başaramadı. Bütün münasebet, bir iki yıl mektuplaşmaya devam etmemizden ibaret kaldı.

Columbia Osmanlı Cemiyeti

Columbia Üniversitesi'ne tahsile gönderilmek suretiyle elimize geçen nimetin kadrini hiç hatırdan çıkarmıyorduk. Derslerimizin üzerine fazlasiyle düşüyorduk. Sınıflarımızdaki güzel kızların cazibesi, bizi derslerden alakoyacak tarzda bir tesir yapmıyor, aksine olarak bizi devam ettiğimiz derslerin üstüne daha fazla düşmeye ve hele seminer münakaşalarında ve hazırlamayı üzerimize aldığımız etüd ve raporlarda daha dikkatli olmaya sevkediyordu. Benim aynı derslere devam eden Amerikalı öğrencilere nisbetle bir üstünlüğüm vardı. Kendi dilimden başka üç yabancı dili kuvvetli bir şekilde biliyordum. Üç sene İstanbul Hukuk Mektebi'nde yüksek tahsil görmüştüm. Üçbuçuk yıl da başmakale yazarlığı mesuliyetini taşıyabilecek surette gazetecilik etmiştim. Bu sayede neler öğrenmeye ihtiyaç duyduğumu şuurlu bir surette farkediyor, bunları kolayca hazmedebiliyor, bilgi dağarcığıma katabiliyordum. Genişlemiş bir dünya görüşüm

vardı. Bu sayede hocalarımın dikkatini çekiyor, şahsi irşatlarından faydalanabiliyordum.

Parti kavgaları arasında ıztıraplar çeken, yolunu şaşıran memleketin hali hiç hatırımızdan çıkmıyordu. Memleket gazetelerini getirtiyor, dikkatle takip ediyorduk. Üçüncü bir gazeteci olarak Zeki Bey'in sokakta vurulduğu ve katillerin ele geçmediği tarzda haberlerle karşılaştıkça, kalbimize hançerler saplanmış gibi oluyordu. Bilhassa bu Zeki Bey ki, tahrikçi, politika sevdalısı bir gazeteci de değildi. Ciddi tenkit makaleleri yazan, daha ziyade mali meselelerin üzerinde duran, kendi halinde bir adamdı.

Duyduğum üzüntüler karşısında zihnim memlekete dönüşte ne gibi hizmetlerde bulunabileceğim davasının üzerinde ısrarla duruyordu. Tekrar gazeteciliğe dönerek, kötülüklerle mücadele etmek içimden gelmiyordu. Küçükten beri sevdiğim mesleğin gözümden düşmesinin iki sebebi vardı. Birincisi, Meşrutiyet'ten sonra gazetecilikte geçirdiğim avare hayatın üzerimde bıraktığı manevi yorgunluk ve gazetelerin bir bölümüne olsun kolayca yabancı parası ve nüfuzu girmesinin yarattığı tiksinti idi. İkincisi de Maarif Nezareti'nin talebesi olarak, Amerika'ya geldiğimiz için öğretmen olmayı bir namus ve vicdan borcu sayıyordum, bu öğretmenliği de İstanbul'da değil, memleketin en geri ve hizmete muhtaç köşelerinde yapmaya kendimi hazırlıyordum.

Kendimizi tanıtmak Memlekete karşı Amerika'da derhal yapmamız lazım gelen vazifeler vardı. Bunlardan en esaslısı, bizi hiç tanımayan veya çok yanlış ve fena tanıyan Amerikalılar'a kendimizi insan taraflarımızdan, iyi taraflarımızdan tanıtmak ve bizim varlığımıza göz diken emperyalist devletlerin kötü propagandaları yüzünden dış âlemin bizi gerçek simamızla görmeye imkân bulamadığını herkese anlatmaktı.

Yetişmiş bir gazeteci sıfatiyle bu sahada bana çok iş düşüyordu. Her vesile çıktıkca gazetelere mektuplar yağdırıyor, hatalı yazılara cevap veriyordum. Almanca gazetelere yazı yazmaya alışık olduğum için Amerika'da çıkan Almanca gazetelerin en iyisi olan *Staatszeitung* ile devamlı bir münasebet kurabilmiştim. Bana sık sık Türkiye'ye dair yazılar yazdırıyorlardı. Fazla olarak, gazetenin başyazarının vasıtasiyle Alman Basın Kulübü'ne ve diğer Alman cemiyetlerine üye olmuş, Amerika'daki Almanlık âlemine karışmıştım.

Unsurları birleştirme gayreti *1908 Meşrutiyeti*'nin ilk yıllarında *Unsurları Birleştirmek* siyaseti revaçta idi. Bu da, İmparatorluğun devamını sağlamak bakımından çaresiz bir seydi. Bir kısım unsurların ayrılık hareketleri kurmalarına, diğer bir kısmının himaye maskesi altında kendilerine uzatılan yabancı ellerine sarılmalarına rağmen, memleketin varlığına ve birliğine ait mesuliyeti duyanlar Osmanlılık çerçevesi içinde bir millî birlik aramaya devam ediyorlardı. Bilhassa Amerika'da yüz binlerce eski vatandaş bulunduğu ve aydın Türklerin yokluğu karşısında bunlar, eski memleket topluluğunun temsilcisi gibi göründüklerine göre kendileriyle işbirliği kurmak, verimli bir propaganda gayesi gibi görünüyordu. İşte bu düşünce ile Amerika'ya varışımızın daha ilk aylarında Columbia Osmanlı Cemiyeti'ni kurduk, hatta başkanlık makamına ilk yıl Leonyan adında bir Ermeni talebeyi, ikinci yıl Tevfik Mufarric isimli bir Lübnanlı genci getirdik. On beş kadar asil üyemiz ve Türkiye'ye yakın ilgi gösteren profesörlerden altı fahrî üyemiz vardı. Columbia'da değil, Cornell Üniversitesi'nin New York'da bulunan Tıp Fakültesi'nde okumasına rağmen, Niğdeli Hacopulos kendimize en yakın tuttuğumuz arkadaşımızdı. Daima 'Hacı' diye çağırdığımız bu genç, tıpkı Agnidi gibi Niğde'nin bir köyünde

doğmuştu. Harput Amerikan Koleji'nde tahsil gördükten sonra Amerika'ya gelmişti. Columbia muhitinde yeni kurulan ve sonra çok büyüyerek Riverside Drive'daki tesislerinde yüzlerce yabancı gencini sinesinde toplayan Cosmopolitan Kulübü'nün binasında oturuyor, elle sigara sarmak ve meraklı tiryakilere satmak suretiyle nafakasını sağlıyordu. Bu Hacı, daha talebeliği zamanında başlayarak grubumuzun doktoru oldu, sonradan mesleğinde çok başarı kazanarak, New York'un en güzel bir yerinde kocaman bir ev ve irad sahibi oldu. Dikkate layık olan taraf, Hacı'nın İstanbul'lu bir Rum kıziyle evlenmesine ve evde Rumca konuşulmasına rağmen, Niğde köyünden gelen ve çocukları büyüten annesi sayesinde Amerika'da doğan iki kızının da anadilinin Türkçe olmasıdır. Yıllarca sonra Amerika'yı bir ziyaretimde Hacı'ya akşam yemeğine gitmiştim. Büyük kızın yukarı kattan annesine şöylece seslendiğini duydum:

"Anne, Rumca buna ne dediklerini bilmem, fakat Türkçesi kardeşim burada vızlıyor."

Kız bize yaman köy türküleri okudu, masallar, Nasreddin Hoca hikâyeleri söyledi. Bu hikâyelerden hepsi bizim bildiğimiz gibi fıkra halinde değildi. "Hoca Efendi şöyle yaptı, böyle yaptı" diye masallar haline konulmuştu. Sonraki Amerika'yı ziyaretlerimde şuna dikkat ettim ki Anadolu'lu Rumlar'ın New York'da doğup büyüyen çocukları, evde bir büyükanne bulunmak şartiyle, ikinci nesle kadar Türkçe'yi muhafaza ediyorlar. Halbuki İstanbul'lu Türk ana babaların Amerika'da yaşayan çocukları, daha ilk beş on yıl içinde Türkçe'lerinden oluyorlardı.

Columbia Osmanlı Cemiyeti, ilk önce ayda bir müsamere yapıyordu. Bu müsamerelerde memleket hatıraları hakkında konuşmalar, Türk musikisi, Türk hikâye ve masalları vardı. Amerikalı üniversite arkadaşlarımızı geniş ölçüde çağırdığımız için konuşmalardan çoğu İngilizce olu-

yordu. Türk musikisi meraklısı Washington büyükelçisi Ziya Paşa'yı, sefaretin başkâtibi ve Abdülhak Hamid'in oğlu Hüseyin Bey'i, sonradan *Times* gazetesinin Türkiye muhabiri olarak tanınan üçüncü kâtip Mavridi Bey'i, New York'a yolları düştükçe, Osmanlı Cemiyeti'ne çağırıyorduk. Her ziyaretimizde başlıca konuşma konusu diye bize Eno adlı ilâcı içmeyi ve sıhhatimizi böylece korumayı teklif eden redingot meraklısı baskonsolos Kıbrıslı Refet Bey devamlı davetlilerimiz arasındaydı. Yalnız kendisi Konsoloshane'de ziyarete gittiğimiz zaman mutat şekilde Eno bahsini açınca, kahkahaları basmamak için çok zahmet çekiyorduk. Sakallı konsolos muavini Sahmir Efendi'yi de hiç unutmuyorduk. Çünkü zaman zaman maaşlarımız geciktikçe, varlıklı bir adam olan Sahmir Efendi'den borç para istemeye gitmek âdetimizdi. Sahmir Efendi, içimize rahatlık verecek tarzda ricamızı dinler, "Beni çok sevindirdiniz" diye istediğimiz parayı verirdi.

Pierre Loti'nin New York'a gelmesi gibi vesileleri Columbia Osmanlı Cemiyeti hiç kaçırmazdı. Üniversitenin Earl Hall adlı, talebe toplantılarına mahsus binasında boy boy salonlar vardı. Önceden haber vermek şartiyle, kolayca yer sağlar, misafirimize ikram edeceğimiz şerbetleri, baklavaları, fıstıkları Washington Street'de o zaman bulunan Suriyeli tatlıcılardan, Ermeni ve Rum bakkal dükkânlarından kolayca tedarik ederdik.

Amerika'daki 20.000 Türk

1911 yılında, Amerika'da yirmi bin Türk bulunması ve bunların sekiz on yıllık bir zaman içinde bir araya toplanması havsalaya sığacak bir şey değildi. Bunun böyle olduğunu ve Türklerin en ziyade Boston civarında Salem, Peabody'de bulunan ve dibbağhanelerde ve Providence ve Worcester şehirlerindeki tel fabrikalarında çalıştıklarını başkonsolosluktan ve diğer kaynaklardan öğrenince, benim gibi sosyoloji ve tarih okuyan Ahmed Şükrü Esmer ile beraber mektep tatilinde bunları görmek hevesine düştük.

Amerika'ya ilk gidişimizde aynı apartmana yerleştirilmiş, bir müddet yemeklerimizi üniversitenin lokantasında veya her türlü hazır yemek satan köşe başı bakkalından nevale almak suretiyle apartmanımızda hep beraber yemek yemeye alışmıştık. Yabancı muhitte birbirimize sarılmayı tabiî sayıyorduk. Fakat gitgide sıkı temasımızı ve dostluğumuzu muhafaza etmekle beraber, ayrı yerlerde odalar

bulmaya ve yemeklerimizin bir kısmını mektep civarındaki lokantada ve pansiyonlarda yiyerek Amerikalı dostlar edinmeyi daha doğru bulduk.

İşte böyle bir pansiyonda Ahmed Şükrü ile beraber yemek yerken, Bellamy adında Harvard'da okumuş bir gençle tanıştık. Avustralya'da meydana getirilmesi düşünülen yeni devlet merkezine ait plan müsabakasına girmeye hazırlanan bir şehir mimarıydı, pek hoş bir insandı. Türklerin nasıl yaşadıklarını görmek üzere Boston civarına gitmeye hazırlandığımızı duyunca dedi ki:

"Ben geçen yıl tatilimi Boston'un kuzeyinde, Amerika'nın Maine eyaletinde, Castine adında beş bin nüfuslu bir kasabada geçirdim. Deniz kenarında, civarı güzel ormanlar ve tepelerle çevrilmiş bir kasaba... Çok da ucuz... Orada hem Amerikan hayatının iç tarafını görmek imkânını bulursunuz, hem de iyice dinlenirsiniz."

Bu düşünce ikimize de hoş göründü. Planlarımızı ona göre yaptık. Her ay maaşımızı almaya gittiğimiz National City Bank'da Klee isminde güler yüzlü bir memur vardı. Kendisiyle iyi ahbap olmuştuk. Bizi sık sık evine çağırırdı. Onu ve üç güzel hemşiresini Osmanlı Cemiyeti'nin müsamerelerine daima çağırırdık. Bankaya gittik. Tatil aylarında gelecek maaşlarımızın Castine'dan yollayacağımız adrese göre oraya gönderilmesini sağladık.

Peabody'de Türk Dünyası Boston'da Rum arkadaşlarımızın tavsiye ettiği bir pansiyona yerleştik. Bir iki gün şehri gezdik, kendi üniversitemizin baş rakibi olan Harvard Üniversitesi'nin âlemi ile bizimkini mukayese ettik. New York'un gürültüsüne, kıyametine karşı Boston, sakin ve hoş bir âlem gibi görünüyordu.

Nihayet bir pazar sabahı trene bindik. Türk işçilerini dinlenme yerlerinde bulmak ümidiyle Peabody'e gittik. Trenden çıkınca kendimizi bir Türk kasabasında sandık.

İstasyonun bütün levhaları, orada asılı bulunan belediye emir ve talimatının hepsi İngilizce ile beraber Türkçe yazılmıştı. Belli ki Türkler, kasabanın nüfusu içinde ağır basıyor ortak hayatın icabı olan herşeyi kendilerine anlamadıkları bir dille değil, kendi dilleriyle bildirmeye ihtiyaç duyuluyordu.

Kasabanın ana caddesinde başlarına kara melon şapkalar geçirmiş, bir takım basit kıyafetli adamlar piyasa ediyor, yüksek sesle Türkçe konuşuyorlardı. Yanlarına yaklaştık, kendimizi tanıttık. Derin bir ilgi gösterdiler. Bizi, içinde yaşadıkları binalardan birine aldılar, etrafımıza yüzlerce memleket hasretlisi vatandaş üşüştü, bize şunları anlattılar:

"Çoğumuz Harputlu'yuz. Aramızda Sivaslılar, Malatyalılar ve Samsunlu'lar da eksik değil... Bizim taraflardan Ermenilerin ticaret için Amerika'ya gittiklerini görüyorduk. Memlekette işler kesat olduğu için bu ticareti biz de deneyelim dedik. İlk gelenler iş bulunca, tanıdıklarını, hısım ve akrabasını çağırdı. Türk topluluğu gün geçtikçe arttı. Fakat hiçbirimiz burada yerleşmek niyetinde değiliz. Maksadımız ticaret yoliyle biraz para biriktirmek, memlekete dönmek, çoluk çocuğumuza kavuşmaktır. Görüyorsunuz ya, aramızda ailece gelen ve burada oturmayı hatırından geçiren yok... Sırf yerleşmeyi düşünmeyelim diye bu diyarın dilini öğrenmemeye dikkat ediyoruz. Öğrenenlere kötü gözle bakıyor, engel olmaya çalışıyoruz. İşimiz gücümüz, debbaghanelerde işçilik etmektir. Pis, sıkıntılı bir iş... İsteklisi çok değil, onun için bizim üstümüze düşüyorlar, aç kalmıyoruz. Yemeklerimizi bir arada nöbetleşe pişiriyoruz, para biriktirmeye bakıyoruz, memlekete yolluyoruz."

Ahmed Şükrü ile beraber karşılaştığımız cehalet manzarası karşısında ağzımız açık kaldı. Lisan öğrenmemek ve hayata karışmaktan kaçınmak yüzünden ileri gidemiyorlar, bu kadar zahmet ve fedakârlıkla geldikleri uzak memle-

kette süfli işlerle uğraşmaktan kurtulamıyorlar, Yeni Dünya'dan hiçbir şey öğrenemiyorlar, nasip alamıyorlardı.

Başımızda hasır şapkalar vardı. Mevsim yaz olduğu için bunları giymeyi tabiî bulmuştuk. Meğer cehalet ve taassup, yeni muhitle olan temaslarda kendilerine bir takım hudutlar çizdirmiş, hasır şapka bu hududun dışında kalmış, aforoz edilen bir sey olmuş.

İçlerinden bir ikisi şapkalarımıza bakarak bize dedi ki:

"Buraya okumaya gelen efendilersiniz, bunu anladık. Fakat gâvurlara mahsus olan bu hasır şapkaları başınıza geçirmeye nasıl razı oluyorsunuz?"

Cevap verdik:

"Ya sizin başınızdaki bu kara melon şapkalar ne oluyor? Hem daha pahalı, hem de yazın sıkıntılı, başlarınızı güneşe karşı koruyacak yerde, güneş altında ateş kesiliyor, sizi rahatsız ediyor."

Düşündüler, taşındılar, neticede şunu söyleyebildiler:

"İyi ama biz hepimiz kara şapkalara alıştık. Bunlar bize hoş geliyor. Fakat hasır şapkalara alışmadık işte, hepimiz yadırgıyoruz."

Domuz korkusu Bu sözlere rağmen, hasır şapka bahsinde ısrar etmediler, başka bir bahis açtılar:

"Bizim burada en büyük korkumuz, bilmeden domuz eti yemek veya içinde domuz eti pişmiş bir kapta hazırlanan bir yemeği boğazımızdan geçirmek... İşte bunun için Amerikan lokantalarına ayak basmıyoruz. Yemeğimizi kendimiz pişirmeye dikkat ediyoruz. Ya siz? Tek başınıza olduğunuza göre böyle bir şey yapamıyorsunuz. Domuz eti yememeye ve buna sürünmemeye dikkat ettiğinizi biliyoruz. Fakat gittiğiniz lokantada yediğiniz yemek, eskiden içinde domuz eti pişmiş bir tencerede hazırlanmadığına nasıl emin olabilirsiniz?"

Elden geldiği kadar dikkat ettiğimize temin ettik ve ye-

meklerimizin bir kısmını alaturka yemekleri yapan lokantalarda yediğimizi söyledik. Lokanta ve domuz eti hakkında devam eden ateşli münakaşadan sonra işçilerden birkaçı kalkıp şu teklifte bulunmasınlar mı?

"Hava sıcak... Haydi şu köşe başındaki Saloon'a gidelim, size soğuk bira ikram edelim."

'Saloon' dedikleri yer, doğrudan doğruya meyhane idi. Amerikan meyhanelerinde ise meze bedava idi. Aralarında domuz etli sucuklar ve sairenin çok yer tuttuğu mezeler ortada durur, içki içenler bunlarla karınlarını doyururlardı. Taassup öyle bir şey ki lokantada yemek yediğimiz için bizi ayıplayanlar, meyhaneye gitmeyi tabiî buluyorlardı. Taassupları akıl ve mantığa göre değil, sadece zevk ve eğlence anlayışlarına göre ayarlanıyordu. Taassubun, riyânın kardeşi olduğunun daha açık bir belirtisi güç bulunurdu.

Sonradan Harput ve Elazığ'a defalarla yolum düştü. Nüfusu boşalan ve takım takım camileriyle beraber harabe halini alan Harput'u; içinde yıllarca Amerikalılar'ın Harput Koleji'ni yaşatan bu koca şehri gördüğüm zaman bu boşalmada Amerika'nın bir zamanlar binlik kafileler halinde nüfusu çektiğinin tesiri olduğunu düşündüm. Gidenlerden bir kısmı, sonradan geldiler, Elazığ'da yerleştiler, Amerika'da alıştıkları tarzda dükkânlar açtılar. Fakat büyük bir kısmı ticaret için diye gittikleri Amerika'da yerleştiler ve can verdiler. Memlekete gelip aile kuranlar ve beraberce Amerika'da işlerinin başına dönenler bulundu, fakat Amerika'da evlenenler daha çok oldu. Garip bir tesadüf olarak bunlar hep Fransız aslından Kanadalılar'ı tercih ettiler.

İlk zamanlara mahsus olan dil öğrenmek düşmanlığı gitgide ortadan kalktı; İngilizce öğrenerek daha iyi işlere geçenler, para sahibi olanlar, toplu hayattan ayrılarak Amerika'nın her tarafına dağılanlar bulundu. Fakat şunu söylemek lâzımdır ki Amerika'da yerleşen Türkler arasın-

da memleket bağlılığı hiç sarsılmamıştır. Bu vatandaşlar, memleketle türlü türlü bağlarının kopmasına ve Türk konsoloshanelerine gittikleri sırada ekseri zaman güler yüz ve kolaylık görmemelerine, hatta "Kuyruklu Kürt" tarzında hakaretli sözlerle karşılanmalarına rağmen, anavatanı daima sevmişler, aralarında Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu teşkilatını eksik etmemişlerdir. İstiklâl Harbi'nden sonra Çocuk Esirgeme Kurumu başkanı Dr. Fuad Umay Amerika'daki Türkler arasında iâne toplamaya gittiği zaman binbir zahmetle biriktirilen paraların büyük bir kısmı toptan kasalarına akmış, Kurum'un Ankara'daki ilk tesislerinin meydana gelmesini mümkün kılmıştır.

Sonradan Türkler'in Worchester, Providence, Chicago, Manchester gibi kesif bir halde yaşadıkları yerleri de dolaştım, New York'un biri Anadolu'dan gelenler, diğeri Kıbrıs'tan gelenlere ait olan iki Türk kulübü ile de geniş temaslarım oldu. Bunlardan sırası geldiği zaman bahsederim.

Castine dehşet içinde

Ahmed Şükrü Esmer ile beraber Castine'da vapur iskelesine çıkınca, ucuzca fiyatlı bir pansiyonun adresini memurlardan sorduk. Tarif edilen yer, kasabanın yaz aylarında gelen lüks misafirlere mahsus büyük otelinin ta yanındaydı. Odalarımıza yerleştikden sonra yemeklerimizi nerede yiyeceğimizi sorduk. Şu cevabı verdiler:

"Ta şuracıkta Kaptan Brown adında eski ve emekli bir yelken gemisi kaptanı oturur. Gemisi ile açık denizlerde dolaşmış, hatta Japonya'ya, Çin'e gitmiş bir adamdır. Karısı iyi yemek pişirir. Vakit vakit yemek için bir kaç ücretli misafir kabul ederler. Kaptan'ın hoşuna gitmeniz sartiyle sizin için en iyi yemek yenecek yer orasıdır."

Kaptan Brown'a gittik. Yıldızımız derhal barıştı. Bizi yemeğe misafir olarak kabul ettikten başka sandalıyla istediğimiz zaman balığa çıkacağımızı ve bizimle beraber gelerek iyi yerleri öğreteceğini de söyledi. Karısı da bizi güler yüzle karşıladı.

İlk yemeğe oturmazdan evvel ev sahibimiz bize:
"Arkamdan gelin," dedi.

Bodrum katına indik. Karanlık yerlerden geçtik. Nihayet bir yerde durduk. Kaptan esrar dolu bir tavırla elimize birer şişe bira dayadı, bir şişe de kendisi için açtı, şu hitabede bulundu:

"Maine, içkinin şiddetle yasak bulunduğu bir eyalettir. Fakat ben açık denizlerde uzun yıllar dolaşmış bir deniz kurdu ve hür bir Amerikalı sıfatiyle hürriyetimin sınırlanmasına razı değilim. İçkinin benim için iyi olup olmadığına karar vermek, eyalet meclisine değil, bana düşer. İşte bunun için evimde kendi keyfim ve dostlarım için biraz kaçak içki bulundururum. Açık denizlerde dolaşmış bir kaptan sıfatiyle siz uzaktan gelen misafirlerime: 'Hoş geldiniz' der ve şerefinize kadehimi kaldırırım."

Ahmed Şükrü ile halimizden çok memnunduk. Kırlarda, ormanlarda geziyor, hemen her gün balığa çıkıyorduk. Dinç kafa ile kitap okumaya bol bol vakit ayırabiliyorduk. Bu esnada bütün Castine kasabasının: "İki müthiş barbar Türk buralara gelmiş, ormanda gizlenmiş, her an masum insanlara saldırmaları beklenmeli imiş," diye dehşete düştüğünün hatta bu Türkler'i aramak ve yakalamak için ormanlara grup grup silâhlı adamlar yollandığının hiç farkında değildik. Meğer Castine kötülüğü bilmeyen, hırsızlık, cinayet diye bir şey tanımayan, temiz, masum bir yer imiş. Hükûmet dairesinin avlusunda duran ve cezaevi adını taşıyan hücreye, kurulalıdan beri bir tek adam girmemiş. Kapılara kilit takmak hatıra bile gelmiyormuş. Herkesin herkese olan emniyeti böyle hudutsuzmuş. İki müthiş Türk'ün bu civarda dehşet saldığı haberi her tarafa yayılınca herkes civar şehir ve kasabalara hücum etmiş, kilit alarak evine taktırmış.

Biz, Türk akını hakkında ortalıkta dolaşan rivayetlerden habersiz olarak, her gün gezintilerimizi yapıyor, göz aşinalarımızla selâmlaşıyor, konuşuyorduk. Halk, Türk

deyince şalvarlı, yatağanlı, korkunç bakışlı mahluklar aradığı için ortalığa dehşet saçılmasına sebep olan Türklerin bizim olabileceğimiz kimsenin hatırına gelmiyordu.

Bir Ermeni kızı Bir gün şehir civarındaki bir ağaçlık tepede çimenlerin üzerine uzanmış, Şükrü ile beraber gazete okuyorduk. *New York Times* gazetesinin yüzlerce sahifelik Pazar sayısının ilâvelerinden birinde İstanbul Amerikan Kız Koleji'ne ait sahife dolusu bir resimli yazı önümüzde açık olarak duruyordu.

Bir aralık ak saçlı, gözlüklü bir hanım yanı başımızda durdu, bizi selâmladı. "Buradaki Congregational Kilisesinin vaizinin karısıyım. Adım Patterson'dır," diye kendini tanıttı. Bu sırada *New York Times* gazetesinin Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'ne ait makalesi gözüne çarpmıştı.

"Size bir şey sorayım: Türkiye'de Amerikan Koleji'ne ait yazıyı neden merak ettiniz? Bunu neden okuyorsunuz?"

"Merak ettik, çünkü Türk'üz."

"Ne, bu kasabada ölüm korkuları hüküm sürdüren, kendilerinden her saniye bahsedilen mühiş Türkler yoksa siz misiniz?"

"Bu kasabada ne gibi söylentiler dolaştığını sizden yeni duyuyoruz. Böyle bir şeyi kendimiz hiç sezmedik . Müthiş olmak iddiasında hiç değiliz. Sadece Türk olmak şerefiyle iftihar ederiz. Tahsil için Amerika'ya davet edilen ilk Türk talebe kafilesine dahiliz. Adlarımız Ahmed Emin ve Ahmed Şükrü'dür."

"Kocamla beraber biz Türkiye'den yeni geldik. Filistin'i, din tarihimizin mukaddes yerlerini dolaştık. İstanbul'a da uğradık. Her taraftan bir hayli hatıra eşyası topladık. Bu pazar günü kilise vaizinin ikametine mahsus olan evimizde bir hayır kurumu menfaatine sergi açacak, bu hatıra esyasını teşhir edeceğiz. Bu toplantıda sizin de bulunmanız çok münasip olur."

Şükrü'nün bir azizliği Bu daveti memnuniyetle kabul edeceğimizi söyledik. Kadın biraz yutkunduktan sonra tekrar söze başladı :

"Yalnız bir nokta var, size önceden söyleyeyim: Bizim evde misafir olarak genç bir Ermeni kızı kalıyor. Sizin dininizin bir Ermeni görür görmez derhal öldürmeyi emrettiğini bilmez değilim. Fakat Amerika'da olduğunuza göre, bir istisna yapmanız mümkün olamaz mı? Düşünün bir kere, burada polis var, adliye var, gazeteler var, dinî vazifenizi yapmanız yüzünden kıyametler kopacak, Castine'deki vakadan bütün Amerika'nın, bütün dünyanın gazeteleri bahsedecek. Hazır tahsil için ilk kafile olarak Amerika'ya gelmiş iken, her şey alt üst olacak."

Şimdi, Ahmed Şükrü Esmer, gayet ciddi tavırlı bir profesördür. Fakat o zaman şakadan, azizlikten pek hoşlanan afacan bir gençti. Kadına şu cevabı verdi:

"Şunu bilmeniz lâzımdır ki dinî vazife dinî vazifedir. Ermeni kıziyle her nerede karşılaşırsam vazifem yerine gelecektir. Tedbir alarak kızı korumak size düşer."

Mrs. Patterson uzun uzadıya düşündü, bir hadiseye sebep olmak, misafiri olan Ermeni kızının hayatını tehlikeye düşürmek istemiyordu. Fakat bizi karşılaştırmak, Castine kasabasını Türk-Ermeni ihtilâfının kanlı bir sahnesi haline getirmek, böylece Pazar davetini cazibeli ve heyecanlı bir hale koymak heves ve arzusundan da vazgeçemiyordu. Her türlü ihtimalleri zihninden geçirdikten sonra herhalde korunma tedbiri alınabileceğine karar verdi, ve bize dönerek dedi ki:

"Pekalâ, Pazar günü saat dörtte sizi vaizliğe mahsus evde bekleriz."

Hayal kırıklığı Castine denilen kasabaya sakin bir tatil hayatı geçirmek niyetiyle geldiğimiz halde işte şimdi heyecanlı vakaların kahramanı rolüne düşmüştük. Ermeni

kızının nasıl hareket edeceğini, bu komedinin nasıl biteceğini merak ediyorduk.

Pazar günü vaizin evine gidince bir de ne görelim? Kasabanın dinç, kuvvetli gençleri ellerinde lobutlar, sopalar olduğu halde sımsıkı bir cephe teşkil etmişler, "Dinî vazifelerini" yapmaktan geri kalmayacaklarını kendi ağızlarıyla söyleyen iki Türk'e karşı Ermeni kızını var kuvvetleriyle müdafaa etmeye, hiç olmazsa canını pahalıya satmaya karar vermişlerdi. Odada herkes biraz sonra kopacağını muhakkak saydığı katil vakasının heyecanı içindeydi. Heyecanların en yüksek bir perdeye vardığı anda Ermeni kızı, gençlerin müdafaa hattını arkadan yardı, ellerini uzatarak bize doğru koştu. Pürüzsüz bir Türkçe ile dedi ki:

"Şu aptal Amerikalılar'a bakınız, bizim birbirimizle dost hemşeriler olduğumuzu, aynı dili konuştuğumuzu bilmiyorlar, anlamıyorlar. Bizi birbirimize düşman sanmakla gülünç bir hale düşüyorlar."

'Aynı dili konuşan vatandaşla' biz derhal Türkçe olarak ahbapça konuşmaya daldık. Amerikalıları unuttuk. Onların hali cidden görülecek bir şeydi. Castine kasabasının küçük ölçüde bir Ermeni kitalinin sahnesi haline gelmediğinden, bütün Amerika'nın dikkatini kendi üzerine çekemediğinden dolayı hayal kırıklığına uğramışlardı. "Dinî vazifemizi" ihmal ettiğimizden, Ermeni kızını yok edecek yerde onunla dostça konuşmaya razı olduğumuzdan dolayı bize, belirttiği dostluk ve yakınlıktan dolayı Ermeni kızına kızıyorlardı. Bize karşı duydukları vehimlerin manasız ve gülünç olduğunu anlamakta ve bizi iyi karşılamakta gecikmediler. Fakat el üstünde taşıdıkları Ermeni misafiri affetmediler, onu geldiği yere gönderdiler. Mrs. Patterson gafını tamir için bize şu teklifte bulundu:

"Vaizliğe mahsus ikinci bir bina vardır ki burada misafir odalarımız bulunur. İki yatak odasiyle bir oturma oda-

sından ibaret olan bir katı size kiralayalım. Şimdi bulunduğunuz yerde verdiğiniz kirayı sadece bize verirsiniz."

Teklif edilen bina, tepede ağaçlar içinde, havalı bir yerdeydi. Yanında bir tenis yeri vardı. Vaiz pek hoş bir adamdı. Ailenin yetişmiş bir oğlu ve kızı da vardı. Sık sık kendilerine misafirler geliyordu. Böylece yalnızlıktan kurtulmuş, Amerikalılar'ı yakından tanımak fırsatını bulmuş oluyorduk.

Misafirler arasında Darmouth Koleji'nde vaizin sınıf arkadaşı olan ve Kansas'da Wichita şehrinde yerleşmiş bulunan Mr. Kimball ile eşi vardı. Kimball vakti hali iyi bir adamdı. Wichita'da hususî bir banka idare ediyor, çiftçilere borç para veriyordu. Ahbap canlısı, uyanık, her şeye meraklı bir adamdı. Castine'da bulunduğu müddetçe hep bir arada bulunduk ve ben kendisiyle temelli bir dostluk kurdum. Sonra ben Wichita'ya defalarla gitmek ve dostluğu ilerletmek imkanını buldum. Wichita adeta benim Amerika'daki evim oldu. İçini dökmekten pek hoşlanan Kimball, Amerika'da bulunduğum müddetçe ve ondan sonra ölümüne kadar bana on beş, yirmi sahifeye kadar varan mektuplar yazdı.

Dostumuz Agnidi, yola çıkarken, bize şunu söylemişti:

"Eğer gittiğiniz yeri beğenirseniz, gelecek tatilde de ben oraya giderim. Beni gıyabî olarak, orada edineceğiniz dostlara tanıtın."

Vaiz'in sağır bir ahçı kadını vardı. Türkçe öğrenmeye merak etmişti. Ahmed Şükrü, bu meraktan faydalanarak, Agnidi'ye bir azizlik yapmaya karar verdi. Kadının Türkçe'sinin biricik muhatabının gelecek tatilde mutlaka oraya göndereceğimiz Agnidi olacağını düşünerek, kadına meselâ "Hoş geldiniz" yerine "Cehennem ol", "Günaydın" yerine "Allah canını alsın" demeyi öğretti. Kadının öğrendiği bütün Türkçe ona göreydi.

Castine'dan ayrılırken, bir arkadaşımızın gelecek tatil-

de oraya geleceğini Vaiz'in ailesine de, ahçı kadına da söylemiştik. Kadın Türkçe'sini kullanmak için böyle bir fırsata kavuşacağına çok sevinmişti. Agnidi hareket zamanını önceden haber verdikten sonra Castine'e varınca, sağır ahçı kadın en nazik tavriyle kapıyı açmış, Türkçe:

"Cehennem ol.." diye haykırmış.

Neye uğradığını anlamayan Agnidi, biraz şaşaladıktan sonra eşyasiyle beraber sokakta kalamıyacağını düşünmüş, talihini bir defa daha denemiş. Bu defa da "Allah canını alsın" sözüne muhatap olunca, ciddi surette gücenmiş, uzaklaşmaya hazırlanmış. Bereket vaizin eşi yetişmiş, mesele anlaşılmış, iş tatlıya bağlanmış...

1,5 yılda diplomaya kavuşuyorum Castine'dan dinlenmiş olarak New York'a döndükten sonra var kuvvetimle derslere sarıldım. Üniversite hayatı o kadar anlayışla akıyordu ki çalışmak ve öğrenmek bir zahmet ve yorgunluk değil, adeta hazlı bir eğlence halini alıyordu. Dersler haricinde devamlı olarak yardımcı kitap okumama, seminer derslerinde raporlar hazırlamama, Amerikan gazetelerine sık sık yazı yetiştirmeme rağmen, ilk önce *Yeni Gazete*'ye, sonra *İkdam* gazetesine haftada bir kere olsun Amerika mektupları yazmaya vakit ayırabiliyordum. Eve de her hafta uzun raporlar tarzında mektuplarla her yaptığımı etraflı surette anlatıyordum. Bir taraftan da Türk basınının tarihi, gelişme tarzı ve hal şartları hakkında Master of Arts (yani lisans) derecesine ait tezimi hazırlıyordum.1912 yaz sömestrinin sonunda imtihanların hepsini verdim, icapların hepsini yerine getirdim ve diplomamı aldım. Amerika'nın liseden çok fazla olan college'lerinden derece almak suretiyle Columbia Üniversitesi'ne girenlerin oradan yüksek tahsil derecesi almaları için en az iki yıl okumaları lazımdı. 1911 Şubat'ının beşi ile yaz tatili arasında geçen aylar bir hazırlık devresi diye ka-

bul edilirse, asıl tahsilimi iki sömestrde yanî tek yılda bitirmiş ve diplomamı almıştım. Bundan sonraki tahsilim doktora adayı olarak devam edecek, kısa olan tezimi bir kitap haline koymam, bastırmam lazım gelecekti.

Memleket hasreti Birbuçuk yıllık ayrılıktan sonra memleket hasretini şiddetle duyuyordum. Babama, anneme, kardeşlerime, Selanik'de kalmış olan amcama çok düşkündüm. Tatil aylarına ait maaşlarımı yol harçlığı yapmak suretiyle 1912 yılının yaz tatilini memlekette geçirmek için bir plan yaptım.

Ucuz bir vapurla İngiltere'ye gittim. İzmirli baba dostum Ali Rıza Bey, Cambridge'de Türkçe hocalığı ediyordu. Onu ziyaret ettim. Cambridge Üniversitesi'nin muhitinde birkaç gün vakit geçirdim. Sonra Berlin'de eski hocam Prof. Szamatolski'yi görmeye gittim. İstanbul'da Büyükada'da, Hristos'daki bir evde yaz tatilimi geçirdim. Bu arada Selanik'e gittim. Amcamın yanında beş, on gün kaldım, doğduğum şehrin havasını hazla teneffüs ettim. Kısa bir müddet sonra Balkan Harbi adlı kıyametin kopacağına Selanik ve Rumeli'nin elimizden gideceğine dair ortada hiçbir belirti yoktu. Memleketin mukadderatını sevk ve idarede baş rolü oynayan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi ve 'Hürriyetin Kâbesi' sıfatiyle Selanik, anavatanın en sağlam ve hassas bir parçası gibi görünüyordu.

Kanada'yı ziyaret Dönüş seyahatinde Londra'da bir hafta kadar kaldıktan sonra Kanada'yı ziyaret için bir plan yaptım. Cunard Şirketi'nin bu hatta eski ve yavaş vapurları işliyordu. Hele Ausonia adlı bir vapur, Okyanus'u Quebec ve Montreal'a kadar on üç günde aştığı için yavaşlık rekorunu kırıyordu. Ona göre de ucuzdu. Bu on üç günlük yolculuk altmış dolara yapılıyordu. Akıl edip Cook'dan Toronto ve Niagara Şelâlesi yoliyle ta New York'a

kadar tren biletimi aldıktan sonra vapura bindim. On üç günlük deniz yolculuğu hiç fena geçmedi. Hoş yol arkadaşlarıyla tatlı şekilde tamamlandı. Vapurun Quebec'de kaldığı müddet içinde kültür bakımından Fransa'nın bir parçası olan bu şehri dolaştım. Yarısı İngiliz, yarısı Fransız diliyle konuşan Montreal'ı da hoş buldum.

Seyahatimin Kanada'daki son merhalesi Toronto idi. Burada bir kaç gün kalacak, vapurda ahbap olduğum Toronto Üniversitesi öğrencileriyle beraber üniversiteyi dolaşacaktım. Üzerimdeki para beni Toronto'ya kavuşturacak kadardı. Orada King Edward Oteli'nde bir oda ayırtmış ve aylığımı o otel adresine göndertmesini New York'da bulunan Cevat Eyüp'ten rica etmiştim. O da bana şunu yazmıştı: "Mektubunu aldım. Hiç merak etme Toronto'ya geldiğin gün para telgraf havalesiyle elinde bulunacaktır."

Halıcı Babayan Toronto'ya vardığım zaman ilk yaptığım iş, 'Emin' veya 'Ahmed Emin' adına bir telgraf havalesi olup olmadığını sormak oldu. "Hayır" diye cevap aldım. Tabiî olarak da meraklandım. Cevat'a telgraf çekip soracak param yoktu. Yalnız bir kartpostal yazarak para hakkında derhal haber beklediğimi anlattım.

Artık aklımda ne Toronto'yu görmek, ne de Toronto Üniversitesi'ni dolaşmak vardı. Her saat başı gişeden telgraf veya mektup soruyordum. Telgraf veya telefon için aranan adamların isimlerini küçük garsonlar haykırdıkları zaman helecanla kulağımı kabartıyordum. Hayır benim adıma benzer bir ad yoktu. Yalnız "Mr. Bey" adında birini tekrar tekrar arıyorlardı. "Ne garip soyadı, ne tesadüf..." diye kendi kendime söylendim.

Günler birbirini takip ediyor, otel hesabım kabarıyordu. Bu birinci sınıf otelde pansiyon usulü yediğim güzel yemekler boğazıma tıkanıyordu. Çare diye telefon kitabı-

nı alt üst ettim. Hayır, Toronto'da Türk fahrî konsolosu filan yoktu. İyi Almancam ile Alman konsolosuna müracaat fikrinin üstünde durmaya cesaretim yetmedi. Amerika'ya, ümidlerle gelip işsiz kalan kendi vatandaşlarından serserilerle uğraşmaktan hiç süphesiz bıkmışlardı. Bir ecnebiye baş bile çevirmeyeceklerdi.

Toronto'da bir kaç Ermeni halı tüccarı bulunduğunu, telefon kitabının meslek kısmı gösteriyordu. "Bunlar belki Türkiye'den gelmişlerdir. Belki Türkçe bilirler, belki yakınlık gösterirler" ümidiyle mağazalardan bir kaçının önünde defalarla dolaştım. İçeri girmeye cesaret etmedim. Nihayet otel civarındaki Babayan halı mağazasını gözüme kestirdim. Bütün cesaretimi toplayarak içeri girdim. Karşıma çıkan sevimli yüzlü bir adama Türkçe bilip bilmediğini sordum. Müspet cevap alınca ferahlık duydum. New York'da Columbia Üniversitesi'nde okuduğumu, tatil zamanı memlekete gittiğimi, dönüşte Kanada'yı görmek hevesine düştüğümü, aylığımın buradaki otele gelmesi lazım gelirken her halde bir yanlışlık yüzünden elime geçmediğini, saat ve altın kösteğimi teminat diye bırakarak otel hesabımı ödemek üzere on beş dolar istediğimi sesim titreye titreye anlattım. Saat ve kösteğimi çıkardım, uzattım, muhatabım cebinden para cüzdanını çıkardı. Bana on beş dolar uzattı:

"Saatine lüzum yok. Yolda ihtiyacın olur, New York'a varınca parayı yollarsın."

Paraya karşılık bir makbuz olsun vermeyi teklif ettim:

"Ona da lüzum yok. Sen yalan söyleyen bir adama benzemiyorsun. Gurbetteki hemşerilerin birbirlerine yardım etmeleri lazımdır," dedi.

Dünyayı çok dolaştım. Başım nice defalar sıkıldı. Bu kadar güler yüzlü ve tatlı bir tavırla Hızır gibi imdadıma yetişen bir adama nadir rast geldim. New York'a gider gitmez parayı yolladım, kalpten taşan hislerle bir teşekkür

mektubu yazdım. Bundan sonra Montreal'a defalarla yolum düştü. Gelişmiş bir halde olduğunu duyduğum Babayan Ticarethanesi'ne uğrayıp kalbimde kendilerine karşı ne kadar şükran hisleri sakladığımı anlatmayı çok istedim. Bir türlü fırsat olmadı.

Çilem dolmamış On beş doları alınca, otelin kasasına uğradım. Dünyalar benim olmuştu. Borcumu ödedim. Eşyamı aldım. Niyagara'ya doğru giden vapura binmek üzere otelin tam karşısındaki iskeleye yollandım. Bir de şu sözlerin karşısında kalmayayım mı?

"Bugünden başlayarak tarife değişti. Öğleden sonraki vapur seferleri kalktı. Amerikan sahiline ilk vapur yarın sabah kalkacaktır."

Hesabımı ödedikten sonra yanımda ancak yolda yemek yiyecek ve New York'da taksiye binecek kadar para kalmıştı. Babayan'lara giderek maruz kaldığım aksiliği anlatmak ve beş dolar daha istemek hatırımdan geçti, fakat yüzüm tutmadı. Bir kaç gündür kaldığım pahalı otele de dönemezdim. İskele civarındaki en sade manzaralı otele gittim. Yarım dolara geceyi geçirmeyi sağlama bağladım. Akşam yemeğini bir sandviçle atlattım.

Ertesi sabah eşyamı kendim taşıyarak vapura gittim. Eşyamı Amerikan sahilindeki istasyonun emanet yerine bıraktım. Program mucibince Niagara şelalelerini dolaştım. Nihayet tren vakti geldi. Aç aç trene bindim. Bir lokma ekmek alacak param yoktu.

Columbia Üniversitesi'ne en yakın istasyon diye Yüz yirmibeşinci Sokak istasyonuna indim. Buradan Cevat Eyüp'ün odasının bulunduğu 115'inci sokaktaki talebe yurduna Kuzey'den Güney'e yalnız on sokak vardı. Fakat Manhattan adasının en Doğu yerindeki istasyondan en Batı'daki Amsterdam Caddesi'ne varmak için adanın bir ucundan diğer ucuna kadar bir saatlik yol yürümek icap

ediyordu. Bu, boş elle yürümek için bile bir hayli yoldu. Hele yirmi dört saat açlıktan sonra ağır bir yükle bunu aşmak çok zor ve sıkıntılı bir şeydi. Her beş, on adımda bir durarak, beni bu hale düşüren Cevat Eyüp'e söylenerek eşyamı taşıdım. Nihayet yurdun en üst katında Cevat'ın Agnidi ile beraber oturdukları odaya kavuştum. Kapıyı vurdum. Kapı açılınca, üç aylık ayrılıktan sonra iki candan arkadaşla hoş beş edecek yerde içimde biriken bütün şikayet hisleriyle bağırdım:

"Cevatcığım, bana niçin bunu ettin?"

"Ben ne yaptım?"

"Para göndermeni bildirdiğim halde yollamamışsın, bu yüzden başıma gelmeyen sey kalmadı."

"Nasıl göndermedim. İşte makbuzu... Hem gönderdim, hem de sana iltifat olsun diye Emin Bey adresine telgraf çektirdim."

Ağzım açık kaldı. Cevat'ın bana bir azizlik yapmak istemediğine, o saniyede aklına öyle estiği için iltifatta bulunmak istediğine ve ecnebi bir memlekette olduğunu unuttuğuna şüphe yoktu. Fakat telgrafi alanlar Bey kelimesini bir unvan diye değil, bir soyadı diye kabul etmişler ve "Emin Bey'i" değil, "Mr. Bey'i" aramışlardır. Bütün aksilikler de bu yüzden başıma gelmişti.

Bereket Cevat'la Agnidi'nin (biz Aghnides'e böyle diyorduk) kahvaltılık nevaleleri varmış. İlk iş olarak karnımı doyurdum, nefes aldım. Sonra seferber olduk. Eşyaları benim tahsil yılının başı için seyahate çıkmazdan evvel tuttuğum, üç blok, yanî üç sokak uzaktaki odaya elbirliğiyle taşıdık.

Beylik, Paşalık Yıllarca sonra Türkiye'de 'Bey' veya 'Paşa' unvanı Atatürk'ün emriyle kalktığı zaman bu unvan yüzünden 1912'de başıma gelenler ve başka seyahatlerimde de uğradığım zorluklar hatırıma geldi, çok sevin-

dim. Bu arada 1929'da Curtiss/1 Wright Havacılık Şirketi'nin davetlisi olarak, o zamanki Hava Kurmay Binbaşısı Şefik, Kurmay Yüzbaşısı Ferruh, Üsteğmen Kâzım, Yılmaz Şirketi'nden Muhlis beylerle beraber yaptığımız seyahatin hatırası zihnimde tazelendi. Yanımıza mihmandar diye verilen emekli Deniz Binbaşısı Robertson, gezdiğimiz yerlerde, bizi adım başına Şefik Bey, Ferruh Bey, Kâzım Bey, Muhlis Bey, Emin Bey diye tanıtıyordu. Türk Hava Heyeti hangi garip tesadüfle hep 'Bey' ailesine mensup beş kişiden kurulduğu her yerde merak konusu oluyor, uzun uzadıya izahata girişmek lazım geliyordu.

Paşalığa gelince, buna dair hoş bir hatıram var. İsimlerin sonuna takılan 'Bey' ve 'Paşa' unvanları kalktığı zaman oğlum Tunç Yalman beş altı yaşındaydı. Paşalık unvanının yasak edildiğini ve paşalara ismin önüne gelmek üzere general denileceğini duyunca, kendisine her vesile ile Paşa diye hitap eden dadısına şu ihtarda bulundu :

"Dadı, Paşalık kalktı, bana artık Paşa deme... Mutlaka bir sey demek istiyorsan, General Tunç dersin."

Gazeteciliğim ağır bastı

İstanbul'dan New York'a dönünce, her sömestrin başında olduğu gibi, kayıt muamelelerinin yapıldığı binaya gittim. Benim kayıtlı bulunduğum Siyasî İlimler Fakültesi'yle bazı derslerini almaya devam etmek istediğim Columbia Öğretmenler Koleji'nin kataloglarını aldım. Derslerimi seçtim. İcap eden kayıt listesini doldurdum. Biz beşimiz, istediğimiz kadar çok ders alabilirdik. Derslerimiz ücrete tabi değildi, hududu yoktu.

Bu işleri yaparken, Columbia Pulitzer Gazetecilik Mektebi'nin ders katalogu diye bir broşür gözüme ilişti. *World* gazetesinin sahibi olan Pulitzer ismindeki gazetecinin bir gazetecilik mektebi kurmak üzere Columbia Üniversitesi'ne milyonlarca para bıraktığını, üniversitenin de bunu kabul ettiğini hayal meyal duymuştum. Pulitzer'in hikâyesini de az çok biliyordum: Lehistan'dan muhacir olarak New York'a gelen bir Musevi çocuğu imiş. Sokaklarda gazete satmakla hayata başlamış, sonra matbaa için-

de şuraya, buraya koşturulan bir çırak diye bir gazeteye kapılanmış. Çok istidatlı imiş, dil öğrenmiş, yıllarca uğraştıktan sonra muhbir olmuş, sonra yükselmiş, New York'un en çok satılan gazetesinin sahibi mevkiine varmış ve gazeteci olmak isteyen gençlerin kendisi gibi zahmet çekmeden mesleği öğrenmelerini mümkün kılmak üzere bir gazetecilik mektebi kurmayı aklına koymuş.

Demek ki ben hiç farkında olmadan, mektebin binası meydana getirilmiş, her türlü tertipler tamamlanmış, kadrosu bir araya konulmuş ve 1912 sömestrin başında mektebin kapıları açılmış.

Kolej'de, yetişkin öğrencilere mahsus yüksek bir meslek eğitimi vermek üzere açılan mektebin programını ve ders cetvellerini ele alıp gözden geçirir geçirmez, gözümün önünde yeni ufuklar açıldı. Küçükten beri gazeteciliğe karşı duyduğum sevgi ayaklandı, Anadolu'da hocalık etmek heveslerim ikinci dereceye indi. İçimde şu his uyandı: Benim için yeni ve yaman imkanlar ortaya çıkmıştı. Bunlardan mutlaka faydalanmalı idim...

Mektebin ilk müdürünün o zamana kadar *Philadelphia News* gazetesinin başyazarlığında bulunan Dr. Talcott Williams olduğunu sordum, öğrendim. Doğruca odasına gittim. Dedim ki :

"Dr. Williams, ben Türkiye'den gelmiş bir öğrenciyim. Doktora talebesi olarak sosyoloji, tarih ve ekonomi okuyorum. Fakat buraya gelmezden evvel üçbuçuk yıl gazetecilik ettim. Eğer izin verirseniz, ilâve ders şeklinde mektebinizde bazı dersler almak, sizin tecrübenizden faydalanmak, sevdiğim meslekte ilerlemek istiyorum."

Kır bıyıklı, gözlüklü, sevimli tavırlı müdür, bu sözlerim üzerine yerinden fırladı. Bana doğru yürüdü, ellerimi tuttu, şu hitapta bulundu:

"Ben öyle bir fırsatı çoktan beri arıyordum ve bekliyordum. Ben Türkiye'de Mardin'de doğdum. On altı yaşıma

kadar orada yaşadım. Doğduğum, ilk gençliğimi geçirdiğim memlekete borçlarım var. Sizin iyi, idealist, başarılı bir gazeteci olarak yetişmenize ve memleketinize hizmet etmenize yardım etmek suretiyle borcumu ödemek istiyorum."

Geçirdiğim tecrübelere ait sualler sordu. Genç yaşımda yıllarca *Yeni Gazete*'ye başyazı yazdığımı duyunca dedi ki:

"Mektebin ders programındaki umumi malumatla ilgili dersleri sen zaten başka şekillerde alıyorsun. Bu sene başyazı hakkında vereceğim ameli derse katılırsan, gelecek sene gazeteciliğin tarihine dair vereceğim dersi takip edersen, asıl ders programın sekteye uğramadan gazetecilik mektebinden azamî faydayı sağlamış olursun. Amerika'yı dolaşman, tanıman, buradan azamî derecede öz alman için ben elimden geleni yapacağım, doğduğum memlekete borç ödemek fırsatını kaçırmayacağım."

Bir gazete çıkıyormuş gibi... Başyazı dersi sabahları erkenden veriliyordu. Sabah gazetelerini okuduktan sonra sınıfa yetişiyorduk. Günün başyazılarında münakaşaya muhtaç meselelerin neler olduğunu uzun uzadıya gözden geçiriyor, hangi meselelerin üzerinde durmak lazım geldiğine beraberce karar veriyor, başmakale yazmak vazifelerini aramızda paylaşıyorduk. Makalelerimi yazı makinasıyla yazmak için taksitle bir makina aldım. Makaleler, üniversite postahanesinde Dr. Williams'ın kutusuna saat damgasiyle teslim ediliyordu. Ertesi sabah Müdür, her birimizin başyazısı hakkında kanaatlerini söylüyor, sonra aynı şekilde münakaşalar ve vazife taksimleri oluyordu. Bir tarafta yeni bir piyes oynandığı zaman bunu görmeye gidiyor, tenkidi geceden yazıyor, yine saat damgasıyla postahaneye bırakıyorduk.

Dr. Williams'ın evine sık sık meşhur adamlar geliyordu. Her defasında Batı 117'nci sokaktaki eve ben mutlaka davetliydim. Görüş zaviyemin genişlemesi için misafirleri ba-

na tanıtıyor, bana sık sık kendileriyle konuşma vesileleri veriyordu. Bazen tek başıma evine çağırılıyordum. Başbaşa uzun uzadıya konuşuyorduk. Böyle konuşmalar daima birer kâse yoğurt yemekle bitiyordu. Gazetecilik Mektebi Müdürü her akşam yatmazdan evvel evde itina ile yapılan yoğurtlardan mutlaka bir kâse yerdi.

Müdür'ün Adana'da doğan ve anadili gibi Türkçe konuşan iki yeğeninden biri ile çeşitli tarih derslerinde beraberdim. Genç kızlık adı Miss Chambers olan bu yeğen, sonra St. Lawrence Üniversitesi'nin rektörü olan Prof. Sillee ile evlenmiş, o vazife sona erince, karı koca her ikisi de İstanbul'daki Amerikan kolejlerine profesör olmuşlardı. Bu iki yeğen sebebiyle Müdür'ün evinde sık sık Türkçe konuşmalar işitilirdi.

Dr. Williams'ın evi, benim Amerika'daki evim olmuştu. Her adımda yardımcı eli bana uzanıyordu. 'Modern Türkiye'nin Gelişmesinin Basın Yoluyla Ölçülmesi' başlığını taşıyan doktora tezimin hazırlanmasında da bana fikirler veriyor, eseri sahife sahife okuyor, İngilizce'sinde şiveye uymayan noktaları işaret ediyordu.

Amerika ile yakından tanışma

1912-1913 ders yılı sona erdiği zaman ben İstanbul'a gitmeyi, tatili orada geçirmeyi, ortalığın halini görmeyi tabiî sayıyordum. Veda etmek üzere bir gün Dr. Williams'ın bürosuna gittim. Seyahat için tertipler almış, geleceğimi İstanbul'a yazmıştım.

Ben İstanbul'a gitmekten bahsetmeye başlar başlamaz Dr. Williams sözümü kesti:

"Şuradan şuraya gidemezsin. Nasıl olsa bir gün memleketine döneceksin, bütün ömrün orada geçecek. Tatil zamanını Amerika'yı yakından tanımak için kullanman çok yerinde bir şey olur. Ben senin için büyük bir program hazırladım, bütün teferruatı düşündüm. Bak anlatayım: Amerika'nın her tarafında çıkan küçük gazeteler tarafından kurulmuş National Editorial Association [Milli Gazete Editörlüğü Cemiyeti] var. Bu cemiyet her yıl kongresini memleketin ayrı bir yerinde yapar. Gazeteciler kongre yerine aileleriyle beraber giderler, kongreden son-

ra o civarda gezintiler yaparlar. Bu sene kongre Amerika'nın batı eyaletlerinin başlangıcı olan Colorado'da, Colorado Springs şehrindedir: Beni oraya bir konuşma yapmak üzere çağırdılar. Gelemiyeceğim, fakat kendi yerime seni yollayacağım hakkında bir cevap verdim. kabul ettiler. Kongre zamanına kadar olan haftaları iyi kullanmam için bir plan yaptım ve dost meslekdaşlarıma tavsiye mektupları yazdım. Colorado'ya gidip gelme biletini alacaksın. Bu bilet sana istediğin yerde istediğin kadar kalmak hakkını verir. İlk durak Pittsburg olacak, sonra Chicago'ya gideceksin. Orada *Inter Ocean* adında bir idealist ve ileri görüşlü gazete çıkıyor. Onun yazı heyetinde iki hafta çalışacaksın, sonra *St. Louis Post Dispatch*, *Louisville Courrier-Journal*, *Kansas City Star* gibi belli başlı gazetelerin yazı heyetlerinde tecrübe göreceksin. Kongrede küçük yerlerin gazetecileriyle ahbap olacağına göre küçük yerlere yolun düşecek, Amerikan hayatında çok ağır basan böyle yerlerle ve gazeteleriyle de aşinalık peyda edeceksin.

Müstesna bir fırsat Doğduğu memlekete borç ödemek gayretiyle Dr. Williams benim önümde öyle imkanlar açıyordu ki, Amerika oldu olalı başka bir yabancı talebeye böyle bir şeyin nasip olduğunu sanmıyorum. Aşağıda anlatacağım gibi, mektep müdürü, işi bu programla bırakmadı. Tatil aylarımın geride kalan kısmı için de bana yeni yeni imkanlar verdi.

Doğduğu memlekete borç ödemek gayretiyle Dr. Williams'ın mektupları sayesinde birinci sınıf gazetecilerle tanıştım. Şehrin en dikkate layık taraflarını kısa zamanda dolaştım. Gittiğim yerlerin hepsinden ayrı ayrı bahsedecek değilim. Yalnız başımdan geçen özelliklerin üzerinde duracağım. Chicago'dan *Inter-Ocean* gazetesinde iki hafta çalışmak, benim için yaman bir tecrübe oldu. Gazetenin her servisinde iş görmek fırsatını bana verdiler. Günün çe-

şitli saatlerinde yapılması mutat olan toplantı ve münakaşaların hepsine, söz sahibi olarak, katıldım. Çok fazla idealist ve dürüst olduğu için uzun bir ömür sağlamayan bu gazete, bence Amerika'da girişilen en temiz gazetecilik teşebbüslerinden biridir.

Vatanî vazife O sıralarda Rumeli'nin her tarafında facialar oluyordu. Serfice ve Kerebene tarafından Amerika'ya kaçanların Chicago civarında demiryolu inşaatında çalıştıklarını duymuştum. Gazete vasıtasıyla onların yerini buldum, aralarında uzun saatler geçirdim. Facialarının tüyler ürpertici tafsilatını öğrendim. İlk iş olarak ***Inter-Ocean***'da bunlara dair bir, iki yazı yazdım. Sonra her gittiğim yerde bu işe devam ettim. Böylece Dr. Williams, Balkan Harbi'nin en acıklı bir devrinde bana Amerikan basını ile sıkı sıkıya temasa geçmek ve geniş ölçüde vatani vazife yapmak için yaman bir fırsat vermiş oluyordu.

Chicago'da Anadolu'dan gelmiş vatandaşlar da vardı. Bunların kahvesini buldum. Sivaslı Hasan Efendi isminde birisi ile karşılaştım, Koyu İttihadçı bir adamdı. Benim ***İkdam*** gazetesinde yazı yazdığımı duyunca, bunu pek yadırgadı. Dedi ki:

"Bu gazete, Prens Sabahattin'in fikirlerini tutuyor, İttihadçılar'a karşı geliyor. Prens Sabahattin'in 'Adem-i merkeziyet ve geniş salâhiyet' diye tutturduğu fikirler, memleketimizde çöküntü yaratacak şeyler değil midir?"

Şöyle cevap verdim:

"***İkdam***, en eski gazetemizdir. Benim yaptığım şey, Amerika'nın gelişmiş âleminde gördüğüm yenilikleri vatandaşlara duyurmak, böylece felâket günlerinde ikiliği bırakarak, elbirliği ile memleket menfaatlerini düşünmeye, okuyucularımı teşvik etmektir. Fakat sizin de Prens Sabahattin hakkında görüşlerinizin yerinde olmadığını kabul etmeniz lazımdır. Amerika'dasınız, Burada her eyaletin,

her şehrin, hatta her küçük kasabanın kendi mukadderatını sevk ve idare etmek imkanına sahip olduğunu, bu sayede geliştiğini görüyorsunuz. Halbuki memleketimiz sıkı bir merkeziyet ve vasilik sisteminin baskısı altında inliyor, eli ayağı bağlı duruyor. Bu örneklerden bizim de ders almamız lazım gelmez mi? Hele sizin gibi Amerika'yı gören ve kafası işleyen bir insan Prens Sabahattin'in fikirlerini bu kadar taassupla nasıl reddeder?

Gerek Hasan Efendi ve gerek arkadaşları, iki yıl evvel Prebody'de gördüğüm Harputlu debbağ işçilerine nisbetle çok ileri fikirli sayılabilirlerdi. İngilizce öğrenmeyi kendi aralarında yasak etmeye kalkışmıyor, dil bilmeyi kendi işleri, güçleri için bir başarı yolu sayıyorlardı.

St. Louis'de *Post-Dispatch* gazetesi bana sütunlarını açtı. Balkan Harbi'nde Türkiye'nin maruz olduğu kahpeliklerin, müdafaasız Türk halkına karsı reva görülen vahşetlerin hikâyesini anlattım. Chicago'da rast geldiğim kurbanların ağzından duyduğum tafsilâtın ürpertisi altındaydım. Duyduklarımı bütün ateşiyle sütunlara aksettirmiş olacağım ki St. Louis'de çıkan *Globe* gazetesi bu ıstırapları yakından duydu, buna dair bir başmakale yazdı ve beni matbaasına çağırdı. Türkiye'nin Genç Türk İhtilali'nden sonra yardım görecek ve demokrasi hayatı hesabına benimsenecek yerde, nasıl suikastlara uğradığına dair kendileri için uzun bir yazı yazmamı istediler. Bu canıma minnetti, yazıyı derhal yetiştirdim.

İngiliz parmağı Büyük kısmı Missouri eyaletinde, nehir ötesi küçük bir kısmı Kansas'da bulunan Kansas City'de *Kansas City Star* adlı çok iyi bir gazete çıkar. Dr. Williams'ın mektubu üzerine burada da pek iyi karşılandım. *Post* ve *Globe* gazetelerinde çıkan yazılarımı göstermem üzerine başyazar, benim kendileri için de bin kelimelik bir yazı yazmamı istedi. Otele kapandım derhal ya-

zıyı yazdım. Fakat sonradan New York Kütüphanesi'ndeki koleksiyonu gözden geçirdim ve anladım ki bu yazı hiçbir zaman gazetenin sütunlarına geçmemiştir. Bunun sebebi de gazetenin dış politika sütununu bir İngiliz yazarın idare etmesidir. Zaten daha Kansas'da iken başyazarın samimî hareket tarzına karşılık, genç İngiliz yazardan pek soğuk bir muamele görmüştüm. Yine sonradan tamamladığım bir araştırmaya göre 1912'de Amerikan gazetelerinde, Amerikan aslından dış yazar yoktu. *New York Times*, o sıralarda cok nüfuzlu bir gazete olan *Springfield Republican*, *Boston Herald*, *Detroit News* gibi bir çok gazetelere, *Star*'da olduğu gibi ve hiç şüphesiz bir sistem dahilinde, İngiliz dış yazarlar geçirilmişti. Bu suretle 1912 Amerikası dünya davalarını İngiliz gözüyle görüyordu ve tam bir istiklal ve bilgi içinde bizzat bir hüküm ve karara varmak imkanından mahrum düşürülmüş oluyordu. Bu noktanın okuyucularım tarafından hatırda tutulmasını ve bundan evvel 31 Mart hadisesi hakkında verdigim malûmatla ve Mebusan Meclisi'ndeki hadiselerin kaynağına, Trablusgarp Harbi'ne, Mahmud Şevket Paşa'nın şahadetine ve Balkan Harbi'ne dair bundan sonra gizli İngiliz parmağının rölüne dair girişeceğim tahlillerle birleştirilmesini rica ederim.

Colorado Kongresi Amerika'nın küçük şehir ve kasabalarında çıkan gazetelerden seksen kadarının sahibi 1912 kongresini yapmak üzere aileleriyle beraber Colorado Springs şehrinde toplanmışlardı. Bu, onlar için hem ortak dava ve menfaatlerine ait meseleleri gözden geçirmek ve kararlara bağlamak vesilesiydi, hem de yıllardan beri meslek arkadaşları arasında peyda ettikleri ahbaplarla beraber gezmek, eylenmek fırsatıydı. Kongrenin programlı kısmı iki gün sürdü. Bu arada Dr. Williams'ın vekili sıfatiyle beni de kürsüye çağırdılar, onun verdiği mesajı

okudum ve Türkiye'ye ve Balkan Harbi'ne dair sordukları suallere uzun uzadıya cevap verdim. Kongreden sonra on günlük bir gezinti de vardı. Denver'i, üniversite şehri Boulder'i, Pueblo altın madenlerini dolaştık. Her tarafta ziyafetler, eğlenceler, danslar vardı. Çok hoş vakit geçirdim, pek çok sey öğrendim. Dr. Williams'ın tahmini doğru çıktı. Küçük şehirlerde çıkan gazetelerin sahipleri arasında bir hayli ahbap edindim.

Bunlardan Indiana eyaletinin Franklin şehrinden bir gazeteci, bu şehri görüp tanımak, gazetesinde çalışmak üzere beni bir kaç gün için evinde misafir olmaya davet etti. Esmer, yeşil gözlü, içli, çok bilgili kızı kongreye ve gezintilere katılmıştı, ahbap olmuştuk. Fakat bu ahbaplık 24 yaşımda bana cazip görünecek yerde Amerika'da mesuliyet altına girmek bakımından beni korkutmuştu. Bütün ısrarlara rağmen dostumun evinde misafir olmayı kabul etmedim, otelde kaldım. Ondan sonraki günlerde cereyan eden hadiseler, ihtiyatlı davranmakta çok haklı olduğumu belli etti. 'Miss E.' nin yakın bir zamanda çok sevdiği ablasını kaybettiğini ve çok üzgün olduğunu biliyordum. Küçük şehre vardığımın ertesi günü kız beni ablasının mezarına götürdü. Sonra hemşiresinin neşeli, ümitli bir insan olduğu, kısa bir zamanda sönüp gittiği, hayata bağlanmanın manası olmadığı, bu yükten bir an evvel kurtulup ebedi rahata kavuşmaktan hoş bir sey bulunamayacağı hakkında heyecanlı bir konuşma yaptı.

Gösterdiği arzu üzerine bir gün sonra beraberce Indianopolis sehrine gittik. Washington Monument adında yüksek kulenin tepesine tırmandık. Orada kız gayet ciddi bir tavırla dedi ki:

"Size çok cazip bir teklifim var: Bu saniyede beraberce karar verelim, kendimizi buradan boşluğa atalım, ani surette beraberce rahata kavuşalım. Bütün dünyanın gazeteleri hadisenin üzerinde dururlar, elele ölümümüz, büyük

manşetlerle milyonlarca okuyucuya duyurulur. Ölümün daha hoş bir şeklini biliyorsanız söyleyin..."

Kıza söyle cevap verdim:

"Bana yaptığınız samimi teklifin ve gösterdiğiniz yakınlığın kıymetini pek iyi biliyorum. Başıma buyruk olsam, bunun üzerinde dururdum. Fakat buyruk değilim. Beş kişilik bir grubun bir mensubu sıfatiyle hükümetim tarafından Amerika'ya tahsile yollandım. Bütün ömrüm memleketime vakfedilmiştir. Bu ömre tasarruf edemem, vazifeden kaçamam. Söylediklerimin manasını elbette anlarsınız ve bana hak verirsiniz..."

Indiana'da kaldığım müddetçe bir daha kızla bu bahse dönmedik. Gazetede beraberce çalıştık. Ayrıldıktan sonra yıllarca kızla ve babasiyle muhabere ettim. Kızın iyi bir insanla evlendiğini, mesut olduğunu ve hiç süphesiz çok sevdiği hemşiresinin ölümü dolayısiyle geçirdiği kötümserlik buhranının üzerinde devamlı bir tesir bırakmadığını memnunlukla öğrendim.

Kongrede New Hampshire eyaletinin Concord şehrinde çıkan *Patriot* gazetesinin sahibi Ed. Gallagher ile de çok ahbap olmuştuk. Kongrenin iki bekârı ikimizdik. İçtiğimiz su ayrı gitmezdi. Ona Concord'a misafir gittim, dış meselelere ait başyazılarını ben yazdım. New Hampshire eyaletinin insanları arasına yerli bir gazeteci edasiyle karıştım. Bir Amerikan mahalli idaresinin istiklal ve rahatlık dolu havasını zevkle teneffüs ettim.

Wichita'lı oluyorum

Colorado'dan New York'a dönüş seyahatim esnasında yolumun Kansas'dan ve Wichita'dan geçmesine dikkat etmiş, biletimi ona göre almıştım. Maine'de, Castine kasabasında iken ahbap olduğum ve devamlı muhabere halinde bulunduğum Kimball beni en az bir ay kalmak üzere Wichita'ya çağırmıştı. Bana anne muamelesi yapan eşini hasta buldum, üzüldüm. Ne olduğu belli olmayan bu hastalık, gezip dolaşmasına, evde sık sık davetler yapılmasına mani olmuyordu. Ne yazık ki kadıncağızın kanser olduğu sonradan belli oldu. Ben ayrıldıktan bir kaç ay sonra söndü, gitti.

Kimball her şeye çok meraklı bir adamdı. Kansas'da içki satmak ve umumi yerlerde içmek yasaktı. Fakat eyaletin haricinden getirtmeye ve kendi sofrasında ahbaplariyle içki içmeye kanunî bir engel yoktu. Kimball da bundan faydalanarak, şarabın, şampanyanın, konyağın ve viskinin her nevini içine alan bir mahzen meydana getirmiş, her yeme-

ğin Fransız usullerine göre hangi şarapla bir arada yeneceğine dair derinden derine etüdler yapmıştı. Beni yakın dostlarına tanıtmak üzere vereceği bir ziyafetin tam alaturka olmasını, Wichita için bir hadise teşkil etmesini, gazetelere geçmesini gönlü istiyordu.

Benim yemek pişirmekte hiçbir tecrübem yoktu. Yalnız New York'un hücra bir köşesinde Türk işçileri için bir ahçı dükkanı olan Arnavut Fazıl Efendi ile son zamanlarda ahbap olmuş, bana pilav pişirmeyi öğretmesini rica etmiştim. Öğrendiğim usul şuydu: Bir tencereye iki ölçü et veya tavuk suyu, bir ölçü pirinç konulacak, pirinçlerin üzeri su kalmayıncaya kadar açık olarak kaynatılacak, sonra tereyağ kızdırılacak, içine bol taze domates suyu karıştırılacak, pirinçlerin üzerine dökülecek, tencere kapanacak, yavaş ateşte yarım saat pişecek...

Pirincin ne kadar su kaldırdığına göre bu tertip bazen iyi bazen kötü netice verdi. Fakat Wichita'da yaptığım pilav eşi az bulunur derecede yamandı. Bunun yanına domatesli şiş kebabı, cacık yaptım. Wichita'da arayıp bulduğum bir Suriyeli dükkancının ailesine bir patlıcan yemeği ve baklava yaptırdım. Kimball'un cins şarapları ve şampanyaları bunlara katılınca, güzel bir yemek oldu. *Wichita Eagle* gazetesi, davetlileri, yemek listesini, yemeklerin nasıl olduğunu uzun uzadıya yazdı.

Cennette cehennem azabı İşin bu tarafına diyecek yoktu. Gerek karşılıklı davetlerde ve gerek aza yazıldığım şehir kulübünde ve aydınların konferans ve münakaşalarına mahsus 'Pazartesi' kulübünde yeni yeni insanlarla tanışıyordum. Bu benim için Amerika'da yeni yeni ufuklar görmek, hayatın iç âlemine karışmak demekti. Fakat dostum Kimball bana sormadan yaptığı bir hareket beni zor bir mevkide bıraktı ve cennetin ortasında cehennem azapları çekmeme sebep oldu.

Mesele şu: Wichita'da bulunan bir kız koleji geceli musiki kursları tertip etmiş ve yüz kadar genç kızı bu kurslara yazdırmış. Kızlar, okulun tek ve iki, üç kişilik öğrenci odalarında yatacaklar; yemeklerini bir arada yiyecekler... Kimball, yaz münasebetiyle boş olan otellerde tek başıma sıkılacak, kulüpte yalnız yemek yiyecek yerde, beni kız okuluna pansiyoner olarak yazdırmayı münasip görmüş. Kolejin müdiresi de tuhaflıktan zevk alır bir kadınmış, demiş ki : "Harem hayatına alışmış olan bir Türk gencini, dört, beş değil yüz genç kız arasına hapsedelim, bakalım ne olur?"

Bu sözün cevabını ben vereyim: Berbat bir şey oldu. Yüz kızın gözü, tek erkek olarak benim üzerimde idi. Aynı masaya ve yanıma düşenlerle konuşacak söz bulamıyordum. Sade ve tabiî bir şekilde konuşmaya bir türlü alışamıyordum. Kızların arasında afet gibi güzeller çoktu. Bunlar arasında nutkum tutulmuştu. Fazla bolluğun kıtlık manasına geldiğini görüyor, anlıyordum. Türkler'in Amerika'daki fena şöhretini bildiğim için münasebetsiz bir şey yaparım, dedi-koduya sebep olurum, memleketimin şerefine leke sürerim diye ödüm kopuyordu. Delişmen kızlar beni bu kadar çekingen ve korkak görünce alay etmeye, sataşmaya başlamışlardı. Geçerken laf atıyor, koluma çarpıyor, beni çileden çıkartmak için ne mümkünse yapıyorlardı. En kötüsü, güneş banyosu yapmak üzere göğsü, bağrı açık bahçeye uzanıyorlar, yıkadıkları saçlarını kurutmak üzere omuzlarına döküyorlardı. Bu manzaraları perdenin arkasından gizli gizli seyretmemek elimden gelmiyordu. Fakat bunun zevkli tarafından ziyade mahrumiyet acısı ağır basıyordu.

Dostum Kimball'e halimi anlattığım zaman gülüyor ve diyordu ki:

"Ömrünün en ağır imtihanını geçiriyorsun. Cennetle cehennem arasında gidip gelmek, açık gözle rüyalar

görmek fena bir şey değil... Senin yerinde bir Amerikalı genç olsa, tabiî şekilde hareket eder, kızlarla ahbap olur, şakalaşırdı."

Acaba öyle mi? Ben yüze karşı bir tek erkek halinde bulunmanın baskısını her an şiddetle duyuyordum, ağzımı açamıyordum. Sonradan haber aldım: Kızlar benim vaizlik mesleğine hazırlanan bir genç olduğuma, kızlara bakmayı ve onlarla konuşmayı günah saydığıma karar vermişler.

'Watch Wichita Win' Gitgide Amerika'daki ikinci bir vatanım haline gelen Wichita şehrinin istasyonunun yanı başında, sadece çizilmiş güzel bir tak vardır. Bunun üstünde 'Watch Wichita Win' diye yazılıdır. Şehre ayak basanlara hitap eden bu sözler: "Wichita'nın davaları kazandığına, başarıdan başarıya gittiğine şahit ol, ey ziyaretçi..." manasına gelir.

Ben bu iddialı şehri yakından tanımayı aklıma koymuştum. İleriye doğru gidip gitmediğini anlamak için ziyaretim sırasında ne halde olduğunu kestirmem lazım geliyordu. Kimball'un ve diğer dostlarımın yardımıyla bir plan yaptım. Havanın çok sıcak olmasına rağmen, sabahtan akşama kadar dolaşıyor, şehrin, bir çoğu belediyeye tabi olan mektepleriyle, mahkemeleriyle, güzel parklarıyla, sıhhi tesisleriyle, ictimaî yardım teşkilatıyla, gazeteleriyle nasıl idare edildiğini, ne gibi gelişme seviyesinde olduğunu kavramaya çalışıyordum. Mahalli idarenin müstakil olmasındaki faydalar hakkında Wichita'da derinleştirdiğim bilgiler Amerika'dan döndükten sonra tam yarım asır, mahallî idareden başlaması lazım gelen gerçek demokrasi hakkında yazdığım yazıları besledi. Aynı mevzuda Üniversite ve Mülkiye Mektebi'ndeki derslerimde telkinlerde bulundum, fakat merkeziyet ve vasilik ruhu ciğerimize o kadar işlemiş ki gazeteci sıfatiyle de öğretmen ve konferansçı sıfatiyle de bütün zahmetlerim boşa gitti.

Amerika'da geçirdiği staj yılları esnasında eski İstanbul valisi, şimdiki Başbakanlık Personel Dairesi başkanı Niyazi Akı davayı kökünden kavramış ve kendine dert edinmiştir. Kendi sahasında ne yapmak mümkünse yapmaya çalışmıştır.

Benim Wichita'da bulunduğum sırada Kansas'ın Güney'indeki Oklahoma henüz eyalet haline gelmemişti. İçinde geniş ölçüde Kızılderili bulunan bir saha sıfatıyla Washington'daki özel idarenin vasiliği altında bulunuyordu.

Hazır Kızılderililer'in sahasına bu kadar yaklaşmışken Reservation adını taşıyan bölgelerden birini ziyaret etmeyi ve bir de Kızılderililer'e mahsus olan kızlı erkekli Chilocco Okulu'na gitmeyi aklıma koydum. Wichita'ya en yakın olan Ponca City'yi seçtim. Orada öğrendiğim şey, vasiliğin berbat bir şey olduğu ve çalışmadan karınları doyan Kızılderililerin kendi kendilerini içkiye ve kumara vererek çürüdükleri yolunda idi. Chilocco Okulu'nda bambaşka bir manzara gördüm. Burada daha ziyade kanları Almanlar'la, İskandinavyalılar'la, Fransız Kanadalılar'la karışan melez insanlar vardı. Bu melezlerin arasında pek hoş tipte güzeller göze çarpıyordu. İnsan gözlerini bunlardan ayıramıyordu. Fikrî seviye bakımından Chilocco Mektebi çok iyi bir intiba bırakıyordu. Fakat topyekûn memleketin bir iptidai hali vardı. 1955 ve 1956 yıllarında tekrar Oklahoma Üniversitesi'nin bulunduğu Norman şehrine yolum düştü. Oklahoma Üniversitesi'nin yayın teşkilatı *Benim Çağımda Türkiye* adlı kitabımı basmıştı.1914'de bıraktığım Oklahoma ile kıyas kabul etmeyen modern ve ileri bir âlem buldum. İçtimai psikoloji sahasının sayılı âlimlerinden biri olan Muzaffer Şerif burada profesördü. Her ziyaretimde kendisiyle karşılaştım. Kendi mesleğinden hoş ve zarif bir hanımla evlenmişti, kızlarına Türk adları vermişlerdi, fakat yıllar geçtikçe Türkiye kendileri için uzak bir hatıra haline geldi, Amerika hayatı ağır bastı.

Wichita'da bir macera Wichita bahsi bir defa açıldığına göre burada ikinci ve üçüncü ziyaretimin de hikâyesini anlatayım:

1914 yılının yarısına varmıştık. Dostum Kimball'un eşi ölmüş ve vefatından beri altı ay geçmişti. Dostumdan uzun ve garip mektuplar geliyordu. Amerika'da elde ettiğim bilgi ve tecrübeyi tamamlamak için mutlaka okumuş bir Amerikalı kızla evlenmem lazım geldiğini söylüyor ve benim için bulduğu, çok hoş bir kızla tanışmam için Wichita'ya gelmemde ısrar ediyordu.

Tam bu sıralarda küçük Amerikan gazetelerini içine alan cemiyetin baskanlığından bir davet mektubu aldım. Davet mektubu, 1914 kongresinin biraz erkence olarak Teksas'da, Houston şehrinde yapılacağını yazıyor ve kongreye ve ondan sonra Teksas'da yapılacak ve Dallas'ı, San Antonyo'yu, Fort Worth'ı içine alacak bir gezintiye beni çağırıyordu. Amerikalılar arasına katılmak için son dakikada karşıma çıkan fırsatı kaçırmamaya, bu sayede Amerika'nın en büyük eyaleti olan Teksas'ı gezip dolaşmaya, dönüşte de Wichita'ya uğramaya karar verdim. Amerikalı bir kızla evlenmemek yolundaki düşüncem sarsılmamakla beraber, dostumun bana bu kadar münasip gördüğü kızı tanımayı merak ediyordum.

Wichita'ya bir akşam geç vakit vardım. Başıma aksi işler gelmişti. Gidip-gelme biletimin muteber olduğu tren hattında bir heyelan yüzünden trenler durmuştu. Amerika'da iki nokta arasında türlü türlü rakip demiryolları işlediği için geceyi, dünya pamuk ticaretinin mühim bir merkezi olan Forth Worth'da geçirmeye ve oradan Wichita'ya ayrı bir bilet almaya mecbur olmuştum. Paraca sıkışık bir halde, geceyi haydut yatağına benzeyen bir otelde, kilidi işlemeyen bir odada, kapının arkasına eşya yığmak suretiyle uykusuz geçirmiştim. Ertesi gün de trende yemek yemeye param kalmamıştı. Maaşım banka tarafından Kim-

ball'un adresine gönderileceği için ilerisi hakkında para bakımından endişem yoktu. Zaten dostum beni otele inmemeye, evinde misafir kalmaya davet etmişti. Kimball beni karşıladı. Kendisine olanı biteni anlattım. Taksinin parasını verdi ve derhal karnımı doyurdu. Sonra karşı karşıya geçtik. Konuşmaya başladık. Bana şunları anlattı:

"Sana bir itirafta bulunacağım: Bu yaşımda ben bir kıza delicesine aşık oldum. Sevdiğim kız bir lise öğretmenidir. Hem de kendisi gibi genç bir öğretmenle nişanlıdır. Bunları ayırmak ve kızla evlenmek için bir planım var. Senin yaman bir adam olduğun hakkında kızın kafasını doldurdum ve merakını uyandırdım. Sen kızla dostluğu ilerletirsin, kız nişanlısından ayrılır, sonra sen onunla meşgul olmazsın, ben ortaya çıkar kızı teselli eder, onunla evlenirim. Merak etme, sen boşuna çalışmış olmayacaksın. Pek iyi bir aileden, pek güzel, pek hoş, çok beğeneceğin bir öğretmen kızı da yarın benim sevdiğim kızla beraber öğle yemeğine çağırdım. Sen de onunla evlenirsin."

Dostuma şu cevabı verdim:

"Benim sana yapacağım dostluk, kızı nişanlısından ayırmaya çalışmak değil, seni gafletten uyandırmaktır. Bu delice sevdadan vazgeçmen, uyanman lazımdır. Ben, düşündüğün çirkin rolü oynamayacağım gibi 25 yaşında olduğunu söylediğin meslek sahibi kız, nişanlısından ayrılsa bile sana yâr olamaz."

Bendeki intiba, dostumun bir sinir buhranı geçirdiği ve ne yaptığını bilmediği yolundaydı. Ertesi gün iki kız ve nişanlı ile yemekte buluştuk. Dostumun tutulduğu kız, çok neşeli ve kendine göre güzel olmakla beraber, benim hoşlandığım tip değildi. Yıldızımız hiç barışmadı. Zaten nişanlısı ile çok iyi anlaşmış görünüyordu. Onu bırakıp sırf parası için yaşlı bir kimse ile evlenmesi, hatıra gelmeyecek bir ihtimaldi. Diğer kıza bayıldım. Güzel ve hoş, vakarlı, bilgili, geniş görüşlü bir kızdı. Kendisini sırf ahbaplık et-

mek için bir, iki defa yemeğe çağırdım. Babası eyalet senatosunda üye idi. Onlar da beni evlerine çağırdılar. Eğer hayat arkadaşımı mutlaka Türkiye'de aramak azmim kat'i olmasaydı, bu Miss N.'den daha iyi bir yabancı arkadaş bulmak ihtimali yoktu.

Kızdan ve ailesinden dost olarak ayrıldım. Arkadaşımı da ısrarlı telkinlerle yola getirdim.

Wichita'yı son ziyaretim 1929'da Türk Hava Heyeti'yle beraber hususi bir Ford uçağı ile Curtiss-Wright Şirketi'nin misafiri olarak Amerika'yı dolaşırken Wichita'nın programımızda olduğunu sevinerek gördüm. Dostum Kimball çoktan ölmüştü, fakat diğer tanıdıklarımın izini mutlaka arayacaktım.

Wichita, yeni Amerikan hava endüstrisinin mühim bir merkezi haline gelmişti. Başka suretlerle de ilerlemişti. "Ey ziyaretçi burasının gelişmesine şahit ol" diye istasyondaki takın üzerinde yazılı sözler gerçekleşmişti. Eski Wichita fahrî hemşehrisi sıfatiyle sevindim. Sonra eski tanıdıklarımı aradım. Hepsinin hayata veda ettiğini, yalnız yakın dostum Avukat Keach'in, bir çocuk olarak bıraktığım oğlu Wycoff Keach'in büyüdüğünü, yetiştiğini, bir eczahane sahibi olduğunu öğrendim. Beraberce babası ile annesinin ve dostum Kimball ile eşinin mezarlarını ziyaret ettik. Sonra öğretmen Miss N.'i aradım, buldum. Hâlâ güzeldi, hâlâ hoştu, hiç evlenmemiş, mesleğine de bağlı kalmıştı. Uzun uzadıya konuştuk. Böyle bir kızın kıymetini keşfetmediklerinden dolayı Wichita'daki erkeklerin kör olduklarına hükmettim.

Hızır hep peşimde Colorado Springs, Wichita ve diğer şehirlere yaptığım seyahatten New York'a dönünce, Columbia Gazetecilik Okulu müdürü ve Mardin hemşehrisi Dr. Williams'ı buldum. Onun sayesinde yaptığım ya-

man seyahat ve biriktirdiğim tecrübeler hakkında etraflı bir rapor verdim. Kendisi gibi bir Hızır'a rast geldiğimden dolayı ne kadar saadet duyduğumu, kendisine ne kadar minnet ve şükran beslediğimi anlattım. Dedi ki:

"Tatilin daha dolmadı. Geri kalan bir ay için de beraberce bir program yapmamız lazımdır. İlk iş olarak, Columbia tarih profesörlerinden Türkiye'den yeni dönen Prof. Sheer'i ziyaret et. Seni görmek istiyor. Onun arzusunu yerine getirdikten sonra bana gel."

Profesörün adresini verdi: Gittim, gördüm. Beni yemeğe alakoydu sonra dedi ki:

"İstanbul'dan geçerken, elyazması bir kitap satın aldım. Sordum, araştırdım, Rodos adasının Türkler tarafından nasıl zaptedildiğine dairmiş. Bu muhasarada hazır bulunan biri tarafından yazılmış. Ben bunu İngilizce'ye tercüme ettirmeye merak ettim. Dostum, Dr. Williams ile danıştım. Bunu sizin yapabileceğinizi söyledi. Yapar mısınız?"

Memnuniyetle kabul ettim. Columbia Kütüphane binasına kapandım. Bir haftada tercümeyi tamamladım. Makina ile yazdırdım. Profesör'e getirdim. Elime yüz elli dolarlık bir çek vermesin mi? Aylık olarak ayda Maarif'ten yüz dolar alıyorduk. Demek ki birbuçuk aylık paramız kadar parayı bir haftada kazanmıştım.

Dr. Williams'a gidip neticeyi bildirdim. Dedi ki:

"Yeni İngiltere eyaletlerinde dolaşmanı ve oradaki bazı dostlarımla tanışmanı, bazı gazetelerde çalışmanı faydalı görüyordum. Fakat bu kadar seyahatten sonra para durumunun yetmeyeceğini tahmin ettim. Bu çareyi düşündüm. Şimdi sen Springfield'den başlayarak Boston ve civarına bir seyahat yapacaksın. *Springfield Republican* gazetesinde bir kaç gün çalışacaksın. Sonra Boston'da *Herald*, *Script* ve *Christian Science Monitor* gazetelerinde çalışacaksın. Bu son gazete, tıp ve ilâç düşmanı, dua ve telkin taraftarı olan *Christian Science* mezhebi ile ilgili görü-

nüyorsa da, yazı heyeti gazeteyi yürütmekte müstakildir. Açığı kapatan meslek teşkilatının tek arzusu, cinayet haberlerinin ve dedikoduların hiçbir suretle gazeteye geçmemesidir. Boston civarında Salem'de Peabody adında bir müze vardır. Bunun müdürü olan Prof. Morse çok yakın bir dostumdur. Onunla tanışmaktan çok haz duyacaksın; sonra Massachusettes eyaletinin dağlık sayfiye sahası olan Pittsfield civarına gidip oradaki başka tip dostlarımla tanışmanı ve böylece Amerika hakkındaki bilgini tamamlamanı istiyorum."

Tecrübe hazineleri Hızır rolündeki Dr. Williams peşimi bırakmıyordu. Mardin'de doğduğundan ve benim bu sayede onun rehberliği ve dostluğu gibi bir talihe kavuştuğumdan dolayı Allah'a nasıl şükredeceğimi bilmiyordum. Dr. Williams Amerika'yı her zaviyeden tanımam için bana imkanlar vermeyi bir defa aklına koymuştu. Bu kadar işi arasında bunun arkasını bırakmıyordu. Neler icap ediyorsa, en küçük teferruata kadar düşünüyor, elime yığınlarla tanıtma mektubu veriyordu.

İlk iş olarak, Springfield'a gittim. *Republican* gazetesinde iki, üç gün çalıştım. Bu gazetenin o sırada Amerikan umumi hayatında çok nüfuzu vardı. Başyazıları çok dikkatle takip ediliyordu. Başyazara çıraklık etmekten çok faydalandım. Her sabahki başyazı hakkındaki münakaşalara beni çağırdılar, bana söz fırsatı verdiler. Gazetede bir İngiliz dış siyaset muharriri bulunmasına rağmen, Balkan işleri hakında bir yazı yazmak fırsatını da buldum.

Boston'da *Herald* gazetesi de benden yazı istedi. *Christian Science Monitor* başyazarı bir kaç defa evine çağırdı, sonra Boston civarındaki Türkler'e dair yazı yazmak fırsatını bana verdi. Bunlar için kelime başına iki sent ücret almak suretiyle de ihtiyat parama kırk dolar daha kattım.

Müze müdürü Prof. Morse, başlı başına bir âlemdi.

Kendisiyle çok sıkı dost olduk. Görüş zaviyemin genişlemesi ve takım takım Amerikan ailelerinin muhitini tanımam için davetler yaptı. Her çağırıldığı eve beni götürdü. Amerika'nın istiklal tarihine dair bir çok hatıraları bir arada tutan müzesinin her köşesini gezdirdi. Bu şen ve canlı adamla o kadar ahbap oldum ki, Amerika'dan ayrılmazdan evvel iki defa sırf onunla ahbaplık etmek için Boston'a gittim ve evinde misafir kaldım.

Dr. Williams'ın Pittsfield'de karşılaştığım ahbabı, Arnavutköy Kız Koleji'ne ilgi duyan milyoner bir kadındı. O da beni tanıdıklarına dolaştırdı. Yeni yeni tip insanlarla karşılaştım.

Boston civarında bulunmamdan faydalanarak, Worchester, Providence, Manchester civarındaki Türkler'i de defalarla ziyaret ettim. Bilhassa tel fabrikalarında çalışanlar arasında gözü açık ve Amerikan hayatından ders almaya istidatlı gençler bulunmasına sevindim.

Yamyamların arasında Bir gün Dr. Williams beni dersten sonra bürosuna çağırdı. Dedi ki:

"Kansas City'de 'Gönüllü Öğrenci Toplantısı' diye bir toplantı olacak. Bütün Amerikan üniversitelerinden heyetler gelecek; maksat talebe arasında misyonerlik gayreti uyandırmak, dünyanın dört tarafındaki misyonerlik mekteplerine hoca, hastanelerine doktor ve hemşire, kiliselerine vaiz olarak gençleri hizmet almaya teşvik etmektir. Dünya ölçüsünde misyonerlik hareketini idare edenler orada bulunacaklardır. Amerika Hariciye nâzırı William Jennings Bryan bir konuşma yapmaya gelecektir. Ben eski kolejim olan Amherst Koleji'nin bir heyeti ile beraber Kansas City'ye gidiyorum. Benim misafirim olarak oraya gelir misin? Sana Amerika hayatının her safhasını tanıtmaya çalıştım. Bu safhayı da yakından görürsen bilgin tamamlanmış olur."

Misyonerleri kendi âleminde görmek büyük bir fırsattı. Hoşnutlukla kabul ettim. Sevgili hocamın beni dinî bir tesir altında bırakmak için çağırmadığına, benim görüş sahamı genişletmekten başka bir şey düşünmediğine emindim. O, İslâm dinine karşı yalnız tolerans göstermekle kalmıyordu, ciddi bir saygı duyuyordu. Doğduğu memlekete ve Türklüğe karşı olan sevgi ve saygısı büyüktü. Türkler'in tarihte büyük işler yaptıklarını; İstanbul'dan Pekin'e kadar Asya'nın her tarafında hâlâ Türkçe konuşulduğunu; Türkçe'nin birinci derecede dünya dilleri arasında yeri olduğunu derslerinde fırsat düştükçe tekrar ederdi. Din anlayışı da, muayyen bir mezhebe bağlılıktan ziyade Allah'a karşı adeta Müslüman'ca bir ruhla bağlılık ve sevgi diye ifade edilebilirdi.

Trende bir yatak kompartımanı ile oturma kompartımanından mürekkep bir dairemiz vardı. Dr. Williams dünyanın en çalışkan adamlarından biriydi. Dairedeki yazı masasının başına geçti. Günün belli başlı gazetelerini gözden geçirerek, meşhur olan şahsi arşivi için kâtibesinin keseceği parçaları işaret etti, gelen mektupları gözden geçirdi, cevaplarını taslak olarak yazdı. Yemek vakti gelmişti, yemeğimizi yedik, gözlerini kapayarak duasını etti, Allah'a şükretti, sonra kompartımanına çekildi.

Ertesi gün toplantı yerine gittiğimiz zaman şunu anladım ki buraya gelmekle ömrümün en büyük fırsatlarından birini elime geçirmiştim. Duvarlara büyük dünya haritaları asılmıştı. Bunlarda Müslümanların oturdukları yerler karaya boyanmıştı ve fethedilmeleri ve kurtarılmaları lazım gelen yerler diye gösterilmişti. Hatiplerin yaylım ateşi başlayınca, kulaklarıma inanmak istemedim. Vahşilerin, barbarların, yamyamların arasında bulunmak intibaını duydum. Başta bir zamanlar Cidde'ye kadar sokulup misyonerlik etmekle övünen meşhur misyoner Samuel Zwemer olmak üzere, takım takım misyoner yardakçıları şu tarzda konuştular:

"Başlıca hedefiniz, Müslümanlar'ı, bilhassa Müslüman Türkler'i İsa'nın yoluna çekmek olmalıdır. Ruh avcılığında doymak bilmeyiniz ve ruhlara saldırınız, bunları hükmünüzün altına geçirmeye bakınız. Av diye gözlerinize kestirdiklerinizi, analarından, babalarından, kardeşlerinden, dostlarından koparmak gibi bir endişe ve vicdan azabı sakın sizi yolunuzdan alıkoymasın, bu gibilerin göz yaşlarını hiçe sayarak, mümkün olduğu kadar çok ruh avlamaya bakmak lazımdır."

Bütün bu konuşmalar bana müteassıp, gözü dönmüş ruh yamyamlarının arasına düşmüş olmak intibaını verdi. Tiksindim. Böyle haşin, hırçın, saldırıcı hislerle yüksek tahsil görmüş gençlerin nasıl misyonerliğin gönüllüsü olabileceklerine aklım ermedi. Görünüşe göre bunlar, iman ve hislerinin bulunduğu hücreyi, bilgi ve akıl hücresinden ayrı tutmaya alışmışlardı. Duyduklarını, ilim yoluyle öğrendiklerinin ölçüsüne vurmuyorlar, kapalı gözle olduğu gibi kabul ediyorlardı.

En korkunç demagog O zaman Hariciye Nâzırı olan Amerika'nın en büyük demagogu William Jennings Bryan toplantının kürsüsüne çıktığı zaman akılla taassup arasındaki ayırıcı perdenin ne kadar kalın olabileceğinin bir örneğini gördüm. Bryan karşısında binlerce yüksek tahsilli olduğunu düşünmeye lüzum görmüyordu, en basit bir cahilin diliyle konuşuyordu. Diyordu ki:

"Karşınıza Allah'a imanı tamam olmayan bir gafil çıkarsa ona şöyle hitap ediniz: 'Behey sersem adam. Yeşil ot yiyen kara ineğin beyaz süt verdiğini görüyor musun?' Bu sözlerle karşısında dini imanı çürük olan adamı derhal mat edersiniz ve onun ruhunu avlayacak bir hale gelirsiniz."

Bryan konuşurken, toplantı binası alkıştan yıkılıyordu. Birbirinden ayrı iki Amerika olduğunu, Hariciye Nâzırı Bryan'ı dinlerken ve onun adi bir cahile mahsus olan ko-

nuşma tarzını, yüksek tahsilli Amerikan gençleriyle münakaşa ederken, çok canlı bir surette farkettim. Birisi üniversitede bana nurlu ufuklar gösteren Giddings, Robinson, Shotwell gibi hocalarımın Amerika'sı, diğeri Bryan'ın Hariciye Nâzırı olmasına imkan veren, buna tahammül eden cahil politikacıların, demagogların Amerika'sı... Bryan'ın kitleleri arkasından sürüklenmesini mümkün kılan şey, kör cehalete dayanan demagojisi idi. Amerikan Demokrat Partisi'nin 1912 kongresinde iki cumhurbaşkanı adayı sivrilmişti: Princeton Üniversitesi'nin tarih profesörü Woodrow Wilson ve kara cahil Bryan... Bu demagog o kadar ağır basıyordu ki neticede Wilson onunla pazarlığa girişmeye ve anlaşma şartı olarak kendisini Hariciye Nâzırı diye yanına almaya mecbur kalmıştı.

Toplantıda dikkatimi çeken nokta, dünyanın her tarafında ve bu arada Türkiye'de misyoner olarak çalışan vaiz, öğretmen ve doktorlardan çoğunun, toplantıda hüküm süren geri ve iptidai havaya uymamaları ve faaliyetlerinin hedefini, gittikleri yer halkının dinini yamyamca değiştirmek diye değil, onlara bilgi, tecrübe, yardım getirmek ve vicdanlariyle başbaşa bırakmak diye kabul etmeleri idi. Amerika'da misyonerlik için para toplamak ve merkezî teşkilatı idare etmeye çalışanlara maksatlarına varmak için türlü türlü tahrikler ve propagandalar yapmaktan çekinmezken, hizmet sahalarının mensupları arasında böyle yamyamca ölçüleri hoş görenler azdı. Propaganda ve hizmet sahalarının arasında adeta bir uçurum vardı.

Daha garibi, kürsüden İslâm dinine karşı ateş püsküren herkesi ruh yamyamlığını teşvik eden Samuel Zwemer bile propaganda kürsüsünden uzaklaşınca, nazik, terbiyeli, toleranslı bir adam olabiliyordu. Bu adamla bir gün kürsüden indiği sırada karşılaştım. Yanıma tatlı bir tebessümle yaklaştı. Dedi ki:

"Size Selâmünaleyküm diye hitap edeceğim. Hazret-i

Muhammed ile Hazret-i İsa'nın da göklerde karşılaştıkları zaman birbirlerine böyle hitap ettiklerine şüphem yoktur."

Dönüş yolculuğunda yine Dr. Williams ile aynı kompartımanda idim. Toplantıda ne gibi bir intibaa vardığımı sordu. Hakikatı gizlemeye çalışmayarak, şu cevabı verdim :

"Bu toplantı bana büyük bir hayal kırıklığı verdi. Kendi dinlerinin yüksek olduğuna inanan insanların bunu medenî bir vazife diye başkalarına kabul ettirmek istemelerini anlayışla ve toleransla karşılayabilirim. Fakat böyle bir iş, zalim ve insafsız bir ruh avcılığı şeklini almamalıdır. Dinin ifade etmesi lazım gelen şefkat ve merhamet hissi hiçe sayılmamalıdır. 'Dinini değiştirmeye çalıştığınız adamın anası, babası, kardeşi ıztırap çekseler bile göz yaşlarına bakmayınız, ruhunu avlayınız' diye yüksek tahsil gençlerine hitap etmek bana çok çirkin bir şey gibi geldi. Ruhlara aç olan bir takım ruh yamyamları arasında bulunmak intibaını duydum."

Biraz düşündükten sonra dedi ki:

"Duyduğum acı sözler, işin propagandacıları tarafından para toplamak, teşkilatı yürütmek için Amerika'da yapılan tahriklerdir. Belki de misyonerlik hizmetlerine dağılanlar arasında da tek, tük müteassıplar vardır. Fakat bunlardan çoğu başka insanlara faydalı olmak için her türlü mahrumiyetlere katlanan, fedakârlığı haz bilen üstün vazife adamlarıdır. Hizmet ettikleri adamların din değiştirmelerini, karşılık olarak beklemeden hizmetlerine devam ederler, giderler. Bunların çoğu, bir ailenin bir evladı din değiştirince, analarının, babalarının, yakınlarının bu kopuş karşısında uğrayacakları kederlere kayıtsız kalacak adamlar değildir."

Ohannes Ferid Bu konuşmadan sonra otuz yıl kadar geçti. *Vatan* da çalıştığım sıralarda matbaaya Ohannes Ferid adında ve seksen beş yaşlarında yaman bir adamın ayağı alıştı. Kendisi de, kardeşi de Mülkiye'den çıkmışlar-

dı. Kardeşi, şark vilayetlerinde bir kazada kaymakamlık ederken, Ermeni ihtilalcilerin emellerine uymadığı ve Devlet'e sadık kaldığı için Taşnaksion çeteleri tarafından vurulmuştu. Kendisi de Devlet hizmetinde Babıâli Sicil Umum Müdürlüğü'ne kadar yükselmişti. Yüksek yaşına rağmen dimdik yürüyor, dimağı zindeliğini muhafaza ediyordu. *Manevî Sıhhati Koruma* başlığı ile yazdığı bir kitabı neşretmek imkanını aramak için bana gelmişti. Sonra dost olmuştuk. Ohannes bana şu hikâyeyi anlatmıştı :

"Ben Gaziantepli'yim. Orada yaşayan biz Ermeniler'in anadilimiz Türkçe'dir. Dinî anlayışımıza da Müslümanlar'a mahsus bazı an'aneler karışmıştır. Meselâ akşam duasını ederken secde etmek âdetimizdir. Ben genç iken, Gaziantep'in en ileri fikirli adamı sonradan Münif Paşa unvaniyle Maarif Nâzırı olan Münif Efendi idi. Bir gün kendisine gittim, dedim ki: 'Ben gelişmek hevesinde bir gencim, bana ders verir misiniz, yol gösterir misiniz?' 'Benim vaktim yok, fakat burada Hasırcı Hoca adlı, yüksek ruhlu bir hoca vardır. Aradığını benden iyi bir şekilde sana verir.' Bunun üzerine Hasırcı Hoca'nın derslerine devam etmeye başladım. Geniş bilgisi, yüksek seviyesi karşısında hayranlığım gün geçtikçe arttı.

Nihayet kendi kendime karar verdim: Bu yüksek adamın dini benim de dinim olacaktı. Hoca'ya gittim, dedim ki: 'Bana hidayet erişti. Ben Müslüman olmaya karar verdim.' Hoşnut olacağını sanıyordum. Tamamiyle aksine olarak hiç benzerini görmediğim tarzda gazaba geldi. Bana hiddetle şunları söyledi: 'Eğer böyle bir şey yaparsan, hocan sıfatiyle sana bir daha elimi öptürmem. Sen, din değiştirirsen, anan, baban, yakınların üzüleceklerdir. Sen onlara kahır ve zulüm etmiş olacaksın; hayatını borçlu olduğun kimselere zulmetmeye ise din cevaz vermez. Sen iyi adam olmak istiyorsan, din değiştirmeden de bu imkanı bulabilirsin. İyi niyetliler ve temiz içliler için her din bir hak yoludur.'"

Ohannes Ferid'in bu sözleri bana 1914 yılının başında Amerika'da Kansas City toplantısında karşılaştığım ruh avcılarını ve yamyamları hatırlattı. Onlara nisbetle Hasırcı Hoca'nın vardığı yüksek din anlayışına hayranlık duydum ve ona rahmet okudum.

Bir hikâyenin tesiri İş bu kadarla da kalmadı. On dokuz yıl kadar evvel Hasırcı Hoca'nın sözlerini tekrar etmek suretiyle bir adamı eğri bir karardan korumaya ve memleket hesabına faydalı bazı neticeler almaya imkan buldum.

Hikâye şudur: Uzun yıllar İstanbul'da, Çakmakçılar Yokuşu'ndaki İncil Evi'nin başında bulunan, milletimize daima sevgi ve yakınlık gösteren, Bektaşilik'e dair de bir kitap yazan Doktor Birch beni bir gün Bebek'teki evine çağırdı. Dedi ki:

"Türkiye'de bulunan Üsküdar Amerikan Kız Lisesi, Tarsus Koleji, Kayseri'de Talas Amerikan Mektebi ve Gaziantep Hastahanesi gibi tesisler, merkezi Boston'da bulunan Congressional Misyonerlik teşkilatına bağlıdır. Bu teşkilatın, umumi kâtibi İstanbul'dadır. Maksadı da, hiçbir kimseyi dininden çeviremeyen Türkiye'deki tesislerin hepsini lağvetmektir. Bunu yapmazdan evvet Amerika'yı iyi tanıyan birkaç kişi ile görüşmesini istedim. Kabul etti. Listemde siz de varsınız. Yemekten sonra sizinle başbaşa konuşacaktır."

Umumi kâtip bana şunları söyledi:

"Biz dinimize çok bağlıyız. Allah'a layık olmak için bunu iyi bir yol biliyoruz. Bu yolu dünyanın her tarafındaki başka insanlara da açmak için misyonerlik teşkilatı meydana getirdik. Mektepler, hastahaneler kurduk. Halbuki uzun yıllardır, Türkiye'de nice fedakârlıkla devam ettiğimiz tesislerden hiçbir netice almadık. Kimse bizim dinimize rağbet göstermedi. Bu duruma göre bunların hepsi-

ni Türkiye'den kaldırmaya, maksadımıza uygun neticeler almak üzere başka memleketlere nakletmeyi düşünüyoruz. Buna ne dersiniz?"

Şu cevabı verdim:

"Bu sizin bileceğiniz bir şeydir. Yalnız size anlatacağım bir hikâye var. Bunu dinledikten sonra istediğiniz kararı verebilirsiniz.

Ohannes Ferid ve Hasırcı Hoca'nın hikâyesini, tam hakkını vererek, umumi Kâtip'e anlattım. Dikkatle dinledi. Ağzından tek laf çıkmadı, fakat mekteplerin ve hastahanenin kaldırılması tasavvuru birden bire ortadan kalktı, her şey olduğu gibi devam etti.

Kansas City toplantısında başladığımız dürüst dinî tolerans ve anlayış münakaşasının yıllarca sonra böyle bir netice vermesi, Dr. Williams'ın sevimli ruhunu her halde şad etmiştir.

Tarihin en korkunç suikastı

Ben Amerika'da kendimi yarının memleket hizmetleri için yetiştirmeye uğraşırken, memlekette ecnebi parmakları oynamış, türlü entrikalar dönmüş, hadiseler karşısında gafil avlanmamız için her nevi oyuna ve hileye başvurulmuştu. Nihayet tarihin en korkunç suikasti sahneye konulmuş, bizi yok etmek için havsalaya sığmaz şeyler yapılmıştır. Ben, bu facianın birinci perdesine *Yeni Gazete*'nin başyazarı sıfatiyle yakından şahit olmuş, emperyalist ruhlu bir kısım İngilizler'in bizim hürriyet yolunda yürümemizi isteyecek yerde yok olmamızı hedef tuttuklarına, bu maksatla 31 Mart'ı bile bile tertip ettiklerine, Derviş Vahdeti'yi bir ajan olarak kullandıklarına kanaat getirmiştim. Fakat neden böyle bir yol tuttukları o zaman benim için bir muamma idi.

O zamandan beri dünya yüzünde olup bitenlerin ışığı altında muammanın bütün şifre anahtarları elimize geçmiş bulunuyor. İç karışıklıklar ve isyanlarla başlayan ve

Trablus ve Balkan harpleriyle devam eden suikastın bizi saşırtmasının ve gafil avlamasının başlıca sebebi, İngilizler deyince; Kırım Harbi'nin İngilizleri'ni, İngiltere'nin menfaatini Rusya'ya karşı Türkiye'yi kuvvetli bir müttefik haline koymayı düşünen; 1878 Berlin Kongresi'nde bizim varlığımızı Rusya'ya karşı müdafaa eden İngilizleri hatıra getirmemizdir.

Halbuki İngiltere, Alman korkusu ile çoktan Rusya ile anlaşmış ve bizim varlığımızı bir pazarlık konusu yapmıştı. Türk topraklarının parçalanması ve taksimi için diğer büyük devletlerle de işler pişirilmişti. Bu sebeple 'Hasta Adam' denilen Türkiye'nin dirilmemesi, canlanmasına meydan bırakılmaması kararında, bütün memleketi birden kendi nüfuz sahası ve himaye konusu haline koymayı düşünen Almanya'dan ve Avrupa işlerinde o zamanlar ilgisi olmayan Amerika'dan başka herkes beraberdi.

Dünyanın her köşesini saran bir imparatorluğun sahibi sıfatiyle İngiltere'nin başka bir korkusu da vardı. O da kapitülasyon zincirlerine vurulmuş bir yarı müstemleke halinde sürünen Türkiye, tam istiklale doğru gider ve demokrasi tecrübesini başarı ile yürütürse, bu örnek Asya'nın ve Afrika'nın bütün esir milletlerine ümit ve cesaret verecek ve Büyük Britanya İmparatorluğu temelinden sarsılacaktı. Nitekim başta Hindistan olmak üzere ayaklanma istidatları belirmeye başlamıştı. Türkiye tecrübesini iflasa uğratmak, bu ilk bakışta istidatları ortadan kaldırmanın en kestirme yollarından biri gibi görünüyordu.

Guyanne'dan bir ses Emperyalizmine kıymet veren, bunun zahmetinin zevkine varan bir memleket sıfatiyle İngiltere'de yürütülen bu hesap yanlış değildi. Bunun ne kadar yerinde olduğunu 1942 yılında Amerika'dan Afrika'ya geçerken yolum İngiliz Guyanı'na düştüğü zaman yakından yakına kavradım. Guyan hava meyda-

nında yattığım yerden lokantaya giderken yolumu kaybetmiştim. Karşıma üzerinde elbise olarak yalnız beyaz uzun bir gömlek bulunan, yalınayak bir çocuk çıktı. Yolu sordum. O da o tarafa gidiyormuş, çünkü lokantada vazifeli imiş. Yolda konuşmaya daldık. Kim olduğumu sordu. "Türküm" diye cevap verince ellerime sarıldı.

"Öyle ise sen benim dostumsun, dedi."

"Neden dostun oluyorum? Sen yoksa Müslüman mısın?"

"Hayır, Hıristiyan'ım. Ben yerli bir çocuğum, İngiliz mektebinde okudum. Bu işsizlik devrinde hava meydanında iş bulmam bir talih eseridir. Buna rağmen içim acılarla doludur. Kendi memleketimde yabancılar tarafından aşağı cins insan muamelesi görmenin ıztırabını hergün, her saat bütün vatandaşlarımla beraber duyuyorum. Eskiden bizim için her şey ümitsiz görünüyordu. Fakat Mustafa Kemal Atatürk, İngilizler'in karşısına çıkıp İngiliz idaresini hükümsüz bırakınca ve Türkiye hesabına tam istiklal, şeref ve haysiyet kazanınca, bizim için ümit ufukları açıldı. İşte bu sebeple Atatürk bizim için bir yol göstericidir, her Türk bir dosttur."

1952'de Hindistan'ı ziyaret ettiğim sırada, bizzat Nehru, Ghandi ile beraber zindanda bulundukları sırada İstiklal Harbi'ndeki zafer haberimizi kendileri için bir kurtuluş müjdesi diye kabul ettiklerini ve zindanda şenlik yaptıklarını söylemişti.

Meşrutiyet ilan eden, ıslahata kavuşmaya hazırlanan bir Türkiye'nin Hindistan'da, Afrika'da, hatta ta İngiliz Guyanne'ı gibi hücra bir yerde, hürriyet, istiklal, insanca haysiyet hasretiyle titreyen insanlara ümit ve cesaret vereceği ve İngiliz emperyalizminin çözülmesine başlangıç yaratacağı muhakkaktı. Nitekim Atatürk'ün rehberliği altında Türkiye ölümden ve esaretten kurtulunca, İngilizler korktuklarına uğramışlar, Asya ile Afrika kısa zamanda yer yer ayaklanmıştır.

Intelligence Service iş başında Emperyalist İngiltere'nin 'Intelligence Service' adını taşıyan gizli haber ve entrika teşkilatı vardı ki, her manasiyle şeytanın ta kendisi idi. Teşkilatı idare eden politika adamları, Meşrutiyet Türkiyesi'nin iflasa uğratılması lazım geldiğine dair bir defa bu teşkilata emir verdikten sonra takım takım mensuplar ve ajanlar derhal işe sarılmıştır. Gizli ajanlardan başka bu teskilatın resmî bir sıfat taşıyan belli başlı elemanları, sefaretin 'Baştercüman' gibi unvanlar taşıyan, sefir kadar önemi olan ve mükemmel Türkçe bilen ve Hükûmet'le, gazetelerle ve yeraltı teşkilatiyle olan bütün temasları çeviren kimselerdi. Meşrutiyet'in ilk yıllarında baştercüman vazifesini İstanbul'da büyük nüfuza sahip olan Fitzmaurice idare ediyordu. Ryan adında İrlandalı bir yardımcısı ve resmî sıfat taşımayan diğer yardımcı ve adamları vardı.

Bu mekanizmanın Kıbrıslı Derviş, Vahdeti'yi bulmakta, ajan olarak yetiştirmekte *Volkan* gazetesini çıkartmakta ve 31 Mart hareketini adım adım tertip etmekte ne gibi rol oynadığını bundan evvel anlattım. Hareket Ordusu İstanbul'a yetişip Abdülhamid'i tahtından indirince Fitzmaurice, Meclis'te bulunan İttihad ve Terakki milletvekillerini ikiye bölmeyi, fitne ve fesad çıkarmayı gaye edinmişti. Sarıklı mebusların muhitinde cerbezeli ve sürükleyici bir adam olan Abdülaziz Mecdi Efendi'ye gitmiş ve şunları söylemişti :

"İttihadçılar, bizzat mason olmakla kalmayarak, ulemadan bir çoğunu ve bu arada bizzat Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'yi localarına almışlardır. Ben size mason işaretlerini ve parolalarını öğreteyim, Şeyhülislâm Efendi'yi yoklayınız, sözlerimin doğru çıktığını göreceksiniz."

Mesele şuydu: Meşrutiyet'in ilanından evvel masonluğun Rumeli'de oynadığı rol, ilandan sonra İstanbul'a geçmişti. Kabine üyelerinden, ileri gelen memurlardan, fikir

adamlarından, bilhassa sarıklı hocalardan bir çoğu mason olmuştu. Şunu da ilave edeyim ki her gizli şeye şüphe ile bakan Abdülhamid her nedense masonluğa güven bağlamış, belli başlı Türk vatandaşlarının, merkezi dışarda olan İngiliz, Fransız, İtalyan localarına üye olmalarını hoşgörmüştü. Meşrutiyet'ten sonra localara girenler arasında aydın fikirli sarıklı hocalar göze çarpacak kadar çok yer tutuyordu. Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, büyük âlim ve kadastro Nâzırı Mahmud Esad Efendi bu arada idi.

Musa Kâzım Efendi, Abdülaziz Mecdi Efendi'nin verdiği el işaretlerini ve parolaları iyi niyetle karşılamış müteassıp bildiği Hoca'yı bir mason kardeşi halinde görmesi dolayısiyle duyduğu hoşnutluğu belli etmiş... İşte bunun üzerine de kıyamet kopmuş, yapılan ifşaat üzerine İttihad ve Terakki'nin Meclis'teki safları ikiye bölünmüş, siyasi ihtirasların çarpışması son haddi bulmuştur. Muhafazakârlar, İkinci İttihad ve Terakki Grubu adı altında bir toplantı yaparak, bir beyanname neşretmişler ve ortaya on maddeli bir program koymuşlardır. Bunları tetkik için toplanan parti kongresi, parti tesanüdü hesabına bunların hepsini istemiyerek kabul etmiş, ileri görüşleri temsil etmek iddiasında bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti, taassubu okşayacak yolda beyannameler neşretmeye zorlanmış, fakat bu da para etmemiştir. Fitzmaurice'ler maksadlarına tamamiyle ermişlerdi. Parlamento'da İttihad ve Terakki'nin mevkii kökünden sarsılmıştı. İttihadçı liderler, ortalığa hakim olmak, Cemiyet'in içinde ve dışında artan muhalefeti susturmak için gittikçe fazla şiddete başvurmaya başlamışlardır. 11 Temmuz 1911'de daha ziyade malî ve iktisadî tenkit yazıları yazan gazeteci Zeki Bey, 1908 Meşrutiyeti'nden sonra üçüncü gazeteci kurban olarak sokak ortasında İttihad ve Terakki fedaileri tarafından vurulmuş, katilleri yine ele geçmemiştir. Bizzat belli başlı bir politikacı olmayan, fakat muhaliflerden Murad Bey'in yakını di-

ye tanınan Zeki Bey'in vurulmasının şahsına karşı bir suikastten ziyade ortalığı dehşete düşürmek ve susturmak arzusunun mahsulü olduğu tahmin edilebilir.

Dizi halinde harpler 28 Eylül 1911'de Trablusgarp Harbi kopmuştur. 12 Ocak 1910'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası üzerine sadrâzam olan Roma Büyükelçisi, üniversitenin eski meşhur Devletler Hukuku profesörü ve Hariciye'nin eski hukuk müşaviri Hakkı Paşa, milli ruh taşıyan bir kabine kurmak iddiasiyle İttihad ve Terakki'nin nüfuz ve müdahelelerini önlemeye çalışmış, 'Adl ve İhsan Politikası' adlı bir ıslahat hareketine doğru gitmeyi denemiş, başarıya varamamış, İtalya'nın oyalayıcı vaadlerine kapılması ve tedbir alamaması yüzünden de İtalya'nın harp ilan ettiği gün istifasını vermiştir.

İtalyan Harbi'nin ilanı ve 11 Ekim 1911'de Trablusgarb'a İtalyan askerlerinin çıkması, sayıları her gün artan muhalif partilerle İttihad ve Terakki arasında bir mütareke havası esmesine hizmet edememiştir. Meclis'in feshine ve yeni seçimler yapılmasına ihtiyaç duyulmuş, fakat Abdülhamid'in Meclis'e karşı bir oyun oynaması korkusu ile 1908 Anayasası Meclis'in feshine ait her türlü kapıları kapadığı için bir çare bulunamamıştır.

Tam bu sıralarda, 11 Aralık 1911'de İstanbul'da bir ara seçimi yapılmıştır. Hürriyet ve İtilâf'ın adayının seçimi epeyce bir oy farkıyla kazanması, İttihadçıları, tamamiyle dehşete düşürmüş ve çileden çıkarmıştır. İktidarda bulunan Said Paşa Kabinesi nihayet Âyan Meclisi'nin rızasını almak şartıyla Meclis'in Padişah tarafından icabında feshedilebilmesi ve 1908 Anayasası'nın böylece değiştirilmesi hakkında Meclis'e 30 Aralık 1911'de bir teklifte bulunmuş, teklif Meclis tarafından büyük bir ekseriyetle reddedilmiştir. Buna rağmen 18 Ocak 1912'de bir takım hukuki oyunlara başvurularak Meclis Padişah tarafından feshedilmiş ve 'Sopalı Seçim'diye tanınan seçimlere girişmiştir. 1908 Meşruti-

yeti devrinin yalnız adı seçim olan ikinci seçimlerinde İttihad ve Terakki her tarafta adamlarını yüzde yüz derecesinde zorla başarıya uğratmış, bir tek muhalife olsun Meclis'e girmek fırsatını vermemek gafletini göstermiştir.

Hürriyeti güya korumak iddiasiyle kurulan idare doğrudan doğruya bir şiddet ve istibdat idaresi manzarasını almıştı. Muhalefet ya gizli bir yeraltı hareketi şekline girmiş, veya eski istibdat devrinde olduğu gibi dış memleketlere taşmıştı. İttihad ve Terakki'nin körü körüne kendisine bağlı olan particiler dışında taraftarı kalmamıştı. Yüzde yüz "Evet" diyen bir meclisin bir kuvvet kaynağı olmadığını, memleketin sevk ve idaresi işini sahipsiz bıraktığını İttihadçılar anlamakta gecikmediler. 1 Haziran 1912'de 'Halâskâr Zâbitan Grubu' adı altında bir beyanname neşreden bir takım subayların mahdut bir ölçüde olarak girişikleri bir hareket, İttihad ve Terakki otoritesinin çökmesine yetti. Beyannamede: *"Dış âleme emniyet telkin edecek bir hükûmet kurulması, gayr-i mesul kimselerin devlet işlerine karışmasına son verilmesi, seçimlerin usulsüz olduğu belli olduğu takdirde Meclis'in feshi, siyasî vazifelerde bulunan subayların asıl vazifelerine dönmeleri, ordunun terfi işlerinde herkese müsavî imkân verilmesi, ordu mensuplarının politika ile uğraşmalarının yasak edilmesi ve kendi giriştikleri hareketin de bu yoldaki son hareket olması"* isteniyordu.

Görülüyor ki İttihad ve Terakki, Atatürk ve diğer şahsiyetlerin istedikleri gibi, hareketlerinden mesul ve açık bir siyasî parti haline gelmemekle, memleketin mukadderatını inhisar şeklinde elinde tutan bir 'Mukaddes Cemiyet' rolünde kalmakta ısrar etmekle, memleketin fenalığı için çalışan ecnebi parmaklarının işini kolaylaştırıyordu.

Büyük Kabine Tam bu sıralarda ben, tatili geçirmek üzere Amerika'dan İstanbul'a gelmiştim. 9 Temmuz

1912'de İttihad ve Terakki'yi temsil eden Said Paşa Kabinesi düştüğü ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın başkanlığında, tecrübeli devlet adamlarını bir araya toplayan ve 'Büyük Kabine' adını taşıyan bir kabine iş başına geldiği zaman, memlekette hüküm süren ümitli, ferah havayı herkesle beraber teneffüs ettim. Manzara şuydu : İttihad ve Terakki istibdatı çökmüş, kin ve nefret havası ortadan kalkmıştı. Daha genç yaşında iken, 1877-1878 Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi'nin başkumandanı mevkiinde bulunan, Abdülhamid devrinde Mısır fevkalâde komiseri sıfatiyle Kahire'de yaşayan ve hiçbir kötülüğe alet olmayan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya herkesin güveni ve sevgisi vardı. Kâmil Paşa, Hilmi Paşa gibi tecrübeli devlet adamları Kabine'de yer almıştı. Kabine sarsılan anayasa garantilerini ve hürriyetleri yeniden kurmakla işe başlamıştı. umumi bir af ilan etmiş, sürgünde olanları ve bu arada Abdülhamid devri mesullerini serbest bırakmış, memurları hiçbir siyasi partiye girmeyeceklerine yemin etmeye davet etmişti. Bunların hepsi hoşa giden, ümit uyandıran hareketlerdi. Halk, partilerden ve politikadan bıkmıştı. Bütün partilerin, bütün vatanseverlerin Büyük Kabine'nin etrafında toplanacakları ve yıkıcı tesirlere karşı elbirliğiyle cephe kurulacağı umuluyordu. Ne yazık ki bütün bu vatandaşlar, arzularını yürütecek teşkilattan ve yayın vasıtalarından mahrum bulunuyorlardı.

Ümitli hava pek az sürdü. İttihadçılar, ancak kendilerine ait olan iktidar, hile ile ellerinden alınmış gibi bir hissin esiri bulunuyorlar, var kuvvetleriyle Büyük Kabine'ye karşı cephe alıyorlardı. Eski devir mensuplarının affa dahil edilmesini bilhassa parmaklarına dolamışlardı. Diğer taraftan muhalifler de memnun kalmamışlardı. Çünkü İttihadçı'lardan intikam alınmamış, tevkifler yapılmamış, onların devrinde iş başında bulunan memurlar değiştirilmemişti. Bu arada ecnebi parmakları fitne kazanının kaynaması için

ellerinden geleni yapıyor, Balkan Harbi suikastını hazırlıyorlardı. İngiliz gizli teşkilatı bizi gafil avlamak ve Balkan Harbi'nde zaferimiz ihtimalini ortadan kaldırmak, mezarımızı kazmak için her tertibi yapmıştı. "Silâh altında büyük bir kuvvet tutmanız komşuları tahrik ediyor" diyerek, en değerli ve tecrübeli asker sınıflarını dağıtmaya Hükûmet'i zorlamışlardı. "Harp kopacak olursa, ne netice verirse versin, statükonun değişmesine meydan vermeyeceğiz" yolundaki sahte teminatla İstanbul'da yalancı bir güvenlik hissi uyandırmışlardı.

Nihayet bizim elimiz, kolumuz bağlandıktan sonra 8 Kasım 1912'de Balkan Harbi kopunca, millî bir koalisyona doğru gidilecek yerde, böyle bir rengi ve iddiası olan, fakat gitgide acz haline düşen Büyük Kabine düştü. İngilizler'e olan dostluktan istifade edilir, tehlikeler önlenir ümidiyle Kâmil Paşa'nın idaresinde bir muhalefet kabinesi iktidara geldi. Bu Kabine umulan neticelerden hiçbirini alamadı. Balkan bozgunu bütün felâketleriyle memleketin üzerine çöktü. Kuvvetleri Rumeli'nin her tarafına dağılan ve başsız kalan Türkiye, bizi tanıyan bütün askerî mütehassısları, bu arada Von der Goltz Paşa'yı hayretlere düşürecek ölçüde bir bozguna uğradı; bütün Rumeli bir daha geri gelmemek üzere, elden gitti.

Babıâli Baskını 10 Ocak 1913'de başlarında hürriyet kahramanı Enver Bey olmak üzere İttihad ve Terakki mensuplarından mürekkep bir grup, tertipli bir şekilde hareket ederek, Babıâli'nin üzerine yürüdü ve siyasi tarihimize 'Babıâli Baskını' adiyle geçen hareketi meydana getirdi. Bu arada muhalefet cephesinin kuvvetli adamı olan Nâzım Paşa vuruldu. Hükümet mensupları çil yavrusu gibi dağıldı. Hareket Ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın idaresinde bir kabine kurmak suretiyle İttihad ve Terakki iktidarı ele aldı. Balkan Harbi'nin mütte-

fikleri arasında kopan ikinci Balkan Harbi, Türkiye için yeni ümitler uyanmasını sağladı. Bu gelişme büyük suikastın bütün ip uçlarını ellerinde tutan İngilizler'in işine gelmedi. Bilhassa Mahmud Şevket Paşa, mükemmel idaresi, sistemli çalışması sayesinde Türkiye için yeni ümit kapıları açmak yolunu tutmuştu. Gizli İngiliz tertipleriyle 3 Haziran 1913'de Mahmud Şevket Paşa'ya karşı bir suikast tertip edildi. Sahte bir cenaze alayının Sadrâzam'ın otomobilini yoldan alakoyduğu bir sırada suikastçiler, Mahmud Şevket Paşa'yı vurmak fırsatını buldular. Fakat bu hareket, Babıâli vakası tarzında bir netice vermedi. Suikastçiler yakalandılar, bütün muhalefet cephesine karşı "Zorla hükümeti devirmeye çalışmak" isnadı altında takibat başladı. Sanıkların bir kısmı asıldı veya sürgüne yollandı; bir kısmı yabancı memleketlere savuşarak, muhalefet işini oradan yürütmeye koyuldu. İttihad ve Terakki idaresi, 1918 Mütarekesi'ne kadar hiç sarsılmayacak bir şekilde Türkiye'nin mukadderatına hakim bir hale geldi.

Suikastın dış safhası Türkiye'yi parçalamak, taksim etmek, millî bir varlık sıfatiyle ortadan kaldırmak için emperyalist devletler tarafından tertip edilen ve kendi sömürge âleminin bir uyanma ve kalkınma örneği görmesine mani olmak hedefiyle bilhassa İngiltere tarafından yürütülen kahpece planın bir safhası; şimdiye kadar anlattığımız gibi, memlekette fitne ve fesat çıkarmak, millî şuurun ortalığı aydınlatmasına ve birlik yaratmasına mani olmaktı. Bu hedefle merkezdeki siyasi kundaklara ilave olarak, Makedonya'da, Arnavutluk'da, Havran'da, Bağdat tarafında, Yemen'de bir düzüye isyanlar tertip ediliyordu.

İkinci safha, silâh kuvvetiyle harekete geçmek, bizi yok etmek işini sonuna kadar yürütmekti. Fakat böyle bir hareket, zamanında uyanık olmayalım, tedbir almayalım, tesirli bir mukavemet göstermeyelim, diye bizi uyuşturmak,

sahte bir emniyet duygusu içinde basiretimizi bağlamak için elden gelen herşey yapılıyordu. "İngiliz dostu Kâmil Paşa ortalıkta bulundukça, her dış tehlike önlenir. Zaten ciddi bir tehlike yoktur" fikrinin iliklere kadar işlemesi için herşey yapılıyordu. Bizimle dış âlem arasında bir perde germenin yolunu bulmuşlardı. Hatta Balkan Harbi ihtimalleri ufukta gözle görülür bir hale geldiği bir sırada Hariciye Nâzırı Asım Bey, Parlamento'da dış tehlike hakkında sorulan suale sadece: "Fol yok, yumurta yok" diye cevap vermişti.

Mustafa Kemal'in uzak görüşü Umumi gaflete kapılmayanlar, tehlikeyi düşünenler; cereyana kapılıp gitmemizin, önceden tedbir bulmamız için kendi kendilerini geceli, gündüzlü yiyenler vardı. Ali Fuat Cebesoy'dan duyduğuma göre bunların başında Mustafa Kemal geliyordu. Sonraki büyük kumandan ve lider, yaman bir askere yakışan uzak görüşünü daha o zaman belli ediyordu. Arkadaşları arasında ileri sürdüğü düşünce şuydu :

"Rumeli bugünkü haliyle askerce müdafaa kabul etmez. Olmuş bitmiş vakalar karşısında kalmamak, komşularımızla beraber büyük devletlerin oyuncağı olmak istemiyorsak, herşeyden evvel Yunanistan'la anlaşalım, Girit üzerindeki iddialarımızdan vazgeçelim, hatta sahillerimize pek yakın olmayan adaları da Yunanlılara verelim. Rumeli'de Garbî Trakya müstakil bir devlet haline konulsun, Makedonya'nın idaresi hakkında komşularımızla bir anlaşmaya varalım..."

Mustafa Kemal o devrin en makul adamı Tal'at Paşa'ya muhtelif vesilelerle içini dökmüş, demişti ki:

"Bu yapılan iş ihtilal değildir. Bir siyasi parti haline gelip iktidarı ve mesuliyeti doğrudan doğruya ele almalıyız. Kendi aramızda ittifak etmeli, programımızı çizmeli, liderimizi seçmeliyiz. Mübadele usulleriyle ve makul anlaşma-

larla komşularımızla olan çatışmaları halletmeli, meçhule doğru gitmemeliyiz."

Tal'at şöyle cevap vermişti :

"Hakkın var, fakat Girit ve saire hakkında itidal yolunu tutmaya kalkışırsak, ihtilal kopar. Halkın heyecanı karşısında duruma hakim olamayız. siyasi parti haline gelmeye ve iktidarı doğrudan doğruya ele almaya gelince birbirimize gireriz."

Daha Meşrutiyet'in ilanından evvel Atatürk'le Fethi Okyar ve Ali Fuat Cebesoy arasında cereyan eden ve yine Ali Fuat Paşa tarafından hikâye edilen bir konuşma şunu belli ediyordu ki, Mustafa Kemal, mevcut duruma göre programını ve hedeflerini çizmekle kalmıyordu; henüz bir kurmay yüzbaşısı olmasına rağmen bunları yürütecek iktidarı kendisinde görüyordu. "Bizde neden Venizelos gibi devlet adamları çıkmaz" diye açılan bir münakaşaya Atatürk şu sözle karışmıştır :

"Bizde de böyle adamlar yetişmiştir. Meselâ ben bunlardan biriyim."

Atatürk'ün sonradan belirttiği gibi, bu sözlerde şahsî bir ihtirasın ifadesi yoktu. Kendisi, mevcut şartlar içinde objektif ölçülerle bir inceleme yapıyor ve ona göre hükmünü veriyordu.

Tal'at - Venizelos Meşrutiyet'i takip eden yıllarda Balkanlar'da beliren ihtimalleri gören; Rusya'nın himayesi altında Balkan Yarımadası'nda bir Pan-Slav cephesi kurulmasından ürken, bir Balkanlı vardı ki, o da Yunan devlet adamı Venizelos'tu. Tehlikeyi önlemenin çaresini Türkiye ile Yunanistan'ın anlaşmasında görüyordu. Atina sefiri Galip Kemali Bey vasıtasıyla yapılan temaslar hiçbir netice vermemişti. Türkiye, Girit'i geri almakta ısrar ediyordu. Halbuki o sırada Ada'da tek Türk kalmamıştı. Böyle bir neticeye varmaya imkan yoktu. Buna rağmen Türkiye

umumi efkârındaki galeyan devam ediyor. "Girit bizim canımız" havasından vazgeçilemiyordu.

Venizelos, Balkan ittifakını imza etmek üzere Romanya'ya giderken, son bir tecrübe yaptı. Vapurda, Tal'at Bey'le buluştu ve konuştu. Söylediği şuydu :

"Siz Girit meselesine saplanmış bulunuyorsunuz. Halbuki benim için bu meselede fedakârlık imkanı yoktur. Herşey olmuş bitmiştir. Ben Giritli'yim. 'İlhaktan vazgeçelim' desem beni kovarlar. Halbuki olmuş bitmiş bir hale gelen Girit işini bir tarafa bırakırsak, Osmanlı Devleti ile Yunanistan ittifak ederler, işbirliği kurarlar, Slavlığa karşı bir cephe meydana getirmiş oluruz."

O sıralarda iç karışıklıklar karşısında umumi efkârı mesgul etmenin çaresi, hep Girit meselesi hakkındaki tahriklerde aranmıştı. Tal'at Bey, Venizelos'un teklifinin makul olduğunu belki de içinden geçirdi, fakat "Girit'den vazgeçmek" esasına göre bir anlaşmaya gitmeye imkan göremedi. Ondan sonra da Türk siyasetinin hedefi, Donanma Cemiyeti yoluyla umumi efkârı harekete getirmek, Yunanistan'a karşı deniz üstünlüğüne kavuşmak vadisinde kaldı. Hakikatte bu uğurdaki gayretler neticesinde İngiltere'de yapılan iki zırhlı elimize geçememiş, Girit tabii olarak elden gittikten başka, Balkan Harbi kopmuş, Rumeli, Balkan memleketleri arasında paylaşılmıştır.

Göz boyuyorlar Biz Girit meselesine saplanmış dururken, asıl büyük yok etme planı gittikçe pişiriliyor, yürürlüğe konuyordu. Bizden bunu saklamak için bir aralık Balkanlar'da aldatıcı bir dostluk havası yürütüldü. 11 Mayıs 1911'de Bulgar Kralı Ferdinand, İstanbul'u ziyaret etti. İki taraftan parlak dostluk nutukları çekildi. 3 Nisan 1911'de bunu Sırbistan Kralı'nın ziyareti takip etti. 1911 Mayıs ayında İtalya hükümeti, İstanbul ve Selanik'e en güzel vapurlarından birini hususi olarak yolla-

dı. Yüz elli kişilik bir meb'us, asker, memur, gazeteci ve iş adamı grubunu İtalya'ya çağırdı. Evvelce anlattığım gibi, ben de aralarındaydım. İtalya'da krallar gibi kabul edildik. Bütün İtalya: "Viva Giovani Turchia!" nidalariyle çınladı.

Neden sonra anladık ki bize oyun edilmişti. Davet, İtalyan Müstemlekeler Enstitüsü tarafından tertip edilmiş ve bize sahte bir emniyet hissi vererek, gafil avlamak hedefinin arkasından koşulmuştu.

Roma sefiri Hakkı Bey, aynı şekilde ustaca avutulduğu için sadrâzam olunca, kolayca faka basmış; Trablus'da bulunan iyi talim görmüş bir kuvveti en nazik bir zamanda Yemen'e kaldırmakta ve Trablus'u müdafaasız bırakmakta tereddüt etmemişti.

Trablusgarb Harbi, Türkiye'yi yoketmenin ilk adımı olarak, İngiltere'nin teşviki ve daveti ile başlamış, İtalya, Trablusgarb, Bingazi ve Arnavutluk'tan olan payını silâh kuvvetiyle ele geçirmeye doğrudan doğruya davet edilmişti.

Gülünç ve sahte edalı ultimatomdan sonra harp ilan edilir edilmez, Hakkı Paşa Kabinesi düşmüş, Türkiye harekete geçmişti. Enver, Fethi, Mustafa Kemal gibi her biri askerî ataşe sıfatiyle Avrupa'nın birer tarafında bulunan birinci sınıf vatanseverler, Trablusgarb'a koşmuşlar; Mısırlılar'ın büyük alâka ve yardımı ile Trablus'a az çok nakliye imkanları açılmış, oradaki tektük kuvvetler teşkilatlı bir hale getirilmiş, Sünusi ve diğer yerli kuvvetlerle ittifaklar kurulmuş, arkalarında deniz bulunmasına rağmen İtalyan kuvvetlerine göz açtırılmamıştır. Eğer oradaki esaslı müdafaa kuvvetlerini Yemen'e nakletmek gibi bir hata yapılmasaydı ve İtalya'nın niyetleri hakkında daha doğru haberler alınsaydı, İtalya'nın asker çıkarmakta ve ilerlemekte büyük zorluğa uğraması, belki kuvvetlerinin denize dökülmesi ihtimali olurdu.

Seri halinde entrikalar Suikastın ikinci safhasını Balkanlar'da kurulan ittifak ve hazırlanan harp teşkil ediyordu. İngiltere ve Rusya, bu harpte Türk devlet adamlarını aldatmak ve Türkiye'yi eli bağlı bozguna uğratmak için seri halinde entrikalar yapmışlardı.

Türkiye, ordunun politika belasından kurtulmamasına rağmen, 1908 ile 1912 arasındaki zamanı boş geçirmemişti. Mahmud Şevket Paşa birinci sınıf bir teşkilatçı olarak talim ve terbiye işini ele almış, askeri teçhizatın tamamlanmasına pek çok itina göstermiş; askeri mekteplerde ıslahat yapılmış, astsubay yetiştirmek üzere her tarafta mektepler açılmıştı. Politika'ya karışmaktaki mahzurları pek iyi kavrayan, vatani vazifesini, kıtalarını iyi yetiştirmekte gören değerli subaylar çoktu. Mustafa Kemal bunlara iyi örnek olanlardan biriydi. Türk ordusunu pek iyi tanıyan General Von der Goltz, Rumeli'yi her taraftan üşüşecek kuvvetlere karşı müdafaa etmekteki zorlukları bilmesine rağmen mevcut imkanların Türkiye'nin böyle bir harpte zafer elde edeceği kanaatindeydi. Fakat bunu söylerken, memleketin kahpece vasıtalarla arkadan vurulacağını; iyi kumandanların 'İttihadçı' diye takibata uğrayacağını; dolu depolardan istifade edilemeyeceğini, bozgunun her tarafta tepeden inme bir şekilde geleceğini hesap etmemişti.

Hükümet'te bulunanlardan Kâmil Paşa ile muhitinin güvenine sahip olan İngiltere, Türk devlet adamlarına şu telkinde bulunmuştu : "Biz harp ihtimallerinin önünü almak için herşeyi yapıyoruz. Harp çıkmasına meydan vermeyeceğiz. Fakat siz de bize yardım ediniz. Silah altında büyük sayıda asker bulundurmanız Balkan memleketlerini kuşkulandırıyor. Bu askeri terhis ediniz. Talim ve terbiye faaliyetlerini mümkün olduğu kadar azaltmaya bakınız, üst tarafını bize bırakınız..."

Bu telkinler üzerine Rumeli'nin can alacak merkezlerinden talim görmüş 67.000 askerin terhis edilmesi gibi,

vatani ihanetten başka bir şey olmayan bir emir verilmiş, askerî sahada diğer bozguncu hareketler birbirini kovalamıştı. İngiliz ve Rus ajanları memleketin içinde kışkırtıcı hareketlerden geri kalmıyorlar, talebe: "Harp isteriz, doğruca Sofya'ya gideceğiz" tarzında nümayişler ve tahriklerde bulunmaya teşvik ediliyordu. Hükümet'in bunlara kapılmadığı, zaaf ve acz duyduğu, Balkan hükümetleriyle pazarlıklara girişip tavizler vermeye hazırlandığı anlaşılınca, devletler bir araya gelip harbi önleyecek yerde, bunu kundaklamak yolunu tutmuşlar, ilk önce Karadağ harp ilan etmiş, saldırıya geçmiş, diğer Balkan memleketleri onun arkasından gitmişlerdi.

Bozguncu, dağınık, sersem idarenin altında Doğu ordularımız daha ilk hamlede perişan olmuş, merkezle teması kesilen Batı ordularımız yer yer büyük kahramanlıklar göstermelerine; İşkodra ve Yanya müdafaası gibi harikalar yaratmalarına rağmen, ister istemez mağlup duruma düşmüşlerdir. Hele Türkiye'nin en mamur bir şehri olan, türlü türlü bağlarla anavatana bağlı bulunan Selanik'e Yunan orduları hiç mukavemet görmeden kollarını sallayarak girmişlerdir.

İstanbul'u kurtarmak için Çatalca hattında bir müdafaa cephesi kurulabilmiş, orada bir taraftan koleraya ve yoksuzluğa, diğer taraftan İstanbul'u mutlaka almak sevdasında olan düşmana büyük fedakârlıklarla karşı durulmuştur. Balkan müttefikleri daha fazla ganimet elde etmek hevesiyle kendi aralarında kavgaya tutuşunca ve Türkiye'de idare değişince durum lehimize dönmüş; 21 Temmuz 1913'de Enver Bey'in kumandasındaki bir kuvvet ileri harekete geçerek, Plevne müdafaasını hatırlatacak bir mukavemet gösteren Edirne'yi ve Kırklareli'ni geri almıştır. 10 Ağustos 1913'de Bükreş Anlaşması imza edilmiş, 29 Eylül'de bunu Türk-Bulgar barışı takip etmiş, Rumeli elimizden gitmiş, milyonlarca Türk vatandaşı geri ve kötü niyetli ecnebi idarelerinin altında yaşamanın acısını çekmiştir.

Hamidiye ve Rauf Bey

Balkan Harbi Türk tarihinin en kara bir devridir. Oyuna gelen, içerde ve dışarda nice kahpece hareketin kurbanı olan Türk milleti, şerefli tarihine dayanan varlığını bu harpte belli edememiş, nihayet ancak yer yer kale müdafaalarında bazı yararlıklar gösterebilmiştir.

Bu kara levhanın tek parlak tarafı, üçbin tonluk Hamidiye kruvazörünün süvarisi Rauf Bey'in, Averof gibi zırhlıların hâkim olduğu denizlere açılıp, düşmanlara meydan okuması; başarıdan başarıya gitmesi, bozgun karşısında kan ağlayan vatandaşların kalbini iftihar ve saadetle doldurması ve dış âlemde: "Sakın olana bitene aldanmayalım, eski bildiğimiz Türkler'in nesli ortadan kalkmamıştır. Hamidiye bunun örneğini ortaya koyuyor," diye hayranlık hisleri telkin etmesidir. Bu hislerin ne kadar koyu ve esaslı olduğunu ben de Amerika'da yakından gördüm ve o kara günlerde iftihar payımı aldım. Rauf Bey, Sultan Aziz

zamanında İngiltere'de staj görmeye gönderilen, mesleğinde son vazifesi Bahriye Şûrası Başkanlığı ve memleket hizmetinde de âyanlık olan Mehmed Paşa'nın oğludur. Bütün yakınları bahriyelidir. Genç yaşında kendini göstermiş; İngiltere'de stajda bulunmuş, İngilizce'yi mükemmel öğrenmis, Bahriye ıslahatı için Amerika'dan getirtilen bir uzmanla beraber 1902'de Amerika'ya gitmiş, o zamanki Cumhurbaşkanı Theodore Roosvelt tarafından kabul edilmiş, Amerika'da yapılan ilk denizaltı gemisini gezmek iznini ondan almıştır.

Balkan Harbi'nde ilk vazife olarak; Bulgar sahillerini bombardıman etmiş, gemi ağır bir yara almış, buna rağmen, Rauf Bey gemisini İstanbul'a getirebilmiş, gemi tamir görürken, açık denizlere açılmak ve Barbarosların, Turgut'ların neslinin Türkiye'de devam ettiğini ispat etmek, meyus vatandaşların ruhuna biraz ferahlık vermek planını yapmıştır.

Süleyman Nazif'in bir yazısı Bu sıralarda Süleyman Nazif'in *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde Türk Bahriyesi'ne dair çıkan çok acı bir yazısının umumi olarak ne kadar tesiri olduğunu kestiremem. Fakat yazı, Rauf Bey gibi mesleğini çok seven, hassas, coşkun bir vatanseveri harekete getirecek bir nitelik taşıyordu. Basına dair bir doktora tezi hazırlamakta olduğum ve Amerikan gazetelerine de Balkan Harbi'yle alâkalı yazılar, mektuplar yetiştirdiğim için o sırada bana belli başlı İstanbul gazeteleri geliyordu. Süleyman Nazif'in yazısını merakla okuduğumu ve sarsıntısını duyduğumu hatırlıyorum.

Süleyman Nazif *Mihirdadın* [Mithriadates] *Tacı* başlığını taşıyan yazısında şöyle diyordu: *Bir zamanlar Mihirdad adında bir Ermeni kralı varmış. Her işi bozuk gitmiş, intihara karar vermiş, tacıyla kendi boğazını kesmek istemiş, yapamamış. Tacı yere vurmuş: 'Buna da yaramadın'*

demiş. Balkan Harbi'nde de, Mütareke devrinde de volkana benzeyen, cesur ve ateşli yazılarıyla kendini gösteren Nazif sözüne su acı üslûpla devam ediyordu: ***Sulh zamanında donanma, Selanik'e gider, Çanakkale'ye gider, İzmir'e giderdi. Parlak ziyafetler verilirdi, gösterişler yapılırdı. Bir de harp zamanı geldi. Ne görüyoruz?***

Bu yazının çıktığı gün Rauf Bey, Süleyman Nazif Bey'le Tokatlıyan lokantasında karşılaşır. Der ki:

"Süleyman Nazif Bey, 'Türk gemisi döğüşür mü, döğüşmez mi?' Bunu anlamak isterseniz benim gemime geliniz, görünüz."

Süleyman Nazif şu cevabı verir:

"Oğlum, ben ihtiyarım, denizlere açılamam. Dediğinizi yapın, görelim, iftihar edelim."

Milletçe mücadele Rauf Bey'in Hamidiye ile yaptığı seferler, Türk hamaset tarihinde birinci derecede yer almaya, gelecek nesillere duyurulmaya layıktır. Bu seferlerde Rauf Bey'in azmi ve cesareti elbette rol oynamıştır. Fakat geminin bütün mürettebatı, elde edilen neticelerin şerefinde tamamiyle ortaktır. Komutanlarını seven, ona inanan denizciler, hiçbir fedakârlıktan kaçmamışlardır. Bundan başka bütün sahil halkı, gemiye kömür ve erzak yetiştirmek için seferber olmuşlar, bu maksadla harikalar yaratmışlardır. Bu hizmetlere Mısırlı'lar da ortak olmuşlardır.

Hamidiye, denizlerin hiç beklenmeyen yerlerinde, bu arada Adriyatik'de, Ege'de, Akdeniz'de düşman gemilerinin karşısına çıkmış, ganimetler almış, bir taraftan da şunu ilan etmiştir: "Ben harp gemileriyle harp ediyorum. Düşman sahillerine ve sivil halka ilişmeyeceğim, fakat bizim sahillerimize bir taarruz olursa, düşmanın bütün sahillerini yakarım." Rauf Bey, bu hareket tarziyle sahillerimizi saldırışlardan korumuştur. Halbuki çekemeyenler ve itiraz edenler, el altından şunu mırıldanıyorlardı: "Bunun

manası var mı? Sahillerimize taarruz için düşmanlara vesile verecek."

Hamidiye'nin şeref ve zafer dolu maceralarının o zaman halk tarafından nasıl karşılandığı hakkında bir kanaate varmanın en iyi yolu, bundan evvel bütün donanmaya meydan okuyan Süleyman Nazif'in Hamidiye hakkında *Tasvir*'in 25 Ocak 1912 tarihli sayısında çıkan ateşli makalesini gözden geçirmektir: *Bir istiğfar ve bir hasbıhal – Deniz arslanı Rauf'a* başlığını taşıyan uzun yazının ruhu şu satırlarla hülâsa edilebilir:

Büyük Vatandaş,

Allah ile ahdım var. Seni bir daha nerede görürsem, gözlerini öpmeden evvel, kalemimi ayaklarının altında kıracağım. Bundan dokuz ay evvel Midilli'de idim. İtalyan gemilerinin öldürücü mermilerine açık bir sine gibi duran o güzel ve bikes adada vatanımın acı kaderine ağlarken, bugün ayağının altında kırmak istediğim kalemim -'Mihirdatın Tacı' kadar uğursuz kalemim - bir şeyler yazmıştı... Bahriyemizde senin gibi arslan cüretli kahramanlar bulunduğunu düşünmemiştim. Onu düşünmemiş olan kafama bugün yumruklarımla ne kadar vursam yeri var. Sen beni affetmezsen vay halime...

Rauf, ey Barbaros'un göz bebeği, ey Allah'ın en mübarek kulu... Herkes gördü, işitti ve iman etti ki bir Türk milleti ve bir Rauf var. Senin kopardığın hamaset kıyameti, bizi de ikaz etti. Aylardan beri üstümüze çökmüş olan kâbusu ellerimizle iterek ve atarak sana layık vatandaş olmaya karar verdik. Şimdi İstanbul'un her tarafında ve Anadolu'nun her köşesinde bir hamiyet rüzgârı esiyor. Senin gibi kahramanları yetiştirmiş olan bir millet ölmez. Bizi öldürmek ve ölü göstermek isteyenlere lanet.

Bir şok tedavisi

Viyana kapılarına kadar varan Osmanlı İmparatorluğu'ndan zamana uymamak ve küçük menfaat ihtiraslarını yenememek yüzünden iki, üç asırdır bir hayli parça kopmuştu. Fakat bunların çoğu, yabancı unsurlarla meskûn olan yerlerdi. Balkan bozgunu, yalnız öz vatana ait bir takım toprakları elimizden almakla ve varlığıyle iftihar ettiğimiz askeri kuvvetimizin hemen hemen silah çekmeden bozulması gibi bir felaketle bizi karşılaştırmakla kalmamıştı. Rumeli, memleketin en ileri giden, Batı'ya doğru açık penceremiz olan bir ülke parçasıydı. Uyanmış, gelişmiş bir halkı vardı. Bunun düşman yumrukları altında ezilmesine ve perişan olmasına uzaktan seyirci kalmak zorunda idik. Bütün bunların acısı, iliklerimize kadar işlemişti. Türk milleti, sarsıcı, uyandırıcı, bir şok karşısında kalmıştı. Kendini bilen aydın vatandaşlar artık hayallere kapılmıyor; tek ağızdan kendi kendilerini tenkit ediyorlar, kusurlarını görüyorlar, ilan ediyorlar,

bunların düzelmesini istiyorlardı. Bozgun çok acı olmakla beraber, yükselme ve ilerleme arzularını şiddetle kamçılayan bir iksir tesiri yapmıştı.

Balkan bozgununu fazla batılaştığımızdan dolayı Allah tarafından verilen bir ceza sayan, bir ümmet haline gelmemizde ve birleşik bir İslam âlemine dayanmamızda necat arayan muhitler eksik değildi. Adını *Sebilülreşad*'a çeviren eski gerici *Sırat-ı Müstakim*'in yanında *Beyanülhak*, *Mahfel*, *Liva-i İslâm*, *Mekâtip ve Medaris* adlı dini dergiler yer almıştı. Fakat ona karşılık *İctihad* gibi dergilerin sütunlarında dini taassuba karsı şiddetli yazılar almış yürümüş ve tabii diye karşılanmıştı. Umumi olarak eski sabit taassuba uymayan dinî görüşlere ait münakaşaların hükümet ve polis kuvvetiyle susturulması itiyadı ortadan kalkmıştı.

Dini müessese ve inançları değişen şartlara uygun bir hale getirerek, dini kuru ve mihaniki bir ibadet sahası halinden çıkararak, millî tesanütün yanında dinî tesanütü bir ictimaî enerji ve tesanüt kaynağı haline getirmek ve kapalı olduğu iddia edilen ictihad kapısını yeniden açmak isteyenler de serbestçe ortaya atılmıştır.

Çöken imparatorluğun yerine Türk milliyetçiliğinin gelişmesini ve millî mukadderata şuurla sahip çıkmasını isteyen unsurlar, büyük fikir adamı ve vatansever Ziya Gökalp'ın idaresi ve Türkçülük bayrağı altında toplanarak, *Genç Kalemler*, *Türk Yurdu*, *Küçük Mecmua*, *Halka Doğru* gibi dergiler meydana getirdikten başka Türk Ocağı'nı sağlam ve akıncı bir inkılap müessesesi halinde ilerletmişlerdir.

Batı medeniyetine uymayı başlıca hedef bilenler, acı bozguna, köhne bir temel üzerinde taklit ve sathi müesseseler kurmamızın sebep olduğunu ileri sürmüşler, temelli bir Batılaşma için bu bozgundan münasip bir hareket noktası bulunamayacağını anlatmaya çalışmışlardır. Bu arada Prens Sabahattin Bey'in İçtimaî Meslek taraftarları, bütün hatanın merkeziyet idare sisteminden geldiğini,

Anglo-Sakson'ların adem-i merkeziyete dayanan ve her yere ve her müesseseye günün icaplarına göre kendi kendini idare imkanını veren sistemden başka kurtuluş yolu olmadığını hatıra getirmişlerdir.

Acı bir ses Bozgunun acı hatıraları ve düşman eline geçen eski vatan parçalarında devam eden zulüm karşısında ifrat hislerinin galeyana gelmemesine ve daima bizim aleyhimize taraf tutan ve mezalim karşısında ilgisiz kalan Batı âlemine karşı küskünlük duyulmamasına imkan yoktu. Bu gibi acı hisler, Şair Cenap Şahabeddin'in 7 Temmuz 1913 tarihli *Azim* gazetesinde çıkan bir yazısında şöyle ifade bulmuştur:

Mağlup olmamıza, dış âlem tarafından düşmanlık görmemize sebep; fikir bakımından yükselmemiz, kültüre kıymet vermemiz, hak, insanlık ve medeniyet anlaşmamızda fazla derecede incelenmemizdir. Bulgar ordusunun hareket tarzı bize şunu öğretmiştir ki düşmanın karşısına çıkan her ordu barbarlık günlerine dönmelidir, kan dökmek hasretini duymalıdır, çocukları, kadınları, ihtiyarları, acizleri doğramakta imansız ve insafsız olmalıdır. Başkalarının malına, canına ve şerefine hiçbir saygı duymamalıdır. Bu yolu tutarsak, Kral Ferdinand'ın Bulgar sürüleri gibi medeniyet âleminin sevgilisi haline gelebiliriz.

Bu gibi taşkın sözler, hisleri okşuyordu, fakat Balkan bozgununun uyandırdığı asıl tepkiler böyle menfi sahalarda kalanlar değildi. Bozgunu yeni bir terakki devrinin zenbereği haline koymak isteyenlerin yazıları daha tesirli oluyordu, üzerinde daha çok durulıuyordu.

Abdülhamid ve Meşrutiyet devrinin en kudretli gazetecilerinden *Takvimden bir Yaprak* sütununun yazarı Mahmud Sadık, *İkdam* gazetesinin 2 Nisan 1913 tarihli sayısında çıkan bir başyazısında o zaman memlekette feveran halinde bulunan olumlu hisleri şu sözlerle ifade etmişti:

Bozgun şunu belli etti ki şimdiye kadar tuttuğumuz yol, doğru yol değildir. Şunu da bize gösterdi ki eğer yaşamak ve gelişmek istiyorsak, pek çok çalışmamız, zaaflarımızdan ve hatalarımızdan kendimizi kurtarmamız lazımdır. Eski aczden, cehaletden, manasız gururdan yakamız sıyrılmalıdır. Artık bundan sonra yarım tedbirleri, yarım bilgiyi, yarım terbiyeyi yeter bulamayız. İşi esaslı ve sistemli bir şekilde ele almalı ve terakkiyi kuru gösteriş diye karşılamaya son vermeliyiz.

Sabah gazetesinin aynı sıralarda çıkan bir başyazısında aynı konu hakkında şunlar söyleniyor:

Harbin ve bozgunun maddi zararları ve kayıpları büyük olmuştur. Fakat buna karşılık, uğradığımız şok, bizim için manevi bir takım kazançlara yol açmıştır. Bu sayede kendi halimizi yeni bir gözle görüyoruz, kusurlarımızı örtmeye kalkışmıyoruz. Milli hayatımız yeni bir cereyan almıştır. Bizimle modern gelişme arasındaki uçurum ortadan kalkmıştır. Sözün kısacası bozgun, modern varlık sisteminin Türkiye'deki zaferi manasına gelmiştir.

Harpte beliren acz ve zaafın uyandırdığı hayal kırıklığı o kadar derin ve umumi idi ki, toplum hayatının her sahasında daha iyi şeylere kavuşmak, daha verimli ve başarılı işler görmek için şiddetli bir hasret ve yeni bir millî tesanüt ihtiyacı uyanmıştı. Dedikodu, particilik hiçbir zaman Balkan Harbi'nden sonra olduğu derecede Türk vatanseverliğinin gözünden düşmemişti.

Yapılması istenen işin çok büyük olduğu kavranıyor, her ferdin uyanmasına, harekete geçmesine, bütün kuvvetiyle işe sarılmasına ihtiyaç duyuluyordu. Eski huylara, âdetlere, itikatlara körü körüne bağlılığa ve her yeniliğe karşı gelmeye dayanan eski bağlar sarsılmıştı.

Yeni özlem ve arzuların karşısında, umumi yükselme ve milli menfaat kayguları, şahsi menfaatler ve ihtiraslardan fazla ağır basıyordu. Yeni ve ciddi bir takım haftalık ve ay-

lık dergilerde ve günlük gazetelerde bütün bu meseleler açıkça tartışılıyordu.

1911 ile 1913 yılları arasında İstanbul'da günlük gazetelerin sayısı dokuzdan altıya, mizah gazetelerinin sayısı yediden dörde inmiş, buna karşılık haftalıklar dokuzdan onbire, ilmi dergiler üçten yediye, dini dergiler dörtten sekize çıkmış; talim ve terbiye meseleleriyle meşgul olan dergilerle çocuk gazetelerinin sayısı on bire varmış, kadınlara mahsus üç dergi çıkmaya başlamıştır.

Islahat hareketleri Türkiye'de taassubun inat ve ısrarlı hedefi; kadınları umumi hayatın dışında bırakan, insanlık haklarından türlü türlü imkanlardan mahrum tutan sistemlere el sürülmemesiydi. Yüz yılı aşan ıslahat gayretleri arasında kadın davalarının üzerinde bir türlü esaslı surette durulmamıştı. Bu davalar, kökleşmiş âdetler ve itikatlarla beraber, erkeklerin lehinde olarak kurulan buyurma sistemindeki menfaatlere ve tek ölçülü ve taraflı kıskançlık duygularına dayanıyordu.

Harp yıllarında kadınlık bakımından yeni bir takım şartlar baş gösterdi. kadınları bazı sahada vazifeye çağırmaya geniş ölçüde başlandı. Kadınların hastabakıcı diye hastahanelere girmeleri, cemiyetler kurmaları, vatani nümayişlere katılmaları artık hoş görülüyordu.

Balkan bozgununu takip eden bir kaç ay içinde kızlar için yeni yeni okullar kuruldu, İstanbul Üniversitesi kızlar için yüksek bazı kurslar açtı. Kızların, teknik meslek okullarına kabul edilmeleri ve erkekler gibi dış memleketlere tahsile gönderilmeleri hakkında gazetelerde tenkit yazıları çıktı.

Bütün kurucuları ve yazıcıları kadın olan *Kadınlar Âlemi* dergisi, Türk içtimai hayatındaki noksanlar ve haksızlıklar hakkında şiddetli bir dille mücadeleye atıldı. Bunu hoş görmeyenler vardı, fakat eskiden kıyametler kop-

masına yol açabilecek olan bu gibi gayretler umumi şekilde müsamaha ile karşılanıyordu. Taassup kalesinde en büyük gedik açılmıştı.

Bunun en parlak belirtisi, *Kadınlar Âlemi* dergisinin yazarlarından Belkis Şevket Hanım'ın bir askerî uçakla İstanbul üzerinde bir uçuş yaparak her tarafa kadın haklarına dair beyannameler atmasıydı. Beyannameler kapışılmıştı. Belkis Şevket Hanım'dan gazeteler bir milli kahraman diye bahsetmişlerdi. Hükümet, bu kadının fotografının Askerî Müze'ye asılmasına karar vermişti. Sırf Balkan bozgununun neticesi olan bu gibi düşünce ve hareketleri bir yıl evvel rüyada bile görmeye imkan yoktu.

Liman von Sanders geliyor Balkan bozgunundan ve geçirilen bunca acı tecrübeden ders almak ihtiyacı, yalnız kuru bir tartışma konusu olmakla kalmıyordu. Said Halim Paşa'nın başkanlığında kurulan yeni Kabine, Mahmud Şevket Paşa Kabinesi'nin programını yürütmeye devam ederek, Devlet idaresini ıslah etmek maksadı ile İngiltere'den müşavirler ve Doğu vilayetleri için İngiliz umumi valiler istedi. Buna hem memleketin içindeki gelişme hasretini karşılamak için, hem de ecnebi ve bilhassa Rus entrikalarını önlemek için lüzum görülüyordu. İngiltere önce kabul etmiş iken, Rusya'nın baskısı karşısında caydı.

Bunun üzerine Türkiye Almanya'ya başvurdu. 1913 Kasım ayında General Liman von Sanders'in başkanlığında geniş bir Alman Askerî Heyeti, Türk ordusunda ıslahat vazifesiyle Türkiye'ye çağırıldı. Bu davet, diplomasi âleminde kıyametler kopmasına sebep oldu. Fakat bu hal askeri muhitleri yıldıracak yerde, Türkiye'nin kendi kaderine sahip olmasına ve kendini bundan sonraki saldırışlara karşı korunma imkanına kavuşmasına karşı bir baltalama diye yorumlandı. Babıâli Vak'ası ve bilhassa Edirne'nin kurtulması üzerine yeniden bir milli kahraman mevkiini

alan Enver Bey, 1914 Ocak ayında Harbiye Nâzırlığına geçti, askerî ıslahatın ilk adımı olmak üzere kadrolarda geniş tasfiyeler yaptı. Balkan Harbi'nde fena imtihan geçiren yüzlerce yaşlı subay emekliye ayrıldı; bütün kadrolar gençleştirildi, değerli yarbaylar kolordu kumandanlıklarına, binbaşılar tümen kumandanlıklarına geçirildi. Bu arada Müşir Şevket Paşa'nın oğlu Mazhar Paşa'nın teğmen rütbesine indirildiğini, bunu güler yüzle karşıladığını, bir taraftan da *Tanin* gazetesinde harita çizdiğini hatırlıyorum.

Entrika yağmuru Bu defa Rusya başta gelmek üzere, emperyalist devletler, Türkiye'nin parçalanması hareketini Balkan Harbi'yle sona gelmiş değil, başlamış sayıyorlardı. Rusya bir vakitler Tuna vilayetinde, Sırbistan'da, sonra Makedonya'da yürüttüğü usullerle Doğu vilayetlerinde karışıklıklar çıkarmak ve müdahele fırsatları hazırlamak üzere hem Ermenilerin hamiliği tavrını takınmış, hem de Kürt şeyhleri arasında entrikalara girişmişti.

Rusya'nın istediği şey, Doğu vilayetlerine doğrudan doğruya oturmaktı. Almanya ile Avusturya bu arzuya karşı geldiler. İngiltere ile Fransa da bunu pek ister görünmüyorlardı. Neticede Van, Bitlis, Elâzığ, Diyarbakır, Sivas, Trabzon vilayetlerinde ıslahat yapılmasına, tarafsız memleketlere mensup iki umumi müfettişin, Ermeniler'in azlık haklarını göz önünde tutmak suretiyle, bunlara nezaret etmelerine karar verildi. 7 Şubat 1914'de buna dair olan ve Yeniköy Mukavelesi adiyle tanınan anlaşmayı Rusya istemeyerek imza etti. "Ecnebi idaresi altında ıslahat" Doğu meselesinin yürütülmesine, yani Türkiye'nin parçalanmasına ait usuller bakımından bir parçanın vatan bünyesinden koparılmasına daima başlangıç olmuştu. Rusya, bunu ilk adım sayarak, yeni yeni fırsatlar kollamaya hazırlandı.

Fakat Türkiye'nin dertleri böyle bir anlaşma imza et-

mekle sonuna gelmiş olmuyordu. Bağdat demiryolunun tamamlanması vesilesi altında devletler arasında yapılan anlaşmalar, memleketin nüfuz bölgelerine ayrılması ve parçalanması manasını taşıyordu. Türkiye o kadar zorluklar içinde idi ki kapitülasyonların hafifletilmesi ve gümrük resminin yüzde sekizden yüzde on beşe çıkarılması vaatlerine karşılık, devletler arasındaki anlaşmalara üstü kapalı bir şekilde boyun eğdi.

Almanya ile İngiltere arasındaki müzakereleri idare eden Almanların Londra sefiri Prens Lichnowsky, diyor ki: "Anlaşmalardan asıl maksat, Anadolu'yu iktisadî nüfuz bölgelerine ayırmaktı. Türkler'in hislerini zedelememek için nüfuz bölgesi tabirini kullanmamaya dikkat ediyorlardı. Rusya'nın payı Doğu vilayetleri; Fransa'nın payı Suriye ile Kilikya; İngiltere'nin Irak ile İzmir , Aydın demiryolunun geçtiği yerler; Almanya'nın Anadolu'nun bütün diğer yerleriydi."

Türkiye'de 1914 Nisan ayında yeni seçimler yapılmıştı. Meclis tek bir partinin meclisi idi. Fakat hiç olmazsa, bütün ülkeyi temsil eden mahalli nüfuz sahibi adamlar bu Meclis'te yer almış bulunuyordu.

Mebusan ve Âyan meclisleriyle beraber, devlet adamlarımız ve aydınlarımız kendi kendilerini aldatmaktan uzaktılar, fakat her şeyi geri olan, yerli sermayeden ve imkanlardan mahrum bulunan memleketin normal bir gelişme yoluna kavuşması için bir müddet için ecnebi kontrolüne tahammül etmeyi çaresiz buluyorlardı. Bedel ağırdı, fakat bunu ödemekten başka çare yoktu.

Türk devlet adamları, bir taraftan da Rusya ve Batı devletleriyle iyi münasebetler kurup tehlikeyi hafifletmeye uğraşıyorlardı. 1911 Mayıs'ında, içinde bir kaç nâzır bulunan bir Türk heyeti, Kırım'da Livadya'ya giderek, Rus Çarı'nı ziyaret etti ve Rus Nâzırlarıyla görüştü. 23 Mayıs'ta Rus Hariciye Nâzırı Sazanof şu beyanatta bulundu:

"Bende kalan intibaa göre Türkiye Hükümeti, Rusya ile barışlı münasebetler kurmayı istemektedir." Livadya ziyaretinden dönüşte, Türkiye ile Rusya arasındaki ezelî düşmanlık hislerine son vermek üzere, bir Rus - Türk dostluk cemiyeti kurulması kararlaştı. Aynı nevi dostluk teşebbüsleri Fransa ile de yapıldı. Cemal Paşa ile Cavid Bey bu maksatla Paris'e gönderildi. İngiltere'yi hoşnut etmek için muhtelif nezaretlere İngiliz uzmanlar getirtildi.

Barış değilse bile, mütarekeye benzeyen bu davranışlar arasında başlıca dert, Yunanistan'da kalan Türkler'in gördüğü zulüm ve bunun Türkiye'de yarattığı tepkilerdi. 10 Nisan 1914'de büyük devletlere Babıâli tarafından verilen bir notada Yunan zulmündan kaçarak Türkiye'ye sığınan Türkler'in sayısı 163.000 diye gösterilmektedir. umumi efkârın baskısı altında Türkiye'nin Rum halkına karşı misliyle karşılık verme yolunda tedbirler alındı. İki memleket arasında harp tehlikesi havası esmeye başladı. Yunanlılar Türkiye'nin İngiltere'de yapılan iki zırhlısına karşılık Amerika'dan İdaho ve Mississipi adlı iki zırhlı aldılar. Bunlara ve Türk zırhlılarının teslim vaktinin uzak olduğuna güvenerek, kafa tutuyorlardı. Nihayet Almanya hem İstanbul, hem de Atina'da teşebbüslerde bulundu. Çok başarı elde etti. Venizelos eski düşmanlık tavrını terkettikten başka, Türkiye ile bir ittifaka ve nüfus mübadelesine girişmeye istek gösterdi ve Anadolu hakkında eski hayallerden vazgeçtiğine dair teminat verdi. 28 Haziran 1914 tarihli bir nota ile Yunanistan nüfus mübadelesini resmen kabul etti. Muhtelit bir komisyon meseleyi tetkike başladı. Türk Sadrâzamı ile Venizelos arasında Brüksel'de yapılmasına karar verilen mülakata Birinci Cihan Harbi mani oldu.

Balkan Harbi'nden sonra ve Cihan Harbi'nin arifesinde Türkiye'nin iç ve dış meselelerinin umumi manzarası işte buydu.

Harbin başında Amerika'dan Paris'e

Columbia Üniversitesi'nde bir doktora adayı olarak tahsilimi asgari zamanda bitirmiştim. Tezim kabul edilmiş, Siyasi İlimler Fakültesi'nin yayınları arasında kitap olarak çıkmış ve Amerikan basını tarafından umumî bir ilgi ile karşılanmıştı. On beş kadar profesörün huzurundaki şifahî doktora imtihanı pek iyi gitti. Sıra, bana pek az ecnebi talebeye nasip olacak kadar fırsatlar ve imkânlar veren, Amerika'dan ayrılmaya gelmişti.

Yakın tuttuğum hocalarımı birer birer ziyaret ederek veda ettim. Pipo meraklısı olduğunu bildiğim sosyoloji profesörüm Giddings'e Suriyeliler'in dükkânlarından aldığım bir nargileyi tömbekisi, kömürü her şeyi ile veda hediyesi olarak götürdüm. Dükkâncının tarifi üzerine nargileyi doldurduk, tömbekisini, ateşini hazırladık. Giddings nargileye bayıldı, keyfine vardı. Tam ilk nefesini çekeceği sırada Mrs. Giddings odadan içeri girdi:

"Aman, ne güzel vazo... Çiçeklerim var, koymak için

böyle bir vazo arıyordum," demesiyle nargileyi elimizden kapması bir oldu. İkimiz birden: "Bu vazo değil, nargiledir," diye meram anlatmak istedik. Kadın, "Pipon sana yetişir. Vazo benim..." diye baskın çıktı.

Hayatımda rol oynamaya sonuna kadar devam eden tarih profesörüm Shotwell, Amerika'dan ayrılmadan evvel bir hafta yazlık evinde misafir kalmam için ısrar etti. Beni, seçme fikir adamları olan komşularına birer birer tanıttı, Amerika'dan son hamlede biraz daha öz almama fırsat verdi.

Wichita'lı dostum Kimball, tam Amerika'dan ayrılacağım sırada bana hoş bir dostluk gösterdi. Meğer New York'da çıkan, Amerika'da her gazete bir sente satılırken, üç sente satılan ve yüksek seviyede okuyucuya hitap eden *New York Evening Post* okuyucularına sormuş: "Gazetemizi daha çekici bir hale koymak için bize ne tavsiye edersiniz?" Kimball derhal bir mektup göndermiş, demiş ki: "Columbia Üniversitesi'nde tahsilini bitiren, Gazetecilik Mektebi'nde de tecrübe gören Ahmed Emin adında bir Türk, vatanına dönmek üzeredir. Size iyi bir Türkiye muhabiri olur. Kendisiyle tanışın, anlaşın." Beni matbaaya çağırdılar, gazeteyi idare edenler iyi ve hoş adamlardı. Pek iyi anlaştık. Beni Türkiye muhabiri yaptılar. Böylece daha Amerika'dan ayrılmadan evvel bir iş sahibi oldum ve gazeteciliğe tabii bir şekilde bağlandım.

Williams'ın mektubu Bana Amerika'da babalık eden ve Hızır rolü oynayan, Gazetecilik Mektebi müdürü Dr. Williams'ın evine de gitmiş, veda etmiş, şükran hislerimi en ateşli bir şekilde anlatmış, müşfik hayat arkadaşının elini öpmüştüm. Dr. Williams bana son tavsiyelerini söylemişti.

Nihayet Amerika'yı geride bırakarak, vapuruma bindiğim zaman bir de ne göreyim? Her dakikası dolu olan Dr. Williams'ın kendi eliyle yazdığı on beş sahifelik bir mektu-

bu beni bekliyor. Bir taraftan bana, diğer taraftan doğduğu memlekete karşı olan bu alâkası karşısında gözlerim yaşardı. Mardin hemşerisi Gazetecilik Mektebi müdürü, bana verdiği hudutsuz imkân ve fırsatlarla yetinmeyerek, bütün hayatım boyunca yol göstermeye devam edecek tarzda hareket etmenin çaresini bulmuştu. Mektubunda şöyle diyordu :

Fakir memleketin seni okuman, yetişmen, kendisine hizmet etmen için Amerikalara göndermiş, ona olan borcunu hiç bir zaman unutmayacaksın. Yalnız hükûmetine karşı değil, tarlasında çalışarak tahsil paranı ödemeye yardım eden her köylü vatandaşa ayrı ayrı kendini borçlu bileceksin. Memleketin iyiliği, yükselmesi için gireceğin mücadelede doğru yoldan hiç bir zaman ayrılmayacaksın. Kendi vicdanına bağlı kalacaksın. Hiçbir zorluktan yılmayacaksın. Hiçbir tehlike karşısında kendini düşünmeyeceksin. Meslekte, vicdanına sadık kalmak şartıyla en büyük zorlukları yenebileceğini göreceksin. Ben doğduğum memlekete senin vasıtanla hizmet edebilmenin manevi huzurunu duyacağım, seninle iftihar edeceğim, hayatta değilsem, her kötülüğe karşı cesaretle yapacağın mücadeleler karşısında ruhum şadolacak.

Bu mektubu vapurun yalnızlığı içinde defalarca okudum. Adeta ruhuma hak oldu, bütün hayatım boyunca da gideceğim yolu bana göstermeye hep devam etti. En büyük zorluklar karşısında bile her türlü riskleri ve tehlikeleri göze almam için Dr. Williams bana devamlı bir kuvvet kaynağı hizmetini gördü. Fedakârlığı ve külfeti, haz haline çevirmemi onun rehberliği çok kolaylaştırdı .

Bir kara haber Williams'ın mektubuna ve Giddings'ın sosyoloji derslerinden birinde söylediği bir söze dayanarak, ben Türkiye'ye dönüşte neler yapacağıma, nasıl çalışacağıma dair hülyalara dalmıştım. Benim üzerimde bu kadar tesir bırakan söz, meşhur Fransız filozofu Augus-

te Comte'un "Dünyanın en büyük inkılaplarını Rusya ile Türkiye'den bekleyin" diye 1850 yılında bir kanaat ileri sürdüğüne dair, sosyoloji hocamın verdiği malumattı. Bunu Fransız filozofunun hangi eserde yazdığını anlamaya sonradan çok çalıştım, netice elde edemedim. Hocama o sırada soramadığıma çok pişman oldum. Auguste Comte'un bu kanaata neden vardığına dair hocam derste şunları söylemişti: "Rusya ve Türkiye, eski bir sistemi yürütmekte inat ediyorlar. Zamanın gidişine uymadıkları için ikisinde de idare çökecek, eskiden eser kalmayacak, bir 'tabula rasa', yani bakir bir saha meydana gelecek, bunun üzerine de yeni şeyler yapmak mümkün olacaktır."

İşte benim emelim ve hedefim, Türkiye'de zaten yürümeye başlayan inkılabın esaslı ve temelli olması için Amerika'da edindiğim bilgi ve tecrübeyi kullanmak ve memlekete faydalı olmaya var kuvvetimle çalışmaktı. Benim bu tatlı istikbal hayallerine kendimi verdiğim bir sırada vapurun günlük gazetesinde müthiş bir haber: "Avusturya Veliahdı Arşidük Franz Ferdinand Saray-Bosna'da (Avrupa dillerindeki şekliyle 'Sarajevo') Gavrilo Princip adında bir Sırp genci tarafından öldürülmüştür. Suikastçı, 'Birlik veya ölüm - Kara el' adlarını taşıyan gizli bir tahrik ve tedhiş teşkilâtına mensup bir gençtir."

Bunu okur okumaz bana öyle geldi ki Osmanlı İmparatorluğu bir takım tertiplerle çöküntüye uğratıldıktan sonra şimdi de Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'nu kundaklamak için harekete geçilmiştir ve bu yüzden de bütün Avrupa'da ve bütün dünyada kıyametler kopması ihtimali açılmıştır...

Seyahate başladığım zaman berrak görünen dünya ufukları Saray-Bosna suikastı yüzünden kapkara bir hale gelmişti. Yarının ihtimalleri hakkında hesap yapmaya ve iyimser olmaya imkân kalmamıştı. Hadiseler mutlaka korkunç bir akışla birbirini kovalayacaktı, aklın, basiretin frenlerini hü-

kümsüz bırakacaktı. Yıllardan beri türlü türlü iç isyanlarla, kavgalarla, nefretlerle sarsılan, bunun arkasından Trablus ve Balkan felaketlerini geçiren Türkiye, kopacak yeni kasırgalar karşısında, ne yapacak, nasıl korunacaktı? Bu suale cevap ararken, iyimser olmak imkânını görmüyordum.

Paris'te kardeşimle buluşuyorum Çok sevdiğim, dürüst ve asil seciyesi karşısında hayranlık duyduğum kızkardeşim Nigâr o sırada Paris'te bulunuyordu. Ben Amerika'da iken, Paris başkonsolosu Galip Şevki Bey'le evlenmişti. Galip Bey de, Mülkiye'de talebe iken, Genç Türk teşkilatındaki faal rolü dolayısiyle yakalanan, Rodos'ta beş yıl sürgün olarak kalan, çok sevdiğim bir insandı. Tal'at Paşa, kendisini yakından tanıdığı ve kıymet verdiği için Rodos'tan döndükten sonra Paris'e başkonsolos diye gönderilmişti.

Dönüş seyahatimde ilk merhalem pek tabii olarak Paris'di. Oraya varıp evlerine kavuşunca kasırgalı bir zamanda bir limana sığınmışım gibi bir rahatlık duydum. Söz sırası gelmişken, şunu söyleyeyim ki 1960'da kaybettiğimiz kardeşim, insandan ziyade meleğe benzer müstesna bir insandı. Hayatta kendisi için hiçbir isteği, düşüncesi yoktu. Bütün gayesi, başkalarını düşünmek, sevdiklerine hizmet etmek, faydalı olmak, hayır işlemekti. Yüksek şahsiyetini gözden kaybettirmek, kendini unutturmak için herşeyi yapardı. Fakat bu meziyetleri keşfedenlerin hepsi, kendisine derin bir hayranlık ve saygı ile bağlanırlardı.

Bir iki gün, buluşmanın sevinci ve rahatlığı ile geçti. Sonra Saray-Bosna hadisesinden neler çıkacağını takip için gazetelere sarıldım. Şunu gördüm ki, bütün dünya Saray-Bosna hadisesini yapanlara lanet okuyordu ve Avusturya'nın haklı şikayetlerini sempati ile karşılıyordu. Avusturya kendini tuttu, Hiçbir şiddet hareketine sürüklenmedi. İlk iş olarak Sırbistan hükümetinin işin içinde parmağı

ve mesuliyeti olup olmadığını anlamak için Bosna'ya bir araştırma heyeti yolladı. Hadiselerin bundan sonra takip ettiği seyrin manzarası şuydu:

5 Temmuz 1914'de Sırplar'ın tahammülü aşan ve o suikastle neticelenen tahriklerinden şikâyet için Berlin'e gönderilen Avusturya devlet adamlarına, Alman İmparatoru Kayzer Wilhelm ve Alman Başvekili hak veriyorlar, açık bir çek verircesine yardım vadediyorlardı.

(O sırada Almanya'nın kanaati, işe mahallî bir hal çaresi bulunacağı ve Rusya'nın harbe hazır bulunmadığı şeklinde idi.)

7 Temmuz- Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun başkanlığında toplanan Yüksek Meclis, harp taraftarıydı, fakat Macar başvekili Tisza'nın ısrarı üzerine ilk önce diplomasi teşebbüslerinde bulunmaya rıza gösteriliyordu.

14 Temmuz- Aynı Meclis, ittifakla harp kararına varıyor, fakat neticede Sırbistan'dan toprak alınmayacağına önceden teminat veriyordu.

Harp havasının kasveti Milletlerarası sahnede cereyan eden hadiseler karşısında Paris'te her adımda bedbinlik, üzüntü ve harp kokusu ile karşılaştım. Saray-Bosna suikastinden umumi bir harp çıkmasını önlemek mümkün olamayacağına herkes kanaat getirmiş görünüyordu.

Tam o sırada, 14 Temmuz Fransız milli bayramı münasebetiyle Paris'te mutat merasim ve geçit resmi olacaktı. Bu merasimde bulunmayı ve kara harp bulutlarının her tarafı sardığı bir sırada Fransız halkının ve askerinin ne gibi bir manzara gösterdiğini gözümle görmeyi çok istedim. Eniştem bana bir giriş kartı buldu, merasime onunla beraber gittim.

Geçit resmi yapan asker ve onları seyreden Fransız halkı, bana ruhları uyuşmuş, azîmleri içlerinden sökülmüş, cansız bir takım gölgeler intibaını verdi. Tehlike dakikasın-

da zerre kadar coşkunluk göstermiyorlardı. Her tarafa kasvet çökmüştü. Fransız halkı, diplomasi oyunlarının kurbanı olarak meçhul bir akibete sürüklenmeyi hiç mi hiç ister görünmüyordu.

Harp koparken Berlin'de Kendimi, kopacak bir kıyametin seyircisi mevkiinde görüyordum. Dönüşte Berlin'e uğramaya zaten karar vermiştim. New York'tan İstanbul'a kadar biletimi ona göre almıştım. Hele hadiselerin aldığı manzara karşısında Paris'ten sonra Berlin'i görmek ihtiyacını şiddetle duydum.

Trenle Alman hududunu geçer geçmez, Fransa'daki durgunluk ve kasvetle ölçü kabul etmeyen, bir galeyan, bir şevk karşısında kaldım. Kopmak üzere bulunan mücadelenin ateşi her tarafı sarmıştı. Bu mücadele, çoktan beri beklenen bir ümidin gerçekleşmesi diye karşılanıyordu. Herkes birbirini adeta tebrik ediyordu. Ortada harp ilanı gibi bir durum olmadığı halde istasyonlarda Rus ve Fransız yolcular, memurlar ve halk tarafından kötü muamele görüyordu.

Berlin'de Beyoğlu Alman Mektebi'nden eski hocam Prof. Ludwig Szamatolski ile karşılaştım. Ateşli bir Alman vatanseveri sıfatiyle heyecan içindeydi. Harp koparsa, yaşının ilerlemesine rağmen gönüllü yazılmayı aklına koymuştu. Benim için bir tesadüf eseri olarak Potsdamer Platz civarında, Berlin'in tam göbeğinde bulunan bir otelde bir oda tutmuştu. Berlin'in nabzını adeta dakikası dakikasına yoklayacak bir durumdaydım.

Gözüm gazetelerde idi. Hadiseler sel gibi akıyordu: 23 Temmuz 1914'de Avusturya, Belgrad'a bir ultimatom vermişti. Avusturya, düşmanca yayınlara son verilmesini, Avusturya aleyhine tahriklerde bulunan ifrat teşkilatının dağılmasını, mekteplerde düşmanca telkinlerin yasak edilmesini, bu işlerde suçu olan memurların açığa çıkarılmasını, hadise hakkında Avusturyalılar'ın Sırplar'la beraberce

tahkikat yapmasını, suçlular hakkında Sırbistan'ın takibata geçmesini, suikastte parmağı olan iki memurun tevkifini, Avusturya'ya izahat ve tarziye verilmesini istiyordu.

24 Temmuz'da Rusya kesin rengini belli etti: "Sırbistan'ın saldırıya uğramasına ve yutulmasına seyirci kalmayacağım" dedi.

25 Temmuz'da Avusturya'nın cevabı: "Hiçbir Sırp toprak parçasını ilhak etmeyeceğimi temin ederim." Rus Çarlık Harp Meclisi karar veriyor: "Sırbistan saldırıya uğrarsa, Avusturya'ya karşı askerî hareketlere geçeceğiz ve harp ilan edeceğiz." Fransa, Rusya'yı destekleyeceğine dair teminat veriyor. Avusturya, 23 Temmuz tarihli ultimatomuna Sırbistan'ın verdiği cevabı yeter bulmuyor. Avusturya sefiri Belgrad'ı terkediyor. Daha ultimatoma cevap vermeden seferberlik ilan eden Sırbistan'ın karşısında Avusturya kuvvetleri de seferber oluyor.

26 Temmuz'da bu işin bir müzakere konusu yapılması hakkında İngiltere Hariciye Nâzırı Sir Edward Grey'in ileri sürdüğü bir teklife kimse açıkça "Hayır" demiyor, fakat netice çıkmıyor.

27 Temmuz'da Fransa'da ilk hazırlıklar başlıyor, İngiltere, devam eden manevralardan sonra harekete hazır bir halde kalmasını donanmasına emrediyor.

28 Temmuz'da Avusturya Sırbistan'a harp ilan ediyor. Ertesi gün Belgrad bombardıman ediliyor. Bunun üzerine Rus-Avusturya müzakereleri kesiliyor.

29 Temmuz'da Alman başvekili, genelkurmay başkanı general von Moltke'den gelen baskıya mukavemet ederek, Ruslar'la müzakereyi kesmemesi için Viyana'da ısrarlı teşebbüslerde bulunuyor. Aynı zamanda zuhur edecek bir harpte tarafsız kalması için İngiltere'ye başvuruyor. Buna karşı Belçika'dan ve Avrupa'da Fransızlar'dan toprak almayacağını vadediyor. Müracaat reddediliyor. Rusya, umumi seferberlik ilan ediyor. Fakat Çar, Kayzer Wilhelm'in Viyana'da

giriştiği itidal teşebbüsünü haber alınca umumi seferberliği Avusturya aleyhine seferberliğe çevirmeye razı oluyor.

30 Temmuz'da Avusturya-Rusya müzakereleri yeniden başlıyor. Fakat Rusya, teknik zorlukları ileri sürerek umumi seferberlik hakkında 29 Temmuz'da verdiği cayma kararını, Almanların defalarla yaptıkları ihtar ve ikazlara rağmen iptal ediyor.

Mahşer günü 31 Temmuz'da Almanya, harp tehlikesi durumunun mevcut olduğu hakkında bir tebliğ neşretti ve Alman hududundaki hazırlıklara nihayet verilmesine dair Rusya'ya on iki saatlik bir ultimatom verdi.

Bu harp ilanı demek değildi, fakat mücadele şevki içinde son hadde kadar gerili bulunan Almanlar bunu öylece kabul ettiler. Bir kaç saat içinde Potsdam Meydanı mahşere döndü, bütün Berlin halkı oraya aktı. Ben, kıyamet gününün geldiği etkisi altında kaldım. Avrupa'yı harabeye çevirecek, kanlı bir boğuşmanın başlangıcına şahit olduğuma şüphem yoktu. Halkın avazeleri coşkun ve meydan okuyucu idi. Heyecan dalgaları elle tutulacak kadar kesif görünüyordu. Yüzbinlerce insanın benliği, bir ateşli kitle içinde örülmüş, alevler saçan, kudretine karşı gelmek mümkün olmayan bir volkan manzarasını almıştı.

1962 Kasım ayında, Berlin'i ziyaret ettiğim zaman, demirperdenin hududu üzerinde kalan Potsdam Meydanı'nın boş, sefil halini seyrettim. 31 Temmuz 1914 günü orada gördüğüm manzarayı gözümün önüne getirdim, tarihin kırk sekiz yıllık akışı gözümün önünden geçti. siyasi hayatın sisleri içinde yürüyen insanların ve milletlerin burunlarının ucunu göremedikleri ve hislerinin veya kısa vadeli hesapların baskısı altında karanlıklarda bir düzüye meçhule doğru sürüklendikleri inancına vardım. "Fertler tecrübeden bazen dersler alır, milletler hiçbir zaman almazlar" diyen Prens Bismark'ın ne kadar hakkı varmış.

Dönüş endişesi Hadiseler durmuyor, sel gibi akıyordu. 31 Temmuz'da Almanya, bir Alman-Rus harbinde nasıl davranacağını Paris'ten sormuş, Fransa'nın kendi menfaatlerinin icap ettirdiği yolu tutacağı hakkında 1 Ağustos'da cevap almıştı. Yine 1 Ağustos'da Almanya ile Fransa seferberlik emrini vermişti. Almanya, akşam saat yedide on iki saatlik ultimatomuna cevap almayınca Rusya'ya harp ilan etmişti.

Artık ben, tarihin en muazzam hadiselerine seyirci olmanın ilgi ve heyecanını bir tarafa bıraktım, memlekete dönmeye çare aramaya başladım. Elimde Berlin'den İstanbul'a bir tren bileti vardı, fakat yollar kesilmişti. Bu bileti çöp sepetine atmak lazım geliyordu. Hocam vasıtasiyle biraz borç para tedarik ettim. Ayakta duracak, nefes alınacak yeri bile olmayan bir trenle Venedik'e gittim.

Venedik'de yol arkadaşlarına uydum, Bauer pansiyonuna indim. Meğer burası Venedik'in en lüks ve pahalı otellerinden biri imiş. Elimde kalan para ile bir İtalyan vapurunun üçüncü mevki kamarasında, geniş koğuş gibi bir yerde yatak bulabilmeyi en büyük bir talih eseri saydım.

Harp fırtınası karşısında memlekete kavuşmak için bu son fırsattan faydalanmaya koşanların arasında yalnız Robert College eski müdür yardımcısı Hüseyin Pektaş Bey gözümün önünde... Bütün vapur halkı geleceğin neler sakladığını bilmemenin çaresizliği içinde yolculuğun sonunu bekliyordu. Rahatsızlıktan sikâyet etmek kimsenin hatırına gelmiyordu.

Matapan Burnu'nda Meğer Berlin'de, Potsdam Meydanı'nda harbin Almanya için nasıl başladığını gördükten sonra, bizim harbe katılmamızın ilk adımına kendi gözümle seyirci olmak da nasipmiş.

Vapurumuz Matapan açıklarına varmıştı. Ağustos'un onuncu sabahı idi. Hava güzel ve berraktı. Birden bire

ufukta iki harp gemisi göründü. Süratle bize doğru geldiler ve yanımızdan geçtiler. Arkadan diğer birkaç harp gemisi peyda oldu. Önde giden gemilere ateş açtılar. Bizim etrafımızdan mermiler uçtu. Ortada ciddi bir tehlike olduğu belliydi. Güvertede bulunup hadiseye seyirci olanlar arasında panik başladı, fakat çok sürmedi. Süratleri fazla olduğu anlaşılan ilk gemiler biraz sonra ufukta kayboldu. Mermi atanlar takipte fayda görmeyerek geri döndüler.

Bu muammanın manasını sonradan çözdük. Almanya'nın *Goeben* adında büyük bir harp gemisi ve Breslau adlı bir kruvazörü, meğer yanımızdan geçmiş. Vazifeleri ise, Çanakkale'ye varmak ve Türkiye'nin kaderi üzerinde hesaplı ve mühim bir rol oynamak imiş...

Cebelitarık Boğazı'nı, Malta deniz üssünü ellerinde tutan, Akdeniz'e baştanbaşa tek başlarına hakim bulunan İngilizler, fena halde gafil avlanmışlardı. İyi haber alarak hesaplıca hareket etselerdi, iki Alman harp gemisinin yolunu kolayca kesebilirlerdi. O takdirde Türkiye harbe girmeyi aklından geçirmez, Boğazlar kapanmaz, Rusya ile Akdeniz ve Karadeniz yoluyla temas devam eder, milyonlarca askeri Çanakkale, Kafkas, Filistin, Irak cephelerine ve daha on cepheye ayırmaya sebep olmazdı. Harbin neticesi ve Rusya ile cihanın kaderi bambaşka bir yön alırdı. Halbuki İngilizler, iki Alman harp gemisinin Atlantik'i aştığını, Cebelitarık Boğazı'ndan gözleri önünden geçtiğini, Akdeniz'de yol aldığını neden sonra farketmişler, iş işten geçtikten sonra kovalamaya çıkmışlar ve şahidi olduğum Matapan Burnu deniz çatışmasında uzaktan bir kaç mermi atmakla kalmışlardı. Almanların hesabı çok kurnazca idi. Türk milletinin donanmaya ait meseleler yüzünden yaralı olduğunu biliyorlardı. Milletimiz, denizlere hakim olmamanın ve Yunanistan'ın Averof gibi bir zırhlıya sahip bulunmasının acısı karşısında yıllarca müddet, Donanma Cemiyeti'ne varını, yoğunu vermiş, fedakârlığın en coşkun derecelerine haz

içinde varmış, o zamanın altın parasiyle milyonlarca lira bir araya getirmişti. Bunlarla İngiltere'de Sultan Osman ve Reşadiye zırhlılarını yaptırmıştı. Tam harbin arifesinde iki zırhlı tamamlanmış, son taksitleri verilmiş, başta Sultan Osman'ın süvarisi Rauf Bey olmak üzere gemileri Türkiye'ye getirecek mürettebat İngiltere'ye varmıştı. İngilizler'in bu zırhlıların önce hareketine mâni olmaları, sonra tazminat vermeden bunlara el koymaları, Türk milletini can yerinden vurmuştu. Halkın İngiltere aleyhindeki hisleri feveran haline varmıştı.

İngilizler, Çanakkale'de ve diğer cephelerde bu hoyratça hareketlerinin bedelini çok ağır surette ödemişlerdir.

Alman hesabı Almanlar, harbin arifesinde bu iki zırhlıyı Türk sularına yetiştirmek ve Türkiye'ye satmakla beraber, yaralı kalplere merhem olmuşlar, bir hamlede çok sevgi kazanmışlardı. Bundan başka iki zırhlının bir Alman amiralinin idaresi altında Türkiye'de bulunması, Almanya'nın Türkiye'de bir köprübaşı kurması ve kendisine düşman olan memleketlerin birliğini ortadan kaldıran kuvvetli bir ikinci cephe yaratması gibi neticeler vermiştir. Türkiye'nin bir oldu-bitti şeklinde harbe sokulmasında, bu iki Alman zırhlısı baş rolü oynamıştı.

Biz bütün bunları bilmeyerek yolumuza devam ettik ve tarihin akışında kesin rol oynayan bir hadiseyi gözümüzle gördüğümüzü neden sonra farkettik.

İtalyan gemisi, Çanakkale'ye vardığı zaman iki Alman zırhlısını hayret ve alâka ile yakından seyretmek fırsatını elde ettik. İki zırhlı 11 Ağustos 1914'de, Alman donanması hesabına esaslı bir başarı elde etmek suretiyle, Çanakkale'ye varmışlar, vazifelerini tamamlamışlardı.

Yeni hayatta ilk adımlar İstanbul'a ayak basınca, şunu gördüm ki, kopan harbe karşı bizim ne yapacağı-

mızla ilgili işler kapalı kapılar arasında çevriliyordu. Bir ihtiyat tedbiri diye başvurulan ve çok ciddi tutulan seferberliğe ait meseleler herşeye hakimdi. Enver Paşa'nın büyük nüfuzu, etrafına topladığı genç elemanlar ve her tarafa Türk subayı üniformasiyle yerleştirilen Alman Kumanda Heyeti, memleketimiz için hiç alışılmayan bir didinme ve uğraşma havası yaratmıştı.

Bu arada ben de, Maarif Nezareti'ne gidip onun hesabına tahsilini tamamlamış bir öğrenci sıfatiyle hizmetlerimi arzetmezden evvel Harbiye Mektebi'ne gitmeyi ve yedek subay adayı olarak kendimi kaydettirmeyi tabii buldum. Sıhhi muayeneden geçmem yolundaki tavsiyelere kulak asmadım. "Sıhhatim yerinde, muayeneye ne lüzum var? Askerlik vazifemi niçin yapmayayım" dedim.

Askerlik bana, uzak uzak yerlere gönderilmek, köylü vatandaşların arasına karışmak, maddi mahrumiyetleri göze almak gibi geliyordu. Harbiye'de benim gibi henüz üniforması olmayan, sivil elbiseleriyle talime çıkan binlerce genç vardı. Onların arasında talime çıktığım zaman anladım ki yeniden öğrenci yazılmak, şimdiye kadar gördüğüm uzun tahsille Hiçbir ilgisi olmayan bir sanatı öğrenmek, güneş altında saatlerce süren talimin yorgunluğuna katlanmak lazım geliyordu. Buna hiçbir idmanım ve hazırlığım yoktu. Harbiyeli bir gencin, talim çavuşu sıfatiyle, piyade tüfeğinin nasıl işlediğine, fişeğin ne suretle ateş aldığına dair verdiği izahatın bir kelimesi bile kulağıma girmemişti. Zaten mektepte fizik ve kimya derslerine Hiçbir zaman merak ve yakınlık duymamıştım. Dalgınlığım ve perişanlığım çavuşun dikkatini çekmiş olacak ki beni imtihana çekti. Tek kelime cevap veremedim, ağır bir azar işittim. Bu bana acı geldi. Ertesi günü sıhhi muayeneye gitmeye artık tereddüt etmedim. 47 kilo geldiğim, askerliğin yorgunluğuna tahammül takatım olmadığı tespit edildi ve "Muvakkat suretle askerlik silkinden ihraç" diye hakkımda karar verildi.

Sonradan öğrendim ki, Üniversite'de vazife alacakmışım ve bu suretle askerlik hizmetinden zaten muaf imişim...

Maarifte bir sürpriz Askerlik davası böylece halledilince, diplomalarımı ve basılı doktora tezimi alarak Maarif Nezareti'ne gittim. Sonradan şunu haber aldım: Nezaret tahsilimin sona erdiğini duyunca, bana dönüş harcırahı yollarken, Washington sefareti vasıtasiyle benim hakkımda Üniversite'den mahrem bir rapor istemiş. Üniversite bunu baş ihtisas şubemin şefi bulunan sosyoloji profesörü Giddings'e havale etmiş. O da şöyle bir cevap yazmış: "Ahmed Emin hakkındaki kanaatımı ifade için böyle bir fırsat bulduğuma çok memnunum. Kendisi bütün dersleri ciddi ve derin bir ilgi ile takip etmiş, seminer çalışmalarında kendini göstermiş, çok orijinal etüdler yazmıştır. Bu kadar iyi hazırlanmış bir öğrenci nadir surette karşıma çıkmıştır."

Maarif Nezareti'nin dosyalarında böyle bir rapor ve benim elimde asgari zamanda elde edilmiş lisans ve doktora diplomaları ve Üniversite'nin ilmî etüdleri serisinde basılmış bir doktora tezi bulunduğuna göre ne bekliyordum? Bana bir aferin diyen, benim için harcanan emeğin boşa gitmediğini tasdik eden, sonra da elde ettiğim ihtisasa ve tecrübeye uygun bir hizmet teklifinde bulunan biri her halde karşıma çıkacaktı.

Hiç de öyle olmadı. Bana yanlışlıkla fazla dönüş harcırahı gönderildiğine dair haksız ve esassız bir iddia ileri sürüldü. Bu para kefilim olan babamın maaşından kesildi. Büyük ümitler ve heveslerle memlekete hizmete koştuğum bir sırada daha ilk adımda uğradığım bu muameleler kalbimi kırdı, fakat asıl bundan sonra maruz olduğum bir muamele karşısında dehşete düştüm:

Maarif Nezareti Yüksek Tedrisat Umum Müdürlüğü'nden bir gün beni çağırdılar, dediler ki :

"Bin kuruş maaşla Darülfünun felsefe tarihi muallim

muavinliğine tayin edildiğinizi size tebliğ ediyoruz. Derhal vazifenize başlayınız."

Hayretler içinde şu cevabı verdim :

"Bir yanlışlık olacak. Ben Amerika'da felsefe tahsil etmedim. Bu dersle en ufak bir alâkam yok."

"Emir böyledir. Nâzır Beyefendi'ye başvurabilirsiniz."

"Gençler neden tembel!" Maarif nazırı Şükrü Bey'le göz aşinalığım vardı. 1910 ilk baharında 150 kişilik bir heyet halinde İtalya'da yaptığımız seyahatte beraberdik. Kendisi o sırada Selânik Maarif Müdürü idi. Sonra Serez Mutasarrıfı olduğu, İttihad ve Terakki'nin iç âleminde esaslı roller oynadığı da kulağıma gelmişti.

Nazır'ın makamına gittim. Yanında bir misafir vardı. Derdimi anlattım. Felsefe tarihi ile hiç meşgul olmadığımı, tahsilimin temeli sosyoloji ve istatistik olduğunu söyledim. Nazır'ın derhal anlayış göstereceğini, bana hak vereceğini ve hatayı düzelteceğini umuyordum.

Hiç de öyle olmadı. Nâzır yanındaki misafire döndü, dedi ki:

"Bu gençler ne de tembel oluyor! İşte şu Ahmed Emin, bilmediği bir dersi çalışarak vermeyi göze almıyor. Bildiği dersleri okutarak zahmetten kurtulmak istiyor"

Hele Maarif Nâzırlığı mesuliyetini taşıyan bir adam için bu mantık o kadar garibime gitti ki ağzım açık kaldı. Yıldırımla vurulmuşa döndüğümü gizleyemedim. Nâzır bana dönerek şu sözleri söyledi:

"Tembelliğinin cezasını sana vereceğim. Bin kuruş maaşa Hiçbir şey zam etmeden. Darülfünunda Ziya Gökalp Bey'in sosyoloji dersine, Mülkiye Mektebi'nde de Hasan Bey'in istatistik dersine muavinlik edeceksin."

İtiraza imkân yoktu. Zaten maksadıma varmış, sosyoloji ve istatistik dersleriyle münasebet kurmuştum. Büyük Türk fikir adamı Ziya Gökalp'e muavin olmak bir şeref,

bir fırsattı. Eski bir Türk irfan ocağı olarak hayranı bulunduğum Mülkiye Mektebi ile münasebet kurduğuma da sevindim. Hasan Bey'e gelince, arkadaşım İbrahim Fazıl'ın Paris'teki tahsil arkadaşı ve yıllarca başmümeyyiz sıfatiyle Divan-ı Muhasebat'ta bulunan babamın daire arkadaşı olarak kendisini tanıyordum.

Çalışma hayatım derhal başladı. Ziya Gökalp'i ziyaret ederek kendisine muavin olduğumdan dolayı ne kadar sevinç duyduğumu söyledim. Bu müstesna ideal adamı yakından tanımak cidden büyük bir fırsattı. Yıllar süren işbirliği neticesinde kendisi hakkında edindiğim intibaları sırası gelince yazacağım.

Üniversite'de edebiyat şubesi müdürü Zarif Bey'i de ziyaret ettim, onunla da dostluk kurdum. Mehmet Ali Ayni Bey'e felsefe tarihi ile ilgim olmadığını, kendisine hizmet etmeme imkân bulunmadığını açıkça anlattım. Sonra Mülkiye'ye gittim, Hasan [Saka] Bey'le hizmetimin şeklini konuştuk.

Gazetecilik beni çekiyor Her üç derste bana düşen vazife, asıl profesör ders verirken kürsünün yanında oturup dinlemekten ibaretti. Ancak bu profesörlerin hastalık gibi bir mazereti olursa, kürsüye çıkıyor, sınıfı meşgul ediyordum. Tahsil senelerinde hayalini gördüğüm hizmet hayatı her halde bu değildi. Sonra bir de şu mesele vardı: Harbin başında bütün maaşlar, esaslı bir tasarruf tedbiri diye yarım olarak veriliyordu. Kesintilerle beraber elime dörtyüz kuruş kadar para geçiyordu. Halbuki talebelik zamanımda aylığım kesintisiz doksanbeş dolar, yani iki bin beş yüz kuruş olduğuna göre ben talebeliğimden üniversite hocalığına yükselirken, maaşım beşte bire inmişti. Geçinmek imkânsızdı.

Ne yapacağım diye çare düşünmeye meydan kalmadan, *Tanin* gazetesi başyazarı, İtalya seyahati arkadaşım Muhit-

tin, *Tanin*'in yazı işleri müdürlüğünü bana teklif etti. Gazetecilik damarım derhal kabardı. Herşey birden halledilmiş oluyordu. Hem boşluktan ve işsizlikten kurtuluyor, hem de aylık gelirim yükseliyordu.

Ziya Gökalp'a gittim, ikinci bir iş olarak gazetecilikle meşgul olmak için izin istedim. *Tanin,* İttihad ve Terakki Partisi'nin gazetesiydi. Ziya Gökalp da İttihad ve Terakki umumi merkezinde üye bulunuyordu. Gazeteye devamımı faydalı buldu ve gerek *Tanin*'de çalışırken ve gerek bizzat gazete çıkarırken, beni daima destekledi. Şunu derhal söyleyeyim ki *Tanin*'de yazı işleri müdürlüğü yapmak, gazetecilik zevkini pek fazla okşayacak bir şey değildi. O zaman memlekette hiç kâğıt yapılmıyordu. Almanya ve Avusturya'dan az mikdarda gelen kâğıt, gazetelerin ya bir tek yaprak veya bunu ikiye bölerek dört küçük sayfa halinde çıkmalarına imkân veriyordu Bunlardan büyük bir kısmı da resmî tebliğlerle ve sıkı bir sansürden geçmiş tek tük haberlerle doluyordu.

Harbe girişimiz

Yeniden gazeteciliğe başlarken, memlekette herkes gibi benim de aklımı her şeyden evvel meşgul eden şey, Avrupa'da kopan harp kıyametinden kendimizi koruyup koruyamıyacağımızdı.

İşin doğrusu şu ki Türkiye kendini çoktan beri hiç de emniyette hissetmiyor, devletler grubundan birinin kanadı altında emniyet arıyordu. Mutedillerin gözü Batı devletlerinde ve Kırım Harbi'ndeki durumun geri getirilmesinde idi. Ne çare ki bunlar Ruslar'la pazarlığı kesmişlerdi. Bütün müracaatlarımıza ya menfi cevap veriyorlar veya bizi oyalıyorlardı. Müfritler ise Almanya ile kader birliği yapmak suretiyle yalnız kendimizi korumakla kalmayacağımızı, Turan hülyasına kavuşmak ve Rusya'daki Türkleri kurtarmak imkânının bizim için açılacağını umuyorlardı.

Sadrâzam Said Halim Paşa, daha Trablusgarp Harbi'nin başladığı sıralarda Parlemento'da bir nutuk söyleyerek, ecnebi müttefik aradığımızı ilan etmişti. Bütün sefa-

retlerimize bir genelge yazılarak, bu nutkun nasıl karşılandığı sorulmuştu. Rusya'dan başka aldıran olmamıştı. Rusya'nın ittifak için ileri sürdüğü teklifler ise, bizim istiklalden vazgeçip himayesi altına girmemiz manasına geliyordu. Teklifler, üzerinde durulacak şeyler değildi.

Almanya ve Avusturya, kendi menfaatleri bakımından kuvvetli bir Türkiye'ye ihtiyaç duyuyorlar, bize ellerinden geldiği kadar destek oluyorlardı. Fakat iç istikrardan mahrum bulunan, her taraftan türlü türlü tehlikelerle karşılaşan Türkiye ile ittifak risk ve mesuliyetini göze almaya bir türlü karar veremiyorlardı.

Alman sefiri Baron von Wangenheim, ancak 15 Temmuz 1914'de yani Saray-Bosna suikastinden on yedi gün sonra, Türkiye'nin eski müracaatına olumlu bir cevap verdi. Halbuki 17 Temmuz'da Berlin sefaretimizden gelen bir telgraf, harbin, önüne geçilmez bir safhada olduğunu bildiriyordu.

31 Temmuz'da, yani Almanya'nın Rusya'ya harp ilan ettiği gün Türkiye ile Almanya arasında "Sulhun korunması maksadiyle" bir askeri anlaşma imzalandı. İmza dakikasında bundan yalnız Said Halim Paşa ile Enver Paşa'nın ve Dahiliye Nâzırı Tal'at Bey'in haberi vardı. Son dakikaya kadar Fransa ile bir anlaşma yapılmasına çalışan ve Alman anlaşmasının imzasını dördüncü olarak haber alan Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, tereddüt göstermemiş, aksine olarak millî gururu okşanmıştı. Cemal Paşa hatıralarında diyor ki: "Bulgaristan bile bizimle ittifak etmek istememişti. Şimdi ise iki büyük devletin birden müttefiki oluyorduk. Tatlı rüyalara daldım, düşündüm ki harbi beş yıl önlemek mümkün olursa, Türkiye için Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın maddi ve manevi yardımıyla esaslı bir gelişme başlayabilir." Halbuki Cemal Paşa'nın vesikayı okumasından on beş saat evvel Birinci Cihan Harbi kopmuş bulunuyordu...

Maliye Nâzırı Cavid Bey, vesikayı her halde dikkatsizce

okumuş, Türkiye'yi harbe girmeye mecbur edecek bir vesika olduğunu farketmemişti. Halbuki 31 Aralık 1918 yılına kadar hükmü devam etmek üzere yapılan askerî anlaşma, Avusturya-Sırbistan Harbi karşısında iki tarafın da sıkı bir tarafsızlık güdeceğini söylüyor, fakat Rusya işe karışıp Almanya, Avusturya'ya karşı olan taahhüdünü tutmaya mecbur olursa, Türkiye'nin de Almanya'ya karşı sözünü tutacağını kayıtsız, şartsız olarak belirtiyordu.

Askerî muahedeyi imza edenlerden biri olan Said Halim Paşa da bunun manasını kavramadığını sonradan belli etmiş, "Anlaşmanın Türkiye'yi tarafsız kalmakta serbest bıraktığı" kanaatı üzerinde ısrarla durmuştur.

Tal'at ve Enver Yalnız iki kişi anlaşmayı imza ederken ne yaptıklarını biliyordu. Bunlar da Dahiliye Nâzırı Tal'at Bey'le, Harbiye Nâzırı Enver Paşa idi. Tal'at Bey vakit vakit tereddütler, endişeler duyuyordu. Fakat işi bir kumar diye karşılıyor ve şöyle düşünüyordu:

"Türkiye'nin bekâ ihtimali nasıl olsa şüphelidir. Zafer elde edilirse Türkiye herşeyi kazanmış olur. Harp kaybolursa, zararımız normal olarak nasıl olsa maruz bulunduğumuz kayıp ihtimallerinden pek farklı olmaz. Bu takdirde bu kumar oynanmaya, bu macera göze alınmaya değer."

Almanya ile ittifak ederek, bir Cihan Harbi'ne atılmayı yalnız Enver Paşa büyük bir sevinçle karşılamış, mutlak surette zafer elde edeceğine, bu sayede Turan ve İslâm Birliği rüyalarından biri olsun gerçekleşeceğini, ilk fırsatta Türkiye'yi yutmaya çalışacağı muhakkak olan Rusya'ya ağır bir darbe indirileceğine, bizzat bu sayede kudret ve şöhret kazanacağına kendini inandırmıştı. Harbin ilk aylarında Türkiye'yi umumi tereddütlere ve şiddetli mukavemetlere rağmen harbe sokmakta ve dört sene müddetle mukavemeti devam ettirmekte Enver Paşa'nın kuvvetli iman ve iradesi baş rolü oynamıştır. Almanlar da bunu bildikleri için Al-

manya'dan Türkiye'ye gönderilen cephane sandıklarının üzerine Türkiye yerine 'Enverland' , yani (Enver'in memleketi) diye yazıldığı pek çok görülmüştür.

Uygun bir zemin Umumi hal ve şartların, Türkiye'nin Almanya'nın yanında harbe sürüklenmesi imkânına uygun olduğunu itiraf etmek icap eder.

Alman emperyalist yazarlarından Rohrbach, 1909 yılında yayınladığı bir kitapta şöyle diyor: "Türkiye'de bir hastalık var. Adı Anglomania yani İngilizler'e çılgınca iptiladır. Almanya'ya ait her şey nefretle karşılanıyor."

1910'dan sonra durum değişmeye başlamıştır. 1910'da Fransa, Türkiye'ye borç para vermeyince, Almanya vermiş, iki de harp gemisi satmıştır, askeri sahada Hiçbir yardım esirgememiştir. Hele Donanma Cemiyeti'nin parasiyle Londra'da yapılan Sultan Osman ve Reşadiye zırhlılarına el konunca, taksitleri bile geri verilmeyince, buna karşı Almanya Goeben ve Breslau harp gemilerini 11 Ağustos'ta Çanakkale'ye yetiştirip el konan harp gemilerinin yerini almak üzere Türkiye'ye devredince, Türk umumi efkârını Almanya lehine bir coşkunluk sarmıştır. Almanya'nın o sırada kendi hesabına bundan daha tesirli bir propaganda yapması imkansızdı. Zaten bir kısım Türk gazetelerini de Almanlar para ile satın almışlar, umumi efkârı da devamlı bir baskı altına düşürmüşlerdi.

Batı devletleri, Almanya tarafı için bu kadar uygun olan zemini değiştirmek yönünden Hiçbir şey yapmıyorlardı. Batı sefaretleriyle Türkler arasında iki türlü temas devam ediyordu. Birincisi, onları oyalamak, vakit kazanmak isteyen hükümet makamlarının temasıydı. İkincisi, Türkiye'nin Hiçbir tarafla beraber harbe girmesini istemeyen mutedil Türk muhitlerinin temaslarıydı.

Bunlar, harp taraftarlarına karşı muvazene yaratabilmek için Batı devletlerinin Türkiye'nin tarafsızlığı için ağır bir

bedel ödemesini, mesela mali ve adli kapitülasyonların kaldırılmasını İtalyanlar'la Yunanlılar'ın elindeki bazı Türk adalarının geri verilmesini istiyorlardı. Batı sefaretleri bu müracaatlara donuk cevaplar veriyorlar, asıl kendi iddiaları üzerinde duruyorlardı. "Boğazların açık bırakılması, Alman harp gemilerinin Türk sularından çıkarılması, Alman Askerî Heyeti'nin geriye gönderilmesi..."

Rus sefareti tarafından Hariciye Nâzırı Sazanof'a gönderilen ve Sovyetler tarafından sonradan neşir ve ifşâ edilen 5 Ağustos 1914 tarihli ve 628 numaralı bir telgrafa göre Enver Paşa, Rusya ile beraber olmamıza karşılık, kapitülasyonların kalkmasını, Türk istiklalinin tam olarak tanınmasını ve Balkan yarımadasının haritasının Türkler'in lehine olarak yeniden çizilmesini istemiştir. Rusya Hariciye Nezareti, sefarete yolladığı 6 Ağustos 1914 tarihli ve 1705 numaralı telgrafta konuşmaya devam edilmesini, fakat hiçbir taahhüt altına girilmemesini tavsiye etmiştir. Enver Paşa'nın Ruslar'a olan müracaatı vakit kazanmak için yaptığı tahmin edilebilir.

Üç aylık mukavemet Bulgaristan ve Romanya'nın durumlarının belli olmaması, hükümete Alman baskısına karşı dayanmak imkanını veriyordu.

Kabine'deki itidal taraftarları da, harbin uzun süreceğini ve neticesinin şüpheli olduğunu kavrayınca, mukavemetlerini gitgide arttırmışlardı. Harp taraftarları, seferberlik ve Boğazlar'ın kapanması hakkındaki iki esaslı kararı, Kabine'de hiç münakaşa edilmeden hazırlamışlar, Nâzırlara birer birer imza ettirmişlerdir.. Hiçbir Nâzır, milli emniyetle ilgili kararı tek başına imza etmemek gibi bir mesuliyeti üzerine almamıştı.

Kabine'nin 4 Ağustos tarihli toplantısında Bulgaristan'la Romanya'nın durumu belli olmadan Hiçbir harekete geçilmemesine karar verilmiştir. Sadrâzam Said Halim

Paşa, Almanya ile olan askerî anlaşmanın Türkiye'nin harbe girmesini icap ettirecek bir mahiyette olmadığı kanaatinde bulunduğunu söylediğinden şu kararlar verilmiştir:

1 - Anlaşmanın metninin hukuki bir incelemeden geçirilmesi.

2 - Bulgaristan ve Romanya ile ittifak akdine çalışılması.

3 - Türkiye'nin tarafsız kalmak arzusunda olduğunun İtilâf sefirlerine bildirilmesi.

4 - İâşe işleriyle uğraşmak üzere bir komisyon kurulması.

5 - Harbin neticesi belli oluncaya kadar vakit kazanılması.

6 - Alman sefirinin ve Alman Askerî Heyeti kumandanı general Liman von Sanders'in askerî işlerle uğraşmasına meydan verilmemesi.

7 - Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan'la olan müzakereler iyi bir neticeye bağlanmadan her hangi bir tarafla beraber hiçbir suretle harbe girilmemesi.

8 - Fransız ve Rus sefaretleriyle müzakerelere girişilmesi.

Mutediller Türk sularına iltica eden iki Alman gemisinin ya silahlarının alınmasında veya devletler hukukunun tespit ettiği müddet tamamlanınca Türk sularının dışına çıkarılmasında ısrar etmişler, fakat gemilerin satın alınması yolu tutulunca, umumi efkârın coşkunluğu karşısında ses çıkaramamışlardır. Mutediller, görüşlerini gitgide şu şekilde tespit etmişlerdir :

"Bu harp, Türkiye'nin varlığını ve istiklalini devamlı bir şekilde sağlama bağlamak için rüyada göremiyeceğimiz kadar mükemmel bir fırsattır. Harpte bulunan Hiçbir devlet, bir milyon yaman askere sahip tarafsız bir memlekete hücum etmeye cesaret edemez, tarafsız bir Türkiye kuvvetli ve zinde kalır. Varlığında gözü olan büyük devletler ise birbirlerini zaafa uğratırlar. Harp dışı bir Türkiye türlü türlü siyasi ve iktisadi menfaatler elde edebilir. Halbuki Türkiye harbe girerse, İtilafin zaferi halinde yok olur. Almanların zaferi halinde bir Alman sömürgesi haline gelir."

9 Eylül 1914'de kapitülasyonların kendi irade ve teşebbüsümüzle kaldırılması ve İtilaf sefaretlerinin buna karşı ancak sudan protestoda bulunmaları mütedillere kuvvet vermiştir.

Harp taraftarları, maceraya atılmaya içlerinden karar vermekle beraber, bunu belli etmekten çekiniyorlardı. Balkan Harbi'nin yaraları henüz kapanmamıştı. Memleketin umumi bir harbe katılmaya hazır bir halde ve takatte olmadığı da malûm bir şeydi. Seferberliğin ve hariçle ticarî münasebetlerin yol açtığı zorluklar ve sıkıntılar bir harbe girildiği takdirde neler olacağı hakkında açık bir fikir veriyordu.

Müfritler, fikirlerini ve oyunlarını gizlemekle beraber, hiç de böyle düşünmüyorlardı: Harbin bir kaç haftada bitmesi ihtimali vardı. Türkiye, Boğazları kapamak suretiyle Rusya'yı boğmak fırsatını kaçıracaktı. Zafer kazanan devletlerin safında, barış masasına oturmak imkanı da elden gidecekti... Müfritlerin bütün görüşleri, Almanlar'ın galip geleceği ihtimali üzerine taassupla saplanmıştı. Bozgun diye bir ihtimali hatırlarının kenarından geçirmeye razı olmuyorlardı.

Türkiye'de bulunan Alman kara ve deniz elemanlarına gelince, bunlar Almanya'nın üzerindeki yükün hafiflemesi bakımından Türkiye'nin bir ân evvel harbe girmesi için sabırsızlanıyorlardı. İlk önce seferberliğin tamamlanmasını beklediler. Türkiye'de mesafelerin uzun, taşıt vasıtalarının az ve umumi teçhizatın çok kusurlu olduğunu görüyorlardı. Seferberlik az çok ilerledikten sonra, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın henüz kararsız olmaları, harbe girmeyi geciktirmek için hükümet tarafından özür diye gösterildi. Bunun üzerine Almanya, Balkan memleketlerinde yeni teşebbüslere geçti, hazinede yalnız 60.000 lira bulunduğu mazeretini de, Türkiye'ye beş milyon liralık yüzde altı faizle Alman hazine bonoları vermek suretiyle cevaplandırdı.

Diğer taraftan Almanlar'ın işi el çabukluğu ile ve Türkiye'yi arzu ve iradesine aykırı olarak harbe sokmalarına meydan bırakılmaması hakkında ikazlar yağıyordu. Paris sefiri Rifat Paşa Bordeaux'dan çektiği 4 Eylül tarihli telgrafta şöyle diyordu:

Ruslar Lemberg'i aldılar, Viyana yoluna hakimdirler. Romanya'nın Avusturya'ya karşı olan tarafa katılacağı muhakkaktır. İtalya'daki istidat da öyledir. Almanya, tek başına her taraftan çevrilmeye ve bozguna uğratılmaya mahkûmdur. Türkiye için en akıllıca siyaset, sıkı ve samimî surette tarafsız kalmak ve buna karşılık millî menfaatler sağlamaktır.

Rifat Paşa, 28 Eylül tarihli telgrafında şunları ilâve etti :

Almanlar'ın iç işlerimize müdahalesine derhal son verilmelidir. Almanlar'ın tarafını tutmak bizim için ölümdür. Eski dostu ve müttefiki İtalya onu terk ederken, Almanlar'ın peşine katılmak çılgınlık olur. Hülyalar üzerine dayanan müfrit siyasetler bizim için daima felaket olmuş, hatta Balkan memleketlerinin bize karşı birlik kurmaları gibi bir imkansızlığı bile mümkün kılmıştır.

"Oldu - bitti" Müfritlerle Mutediller çarpışıp dururken, Almanlar daha fazla beklemeye razı olmayarak teşebbüsü ele aldılar. 28 Ekim 1914'de Türk donanmasının başındaki Alman Başkumandanı Amiral *Souchon* (Paşa) Rus donanmasına ve Rus limanlarına karşı hücuma geçti. Böyle bir teşebbüsten Türk Kabinesi'nde kimsenin haberi yoktu. En şiddetli müfritler bile hadiseyi olup bittikten sonra duyduklarını iddia etmekte ısrar ettiler.

Ankara İstiklâl Mahkemesi savcısının 22 Ağustos 1926 tarihli iddianamesinde Türkiye'nin harbe girmesinin şekli hakkında şu iddialar vardır: "Türkiye Alman taarruzu, Marne nehri üzerinde durdurulduktan ve harbin menfi neticesi belli olduktan sonra harbe girmiştir. Emirlerini Kay-

zer'den alan ve milletimiz tarafından adı bile bilinmeyen bir Alman Amirali, bizi olmuş bitmiş bir durum karşısında bırakmıştır. Yani büyük ve tarihî bir millet, bir Alman Amirali'nin oyuncağı olmuştur. Mesul hükümet Devlet'in şerefiyle oynayan Amiral'in çılgınlığını cezalandırmayı ve işi düzeltmeyi bilememiştir."

Bazı nâzırlar, 29 Ekim günü Adliye Nâzırı Halil Bey'in evinde toplanmışlar ve şu fikri ileri sürmüşlerdir: "Alman anlaşmasını yırtmak, Alman Amirali'ni ve bütün Alman subaylarını memleketlerine göndermek..."

Dahiliye Nâzırı Tal'at Bey demiştir ki : "Gerçek bir tarafsızlığın bunların hepsini icap ettirdiği doğrudur. Fakat Hükûmet'in ve İstanbul'un Alman toplarının tehdidi altında olduğunu unutuyorsunuz."

Sonra mesele hakkında tahkikat açılması fikri ileri sürülmüş, Rusya bunu reddetmiş, Rus sefiri 31 Ekim'de İstanbul'dan ayrılmıştır.

Aynı gün bir kısım nâzırlar ve İttihad ve Terakki'nin nüfuzlu erkanı Said Halim Paşa'nın yalısında toplanmışlardır. Harbin Türkiye'ye Mısır'ı, Tunus'u, Cezair'i, Trablus'u ve Rusya'nın Türkler'le meskûn kısımlarını almak imkânını vereceği müfritler tarafından ileri sürülmüştür. Said Halim Paşa'nın cevabı şu olmuştur : "Türkiye, bir fütuhat devri açmak için icap eden imkânlara sahip değildir. Harp önlenemezse ben çekilirim."

Mutedil nâzırlardan dördü bir prensip meselesi olarak Kabine'den çekilmiş, harp henüz ilan olunmamış bulunduğuna göre sadrâzam bir müddet daha kalmaya razı edilmiştir.

Müfritler, çekilenlerden vatan haini diye bahsetmişlerdir. Harp propagandası artık açıkça ele alınmış, harp taraftarlığı cereyanı her tarafı sarmıştır. Bütün gazeteler bu istikamette dil kullanmaya başlamışlardır. Vatandaşların büyük ekseriyeti, Balkan Harbi'nin facialarından sonra üç bü-

yük devlete karşı harbe girişmeyi fena karşılıyordu, fakat teşkilatsızdılar, dilleri yoktu. Memleketteki bütün teşkilatlı kuvvetler, müfrit harp taraftarlarından mürekkep bir azlığın elinde idi. Yalnız ezeli düşman olan Rusya'nın karşı tarafta olması harbi bir kısım, halka bir dereceye kadar sevimli gösteriyordu. Acı hakikat şu idi ki, yalnız kendi memleketini düşünen bir Alman Amirali'nin cüretli bir hareketi Türkiye'yi körü körüne harbe sürüklemeye ve tarihin seyrini değiştirmeye yetmişti.

4 Kasımda Rusya, Türkiye'ye harp ilan etti, İngiltere ve Fransa 5 Kasımda onu takip ettiler.

Almanya'da harp muhabirliğim Harbe bir defa girildikten sonra bütün münakaşalar durdu, bütün zorluklariyle, sıkıntılariyle beraber akıntıya ayak uydurmaktan, bunu artık kesin surette seçilmiş bir milli kader ve kısmet yolu diye karşılamaktan başka çare kalmamıştı.

Tanin gazetesinde başyazı yazmak ve hükümet'in ve partinin takdirine göre hadiseleri yorumlamak vazifesi başyazar Muhittin'de olduğu için yazı işleri müdürü sıfatiyle bana küçücük gazetede ancak basma kalıp işler düşüyordu. Her gün birbirine benziyordu. Ortada gazetecilik bakımından hiçbir heyecan konusu yoktu.

Birdenbire günün birinde iş değişti. Parti hesabına gazeteyi idare eden Midhat Şükrü Bey beni odasına çağırdı, tatlı bir tebessümle dedi ki:

"Sana mühim bir iş çıktı. Enver Paşa ile bir mülakat yapılacak ve umumi cihan ve memleket meseleleri hakkında konuşulacak. Bu mülakattan maksat, para bedeli veren azlık mensuplarının buna rağmen askere alınacakları hakkında ortaya çıkarılan ve piyasayı sarsan bir haberi, hiç üzerinde durmaz gibi görünerek, kesin surette yalanlamaktır."

Cevap verdim:

"Baş üstüne, Enver Paşa'yı nerede ve ne zaman göreceğim?"

"Hiç görmeyeceksin... O konuşmuş gibi, onun ağzından üç sütunluk bir mülakat yazacaksın."

Şaşaladım. Gazetecilikte başıma hiç böyle bir şey gelmemişti. Kendimi Türkiye'nin o dakikadaki kudretli askeri diktatörünün yerine koyacaktım. Onun söz konusu edeceği meseleleri ben seçecektim, her kelime onun ağzından çıkmış gibi üç sütun dolduracaktım... Kendimi çok zor bir imtihan vazifesi yazmaya çağırılan bir mektepli mevkinde görüyordum.

Bütün gazetecilik damarlarımı seferber ettim, Enver Paşa'nın ağzından çıkması münasebet alacak, ilgi çekecek, fakat suya sabuna dokunmayacak şekilde üç sütunluk beyanat yazdım. Bu arada bütün dünya ve memleket ufuklarını dolaştım, araya da asıl yazılması lazım gelen malumatı, sırasını getirerek, sıkıştırdım.

Mülakatın nasıl karşılanacağını tabii olarak merak ediyordum. Bir harfine bile dokunulmadan geri gelip ertesi gün birinci sahifede büyük harflerle çıkmasın mı?

Enver Paşa, beyanatta bulunmaktan kaçınır bir adamdı. Bu sebeple uzun beyanatı bir bomba gibi patladı. O günlerin büyük satış gazetesi olan *Tasvir-i Efkâr*, mühim mülakatı aynen sütunlarına geçirdi ve önemi hakkında yorumlarda bulundu.

İşin içinde iş Meğer bana yazdırılan mülakat, gazetecilik hayatımda kalacak garip bir hatıradan, heyecanlı bir hadiseden ibaret değilmiş, aynı zamanda gerçek olarak da bir imtihan geçirmişim. Almanya hükümeti, Alman cephelerine bir Türk harp muhabiri, o zaman Almanya'da kullanılan bir tabirle bir "Silâh kardeşi" gönderilmesinde ısrar etmiş. Enver Paşa, münasip birini haftalardan beri arıyormuş. Tam bu sırada benim yazdığım mülakatı okuyunca,

çok beğenmiş, Beyoğlu Alman Mektebi'nden çıktığımı, iyi Almanca bildiğimi de haber alınca, beni harp muhabiri diye Almanya'ya yollamaya karar vermiş. *Tanin* gazetesine ona göre tebliğat yapılmış Üniversite'nin ve Mülkiye'nin yaz tatili henüz gelmemişti, fakat her iki taraftan derhal izin çıktı.

Cepheleri dolaşıp, tek Türk gazetecisi olarak harbi yakından seyretmeyi ben gazetecilik hayatım için bulunmaz bir fırsat saydım. Deliler gibi sevindim. Meslek sevgisi o kadar ağır basıyordu ki harp muhabirliğinin tehlikeleri hatırımın kenarından bile geçmedi.

Cephelerde işime yarayacak ümidiyle spor ceketli, golf pantolonlu bir elbise yaptırdım. Diğer yol hazırlıklarımı da en kısa zamanda tamamladım. Harbiye Nezareti ve Alman sefaretiyle temaslar yaptıktan, lazım gelen vesikaları elde ettikten sonra yola çıktım.

Berlin'de bir ay Harp yıllarının meşhur Balkanzug ekspresi o zaman işlemiyordu. İlk hamlede Sofya'ya gittim, arkasından Bükreş'e uğradım, sonra Peşte ve Viyana... Berlin'e ancak altı günde varabildim, fakat yollarda gördüğüm şeyler de ilgi uyandıracak mahiyette idi. *Tanin*'e mektup yağdırmaya Sofya'dan başladım.

Berlin'de Genelkurmay'a başvurdum. Bana lazım gelen vesikaları verdiler. Beraberce bir program yaptık. Bir ay kadar Berlin'de kalacak, Almanya'nın merkezdeki harp teşkilatını, harp hayatını, Alman halkının harbe karşı davranışını etüt edecek; sonra Batı Cephesi umumi karargâhına gidecektim. Hareketli noktaları seçmek suretiyle cephenin her kısmını, en ileri siperlere kadar dolaşacak, sonra hadiselerin seyrine göre başka cephelere gidecektim.

O sırada harp muhabirleri bir tek cepheye bağlanıyor, cepheden cepheye dolaşmalarına izin verilmiyordu. Ben tek Türk harp muhabiri sıfatiyle imtiyazlı bir mevkide

idim. Diyebilirim ki bütün cepheleri karış karış dolaşmaya ve harbin bütün safhalarını görmeye imkan bulan tek gazeteci bendim.

Berlin'de *United Presse* ajansını Columbia Gazetecilik Okulu'ndan sınıf arkadaşım ve sonradan uzun yıllar bu okulun dekanı olan Carl Ackerman temsil ediyordu. Bütün sınıf içinde en sıkı surette tanıştığım bir arkadaşla harp zamanında Berlin'de buluştuğuma çok sevindim. Onun vasıtasıyla *Chicago Daily News* gazetesinin muhabiri sıfatiyle Berlin'de bulunan Raymond Swing ile tanıştım ki sonradan Amerika'nın en ünlü radyo yorumcuları arasında yer almıştır. Her iki Amerikalı gazeteci pek dar bir saha içinde, sıkı tahditlerle iş görmek zorunda idiler. Benim bütün cepheleri dolaşıp geniş ölçüde gazetecilik edebileceğimi haber alınca ağızlarının suyu aktı.

Berlin'de Alman İmparatorluğu'nun Hariciye Nezareti'nin bulunduğu Wilhelmstrasse'de 38 numarada *Tanin*'in Berlin bürosu olmak üzere iki odalı bir daire tuttum. Şimdi Doğu Berlin'de kalan bu dairede işe sarıldım. Almanya'nın harp zamanındaki çalışkan, basiretli ve teşkilatlı siyasetini Türkiye'ye tanıtmaya her taraftan değer veriliyordu. Belediye azasından, şimdi adını hatırlayamadığım çok uyanık bir zat yanıma verilmişti. Onun vasıtasıyla hergün randevularım alınıyordu. Harp hayatının merkezdeki safhalarının nasıl işlediğini görmek, yazılarımda bunu örnek diye göstermek maksadıyla dört tarafa koşuyordum. Bu arada iki nokta gözüme çarptı: Birincisi 1915 yılının başlarında Almanlar'ın zafere bağladıkları iman ve bunun için seve seve yaptıkları fedakârlıklardı. Harp yılının ekmek, et, seker vesikaları, adam başına dar darına hesap edilmişti. AImanlar ise yiyip, içmekten zevk alan insanlardır. Öyle olduğu halde "Başkalarına daha çok kalsın, Alman mukavemet kudreti artsın" diye yiyecek vesikalarını yırtıp atan Almanlar'a çok rastgeldim. 1915'de Berlin'de karaborsa

yok gibiydi. Eğri yollara sapanlara vatan haini gözüyle bakılıyordu. Her tarafta tam ve yaman bir dayanma azmi vardı. Eğer o azim, Rusya'da ihtilal çıktıktan ve iki ayrı cephede çarpışmak zorluğu ortadan kalktıktan sonra devam etseydi, Amerika'nın harbe girmesine rağmen, Almanya'yı yenmek kolay olmazdı. Ne çare ki harp uzadıkça fedakârlık damarları gevşedi, 1917'den sonra herkesin başının çaresine bakması ve keyfine göre hareket etmesi modası çıktı. Harp Almanya'sı ondan sonra gerçek Almanya'lıktan uzaklaştı.

Alman Musevileri Almanya'da gözüme çarpan ikinci nokta, Alman Musevileri'nin harpte oynadıkları roldü. Bu Museviler, din farkı üzerinde zerre kadar durmuyorlar, kendilerini koyu Alman sayıyorlardı. Başka bir çok memleketlerde olduğu gibi, Musevilerin din farkını başta tutmaları, bu sıfatla aralarında dayanışma ve ayrılık kurmaları, vatandaşlığı ikinci dereceye almaları gibi bir durumdan Almanya'da en küçük bir eser yoktu. Berlin'de gördüğüm cephe gerisi teşkilatı, Alman'dan başka birşey oldukları hatıra bile gelmeden, kendilerine geniş mesuliyetler ve ağır vazifeler güvenle verilen Rathenau gibi Museviler'in eseriydi. Ateşli harp havasını devam ettiren ve umumi efkârda mukavemet azmini kamçılayan *Volksische Zeitung*, *Berliner Tageblatt*, *Frankfurter Zeitung*, B.*Z. Am Mittag* gibi büyük gazetelerin çoğu Museviler tarafından idare ediliyordu. O sıralarda Berlin'de sık sık gördüğüm Beyoğlu Alman Mektebi'ndeki Alman edebiyat hocam Ludwig Szamatolski de bir Alman Musevisi'nin ne kadar kuvvetli bir Alman vatanseveri olabileceğini hergün söz ve hareketleriyle bana hatırlatıyordu. Alman üniversite âleminde, bilhassa bu tipte Musevi âlim ve doktorlar Almanlığa şeref verecek surette çalışıyorlardı. Bunlardan biri de Berlin'de sık sık görüştüğüm, Türk tarihi ve dili uzmanı meşhur müsteşrik Prof. Hartmann'dı.

Batı Cephesi'nde Berlin'de tam bir ay kaldıktan sonra, beni Genelkurmay'ın harp muhabirleriyle meşgul olan şubesine çağırdılar. Gide-gele orada birkaç kişi ile ahbap olmuştum. Batı Cephesi'ne bir ay için gidebileceğimi söylediler ve elime lazım gelen vesikaları, biletleri, yol talimatını verdiler. Batı Cephesi'nin umumi karargâhı olan Charleville'e gidecektim. Oradaki cephe harp muhabirleri karargâhına katılacak, vakit vakit cephenin hareketli kısımlarını dolaşacaktım.

Harp âlemine gitmek ve oraya mahsus sıkıntılara katlanmaya azmetmiş, buna hazırlanmıştım. Charleville'deki basın karargâhına gidince bir de ne göreyim? Parklar, çiçek ve meyve bahçeleri ortasında geniş, rahat, mükellef bir şato. Her muhabirin ayrı odası, yemeklerde beraber buluştuğumuz salonlar, hizmet için koşan emirberler. Bana verilen oda, şatonun on yedi, on sekiz yaşlarındaki genç kızına aitmiş... Ev sahipleri çok acele kaçmış olacaklar ki kızın odasında kitapları, kâğıtları, hususi mektupları, resimleri olduğu gibi duruyordu. Böylece yatağında yattığım güzel genç kızla yüzyüze gelmediğim halde sırdaş olmuş, iç hayatına bir taraflı olarak karışmıştım.

Gazeteye yazı göndermek bakımından karargâh kumandanı olan bir süvari binbaşısı ile kolayca anlaştık. Yazılarımın ana hatlarını kendisine tercüme edecektim, o da bana inanarak ve güvenerek mesuliyeti alacak, yazılara "görülmüş" damgasını basacak, sefaret vasıtasıyla gazeteye yollayacaktı. Gerek buradan ve gerek beş ay süren ilk harp muhabirliğim esnasında başka cephelerden yolladığım yazılarımdan bir teki bile kaybolmamış, hepsi *Tanin*'de çıkmıştır.

Harb muhabiri arkadaşlarımın çoğu Alman'dı. Aralarında tek-tük Avusturyalılar vardı. Hepsi olgun gazeteciler ve kalem arkadaşları idi. Ya teker teker veya grup halinde vakit vakit cepheleri dolaşıyorduk. Yemeklerde daima çok şen ve tatlı bir hava içinde buluşuyorduk. Bizi düşündüren, uğraş-

tıran, yazılarımıza her gün konu olan harbi unutmak için elimizden geleni yapıyorduk. Baştan geçen maceralar, fikralar anlatılıyor, "Garp Cephesi harp muhabirleri marşı" diye kabul edilen çapkınca imalarla dolu şarkı bir ağızdan söyleniyordu. *Tünel* adıyla harbin arifesinde çıkan bir romanı çok ilgi uyandıran, her dile tercüme edilen *Berliner Tageblatt* harp muhabiri Kellermann arkadaşlarımızdan biriydi.

En ön ateş hattında 1915 Haziran'ında Batı Cephesi'nde bulduğum durum şuydu:

1905'de meşhur Schlieffen tarafından hazırlanan esaslara göre Almanlar tarafından benimsenen ve Paris'i daha ilk hamlede çevirip almayı hedef tutan plan, Lüksemburg ve Belçika'nın alınmasına ve Fransızlar'ın bir sürpriz karşısında bırakılmasına rağmen, başarıya varmamıştı. Başkumandan Moltke, yanlış bir hesap yaparak, Fransızlar'ın Güney Almanya'yı istilasına mani olmak için epeyce kuvvet ayırmış, Doğu Cephesi'nde Rus istilasını durdurmak için de oraya kuvvet göndermişti. Bu şartlar altında Fransızlar çevirmeyi önlemişler, Alman saldırısı Marne nehri boyunca durdurulmuştu. Fakat Almanlar'ı geri püskürtememişlerdi. Alzas - Loren hududu ile Belçika'nın Dixmünde şehri, yani Kuzey Denizi arasında hareket harbi, siper harbine çevrilmişti. Buralarda türlü türlü maksatlarla bir düzüye saldırışlar ve karşı saldırışlar oluyordu. Paris'in tehdit altında bulunduğu kanaatiyle 3 Eylül 1914'de Bordeaux'ya nakledilen Fransız hükümeti 1914 Aralık ayı içinde tekrar Paris'e dönmüştü.

Benim için hazırlanan gezinti programı, Metz sehrine yakın bir noktadaki Papas ormanından başlıyor, Dixmünde'de bitiyordu. Dört, beş haftada sırasiyle bu programı tamamlayacak, sonra bilhassa büyük levazım merkezlerinde günlerce kalarak, cephe gerisi teşkilatı hakkındaki görüşlerimi yazacaktım.

Bir sabah karanlıkta örtülü yollardan geçerek, ön hatlara ulaştık. Örtülü yollar çok hareketliydi. Yaralılar, hastalar taşınıyor, diğer taraftan erzak, cephane taşımaları devam ediyordu. Bazen yolun bir noktasına düşen bir şarapnel ortalığı allak-bullak ediyor, yolu açmak, yeni yaralıları taşımak lâzım geliyordu.

Ön hatta dürbün başındaki gözcüler, yerlere uzanıp dinlenenler, bir taraftan da fasılasız ateş ve mayın faaliyeti, buralara ölüm diyarlarının bir sahası manzarasını veriyordu. Ortalıkta sevk ve alâka hüküm sürdüğünü iddia etmek imkânı yoktu. Yol almak için bir düzüye yerlere yatan veya nöbet durumunda bekleyen askerlere sürünmek veya çarpmak lazım geliyordu. Yere uzananlardan biri beni dürterek dedi ki :

"Behey sivil, senin aklın yok mu? Haydi bizi asker diye buraya yolladılar, ister istemez geldik; bir sivil harbi seyredeceğim de yazacağım diye bu cehenneme gelir mi?"

Yer yer dürbün başına geçiyor, siperler arasındaki sahayı, karşıdaki düşman hatlarını gözden geçiriyordum. Burada biraz ihtiyatsızca dışarı uzanmak ölümle karsılaşmak demekti. Zaten bombalarla veya top ateşi ile karşılaşmak her an için hesapta vardı, fakat ölüm tehlikesi bir an bile hatırıma gelmedi. Bana aptal diyen, akıl veren asker haksızdı. Ben, ön siperlere vazife görmeye gelmiştim, buraya kadar sokulmak benim için bir firsattı, bir imtiyazdı, ben tehlikeden çok evvel bunu düşünüyordum.

Cephenin bir noktasında bir saldırı olmuş, bir takım Fransız siperleri ele geçmişti. Ölüler ve yaralılar henüz kaldırılmamıştı. Esirler toplanıp geriye gönderiliyordu. Bir tarafta annesine mektup yazarken vurulan bir genç Fransız, diğer tarafta yemeğini yerken ağır surette yaralanan bir genç... Harbi en korkunç şekliyle seyretmenin imkanını bulmuştum. Fransızlar burada bile şakayı bırakmıyorlardı. Trenlerde bulunan "Dışarıya sarkmak tehlike-

lidir" levhalarını sökmüşler ve yer yer siper hattının kenarına takmışlardı.

Bulutlar arasında Başka bir gezintide Lille'de İngiliz askerlerinin karşısındaki siperleri dolaşmak fırsatını buldum. Bu bölgede birbirine on metre aralıkla siperler vardı.

En talihli olduğum yer, Thiaucourt oldu. Buraya kaçta varacağım daha evvelki merhaleden telefonla sorulmuştu. Bir tümen merkezi olan kasabaya gelince, bir de ne göreyim: Bir askerî bando beni bekliyor ve Türk marşını çalıyor. Tümen kumandanı karşıma çıktı ve kendini tanıttı :

"Ben İstanbul Alman sefaretinin eski askeri ataşesiydim. Türkiye'yi çok severim, oraya ait çok tatlı hatıralarım var. Türkiye ile olan ittifakımızla iftihar ederim. Bir Türk silah arkadaşının beni ziyarete geleceğini duyunca çok sevindim. Burada benim şahsi misafirimsiniz."

Kasabanın en iyi evi olan belediye reisinin evine misafir edildim. Burada yığınlarla kitap, piyano, her şey vardı. Fakat Almanlar gelinceye kadar bu evde tuvalet yeri yoktu, ilk olarak Almanlar tarafından yapılmıştı. Evde benden evvel misafir olanlar, "Biz gelmeden Fransızlar böyle yaparlardı" diye tuvaletin duvarlarına kırlarda çömelmiş adamların resimlerini çizmişlerdi.

Kumandanın akşam yemeği parlaktı. Şaraplar, şampanyalar içildi, müşterek zafer hakkında nutuklar söylendi. Bu arada kumandan bana sordu :

"Yarın için benden ne istersiniz?"

"En büyük arzum siperler üzerinde bir uçuş yapmaktır."

"Harp muhabirlerinin uçuş yapmaları yasaktı. Fakat cephelerimizdeki tek Türk muhabiri için ben üzerime şahsi mesuliyet alacağım, size bu fırsatı vereceğim."

Ertesi gün dünyalar benim oldu. Verdun civarında bir Alman keşif uçağı ile havalandım. Bu benim ilk uçuşumdu.

Uçmayı hiç yadırgamadım. Zaten uçuş heyecanı ile kaybedecek vaktim yoktu. Havalarda bir uçak düellosu devam ediyor, iki tarafın pilotları birbirlerine ateş ediyor, birbirlerini düşürmeye çalışıyordu. Ne tarafa baksam, mini mini bulut parçalarından ibaret gruplar görüyordum. Bunların mitralyöz mermileri olduğu ve bize de isabet tehlikesinin büyük olduğu hatırımın kenarından bile geçmiyordu. Yerdeki bataryaların da ateşine her an maruz bulunduğumuzu da düşünmüyordum.

Birinci Cihan Harbi'nin bugüne nisbetle çok iptidaî olan uçağı içinde harpte tıpkı bir asker gibi vazife gören ve tehlike ihtimallerini hatırlamayan bir gazeteci olduğumu iftiharla duyuyor ve Cihan Harbi'nde bir askerin maruz olduğu tehlikeleri bizzat deneyerek okuyucularıma tarif ve tasvir edebileceğime seviniyordum. Uğrunda bu kadar tehlikeyi göze aldığım yazının, ancak bir kaç saatlik ömrü bulunduğunu; böyle bir yazı için ölümlerden ölüm beyenecek bir durumu göze almanın belki de fazla bir şey olduğunu düşünmüyordum.

Uçuş devam ederken, etrafımızdaki mitralyöz mermisi bulutçuklarını tamamiyle unuttum. Gözlerimin önünde uzanan iki zıt âlemi seyre daldım. İki tarafta da medenî insanlar bulunmasına rağmen, ortaklıkta iki düşman harp mekanizması kurulmuştu. Bunların vazifesi, kendi millî hedeflerine varılmasına engel saydıkları karşı tarafa mümkün olduğu kadar çok ölüm ve felaket yağdırmak, oradan çok çok esir almaktı.

İki tarafın siperleri arasındaki sahipsiz arazi ölümün saltanat sürdüğü bir yerdi. Bütün bu muhite iptidai bir barbarlık sinmiş, her iki tarafta en basit bir insanca duyguya yer bırakmamıştı.

İki tarafa birden havadan bakınca, her ikisinin de aynı şuursuzluğun kurban ve esirleri olduğu döğüşenlerin kendi harp mekanizmalarının, iradesiz aletleri oldukları hatıra

geliyordu. Bunların hepsi de aynı nevi insanlardı. Düşünecek bir evleri, sevdikleri vardı. Genç hayatlarını tabii sonuna kadar yaşayabilmek, türlü türlü emellerini gerçekleştirmek arzusunu paylaşıyorlardı.

Kendilerini ayıran küçük ihtiraslar, nefretler, ölümün yarattığı müşterek ve ebedi kardeşlik âlemi içinde her an parça parça eriyordu. Taraflardan ikisi de kör ve şuursuz olmakta birbirinden farksızdı. İkisi de bir takım hayali emellere varmaya çalışırken, yerini dolduramayacak bir takım kıymetleri her dakika yok edip gidiyorlardı.

İlk uçuşumdan selametle yere indiğim zaman şunu düşündüm: İnsanların bir çoğu ölümden ziyade ölümün bazı şekillerinden korkuyorlar. Ben dört ay Alman cephelerinde, birbuçuk ay da Galiçya kolordumuzun cephesinde harp muhabirliği yaptım. Ölüm tehlikesinin vazife dolayısiyle gelen şeklinden hiçbir zaman korkmadım. Yine gazetecilik mesleğim dolayısiyle asılmak, kesilmek, bir kurşun yemek gibi tehlikeler de bana vız geldi. Fakat beni dalgalı bir denizde küçük bir sandala koyunuz, korkuma hakim olamam.

Bu uçuştan sonra: *Bulutlar arasında harp muhabirliği* diye bir yazı yazdım. Bütün zahmetleri ve tehlike ihtimallerini bu yazıyı yazabilmek imkânı karşıladı.

Fransızlar'ın arasında İşgal altındaki Fransız arazisine ilk geldiğim zaman gölgeler gibi ortalıkta dolaşan, kenar köşe arayan Fransızlar, benim gözüme böyle bir akibete layık düşmanlar gibi görünüyordu. Bunların haline bizim tarafın müşterek bir zaferinin şahitleri ve delilleri gözüyle bakıyordum. Acımak hatırıma gelmiyordu.

Siperlerin ayırdığı iki düşman âlemini havadan seyrettikten ve her iki tarafa bir takım politika aptallıklarının kurbanları diye bakmak imkânını elde ettikten sonra harp sarhoşluğum iyice geçti. Sık sık Charleville şehrine inmeye başla-

dım. Bu sırada tarih hocam Prof. Robinson'un derslerinden birinde anlattığı bir fıkra hatırıma geldi: Köleliğin meşru' bir ticaret olduğu sıralarda bir İngiliz limanına vapur dolusu esir gelmiş. Adamın biri bunların perişan haline acımış, gözleri dolmuş. Fakat biraz sonra aklını başına almış. Allah'a şöyle dua etmiş: "Allahım bir günah işledim. Kendi dinimden olmayan insanlara acıdım. Günahımı affet."

Fransızlar'ın arasında dolaşırken kendi kendime dedim ki: "Ben hocamın bahsettiği İngiliz gibi olmayacağım. Harpte felaket geçiren, kendi yurtlarında korku içinde köle hayatı yaşayan Fransızlar'ın derdinden anlayacağım, aralarına karışacak, gönüllerini hoşetmeye çalışacağım."

Bunun üzerine herseyden evvel bir iki Fransız mektebine uğradım. Türk harp muhabiri diye Fransızca olarak kendimi tanıttım. Kendilerine emniyet verecek tarzda konuşmaya başladım. Karanlık âlemlerinde cansız gölgeler gibi dolaşırken, bir can yoldaşı, bir Hızır bulmuş gibi sevindiler. Uyuşukluklarından biraz sıyrıldılar ve dediler ki:

"Biz, sizi daima bizden biliyorduk. Türkiye'nin karşı taraftla beraber harbe girmesi bize ağır bir darbe oldu. Bu nasıl şey? Nesillerden beri devam eden dostluğumuz yok mu? Fransızca Türkiye'de bir nevi ikinci dil diye kullanılmıyor mu?"

Kendilerine şu cevabı verdim :

"Harp bir nevi salgındır. Nesillerden beri 'Hasta Adam' sıfatiyle her harbe sürüklenen, varlığında herkesin gözü olan Türkiye'nin, salgının sirayetinden kurtulması güçtü. Taraf tutmaya gelince, bizim tabii yerimiz, Kırım Harbi'nde olduğu gibi, sizinle beraber olmaktı. Fakat siz, Çarlık Rusyası'nın oyununa gelmekle, bizim aleyhimize anlaşmalar yapmakla buna imkân bırakmadınız."

Mekteplerden sonra fırsat düşürerek mağazalara uğradım. Bir hayli Fransız'la konuştum. Alman olmayan bir yabancı ile Fransızca olarak konuşabilmek hepsi için muvak-

kat bir teselli oldu. Ben de felâket halindeki sivil halkı, harbe mahsus ayırıcı hislerin dışında bırakmış olmanın hazzını duydum. Gazeteci ve insan olarak faydalı bir şey yapmış olduğuma inandım.

Batı Cephesi'nin umumi havasını günlük hadiseleri takip etmeyen, Türk okuyucusuna tanıtmaya çalışan bir harp muhabiri sıfatiyle vazifem tamamdı. Bir ayda, Batı Cephesi hakkında yirmi beşten fazla yazı yazmış, aydınlatılmamış bir taraf bırakmamıştım.

Bundan sonra hedefim, Almanlar'ın geri teşkilatı idi. İlk önce bu teşkilatın umumi karargâhına gittim. Etraflı malûmat aldım. Sonra beni sırasiyle daha küçük merkezlere ve depolara gönderdiler. Almanlar'ın teşkilat kudretine, intizamına, en uzak ihtimalleri karşılamak için elden geleni yapmalarına hayran oldum. İnsanlardan harp uğruna her şeylerini feda etmeyi beklerken, kendilerinin ve ailelerinin düşünüldüğünü ispat için her şey yapılmıştı. Denizlere hakim olmayan Almanya'nın harpte uzun yıllar dayanmasının ve aynı zamanda Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan'ın imdadına koşabilmesinin sırrını bu yaman teşkilatta aramak lazımdı.

Belçika'da neler gördüm? Geri teşkilatı dolaştıktan sonra beni işgal altındaki Belçika'ya gönderdiler. Dixmünde'de Belçikalılar tarafından müdafaa olunan kısa cephe hattını dolaştım. Sonra Würtemberg Veliahdı'nın kumandasındaki orduların merkezi olan Thielt'e gittim. Burası Belçika Flamanları'nın mühim bir merkezi idi. Şunu derhal gördüm ki Almanya, Flamanlar'ın arasında uzun vadeli bir temsil faaliyetine derhal ve esaslı surette başlamıştı. Dilleri Almanca'ya pek yakın olan, Cermen aslından gelen Flamanlar'a, toprakları işgal edilmiş düşmanlar değil, yabancıların elinden kurtarılmış kardeşler gözüyle bakılıyor, ortalıkta rahat bir kardeşlik havası estirmeye çalışılıyordu.

Harp muhabiri sıfatiyle bir Flaman ailesinin yanında misafir edilmiştim. Bir kısım yemeklerimi evde, aile sofrasında yiyordum. Bu sofrada kendileriyle Flamanca ve Almanca konuşan ve her halde oraya bol ve çeşitli erzak getiren bazı sivil kimseler vardı. Bunların, Alman temsil teşkilatını idare eden ajanlar olduğuna şüphem yoktur. Evin dışındaki temaslarımda da Almanlar'ın temsil ağlarını her tarafa gerdiklerini görmek hiç de güç değildi.

Ostand ve Zeebrügg'deki Alman üslerini ve diğer muhtelif Belçika merkezlerini dolaştıktan sonra Brüksel'e vardım. Burada bana rehber diye verdikleri teğmen rütbesindeki yedek subay, Dresden tiyatrosunun rejisörü olan çok anlayışlı bir gençti. Beraberce şehrin her köşesini gezdik. Şurasını hayretle gördüm ki Belçika da harp yoluyla işgal edilmiş bir yer olmasına rağmen buradaki hava, idare Almanlar'ın elindeki Fransız topraklarına hiç benzemiyordu. Fransa'da halkı kısmen kaçmış, çekingen bir hale düşmüş şehirler, kasabalar, köyler vardı. Belçika'da bütün bir millet, tam bir varlık halinde ortada duruyor ve kendine mahsus bir bünyeye ve davranışa sahip bulunuyordu. Almanlar burada General von Bissing'in idaresinde bir umumi valilik kurmuşlardı, fakat Belçikalılar'la danışıyorlar, onlara söz hakkı veriyorlar, gönüllerini hoş etmeye bakıyorlar, sertlikleri ve aksilikleri hakkındaki fena şöhretlerini ortadan kaldırmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. umumi Vali ile uzun bir mülakat yaptım. Belçikalılar'la işbirliği hakkında tatlı sözler söyledi.

"Şımarık çocuklarımız" Belçika'da günlük hayat hiç durmamıştı. Tiyatrolar, sinemalar, kahveler, mağazalar açıktı. Belçikalılar'ın çok sevdikleri köpek yarışlarının arkası kesilmemişti.

Akşam umumi valinin basın müşaviri beni yemeğe çağırdı. Yemekten sonra, bir varyete tiyatrosuna gittik. Halk

hiçbir suretle sinmemiş, ürkmemiş, neşe ve cesareti kırılmamış bir kalabalık tesirini yapıyordu. Oynanan numaralardan her birinde Almanlar'a üstü kapalı çatışlar, alaylar vardı. Tiyatro alkıştan yıkılıyor, işgal kuvvetleri aleyhine nümayiş üzerine nümayiş yapılıyordu. Sansür işinden mesul bulunması lazım gelen loca arkadaşımın yüzünden tebessüm eksilmiyordu. Kendisine dedim ki:

"Tebrik ederim. Burada yapılan bütün hücumları güler yüzle karşılıyorsunuz."

Şöyle cevap verdi :

"Onlar bizim şımarık çocuklarımızdır. Bu suretle içlerini dökerler, kendi kendilerine: 'Biz yaman ve cesur adamlarız. Memleketimizi işgal eden o sert Almanlar'dan yılmadık, onlara meydan okuyoruz. Bize birşey yapamıyorlar' derler. Böylece içlerini döküp başka fesat, baltalama filan düşünmemeleri bizim için en sağlam emniyet tedbiridir."

Söyledikleri doğruydu. Fakat askeri işgal altında bulunan bir memlekette böyle bir sabır, tahammül ve anlayış göstermek için çok uyanık, dirayetli, basiretli olmak gerekti. General von Bissing'de işte bu meziyetler var gibi görünüyordu. Çalışma arkadaşlarını ona göre seçmişti.1917'de Yunus Nadi, Ahmed Ağaoğlu, Abdullah Zühdü, Muhiddin'den mürekkep bir arkadaş grubu ile Belçika'ya tekrar gittim. Aynı zinde havanın devam ettiğini, Belçika'da kurulan Alman idaresinin cidden bir başarı olduğunu gördüm. Sonra da bizde İngilizler tarafından kurulan işgal idaresinin çirkinlikleri ile bunu karşılaştırınca İngilizler'e verebildiğim numara sıfırdan çok aşağı oldu.

Hoover'i göremiyorum Sonradan Amerika devlet başkanı olan ve yaman bir teşkilatçı sıfatiyle çok saygı kazanan Herbert Hoover, o sırada esaslı bir yardım teşkilatına dayanarak, Belçika'da vazife görüyor, halkın karnını doyurmak için harikalar yaratıyordu. Belçikalılar'ın zinde ve

neşeli olmalarında, karınlarının tok olmasının geniş bir payı olduğuna şüphe edilemez.

Hoover ile mülakat yapmaya çalışmak tabii olarak içimden geldi. Alman rehberim buna bir itirazları olmadığını, aksine memnun bile olacaklarını söyledi. Derhal Hoover'in karargâhına başvurdum. Karşıma çıkan bir hususî kâtip dedi ki :

"Mr. Hoover burada insanî bir vazife görüyor. Bunu sessizce yapmak arzusundadır. Basınla temastan kaçınmayı bilhassa âdet edinmiştir."

Amerika'da okuduğum, Hoover'in şahsiyetine hayran olduğum, istemezse bu ziyaretim hakkında tek kelime yazmayacağım hakkında bir hayli dil döktüm. Para etmedi. Hususî kâtip, Hoover ile danışmaya bile razı olmadı, red cevabında ısrar etti.

Herbert Hoover'i görmek bana, ancak bundan yirmi yedi yıl sonra 1942'de dört gazeteci arkadaşla beraber New York'ta bulunduğum zaman nasip oldu. Columbia Gazetecilik Okulu'nda sınıf arkadaşım ve bu okulun sonraki dekanı Carl Ackerman ile Hoover'in çok yakınlığı vardı. O araya girdi. Daima çok meşgul olan eski Devlet Başkanı'ndan benim için on dakikalık bir görüşme fırsatını sağladı. Hoover'in Waldorf Astoria Oteli'ndeki özel dairesine gittim. Sıra sıra hususî kâtipler, görüşme zamanının on dakika olduğunu, Mr. Hoover'in o sabah her dakikasının dolu olduğunu nezaketle bana anlattılar. Milletlerarası işler ve Türkiye'nin iç durumu hakkında çok tatlı ve sürükleyici bir konuşmaya dalmış olmamıza rağmen, saata baktım ve kalktım. Eski Devlet Başkanı oturmamı işaret etti. Biraz sonra kapıda görünen kâtibesine de şu emri verdi :

"Bu sabahki randevularımın hepsini başka bir güne çeviriniz. Konuşmamızın kesilmesini istemiyorum."

Eski Amerikan Devlet Başkanı ile konuşmamız on dakika yerine üç buçuk saat sürdü. İngiltere, Kanada ve Ame-

rika'daki müttefiklerin harp gayreti hakkında bize verilen inceleme fırsatları neticesinde edindiğim kanaatleri kendisine anlattım. Bu kanaatler, müttefiklerin harbi kazanacakları, fakat mevcut kafalariyle sulhu kaybedecekleri zemininde idi. Nitekim o sırada buna dair *New World* aylık dergisinde bir yazım çıkmıştı.

Hoover'in yanından derin hayranlık duygulariyle ayrıldım. Arkadaşım Carl Ackerman konuşmamızın üç buçuk saat sürdüğünü duyunca hem hayret etti, hem de memnun oldu.

Hoover'in rolleri Hoover *Birinci Cihan Harbi*'nden bugüne kadar geçen devrin cidden en büyük, en akıllı adamlarından biridir. Devlet başkanlığının 1929-1932 dünya iktisadi buhranı günlerine rast gelmesi kendisi için de Amerika ve dünya için de en büyük bir talihsizliktir.

Hoover, berrak kafasıyla buhranın sebeplerini doğru teşhis etmiş ve, ilaçlarını hazırlamış, fakat bunların en mühimmi olan Alman harp tazminatına uzun bir moratorium ilan edilmesi fikrini Fransızlar'a kabul ettirememiş, diğer türlü türlü engeller karşısında kalmıştır. Bu yaman adam iktidar merakına ve politikacılık ihtirasına kendini hiçbir zaman kaptırmamış, daima insanlığın ve Amerika'nın iyiliğine yarayacak işlere kendini vermiştir.

Amerikan federal idaresinin ıslahı hakkında 1938'de hazırladığı ve üzerinde devamlı olarak çalışıp son zamanlarda yeniden bugünkü ihtiyaçlara uygun bir hale getirdiği meşhur rapor bu işlerden biridir. 1938 ve 1939'da, ben New York Dünya Sergisi Türk fuarında yayın müdürü sıfatiyle çalışırken raporun bir sureti iyi bir tesadüf sayesinde elime geçti. O zaman Dahiliye Vekili olan Dr. Refik Saydam'a yazdığım bir mektupla beşyüz sahifeden fazla tutan raporu, kesemden bir hayli para vererek vekile yolladım. İşin acele olduğunu, adi posta ile yollanamayacağını düşün-

düm, rapor Ankara'ya gelir gelmez herkesin bunun üstüne düşeceğini, eski mevzuat sisteminden kurtulmak için bir çığır açılacağını hayal ettim. Ankara'ya gittiğim zaman merak ettim, bir araştırma yaptım. Böyle bir eser geldiğinin kimse farkında bile olamamıştı. Kim bilir ne tarafa atılmıştı.

Hoover'in lakırdısı açılmışken, şunu da anlatayım: 1921'de İngiltere bir aralık Türk davasının zorlukları karşısında yılgınlık duyarak, ortaya şöyle bir garip ve kendinden beklenmez teklif atmıştır: İstanbul'da ayrı bir hükümet kurmak ve devlet başkanlığına Birinci Cihan Harbi yıllarında bu kadar büyük başarılar gösteren Herbert Hoover'i getirmek... Hoover, bilmediği bir iş için "evet" veya "hayır" diyemiyeceğini ileri sürmüş, ilk adım olarak, Türkiye işlerinin her türlü ihtisas adamlarını içine alan bir heyet tarafından incelenmesini istemiştir. İstiklâl Harbi tarihimizde mühim bir rolü olan Harbord Heyeti işte bu tavsiye üzerine Türkiye'ye gelmiştir.

Belçika'dan dönüşte Frankfurt'a uğradım. Dört maksadım vardı. Birincisi, o zamanlara kadar pek iyi muhafaza edilmiş olan Ortaçağ Fra..kfurt mahallesini görmek, Goethe'nin evine uğrayarak, hayranı olduğum büyük adamın müzedeki hatıraları arasında birkaç saat geçirmek, gıyabî surette muhabere ettiğim bir Alman sosyoloji profesörü ile tanışmak ve dünyanın en yaman bir gazetesi diye tanıdığım *Frankfurter Zeitung* gazetesinin muhitiyle temasa geçmek, gazetenin sahibi ve başyazarı Dr. Simon'u tanımak...

Simon ailesinin malı olan *Frankfurter Zeitung* uzun yıllar dürüstlük an'anelerine bağlı kalmış, gerçek olduğunu bildiği haberlerden ve objektif yorumlardan başka birşeye sütunlarında yer vermemiş, bilhassa iktisadi ve mali haberler için bütün dünyada eşsiz bir gazete diye tanınmıştır. New York'taki tahsil yıllarım esnasında gazetenin oradaki muhabiri Dr. Jaeger ile Alman kulübünde ahbap olmuş, gazetenin bürosuna sık sık devam etmeyi âdet

edinmiştim. Böylece de *Frankfurter Zeitung*'ın yazı ailesine biraz katılmıştım.

Dr. Simon, New York muhabiri Dr. Jaeger'in ahbabı ve AImanya'ya gelen tek Türk harp muhabiri sıfatiyle bana çok yakınlık gösterdi. Birkaç gün Frankfurt'da kalmaya ve gazetenin havası içine girmeye beni davet etti. Fakat tam bu sırada beni Berlin'den aradılar, buldular; Varşova'nın alınmak üzere olduğunu, oraya yetişmek istiyorsam derhal Berlin'e koşmamı söylediler.

Varşova ve Neo Georgiyesk Berlin'de ancak bir iki gün kaldım. Sonra yine Genelkurmay'dan yeni vesikalar, yeni talimat, yeni yol bilgileri alarak, Doğu'ya hareket ettim. Varşova istikametinde, yeni işgal altına alınan araziye varınca, Batı Cephesi'nde harp muhabirliği etmekle Doğu'da vazife görmenin farkını anlamaya başladım. Orada insana bir rehber, bir vasıta veriyorlar, hedefine en kısa zamanda varmasına yardımcı olmayı tabii buluyorlardı. Burada kendi talihime terkedildim. Tren yavaş yol alıyordu. Bozuk yerlerin tamirini bazen saatlerce beklemek lazım geliyordu. Varşova'ya giden ilk trendeydim. Trende elektrik yoktu. Gece mum yanıyordu. Dopdolu üçüncü mevki vagonlarında günlerce kalmak kolay değildi. Bereket bir vagonda tren memurlarına mahsus bir aralık keşfettim, oraya yerleştim.

Nihayet Varşova... İstasyonda kolumdaki sarı harp muhabirliği alametini takıp vesikalarımı gösterdim, zaten fesimle dikkati çekiyordum. Bana bir vasıta verdiler, karargaha gittim. Öyle umuyordum ki bana harp muhabiri arkadaşlarımın nerede kaldığını söyleyecekler ve bir otelde dinlenmem, yıkanmam için bir oda verecekler... Hiç de öyle olmadı :

"Arkadaşlarınız bu sabah yola çıktılar," dediler, "Neo Georgiyevsk kalesi muhasarada; her an düşebilir. Orada bulunmak istediler."

İlk önce vazife... Böyle bir fırsatı kaçırır mıyım? Sordum: "Onlara katılmak için bana bir vasıta verecek misiniz?"

"Bu cephede mesafeler uzun, vasıta bol değil ... Başınızın çaresine bakacaksınız: Filan yerdeki malzeme deposuna gidin, orada Neo Georgiyevsk tarafına gidecek taşıt kafilesini bulmaya bakın."

Bereket eşyamla beraber o depoya kadar gitmem için bir vasıta verdiler. Depoda şaşkın şaşkın her tarafa başvurdum. Kimsenin benimle uğraşmaya vakti yok. Benim işim kendileriyle ilgisi olmayan angarya bir şey diye karşılanıyordu. Her gelen taşıt kafilesinin kumandanına başvuruyordum. Menfi cevap alıyordum. Nihayet askerlik hizmetini görmek üzere ta Brezilya'dan gelen, tecrübeli, gün görmüş bir yedek subay halime acıdı; beni otomobiline aldı, uzun bir kamyon kafilesinin başında yola çıktık. Sora sora harp muhabirlerinin bulunduğu yeri buldum. Çoğu Alman, birisi, ikisi Avusturyalı hoş arkadaşlardı... Bir alay karargahında Neo Georgiyevsk kalesinin düşmesini bekliyorlardı. Öncü kollarla beraber kaleye girmeyi, heyecanlı röportaj konuları bulmayı umuyorlardı. Bu hava içinde ben de bütün yorgunluğumu unuttum, arkadaşlarımın canlı meslek ilgisini paylaştım. Seyyar sahra mutfağının başında erlerle beraber çorbamızı içtik. Saatler geçiyor, fakat ümitli haberler gelmiyordu.

Kıyametten örnek Nihayet 20 Ağustos 1915 akşamı Rusya'nın güvendiği muazzam kalenin, sözde bir mukavemetten sonra teslim olduğu haberi geldi. Karanlık basmıştı. Grup halinde şehre girdik. Tasavvur edilemez bir manzara karşısında kaldık. Rus askerinin kimi sofra başında, kimi bürolarında iş başında, kimi sokaklarda bulunuyordu. Askeri kulüpte generalleri hep bir arada bulduk. Bize havyar ve votka ikram ettiler. Ahbapça uzun uzadıya konuştuk. Gerek memleketleri hesabına ve gerek şahısları he-

sabına ye'se düşmüş gibi bir halleri yoktu. Harp talihinin cilvesini gayet pişkin hislerle karşılıyorlardı.

Garibi şu ki, kimse Rus esirlerini toplamayı bir yere kapamayı veya bir merkeze göndermeyi düşünmüyordu. Herkes yorgundu. Kolay zafer, herkesi şaşırtmıştı, teslim olan, nazik davranan Ruslar'a düşmandan ziyade hoş bir takım insanlar gözüyle bakılmasına yol açmıştı. Harp burada durmuştu. Ortalıkta düşmanlık hislerini bir tarafa bırakmış adamlar vardı. Bütün gece tabii bir mütareke halinde bir arada, ahbaplık havası içinde geçti .

Gün ağarınca, harbin gerçek manzaralarıyla karşılaştık. Almanların eline geçmesin diye bin kadar at bir araya toplanmış, mitralyöz ateşine tutulmuştu, kimi ölmüştü, kimi can çekişiyordu. Arada kaz sürülerine de mermiler gelmişti. Nice zavallı kaz topallaya topallaya ortalıkta koşuşuyordu.

Neo Georgiyevsk'de Alman ve Rus kumandan, subay ve askerleriyle geçirdiğim gece esnasında şu kanaata vardım ki, harpte başarı sağlayan amil, ne askerdir, ne de malzemedir. Asıl iş, kumandanların mücadele azminde, sevk ve idare gücündedir. Bunlar olmadıkça askerler, düşmanın eline esir düşmeye mahkum cansız kitlelerdir, levazım ve cephane de ya düşmanın eline geçecek ganimetlerdir ve yahut fırsat bulunursa, Neo Georgiyevsk'de gördüğüm gibi, azami başarı diye nihayet yok edilecek değerlerdir.

Aralarında bir hayli yüksek rütbeli general bulunan esirlerin toplanmasına ve ganimetlerin hesaplanmasına başlanmıştı. Öğleye doğru Kayzer'in kalede beklendiğine dair bir haber geldi. Zaferi, günlerden beri bekleyen Alman İmparatoru, buraya koşmaya, büyük başarıdan dolayı askeri tebrik etmeye değer vermişti.

Asker, geçit resmi durumunu almış, bekliyordu. Biz, harp muhabirlerine beklememiz ve geçit resmini seyretmemiz için bir yer gösterilmişti. Aksi olacak, benim başımda da fes değil, kasket vardı. Arkadaşlar: "Ne yazık. Senin ba-

şında fes olsa, Imparator mutlaka seni çağırır, harp muhabirleriyle meşgul olurdu," diyorlardı.

Bu sırada bir sürpriz: Gönüllü olarak askere giden, az zamanda çavuş rütbesini elde eden, Beyoğlu Alman Mektebi'nden hocam Prof. Szamatolski hoş bir tesadüf olarak orada bulunuyordu. Harp muhabirleri buna sevindiler. Bir yazı konusu çıkmıştı. Benim hesabıma yüksek subaylardan ricada bulundular, Szamatolski ile beş, on dakika için bir araya gelmemize izin aldılar. Biraz sonra İmparator geldi. Askere hitapta bulundu. Geçit resminin yapıldığı geniş meydanın bir tarafında Alman askerleri merasim nizamiyle dizilmişti. Bir tarafta bin at leşi yatıyordu. Biraz ileride binlerce Rus esiri toplanmıştı. Ortalıkta cidden unutulmaz bir manzara vardı.

Otuz altı saatlik uyku Trende geceleri uykusuz kaldıktan, bütün bir geceyi harp meydanında heyecan içinde geçirdikten sonra artık bir köşe bulup yatmaya sıra geldiğini sandım. Fakat hayır, bu civarda çok mühim hareketler devam ediyordu. Görülecek, gazetelerimize bildirilecek şeyler vardı. Sonra bu havalinin bütün köy ve kasabaları kolera salgını içinde imiş. Kasabalarda yıkanmayı ve yatmayı hatırdan çıkarmak lazım imiş. Çaresiz otomobillerimizde bir köşeye dayandık. İki gece böylece ayakta geçti.

Üçüncü gün Varşova'ya döndük. Otelde bana verilen oda, en yukarı katta, altı pencereli, yuvarlak bir kule şeklinde idi. Yorgunluğa dayanarak, ilk önce Neo Georgiyevsk ve civarına ait intibalarımı tazesi tazesine yazdım. Vazife aşkı herşeyden üstün çıktı. Sonra birşeyler yedim, arkasından da yattım. Gözümü açtığım zaman hiç tanımadığım bir açlık hissi duymaktaydım. Arkadaşlar haber verdiler:

"Bugün sandığın gibi Salı değil, Çarşamba'dır. Sen bütün iki gece ve bir günü uyku ile geçirdin."

Böyle bir şey ömrümde ikinci defa olarak başımdan

geçmemiştir. Hazırlanır hazırlanmaz, Varşova'yı gezmeye çıktım. Şehir, hoş bir büyük şehir... Büyük caddede piyasa yapan neşeli insanlar... Lokantalarda Rus usulü mezeler, şiş kebapları, birinci sınıf yemekler... Burasının zaptedilmiş bir düşman şehri olduğu hatıra gelmiyordu. Zaten Almanlar, Lehistan'a karşı, buralarını zaptetmedikleri, Rusların elinden kurtardıkları tarzında bir tavır takınmışlardı. Ben de bu muhitte yakınlık ve neşe duydum. Bütün tarihimiz boyunca, Lehliler'le, Ruslar'a karşı kader birliği yapmış değil miyiz? Lehistan'ın Rusya'ya ilhakını tanımamamız, ecnebi sefirlerin kabulü sırasında: "Leh sefiri nerede?" diye seslenmeyi âdet edinmemiz, bir aralık Lehistan istiklali uğruna harbi göze almamız, Lehliler'in unutmadıkları hatıralardır...

Simyatica'da Varşova cephesine Bavyera Veliahtı Prens Leopold kumanda ediyordu. Karargâhını Simyatica adında küçük bir kasabada kurmuştu. Bazı harp muhabirleri ile oraya yerleştik. Fakat nasıl yerleşmek?.. Simyatica'da kolera ve tifo vardı. Kasabanın mektep binası gibi belli başlı binalarında ordu grubu karargâhı yerleşmişti. Halka ait evlere dağılmak tehlikeli bir şeydi. Su içmek, kasabanın sulariyle yıkanmak bile mahzurlu sayılıyordu. Depo gibi bir yer bulduk. Dezenfekte ettirdik. Askerî vasıta kullanarak yığınlarla taze saman getirttik. Yatak yerine her birimiz bir kucak samanın içine gömüldük. Soyunmadan burada yatıyor, kolonya ile temizleniyorduk. Ordunun ağırlıkları yetişmemişti. Ekmekten başka bir şey bulunmuyordu. Garip bir tesadüf olarak ekmekten başka yiyip içecek şey, buradaki bir Rus karargahının deposunda büyük ölçüde olarak bulunan havyar, votka ve şampanya idi. Güle söyleye, yiyip içiyorduk, sarhoş olmaya adeta mahkumduk.

Simyatica'daki harp muhabirliği hayatının acayipliği bu kadarla kalmadı. Çocukları iyi tahsil, terbiye gören, Fransızca ve Almanca bilen bir kaç Rus ailesi düşmandan kaçar-

ken, buraya saklanmıştı. Afet gibi güzel şehir kızları günde bir kaç defa bizim karargâh edindiğimiz deponun yanındaki çeşmeden su alıyorlardı. Onları görmekle gönlümüz, gözümüz açılıyordu.

Harp durgun bir safhada olduğu için bir müddet olduğumuz yerde beklemek lazımdı. Benim birikmiş yazı konularım vardı. Büroya benzer bir şey edinmek, yalnız başıma çalışabilmek bir ihtiyaçtı. Buna bir çare ararken, yaman bir keşif yaptım. Kasabanın mezarlığında dinî merasim için küçücük kiliseye benzer kapalı bir yer vardı. Oturacak sıralariyle, tabutları koymaya mahsus masasıyla bütün çalışma ihtiyaçlarımı karşılıyordu. Her sabah kahvaltıdan sonra buraya koşuyor, yazıya oturuyordum. Kendimi ölülerin âleminde görüyor, fakat harp muhabiri sıfatiyle bunu yadırgamıyordum.

Asker gelip geçerken, burada her halde kamp kurmuştu. Yer yer kâğıt yığınları birikmişti. Bunu eşelerken Kazan Türkçesi'yle ve Arap harfleriyle yazılmış, uzun bir mektup bulmayayım mı? Ruslar'ın askere almış oldukları belli olan bir Türk, bu mektupla sevdiklerine dert döküyor, harpte ölüm tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ileri sürerek onlardan helâllik diliyordu.

Mezarlıkta kamp kuran askerler ortalığı kazıp alt üst ettikleri için bir takım tabutlar ortaya fırlamıştı. Bunlardan bir tanesini merakla aralık ettim. Beyaz gelinlik kıyafetiyle bir genç kız ölüsü karşıma çıktı. Saçları, her şeyi zedelenmemiş bir halde duruyordu, geçici uykuya dalmış gibi bir hali vardı.

Birkaç gün böyle oyalandım. Bu cephe bir hareketsizlik devri geçirdiği için yazacak bir şey yoktu. 25 Ağustos 1915 akşamı Brest-Litovsk'un alındığını duyduk. Şehir ateşe verilmişti. Yangının alevlerini ufukta görmek mümkündü. Oraya gönderilmemizi ısrarla istedik. "Başka bir ordunun sahası, oraya mensup harp muhabirleri bununla meşgul

oluyorlar. Zaten vasıta da yok" dediler. Benim bu cephelerde geçireceğim zaman mahdut olduğu için hareketsiz bölgede daha fazla kalmaya razı olmadım, Kuzey'de bulunan Hindenburg orduları grubuna naklimi istedim. "Evet" diye cevap geldi, 18 Ağustos 1915'de Almanlar'ın eline geçmiş bulunan Kovno istikametinde yola çıktım.

Şunu ilave edeyim ki Prens Leopold ordu grubunun merkezinde kaldığım on gün içinde grup başkumandanının yanına bir defa bile çıkmadım. Prens Leopold, mütevazı, sıkılgan, tantanadan kaçan bir adamdı. Mezarlıktaki büroma giderken, bazen karşılaştığım uzun boylu, gösterişsiz subayın grup başkumandanı Prens Leopold olduğunu neden sonra öğrendim.

Hindenburg Ordu Grubu'nda Kovno'da aralarında Gomoll adında çok tatlı bir arkadaş bulunan bir Alman muhabir grubu ile Dr. Stefan Steiner adında bir Avusturyalı muhabir buldum. Bu Avusturyalı arkadaşla sonradan çok dost olduk. Ben *Vakit* gazetesini çıkarmaya başladıktan sonra Dr. Stefan, kendi eski gazetesiyle beraber bizim de harp muhabirimiz oldu.

Kovno büyük ve güzel bir şehirdi. Simyatica'da, saman yığınları arasında ve pislik içinde geçirdiğim günlerin acısını çıkardım, çok rahat bir eve yerleştim. Neo Georgiyevsk'de dersimi öğrenmiştim. Artık fesle dolaştım ve çok alâka gördüm.

Biraz kendime gelince, devam eden ileri harekete katılmak ihtiyacını duydum ve bir vasıta ve imkân istedim. Bu bölgedeki kolordu kumandanı meşhur askerî yazar ve öğretmen General Litzmann şu haberi yolladı :

"Benim harp seyircilerine verecek vasıtam yok. Mevcut vasıtalarımı cephedeki askere ekmek taşımak için kullanmayı tercih ederim."

Vazifemden kalacak değildim ya, çare aradım. Bir Al-

man muhabirle beraber bir köylü arabası kiralamayı, cepheye doğru ilerlemeyi kararlaştırdık. Bu arabalara cephede 'Merdiven arabası' deniliyordu. Bir uzun tahtanın iki yanına merdiven şeklinde hazırlanmış, iki parmaklık ilave edilince, arabanın yük kısmı tamamdı. İnsan taşınacağı zaman arabanın içine bol kuru ot dolduruluyordu.

Leh köylüleri ile 'gün başına şu kadar' diye pazarlık ettik. Otların üzerine uzanarak araba safasına çıktık.

Araba ile cephede dolaşmanın faydasını bir müddet sonra gördük. İleri hareket devam ettiği için her tarafta ölüler toplanmamış, gömülmemişti. Bir noktada bir Alman subayının cesedi ile karsılaştım. Her halde ölümünden evvel epeyce can çekişmiş, bu sırada ailesinin resimlerine bakmıştı. Boy boy tatlı bakışlı çocuklar... Zavallının üzerinde Hamburg'daki ailesinden gelmiş mektuplar da vardı. Adresi okuyup resimleri bu adrese yolladım, vatanı için ölen kocasını ve babalarını ne şekilde bulduğumu da ilave ettim. İyi mi yaptım, fena mı yaptım bilmiyorum. Belki de ilk kara haberi benden almışlardır.

"Toplu mezar" Bir hayli köy geçtikten sonra nihayet bir alay merkezine vardık. Elimdeki emirde takip hareketine bu alayla beraber katılacağım yazılı idi. Onların tamamiyle malı olmuştum. Beni iyi karşıladılar, "Türk Silâh Arkadaşı" diye çok sevgi gösterdiler.

Genç subayların hayatını paylaşarak bir hareket harbi yapmak yaman bir firsattı. Karargâhla beraber atla, otomobille veya kamyonla yol alıyordum. Akşam bir köy mektebine misafir oluyorduk. Yemek diye ne bulursak güle, söyleye yiyorduk. 15-20 kişinin sahra yatağı aynı geniş dershane veya koğuşta kuruluyordu. Neşeli genç subaylar böyle bir yatacak yere "Massengrab" yani "Toplu mezar" diyorlardı.

Bir aralık yolumuzun üzerine Çar'ın Biyalovska sayfiyesi düştü. Saray bütün tantanası ile yerinde duruyordu.

Hiçbir şey eksik değilmiş gibi bir intiba veriyordu. Halbuki kullanılmasına imkân vermemek için şeytani bir şekilde bir baltalama yapılmıştı. Su boruları yer yer delinmiş, yıkanmaya mahsus küvetlerde delikler açılmıştı. Yatakların somyeleri uzun uzadıya uğraşılarak tahrip edilmişti. Ortalığa garip bir intikam fikri hakim olmuş görünüyordu. Yorgun gelen karargâh halkına: "Oh, burada ne iyi dinleneceğiz" diye bir ümit vermek, sonra acı bir hayal kırıklığına uğratmak...

Sonradan İstanbul'a Berliner Tageblatt'ın muhabiri olarak gelen ve harbin sonuna kadar Fransız karısıyla beraber İstanbul'un harp hayatında yer alan Dr. Feldmann ile bu sarayda ilk defa olarak karşılaştım. Cepheye yeni gelmişti. Bir gün kendisiyle beraber Biyalovska ormanlarının içinde yolumuzu kaybettik. İkimizde de ne bir pusula, ne de istikamet tayin etmek duygusu vardı, ne de silah taşıyorduk.

İyimser bir adam olan Feldmann bana dedi ki :

"Ne iyi. Şimdi karşımıza bir kafile Rus çıkar, hepsini esir alırız. İki harp muhabirinin bir düşman kolunu esir etmesi hadise olur. Bize 'Demir Salip' nişanını verirler."

Kendisine cevap verdim:

"Ya aksi olursa, ya Ruslardan temizlenmemiş olan bir düşman sahasındaysak, nasıl olur? Bizi harp muhabiri değil, sivil casus diye karşılamaları tehlikesi var."

Arkadaşımın iyimserliğinden eser kalmadı. Çok şükür bir müddet sonra bir takım gürültüler işittik. İhtiyatlı adımlarla oraya doğru yürüdük. Çar'ın sarayının civarında olduğumuzu farkettik. Ruslar'a esir düşmek hiç de hoş bir şey olmayacaktı.

Hindenburg'a mektup O sıralarda Vilna alındı. Burası büyük ve güzel bir şehirdi. Dr. Steiner ve bir Alman harp muhabiriyle beraber şehrin bahçeler ortasındaki en güzel evine "Harp Basın Karargâhı" diye elkoyduk. Atik davranmak şartıyla buna salahiyetimiz vardı. Emirber ne-

ferlerimiz açık gözdü. Bize lazım olan her türlü eşya ile beraber resmi erzak listesi dışında yumurta, sebze ve taze meyve gibi şeyler buldular. Rahat yataklarda yatarak, bir kaç gün dinlendik, keyif sürdük. Sonra bana bir emir geldi; "Sırbistan seferi başlayacaktır. Mackenzen ordusunun karargahına katılmaya ve bir haftaya kadar yola çıkmaya hazırlanınız."

Hindenburg o zamanlar Türkiye'de çok seviliyordu. Onun kumanda ettiği cepheden kendisiyle konuşmadan ayrılırsam, harp muhabirliği vazifesinin yarım kalacağını düşündüm. Diğer taraftan Hindenburg'un prensip olarak hiçbir muhabiri yanına ve karargâhına kabul etmediğini biliyordum. Hindenburg'a şöyle bir mektup yazdım:

"Kumanda ettiğiniz cephede iftiharla dolu günler geçirdim. Şimdi yakında Sırbistan cephesine gideceğim. Siz Türkiye'de herkesin çok sevdiği, inandığı adamsınız. Cephenize geldiğim halde sizi görmeden ayrılırsam, okuyucularımın, harp muhabiri bulunduğum *Tanin* gazetesinin binasının önüne beni asacakları muhakkaktır."

Davet müjdesi Tedbirim derhal iyi sonuç verdi. Harbin başından beri hiçbir gazeteciyi kabul etmeyen Hindenburg'un beni hususi misafiri olarak umumi karargahına davet ettiği haberi telgrafla gelince, herkes hayret etti. Bütün harp muhabirleri bana gıpta ettiler. Harp muhabirliğim için bu büyük bir başarı idi. Aldığım müjdeye çok sevindim. Hindenburg'un beni kabul etmesine ve bir istisna yapmasına iki sebep vardı. Birincisi, mektubumun tarzı hoşuna gitmişti. İkincisi de babacan bir adam ve Rus-lar'ı perişan eden kumandan diye Türkiye'de çok seviliyordu. Her gün davet mektupları, hediyeler yağıyordu. Hindenburg beni kabul etmek suretiyle, gösterilen sevgi ve yakınlığa alâkasız olmadığını belli etmek istemişti.

Müjdenin geldiğinin ertesi sabah umumi karargahın bir

otomobili beni almaya geldi. Arabada bana arkadaşlık eden subay, karargahda bulunduğum müddetçe bana rehberlik etmek için emir aldığını söyledi. İki üç odalı bir daireye prensler gibi yerleştirildim. Yanıma bir emirber verildi.

Rehberim olan subay, bana 26-30 Ağustos'da cereyan eden Tanenberg muharebesinin ve Eylül'ün 6 ile 15'i arasındaki Mazurya bataklıkları muharebesinin sahalarını dolaştırmak için emir almıştı. Ortalıkta kasırga denilecek kadar şiddetli rüzgârlar esiyordu. Zor şartlar altında tarih meydanlarında bir gezinti yapıyormuşum gibi bir his duydum. Her iki muharebenin şahidi olmuş olan birinin ağzından dinlediğim hikâye şuydu: "Almanlar, Prusya'yı istila eden General Szanov'un kumandasındaki ikinci Rus ordusunun üzerine yüklenmişler, onu perişan etmişler, 100.000 esir almışlar Kumandan Szanov harp meydanında kendisini vurmuş, General Rennenkampf kumandasındaki Rus ordusu çekilmeye mecbur olmuştu."

Mazurya bataklıkları muharebesine gelince; Almanlar, Rus ordularını göl ve bataklık sahasına, bir avı bir tuzağa düşürür gibi, düşürmeyi başarmışlar, 125.000 esir almışlar... Bu başarılar üzerine Hindenburg, Doğu'da bulunan bütün Alman kuvvetlerinin başkumandanı olarak seçilmiş.

Rehberim bu gezintiden sonra Hindenburg'un beni akşam yemeğine çağırdığını söyledi ve saatini haber verdi. Amerika'da yaptığı bir propaganda seyahatinden yeni gelen Alman sömürgeler nâzırı von Dernburg'un yemekte davetli olduğunu ilave etti.

Hindenburg'un sofrasında Yemek sofrasında 25-30 kişi kadar vardık. Doğu kuvvetlerinin genelkurmay başkanı Von Ludendorf dahil olduğu halde bütün karargâh erkânı hazırdı. Hindenburg, sahibi olduğu bütün Türk nişanlarını takmıştı. Sömürgeler Nâzırını sağına, beni soluna aldı. Bana ilk suali şu oldu :

"Demek ki benimle görüşmeden İstanbul'a dönseydiniz, sizi okuyucularınız matbaa kapısının önüne asacaklardı, öyle mi?"

"Muhakkak öyledir. Bana bu yaman vazife fırsatını verdiğinize ne kadar sevindiğimi tasavvur edemezsiniz. Yeniden doğmuşum gibi bir zindelik ve ferahlık duyuyorum."

Lâf arasında kendisine bir Türk sigarası verdim. Karşıdan sıhhiye başkanının, sigaramı içmemesi, uzak da olsa zehirli sigara yoluyla bir suikast ihtimalini hatırlaması için işaretler ettiğini görüyordum. Hindenburg bunları gülünç bulmuş olacak ki hiç aldırmadı, sigarayı yaktı, keyifle içti.

Bir aralık sordum :

"Türkiye'de sizi bekliyorlar. Gelmeniz bütün memleket için bir şenlik olacak, Çanakkale Harbi'nin devam ettiği bu sırada herkese kalp kuvveti verecektir. Ne zaman gelmeniz ihtimali olduğunu, okuyucularıma müjdeleyebilirim?"

"Onlara anlatınız ki, kalbim kendileriyle beraberdir. Eğer Almanya'dan ayrılmak imkanı olursa, ilk gideceğim yer Türkiye'dir. Fakat, ben bu sıralarda Ruscuklar'ımla evli bulunuyorum. Onları kendi hallerine bırakarak buralardan uzaklaşamam."

Yediğimiz yemek harp zamanı için mükellef sayılacak gibiydi: Bir tavuk çorbası, alabalıkları, dana pirzolaları, tatlılar, nadir meyveler, güzel şaraplar, şampanyalar... Bunların hepsi Hindenburg'a hediye geliyordu. O da hediyelerden faydalanmayı bunları gönderenlere teşekkür etmenin bir yolu sayıyordu, keyfine bakıyordu.

Yemeğin sonuna doğru Hindenburg'la ahbaplığımız gittikçe kızıştı. Bana göğsünü dolduran Türk nişanlarını gösterdi: "Sizinle buluşacağıma o kadar memnun oldum ki bunların hepsini şerefinize taktım" dedi.

Ludendorf'la başbaşa Yemekten kalkınca, Hindenburg, Sömürgeler Nâzırı von Denburg, Ludendorf ile

beraber diğerlerinden ayrıldık. Ludendorf beni bir kenara çekti. Ayakta bir müddet konuştuk. Hindenburg'la beraber elde ettiği başarılardan dolayı uzaktan uzağa Ludendorf'a saygım vardı. Yüzyüze gelince kendisinden hoşlanmadım. Şiddetli gurur ve ihtirasını bir sıkılganlık ve tevazu maskesiyle örtmeye çalışan bir adam intibaını veriyordu. Bu bakımdan Enver Paşa'ya benzer bir tarafı vardı. Nitekim sonradan Hitler'in adamlarıyla giriştiği işbirliği ve atıldığı diktatörlük teşebbüsleri ilk hissimin beni aldatmadığını belli etti. Hindenburg'un Genelkurmay Başkanı damdan düşer gibi bana dedi ki :

"Bu yaşta siz cephede olmalıydınız. Ne diye sivil gazeteci diye ortalıkta dolaşıyorsunuz ve harbi seyredip gördüklerinizi yazmakla vakit geçiriyorsunuz?

"Ben üniversite profesörüyüm. Türkiye'de profesörler askerlikten muafdırlar."

"Ne yanlış... Herkesten evvel askere çağırılması lazım gelen adamlar onlardır."

"Şunu da ilave edeyim ki ben Almanya'da harp muhabirliği etmekle askerî vazife gördüğüme inanıyorum. Batı Cephesi'ni baştan başa, hep ön siperlerde olmak üzere dolaştım. Verdun civarında bir hava muharebesi esnasında uçuş yaptım. Doğu Cephesi'nde takip muharebelerine bir alay merkeziyle beraber katıldım. Gördüklerimi, hissettiklerimi gazeteme yazmakla, hem kader birliği halindeki milletlerimizin arasındaki yakınlığı arttırmaya, hem de bizdeki maneviyatı yükseltmeye hizmet ettiğimi umuyorum. Bu da bir harp hizmetidir."

Hindenburg'un nezaketine ve anlayışına karşılık, Ludendorf'un kabalığı zıddıma gitmişti. Böylece söylenmekten kendimi alamadım. Ludendorf, birdenbire tavrını değiştirdi, nazik bir hal takındı. Dedi ki:

"Zorluklar sonuna gelmemiştir. Fakat şimdiye kadar elde ettiğimiz neticeler, ümit verecek yoldadır. Gerek Batı

Cephesi'nde ve gerek Doğu'da elde ettiğimiz başarıları kendi gözünüzle gördünüz ve Türk okuyucularına bildirdiniz. Biz de Türkler'in Çanakkale'de devam eden kahramanca mukavemeti ile iftihar ediyoruz. Harbin sonundaki tam zafer bizimdir. Türk okuyucularında bu imanı devam ettirmeye çalışınız. Fakat bu söylediklerimi benim beyanatım diye yazmayınız, kendi görüş ve yorumlarınıza karıştırınız."

Bu sözlerden sonra Ludendorf hepimize veda etti, ayrıldı. Hindenburg arkasından sevgi ile bakarak dedi ki :

"Zavallı şef çalışmaya gidiyor."

'Mosel' sefası Hindenburg, Sömürgeler Nâzırı ve ben koltuklara gömüldük. Hindenburg'un Mosel şarabını sevdiğini, yemekten sonra bu keyfini bolca yerine getirdiğini duymuştum. En nefislerinden, en seçme yıllara ait olanlardan şaraplar geldi. İçmeye koyulduk.

Ben içkiye çok dayandığımı iddia edemem, fakat o akşam Hindenburg, harpten beri başından geçenleri anlatırken, saat ikiye, üçe kadar kendisiyle beraber şarap içtim. Benim payıma şişeler dolusu şarap düştü. Fakat zerre kadar sarhoşluk duymadım. Zindeliğim uyanıklığım tamdı.

Ben Hindenburg'un yanında onunla beraber şarap içen bir misafir değildim, not alamadığım için söylediklerini kelime kaçırmadan zihnimde tutmaya çalışan bir vazife adamıydım.

Hindenburg bir kolordu kumandanı sıfatiyle emekliye ayrılmış, askerlik hayatı sonuna gelmişti. Prusya'nın bir köşesinde yerleşmiş, kendini çiftçiliğe vermişti. Almanlar bütün kuvvetlerini Batı'ya toplayarak, kısa bir zamanda netice almaya çalıştıkları bir sırada, Ruslar Prusya'yı istila edince birdenbire kendisi için her şeyin manzarası değişti. Binlerce Alman, Rus askerinin hududu olmayan zulmünden kaçıyordu. Bunların feryadına dayanmak mümkün değildi. Hindenburg, ihtiyar kadın, çoluk çocuk kafileleri karşısın-

da duyduğu üzüntülerin tam bir tablosunu çizerek, yeniden nasıl harekete geçmeye ihtiyaç duyduğunu; nasıl karar verdiğini, bu hızla arkadaşlarıyla beraber neler düşündüğünü, neler yaptığını anlatıyordu. Mazurya bataklığındaki muharebeyi, muazzam bir av partisi diye tasvir ediyordu. Hindenburg gibi tarihî bir şahsiyetin ağzından bunları dinlemek büyük bir firsattı, tarihin sesini duymak gibi bir şeydi. Hindenburg, Prusya tipinde olmak üzere, çok iyi bir adam, çok babacan ve temiz bir askerdi.

Ne yazık ki Mosel şarabının tatlı buharı içinde devam eden bu sihirli hava arada bir fasılaya uğradı. Von Dernburg, Alman propagandası için gittiği Amerika'da neler yaptığının etraflı bir raporunu Başkumandanı'na veriyordu. Amerika'da dört yıl okuyan, Amerikalılar'ı iyi tanıyan bir gazeteci sıfatiyle müşterek davamız hesabına dehşete düştüm. Von Dernburg, Amerikalılar'a sevgi telkin edecek yerde, onları kızdırmak, düşman etmek için ne tasavvur edilebilirse hepsini yapmıştı. Arkalarını duvara dayayarak, bir dava, bir ideal uğruna harikalar yapan Alman teşkilat dehası, harp kudreti hakkında saygı uyandırmaya; Almanlar'ın buyurma imkanı ve emperyalizm aramadıkları hakkında onlara iç rahatlığı vermeye çalışacak yerde, İngiliz düşmanlığı hisleri uyandırmaya beceriksizce çalışmış, kaba, haşin tavırlar takınmış, yüksekten atmıştı.

Ben, Amerika'yı iyi tanıdığımdan bahsederek, von Dernburg'u Başkumandan'ın yanında tenkit edecek durumda değildim. Söylenenleri sessizce dinledim, fakat şuna karar verdim ki, dış âlemi tanımayan, Almanlık hakkında emniyet uyandırmayı bilmeyen politikacılar, askerin bunca fedakârlık ve başarı ile yaptıklarını bozmaya girişmiş bulunuyorlardı.

Alman olarak Amerika'yı anlayan bir tek adam gördüm. O da Almanya'nın Washington'da sefiri iken, harbin son yıllarında İstanbul sefaretine geçirilen Kont Bernstorf'dur.

Bu çok uyanık, çok derin görüşlü diplomatı İstanbul'da vazife gördüğü yıllarda yakından tanımak fırsatını buldum. Sırası geldiği zaman kendisinden uzun uzadıya bahsedeceğim.

O gece Hindenburg'un yanından üçe doğru ayrılıp gittiğim zaman içim sevinçle doluydu. Şişelerce Mosel şarabı ancak tatlı izler bırakmıştı. Ertesi sabah yaver bana Hindenburg'un imzalı, kendisiyle Ludendorf'un bir arada imzasız bir resmini getirdi, ve Hindenburg'un konuşmalarımızdan memnunlukla bahsettiğini söyledi. Ne yazık ki, Malta'ya gideceğimiz sırada İngilizler'in adamları Mühürdar'daki evimizi basıp bütün kâğıtlarıma el koydukları zaman bu resimleri de aldılar. Kâğıtlardan hiçbirisinin bir daha yüzünü görmedim. Israrlı müracaatlarım neticesiz kaldı.

Sırbistan'ı fethe gidiyoruz

Harp muhabirliğimin bizim için en can alacak safhasına varmıştım. Sırbistan'ı fethetmek için hazırlanan Mareşal Mackensen ordusunun basın karargâhına gidiyordum. Türkiye'de Çanakkale Harbi devam ediyordu. Sırbistan fethedilebilirse, Bulgaristan'ın tereddütleri sona erecek, İstanbul-Berlin yolu açılacak, Çanakkale'ye cephane akacak; şeker, kâğıt gibi erzak da elde edilecekti. Almanlar, bu cephede vazife görmeme, Türkiye'ye haber ve ümit yetiştirmeme değer veriyorlardı. Pek tabii olarak ben de yolların açıldığına ait ilk haberi yetiştirmek için dokuz doğuruyordum. Bu suretle harp muhabirliğimin en başarılı kısmını yerine getirmiş olacaktım.

Saldırış hazırlıkları tamamlanıncaya kadar beklemek lazım geliyordu. Birkaç gün Peşte'de kaldık, keyif sürdük. Sonra Güney Macaristan'a indik. Küçük yerlerde kolayca yiyecek, içecek buluyorduk.

Mackensen'in gafı Belgrad'ın karşısında Mackensen karargâhına nihayet yerleştiğimiz zaman yemek bakımından hiçbir Alman cephesinde karşılaşmadığımız bir duruma düştük. Mackensen'in bir prensibi vardı: En basit erin yediğinden başka hiçbir şey boğazından geçmiyordu. Karargâhında bütün subaylar bu kaideye saygı göstermeye mecburdular. Bereket Sırbistan'da aç kalmak ihtimalini düşünerek, geniş ölçüde erzak tedarik etmiştik. Noksanları gizlice tamamlamak, zevkimizi yerine getirmek mümkün oluyordu.

Mackensen yaman bir askerdi. Birinci Cihan Harbi'nde büyük işler yapmıştı. Fakat şöhretten, gösterişten onun kadar kaçan adam olmazdı. Hindenburg kadar halk tarafından sevilme imkânına kavuşmamıştı. Fakat yine yığınlarla hediye geliyordu. Bunlar, hep gelişi güzel askere dağılıyordu.

Mackensen, harp muhabirlerini görmek, onlarla temas etmek istemiyordu. Yalnız bir gün içimizden biriyle konuştu. O da Mackensen'in bütün askerlik kudretine rağmen, ince hislerle ilgisi olmadığını belirten bir gaf oldu. İltifat, Almanya'nın meşhur yazarlarından biri olan arkadaşımız Gomoll'a düşmüştü.

Bir gün harp muhabirleri hep bir arada karargâhın bir tarafından geçiyorduk. Mackensen karşımıza çıktı. Gomoll'un önünde durdu, dedi ki :

"Siz benim berberimin oğlu değil misiniz?"

Zavallı Gomoll: "Evet, efendim, öyledir," diye cevap verdi. Fakat bunu Başkumandan'dan gelmiş bir iltifat diye mi, hakaret diye mi karşılamak lazım geleceğini kestiremedi. Sonra bize anlattı :

"Babamın Harp Akademisi civarında bir berber dükkânı vardı. Akademi'nin öğrencileri müşterimizdi. Mackensen'in de onlardan biri olduğu gözümün önündedir. Ben de mektepte serbest olduğum zamanlarda babamın dükkânına giderek, çıraklık eder, işe yaramaya çalışırdım."

O günden sonra hepimizin Gomoll'a sevgi ve saygımız arttı. Berberin oğlunun Almanya'nın en yüksek yazarları arasında yer alması utanılacak değil, övünülecek bir şeydi.

Belgrad'da ne bulduk? Sırbistan'ın mukavemeti uzun sürmedi. Kendilerine hiçbir taraftan yardım gelmemişti. Bulgaristan saldırışa geçmek için fırsat bekliyordu. Balkan Harbi'nde Sırplar'la Bulgarlar'a karşı ittifak eden Yunanistan'da Venizelos, 5 Mart 1915'de harbe girmek ve Sırbistan'a destek olmak için devletlere bazı tekliflerde bulunmuştu. Kalbi Almanlar'ın tarafında olan Kral Kostantin bunları geri almıştı. Daha garibi, Rusya, Yunanistan'ın harbe girmesini istememişti. Bunun sebebi, beklenen paylaşma zamanında Yunanistan'ın, Rusya'nın karşısına çıkmaması ve İstanbul üzerinde haklar iddia etmemesiydi.

Günün birinde Belgrad'ın düştüğü haberi geldi. Biz zaten tam karşıda Zemlin'de bulunuyorduk. Bir akşam Tuna'yı geçtik ileri kollarla beraber Belgrad'a girdik.

Sırplar işe yaramasın diye bazı binaları tahrip etmeye ancak vakit bulmuşlardı. Kralın sarayı bu arada idi. Eşyalar, kitaplar sokaklara dökülmüştü. Dükkanlar kapalıydı. Halk cansız gölgeler gibi ortalıkta dolaşıyordu. Ben bunların kaderini paylaşmaya hiçbir meyil duymuyordum. Tuna'ya kavuşmak, içimi açmıştı. Berlin-İstanbul yolunun açılmaya başlamasının ferahlığını duyuyordum.

Şehrin en büyük oteline gittik. Her köşe tutulmuştu, sular akmıyordu. Otel zaten parlak bir yer değildi. Bilardo masasının üzerinde uzanıp geceyi geçirdim.

Ertesi sabah Tuna sahiline indim, Belgrad kalesini aradım. Her köşesinde binbir hatıra vardı. Bir zaman Mithat Paşa'nın başında bulunduğu Niş vilayetinden bugüne kalan eser bundan ibaretti .

Bir köşedeki mescidi ve dört Türk ailesini sonradan keşfettim. İmam Efendi tarihten canlı bir parça hissini veriyor-

du. Hiç beklemediği bir sürprizle karşılaşınca cok memnun olmuş göründü. Etraftaki evlerden yaşlı insanlar çıktı. Belgrad'a yeniden harp yoluyla ayak basılmasına sevinip sevinmeyeceklerini pek kestiremiyorlardı.

Garibi şu ki, civarda Makedonya'dan gelmiş, buralara yerleşmiş Sırplar zuhur etti. Benim bir Türk gazetecisi olduğumu haber alınca ellerinde Türk nüfus tezkereleriyle geldiler; Türkçe olarak hayatlarının en mesut zamanı Türk idaresi altındaki yıllar olduğunu anlattılar.

Jagodina'da bir hatıra Belgrad'dan sonra her zaptedilen şehre ordu ile beraber yürüdük. Grubumuz dağılmıştı. Her birimiz gittiğimiz yerde bir eve el koyuyor, üzerine: "Harp Karargâhı adına el konulmuştur" diye Almanca bir yafta asıyorduk. Saygı görüyorduk, böyle hareket etmek imtiyazı bize verilmişti. Ev sahipleri asker yerine sivil gelmesine memnun oluyorlardı. Şunu ilave etmek lazımdır ki, Alman işgal kuvveti, Fransa'da, Belçika'da, hatta Lehistan'da olduğu kadar zabt ve rapt altında değildi. Yağma ve ırza geçme hadiseleri yer yer oluyordu. Demek ki işgal edilen çevrelerde durum yer yer değişiyordu. Medenî bakımdan ilerlemiş yerlerdeki insanlar daha fazla saygı görüyor, şikâyetlerini daha rahat dinletiyordu.

Şehirden şehire harp muhabiri sıfatiyle yapılan seyahatler esnasında esaslı bir hatıram kalmıştır. O da Jagodina adında bir şehre aittir. Burada yerleşecek bir ev ararken, karşıma Almanca bilen bir adam çıktı ve dedi ki :

"Burada bir aile var. Asker yerine sivil misafiri tercih ediyor. Bu ailenin reisi, siyasi sebepler dolayısiyle bir aralık Türkiye'ye sığınan ve Türk idaresi altında yaşayan Stefanovic adında emekli bir yüksek hakimdir. Burada bir Türk harp muhabiri bulunduğunu duydular, sizi mutlaka evlerine istiyorlar."

Buna çok memnun oldum. Hiç tereddüt etmeden, eş-

yamı bu emekli hakimin evine taşıttım. Bahçesi olan güzel bir evdi. hakimle eşi gün görmüş hoş insanlardı. Beni güler yüzle karşıladılar rahat bir oda verdiler. Biraz sonra evin iki kızını görünce neden asker istemediklerinin sebebini anladım. İkisi de afet gibi güzeldi. Büyük kız, iyi Almanca konuşuyordu. Onsekiz yaşındaki küçüğü dil bilmiyordu, fakat çok hoş, güzel bir kızdı. Bir köylü gibi eline balta alıp odun yarması görülecek bir şeydi. İçi temiz, iyi tabiatlı olduğu her halinden belliydi. Harp meydanlarında karşılaştığım bu dilini bilmediğim kıza karşı derin bir sempati duydum; bana Sırpça ders vermesini istedim, kabul etti. Her gün başbaşa ders yapıyorduk. Kızın adı Militza idi. Öğretmenim kelimesinin "Moya Uçitelitza", bayanın da "Gospoditza" olduğunu öğrenmiştim. Eğriye doğruya "Gospoditza Militza-Moya uçitelitza" diyordum. Amerika'da dört yıl müddet kendi fikir ve seviyemdeki Amerikalı kızlara karşı duyduğum bağlanma korkusunu unutmuştum. Kıza nişanlanmayı teklif etmeme lüzum kalmadan, büyük kızın latifeleri yüzünden ortaya bir nişan sözü çıktı. Ben itiraz etmedim. Kızın anası, babası ve kendisi bunu iyi karşıladılar. Bir kaç gün pembe yüzlü hoş kızla nişanlılık hayatı geçirdik. Ben askerî dairelerden aldığım erzak payımı ve Macaristan'dan getirdiğim nevaleleri ortaya koyuyordum. Onlar da bulduklarını ilave ediyor, beraberce yiyorduk. Harbi, dünyayı, yarını şimdilik unutmuştum.

Bir gün karargahtan beni buldular, dediler ki:

"Mühim bir vazifeye çağırıldınız. Orsova'ya gidip orada emir bekleyeceksiniz."

Birdenbire gelen bu ayrılık haberi çok acı oldu. Militza bana fotoğrafını ve bahçeden acele topladığı bir buket çiçek verdi. Bu iyi insanların muhitinden ağlayarak ayrıldım.

Harp bitince Militza'yı düşündüğüm oldu. Fakat işgal felaketleri, Kütahya, sonra Malta sürgünü içinde yıllar geçti, hayat normal akışını aldı. Yıllarca sonra Belgrad'a yolum

düştüğü zaman Militza'yı sordum. "Yüksek bir memurla evlenmiş, güzelliği ile meşhur bir Militza var. O mu, değil mi bilmiyoruz" dediler. Birinci Cihan Harbi'ne ait bir macera böylece kapandı.

Açılan yolun ilk yolcusu Orsova'nın Güney Macaristan'da, Tuna üzerinde bir şehir olduğunu biliyordum. Oraya neden gönderildiğimi tahmin etmek güç değildi. Sırbistan'ın işgali tamamlandığına ve 14 Ekim 1915'de Almanya, Avusturya ve Türkiye'nin müttefiki olarak harbe giren Bulgaristan, Sırbistan'a karşı saldırışa geçtiğine göre İstanbul yolunun açılması günü yaklaşmıştı. Benim bu hadisenin şahidi olmam, Türkiye'ye ilk haberi yetiştirmem ve bu mesut gelişmenin manasını belirtmem, her halde isteniyordu. Vazife hislerim derhal ayaklandı.

Otomobille Belgrad'a hareket ettim. Orada Tuna üzerinde işleyen vapurlardan birine bindim. Vapurda bir fesli daha buldum. Adam kendini tanıttı :

"Ben Adakaleli'yim. Bu vapurda kahvecilik ediyorum. Zaten Adakale adasında yaşayan Türkler'in Tuna vapurlarında çalışmaktan başka işimiz yoktur. Harp yüzünden vapurların seferden kalması bizi perişan etmişti. Şimdi yeniden yüzümüz güldü."

Tuna nehriyle tarihî bağlantımızın hâlâ devam ettiğini, orada nahiye (bucak) şeklinde idare edilen bir parça toprağımız olduğunu biliyordum. Balkan Harbi'nde arazi taksimi yapılırken, Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan'ın birleştikleri bir noktaya gelen Adakale'yi üç memleket kendi aralarında taksim edememişlerdi. Uzun münakaşalardan sonra bir neticeye varılamayınca, mesele unutulmuş, böylece Tuna üzerindeki adacığa biz sahip kalmıştık.

17'nci asırdan kalma bir alem Orsova'nın zaten pek bir şeye benzemeyen oteli dolmuştu. Beni bir

eve yerleştirdiler. Tek başıma rahat etmek ve çalışmak imkanını böylece buldum.

Aklım Adakale'de kalmıştı. Yolun açıldığı ve Orsova'dan ayrılmam gerektiği haberi her dakika gelebilirdi. Adakale'yi görmeden ayrılmayacağımı mevki kumandanına anlattım, boş geçen bekleyiş günleri esnasında bana bir imkân vermesini rica ettim.

Burada bütün gün tek başıma kalmak istediğimi de söyledim. Kumandan anlayışlı bir adamdı. Dileğim ertesi gün hemen yerine getirildi. Askerî bir vasıta beni karşıya geçirdi, akşam hangi saat beni alacağını kararlaştırdık.

İskeleden içeri doğru ilerleyince, kendimi canlıların değil, ölülerin diyarında sandım. Pencereleri bahçelere açılan küçük evlerin hiçbirinde en ufak bir hayat eseri görülmüyordu. Etrafa serpiştirilmiş evlerin arasında sokağa benzer bir şey de yoktu. Her taraf bataklık halinde idi.

Bir kaç kapı çaldım, dert anlattım. En sonunda kıyafetsiz bir çocuk önüme düştü, nahiye müdürünün evinin yolunu gösterdi. Müdür beni hayretler içinde karşıladı. Koca yurdun bu uzak ve garip köşesinde nasılsa unutulmuş, muhitin uyuşukluğuna katılmış, gitmiş bir insan etkisini veriyordu. Ada hakkında bilgi istedim. Şunları anlattı:

"Burada eskiden nasılsa kalmış insanlar yaşıyor, vapurlarda ve karşı sahillerde geçimlerini sağlamak için çalışıyorlar, bu suretle insan arasına karışıyorlar, fakat adadaki evlerinde, hayatlarında en küçük bir değişikliğe razı değildirler. Burada okul filan yoktur, ada doktor görmemiştir. Üfürükçüler, büyücüler bütün hayata hakimdirler. Kadınlar adanın dışına gitmezler, evlerinden çıktıkları da nadirdir. Göz hizasındaki iki küçük delikten başka her tarafları kapalıdır. Üç yabancı memleketin karşısındayız. Buraya himmet gösterilmesi için çok yazdım. Aldıran olmadı. Beni başka bir yere de kaldırmadılar. Ben de ister istemez kendimi bıraktım."

Onyedinci asır Türkiyesi'nin bir müzesini meydana ge-

tirmek, birkaç asır evvelki hayatı taş kesilmiş bir hale koymak isteseydik daha fazla başarılı olamazdık. Garibi şu ki, bu neticeyi üç yabancı memleketin karşılaştığı, çok canlı ve hareketli bir noktada elde etmiştik. Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna boyunda bıraktığı bu son yadigârı, yabancı milletlerin karşısında hayat fışkıran bir hale koymak kimsenin içinden, hatırından geçmemişti. Her taraftan gelen dış tesirlerin karşısında eski asırların uyuşukluğunu devam ettirebilmek, cidden bir marifetti.

Romen seyircileri O akşam haber geldi, ertesi sabah Orsova'dan karşı sahile geçtik. Güneye doğru akan taşıt kafilelerinin arkasında yol almaya başladık. Garibi şu ki Tuna'nın Romen tarafında binlerce halk nehrin kıyılarına dökülmüştü. Bulgarlar'ın, Almanya, Avusturya ve Türkiye ile beraber komşu Sırbistan'a karşı giriştikleri harbi merakla seyrediyorlardı.

Bu merakın sebebi vardı. Birinci Cihan Harbi'nin ilk günlerinden beri, Romanya, iki grubun baskısı altında kalmıştı; iç hayatında şu veya bu tarafla beraber harbe girmek veya girmemek, yıllarca günün başlıca konusu olmuştu.

18 Haziran 1914'de Rusya Çarı, Romanya'yı harbe girmeye mecbur etmek, Bulgaristan'ı böylece baskı altına almak ve Türkiye'yi hareketsiz bırakmak emel ve hesabiyle Köstence'ye gelmişti, fakat hiçbir netice alamamıştı. Bundan sonra Almanlar her gayreti sarfetmişlerdi. Dahiliye Nâzırı Tal'at Bey de, Türkiye harbe girmeden önce Bükreş'e gitmiş, uğraşmış, fakat Romenler'den tarafsız kalmak vadi almaktan ileriye varamamıştır. Hohenzolern hanedanından gelen ve bütün kalbiyle Alman bulunan Romanya Kralı, Romanya'yı Almanlar'ın tarafından harbe sokmaya uğraşmış, bunu başaramayınca 10 Ekim 1914'de kederinden ölmüştü. Bulgaristan'ın 14 Ekim 1915'de harbe girmesi bile Romanya'nın durumunu değiştirmemiştir. Ro-

menler 27 Ağustos 1916'da harbe katılmışlar ve kısa bir zamanda Almanya ile Avusturya'nın işgali altına düşmüşlerdi.

General Liman von Sanders'in Romanya ve Ukranya ile ilgili bir planı Enver Paşa tarafından kabul edilseydi, harbin bütün seyrinin değişmesine ve Birinci Cihan Harbi'nin bambaşka neticelere varmasına ihtimal vardı. Plan şuydu: Yüzbin kişilik bir Türk kuvvetini Odesa'ya çıkarmak, Rusya'yı güneyden vurmak, istiklal diye çırpınan Ukranya'yı kurtarıp bir müttefik haline koymak, Romanya'yı ve onun arkasından Bulgaristan'ı harbe girmeye mecbur etmek... Enver Paşa, en seçme kıtalardan mürekkep olan bu kuvveti Kafkasya'da Ruslar'a karşı kullanmayı ve esir Türk kitlelerini kurtarmaya çalışmayı tercih etti; fakat mevsim, yollar ve iaşe imkanları hesap edilmeyen Sarıkamış'ın muharebesi o seçme kuvvetin göz göre göre yok olmasiyle neticelendi. Liman von Sanders'in plânı kabul edilseydi, Sarıkamış'taki korkunç bozgun olmayacak, Rusya canından vurulacaktı.

Bulgarlar'la buluşuyorum Gittiğim yolun bir kıvrımında karşımıza bir kol suvari çıktı. Yanımdaki Alman subayı derhal otomobilimizi durdurdu:

"Dikkat!" Dedi, "tarihî bir an yaşamak üzereyiz. Güney'den gelen bir Bulgar ileri kolu karşımızdadır. Siz Kuzey'den gelen bir Türk sıfatıyla bu açılan yolda buluşuyorsunuz, bu yolun ilk yolcususunuz."

Gördüğümüz manzara, Türkiye ile Almanya ve Avusturya arasında çoktan beri istenen ve beklenen birleşmenin meydana gelmesi demekti, bu birleşmeye şimdi Bulgaristan da katılmış bulunuyordu.

Bulgar ileri koluna genç bir teğmen kumanda ediyordu. Atından indi, ben ona doğru koştum, birbirimizin eline sarıldık, açılan yolun ilk yolcuları olduğumuzdan ve tarihî bir rol oynadığımızdan dolayı birbirimizi tebrik ettik.

Bundan sonra ben, Alman subayı ile beraber Bulgarlar'a veda ettim, otomobile atladım. Orsova'dan *Tanin* gazetesine Berlin-İstanbul yolunun açıldığının, bu yolun ilk yolcusu sıfatiyle Bulgarlar'la karşılaştığımın müjdesini verdim.

Tanin basma kalıp çıkıyordu. O sırada Türkiye için bir varlık, yokluk önemini taşıyan müjdeyi dördüncü sayfadaki son haberler sütununda her gün kullanılan gösterişsiz başlıkla verdi.

Ertesi gün *Tasvir-i Efkâr* gazetesi birinci sayfasında mühim havadisi benim imzam altında ve *Tanin* gazetesini kaynak göstermek suretiyle manşet halinde yayınladı ve haberin tam hakkını verdi.

Galiçya cephesinde

Memlekete döndüğüm zaman huduttaki memurlardan gördüğüm muameleden anlamaya başladım ki cephelerden gönderdiğim yazılar ilgi uyandırmış, beğenilmiş ve beni meşhur bir yazar mevkiine koymuştu. Bu muamelenin arkası geldi, her taraftan iltifat gördüm. Türk Ocağı'ndan ve İttihad ve Terakki kulüblerinden cephedeki intibalarıma dair konferanslar vermeye çağırıldım. Gazete, yazılarımdan çok memnundu. Üniversite'den de izin alacaklardı, daha aylarca cephelerde dolaşmamın herkesi memnun edeceğine dair gönderdikleri mektuplara rağmen geriye geldiğimden dolayı bana çıkıştılar.

Acele etmemin iki sebebi vardı: Birincisi Almanya'nın bütün cephelerini dolaşmış; gerek siper harbini, gerek hareket harbini yakından görmüş, Belçika'yı dolaşmış; geri teşkilatını incelemiştim. İstanbul yolunun açıldığını öğrenince bunun ilk yolcusu olmuştum. Artık bundan sonra benim için harp muhabiri diye yapacak bir şey kalmamıştı.

İkinci sebep, Almanya'dan gelen ve aralarında Alman Mektebi'nden eski İngilizce hocam Prof. Giese bulunan on dokuz profesöre dayanarak, İstanbul Üniversitesi'ne (o zamanki adıyla Darülfünun'da) esaslı reformlar yapılmaya hazırlanılması idi. Daha ilk safhadan başlayarak, bu hareketin içinde olmak istiyordum.

Bir taraftan iyi Almanca bilmem, diğer taraftan sosyoloji dersindeki muavini olduğum Ziya Gökalp'le devamlı temaslarım dolayısiyle Alman profesörleriyle diğer arkadaşlar arasında faydalı bir köprü olabileceğimi ve hasretinli şiddetle duyduğum bu ıslahat davasına hizmet edebileceğimi umuyordum.

Yapılan ilk değişiklikler sırasında Üniversite'de istatistik okutmak üzere yeni bir kürsü ve enstitü kuruldu. Bunun idaresi de bana verildi. Mülkiye'de de Hasan Saka, iktisat dersini üzerine aldı. Mülkiye'nin istatistik profesörlüğüne de doğrudan doğruya ben geçtim.

İş bu kadarla kalmadı. Esaslı Maarif reformu için Almanya'dan getirtilen Prof. Schmidt'in yanına tercüman diye verildim. "Has Müşavir" unvanını taşıyan Prof. Schmidt, Maarif davasını esaslı surette kavramış bir terbiyeci idi. Durumu derinden derine inceledi, sonra faydalı tavsiyelerde bulundu, Maarif'e epeyce hizmet etti. Ben de onun yanında çok şey öğrendim, verimli usullerle çalışmaya alıştım. O sıralarda Maarif müsteşarı her zaman ciddi ve değerli bir insan olan Musluhiddin Adil Bey'le elele çalışmak suretiyle Prof. Schmidt'in Maarifimize büyük hizmetleri dokundu. Böyle birine bugün de ihtiyacımız var.

Darülfünun ve Mülkiye'deki istatistik hocalığı, Maarif'teki vazife, *Tanin* gazetesinin yazı işleri müdürlüğü epeyce ağır bir yüktü. Ben işten yılmıyordum, zevkle çalışıyordum, fakat Mühürdar'da oturduğumuz için kışın eve gidip gelmekte zorluk çekiyordum. Bir yıl, kışı bir Alman ailesinin yanında pansiyoner olarak geçirdim ve Almanlar' ın

Teutonia kulübündeki toplantı ve eğlencelerine onlarla beraber katıldım. Harbin son yıllarında İsviçreli sınıf arkadaşım Oswald Stettler'in evinde bir odam vardı, bu çok yüksek seciyeli ailenin içinde adeta Oswald'ın bir kardeşi gibi yaşadım.

Cephe çekiyor Üniversite ve Mülkiye Mektebi tatile girince, yalnız gazetecilik vazifesiyle başbaşa kaldığım zaman birdenbire boşluk duydum. Cephelerde harp muhabiri sıfatiyle tadını tattığım hareketli, maceralı gazeteciliğin hasreti içimde kabardı. O sırada iyi bir fırsat çıktı. Almanlar ve Avusturyalılar'a yardım etmek üzere Galiçya'ya bir Türk kolordusu gönderilmişti. Harp muhabiri sıfatiyle bir müddet için kolorduya gitmeyi, dönüşte de bir müddet Berlin'de kalmayı *Tanin* gazetesine teklif ettim. Seve seve kabul ettiler. Prof. Schmidt'e gidip bunu anlattım. Maarif'le ilgili bütün kanunların, raporların, istatistiklerin Almanca'ya tercüme edildiğini ve benim için yapacak birşey kalmadığını ileri sürdüm, istifamı kabul etmesini rica ettim. Kabul etti ve bana Berlin için bir hayli tavsiye mektubu verdi. Türkiye'de bulunduğu müddetçe, Prof. Schmidt'le dostluğumuz devam etti. Bir hayli yıl sonra Almanya'da tekrar buluştuk. Seksen beş yaşında olduğu halde dinçti, sabahtan akşama kadar çalışıyor, yeni yeni eserler yazıyordu. Türkiye'de geçirdiği zamanı hayatının altın devri sayıyordu. Buna ait hatıralarını en küçük teferruatına kadar hatırlıyordu.

İstanbul'dan ayrılınca, ilk merhale olarak Vivana'ya gittim. Eski sadrâzam Hüseyin Hilmi Paşa, o sıralarda Viyana sefiri idi. Kendisiyle tanışma fırsatını bulduğuma çok memnun oldum. Hüseyin Hilmi Paşa, Namık Kemal Midilli mutasarrıfı iken, onun tarafından keşfedilmiş, iyi yetişmek imkânı verilmiş, istidat sahibi bir insandı. Çok zor bir devirde üç Rumeli vilayeti umumi müfettişliği vazifesini büyük bir dirayetle yürütmüş; Makedonya'da devlet otorite-

sini kurmuş, hür ve sağlam bir hava estirmişti. Defalarla sadrâzamlığa getirilmiş, Büyük Kabine'de yer almış, memlekete hizmet için daima elinden geleni yapmıştı. Beni harp muhabiri sıfatiyle yazdığım yazılardan dolayı tanıyordu, iyi karşıladı, açık konuştu, memleket işleri hakkında samimî şekilde dertleştik.

Vistül'den su içen Türk atları Viyana'dan Teschen'e gittim. Avusturya-Macaristan ordularının umumî karargâhı orada idi. General Brusilov'un kumandasındaki Rus kuvvetleri tarafından 4 Haziran 1916'da başlayan saldırı neticesinde ağır bozgunlara uğrayan Avusturyalılar, Türk ordusunun Alman kuvvetleriyle beraber, Galiçya'ya yardıma gelmesine çok değer veriyorlardı. Beni iyi karşıladılar, her kolaylığı gösterdiler.

Oradan ayrılıp Türk Kolordusu'nun bulunduğu sahaya doğru yol alırken, ta Galiçya'ya Türk askerlerinin gelmesine zemin hazırlamak suretiyle tarihin ortaya koyduğu sürprizin manasını hayretler içinde düşünüyordum. Esaretlerinin devam ettiği asırlar esnasında Lehliler'in hepsi şuna inanmışlardı: "Türk atları Vistül nehrinden su içtikleri zaman Lehistan istiklale kavuşacaktır." Böyle bir ihtimal havsalaya sığamazdı. Osmanlı İmparatorluğu çöküntü istidatları gösterirken ve parça parça arazi kaybederken, Türk askerinin günün birinde Lehistan'da bir vazifeye geçebileceğini düşünmek gülünç bir şeydi. Fakat işte tarih imkânsız bir şeyi mümkün hale koymuş, Türk atları, bir Türk kolordusu şeklinde Lehistan'a sokulmuştu. Garibi şu ki bunun ardından da Lehistan geniş ölçüde olarak, istiklaline kavuşmuş, Lehliler'in garip kehaneti gerçekleşmişti.

Kolordu karargâhımıza vardığım zaman içim açıldı. Birdenbire her tarafta Türk bayrakları, Türk üniformaları, Türkçe konuşan insanlarla karşılaştım... Şimdiye kadar harp cephesi diye yalnız Alman kuvvetlerinin arasında bu-

lunmuştum. Şimdi ilk defa olarak bir Türk cephesini ziyaret ediyordum. Hem de levazım teşkilatı, beslenme imkânları bakımından Alman kuvvetlerinden farklı muamele görmeyen bir Türk cephesini. Benimle beraber olan Avusturya subayı, beni doğruca Karargâh Birinci Şube Müdürü (Sadrâzam Tevfik Paşa'nın oğlu) Ali Nur Bey'e götürdü ve tanıttı. Kendimi en intizamlı Alman karargâhlarına benzeyen bir hava içinde buldum ve Ali Nur Bey'in şahsına karşı da derhal derin bir sevgi duydum. Bundan sonraki günlerde kendisinin ve diğer karargâh mensuplarının da memleketi hariçte temsil bakımından çok iyi seçilmiş subaylar olduğunu ve vazifelerini çok verimli şekilde yerine getirdiklerini gördüm.

Ertesi sabah daha esaslı bir şekilde yerleşebilmemi sağlamak ve görüşmek üzere Ali Nur Bey beni karargâh kumandanına yolladı. Kumandan bana derhal bir Lehli evinde oda buldu, bir emirber verdi ve akşam yemeğimin eve getirilmesini sağladı.

Kolordumuza vardığım zaman kumandan, sonradan İstanbul'da Genelkurmay başkanı bulunan ve İstiklal Harbi'nde büyük hizmetleri görülen Cevat Paşa idi. Sonradan Yakup Şevki Paşa geldi. Her ikisi ile Malta'da çok iyi arkadaşlık ettik. Bunlardan her birinin kendine göre ayrı ayrı meziyetleri vardı. Cevat Paşa, Batı hayatı tarzına daha çok alışmış bir şahsiyetti. Yakup Şevki Paşa içinde yetiştiği an'anelerin çerçevesinde vazife görüyor, ilk bakışta yabancı düşmanı tesiri yapıyor, fakat Batı'nın çalışma usullerini ve ilerleyen tekniğini benimsiyor ve bunları başka arkadaşlarına duyurmak için mühim askeri eserlerin tercümesine vakit ayırıyordu.

Ertesi gün bütün karargâhla tanıştım. Hepsi candan insanlardı. Yer yer cepheyi dolaştık, gazilerle kaynaştık, subaylar beni erlerle başbaşa bıraktılar, her grupta şuna benzer sözler duydum:

"Burası muharebe meydanı değil, bayram yeri... Üstümüz başımız tamam, hiçbir eksiğimiz yok. Gece serinliğe karşı iyi korunuyoruz. Yatacak yerlerimiz rahat... Hergün sıcak yemek, sık sık tatlı yiyoruz. Hepimize bol bol sigara veriliyor. Cep harçlığı alıyoruz. İçimizde biri hasta olursa, paşalar gibi bakılıyoruz. Böyle muharebe dostlar başına..."

Cepheden ayrıldıktan sonra gazilerimizin bulunduğu hastahaneleri dolaştım. Bütün maddi nimetlerden, itinalı bakımdan ziyade, gördükleri insanca muamele kendilerini memnun ediyordu.

Bu, alışmadıkları bir şeydi. Pek hassas olan haysiyet duyguları tatlı tatlı okşanıyordu, hiç bir zaman ağır bir söz işitmiyorlardı.

Galiçya'da Türk askerleri, yiyecek, giyecek, tütün, rahatlık bakımından Almanlar'la eşit muamele görüyorlardı. Kendi cephelerimizde harp için olağan saydıkları mahrumiyetlerle bu muamele arasında o kadar fark vardı ki, harp vazifelerini azami kahramanlıkla yerine getirmeyi asil bir borç biliyorlardı. Cephenin en çetin yerlerine yollanıyorlar, Rus hücumlarını mutlaka durduruyorlar, başarılı karşı hücumlar yapıyorlardı.

İdeal Mehmetçik Galiçya Cephesi'nde çok yaman, üstün vatandaş ve insan tipleriyle karşılaştım, fakat bilhassa bana emirber olarak verilen Mehmetçiğin hatırasını sevgi ve saygı ile anarım. Sonradan ne olduğunu araştırmanın imkânını bulamadığıma da hâlâ üzgünüm. Emirberim Hasan, uyanık, zeki, asil ruhlu bir insandı. Her hizmette dikkatli, atılgandı, her işi severek yapardı. Hadiseler ve insanlar hakkındaki berrak, ölçülü görüşlerine hayran kalıyordum. Köyünün problemlerini anlatışta son derece objektif bir lisan kullanabiliyordu. Beni bir baba, bir amca olarak benimsemişti. Bu sevginin sebebini pek çabuk anladım. Hasan'ın insanlık haysiyeti duygusu çok hassastı. As-

kerlik hayatında aşağılık insan muamelesi gördükçe, kalbinde yaralar açılıyordu. Benden saygı ve sevgi görmesi, aramızda derin bir dostluk kurulmasının başlıca sebebiydi.

Mektepten çıkar çıkmaz masabaşı gazeteciliğe sarıldığım, sonra da Amerika'da tahsile gittiğim için Anadolu'yu bilmiyordum. Anadolu insanı ile yakın bir temasım olmamıştı. Gerek Hasan'la tanışmam ve dertleşmem ve gerek diğer gazilerle cephe ve hastahanelerde konuşmalarım, bana Anadolu'nun sinesinde sakladığı insan cevherinin yüksek değeri hakkında ilk fikirleri verdi. Şunları düşündüm: "Memleket işte bu cevher sayesinde imkânsızlıklar karşısında beka bulabilmiştir. Eğer memlekette iyi bir idare olsa, cevher işlense, yetiştirilse, enerjileri olumlu mecralara akabilse, Türkiye'nin yeniden ileri bir memleket haline gelebilmesine hiçbir engel yoktur."

Galiçya'dan memlekete döndüğüm zaman *Sabah* gazetesinden bir teklif aldım. Gazetecilikte ilk kapım olan *Sabah*'ın başına geçmem ve bunu kendi gazetem imiş gibi dilediğim tarzda idare etmem isteniyordu. Teklifi hiç tereddütsüz kabul ettim. Bana harp muhabirliği fırsatını ve tecrübelerimi genişletmek imkânını veren *Tanin* gazetesine çok şey borçlu idim, fakat normal olarak gazetede benim için yapacak bir şey yoktu. *Tanin,* İttihad ve Terakki Partisi'ne ait bir gazete olduğu için en küçük bir tenkit yazısı neşredemezdi. Zaten başmakale sütunu başyazar Muhittin'in inhisarı altında idi; ancak onun Cemal Paşa'nın davetlisi olarak, bir gazeteci grubu ile beraber Suriye'ye gittiği zaman kısa müddet ben başyazı yazmıştım. Bunların da günün meseleleriyle hiç ilgisi yoktu, nüfus meselelerine ait ilmi bir seriden ibaretti.

Ben gazeteciliği, bozuk işleri tenkit etmek ve düzelmesi için uğraşmak diye anlıyordum. İçimden kabaran bu tarzda bir mücadele hasretini *Sabah* başyazarı diye serbestçe yerine getirecektim ve Amerika'da öğrendiklerimi bu

sayede memleketin hayrı için kullanabilecektim. Benim için kendi adım altında tam mesuliyet taşıyacak yolda bir gazetecilik ancak simdi başlamış oluyordu .

Gördüğüm manzara Bu mesuliyet duygusunun tesiri altında oturdum, etrafima bütün dikkatimle baktım. Cihan Harbi'nin üçüncü yılı başlarken, memleket ne gibi bir merhaleye varmıştı, nereye gidiyorduk? İlk önce 33 yıllık Abdülhamid istibdatını, sonra Meşrutiyet devrinin anarşisini, takım takım iç isyan ve kıyamları, nefretlerle dolu parti kavgalarını, Trablusgarp ve Balkan harplerini geçirdikten sonra, Almanya'nın, Avusturya'nın ve Bulgaristan'ın müttefiki sıfatiyle bir Cihan Harbi'ne katılmış bulunuyorduk. Geçirdiğimiz eski sarsıntılar olmasa bile Türkiye'nin teçhizatı, imkânları, gelişme seviyesi, büyük devletlerle, uzak uzak cepheler üzerinde sürekli bir harbi göze almaya meydan verecek tarzda değildi.

Umulduğu gibi Almanlar'ın bir hamlede zafer kazanması ihtimali ortadan kalkmış, yorucu bir takat harbine doğru gidilmişti. Bu safhada biz, bütün varlığımızı ortaya koyarak, sadece bir kumar oynuyorduk.

Harbin başladığı sırada bir milyon yedi yüz küsur bin kilometre kare toprağa sahiptik. 12.000 kilometrelik hudut hattımız, 8.000 kilometre uzunluğunda sahilimiz vardı. 1914'de nüfusa kayıtlı vatandaşların sayısı 19.043.383 idi. Bir çok vilayetlerde hemen hemen hiç nüfus kaydı yapılmadığı için gerçek nüfus sayısı yirmi beş milyon tahmin ediliyordu. Bunun 9 -10 milyonu Türk, 6 milyonu Arap,1,5 milyonu Kürt,1,5 milyonu Rum,1 milyonu Ermeni ve 2 milyonu da karışıktı. Bunların arasında türlü türlü diller konuşuluyor, değişik din ve mezhepler saygı görüyordu.

Hakikat aranırsa, memleketin bekasına kıymet verenler ve bu maksatla fedakârlığı göze alanlar vazife hissiyle askerî hizmete gidenler, umumiyetle yalnız Türkler'di. Diğer

unsurlar umumi olarak ayrılık emelleri besliyorlardı, milligayeleri benimsemekten çoğu uzak bulunuyordu. Birinci Cihan Harbi'nde mukaddes cihat ilan edildiğine, "Sancak-ı Şerif" çıkarıldığına ve harbe dinî mana vermeye çalışıldığına göre, ancak bir kısım Arap ve Kürtler'in dinî bir birleşme hissi duyduklarına ihtimal verilebilir. Zaten güney vilayeti halkının büyük bir kısmı kendi günlük geçimlerinden başka şeye yer bırakmayan aşiret ve kabile teşkilatı içinde yaşıyordu. Türkler de parti hisleri ve gelişme seviyesi bakımından dağınık gruplar manzarasını gösteriyorlardı. Vergi yükü hemen tamamiyle Türkler'in üzerinde toplanıyordu. Bunun da çoğu mahsullerinin yüzde sekizini aşar diye hükümete veren, ayrıca da eşraftan dişli ve nüfuzlu adamlar olan aşar mültezimlerinin kahrını çeken Türk köylülerinin sırtına biniyordu. Bütün bu yük ve hizmetlere karşılık köylü, devletten hiçbir yardım ve ilgi görmüyordu. Köye ancak vergi memurları ve asker alma teşkilatının mensupları geliyordu. Büyük şehir ve kasabalar da dahil, halkın büyük kısmı her türlü sıhhi yardımdan yoksundu. Çocuk ölümünün yüzde seksen olduğunu Dr. Besim Ömer Paşa gibi ihtisas adamları iddia etmiştir. Üçüncü Ordu'nun Sıhhiye Başkanı sıfatiyle Dr. Tevfik Paşa'nın doğu vilayetlerinde yaptığı bir incelemeye göre köylerin yüzde altmışı sıhhî icaplara aykırı yerlerde kurulmuştur. Bu sahanın asıl malarya ve frengi bölgelerinin dışında olmasına rağmen, yüzde on dört de malarya, yüzde dokuz da frengi salgın halindeydi. Halkın yüzde yetmiş ikisi bitli olduğu için tifüs tehlikesi büyüktü.

Memleketin bilgi seviyesi çok düşüktü. İlk öğretim zoru kâğıt üzerinde kalmıştı, 1860'da kurulmasına rağmen mekteplerin sayısı mahduttu. En büyük şehirlerde bile mevcut okullarda ancak tahsil çağındaki çocukların dörtte birine yer vardı. 1908'den evvel Maarif için sarfedilen paranın yüzde ellisi memur maaşlarına gidiyordu.

Aciz bir kırtasiyecilik sistemi, her türlü teşebbüsü, her sahadaki gelişmeleri önlüyor veya baltalıyordu. Azınlıklar, bu sistemin baskısını azaltmanın ve kazanç sağlamanın yollarını rüşvet yoluyle Türkler'den daha kolay buluyorlardı. Bu sayede sayıları artıyor, iktisadi kudretleri genişliyordu.

Memlekette 5.759 kilometre demiryolu vardı ki bunlardan yalnız 1.750 kilometrelik Hicaz hattı devletin elindeydi; gerisi on iki ecnebi şirketi arasında paylaşılıyordu. Rusya'nın muhalefeti yüzünden Doğu vilayetlerine demiryolu yapılamamıştı. Yine dış muhalefet yüzünden Bağdat demiryolu yarım kalmıştı. Adana'ya giden hat, Amanos ve Tarsus tünellerinin tamamlanmaması yüzünden iki noktada kesilmişti. Bağdat demiryolunun tamamlanması hakkındaki milletlerarası anlaşmaya ancak harbin başlangıcından bir ay evvel, o da bizim aleyhimize nüfuz bölgeleri kurulması şeklinde varılmıştı. Rus donanması Zonguldak'tan taşıtıma imkân vermediğinden, memleketin ihtiyacı olan kömürün büyük kısmı Almanya'dan karayoluyla geliyordu. Türkiye'nin normal zamanlarda dayandığı deniz taşıt imkânları, Marmara denizinde bile felce uğramıştı. Düşman denizaltıları Marmara denizine girmenin yollarını buluyorlardı.

Türkiye, sanayi kudreti bakımından çok fakir ve iptidaî bir halde idi. 1915'de bütün İmparatorluk'ta 282 sinai müessese vardı. Bunlardan yetmiş ikisi gıda maddeleri, yirmi üçü yapı malzemesi, on üçü deri, yirmi dördü kereste işlemekle mesguldü. Yetmiş müessesenin dokuma tezgâhları vardı. On üç müessese küçük ölçüde kimya imalâthaneleri idi. Elli beşi matbaa idi. Bunların dışında ispirtolu içkiler, kundura ve hazır elbise yapan veya maden işleyen küçük imalathaneler vardı. Yekûnun yüzde elli beşi İstanbul'da toplanmıştı.

Türkiye, ticari muvazenesi bozuk olan, mesela 1911'de 44.990.700 liralık ithalata karşılık 24.712.000 liralık ihracat yapan bir memleketti. Mali durum berbattı. Her yıl es-

ki borçların faiz ve amortismanı için 7.426.000 altın lira ödeniyordu. Ecnebi demiryolları, kilometre garantisi adı altında yılda 887.000 altın lira alıyorlardı. Bütçe açığını kapamak ve aydan aya maaş ödeyebilmek için boyuna kıvranmak, fena şartlarla yeni borçlar ve ecnebi bankalardan avanslar almak lazım geliyordu. Mesela 1911-1912 bütçesinin otuz bir küsur milyonluk gelirinden on bir küsur milyon lirası ecnebi borçlara gidiyordu. Bütçe açığı 9.516.021 lira tahmin edilirken, gerçek olarak 22.638.531 lirayı bulmuştu. Her manasıyla çöküntü, sıkıntı, kavga ve gürültü içinde bulunan memleket için böyle bir malî durumun ne gibi perişanlık demek olduğu ve ıslahat tedbiri almayı ne kadar güçleştirdiği kolayca göz önüne getirilebilir. İş başında bulunanlar bozuklukları görüyorlar, fakat ıslahatın belki muvakkat bir zaman için gelirlerin azalmasına yol açacağı korkusu ile, ileriye doğru pek az adım atabiliyorlardı. Bunun tek istisnası Cavid Bey'in Maliye Nâzırlığı zamanında Fransız ihtisas adamlarının Yardımıyla yapılan hamledir.

'İdare-i Mahsûsa' adı altında bir denizcilik müessesesi mevcut bulunmasına rağmen, asıl denizcilik faaliyetleri ecnebi şirketlerin ve bilhassa Yunanlılar'ın elinde idi.

Milli gelir imkânları bakımından Türkiye modern dünyaya ayak uydurmuş bir memleket olabilmekten uzaktı. İptidai vasıtalarla yapılan istihsaller halka ancak düşük bir gelir sağlıyordu. Taşıt vasıtalarının yokluğu, bir milli piyasa kurulmasını mümkün kılmıyordu. Yarına güvenip teşebbüslere atılmak imkânları Türkler için açılmamıştı. Altmış milyon hektar tahmin edilen ve harbin arifesinde 5.909.980 hektarı devletin elinde bulunan ormanların muhafazası için hiçbir şey yapılmıyordu. Türkiye geniş bir maden servetine sahip olmasına rağmen, hemen hepsi ecnebi ellerinde bulunan madenlerden 1913'de elde edilen gelir 2.040.000 liradan ibaretti.

Hükümet mekanizması Bu seviyede teçhizatla bir Cihan Harbi'ne katılan hükümetin nazari olarak, demokratik bir manzarası vardı. Usuller ve şekiller bakımından bir taraftan İngiltere, diğer taraftan Fransa taklit edilmişti. Bunlardan ayrı olan taraf, halkın doğrudan doğruya reyini kullanmaması, her beşyüz kişinin sadece bir seçmene rey vermesi ve 'Müntehib-i sâni' adını taşıyan bu nevi seçmenlerin bir araya gelerek seçim dairesinin mebuslarını seçmeleriydi. Mebusan Meclisi'nin göze çarpan tarafı, bütün memleketi temsil eden ve bir takımının mahalli nüfuzları bulunan kimselerin Meclis'de bulunmalarıydı. Bunların hepsi, İttihad ve Terakki'nin adamları idi. Muhalefet politikacıları, ya Sinop'ta sürgünde bulunuyordu ve yahud Paris'e, İsviçre'ye, Mısır'a çekilmişlerdi.

Bazen Meclis'te çıkışlar yapan, seslerini yükselten milletvekilleri ortaya çıkıyordu, fakat bunlar, belli bir hududu aşmamaya dikkat ediyorlardı. Asıl tenkit faaliyeti, ancak fren rolünü taşıması lazım gelen üyeleri tecrübeli devlet adamları, yüksek memurlar ve emekli generaller arasından Padişah adına hükümet tarafından seçilen Âyan Meclisi'nden geliyordu. Bu meclis'te ömrü boyunca Paris'te *Meşrutiyet* gazetesini çıkaran, hürriyet mücadeleleri yapan ve şahsiyetini dikkatle koruyan Ahmed Rıza Bey bulunuyordu. Âyan üyelerinden hükûmete sıkıntılı saatler geçirtenler eksik değildi, fakat bunlar bile hangi hududun gerisinde kalmak lazım geldiğini unutmuyorlardı.

Tek parti sisteminden hiçbir suretle vazgeçilmemekle beraber, hükümetin teşebbüsü ile sun'i olarak bir Sosyalist Partisi kurulmuş ve başına Dr. Tevfik Rüştü [Aras] geçirilmişti. Bundan maksat, memleketin sosyalist kongrelerinde temsil edilmesi ve barış imkânları baş gösterirse partinin köprü vazifesini görmesiydi.

Abdülhamid'den sonra Osmanlı tahtına çıkan Beşinci Mehmed, 'Veliahd Reşad Efendi' sıfatiyle otuz üç yıl Dol-

mabahçe Sarayı gibi bol yaldızlı bir zindanda mahpus hayatı geçirmişti. Kardeşinin aksine olarak, kendisinde zerre kadar kudret ihtirası yoktu. Haris padişahlar, istibdat kurmak için daima dış tehlikelerden ve harplerden faydalanmaya çalıştıkları halde, Sultan Reşad bu yolda hiçbir meyil göstermiyordu. Merasimde vazifesini yapıyordu, millete dua ediyor ve şiirler yazıyordu. Çanakkale Zaferi üzerine yazdığı şiir, hükümet tarafından geniş bir propaganda konusu yapılmıştı.

Türkiye'de asıl kuvvet Tal'at, Enver ve Cemal paşalar arasında paylaşılmıştı. Almanya'nın çok yakını ve silahlı kuvvetlerin başkumandanı sıfatiyle Enver Paşa ağır basıyordu. Tal'at Paşa, 4 Şubat 1916'da Said Halim Paşa'nın yerine sadrâzam olmuştu. Kendisi de kudret hırsının esiri değildi; daima bir memleket ve halk adamı halinde kalmaya ve güler yüzü ile bir muvazene elemanı ve fren vazifesini görmeye ve Enver Paşa ile Cemal Paşa'yı barış halinde tutmaya çalışıyordu. Cemal Paşa Bahriye Nâzırlığı'nı kudret payı olarak yeter bulmadığından kendisine Dördüncü Ordu Kumandanlığı da verilmişti. Bu sıfatla Arap illerinin umumi valiliği vazifesini görüyordu.

Kabinelerde daima evet diyeceklerine güvenilen emir kullarıyla beraber Cavid Bey, İsmail Canbolat Bey gibi kanaatlerinden pek fazla fedakârlık etmemeye çalışan, devlet adamı hamurundan insanlar bulunuyordu.

Memleketin idare sistemi sıkı bir merkeziyetti. Sabahattin Bey'in adem-i merkeziyet ve salahiyetler sahibi mahalli idare için uzun yıllar yaptığı makul propaganda, siyasi hayatta hiçbir iz bırakmamıştı. Aksine olarak, merkeziyetin daha şiddetli, daha inatçı bir şekle doğru gitmesine yol açmıştı.

Umumi Merkez Türkiye'de harp yıllarında askerlik ve esaslı dış siyaset meselelerinin dışında kalan bir kısım kuvvet, mesul kabine üyelerinin değil, gizli olarak iş gören

İttihad ve Terakki umumi merkezinin elinde toplanmıştı. Şu kadar ki bu merkezin parti teşkilatiyle gerçek bir ilgisi yoktu. Son parti kongresinde seçilen umumi meclis, harp siyasetine karşı geldiği ve kudret sahipleri tarafından kurulan ve onların fikirlerini temsil eden umumi merkezle çatıştığı için dağıtılmıştı.

Umumi ve hukuki manasıyla merkezin ve partinin değil, Tal'at, Enver ve Cemal paşaların elinde toplanan diktatörlük, nüfuzunu bilhassa Tal'at'la Enver'den alıyordu. umumi merkezin üyeleri kendi aralarında vazife taksimi yapmışlardı, birer kabine üyesi imişler gibi hareket ediyorlardı. Şu farkla ki bazı işlerde nüfuz ve tesirleri, olur olmaz bakanlardan çok fazla idi. Yüksek memur tayinleri umumi merkezde yapılırdı. Bir işi çabuk yürütmek isteyen vazife sahipleri, kendi bakanlarına, o zamanki tabirle nâzırlarına değil, umumi merkeze başvururlardı. Dinç kafa ile çalışmalarına imkân vermek üzere umumi merkez azasına o zamana göre yüksek bir maaş veriliyordu.

Ziya Gökalp Umumi merkez içinde bizzat birer kuvvet olan üç kişi vardı. Bunlardan birincisi, Parti'nin ideolojisini yürüten Üniversite sosyoloji profesörü Ziya Gökalp idi. Gökalp, sosyolojide yeni bir mektep kuran Fransız sosyologu Emil Durkheim'ın usullerini benimsemiş, ancak bunlara dayanarak, her türlü millî davaların hal çareleri bulunabileceğine kanaat getirmişti. İnandığı usuller, kendisi için gitgide bir ilmi mezhep halini almıştı. Gideceği yolu apaçık görüyordu. Bir kısım fikirlerini Türk Ocağı muhitinde yürütüyor; zihninde çizdiği inkılap programının kadınların hak ve hürriyetlere kavuşmalarına ve din anlayışının hurafatın ve yobazlığın, kendi tabiriyle kara kuvvetin pençesinden kurtulmasına ait kısımlarını, kopya makinalarında basılan, gizlice elden ele dolaşan broşürler ve Halim Sabit'in neşrettirdiği din dergisi ile vatandaşlara duyurmaya çalışıyordu.

Çok muhafazakâr bir adam olan Sadrâzam Said Halim Paşa, inkılapçı Ziya Gökalp'in karşısında ve 'Mehmed' imzasiyle bastırdığı ve dağıttığı broşürlerle onunla devamlı bir düello halinde idi.

Sosyoloji dersinde muavini sıfatiyle Ziya Gökalp'ı yakından gördüm, bu dersten ayrıldıktan sonra da ona yakın kaldım. Malta'da da iki yıl sürgün arkadaşlığı ettik. Ömrümde onun kadar temiz, feragatli ve faziletli adam görmedim. Kudretle, ihtirasla, nüfuzla hiçbir ilgisi yoktu. Elindeki kuvveti daima hayır için, memlekete faydalı olduğuna inandığı işler için kullanırdı. Dersten çıkışta beni sık sık evine yemeğe götürürdü. O devirde vesika ekmeği yenirdi; bir kısım mevki sahiplerinin kolayca elde edebildikleri beyaz ekmeklerden, imtiyazlı muameleden Gökalp'ın evinde hiçbir zaman eser yoktu.

Ziya Gökalp'ın ilmi usuller hakkında, bir takım sabit fikirleri vardı. Sosyolojide Fransa'daki Durkheim mektebini benimsemişti. Durkheim'ın sosyolojide usul hakkında yazdığı meşhur eser, harp yıllarında Ziya Gökalp'ın muhitinde mukaddes diye tanınmıştı. Buna karşı gelmek, bir nevi ilmi küfür sayılıyordu.

Ziya Gökalp'dan sonra umumi merkezde en çok sözü geçen adamlar; uzun yıllar Paris'de ve memleketin içinde hürriyet mücadelesi yapan, Ahmed Rıza Bey'in sağ kolu olan Dr. Nâzım ve yine Paris'te hürriyet uğruna çarpışmış, taşkın bir milliyetçi olan Dr. Baha Şakir idi. Bunlardan birincisi Atatürk'e yapılmaya teşebbüs edilen suikast davasında diğer ileri gelen İttihadçılar'la beraber asılmış, ikincisi Berlin'de bir Ermeni çetecisinin kurşununa kurban gitmiştir.

Üçlü diktatörlük ve umumi merkez dışında memlekette en çok sözü geçen, başına buyruk gibi hareket eden adam İzmir valisi Rahmi Bey'di. Rahmi Bey daima harp hiç yokmuş gibi hareket etmiş, Merkez'in umumi emirlerini hiçe sayarak İzmir'deki düşman tebaasını enterne et-

memiş, Ermeni tehcirinden uzak durmuş, iktisadî işlerde kendi dilediğini yapmış, diğer yerlere nisbetle İzmir'i bir bolluk diyarı halinde tutmuştur. Harp yıllarında İzmir'i ziyaret eden Alman gazetecileri Rahmi Bey hakkında şu hükme varmıştır: "Kadife eldiven kullanan bir çelik el..."

Başı bozuk iktisadi politika Ortaklıkta hüküm süren şartlar karsısında *Sabah* başyazarı sıfatiyle kalemi nasıl kullanacaktım? Harp siyasetini tenkit etmeye imkân yoktu. Karşımızdaki düşman cephesinin baş propaganda konusu diye ele aldığı Ermeni tehciri gibi işler, ne bakımdan olursa olsun ağıza alınamazdı, İttihad ve Terakki Partisi'ne zıt bir yol tutulamazdı. Geriye iktisadi sahadaki bozuklukları yumuşak bir dille tenkit etmek, düzeltme çareleri göstermek, harbin yarattığı ahlak bozukluğuyla çarpışmak, memleketin dört tarafında yürütülen keyfi gidişlere karşı gelmek kalıyordu. Bu hedeflerle kaleme sarıldım. Yolumu yoklayarak adım atıyordum. Zaten devamlı bir temas halinde bulunduğum Ziya Gökalp'e her gün danışıyor, gördüklerimi, çirkin ve zararlı bulduklarımı ona anlatıyordum. Bu suretle giriştiğim mücadele hayret verici neticeler yarattı. Acısını çektiği dertlerden hiç olmazsa bahis ve şikayet edilmesi halkı memnun etti. *Sabah*'ın satışı iki üç ayda üç binden on beş bine çıktı. Bu, o zaman için büyük bir satıştı, başta giden *Tasvir-i Efkâr*'dan sonra geliyordu.

Yanlış tahmin Dört müttefik memleket arasında uzun bir harbin iktisadi neticelerine dayanmaya en az hazırlıklı olanı Türkiye idi. Bu duruma göre mahdut imkânlarımızın tam yerinde kullanılması bakımından çok ihtiyatlı ve basiretli olmamız gerekti. Ne çare ki ortalığa mutlak surette hakim olan askerî otoriteler böyle düşünmekten çok uzak bulunuyorlardı. Türkiye'nin insan, teçhizat, yiyecek ve eşya imkânlarını ilk önce 'Silahlı tarafsızlık', sonra

harp hesabına seferber ederken söyle düşünüyorlardı: 'Bu genişlikte bir dünya harbi birkaç haftadan fazla devam edemez. İlk büyük meydan muharebesi, harbin kaderini belirtecektir. Türkiye'nin yolları olmaması, taşıt imkânlarının çok mahdut ve zayıf bulunması her türlü sanayi istihsalinin yokluğu dolayısiyle, elde ne varsa, süratle ve bol bol askerî ihtiyaçlar için kullanılmalı, başka hiçbir şey düşünülmemelidir. Böyle bir hareket tarzı iktisadi hayatımızı zedelese bile böyle yaralar zaferle neticelenecek bir harpten sonra kolayca sarılabilir.'

İşte bu görüş içinde memleketin yalnız elde mevcut malları değil, istihsal sermayesini teşkil eden vasıtaların hepsi harcandı, tükendi. Harp yıllarca uzayınca, bu delice siyaset bir intihar manzarası aldı. Halbuki biz harbe girdiğimiz zaman Almanlar'ın ümit bağladıkları baskın stratejisi zaten iflasa uğramış, Marne Muharebesi'nin kaybedilmesi üzerine yıldırım harbi sona ermiş, takat ve mukavemet harbi başlamıştı.

Harp uzayınca, memleketin en iyi kafalarının bir araya gelerek, mahdut ihtiyaç maddelerini çoğaltmanın ve en basiretli bir şekilde halka dağıtmanın çarelerini aramaları ve uzak vadeli bir plan yapmaları lazımdı, fakat bu yol tutulmadı. Türkiye'nin harp zamanına mahsus iktisadî işlerinin idaresi iki başı bozuk ele düştü. Bunlardan birincisi, İstanbul'daki iktisadi teşkilatın gayr-i mes'ul diktatörü Kara Kemal, diğeri Askeri Levazım başkanı Topal İsmail Hakkı Paşa'dır.

Kara Kemal Resmi hiçbir sıfatı olmayan Kemal Bey, kendi muhitinde bir çok kuvvet kaynakları hazırlamak suretiyle, İttihad ve Terakki İstanbul teşkilatının çok kudretli bir derebeyi mevkiine çıkmıştı. Ya renginin esmer olması veya şahsiyetinin esrarlı bir havası bulunması dolayısiyle kendisine 'Kara' lakabı verilmişti. Kara Kemal, bir politika-

cıdan ziyade takım takım müritleri olan, ruhlara hükmedebilen bir şeyh intibaını yaratıyordu. İstanbul İttihad ve Terakki teşkilatına mensup takım takım adamlar, ya saygı ve sevgi hisleriyle veya menfaat ümitleriyle, onun emirlerini körü körüne dinliyorlar, gazabı karşısında titriyorlardı. Kara Kemal esnaf teşkilatını kuvvetli bir hale getirmiş, eski loncaları canlandırmış, loncaları ve birliği olmayan esnaf arasında yeni teşkilat kurmuştu. Bilhassa hamallar teşkilatı onun, daima seferber olan bir nevi komando kuvvetiydi. Kara Kemal, fırıncılar, hamallar, bakkallar gibi grupların, lonca ve birliklerin başına kendi inandıkları adamları getirmelerine meydan bırakmamış, bunlardan her birine kendi adamlarından birini yerleştirmişti. Bu gibi teşebbüs ve hareketleriyle Tal'at, Enver ve Cemal'den ibaret üçlü diktatörlüğe bile şu intibaı vermişti ki kendisinin istediği yapılmazsa, emrindeki ayak takımına dayanarak her şeyi alt, üst edecek bir durumdadır. Gerek diktatörler, gerek kabine, gerek parti umumi merkezi, Kara Kemal'i şakaya gelmez bir kuvvet diye kabul ediyor, onunla hoş geçinmeye bakıyorlardı.

Kemal Bey, ilk zamanlarda İstanbul'un yalnız iaşe diktatörü mevkiinde idi. Gitgide bütün İstanbul'un iktisadi hayatının düzenleyicisi mevkiine çıktı. Bunları yaparken, kendi hesabına maddi menfaat aramıyordu, fakat, adamlarını doyurmayı bir hak ve vazife saymakla beraber, şöyle bir düşüncenin de esiri idi:

"Şimdiye kadar bir Türk zengin sınıfı yetişemedi. Sermaye hep azlıkların elinde toplandı. Ben bir Türk zengin sınıfı yetiştireceğim, bu sayede iktisadi hayatta Türklere üstün bir rol sağlayacağım." Bu formüle göre zengin seçerken, sağlam seciye, akıl, dirayet filan araması icap ederdi. Ne yazık ki Kara Kemal seçtiği adamların kendisine bağlılığına göre, derece derece zengin tayin ediyordu. Bu suretle halkın zararına olarak ortaya bulgur krallarından, pirinç,

yağ ve şeker krallarına kadar bir harp zengini zümresi çıktı. Halkın büyük kısmı yokluk ve zorluk içinde ezilirken, harp zenginleri milletin sefalet ve felaketiyle alay eder gibi, israfin, sefahatin, ahlaksızlığın en aykırı derecelerine dalıyorlardı. Bunların kötü örnekleri başkalarının ağzının suyunu akıtıyordu. İhtikâr kapıları ardına kadar açılmıştı. Erzak el değiştirdikçe fiyatı firlıyordu. Taşıt işleri inhisar altında olduğu için ya siyasi nüfuzla veya rüşvetle vagon izni veya posta kolisi müsaadesi alanlar, açıktan bol paralara konuyorlardı.

Kara Kemal, kurduğu teşkilata dayanarak, 20 Ocak 1915'de Dahiliye Nâzırı Tal'at Bey'le bir anlaşma yapmış ve resmî olarak İstanbul Belediyesi'nin elinde bulunan İstanbul'u besleme vazifesini yürütmeyi hudutsuz salahiyetle kendi esnaf cemiyetlerine geçirmiş, un fabrikalarına el koymak hakkını almış, İstanbul'un iaşesi için kendisine günde yirmi üç vagon buğday veya un verilmesini sağlamış, Belediye ile bir çatışma olmaması için de İstanbul Belediye Başkanlığı'na kendi adamlarından birini geçirtmişti. Esnaf cemiyetleri, kendi hesaplarına sermaye sağlama maksadiyle, halka dağıtılan ihtiyaç maddelerine geniş kârlar ilave etmişlerdir.

İttihad ve Terakki Partisi'nin 1916 kongresinde bütün bu keyfi ve başı bozuk hareketlere karşı şiddetli hücumlar yapılmış; Kemal Bey'den bütün salahiyetler alınmış, Belediye başkanı değiştirilmiş ve bu vazifeye Kemal Bey'e muhalif biri getirilmişti.

Askeri levazım teşkilatını, depoları, askeri fabrikaları, taşıt vasıtalarını emri altında tutan ve değirmenlere el koyan Ordu levazım reisi topal ve kurnaz İsmail Hakkı Paşa, Enver Paşa'nın nüfuzuna dayanarak, başlıca rakip sıfatiyle Kara Kemal'in karşısında duruyordu. Aradaki nüfuz kavgasının sonu hiç gelmiyordu. Bazen bir taraf, bazen diğer taraf ağır basıyordu, fakat İsmail Hakkı Paşa'nın tuttuğu yol, kötülüklere karşı mücadele etmek, halkın hakkını korumak

değildi. Onun da koruduğu adamlar, zengin olmalarına imkân verdiği kimseler vardı.

Askerî idare ile sivil idare arasındaki devamlı çarpışmanın bir sebebi de, askerî idarenin askerin bugünkü ihtiyacını her şeyin üstünde tutması ve sivil halkın ihtiyaçlarına ve memleketin ileriye ait istihsal imkânlarına aldırmaması idi. Sivil idare, bu gidişi elden geldiği kadar frenlemeye çalışıyordu, fakat bizzat şunun, bunun çıkarını halkın beslenmesinden ve millî mukavemetin korunmasından daha önde tutması, nüfuz ve tesirinin çok mahdut kalmasına sebep oluyordu.

Yaman bir mahsul 1914'de Türkiye'nin her tarafında eşi görülmemiş derecede parlak bir mahsul elde edilmişti. Eğer bunun toplanmasına ve taşınmasına imkân verilseydi ve ondan sonra da harbin uzayacağı hesaba konularak istihsal işleri için kuvvet ayırmaya dikkat edilseydi, harp yıllarında Türkiye bu kadar yiyecek sıkıntısı çekmez, milletin mukavemet kudreti kolayca çökmezdi. Halbuki, harbin birkaç haftada biteceği ümidine dayanan seferberlik talimatnamesi, hiçbir tedbire meydan bırakmamış, yirmi ile kırk beş yaşları arasındaki bütün erkekler üç gün içinde, üç günlük yiyecekleriyle beraber askerlik şubelerine başvurmaya zorlanmıştı. Köylerdeki bütün cer hayvanlarına da ordu adına el konulmuştu. Bunun neticesi olarak, iş bilen adamlar, hasatla meşgul olamamış; ihtiyarlar, çocuklar, kadınlar pek mahdut neticeler sağlamışlar, elde taşıt vasıtaları da bulunmaması, parlak mahsulün büyük kısmının yok olup gitmesine yol açmıştır. İş bu kadarla da kalmamış, askerî taşıt işleri için köylerden getirtilen kadınlar ve çocuklar tarafından idare edilen arabalar, taşınacak malzemenin yetişememesi yüzünden bazen haftalarca boşuna bekletilmiş, bekletilenlere hiçbir taraftan yiyecek ve hayvan yemi verilmemiştir. Harbin birkaç haftada biteceği kanaatı, böylece memle-

ketin mukavemet imkânlarını ilk hamlede çöküntüye uğratmış ve cephe gerisi için harp gayretlerinin şerefli bir iş değil, bir angarya manzarası almasına yol açmıştır.

İthalatta rezaletler Ticaret işlerinde hükümetin oynadığı rol, bir taraftan aciz, diğer taraftan yolsuzluk ve rezalet diye vasıflandırılabilir. Almanya'dan ve Avusturya'dan beş kuruşa alınan ve harpten evvel kilosu değil, okkası iki kuruşa satılan şeker, serbest piyasada halka üç yüz kuruşa kadar satılmıştır. Aradaki insafsızca kârları ceplerine indirenler Parti'nin nüfuzlu adamları olduğu için rezaletler uzun müddet ört-bas edilmiştir.

İşte ben, 1916'da bütün bu rezaletlere karşı, perdeyi günden güne yükseltmek suretiyle mücadeleye başladım. Sansür memurları, rezaletlerden bezmiş, canı yanmış adamlar oldukları için yazdıklarıma dokunmadılar. Hükümet ve parti umumi merkezi, böyle yazılar çıkmasını, bir taraftan halkın hoşnutsuzluğuna karşı bir emniyet supabı diye karşıladılar, diğer taraftan kendi nüfuzlu adamlarıyla başa çıkamadıkları için bunu bir yardım saydılar. Yolsuzluklarla ilgili harp zenginleri kıyametler kopardılar, bana karşı her türlü baskı yapmaya çalıştılar, fakat uğraşmaları neticesiz kaldı.

Bir barış yoklaması Benim *Sabah* gazetesinin başına geçmemden bir müddet sonra birdenbire bir barış penceresi açıldı. 12 Aralık 1916'da Almanya sulh müzakerelerine girişmeye hazır olduğunun İngiltere ve müttefiklerine haber verilmesini Birleşik Amerika'dan istedi. Ben, harbi daha fazla uzatmayıp masa başında münakaşa yoluyla bir sulha varılması ihtimalini sevinçle karşıladım. Çünkü memleketimizin bir takat harbine dayanmak için lazım gelen her şeyden mahrum olduğunu, ortalıkta aciz ve perişanlık hüküm sürdüğünü görüyordum.

Görünüşe göre Almanya'nın kendi müttefikleri hesabına böylece harekete geçmesi, Amerikan Devlet Başkanı Woodrow Wilson'un açtığı çığırın neticesiydi. Bir tarih profesörü olan Wilson, kendi tarihî rolünü bir arabulucu olarak görüyor ve gerçek ve sürekli bir barışa ancak taraflardan biri zaferi elde etmediği ve berabere kalındığı takdirde erişileceğini sanıyordu. Wilson 1916 Ocak ayında, yakın dostu ve akıl hocası Albay Edward M. House'ı, Avrupa'yı dolaşmaya ve devlet adamlarıyla danışmalarda bulunmaya memur etti. House, İngiltere Hariciye Nâzırı Sir Edward Grey ile uzun uzadıya görüştükten sonra, Wilson'un düsüncelerini ifade etmek üzere 22 Şubat 1916 tarihini taşıyan şu muhtırayı hazırladı : *Amerika cumhurbaşkanı, İngiltere ile Fransa'nın uygun göreceği herhangi bir dakikada bir sulh konferansına doğru gidilmesine dair tekliflerde bulunmaya hazırdır. İngiltere ve müttefikleri bunu kabul ettiği halde Almanya reddederse, Birleşik Amerika'nın İtilaf devletlerinin safında harbe katılması ihtimali kuvvetlidir. Amerika'nın arabulmasına şu şartlar esas olacaktır: Belçika ve Sırbistan'ın eski hale konulması, Alzas Loren'in Fransa'ya geri verilmesi, İstanbul'un Rusya'ya verilmesi, Avusturya'da halkın İtalyanca konuştuğu toprakların İtalya'ya devri. Lehistan'ın istiklali, bir kısım Alman sömürgelerinin Almanya'da kalması, belki buna bir miktar daha sömürge ilavesi...*

Bu şartlar Rus ihtilalinden evvel ileri sürülmüştür. Rus ihtilalinden sonra İstanbul'un Rusya'ya verilmesi tarzında bir düşünce hiç ağza alınmamıştır.

Wilson'un sulha esas olmak üzere 8 Ocak 1918'de kongrenin huzurunda okuduğu meşhur on dört prensibinin on ikinci maddesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklerle meskün kısımlarına esaslı ve sağlam bir istiklal sağlanması yolundadır, Mütareke devrindeki ilk mücadelelerimizde de daima bu nokta, hareket noktası diye kullanılmıştır.

22 Şubat 1916 tarihli muhtıranın devletlere bildirildiği sırada, İtilaf devletleri,1916'da yapmaya hazırlandıkları saldırışlara güveniyorlar ve zafere varacaklarını umuyorlardı. Wilson, tarafsız bir arabulucu tavrını takınmakla beraber, teklifleri, İngiltere ve müttefiklerin davasına her halde sempati beslediğini belirtecek yoldadır.

O sırada Amerika'nın Doğu tarafları İngiliz propagandasının tesiri altında idi. Amerika'nın harbe girmesinin lehinde düşünceler ortalığa hakimdi. Fakat memleketin diğer kısımları sulh istiyordu. Wilson, 1916 seçimlerine sulh fikrine dayanmak suretiyle atıldı ve 7 Kasım 1916'da bu sayede ikinci defa olarak cumhurbaşkanı seçildi. Bunun üzerine sulh tavassutu fikrine dört elle sarıldı.

Bernstorff İstanbul Sefiri Ben bu hatıralarda içinde yaşadığım devrin tarihini yazmıyorum. Kendi başımdan geçenleri hikâye ediyorum. 1916 sulh müzakerelerinin üzerinde bilhassa durmamın sebebi, bunları Washington'da Alman büyükelçisi sıfatiyle idare eden Kont Bernstorff'un sefir olarak, İstanbul'a gelmesi ve kendisiyle Amerika'yı tanıyan ve seven iki insan sıfatiyle sıkı bir dostluk kurmamızdır. Haftada bir kaç defa Sefir'le çalışma odasında başbaşa verir, saatlerce dertleşirdik. Kont Bernstorff, Berlin'in Amerika'yı anlamamasından, yanlış hesaplar yapmasından ve makul bir sulh için sarfettiği başarılı gayretlerin boşa gitmesinden dolayı son derecede meyustu.

Neticesi çıkmayan 12 Aralık Alman sulh teklifinin ne maksatla yapıldığını Sefir'den sordum. Şöyle cevap verdi :

"Wilson resmen sulh teşebbüsüne geçmeden evvel ortaya atılmak, sulh hareketinin ilk öncüsü olmak ve Amerika'da sevgi kazanmak için..."

Sonradan belli olduğuna göre Almanların teşebbüsünde müttefiklerin birliğini bozmak ve amansız bir denizaltı harbi için bir bahane elde etmek emellerinin de yeri vardı.

O sırada bizim taraf, bir Türk kolordusunun da yardımıyla Romanya'yı tamamiyle işgal etmiş ve geniş erzak stoklarına konmuştu. umumi harp durumu Almanya'nın bulunduğu tarafın lehine görünüyordu.

Alman teklifinin ileri sürüldüğü günlerde İngiltere'de Lloyd George, Fransa'da Briand kabine kurmuş, her iki memlekette yeni bir zindelik havası esmişti. Bunun tesiri içinde İtilaf devletleri Alman teklifini, müspet şartlara dayanmadığı bahanesiyle reddetmişlerdi.

Fakat ondan evvel Wilson ortaya atılmış, 18 Aralık 1916 tarihli notasiyle her iki taraftan şunu istemişti: "Sulh şartlarınızı bildirin ve böyle bir harbin bir daha çıkmaması için ne tedbirler düşündüğünüzü anlatın."

Almanya, Avusturya - Macaristan ve Türkiye'ye 26 Aralık 1916'da aynı manayı taşıyan notalariyle, Amerika'nın sulh tavassutuna çok değer verdiklerini, fakat kanaatlerine göre en iyi müzakere usulünün, önceden şart bildirmek değil, karşı karşıya geçip konuşmak olduğunu anlattılar.

10 Ocak 1917'de İngiltere ve müttefikleri şu şartları ortaya koydular: *Belçika, Sırbistan ve Karadağ'ın eski hale konulması. İşgal altındaki Fransız, Rus ve Romanya topraklarının boşaltılması ve münasip tazminat verilmesi, Avrupa haritasının milliyet esası üzerine yeniden düzenlenmesi. Vaktiyle müttefiklerden alınan arazinin geri verilmesi, ecnebi idaresi altındaki İtalyan, Slav, Rumen ve Çeklerin serbest bırakılması, Türk idaresi altındaki unsurların da bu idarenin dışına çıkarılması, Türkler'in Avrupa'dan uzaklaştırılması.*

Harp durumu hiç de İngiltere ve müttefiklerinin lehinde olmadığı için ortaya bu kadar iddialı ve müfrit şartlar sürülmesi, Wilson'u kızdırdı. 22 Ocak'ta "Zafersiz Barış" konusu üzerine kongrede bir konuşma yaptı. Bundan sonraki ilk adım olarak, Almanlar'ın kesin şartlarını bildirmelerini istedi.

29 Ocak'da Almanya'nın bildirdiği şartlar şunlardı : "Alsas'ın Alman işgali altındaki arazisinden bir kısmının boşaltılması, Lehistan'la bir taraftan Almanya, diğer taraftan Rusya arasında tampon bölgeler meydana getirilmesi, Alman müstemlekelerinin iadesi ve Almanya nüfusunun iktisadi ihtiyaçlarının nisbetine uygun yeni müstemlekeler verilmesi, Fransa'nın boşaltılması, normal ticarete engel olan hal ve şartların düzeltilmesi, denizlerin serbestisinin sağlanması ve saire..."

Alman şartları ilk bakışta İtilaf devletlerine cazip görünmemekle beraber, Kont Bernstorff ile müzakerelere devam olunuyordu. İngiltere ve müttefikleri, Amerikan yardımı olmadan harbe devam edemiyeceklerini kavramışlardı. Bu sebeple Amerika'nın kendi görüşünü yürütmesi, "Zafersiz sulh" formülünü kabul ettirmesi ve bir uzlaşma barışıyla Birinci Cihan Harbi'ne 1916 sonunda nihayet verilmesi ümidi kuvvetle vardı.

Kumarın sonu Böyle olduğu halde neden sulha kavuşulamadı? Bunun sebebi Almanya'da tam zafer taraftarı taşkınlıkların ağır basması ve ne bahasına olursa olsun harp kumarına devam etmeye karar vermeleriydi. 8 Ocak 1917'de Plese'de en yüksek askerî ve sivil simaların toplandığı harp meclisinde şu fikirler ileri sürülmüştür: *Denizaltıları kayıtsız ve şartsız kullanmak suretiyle harbi kesin bir zaferle sonuna getirmek ve İngilizler'i dize getirmek mümkündür. Bu suretle ayda 600.000 tonluk gemi batırılabileceğine göre altı ay sonra İngiltere'nin mecali kalmaz. Denizaltıları kayıtsız ve şartsız kullanmak kararı belki de Amerika'nın harbe katılması gibi bir netice verebilir, fakat Amerika, harpte faal bir rol oynamaya ve ağırlığını duyurmaya başlamadan evvel harp sonuna gelebilir.*

Alman Başvekili Bethman - Hollweg ve harpte cephe gerisi teşkilatını kurmakta birinci rollerden birini oynayan

Helfferich bu kanaatte beraber değildiler, fakat ağız açamadılar. Amerika'nın bozabileceği muvazeneyi yeniden düzeltmek üzere Meksika ve Japonya'yı Amerika'nın aleyhine harbe sokmak için teşebbüslere geçmesi, Hariciye Nâzırı von Zimmermann'dan istendi.

31 Ocak 1917 tarihinde Almanya'nın 1 Şubat'ta başlayan kayıtsız ve şartsız denizaltı harbine girişeceği Amerika'ya bildirildi. 2 Şubat'ta Birleşik Amerika, 14 Mart'ta Brezilya, Bolivya, Peru ve diğer Latin Amerikan memleketleriyle Çin, Almanya ile münasebetlerini kestiler.

Wilson harp ilanını, Amerikan gemileri hücuma uğrayıncaya kadar geri bırakmak kararındaydı. Şubat ve Mart'ta Almanlar birkaç Amerikan gemisi batırdılar. Aynı zamanda İngilizler, Amerika aleyhindeki Alman tertipleri hakkında Alman Hariciye Nâzırı tarafından hazırlanan bir muhtırayı ele geçirip neşrettiler. Bunun üzerine Wilson, 2 Nisan'da Senato'ya başvurarak harp kararının tasdikini istedi. 6 Nisan'da harp ilan edildi. Avusturya-Macaristan'a karşı Amerika, 7 Aralık 1917 tarihine kadar harp ilan etmedi, bizimle de ancak diplomatik münasebetleri kesti.

Benim, Kont Bernstorff ile Alman sefaretinde uzun dertleşmeler yaptığım sırada, Amerika'yı harbe sokmak suretiyle Alman müfritlerinin oynadıkları kumarın feci hataları ve zararları belli olmaya başlamıştı. Çok geniş görüşlü ve muvazeneli bir adam olan Bernstorff'un ne kadar dövündüğünü göz önüne getirmek güç değildir.

Karşı tarafın kumarı Almanlar'ın bu hatasına karşılık, İngiltere ve müttefikleri, Amerika daha harekete geçmeden harbe derhal son vermek için karşılarına çıkan bir fırsatı, gaflet yüzünden kaçırmışlar ve harbin bir buçuk yıla yakın bir zaman uzamasına sebep olmuşlardır.

Mesele şudur : Avusturya - Macaristan İmparatoru Karl, 1916 Kasım ayında tahta çıkar çıkmaz, karşı tarafla ayrı bir

barış yapmayı, kendi canını kurtarmayı aklına koymuştu. Macar olan Hariciye Nâzırı Kont Czernin vasıtasıyla 1917 Şubat'ında İngiltere ve Fransa hükümetleriyle gizli yollardan temaslar kurmuştu. İmparator'un kayınbiraderi Prens Sixtus de Bourbon İsviçre'de müzakereleri idare etmiştir. Bundan sonra Fransız Hariciyesi'nin izniyle Viyana'ya gitmiş, neticeleri bildirmiştir. 24 Mart 1917'de Avusturya İmparatoru kendi imzasiyle yazdığı bir mektubu kayınbiraderine vermiş ve müttefiklere göndermiştir. Kral, bu mektubunda: "Fransa'nın Alsas-Loren hakkındaki meşru isteklerini yerine getirmek için müttefikleri nezdinde nüfuzunu kullanacağını, Belçika'nın istiklaline ve zararlarının ödenmesine taraftar olduğunu, Sırbistan'a Adriyatik üzerinde arazi vermeye hazır bulunduğunu, Rusya'nın İstanbul'u almasına itirazı olmadığını" bildirmiştir.

Fransız ve İngiliz hükümetleri bu teklifi iyi karşılamışlar, fakat Avusturya'nın, İtalya'nın istediği arazinin ancak bir kısmını vermeye razı olması, müzakerelerin uzatılmasına ve neticesiz kalmasına sebep olmuştur.

Madalyonun parlak tarafı Birinci Cihan Harbi yıllarını yaşamış bir adam için idarenin perişanlığını, yolsuzluklara karşı gösterilen müsamahayı, bir kısım halkın fedakârlığı ile diğer bir kısmın ısraf ve sefahatı arasındaki tezadı hatırlamamak ve utanç duymamak elde değildir.

Bununla beraber yeni yetişen nesillere bu devri tanıtırken, yalnız kara tarafların üzerinde durmak, bu devrin türlü türlü ak taraflarını belirtmemek haksızlık olur.

Daha önce bahsettiğim iptidai ve noksan teçhizatla büyük devletlerle on dört cephe üzerinde harbe tutuşmak ve dört yıl dayanmak tarihin kaydetmediği bir mucizedir. Geçirdiği şerefli tarihi tecrübeler, doldurduğu çileler ve yokluğa karşı biriktirdiği mukavemetler sayesinde böyle bir şeyi ancak Türk milletinin başarabileceğini iddia etmek çok

yerindedir. Hele Çanakkale'de zırhlılara, denizaltılara, uçaklara, bol cephaneli toplara karşı süngülerle yapılan mukavemet, gösterilen havsalaya sığmaz kahramanlıklar, harbin seyrini değiştirmiş, düşmanın hesaplarını alt üst etmiş, Çarlık Rusyası'nın içinde ihtilaller kopmasına ve nihayet Rusya'nın harp dışı kalmasına yol açmıştır.

Gerek Çanakkale, gerek Süveyş kanalına doğru yapılan saldırış, gerek Kafkas, İran, Irak, Filistin, Aden cephelerindeki döğüşler ve gerek Galiçya, Romanya ve Makedonya cephelerine gönderilen kolordular, Türk milletinin bütün o noksan maddi teçhizatına rağmen, harp yükünün cüssesine nisbetle en ağır kısmını taşıdığının delilleri ve ölçüleridir.

Islahat hareketleri Böyle yükler taşıyan bir memlekette normal zamanlarda başarılamayan bir takım ıslahat da olmuştur. Bu nasıl mümkün olabilmiştir? Buna beş sebep gösterilebilir:

1- Kapitülasyonlar 4 Eylül 1914'de neşredilen bir tebliğle kaldırılmıştır. Bunlara dayanarak, her işimizi engelleyen, her şeye karışan düşman devletler ortadan silinmiş, ilk defa olarak yurda sahip olmak hissi duyulmuştur. Yalnız gariptir ki düşman saydığımız devletler bu teşebbüsümüzü pek hafif bir protesto ile geçiştirdiği halde, bizimle müttefik olmaya çalışan Almanya kıyametler koparmıştır. Alman sefiri böyle bir adımı kendisiyle danışmadan atmamıza çok kızdığını belli etmiş ve şunları söylemiştir: "İtilaf devletleri bu cüretten dolayı Türkiye'yi cezalandırmak için Canakkale Boğazı'nı zorlarlarsa, biz parmağımızı bile oynatmayacağız." Sefir araya vasıtalar koyarak, İtilaf devletleri sefirlerini müşterek bir protesto hareketi yapmaya teşvik etmiş, fakat aldıran olmamıştır.

Kapitülasyon hakkındaki hareketi tamamlamak üzere 1 Kasım 1916'da yeni bir beyanname neşredilmiş, içinde kapitülasyon izi bulunan her türlü milletlerarası anlaşmalar

(Bu arada 1856 Paris ve 1878 Berlin anlaşmaları) ilga edilmiştir. Almanya ancak 11 Ocak 1917'de bu hareketlerimizi tanımış ve münasebetlerimizi düzenlemek üzere devletler hukuku prensipleri esasına göre yeni bir anlaşma imzalamaya razı olmuştur.

2- Her türlü ıslahatın yolunu kesen dinî taassup, ilan edilen mukaddes cihadın iflasa uğraması, bütün cephelerde karşımıza Müslüman düşman askerler dikilmesi üzerine kuvvetini kaybetmiştir. Bazı itibarlarla diktatörlük idaresi, bir kısım aydınların eskiden beri rüyasını gördükleri "Münevver istibdat" manzarasını almıştır.

3- Harbe girişimizden sonra Almanya ile kurulan sıkı temaslar ıslahat istidatlarını desteklemiş, üniversitedeki 19 Alman profesörü, nezaretlerdeki Alman müşavirler, Avusturyalı orman müşaviri, Alman istatistik umum müdürü, Ziraat Bankası müdürü ve izci teşkilatı başkanı, öncü bir ıslahat kolu vazifesini görmüştür.

4- Ziya Gökalp gibi bir içtimai lider, umumi merkezdeki nüfuzuna dayanarak, içtimai ıslahat cereyanlarını cesaretle, dirayetle idare etmistir.

5- Türlü türlü yolsuzlukların, milletin vicdanında uyandırdığı tepkiler, kötü şeylere muvazene sağlayacak tarzda iyi şeyler yapmak hevesini uyandırmıştır. Bu ıslahat cereyanını memleketin her kısmı birdenbire benimseyememiş, fakat İstanbul'da Türk Ocağı'nın, Üniversite'nin, Amerikan kolejlerinin, diğer bir takım okulların muhitinde Türkiye'de eşi görülmemiiş, zinde bir inkılap havası esmiştir. Kölnische Zeitung'un muhabiri sıfatiyle İstanbul'da iki sene yaşayan, sonra karşı tarafa geçerek ve İsviçre'ye çekilerek, 1916'da Cenevre'de "Türkiye'de İki Harp Yılı", adında bir eser neşreden Leo Stürmer, bu durum hakkında diyor ki: *Harp, Türkiye'de muazzam fikri faaliyetlere yol açmış, memleketin bütün siyasi, iktisadi, fikri istidatlarını imkânın en yüksek gelişme seviyesine çıkarmıştır. Başarılan*

işler ister iyi, ister kötü olsun, teknik bakımdan akıllıca düşünülmüştür. Bunların kavranışında isabet ve derinlik vardır.

İdari ıslahatın esaslarını hazırlamak ve prensiplerini çizmek üzere hususi bir komisyon kurulmuştur. Buna verilen vazife, "Mevcut şartlara ve icaplara daha uygun bir sisteme varmanın çarelerini araştırmaktı."

Harp yıllarında memleketin her tarafında ancak günlük ihtiyaçlara, bir dereceye kadar cevap vermeye çalışılırken, bir nevi umumi vali, hatta muhtariyetle idare edilen bir bölgenin başkanı gibi hareket eden Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, etrafına topladığı Alman ve Türk uzmanlara dayanarak, Suriye ve Filistin'de, hatta cephenin tam arkasındaki şehirler için planlar yolluyor, su ve kanalizasyon tesisleri yaptırıyor; takım takım sanat mektepleri ve yetimler için yurtlar meydana getiriyordu.

İzmir valisi Rahmi Bey de İzmir bölgesini muhtariyet sahibi bir diyar gibi idare ediyor, kanun, emir dinlemiyor, hatta emirlere aykırı olarak enterne etmediği düşman tebaasiyle idare işlerinde işbirliğine girişmekten çekinmiyordu.

Rus ihtilalinden sonra Ruslar'dan Batum, Kars ve Ardahan alındıktan sonra, oraya seçme idare adamları gönderilmiş ve Rusya Türkleri'ne iyi bir Türk idaresinin örneğini göstermek ve güvenlerini sağlamak maksadiyle geniş ıslahata girişilmiştir.

Din ve Devlet'in ayrılması Harp yıllarında meydana getirilen en büyük ıslahat hareketi, din ve devletin ayrılmasına zemin hazırlanmasıdır. Dini Cihad'ın ilanının iflasla neticelenmesi, hatta Peygamber sülalesinden gelen ve Mekke emiri olan Şerif Hüseyin'in düşman tarafına geçmesi, bu ıslahatı kolaylaştırmıştır. Hadise halktan gizli tutulmuş, yalnız 18 Haziran 1916 tarihli gazetelerde şöyle bir fıkra çıkmıştır: *Mekke emiri Şerif Hüseyin Paşa, icabı dolayı-*

siyle bu vazifeden azledilerek, yerine Şerif Ali Haydar Paşa geçirilmiştir.

Halbuki Türkiye'de mühim gelişmelere yol açan hadisenin esası, Lord Kitchner'in Mekke emiri Hüseyin'le temasa geçmesi ve Arap istiklalini garanti etmesi şeklinde başlamıştır. Kitchner, 14 Temmuz 1915'de Türkiye aleyhine olarak Araplar'ın harbe sokulması hakkındaki şartlarını bildirmiş ve 30 Ocak 1916'da uzun pazarlıklardan sonra Hüseyin ile İngiltere ve Fransa arasında bir anlaşmaya varılmıştır. Hüseyin derhal Mekke'deki Türk kıtalarına hücum ederek esir almış, yalnız Medine, Fahri Paşa'nın kumandasında harbin sonuna kadar dayanmıştır. Meşhur İngiliz casusu Albay Lawrence'in entrikalariyle Araplara oynatılan rollerin 1916 ile 1918 arasında Güney'de ağır zayiata uğramamızda ve İmparatorluğun çökmesinde belli başlı bir payı vardır.

Bu sartlar karsısında Ziya Gökalp, 'Laiklik' sistemi lehine ilk defa olarak sesini yükseltmiş ve bütün Müslümanlarla müşterek olan dini müesseselerle, sırf Türk milletinin varlığı, kültürü ve asrın icabına göre gelişmesi ile ilgili müesseselerin birbirlerinden tamamiyle ayrılması ve bu zeminde Batı aleminde tutulan laiklik yoluna gidilmesi lazım geldiğini ilan etmiştir.

Mesele lafta kalmamış, İttihad ve Terakki'nin 1916 kongresine kanunların bir tek sistem haline indirilmesine dair bir kanun tasarısı teklif edilmiştir. Kanun tasarısının gerekçesinde şu sözler vardır: *Şeyhülislâmlığın idaresi altındaki dinî müesseselere kendi otoritelerini diledikleri gibi kullanmak hakkını vermek ve onları bir takım tali' yük ve gailelerden kurtarmak istiyoruz. 1871'de adliye ıslahatı yapıldığı zaman bir takım vazifeler dini bir nitelik taşıyan şer'i mahkemelere verilmişti. Bu mahkemeler şimdi Devlet'in umumi adliye sistemine bağlanacaktır.*

Taassup muhitlerinin kıyametler koparmalarına ve Şey-

hülislâm Hayri Efendi'nin protesto makamında istifa etmesine rağmen, yeni Adliye Kanunu tasarısı 24 Şubat 1917'de Meclis'e gönderilmiş, oradan oyların ekseriyetiyle geçmiş, Âyan Meclisi de yalnız üç muhalif reyle buna "Evet" demiştir.

Kanuna bağlı bulunan Nikâh Kanunu icabınca, Türkiye'de dini nikâh kalkıyor, din farkı olmadan bütün Türk vatandaşları için sivil nikâh kuruluyordu. Poligami (birden fazla karı almak imkanı), ilk hamlede kaldırılamamış, fakat bir adamın ikinci bir karı alması için ilk karısının buna razı olduğunu yazı ile bildirmesi şart koşulmuştu.

Ziya Gökalp işi bu kadarla bırakmamış, dini hayatın basmakalıp bir halden kurtarılması ve nefsin ıslahına ve müminin Allah'a layık olmasına hizmet eder bir hale gelmesi için Halim Sabit'le beraber neşrettiği dergi ile, broşürler ve konferanslarla gayretler sarfetmiştir. Onun fikrince Araplar'la Türkler'in Allah'ı anlayışı arasında farklar vardır. *Araplar Allah'ı gazap kaynağı, Türkler ise şevkat ve sevgi kaynağı diye kabul ederler.* İslâm dininde ikrah ve baskı olmaması ve ferdin vasıtasızca doğrudan doğruya Allah'a karşı mesuliyet taşıması esasına dayanarak, Ziya Gökalp şu fikirleri ileri sürüyordu: *Fiilî olarak ortalıkta bir taraftan dini yalnız züht ve ibadetten ibaret diye kabul eden zahidler vardır; bir taraftan da imanları kuvvetli olmakla beraber, Allah'a layık olmanın yolunu bizzat aramak isteyen müminler. Biz, zahitlerin mescidlere giderek, vakitlerini züht ve ibadetle geçirmelerini saygı ve sevgi ile karşılarız, fakat onlar da bizi baskı altında tutmaya kalkışmamalı, camilerde toplanarak ruh ve vicdanlarımızı yükseltecek yolda münakaşalara girişmemizi ve fiilî surette hayır işlemeyi ve şer'den kaçmayı ön plana almamızı hoş görmelidirler.*

Ne yazık ki bu dini ıslahat cereyanı Mütareke yıllarında sıfıra indirilmiştir.

Kadın İnkılabı Harp yıllarında başlayan ıslahatın en mühimlerinden biri, kadınları baskı altında tutan ve memleketin yarı vatandaşlarını haktan ve memlekete umumi hayatta faydalı olmak imkânlarından mahrum bırakan taassup zincirlerinin kırılmasıydı. Bu da kolay bir şey değildi, çünkü bir takım imtiyazları ellerinde tutan erkekleri, sahiplik ve kıskançlık damarlarını okşayan harem sisteminden vazgeçirmek çetin bir olaydı. Muhafazakârlık gayretleri en ziyade bu eski imtiyazların üzerine yüklenmişti.

Bu sebeple ilk harp yıllarında bu baskıya karşı gelen ve kendi hususî âlemlerinde olsun kadın erkek bir araya toplanarak insanca konuşan adamlar pek mahduttu. Bu ayrılığı bizzat manasız bulanlar bile, cahil halkın hislerine bir saygı eseri olarak, eski sistemi muhafaza ettiklerini söylüyorlardı. Şurası gerçekti ki kadınların iffeti, örtülü gezmesi ve ferdlerin hususi baskısı ile beraber halkın ortak vasilik ve baskısı altında bulunuyordu.

Bu hal ve şartlara karşı ilk açık mücadeleyi, *Yeni Mecmua*'da çıkan devamlı yazılarıyla Ziya Gökalp açtı. Kadınları ahlaksız ve iffetsiz farzederek, örtünmeye mecbur etmenin, Türk kadınlığına karşı en büyük hakaret olduğunu, milletin haysiyeti ile alay etmek manasına geldiğini ileri sürdü.

Harbin yarattığı şartlar, eski zincirlerin kırılmasını kolaylaştırdı. Harp, devlet dairelerinde boşluklar yaratmıştı. Kadınlar bunları doldurmaya davet edildiler. Askeri fabrikalarda binlerce kadın iş buldu. Bizzat Enver Paşa'nın emriyle 'Kadınlara İş Bulma Cemiyeti' adlı bir cemiyet kuruldu. 9 Subat 1918'de tamamiyle kadınlardan mürekkep ilk levazım taburu kuruldu. Sokak çöpçülüğü kadınlara geçti. Bunlar pantalon ve çöpçü üniformasiyle iş görüyorlardı.

Üniversite'de ve Türk Ocağı'nda umumi konferanslara kadınların gelmeleri tabiî bir hal aldı. Gerek Türk Ocağı'nın ve gerek iki Amerikan Koleji'nin davetlerinde kadın

ve erkeklerin bir araya gelmeleri gitgide normal diye karşılandı. Daha sonra bu hareket, akraba ve dost muhitlerine yayıldı. Kadın inkılabının ilk kısmı harp yıllarında böylece aldı, yürüdü.

Saat ve Takvim Harp yıllarında yapılan ıslahattan biri de, güneşin batışına göre hesaplanan alaturka saat sisteminin kaldırılarak, öğle zamanını ve gece yarısını esas tutan alafranga saatın kabul edilmesidir. Namaz vakitleri alaturkaya göre hesaplandığı için bu ıslahat hareketi, bir kısım halkı kızdırmış, ilk zamanlarda İstanbul'un dışında daha ziyade alaturka saat hüküm sürmüş fakat yeniye ister istemez alışılmıştır.

Bundan başka Ortodoks âleminden kopye edilen, hiçbir esasa dayanmayan ve Batı takviminden 13 gün farklı olmakla beraber her yüz yılda bir gün daha farkeden Rumî takvim kaldırılmış ve Batı takvimi, her türlü icaplariyle kabul olunarak 1 Mart değil, 1 Ocak yılbaşı olmuştur. Yalnız Milâdî yılın kabulüne birdenbire cesaret edilememiş, Batı takvimi ile bir arada Rumî yıl bir müddet daha devam etmiştir. Takvim ıslahatı Cumhuriyet devrinde tamamlanmıştır.

Para ve Ölçü 14 Nisan 1916'da para sisteminin birleştirilmesi kanunu çıkmıştır. O zamana kadar Türk altını bazı işler için yüz kuruştan muamele görmekle beraber, hükümet işlerinde yüz iki buçuğa gidiyor, İstanbul'daki alış verişlerde altın yüz sekiz kuruşa bozuluyor, Anadolu'nun bazı yerlerinde altın iki yüz elli beş kuruşa gitmekle beraber, her nevi malın toptan fiyatları için başka bir kur yürütülüyordu. Bu yüzden de karışıklıklar çıkıyordu. Yeni kanun her iş ve yer için altın lirayı yüz kuruş diye kabul etmiştir. Kanun altın lirayı esas tutuyor, kâğıt paradan hiç bahsetmiyor, altın ve kâğıt arasında fark yaratanların ceza göreceğini söylüyordu. Bu noktada kanunun hükmü yürü-

memiş aradaki fark kendi kendine artmış, kimseye ceza vermek hatırdan bile geçmemiştir.

Para gibi ölçüler de birleştirilmiş,1863'de ilan edilen, fakat ölü kalan bir kanunun canlandırılması suretiyle metrik sisteme doğru gidilmiştir. Bu kanun bir müddet kâğıt üzerinde bırakılmış, okka ve diğer alışılan ölçülere bilhassa Anadolu'da halk bağlı kalmıştır. Bu müsamaha ve ihmal Meclis'te tenkit konusu olmuş, hükümet harbin devamını mazeret diye göstermiştir.

Örnek bir çalışma

Harp yıllarında bozuk, yolsuz işler çoktu. İnsan gerek bunlara ve gerek hükümet'in verimsiz ve anlayışsız çalışma tarzına bakınca "Biz adam olmayız, Batı kafasıyla iş görebilmek kim, biz kim?..." hükmünü vermekten kendini alamıyordu.

Halbuki bir müessese vardı ki çalışma tarzı, yalnız Türkiye için değil, dünyanın her yeri için üstün bir örnek sayılacak bir manzara gösteriyordu. Bu kuruluş, o zamanlar 'Hilâl-i Ahmer' adını taşıyan Kızılay'dı ve bütün varlığıyla ve hareketleriyle şunu belirtiyor ki, yoluyla ve usulüyle çalışılırsa, Türkiye'de elele ahenkli bir takım halinde iş görecek ve azami başarı sağlayabilecek iyi kafalar vardır.

Bu işin sırrını; sevk ve idare için mevcut içindeki en iyi değerleri birer birer bulup seçmekte, bunların arasında istidat ve kabiliyete göre bir iş bölümü yapmakta, karşılıklı bir dayanışmayı devam ettirmekte, her vazife sahibine hudutsuz emniyet göstermekte ve kendi sahası için geniş yet-

kiler vermekte aramak lazımdır. Kızılay deyince, politikacıların elinde oyuncak olan, tek kişiler tarafından keyfi surette yürütülen sonraki kuruluşları değil, harp yıllarının ve istiklal Harbi'nin ideal Kızılay'ını anlamak lazımdır. Benim yıllarca müddet yakından görüp anladığıma göre Türkiye'de nasıl iş görmek lazım geldiğinin derslerini, ileri memleketlerin iyi yürüyen işleri kadar 1914-1924 Kızılay'ından öğrenmek mümkündür.

Akıncılar Grubu Birinci Cihan Harbi ve İstiklal Harbi esnasında Kızılay'ın başında her biri ayrı bir değer taşıyan akıncılar toplanmıştı. Bunlar Kızılay'ı seviyorlardı. Bunu başarıdan başarıya götürmeyi ve hiç hataya meydan bırakmamayı bir şeref meselesi, bir vicdan borcu sayıyorlardı. Manasız çekememezlik hislerine kendilerini kaptırmıyorlardı. Her biri temiz bir varlık sıfatiyle imtihan geçirmiş, seciye üstünlüğünü ispat etmiş adamlardı.

Aralarında Besim Ömer Paşa gibi kendi sahasında öncülük eden, çocuk ölümü davasını Türkiye'de ilk olarak ortaya atan, sayısız kitaplarla milleti aydınlatan bir doğum ve kadın hastalıkları profesörü; Dr. Adnan gibi ileri bir fikir adamı, İstiklal Harbi'nde, Büyük Millet Meclisi İkinci Başkanlığı vazifesini görmüş büyük bir vatansever; İktisat profesörü Hamid Bey gibi yaman bir idareci; Dr. Hikmet Bey gibi bir faaliyet adamı; Dr. Celâl Muhtar gibi hem Pastör Enstitüsü'nde yetişmiş sonra dünya şöhreti kazanmış bir tıp âlimi, hem de iş adamı doğmuş yaman bir teşkilatçı; sonra mebus olan ve Türker soyadını alan Keresteciyan Efendi gibi anlayışlı bir bankacı vardı. Osmanlı Bankası idare meclisi azasından Cevat Bey, *Asır* gazetesinin eski başyazarı, eski Matbuat umum müdürü Fazlı Necip Bey, Profesör Macid, Kâzım Şinasi, Saffet, Ali Muzaffer, İzzet, Enis Tahsin gibi icra mevkilerinde bulunan genç değerler, Kızılay ekibini tamamlıyorlardı.

Bir iş dehası Dr. Celâl Muhtar, hakkında etüdler, romanlar yazılmaya layık esrar dolu bir şahsiyettir. Daha Galatasaray'a devam ettiği sıralarda paraya düşkün, hasis bir genç diye tanınmış, tatil günlerinde kestane satın alıp hafta ortalarında kâriyle satmak suretiyle para biriktirmeye başlamış. Tıbbiye'de bakkala ortak olmuş, işin kredi tarafını idare etmiş, doktor olduktan sonra çok para kazanmış, bir taraftan da arsa ve bina spekülasyonu gibi işlerle o zamanki Türkiye için büyük bir servet sayılacak kadar para sahibi olmuştur. Kendi hakkında dillerde dolaşan rivayetlere her gün bir yenisini katmıştır.

Harbin arifesinde Celâl Muhtar dünyanın haline bakarken, şunları kendi kendine düşünmüştür: "Yakında bir Cihan Harbi çıkacaktır. Türkiye ister istemez buna katılacaktır. Harp en az dört yıl sürecektir. Az zamanda her şeyin fiyatı yüzlerce kerre artacaktır. Gıda maddeleri ve diğer ihtiyaç eşyası spekülasyonu suretiyle milyonlar kazanmak işten bile değildir. Şimdi şuna karar vermem lazım: Şu milyonları kendim için mi kazanayım, Kızılay için mi?"

Bunu eliyle koymuş gibi bilen, parayı da çok seven, hastalık derecesinde hasis bir adamın, kendine sorduğu suale: "Kızılay için..." diye cevap vermesi, harp yıllarında kendi hesabına hiçbir kâr yapmamaya yemin etmesi ve sözünü tutması, tarihe kaydedilmeye layık bir kahramanlık sayılabilir.

Dr. Celâl Muhtar, bu kararı verdikten sonra, Kızılay meclisinin karşısına çıkmış ve Kızılay'ın bütün imkânlariyle yiyecek, giyecek alması, anbarlar, depolar kurması, ziraî istihsal teşkilatı yapılması, taşıt şebekesi kurulması ve vasıtalar sağlanması, balıkçılık gibi işlere girilmesi için hudutsuz bir yetki almıştır.

Tek adam neler yaptı? Harbin ortalarında Celâl Muhtar'la ahbap oldum. *Sabah* gazetesinde çıkan tenkitlerim dikkatini çekmiş, beni aramış, bulmuştu. Gazeteciliğe

çok merakı vardı. Yazılarım için bana bol bol malzeme veriyordu. Kızılay'ın yaptıklarının duyulmasına da değer verdiği için kendi propagaında mekanizmasını, gazetecilerle sıkı temas suretiyle tatlı tatlı işletiyordu.

Harbin son iki yılında haftada iki, üç defa Kızılay anbarına öğle yemeğine giderdim. Celâl Muhtar, atlı faytonu ile dolaşır, o günün davetlilerini toplardı. Orada sık sık Dr. Adnan Bey'i, Hamid Bey'i bulur Kızılay'ın müstesna havası içinde geniş nefes alır, kuvvet toplardım. Bu sayede Kızılay'ın neler yaptığını gittikçe artan bir hayranlıkla yakından görmek fırsatını buldum.

Celâl Muhtar'ın tahminleri doğru çıkmıştı. Onun sayesinde Kızılay en usta harp spekülasyoncusu gibi hareket etmiş, yok bahasına aldığı erzak sayesinde milyonlar elde etmişti. Fakat bir harp zengini gibi israf etmek için değil, memlekete faydalı ve hayırlı hizmetlerde bulunmak için...

Hariçten gelecek maddeler için Dr. Hikmet Bey'in idaresinde Viyana'da bir merkez kurulmuştu. Şeker gibi maddeler, oradaki tevzi fiyatlarına göre alınarak memlekete akıyor, Kızılay'ın olduğu için buna ne Kara Kemal, ne de topal İsmail Hakkı Paşa el koyamıyordu.

Kızılay çok becerikli bir harp çiftçisi vazifesini görmüş, çiftlikler almış, her yıl binlerce ton buğday ve diğer mahsuller yetiştirmiştir. Ormanlardan kendi kerestesini kesmiş, bizzat taşımış, arabaların imal, tamir ve tahta karyola ve saire gibi şeylerin yapılması için bir marangozhane kurmuştur. Aynı zamanda balıkçılık, balık kurutma ve konservecilik teşkilatı yapmıştır.

Başarılan işler Bütün bu kârlar ve teşebbüsler sayesinde Kızılay Şam, Medine, Sivas, Samsun ve Musul'da bizzat hastahaneler kurmuş, harp cephelerinde sahra hastahaneleri idare etmiş, subaylar ve erler için nakahathaneler meydana getirmiş, Çanakkale Harbi'nde 20.000 yaralı-

nın imdadına yetişmiştir. İstanbul'da bulunan sekiz hastahanesinin yatak yekûnu beşbin beşyüzü buluyordu. İstanbul'da kurduğu yirmi iki aşhanede günde 25.000 kişiye sıcak yemek dağıtılıyordu. Bunun tevzi sistemi, İstanbul'un içtimai yardım teşkilatını görmeye gelen yabancılar için bir hayranlık konusu idi. Her adamın alabileceği porsiyona göre eline başka başka renkte vesikalar veriliyordu. Her renge uygun boyda kepçeler vardı: Her renk sahibi kendisine ait kepçeden bir çırpıda hakkını alıyordu.

Kızılay'ın çok canlı bir faaliyet sahası da harp esirleriyle ilgili idi. Cemiyet, esirlerin kayıtlarını tutuyor, kendilerine mektup, para, paket gönderilmesine vasıta oluyordu. Yalnız İngiliz sömürgelerinde 120.000 Türk esiri bulunduğuna ve umumi sayı yüzbinleri aştığına göre bizzat yardımlarda bulunamıyordu. Yardım gönderilmesi için halka yaptığı müracaatler de pek mahdut neticeler veriyordu. Kızılay'ın eliyle Türk esirlerine ailelerinden ve dostlarından yılda ancak yüzbin paket gidiyordu; bu da üç veya dört esire bir paket demekti.

Bilhassa İstiklal Harbi esnasında Kızılay'ın rolü mühim ve geniş olmuştur. İstanbul'la Anadolu arasında derin bir uçurum açılmış olduğuna ve her türlü ilişiğin kesildiğine göre, Kızılay köprü vazifesini görüyor ve her sahada Anadolu'nun İstanbul'daki temsilcisi gibi hareket ediyordu. Cephede yaralılara bakmak için hastahaneler ve dispanserler kurmuş her taraftan akan mültecilerle meşgul olmuş, Yunan ordusu çekilirken her tarafı yaktığı için yurtsuz ve aç kalanlara el uzatmıştır. İngiliz ordusu Türkiye'den ayrıldıktan sonra, her türlü erzakını ve silahdan başka her türlü malzemesini Kızılay yok fiyatına almış, bu sayede bir çok hayır işlemek imkânını bulmuştur.

Eşek eti hikâyesi Kızılay anbarında öğle yemeği yediğimiz sıralarda Dr. Celâl Muhtar vakit vakit bize su müjdeyi verirdi:

"Çiftlikte yine bir karaca vurup buraya göndermişler. Bugün onun rostosunu yiyeceğiz."

Bu müjdeden sonra önümüze çıkan et çok güzel ve lezzetliydi. Adeta ağızda eriyordu. Hepimiz zevkle yiyor, "Çiftlikte artık karaca vurmuyorlar mı?" diye soruyorduk.

Harbin sonunda Celâl Muhtar su ifşaatta bulundu:

"Harp yılları boyunca ben size karaca diye eşek eti yedirdim. Çiftlikteki taşıt eşeklerinden birinin bacağı kırılınca, kestiriyor, derisinden faydalanıyor, etini de size ikram ediyordum."

Ben bunu hoş karşıladım. "Eşek etinin lezzetli olduğu böylece anlaşıldı" hükmünü verdim. Fakat gayet titiz adam olan Dr. Adnan Bey öyle yapmadı:

"Vay sen bana karaca diye nasıl habersizce eşek eti yedirirsin?" Diyerek kıyametler kopardı ve oturup hıçkırıklarla ağladı.

Celâl Muhtar, Kızılay'da geçirdiği imtihan dolayısiyle harbin sonunda,14 Ekim'de kurulan İzzet Paşa Kabinesi'ne İaşe Nâzırı diye alındı. Kabinenin üç hafta kadar süren ömrü esnasından mükemmel işler yaptı. İstanbul halkını o kadar zorluk ve sıkıntı içinde memnun etmenin yolunu buldu. Sonra iş başına gelen Tevfik Paşa Kabinesi'nin bazı nazırları bir değirmenler rezaletine alet olunca, Celâl Muhtar, işin iç yüzünü bilmesi dolayısiyle bana mükemmel malûmat yetiştirdi. Bunlara dayanarak şiddetli bir mücadele açtım. Bu sırada kendisi bana dedi ki:

"Bunu senin yanına bırakmayacaklar, hapse atacaklar. Fakat hiç korkma... Bir adama hapishanede ne lazım? Bit ilacı, taze yumurta ve yoğurt... Bunların hepsini ben günü gününe sana yetiştireceğim."

Celâl Muhtar'ın tahmini doğru çıktı. Beni bir vesile ile hapse attılar. Fakat bir ihtiyat adamı olan Celâl Muhtar sözünü tutmadı. Ne semtime uğrayarak hatır sordu, ne de bit ilâcı, taze yumurta ve yoğurt yolladı.

Mütareke devrinin ilk zamanlarında Dr. Celâl Muhtar'ın iş tecrübelerinden faydalanmak için onu o zamanın biricik mühim Türk hususi bankası olan İtibar-ı Milli Bankası'nın idare meclisine başkan yaptılar. Bu banka, yeni kurulan İş Bankası'yle birleşince, Yeni Cami'deki eski Paket Postahanesi binasını genişleterek, bir banka binası haline koymak vazifesi Celâl Muhtar'a verildi. Bundan sonra zavallı gözlerini kaybetti. Büyükada'daki evinde inzivaya çekildi, fakat çalışmaktan vazgeçmedi. Dil bilir bir kâtip tuttu. Kendisinin tıptaki keşifleri hakkında Japonca'ya varıncaya kadar her dilde yazılan yazıları toplattı. Tercüme ettirdi, ömrünün son kısmını böylece oyalanarak geçirdi. Geride harp yıllarındaki harika işlerini hatırlayan, bunlardan örnek almayı bilen adam bırakmayarak göçtü, gitti.

Atatürk'le trende buluşmam

1917'de Almanya'ya yaptığım bir seyahatten yurda dönüyordum. Trende Üniversite akıl hastalıkları hocası Dr. Mazhar Osman'la beraberdim. Bir aralık bana dedi ki:

"Mustafa Kemal bu trende bulunuyor, farkında mısın?

Farkında değildim. Fakat Çanakkale'deki hamleleriyle memleketi kurtarmasına, vatanı sevmeyi, onun uğruna anlayışla çalışmayı bilmesine rağmen, harbin ilk yıllarında adını anmak bile yasak gibi bir şey olan, kendisiyle konuşmak tehlikeli sayılan Büyük Adam'la tanışmak için çoktan beri derin bir arzu ve merak duyuyordum .

Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale'deki hizmetleri millete duyurulmamış, milletin kendisini tanımasına ve onunla iftihar ve gurur duymasına imkân verilmemişti. İlk defa olarak Ruşen Eşref, *Yeni Mecmua*'da çıkan bir yazı serisiyle sükût çemberini yarmaya cesaret etmişti.

Bir gün Fener stadyomundan çıkarken Mustafa Kemal

Paşa olduğunu *Yeni Mecmua*'da çıkan resminden tanıdığım Büyük Ata ve Ruşen Eşref'le karşılaştım. Ruşen, beni ayakta tanıttı. Bir daha kendisiyle buluşmak ve konuşmak fırsatı olmadı. Trenin tenhalığı içinde karşıma çıkan imkânı kaçırmaya razı olmadım. Derhal yerimden fırladım, uzun trendeki vagonlarda birer birer arandım. Nihayet bir vagonda kendisini buldum. Tek başına oturuyordu. İçeri girdim, dedim ki:

"Adım Ahmed Emin, gazeteciyim, Selânik Askerî Rüştiyesi'nde hocanız Osman Bey'in oğluyum. Çoktan beri sizinle tanışmak ve konuşmak fırsatını hasretle bekliyordum."

Mustafa Kemal Paşa, oturmam için karşısında yer gösterdi ve dedi ki:

"Hocam Osman Bey'i çok iyi hatırlarım ve çok severim. Sizi de çoktan beri yazılarınızla tanıyorum ve bu yazıları zevkle okuyorum."

Mustafa Kemal Paşa, Veliaht Vahdettin Efendi ile beraber Alman cephelerine yaptığı seyahatten dönüyordu. Yolda Veliahd'dan ayrılmış, tedavi için bir müddet Karlsbad'da kalmıştı. Kendisine sordum:

"Ziyaretleriniz ve temaslarınız neticesinde ne gibi bir kanaate vardınız? Bunu sorabilir miyim?"

"Ortada gizlenecek bir şey kalmamıştır. Bizim taraf harbi kaybetmiştir, hiçbir ümit kapısı yoktur."

Bu sözleri duyunca, dehşet içinde kaldım, dünya birdenbire başıma yıkılmış gibi oldu. Bilhassa kendi perişanlığımız, cephedeki asker bin bir yokluğa katlanarak, döğüşürken, gerilerde müsamaha gören yolsuzluklar, sefahatler, çılgınlıklar karşısında netice hakkında iyimser olmak zordu. Buna rağmen, düşmanın da dağınık ve zor bir halde bulunduğuna bakarak, daima ümit kapıları arıyor, son zaferin mutlaka bizim olacağına kendimi ve okuyucularımı inandırmaya çalışıyordum. İşte şimdi herşeyin iç yüzünü gören, anlayan, bilen büyük bir askerden, en salahiyetli bir

ağızdan duyuyordum ki her türlü ümit kaybolmuş, kaderimiz belli olmuştu.

Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa, İmparator'la, Hindenburg'la Ludendorf'la olan konuşmalarını etraflı bir şekilde anlattı. Çanakkale'de ve diğer cephelerde oynadığı rolleri bilen; görünüşe göre asker olarak kendisine çok değer veren İmparator, Mustafa Kemal Paşa'nın, gidişi beğenmediğinin, hoşnutsuzluklar duyduğunun farkındaydı. Kendisiyle başbaşa uzun uzadıya konuşmuş, kanaatlerini değiştirmeye uğraşmıştı. Hindenburg da aynı tarzda gayretler sarfetmiş, babacan şahsiyetine dayanarak, dostluk kurmaya çalışmıştı. Ludendorf, Mustafa Kemal Paşa ile harita başında konuşmuş, mevcut durumu, bunu değiştirmek için yapılması düşünülen saldırıların yerini ve şeklini anlatmış, misafirinin tereddütlerini gidermeye çalışmıştı. Mustafa Kemal Paşa, bundan sonra serbestçe cephede dolaşmak, durumu gözden geçirmek için izin istemiş, bu izni alınca yer yer cepheyi yoklamış, seçtiği türlü türlü açılardan ortalığa bakmıştı. Umumi karargâhta Ludendorf ile tekrar karşılaşınca, şu sözleri söylemişti:

"Siz saldırış niyetlerinden bahsediyorsunuz, fakat benim kanaat getirdiğime göre siz son ihtiyatlarınızı harcamış bulunuyorsunuz, saldırışlar için güveneceğiniz kaynaklarınız kalmamıştır."

Ludendorf başını önüne eğmiş, karşısındaki yaman askerin görüşlerinde haklı olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı.

Mustafa Kemal Paşa bundan sonra sözü iç işlerimizin bozukluğuna çevirdi. Askerlere ve halka çektirilen ıztıraplardan, müsamaha gören yolsuzluklardan, kötülüklerden acı acı şikâyet etti .

Yanından ayrıldığım zaman iki hissin etkisi altında bulunuyordum. Birincisi, saplandığımız çıkmazın karşısında zihnimi saran yeis hissiydi. Harbi idare edenlerin ne kadar

boş hayallere ve fütuhat emellerine kendilerini kaptırdıklarını, bir kumarcı hırs ve inadiyle sonuna kadar çırpınmaya devam edeceklerini, önceden zarardan dönülmesine ve bir çıkar yol aranmasına ümit olmadığını kavramak güç bir şey değildi. Fakat bu yeise karşılık Mustafa Kemal Paşa'yı yakından gördükten ve tanıdıktan sonra bende ikinci bir his peyda olmuştu. Ne gibi vasıflarda, ne kadar akıllı ve cesur bir milli liderimizin mevcut bulunduğunu öğrenmiş oluyordum. Yarının ihtimalleri ne olursa olsun, ona güvenmek caiz olduğu kanaatı içimde yer etmişti.

Enver Paşa'ya muhtıra Mustafa Kemal Paşa'nın trende bana söyledikleri, 20 Eylül 1917 tarihi ile Enver Paşa'ya verdiği gizli raporda en acı ve en açık tarzda ifade edilmişti. Harbin üçüncü yılında Türkiye'de hüküm süren şartlar hakkında tam bir fikir veren muhtırayı aynen aşağıya geçiriyorum:

"Hükümetle halk arasındaki bağlar tamamiyle çözülmüştür. Halk dediğimiz şey, bugün kadınlardan, sakat erkeklerden ve çocuklardan ibarettir. Bunların hepsinin gözünde Hükümet, kendilerini açlığa ve ölüme sevkeden kuvvettir. İdari mekanizma, otoritesini kaybetmiştir. umumi hayat anarşi içindedir. Hükümet'in attığı her adım, halkın kendisine karşı olan nefretini arttıracak yolda tesirler yaratmaktadır. Bütün memurlar rüşvet kabul ediyor ve her türlü yolsuzluğa alet olmaya hazır bulunuyor. Adalet mekanizması tamamiyle durmuştur. Emniyet kuvveti işlemez haldedir. İktisadi hayat korkunç bir süratle çöküntüye doğru gidiyor. Ne halkın, ne de Hükümet memurlarının yarına güvenleri yoktur. Yaşamak zorluğu, en iyilerin ve en namusluların mukaddeslik duygularını sarsıntıya uğratıyor. Harp daha çok zaman devam ederse, bütün kısımları zaten felce uğramış olan Hükümet binası ve hanedan birdenbire çökebilir.

Harbin sonu yakındır. Karşı tarafta bizim taraftan fazla dayanma kudreti vardır. Almanlar teşebbüsü kaybetmiş bir haldedirler. Şöyle der gibi görünüyorlar: "Eğer elinizde ise gelin de bizi bozguna uğratın!..." Harbe son verecek anahtar bizim elimizden çıkmıştır.

Ordumuz çok zayıf düşmüştür. Birliklerden çoğu, nizami kadrolarının beşte birine inmiştir. Tek teşkilatlı kuvvetimiz olan Yedinci Ordu, düşmana bir tek mermi atmadan sarsıntıya uğramıştır. Bu ordu umumi takatsizliğin ne dereceye vardığının bir örneğidir. İstanbul'dan tam kuvvette olarak ve her taburda bin kişi bulunarak yola çıkarılan Ellidokuzuncu Tümen'in erlerinden yüzde ellisi o kadar zayıf ve aciz kimselerdir ki ayakta duracak halleri yoktur. Geride kalanlar on yedi ile yirmi yaşları arasında tam gelişmemiş gençlerden veya kırkbeş ile ellibeş yaşları arasında kuvvetten düşmüş yaşlılardan ibarettir. En iyi şekilde kurulmuş tümenler, cepheye varmadan, mevcutlarının yarısını, kaçış veya hastalık suretiyle kaybediyorlar. Ordu derde çare bulamaz. Bunlar umumi hal ve şartların yarattığı neticelerdir..."

Tavsiye edilen tedbirler Atatürk'ün Enver Paşa'ya muhtırası, mevcut hal ve şartların gerçeğe uygun bir tablosunu böylece çizdikten sonra alınacak tedbirlerin tavsiyesine geçiyor ve diyor ki:

"Kötümserlik başlı başına bir tehlikedir. Durumu düzeltmek için müspet ve esaslı tedbirlere ihtiyaç vardır. Devlet kuvveti o şekilde derhal derlenmeli, toplanmalıdır ki umumi menfaatten başka hedefi olmadığına herkese emniyet gelmeye başlasın. Polis ve jandarma kuvvetleri mutlaka geliştirilmeli ve çoğaltılmalıdır. Adalet işleri, yiyecek meseleleri, iktisadi davalar düzene konulmalı, hususi menfaatlerin ağır basmasına meydan bırakılmamalıdır. Yolsuzluklar asgari hadde inmelidir. Cephe gerisi durumu temiz ve zinde bir halde bulunursa, cephenin şurasında,

burasında rast gelinecek bozgunlar, milli bünyenin temellerini sarsamaz.

Askerî politika, müdafaa emeline dayanmalı, her askerin üzerinde titrenmeli, hayatını korumaya bakılmalıdır. Ecnebi memleketlerin menfaatine dayanan maksatlar için bir tek askerimizi gözden çıkarmamalıyız. Alman askerî hizmetlerinde Türkler kullanılmamalıdır. Mesela Türk kuvvetlerinden elimizde kalmış olan kısımlar, bir Falkenhayn'ın şahsi ihtirasları için manasız tehlikeler karşısında bırakılmamalıdır.

Bu muhtırayı yazan ben, kendi şahsım için aşağı mertebede her harp hizmetini kabul etmeye hazırım, fakat prensip olarak şuna inanıyorum ki hiçbir Alman'a yüz binlerce Türk'ün hayatını kontrol imkânı verilmemelidir. Almanlar, harbin uzamasından faydalanarak, Türkiye'yi üstü örtülü bir sömürge haline getirmek imkânını bulmamalıdırlar."

Bu rapor harbi sevk ve idare edenlerin üzerinde hiçbir uyandırıcı tesir yapamamıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa aleyhine zaten mevcut çekingenlik ve düşmanlık hislerini bir kat daha ateşlemeye yaramıştır. Esas usullerin hiçbiri değiştirilmemiştir. Mesela askerin kıtalarını bırakıp kaçmasını önlemenin tabiî çaresi, askerin ailesiyle mektuplaşabilmesini sağlayacak teşkilat kurmak; vakit vakit köyüne gidip ailesini görmek imkânını kendisine vermek, yiyecek ve giyecek işlerini iyileştirmek olduğu halde, bu yol tutulmamıştır. Cezaları şiddetlendirmek müspet tedbir sayılmış, fakat ağır cezalar aksi yolda tesirler yaratmıştır. Kaçma meylini duyanlar, nefislerini korumak için elele vermeye ve cüretle hareket etmeye başlamışlardır. Asayişin yokluğu, yalnız vatandaşları değil, hükümet'i de tehdit edecek, üstü kapalı bir ihtilal manzarasını almış, bezginlik ve isyan salgın şekline girmiştir. Bazı bölgelerde kuvvet ve otorite hükümet'te değil, asker kaçaklarının ve eşkiyanın elinde toplanmıştır. Elde bunlara karşı kullanılacak kuvvet yoktur.

Kafkasya'da ve Alman ve Bulgar işgali altındaki yerlerde bulunan Türk Müslümanlar'ı askere almak ve Almanlar'ın elinde bulunan Müslüman esirlere baş vurmak gibi tedbirler beklenen neticeleri verememiştir. Başka çare kalmayınca, 20 Temmuz 1918'de asker kaçaklarına karşı umumi af ilan edilmiş, fakat bunun da faydası olmamıştır.

Sivil halka gelince, Rus ihtilalinin yarattığı ümitler, Rusya'dan Batum, Kars ve Ardahan gibi yerlerin alınması, Rusya ve İran'da elde edilen başarılar, bir müddet halkı oyalamıştı, fakat 1918 yazına doğru durum o şekli almıştı ki hiçbir fütuhat ümidi halkı ilgilendirecek; Suriye, Filistin ve Irak bozgunlarını unutturacak bir tesir yapamıyordu.

Vakit'i çıkarıyoruz

Başına geçtiğimden beri *Sabah* gazetesinin tutması, maddi bakımdan geniş başarılar sağlaması, bana bir fikir verdi: Niçin kendi hesabıma bir gazete çıkarmayayım ve mücadelelerimi kendi mesuliyetim altında daha fazla istiklalle yürütmeyeyim? 29 yaşındaydım. Önümde bütün ümitli bir istikbal uzanıyordu.

Böyle bir iş için ortağa ihtiyaç duydum. Tanıdıklarım arasında en ziyade Maliye hususi kalem mümeyyizi, *Tanin* gazetesinin eski 'Dereden Tepeden' sütununun yazarı Gördesli Mehmed Asım'ın üzerinde durdum. Mehmed Asım'ı; arkadaşımız fırın sahibi, et müteahhidi İsmail Efendi'nin oğlu, gazeteci ve şiir meraklısı Sabri'nin Heybeliada'daki köşkünde gece yatısına gittiğimiz zamanlar sık sık görüyordum; her vesileyle attığı kahkahalar, benim üzerimda ruhumu aydınlatıyormuş gibi bir tesir yapıyor, insana rahatlık ve emniyet veriyordu. Mülkiye'den çıkınca ve bir tarafa kaymakam diye gidince, vazifeye nasıl başladığı

hakkında anlattığı şu hikâye de hoşuma gitmiş ve beni kendisine bağlamıştı: Mehmed Asım, gideceği ilçede entrikacı eşraf grubu bulunduğunu, bunların her kaymakamı mutlaka hükümleri altına almak iddiasında olduklarını, yola gelmeyen kaymakamın yattığı yere bir kadın sokarak baskın yaptıklarını, sonra ortak imzalarla İstanbul'a telgraf yağdırdıklarını haber alır. Bunun üzerine bir sahra yatağı ile doğruca kaymakamlık odasına gider, jandarmayı çağırır, der ki: "Makam odasının önünde daima bir nöbetçi bekleyecek, hiçbir bahane ile içeri kadın sokulmasına meydan bırakılmayacak." Bu tedbir işe yaramış. Asım, bütün tecrübesizliğine rağmen kurnaz eşrafı mat etmenin yolunu bulmuş.

Bir gazete çıkarmak yolundaki düşüncemi Mehmed Asım'a açtım. Derhal ilgi gösterdi. İki yüz ellişer lira sermaye ile işe girişmeye karar verdik. Ben bu işe ondan fazla manevi sermaye koyuyordum; İstibdat devrinde gazeteciliğe başlamıştım, Meşrutiyet'in ilanından sonra *Yeni Gazete*'de başyazarlık etmiştim, Amerika'da sosyoloji ve tarih doktorası yapmış ve Columbia Gazetecilik Mektebi'nde staj görmüştüm, üç dil biliyordum; *Tanin*'in harp muhabiri sıfatiyle kazanılmış bir şöhretim vardı. En sonunda da mücadeleci bir *Sabah* başyazarı sıfatiyle on beş bin okuyucuyu tek başıma bir araya getirmiştim, fakat iş adamlığı damarından o kadar yoksundum ki bunlardan dolayı Asım'dan daha fazla bir kâr hissesi istemek hatırımdan bile geçmedi. Benim gözümde, yalnız gazete çıkarmak, kötülüğe ve yolsuzluğa karşı mücadele etmek, umumi menfaati serbestçe korumak hedef ve ideali vardı. Kâr ve zararı müsavi olarak taksim etmemiz, fakat başyazar sıfatiyle benim kendisine nisbetle ufak bir maaş farkı almam esasında anlaştık.

İmtiyaz ve matbaa Şimdi başarılı bir gazete ancak beş, on milyon sermaye ile kurulabildiğine göre 1917'de beşyüz lira sermaye ile bir gazete çıkarmaya teşebbüs edil-

mesi garip gibi görünebilir, fakat o zamanlar bir gazetenin varlığında büyük satış ve ilan değil fikir tarafı ağır bastığı için biz, başarıdan hiç şüphe etmiyorduk. Zaten Türkiye'deki gazetelerin çoğu, o zamana kadar hep aynı şekilde kurulmuş, işletme sermayesini vazifeye devam ederken biriktirmişlerdi.

İlk iş olarak, bir isim bulmak lazım geliyordu. Eskiden Lastik Said Bey'in başyazarlığı altında çıkan bir mücadeleci gazetenin adı olduğu için *Vakit* adı üzerinde karar kıldık. Bundan sonra imtiyaz almak davası vardı. Bu da o zaman için kolay bir şey değildi. Parti'nin güvene layık görmediği kimselere yeni baştan gazete çıkarmak imtiyaz ve imkânını vermesi beklenemezdi. Hüseyin Cahid, Mehmed Asım'ı destekledi, Ziya Gökalp beni tuttu. Kısa zamanda bu sayede gazete imtiyazını ele geçirdik.

Ondan sonra sıra matbaa bulmaya geldi. Bu işte de talihimiz iyi gitti. Cağaloğlu'nda, bir zamanlar Kızılay'ın genel merkezi bulunduğu binanın tam karşısında kapalı duran bir "Amedi" matbaası vardı. Bunu meraklı bir adam, kendi hesabına kitap basmak için kurmuş, fakat işi yürütememişti. Gazetenin düz bir makinesi vardı, mürettiphanesi de tamdı. Yukarı katta yeni başlayan bir gazetenin yazı ve idare heyetine yetecek kadar oda, bu odalarda bütün lüzumlu eşya vardı. Her türlü tesis ve eşyasiyle bütün binayı elli liraya tuttuk. *Sabah* gazetesinde alıştığım ve çok sevdiğim başmürettip Ethem Efendi tertip heyetini kurdu. Yazı heyetinin başına Ali Naci Karacan geçti. 22 Ekim 1917 Pazartesi günü "Vakit"in ilk nüshası çıktı. O sırada İstanbul'da çıkan gazeteler, *Tasvir*, *Tanin*, *Sabah*, *İkdam*, *Tercüman*'dı. *Vakit* bunların altıncısı oluyordu. Gazetenin ilk sayısında şöyle bir giriş vardı: *Amerika'da tahsilimi bitirmeden evvel Teksas'a bir seyahat yaptım. Orada Wichita Falls adlı bir petrol merkezine uğradım. Bu gelişme halinde bir petrol diyarıydı, mucize havası içinde yaşıyordu. İmkân-*

sız sanılan şeylerin imkân haline geldiği orada, her gün görülüyordu. Halkın ağzında bir söz vardı: 'Bir adam gelmiş, birşeyin yapılamıyacağını bilmiyormuş, teşebbüse geçmiş ve o işi başarmış.' Biz de bu gazete teşebbüsüne arkadaşım Mehmed Asım'la beraber bu manada bir cüretle başlıyoruz. Yeni bir gazete çıkarmaya epeyce zaman evvel karar vermiştik, fakat gazetelerin on paraya satılması cesaretimizi kırıyordu. Şimdi gazete fiyatının yirmi paraya çıkmasiyle bizim için yeni bir kapı açıldı. Biz de bu kapıdan içeri giriyoruz. Adı eski, fakat kendi yeni olan gazetemiz bugünkü sahiplerinin elinde bulundukça, temiz ve lekesiz kalacak, memleket menfaatlerinin ve gazetecilik sevgisinin aydınlığı içinde saf ve samimî yayınlar yapacaktır.

Mehmed Asım da ilk sayının Dereden Tepeden sütununda şöyle diyordu: "Artık İstanbul halkını büyü tutmaz, herkes eskisinin tersini giyiyor. Biz de yeni bir isim alıp eskitmektense, 'Vakit' diye eski bir isim almayı, harbin iktisadi havasına daha uygun bulduk."

Fazla propaganda yapmadan, *Vakit*'in adının duyulmasında ve iyi bir okuyucu kitlesi toplamasında ilk nüshada yirmi vagonluk bir şeker yolsuzluğu hakkında verdiğimiz bir atlatma haber rol oynadı. Avusturya'dan beş kuruşa alınan şekerin üç yüz kuruşa halka satıldığını ve milyonlarca liralık vurgun yapıldığını belirten havadisin asıl göze çarpan tarafı, eski Maarif Nâzırı Şükrü Bey'in bu işte baş rolü oynamasıydı. Ali Naci, Şükrü Bey'in sivil bir resmini değil, o zamanki rütbesini gösteren sırmalı üniformasının üzerinde nişan ve madalyalar taşıyan bir resmini de basmakla haberin hakkını tam olarak vermiş, velvele yaratmayı başarmıştı. Gazete ondan sonra derhal aldı yürüdü. Yolsuzluklara karşı *Sabah* gazetesinde olduğundan daha şiddetli ve daha cüretli bir surette açtığımız propaganda da tesirini gösterdi. *Vakit* harbin son devrinin çok sevilen ve aranan bir gazetesi oldu. Necmettin Sadık ve Kâzım Şinasi gaze-

tenin yazı heyetinde Ali Naci ile beraber yer aldılar. "*Vakit*"in süratle başarı sağlaması, kendilerine bir ortaklık kurup *Akşam* gazetesini çıkarmak heves ve cesaretini verdi.

Onlardan başka Ruşen Eşref çok değerli bir arkadaş olarak yazı heyetine katıldı. Ziya Gökalp, Hüseyin Cahid, Halide Edib, halka söylemek istedikleri bir şey olduğu zaman daima *Vakit* sütunlarını tercih ettiler. Bu arada Ziya Gökalp, Araplar'a istiklal verilmesi hakkında *Yeni Mecmua* sütunlarında 15 Mart 1918 de ortaya attığı fikri *Vakit*'de çıkan makaleleriyle halka duyurmuş ve savunmuştur.

Sansür kalkıyor *Vakit* sütunlarında harp sansürünün devamına rağmen, sansür hiç yokmuş gibi, harp yolsuzluğuna karşı şiddetli mücadeleler devam ediyordu. Bunları düzeltmek imkânını bulamayan hükûmet adamları hiç olmazsa dertlerin ortaya dökülmesinin bir emniyet subabı vazifesini göreceğini düşünüyorlar, en şiddetli hücumları hoş karşılıyorlar, can yakan muhtekirlerin ve harp zenginlerinin entrika ve tehditlerine rağmen basın hürriyetini koruyorlardı. 11 Haziran 1918'de bir adım daha atıldı. Sansür tamamiyle kaldırıldı. Yalnız gazeteler birşeyin harp sırrı olup olmadığı hakkında tereddüt duyarlarsa, danışmaları için bir makam gösterildi.

Lastik Said *Vakit* kendi kendini mücadele gazetesi olarak eski *Vakit*'in bir itibarla devamı saydığı için bu bağı canlı bir hale koymak maksadıyla eski *Vakit*'in başyazarı Lastik Said Bey'e müracaat ettik. Daha ilk sayılarda başlayarak, bize çok dikkat çeken yazılar yazdı. Abdülhamid'in istibdat devrinin ne gibi bir mana taşıdığını çok iyi belirten ilk yazısında şöyle diyordu:

"Babamdan miras olarak bana yalnız bir takım kitaplar kaldı. Abdülhamid'in okuyup yazma bilmemesi ve yalnız Hasan adını üç çizgi halinde (eski harflerle) yazarak imzası-

nı atabilmesi ile meşhur Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa: 'Zararlı adamların kitapları da zararlıdır.' diye kitapları çuvallara doldurup denize attırmıştı. Geri kalanlar Çemberlitaş hamamının külhanında yakıldı, *Vakit* kapandı. Makinaları ve tarihî vesikalar mahiyetini taşıyan koleksiyonları yok edildi. Bu hallerin kahrına dayanamayan gazetenin sahibi Filip Efendi kederinden öldü. Ben ise Yemen'e sürüldüm. Bütün bu hallere sebep kendimi tutamayarak, gazeteye İstifaname-i Hümâyun adlı bir başyazı geçirmemdi. Bu yazıda memlekette hüküm süren kötülükleri, yolsuzlukları, cinayetleri ileri sürüyor, Abdülhamid'i istifaya çağırıyordum.

İkinci kâtip İzzet Paşa vasıtasıyla Saray'a çağırıldım. İzzet Paşa dedi ki:

"Efendimiz soruyor: Yaptığı işe ne diyecek?"

"Diyeceğim şudur: İstifanamenin altına imzalarını bassınlar."

Başka sorgu filan olmadan Yemen'i boyladık.

Orada dokuz yıl, dört ay kaldım. Belaların hepsi üstüme sağnak halinde yağdı. Ailemle haberleşmeye hiçbir zaman izin verilmedi. Tevfik Bey vali olarak Yemen'e gelmeseydi yok olmam muhakkaktı. Benim neslime mensup gazetecilerin felaketten felakete uğramasını; devlet adamı ve vatansever olarak, değerli tarafları bulunan Sadrâzam Âli Paşa'nın kıymetini bilecek ve onunla memleketin selamet ve terakkisi hakkında işbirliği yollarını arayacak yerde, yaptıklarını yeter bulmamızın ve ona karşı amansız bir mücadele açmamızın bir cezası diye karşılamak lazımdır. Düşmanlıkta o kadar ileri gidiyorduk ki Namık Kemal, Âli Paşa'nın ölümünü duyduğu zaman su sözleri söylemişti: 'Vermeyin para mezar ve kefenine, naaş-ı murdarını deryaya atın, sürdürürler köpeği öldürene...' Sonradan Kemal Bey hatasını anladı, hepimiz anladık. Başımıza yağan belalar, hep Âli Paşa'nın ölümünden ve tuttuğu Tanzimat yolunun terkedilmesinden sonra geldi.

Suaviler, Namık Kemal'ler, Ziya'lar Avrupa'ya kaçtıktan sonra hürriyet fikrinin temsilcisi alarak aramızda kalan Ebüzziya Tevfik'in bir sözünü buraya geçireyim: 'Babam Abdülmecid'in ölümünü duyunca, kalp sektesinden can verdi. Dilerim ki İnşallah ben de yakında Abdülhamid efendimize kulluğumu aynı şekilde belirtirim...'"

Rus ihtilalinin sonu

Vakit'in yazı hayatına girmesi, Rus ihtilalinin başladığı zamana düşer. Kerenski'nin alaca karanlıkta ve tereddütle geçen devrinden sonra, Lenin 1917 Kasım'ında doğrudan doğruya iktidara gelmiş ve Rus ihtilali bütün o dünyayı sarsıcı neticeleriyle tam şeklini almıştır. Lenin ve Troçki'yi kapalı bir vagonla İsviçre'den alıp Almanya'dan geçirmek ve Rusya'ya ulaştırmak suretiyle Çarlık Rusyası'na bu kundağı bile bile, ince bir hesapla Kayzer Almanyası koymuştur. O zamanki duruma göre hesap yanlış değildi. İki esaslı cephe üzerinde döğüşmekten yıpranan Almanya, bu sayede tek cephe üzerinde vuruşmak imkânına kavuşmuştur. Eğer delice bir kumar oynayıp Amerika'yı taze bir kuvvet olarak geniş imkânlariyle harbe sokmamış olsaydı, Alman halkı yorulmasaydı, 1914 ve 1915'deki harp şevkini muhafaza etseydi, Almanya için Rus ihtilali Lenin ve Troçki'yi Rusya'ya geçirenlerin hesap ettiği gibi, zafer yolunu açabilirdi.

Avusturya - Macaristan üzerine olan ezici baskı ortadan kalkmıştı. Bize gelince, Irak, Filistin cephelerinin çözüntü halinde olmasına rağmen, Rus ihtilalinin açtığı yeni ufuklarla oyalanıyorduk. Herşeyden evvel bizim Boğazlar'ı kapalı tutmamız suretiyle eski düşmanımız Çarlık Rusyası'nın çökmesini büyük ümitlerle karşılamıştık. Karadeniz'in serbest bir hale gelmesi rahatlık yaratmıştı. Başkan *Wilson*'un 14 prensibini 18 Ocak 1918'de ilan etmesi ve bunun on ikinci maddesinin, Türk olan arazinin Türk hakimiyeti altında kalacağını ileri sürmesi, istikbal için endişede olanlara biraz rahatlık vermişti. Fakat müfrit emperyalistler, hiçbir nevi endişe ve tehlike ihtimalinin üzerinde durmuyor, Irak ve Filistin cephelerinin çöktüğünü görmüyor, Büyük Turan rüyasının gerçekleşeceği ve Türk İmparatorluğu'nun merkezî Asya'ya doğru uzayacağı gününün geldiğini sanıyor, kendilerini delice bir zafer neşesine kaptırıyorlardı. Otuz üç yıl müddetle, Türk hürriyetseverlerinin ölümü için dua ettikleri İkinci Abdülhamid'in 10 Subat 1918'de Beylerbeyi Sarayı'nda ölmesi kimsenin dikkatini çekmemişti. 3 Mart 1918'de Brest-Litowsk anlaşmasının imza edilmesi, Batum, Kars ve Ardahan'ın ele geçmesi, Yeni Azerbaycan'da Federalist Partisi'nin iktidara gelmesi ve Türkiye ile bir askerî ittifaka girmesi, Rusya'da kurulan diğer Türk cumhuriyetlerinin de aynı yolda yürümeye hazır görünmesi; 26 Mayıs 1918'de Yeni Ermenistan'la mütareke, bunun arkasından barış kurulması, Kuzey İran ve Kafkasya'nın gaileden uzak bir manzara göstermesi, Yeni Ukranya ile dostça münasebetlere girişilmesi, hudutsuz ümit kapıları açmıştı. Batum'a en iyi idare memurları, vapur dolusu Türk aydınları gönderiliyor; Yeni Türk İmparatorluğu'nun köprübaşısını Kafkasya'da kurmaya, Rusya Türkleri'ne bizim idare kudretimiz hakkında iyi bir fikir vermeye, ortaya iyi bir örnek koymaya çalışılıyordu.

Almanya ile nüfuz kavgası Harp yıllarında Enver Paşa'nın nüfuziyle Almanya ile devam eden ahenkli münasebet çökmüştü. Alman kumandanlarının ve ajanlarının Araplar'la meskûn yerlerde bir nüfuz bölgesi kurmaya teşebbüs etmeleri, altın dağıtmaları ve göz göre göre bizim aleyhimizde çalışmaları, zihinleri karıştırmıştı. Rusya'nın çökmesi üzerine bizim tarafımızda sona geldiği sanılan harbin ganimetlerinden aslan payı almak meselesi yavaş yavaş Almanya'nın ve Bulgaristan'ın aleyhine olarak ön plana gelmişti.

11 Haziran 1918'de sansürün resmen kaldırılmasının başlıca sebebi bozuk işlerin münakaşasına fırsat vermekten ziyade yeni arazi iddialarının kavgasını basında yürütmekte hür bir hale gelmekti. Sansür devam etseydi ve gazetelerin yayınları Hükümet'in mesuliyeti altında bulunsaydı, böyle bir şey yapmaya imkân bulunamayacaktı. Çoktan beri gazetecilikten uzak düşen ve ihtikârın önlenmesine ait teşkilatla uğraşan Hüseyin Cahid, kaleme sarılmış, Bulgaristan'ın Romanya'da kazandığı ve Yunanistan'ın diğer taraflarında kazanacağı araziye karşılık, Batı Trakya'nın Türkiye'ye verilmesi fikrini ortaya atmıştı. Kafkasya'da ise Almanlar'ın bilhassa Bakü petrolleri hakkındaki emelleri, Yeni Turan davasına karşı bir tehdit sayılıyordu. Gazeteler bu sebeple Almanya'ya karşı hücumlar açmakla beraber, Türk ve Almanya temsilcileri ve birlikleri arasında Kafkasya'da çatışmalar da eksik olmuyordu.

Dört yıla yakın bir zaman süren ve her iki taraf için ağır fedakârlıklar içinde geçen bir silah arkadaşlığından sonra, emperyalist hesaplarla böyle kırıcı bir münasebet tarzına varılması büyük bir gafletti. Bu hal fazla arazi ve nüfuz elde etmek ihtirasının iki memleketi sevk ve idare edenleri aynı tarzda kör ettiğini belirtiyordu. Almanlar Batı Cephesi'nde teşebbüsü elden kaçırdıklarını, Amerika'nın gittikçe fazla ağır bastığını, Makedonya cephesinin tehlikede oldu-

ğunu; burası çökerse, Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan'dan başlayarak her şeyin yıkılacağını görmüyorlardı, Arap memleketlerinde Fransa'nın nüfuz mirasına oturmak, Kafkas petrollerini elde etmek gibi hayallerle avunuyorlardı. Bize gelince, müfrit liderler, Güney'de İngilizler'i durduracak kuvvet kalmadığını, bütün ordu ve birliklerin tam bir çözüntü halinde olduğunu görmek istemiyorlar, gözlerini Kafkasya'ya dikerek, kendi kendilerini aldatıyorlar, bir Turan imparatorluğunun elle tutulacak kadar yakına geldiğini, merkezî Asya'yı, Türkistan'ı, Azerbaycan'ı kurtarmak mümkün olacağını sanıyorlardı. 17'nci asırda Ukranya'nın istiklalini muhafaza için Ruslar'la mücadele ettiğimizi, gerek Yeni Ukranya ve gerek Yeni Lehistan'la olan dostluğun yeni bir kuvvet muvazenesi yaratacağını ileri sürüyorlardı.

Yarına ait endişeler Müfrit zümrenin dışında kalanlar, böyle hülyaları paylaşmaktan uzak bulunuyorlardı. Harp meydanlarındaki çöküntüden başka, memlekette ictimai, ahlaki ve iktisadi çöküntüler kopacağı, bir kıyamet günü geleceği ve yarının karanlık ihtimallerle dolu olduğu düşünce ve endişeleriyle titriyorlardı. 11 Haziran 1918'de sansürün kalkması münasebetiyle 12 Haziran'da *Vakit* gazetesinde çıkan bir makalede söyle deniyordu:

"Harp yıllarında halkımızın üzerine yüklenen sıkıntı ve felaketler, akıl ölçüleriyle tahmin kabul edebildiğinden kat kat ağır olmuştur. Buna da sebep, hükümet kuvvetinin böyle bir zor devirde halk menfaatlerinin tarafında olacak yerde, bir takım özel menfaatlerin tarafında olmasıdır. Bu acı gerçek mutlaka itiraf edilmeli ve hesabı görülmelidir. Bunu şimdiden yapmakta hayır vardır. Harp devam ediyor. Bu sebeple itidalin dışına çıkmak güçtür. Harp hali, her türlü taşkın ve yıkıcı ifade tarzlarına karşı bir hudut çizer. Yarın iş işten geçmiş olabilir. Gerçekleri söylemenin askerî bakımdan zararlı olabileceği düşüncesiyle ağızlarımızı ka-

parsak, kendi kendimizi aldatmış oluruz. Memleketimizde hüküm süren iktisadi anarşi, müttefiklerimizin de, düşmanlarımızın da malumudur. Hatta her şeyin olduğundan da beş kat fena, on kat fena olduğuna inanıyorlar. Almanya ve Avusturya harp yıllarında kendi halklarını mahrum ederek, bize kilosunu beş kuruşa veya on kuruşa verdikleri şeker gibi bir ihtiyaç maddesinin umumi sağlığın ve menfaatin zararına olarak bizde soysuzlar tarafından iki, üç yüz kuruşa satıldığını ve hükümet'in bunların suç ortağı ve desteği gibi hareket ettiğini sanki bilmiyorlar mı? Bu hallerin yarattığı fena tesirleri en inatçı bir sükut dağıtabilir mi? Yolsuzlukların şimdiden açıkça münakaşa edilmesi, hiç olmazsa bunları ıslah etmek için arzu duyulduğu ve harekete geçildiği ümidini yaratır ve bize yeniden biraz olsun ümit bağlanmasına yol açar. Hükümet, sükûtun bir deva olmadığını nihayet kavramıştır. Sansürün ilga edilmesini, bu kavrayışın bir belirtisi diye karşılamak istiyoruz."

İstatistik Enstitüsü Ben kendi hesabıma bu gibi kara düşünceleri geceli gündüzlü bir çalışma içinde boğmaya çalışıyordum. Üniversite'de ve Mülkiye'de istatistik hocalığım devam ediyordu. Fazla olarak, Üniversite'de bir İstatistik Enstitüsü kurmama, ayrı bir İstatistik Kütüphanesi meydana getirmeme imkân verilmiş, Direklerarası'nda tutulan geniş bir binanın bir katı Enstitü'ye ayrılmıştı. Almanya'dan yüzlerce cilt eser sipariş edebilmiştim. Aleyhimize sonradan kitaplar neşreden Morgenthau'ın yerine sefir olan Elkas çok dostumdu. Enstitüm için kendisinden Amerika'nın son nüfus sayımına ait ciltlerin ve diğer istatistiklerin gönderilmesini rica ettim. Tam hayırlı bir saata rast gelmiş ki bunun üzerine Amerika'dan yüzlerce cilt kitap geldi. Harp yıllarının bin bir taşıt zorluğu içinde her ay Amerika'dan İstanbul'daki Amerikalılar'a gönderilen yiyecek ve giyecek eşya mahdut mikdarda olduğu için benim

kitaplarımın yola çıkarıldığı ay, Amerikalılar için çöp bile gelmedi. İstanbul'da bulunan Amerikalılar'ın bundan dolayı bana rahmet okumadıklarını tahmin edebilirsiniz. Sefir Elkas da, ben de bir kaç cilt kitap beklerken, bu cilt tufanı karşısında şaşırdık kaldık.

Amerikan sefirinin Alsberg adında bir özel sekreteri vardı ki eski bir usta gazeteci idi. Türkiye'ye gelmeden Moskova'da epeyce zaman kalmıştı. Enver Paşa'nın oradaki hayatı ve Moskova'nın hali hakkında İstanbul'a etraflı bilgi getirdi.

Gazete tabiî olarak çok vaktimi alıyordu. *Vakit* esaslı surette tutmuştu, kendine mahsus bir yer yapmıştı. Küçücük Amedi matbaası artık ihtiyacımızı karşılamıyordu. Cağaloğlu yokuşunun alt başında beş katlı bir bina tutmuştuk. Bir düz makina tedarik etmiştik. Ben Almanya'ya bir seyahat yapmış, Ren nehri üzerindeki küçük bir şehirde kapalı duran bir gazetenin, iki tarafı birden basan ve reaksiyon usulü denilen gayet iyi halde bir makinasını o zamanki bizim para ile iki yüz liraya, yani bin marka satın almıştım. Alman Gazete Sahipleri Cemiyeti'nin başkanı bulunan ve İstanbul'a yaptığı bir seyahattan sonra kendisine bizim aramızda 'Müller Paşa' unvanı takılan *Germania* gazetesi müdürü Herr Müller, makinanın elden geçirilmesini, ambalajını, naklini sağlamıştı. O zamanki gazetelere göre iyi sayılan makina teçhizatını tamamlayınca, bir de mürettiphane kurmuştuk.

Almanca kitabım Epeyce vaktimi dolduran diğer bir iş, Almanya'da Gotha şehrinde bulunan Perthes Basımevi'nin siparişi üzerine Almanca olarak *Die Türkei* adlı bir eser yazmamdı. Perthes'in bütün memleketler hakkında hazırladığı bir serinin 'Türkiye' cildi olan bu eser, memleketimiz hakkında her bakımdan Almanlara bir fikir vermek maksadıyla, derli toplu olarak kaleme alınmıştı. En

son bölümü, Türkiye ile Almanya arasındaki hüküm sürmesi lazım gelen münasebetlere ve Almanlar'ın arasında bize dair mevcut yanlış görüşlere dairdi. Herhalde bir taraftan aldıkları bir işaretle, belli başlı Alman gazetelerinin hemen hepsi bu bölümü sutunlarına geçirdiler, buna dikkati çektiler ve dostça tefsirlerde bulundular. Zaten harp yıllarında Almanya'ya bizzat yaptığım dört seyahatten başka Almanya ve Avusturya tarafından Yunus Nadi, Ağaoğlu Ahmed, Muhittin ve Abdullah Zühtü'den mürekkep bir grubla çağırılmış gerek bu esnada ve gerek Alman gazetecilerinin Türkiye'ye davetlerinde müttefik gazetecileriyle yakından tanışmak imkânlarını bulmuştum. *Volkssische Zeitung* gazetesinde de sık sık yazılarım çıkıyordu.

Osmanlı Matbuat Cemiyeti'ni Yunus Nadi başkan, ben umumi kâtip sıfatiyle idare etmemiz de başlı başına bir çalışma konusu idi. O zamana kadar Alman sefareti vasıtasıyla tevzi edilen gazete kâğıdının Matbuat Cemiyeti adına gelmesini, Türk Basını'nın haysiyetine daha uygun bulmuş, bunun için mücadeleler yapmış, kazanmış, icap eden tevzi teşkilatını kurmuştuk. Bu da kolay bir iş değildi. Çünkü ortalıkta korkunç bir kâğıt karaborsası vardı. Gazetelerin idare memurları tarafından verilen istek listerini kontrol etmek bana düşüyordu. Hepimiz birbirimizin satışlarını aşağı yukarı biliyorduk.

Bir gün *İleri* gazetesinin idare memuru ihtiyacın iki misli bir istekle geldi. Ben itiraz ettim. Bunun üzerine gazetenin başyazarı Celâl Nuri Bey Cemiyet merkezine geldi. Bana çattı: "Benim gazetemin adına verilen talepten nasıl şüphe edilir? Bu benim haysiyetime bir tecavüzdür. Ahmed Emin'le düello isterim," dedi. Celâl Nuri, değerleri olan hoş, fakat garip bir adamdı. Yunus Nadi araya girdi, barıştık.

Bana düşen diğer bir iş de, 1 Nisan 1918'de hükümet'in teşebbüs ettiği dahili istikrazın propagandası idi. Bu

işe *Tanin* başyazarı Muhittin ve Âyan Meclisi başkâtibi İsmail Müştak ile beraber memur edilmiştik.

Son perde kapanıyor 1918 Temmuz'unun başlarına doğru İttihad ve Terakki Partisi'nin mutedilleri arasında yarının karanlık ihtimalleri karşısında eli bağlı durmamak, bir takım hazırlıklara girişmek ihtiyacı duyulmaya başlamıştı. Parti'nin gidişini tenkit eden mutediller önce susturulurken, bunların bir muhalefet partisi kurmak meyilleri hoş görülmeye, hatta teşvik edilmeye başlanmıştı. Sadrâzam Tal'at Paşa teşvik edenlerin arasındaydı. Tam bir Meşrutiyet hükümdarı sıfatiyle hiçbir işe karışmayan, kendi hesabına bir iddia ve ihtirası olmayan Sultan Reşad 3 Temmuz 1918'de vefat etmiş yerine İttihad ve Terakki'ye düşmanlığı ile tanınan, Melâmî tarikatına mensup, cahil ve müteassıp Altıncı Mehmed Vahdettin padişah olmuştu. Bu hadise de istikbale ait endişeleri bir kat daha kamçılamıştı. Tal'at Paşa derhal istifasını vermiş, fakat 6 Temmuz'da yeni kabineyi kurmaya memur edilmişti.

Atatürk'ün sıkı dostu Sofya sefiri Fethi Bey harbin sonu yaklaştığını söylemek ve ikazlarda bulunmak ihtiyacını duyarak İstanbul'a gelmiş, yeni politika yolu açılması niyeti ile Dahiliye Nâzırlığı'na geçirilmişti. 1918 Ağustos'unda bu siyasetin icabı olarak, bütün siyasi mahkûmlar serbest bırakılmış, bunlardan biri olan Refik Halid, Ziya Gökalp'ın etrafındaki aydın muhit tarafından iyi karşılanmış, *Yeni Mecmua*'da ve *Vakit*'de yazıları çıkmaya başlamıştı. 1918 Eylül'ünde Türkiye'de iyimserliğini muhafaza eden ve Pan-Turan hülyalarından medet uman tek adam, harp yıllarının baş diktatörü Enver Paşa idi. Bütün cephelerde beliren kötü durumu Kabine arkadaşlarından gizliyor, vakit kazanmaya çalışıyordu. Fakat Bulgaristan cephesi delinerek Bulgaristan mütareke isteği gösterdikten ve Nablus bozgunu ile bizim kendi Güney cephemiz çöktükten sonra

harbin sonu geldiği ve kıyametin kopmak üzere olduğu gözle görülür bir manzara halini almıştı.

Tal'at Paşa ile başbaşa Ekim ayının başlarında Berlin'e yaptığı bir seyahatten dönen Tal'at Paşa, bir basın toplantısı yaptı. Bir iyimserlik havası yaratabilmek için bir hayli dil döktü. Neşeli ve mutadı üzere şakacı görünmek için elinden geleni yapıyordu. "Bulgar cephesinin delinmesinin ve Güney cephemizdeki işlerin iyi gitmemesinin sanıldığı kadar büyük bir önemi yoktur. Kafkasya ve merkezî Asya Türkleri'nin arasından taze kuvvetler teşkil edilmiştir. Bunlar yakında cephelere yetiştirilecek ve muvazene yeniden kurulacaktır. Berlin'de bulunduğum sırada Kafkasya hakkında bizimle Almanlar'ın arasında mevcut ihtilafları tamamiyle hallettim," dedi.

Tal'at Paşa'nın yanından yeis içinde ayrıldım. Hadiselerin açıklığı karşısında iyimser sözleri, Kafkasya hakkındaki teraneleri hiçbir ümit yaratamıyordu. Nitekim bir saat sonra beni tek başıma yanına çağırttı. Neşeli adam maskesini atmıştı, rengi soluktu, dedi ki:

"Biraz evvel hepinize birden söylediklerim, halkta birdenbire bir telaş ve panik dalgası uyanmasını önlemek içindi. İşin doğrusu şudur; hersey bitmiştir, harbi kaybettik. Yarın meçhul ihtimallerle doludur. Çok hata işledik. Bunların en büyüğü de bir felâket dakikasında yerimizi alacak ve memleketi karışıklıktan koruyacak bir namuslu muhalefetin vakit ve zamanıyla ortaya çıkmasına, halkın sevgisini üstüne toplamasına meydan bırakmamamızdır. Seni olgun ve dürüst bir insan ve gazeteci olarak tanıyorum. Yıkıcı cereyanlara karşı gelmeni senden beklerim. Hatalarımız bulunmakla beraber, memleket sevgimizin kuvvetli olduğunu, bir takım riskleri millî endişelerle göze aldığımızı, sonra ipin ucunu elden kaçırdığımızı bilirsin...

Memleket menfaatlerinin icap ettirdiği yoldan ayrılma-

yacağımı ve yıkıcı cereyanlara karşı gelmeyi vazife saydığımı temin ettim. Çok sevdiğim, çok iyi ve temiz tarafları olduğunu bildiğim bu vatanseverle içim ezilerek vedalaştım. Meğer bir daha görüşmemiz nasip olmayacakmış.

İzzet Paşa Kabinesi 2 Ekim'de Dahiliye Nâzırı Fethi Bey Kabine'den istifa etti. Bunu 8 Ekim'de bütün Kabine'nin istifası takip etti. Tevfik Paşa kabine kurma teklifini reddetti. Bütün memleketin sevdiği ve beğendiği büyük bir vatansever olan Genelkurmay Başkanı İzzet Paşa yeni Kabine'yi kurmaya memur edildi. O da İttihad ve Terakki'ye mensup olarak yalnız Şeyhülislâm Hayri Efendi'yi ve bir uzman sıfatiyle Maliye Nâzırı Cavid Bey'i muhafaza ederek, en temiz vatanseverlerden mürekkep bir kabine kurdu. Bunların başında Bahriye Nâzırı sıfatiyle Hamidiye kahramanı Rauf Bey; Dahiliye nazırı Reşit Akif Paşa; Hariciye nazırı Nabi Bey, Maarif Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey, İâşe Nâzırı Dr. Celâl Muhtar Bey vardı. Böyle bir kabine ile harbin sonunu karşılamamız vatanseverlerin yüreğine biraz su serpti.

Yeni Kabine'nin ilk işlerinden biri Kurmay Albay İsmet Bey'i Harbiye Müşteşarlığı'na ve sulh hazırlığı komisyonunun başkanlığına getirmek oldu. Bu sırada M. Kemal'den İzzet Paşa'ya gelen telgrafta kendisinin Harbiye Nâzırlığı'na getirilmesi teklif ediliyordu. Bu, bir mevki isteği değildi, samimi bir hizmet ve işbirliği teklifi idi. Niçin kabul edilmediğine aklım ermiyor. Eğer M. Kemal, İzzet Paşa Kabinesi'nde yer alsaydı, bu kabinenin ömrü mutlaka uzar, yıkıcı cereyanlara karşı gelmek imkânı elde edilirdi, memleketi işgale gelen ecnebilerin karşısına haysiyet sahibi bir hükümet kuvveti ile çıkılması mümkün olurdu, fakat o zaman İstiklal Harbi'ne yol açan hadiseler birbirini zincirleme takip eder miydi, büyük mucize sağlanabilir miydi, yoksa İstanbul muhitinin tesiriyle uzlaşma imkânları mı aranırdı? Bunu kestirmek güçtür.

İttihad ve Terakki Kongresi Balkan Harbi'nden beri memleketi idare eden İttihad ve Terakki, allakbullak bir haldeydi. Gidişi beğenmeyenlerin hepsi tenkitçi sıfatiyle ortaya atılmıştı. Eski liderlerin nüfuzundan eser kalmamıştı. 4 Ekim'de toplantıya başlayan Parlamento'da kasırga havası esiyordu. Vilayetlerden acele alınan murahhaslık vesikalariyle bir takım delegeler bir araya getirildi. Bunlara İstanbul'daki tesislerin ve teşkilatın erkânı katıldı. Parti'nin kaderini belirtmek üzere 14 Ekim'de derme çatma bir kongre toplandı, 18 Ekim'e kadar şiddetli münakaşalar içinde devam etti. İsmail Canbolat'ın başkanlığı altındaki kongrede Tal'at Paşa tarafından yapılan konuşmada harbe girmek ve harp yıllarında ipin ucunu kaçırmak suretiyle yapılan hataların bir hesabı vardır. Tal'at Paşa'nın söylediklerinin belli başlı noktaları şunlardır:

"Meşrutiyet hayatına, İngiliz dostluğuna ait ateşli emellerle girdik. Fakat gün geçtikçe iki memleketin hedefleri arasındaki mesafeler genişledi. Balkan Harbi'nin sonlarına doğru Mahmud Şevket Paşa iş başına geçince, eski Sadrâzam Hakkı Paşa'yı fevkalâde bir vazife ile Londra'ya yolladık. Orada anlaşmaya varınca, Fransa'ya gidecek, Paris'te de müzakerelere girişecekti. Tam bu sırada Rusya çok şiddetli bir nota ile karşımıza dikildi. Balkan Harbi'nden henüz çıkmıştık. Türkiye'nin çok zayıf, hatta ölüm halinde olduğu iddiaları bütün Avrupa'yı sarmıştı. Rusya bu durumdan faydalanarak, 1878 Berlin Muahedesi'nin Doğu vilayetlerine ait maddelerinin yürütülmesini istiyordu. Babıâli telaşa düştü, İstanbul'da bulunan sefirlerle temaslar aradık. Hakkı Paşa'ya Doğu vilayetlerde ıslahatın tatbik şekli hakkında İngilizler'le anlaşmasına dair talimat verildi. Berlin Muahedesi, Doğu vilayetlerimizde Türk hakimiyetinin devamını garanti ediyordu. Buna dayanarak Doğu vilayetlerinde İngiliz idareci ve müfettişler kullanılmasına ve ıslahata girişilmesine dair bir anlaşmaya vardık. Hizmetimi-

ze girecek İngilizler'den bir kısmının isimleri bile belli oldu, fakat Çarlık hükümeti Londra nezdinde nüfuzunu kullandı, İngilizler sözlerini geri aldılar, ıslahat projesi suya düştü. İstanbul'daki ecnebi sefirleri arasında yalnız Alman sefiri bizi tutuyordu. Almanya'nın ağır basması sayesinde Doğu vilayetleri ıslahatı işi, acele bir mesele halinden çıkarıldı ve umumi ıslahat davasının içinde eridi. Bu münasebetle Almanya'ya doğru kayma meyli kuvvetlendi. Bir ittifak için Almanlar'ı yokladık, Balkan muvazenesi aleyhimize olarak bozulduğundan herhangi bir ittifaka ihtiyaç duyuyorduk. Berlin şöyle cevap verdi: 'Türkiye'de kudret yok. Zamanı gelince düşünülür.' 1914'de Almanya, ittifak konuşmasının zamanı geldiğini bildirdi. Bundan memnun olmamaya sebep görmedik. Müzakereye giriştik. Başlıca esaslarda kolayca anlaştık. İttifak Projesi meydana geldi ve iki tarafça parafe edildi. Bundan sonra Bosna-Hersek cinayeti oldu. Sırbistan-Avusturya ihtilafi patlak verdi. Anlaşıldı ki evvelce müracaatımızı reddeden Almanya, harbin zaruri bir hale geldiği kanaatiyle bizimle ittifakı istiyor. Biz bunu tabiî gördük. Bizden edilecek bir istifade olmadan, büyük bir devletin bizimle ittifakın gailelerini göze alması beklenemezdi.

Umumi Harp patladı. 'Harbe ne zaman gireceksiniz?' diye Alman ve Avusturya sefirleri karşımıza dikildiler, bizi sıkıştırmaya başladılar. Cevap verdik: 'Gireceğiz. Rusya ile çarpışmak bizim için bir ihtiyaçtır, fakat Bulgaristan'ın tutumu belli olmadan harbe girersek, size hiç faydalı olamayız, ancak kendimizi zarara sokarız. Bulgaristan diğer tarafa katılırsa İstanbul müthiş bir istila tehlikesine uğrar. Bulgarlar bizim tarafa geçer geçmez var kuvvetimizle ittifak cephesinde yer alacağız.' Böyle vakit kazanıyorduk, harbin cereyanını izlemeğe imkân buluyorduk.

İtilaf devletlerinin tarafsız kalmamız için bize tekliflerde bulundukları şayi' oldu. Gerçek şudur ki, Karadeniz vaka-

sına kadar Rusya bize hiçbir şey teklif etmedi. İki Batı devleri ise, tarafsız kalmamız için bize sıkı tavsiyelerde bulunmaktan başka bir şey yapmadılar. Biricik vaadleri 'Harbe girmezsek, arazimizin tamamlığını temin ettiklerinden ve Rusya'nın da bunu yapması için çalışacaklarından' ibaret kaldı. Bu ise hükümsüz bir şeydi. Doğu vilayetleri meselesinde anlaşmaya varmış iken, ilk işarette bizi Rusya'ya feda eden İngiltere'den ne bekleyebilirdik? Rus ihtirasları karşısında elbette yelkenleri indireceklerdi. İngiltere, halkımızın bunca fedakârlığı ile Donanma Cemiyeti tarafından yaptırılan Birinci Osman ve Reşad drednotlarımıza el koyarak bizi Adalar Denizi'nde Yunanlılar'a üstünlük sağlamaktan mahrum etmemiş miydi? Protestolarımızı hiçe saymamış mıydı? Bununla beraber harp patladıktan sonra sert davranmamaları, Almanlar'dan Goeben ve Breslau gemilerini aldığımız ve kapitülasyonları ilga ettiğimiz zaman yalnız kuru bir protesto ile kalmaları, büyük kuvvetlere karşı ağır bir mücadeleye girmişken, bilhassa Boğazlar meselesi dolayısiyle bizim harbe girmemizi önlemeye kıymet vermelerinden ileri geliyordu. İtilafçılar, iki Alman gemisinin sularımızda bulunmasından ve Alman Askerî Heyeti'nin faaliyetlerinden pireleniyorlar, fakat itirazlarını son hadde getirmemeye dikkat ediyorlardı.

Almanlar, bizim itirazlarımızı yenmek için bizi Sofya ile müzakerelere girişmeye davet ettiler. Orada Radoslavof Kabinesi iş başında idi. Bunun Hariciye Nâzırı Ganadiyef şahsi dostumuzdu. Kabine'de uzun müzakerelerden sonra Halil Bey'le beraber Sofya'ya gittim. Orada anlaşıldı ki anahtar Bükreş'tedir ve Romanya'nın ne yapacağı belli olsa, Bulgarlar harbe girmeye ve Sırplardan intikam almaya teşnedirler. Bulgarlar'a hak verdik. İstanbul'la muhabereden sonra Bükreş'e gittik. Alman sefiri sonradan Hariciye Nâzırı olan Kühlmann, Avusturya sefiri yine sonra Hariciye Nâzırlığı'na geçen Kont Çernin idi. Onlarla işbirliği et-

tik, Başvekil'le, nâzırlarla, başlıca partilerin başkanlarıyla temaslara geçtik. Her akşam birleşerek, neticeleri birbirimize bildiriyorduk. Nihayet Rumenler bir Bulgar-Sırp harbinde tarafsız kalacaklarını vaadettiler. Sofya Kabinesi, sefirine yeni talimat verdi, teminat istedi. Romanya şifahî sözden ileri gidemiyeceğini söyledi, Bulgarlar yazılı teminatta ısrar ettiler. Yapacak bir şey yoktu. Bize, iki zıd baskı karşısında vakit kazanmaya çalışmaktan başka bir şey kalmıyordu. Bu da kolay değildi. Alman nüfuzunun memlekette genişlediğini gösteren alametler çoğalıyordu.

İşler bu merkezde iken Karadeniz vakası çıktı. Talim bahanesiyle Karadeniz'e açılan Amiral Souchon, Rus limanlarını ve Rus filosunu bombardıman etti. Benim vakadan önceden haberim olduğu sanılmıştır. Bu doğru değildir. Harp yıllarında yalanı tekzip etmeye lüzum görmedim, şimdi harp bitmiştir, ben iktidarda değilim. Serbestçe doğruyu söyleyebilirim. Sizi namusumla temin ederim ki ben de olanı, biteni herkes gibi olup bittikten sonra haber aldım.

Hadise şiddetli tepkiler yarattı. Sadrâzam Said Halim Paşa istifaya kalkıştı. Nâzırlardan Çürüksulu Mahmud Paşa, Süleyman Elbistani, Oskan Efendi derhal istifa ettiler. Bütün gayretlere rağmen Maliye Nâzırı Cavid Bey de onlara katıldı. Said Halim Paşa'yı İtilâf devletleriyle müzakerelere girişmek vaadiyle, istifasını geciktirmeye razı edebildik.

Hadise, bir Kurban Bayramı günü merasim sırasında Saray'da ağızdan ağıza duyuldu, top gibi patladı, büyük heyecan yarattı. Umumi efkâr Alman zaferlerini alkışladı. Dört istifa Kabine'nin, bu alkışlarda bir bütün olarak beraber olmadığını belli ediyordu.

Kabine derhal, Said Halim Paşa'yı, İtilaf sefirleriyle ve bilhassa Rus sefiriyle müzakerelere girişmeye memur etti. İngilizler'le Fransızlar Rus protestosuna iştirakle beraber arada tavassuta razı oldular. Şartları şuydu: Alman Askerî Heyeti'nin memleketten çıkarılması, Alman gemilerinin si-

lâhsızlanması, tarafsızlığın açık bir surette ilanı ve Almanya ile gizli münasebetlerden kaçınılması, yanî ittifakın tamamiyle ortadan kaldırılması...

Müzakereler buraya dayanınca, Kabine'de uzun konuşmalar oldu. Mesele Kabine'nin kararına kalıyordu. Ben vakanın zuhurunu hiç istemiyordum, fakat harbe girmemek için değil... Artık harbe girmeyi çaresiz buluyordum. Senelerce gayretten sonra elde ettiğimiz bir ittifaka sadık kalmayacak olursak, bundan sonra yeni bir ittifak için kimseden güven göremezdik. Harbin sonunda yardımsız, herkesin güveninden mahrum ve her türlü ihtiraslara maruz kalacaktık. Ben müttefiklerimizle beraber mutlaka harbe girmek niyetindeydim, fakat bunu mümkün olduğu kadar geciktirmeyi, en uygun zamanda harbe girmeyi istiyordum. Cavid ve Rahmi gibi en güvendiğim arkadaşların, muhalefetleri, Alman zaferine inanmamalarından ileri geliyordu. Askerler Alman zaferini şüphesiz sayıyorlardı, fakat uygun zaman davası artık manasını kaybetmişti, ok yaydan çıkmıştı. Rusların Kafkasya'ya çok asker yığdıklarını biliyorduk. İki ordu arasındaki durum gergindi. Bir defa silah patladıktan sonra geri çekilmek imkânını görmüyordum. Almanlar'la olan taahhütleri feshetmeden harpten kurtulmak mümkün değildi. Mebusan Meclisi de bu kanaata katıldı. Harp başladı, sonuna kadar dayanmak bir zaruret halini aldı.

Bundan sonra sözü uzatmaya lüzum yoktur, neticeler meydandadır. Bunları doğuran saikler hakkında tarihî hükmünü verecektir. Ben burada aleyhimize en çok propaganda yapılmasına sebep olan Ermeni tehciri, harp suiistimalleri, harp ticareti gibi meselelerin üzerinde durmak isterim.

Ben fenalıkları inkâr edecek değilim. Yalnız hakikatı söylemek, mübalağaları ortadan kaldırmak arzusundayım. Tehcir vukuatı olmuştur, fakat bunlardan hiçbirinde Babıâli'nin önceden verdiği bir karar üzerine hareket edilmemiştir. Büyük bir harp esnasında hareket serbestisini bo-

zan, cephenin arkasında isyanlar çıkararak memleketin selametini, ordunun emniyetini tehdit eden hareketlere müsamaha edilemezdi. Erzurum'da ordunun hareketlerini zorlaştıran Ermeni çeteleri vardı. Bunlar başları sıkıldıkça Ermeni köylerinden yardım ve himaye görüyorlardı. Kiliseler silah deposu halindeydi. Tehcir çaresizdi. Her yerde intizamlı bir şekilde kalındığını ve zaruretin icaplarının dışına çıkılmadığını iddia edecek değilim. Bir çok yerlerde düşmanlıklar bu münasebetle patlak verdi. hiçbir suretle istemediğimiz kötülükler oldu. Bir takım memurlar haddinden ziyade zulüm ve şiddet göstermişler, bir hayli masum haksızca kurban olmuştur. İtiraf ederim ki bunları önlemek Hükümet'in vazifesiydi. Fenalıklar önlenemediği takdirde kabahatlileri aramak, bulmak, cezalandırmak gerekti. Bazı yerlerde bu yapılmıştır, fakat yeter değildi. Umumi tahkikat yapmak ve mücadelelere girişmek doğru olurdu, fakat harp zamanında bunu yapmak kolay değildi. Arada hiçbir menfaat ve düşmanlık hissine kapılmadan sırf memlekete hizmet iddiasiyle zulümler irtikâp edenler vardı. Havsalaları dar, fikirleri mahdut, taassup hislerinin baskısı altında bulunan bu gibiler çoktu. Harp esnasında en ziyade birliğe muhtaç bulunurken, mümkün olsa taştan adam yaratıp cepheye gönderilmek istenirken, memlekette iki cereyan arasında bir uçurum açmak uygun olabilir miydi? Ben bunu doğru bulmadım. Her türlü mesuliyeti üzerime aldım, her türlü tahkikatı harp sonuna bıraktım.

Harp uzadı, taşıt işlerinde, ticaret muamelelerinde, iaşede türlü türlü yolsuzluklar oldu. Bunun inkârı imkânsızdır. Suçlular cezalandırılmalıydı, bu iş yapılamadı. Bu vazifenin yerine getirilmemesinden mesul olanlar meydandadır, onlar biziz. Bunun mesuliyetini kabul etmeye hazırız.

Müsamahanın sebebi aynıdır. Ticaret adamlarından başka bir çok memur ve asker de işe karışmış, kötülük dalbudak salmıştı. Harp zamanında mücadele açmak, birliği

bozacaktı. Şiddetle muhtaç olduğumuz bir çok kollardan bizi mahrum bırakacaktı. Bu sebeple tahkikat açmayı ve cezalandırmayı harp sonrasına bıraktık. Bizim yerimize geçenler bu işleri elbette dikkate alacaklardır."

Tal'at Paşa, gözleri yarı dumanlı bir halde üzüntü ve heyecan içinde uzun beyanatı yaparken, bu noktada durdu. Kongre heyetini süzdü, uzun bir duraklamadan sonra yeniden kuvvet almış gibi sözüne devam etti.

"Biliyorsunuz Bulgar cephesi çökmüştür, müttefiklerimizle temasımız kalmamıştır. Suriye'de ordularımız bozguna uğramıştır. Harp bizim mağlup olmamızla sona ermiştir. Karşı tarafın hiç olmazsa Wilson prensipleri dairesinde hareket etmesini sağlamak maksadıyla beraberce Wilson'a başvurduk. Bu müracaatla beraber şunu düşündük ki harbi idare eden ve Amerika'nın gözünde harpten mesul olan bir kabinenin iş başında kalması caiz değildir. Bunun için Kabine'nin istifasını Padişah'a verdik.

Siyasetimiz mağlup oldu. Bunun için de bizim iktidar mevkiini ne suretle olursa olsun, muhafaza etmemiz mümkün olamazdı. Aynı zamanda umumi merkez olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin sevk ve idare mevkiinden umumi merkez heyetiyle beraber istifa ediyoruz ve Cemiyet'i gerçek ve meşrı' sahibi olan Kongre Hey'eti'ne terk ve tevdi ediyoruz."

Tal'ât Paşa bu sözlerden sonra kürsüyü terketti. Azaya mahsus sandalyelerden birine oturdu. Netice olarak Kongre, Cemiyet'in kökünden feshedilmesine, 'Teceddüt Fırkası' adlı bir parti kurulmasına ve bu partinin İttihad ve Terakki'nin varisi sayılmasına karar verdi.

Mondros Mütarekesi sıralarında İttihad ve Terakki kendi kendini feshettikten sonra, İttihadçılar, 'Teceddüt Fırkası', 'Radikal Avam Fırkası' gibi adlar altında partiler kurmaya ve harp yolsuzluklarından mesul olanları içlerine almamak suretiyle iyi bir hareket noktası aramaya

çalıştılar. İyi niyetlerine rağmen, bunlar ölü doğmuş partilerdi, zahmetleri boşa gitti. Harpteki yolsuzluklardan mesul olan partiye karşı umumi efkârda şiddetli bir tepki vardı. İttihadçı kelimesi adeta "Vatan haini" manasına geliyordu. Halk olup bitenden o kadar bezmişti ki "Vatan", "Millet" lafını edenler için "Yakalayın, İttihadçıdır" demek içinden geliyordu.

Ahmed İzzet Paşa'nın başkanlığındaki Kabine bu tehlikeli devirde memleketin kaderini şerefle, vakarla temsil ediyor ve kötü akışlara az, çok siper oluyordu. Ben, hergün Ahmed İzzet Paşa'nın, Fuadpaşa Türbesi civarındaki konağına uğruyor, yeni Kabine muhitiyle teması muhafaza ediyor ve bütün o anarşi günlerinde Kabine'nin temsil ettiği asil, ağırbaşlı, şerefli havayı görmekten memnun oluyordum. Kabine de beni, kendisine yakın tutuyor, herşeyin içyüzünü bilerek yazı yazmam isteniyordu. İşte bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın Sadrâzam İzzet Paşa'ya çektiği mahrem telgraf da bana gösterildi. Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nazırlığı'na geçirilmesini açık ve ısrarlı bir dille istiyordu. Kabine'de her nedense bu istek iyi karşılanmadı ve cevapsız bırakıldı. Mustafa Kemal Paşa'ya karşı İttihad ve Terakki ve Enver Paşa devrinden kalan bir çekingenlik, kendisinin çok yakın arkadaşı Fethi Bey'in ve hayranı Rauf Bey'in Kabine'de bulunmasına rağmen herhalde bu isteğin cevapsız bırakılmasında rol oynadı.

Kabine 20 Ekim 1918'de her türlü politika suçları hakkında umumi af ilan etti. Daha önce serbest bırakılan iç sürgünlere ilave olarak dış memleketlerde, bu arada bilhassa düşman memleketlerde bulunan muhaliflerin memlekete akıp gelmesi için kapı açıldı.

İstanbul gazetecileri, muhaliflerin yurda dönmesi üzerine şiddetli cereyanların çarpışacağını tahmin ederek, 21 Ekimde bir toplantı yaptılar, millî varlık ve şerefle ilgisi olan meselelerde tek cephe teşkil etmeye karar verdiler ve

bir anlaşma vesikası hazırlayarak bunu imzaladılar. İttifak halinde varılan anlaşmaya yalnız bir tek kişi muhalif kaldı. Fakat her taraftan üşüşen muhalifler aşırı dilli gazeteler çıkarmaya başladıktan sonra koyu ve karanlık bir anarşi manzarası az zamanda ortalığı sardı. *Vakit* , harp yıllarında İttihad ve Terakki idaresiyle tek başına mücadele eden ve her türlü yolsuzluklara karşı gelen gazete olduğu halde sükûtu, itidali millî birliği ve basireti tavsiye etmesi dolayısiyle müfritlerden İttihadçı damgasını yedi.

Gazetelerden bir kısmının kopardığı kıyamette memleket düşüncesinin hiçbir yeri yoktu. Ecnebi yardakçılığı, hususi menfaat hırsı, santaj hedefi ortalığa hakimdi. Bunun bir delilini şahsi olarak yakından görmek firsatını buldum. *Alemdar* gazetesini çıkaran Pehlivan Kadri, *Vakit* matbaasına geldi. Esrarlı bir tavırla odama çıkarak ve kimsenin içeri girmemesini isteyerek bana dedi ki :

"Seninle bir işbirliği kuralım : Sızdırılacak ittihadçıları ve diğer münasip adamları seçerek, biz kendi dilimizle tartaklarız; sen de efendice bir dille onlara çatarsın. Menfaatleri yarı yarıya paylaşırız."

Benim gazeteciliği bambaşka bir manada anladığımı Pehlivan Kadri'ye anlatmak kolay olmadı. Vazife ve hizmet tarzında bir gazetecilik anlayışı onun zihnine sığmıyordu.

Mütareke müzakereleri Mütareke için ilk temaslar, Kutü'l-Amare'de ordusiyle birlikte esir düşen, Büyükada'da serbestçe yaşayan ve Tevfik Bey adında Bahriyeli bir Türk yaveri olan General Townsend ile yapıldı ve onun bu maksat için memleket dışına çıkmasına müsaade edildi. Aynı zamanda da harp boyunca İngilizler'e dost muamele eden, onları serbestçe yaşatan, müşavir gibi etrafında tutan, adeta kendi kendini böyle bir gün için basiretle hazırlayan İzmir valisi Rahmi Bey, İngilizler'le temas için Atina'ya bir Rum dostunu yolladı. Büyük bir cesaretle yapılan

bunca harekete rağmen İngilizler Rahmi Bey'in temsilcisine hiç yüz vermediler, hatta bir müddet sonra Rahmi Bey'i diğer İttihadçılar'la beraber Malta'ya sürdüler. Rahmi Bey o kadar kızdı ki "Bir daha elime düşerlerse görürler" demekten kendini alamadı.

İzzet Paşa Kabinesi'yle yapılan resmî temaslar neticesinde Bahriye Nâzırı Rauf Bey'i, Hariciye müsteşarı Reşat Hikmet Bey'i Denizyolları genel müdürü albay Sadullah Bey'i içine alan bir heyet, İngiliz Amiral Galthorpe ile mütareke müzakerelerinde bulunmak üzere Limni Adası'ndaki Mondros limanına gitti. Galipler bakımından ortada müzakere konusu yoktu. Mütarekeyi "Kayıtsız, şartsız teslim" esasına göre kapalı gözle imza etmemiz bekleniyordu. Fakat bilhassa Rauf Bey'in büyük bir denizci sıfatiyle dünyayı saran şöhreti ve yüksek şahsiyeti, Mondros'da bir insaf ve anlayış havası esmesine sebep oldu, Türk heyeti, bozguna uğramış bir Türkiye'nin zavallı temsilcileri ve ricacıları diye değil, Çanakkale mucizesini yaratan şerefli bir milletin haysiyet sahibi mütareke delegeleri sıfatiyle muamele gördüler. Kendilerine askeri merasim yapıldı ve daima saygı ile muamele edildi. Bütün galip devletler adına konuşan Amiral Galthorpe, Türkiye'de bulunan Alman ve Avusturyalılar'ın galip devletlere teslimi noktasındaki şartta ısrar etmedi. Rauf Bey: "Biz, mültecileri başkalarına teslim etmemek için harpleri göze almış bir milletiz. Düne kadar müttefikimiz sıfatiyle aramızda bulunan insanları size teslim etmek gibi bir kahbeliği göze alamayız. Israr ederseniz harbe devam ederiz," dedi. Müzakerelerde "Kayıtsız, şartsız teslim" esası gitgide ortadan kalktı. Galiplerin Türkiye'nin bazı yerlerinde karargâhlar kurmaları, teftiş ve murakabe rolünde bulunmaları kabul edilmekle beraber, karışıklıklar çıkmadığı müddetçe, memleketin askerî işgale uğramaması ve iç işlerine karışılmaması prensiplerinde birleşildi ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı.

Eğer harp yıllarında Türkiye'de İzzet Paşa Kabinesi gibi şeref, haysiyet ve irade sahibi bir kabine bulunsaydı, mütareke devri bambaşka bir manzara alabilir miydi? Böyle sakin bir gidiş, İstiklal Harbi'ne ve Lozan sulhuna yol açan imkânları yaratır mıydı? Harp yıllarında perişan olan millî ruh şahlanmak yolunu tutabilir miydi? Bütün bunlar düşünülecek meselelerdir.

Kıyamet kopuyor İki Kasım'ı üç Kasım'a bağlayan gece kıyamet koptu. Harbin sevk ve idaresinde baş rolü oynayan Tal'at, Enver, Cemal paşalarla umumi merkezin en nüfuzlu şahsiyetlerinden Dr. Nâzım, Dr. Bahaettin Şakir muhtelif yollardan yurdu terkettiler, yabancı memleketlere kaçtılar. Bunun üzerine derhal kıyamet koptu. Daha birkaç gün evvel harp suçlarını itiraf eden ve hesap vereceğini söyleyen Tal'at Paşa'nın memleketi gizlice terketmesi, başkumandan Enver Paşa'nın Hatkomiseri Fuat Bey'in yardımıyla kadın kıyafetinde kaçması, bütün ihtiras ve husumet kaynaklarını taşkın hale getirdi. Memleketi seven mutediller de bu hiddet ve gazaptan pay aldılar. 4 Kasım tarihli *Vakit* "Enver Paşa memleketten değil, dünyadan kaçmayı düşünmeli idi" diyerek, umumi isyan hislerine tercüman oldu.

Kaçışlar neticesinde mecrasından taşan sert akıntı, memleket düşüncesi değil, şiddet, ifrat, intikam istiyordu. Bir aralık sessizce Meşrutiyet hükümdarı rolü oynayan Altıncı Mehmed, bu taşkın durum karşısında çoktan beri aradığı uygun havayı buldu. İzzet Paşa'nın karşısına dikildi, Şeyhülislâm Hayri Efendi ile Dahiliye Nâzırı Fethi Bey'i ve Maliye Nâzırı Cavid Bey'i kasdederek "Kabinende üç İttihadçı nâzır var, bunları çıkar" diye ısrar etti. Kabine ahenkli bir bütün teşkil ediyordu. Bahsedilen üç unsur hükümet'e faydaları dokunan kıymetlerdi. İzzet Paşa, Altıncı Mehmed'in keyfine uyarak, istiklalden mahrum düşerse,

üzerindeki ağır mesuliyetlerin altından kalkamayacağını düşündü, 8 Kasım'da istifa etmeyi tercih etti.

Memleket için asıl tehlike kaynağının dış düşmanlar değil, Saltanat makamı olduğu aşikârdı. 8 Kasım'dan başlayarak, ben Altıncı Mehmed'e karşı yaylım ateşi açtım. "Mevsimsiz Kundakçılık" başlığını taşıyan 8 Kasım tarihli başyazımda şöyle diyordum: "Millî tehlikeler karşısında bulunduğumuzu unutanlar var. Bunlar, memleket endişesini benimsemiyorlar, şahsi ihtirasların, zümre menfaatlerinin arkasından koşuyorlar, İttihad ve Terakki'nin yaptığı kötülüklere başka maskeler altında devam etmek istiyorlar. Şahısları kim olursa olsun, bunları yapanlar, millî varlığa karşı gelen kundakçılardır."

9 Kasım tarihli başyazıda söylenenler şunlardı : "Acı bir bozgun dakikasındayız. Birleşik olmaya, beraberce asil bir ruh taşımaya, yarına karşı mesuliyetimizin ağırlığını kavradığımızı belirtmeye mecburuz. İçinde bulunduğumuz durumun manasını kavramaktan âciz, her nevi dedikoduya istidatlı, birbirimizi ezmeye teşne, yabancılara karşı yılışık, haysiyet duygusundan mahrum diye kendimizi gösterirsek, başkalarının bizim hakkımızda bir hüküm vermesine lüzum yoktur, bu hükmü biz kendi kendimize vermiş oluruz."

Ahmed Rıza Bey Ortalık bir entrika bataklığı haline çevrilmişti. Altıncı Mehmed Vahdettin'in etrafında görülenlerin ve İzzet Paşa Kabinesi'nin düşmesine yardım edenlerin arasında Ahmed Rıza Bey'in yer alması beni bilhassa üzmüştü. Uzun yıllar, hürriyet fikrini Paris'de Abdülhamid'e karşı *Meşveret* gazetesinde savunan ve ona hiçbir suretle boyun eğmeyen Ahmed Rıza Bey'in Altıncı Mehmed'in yeni istibdatına temel olanların kafilesine karışması çok acı bir şeydi. 11 Kasım'da çıkan "Herkes İleri, Biz Geri" başlıklı yazıda bu meselenin üzerinde durdum. Dedim ki: "Deneme ile geçecek vaktimiz yoktur. İki ihti-

malle karşı karşıyayız. Ya istikalimizi korumak veya adı var kendi yok bir hükümetin idaresi altında, ecnebi iktisadi nüfuz bölgelerine ayrılmak ve kendi topraklarımızda köle gibi yaşamak... Son zamanlarda olup biten gafletlerin arasında bizi en çok üzen nokta, Ahmed Rıza Bey'in oynadığı roldür. Ahmed Rıza Bey, son hareketleriyle manevî bir sukutun yolunu tutmuştur. Yarın adı, bugünkü hal ve şartlara ilk sebep olanlardan biri diye anılacaktır. Buna karşılık, İzzet Paşa Kabinesi'nin adı, bütün gelecek nesiller tarafından derin bir saygı ile yadedilecektir. Tek ümidimiz, Ahmed Rıza Bey'in, hatasını anlayarak yanlış yoldan dönmesi, 'Mensuplar İdaresi' şeklini almak istidadı gösteren bir gidişin önüne geçilmesi ve yeni kabinenin de bir takım Saray mensuplarının müdahalesine maruz kalmayacağına dair umumi efkâra güven gelmesidir!."

Ertesi sabah Ahmed Rıza Bey beni her tarafta arattı, buldurdu, Âyan Meclisi'nin mükellef başkanlık odasında buluştuk. Kendisine yakın istikbalin sakladığı ihtimallerin bir levhasını çizdim. Demokrasinin ilk ve ileri öncüsü ve büyük bir vatansever sıfatiyle kendisinden neler beklemeye hakkımız olduğunu anlattım. Ahmed Rıza Bey beni dikkatle dinledi. Biraz münakaşadan sonra fikirlerimiz aynı noktalarda birleşti. O günden sonra Ahmed Rıza Bey, Altıncı Mehmed'in mensupları gidişinin taraftarları halkasının içinden sert bir davranışla sıyrıldı, ona karşı millî menfaatleri ve Meşrutiyet ve hürriyet fikirlerini koruyanların başlarından biri haline geldi. Çürüksulu Mahmud Paşa ile beraber Milli Blok'u kurarak, Göz Doktoru Esat Paşa'nın Milli Kongre'siyle bir hizada yürüyen bir milli varlık meydana getirdi. Eski şöhreti dolayısiyle Paris'te Fransız devlet adamları ile temas imkânlarını aradı, buldu ve millî menfaatleri müdafaaya sonuna kadar çalıştı.

Ben Altıncı Mehmed'e karşı yaylım ateşine var kuvvetimle hergün devam ediyordum. Bozguncu fikirleri temsil

eden ve Meşrutiyet fikirlerini kökünden sökmek ve Altıncı Mehmed'in yeni istibdatını tamamlamak için İngiliz işgal kuvvetleriyle gözü kapalı işbirliğine taraftar olan gazetelerin hepsi bana hücuma geçmislerdi. Hele Ahmed Rıza Bey'in kendisinin aleyhine dönmesine sebep olmam dolayısiyle Altıncı Mehmed beni bir numaralı düşman sayıyordu. Saray'a doktor sıfatiyle ara sıra çağırılan dostum Besim Ömer Paşa, Altıncı Mehmed'in "Beni bu adamdan kurtaracak yok mu?" tarzında konuştuğunu bana haber veriyor ve tetikte olmamı tavsiye ediyordu.

13 Kasım 1918 tarihli makalemde, bunun üzerine tatlı dil yolunu denemek istedim. Dedim ki: "Memleketin mukadderatına bundan sonra ilmin, ihtisasın ve temiz bir vatan fikrinin hakim olması, bunun sağlanması için de Padişah ile milletin emellerinin birleşmesi lazımdır. Şahsi ihtiraslar adına hareket eden gayr-ı mesul mensuplar ve yakınlar grubunun entrikalarının kökü kurutulmalıdır. Yeni türeyen 'Rical-i Gayb'a fırsat vermemek lazımdır. Tevfik Paşa'nın kabinesine almak istediği Çürüksulu Mahmud Paşa, mensupların Kabine'ye sokmak istedikleri iki kişi ile işbirliği etmek istemiyor. Tevfik Paşa da kendi kabinesine sokulmalarında ısrar edilen iki kişiyi beğenmiyor, Çürüksulu Mahmud Paşa'ya hak veriyor: 'Ya onlar, ya ben' demek üzere Saray'a gidiyor, fakat Saray'daki mensuplar grubu arzularında ısrar ediyor. Saltanat makamından yüz buluyorlar, Tevfik Paşa mukavemete devam edemiyor. Sevgili Padişahım, sizden rica etmeye cesaret ediyorum: Birleşik bulunmamız lazım gelen bir zamanda biçare milletin, bir takım maskeli kin ve garaz adamlarının emellerine kurban edilmesine meydan bırakmayınız. Memlekette hizmet ettiğine inanılan bir hükümet bulunması, bütün milletin ona destek olması gerektir. Eski hükümet kendine körükörüne uymayanlara muhalif derdi. Şimdi de tenkitçilere İttihadçı damgası vurularak hepsi birden vatan haini diye gösterilmek isteniyor."

Mustafa Kemal'in müdahalesi Bu keşmekeş havası içinde Mebusan Meclisi'nin dağıtılması cereyanı uyanmıştı. Padişah'ın etrafını alan bozguncularla İngilizler bu emelde birleşiyorlardı. Halbuki Meclis, bütün İmparatorluğu temsil ediyordu. Bir daha böyle bir Meclis meydana getirilemezdi. Meclis'in devamı, barış müzakereleri bakımından çok değerli olabilirdi.

Mustafa Kemal Paşa, Mütareke'den sonra İstanbul'a geldi, Pera Palas Oteli'ne yerleşti. 18 Kasım 1918 günü beni oraya çağırdı. Balkan trenindeki uzun konuşmamızdan sonra ilk defa olarak karşılaşıyorduk. Bana dedi ki :

"Osmanlı Devleti'nin meşrutî damgasını taşıyan Millet Meclisi, bugün esaslı bir desteğimizdir. Sulh müzakeresine girişecek bir hükümetin Meclis'e dayanması bir kuvvet, bir ümit kaynağıdır. Halbuki Meclis'in feshedilmesi hakkında cereyanlar var. Bu fikre kapılanlar şu noktayı düşünmüyorlar ki mebuslarımızın geldikleri seçim dairelerinin mühim bir kısmında yeniden seçim yapmak imkânı yoktur. Demek ki mevcut Meclis, bütün ülkeyi temsil imkânını elinde tutan, yeri bir daha kolay kolay dolamayan bir heyettir. Bunu unutarak girişilecek hatalı hareketlerin çok fena neticeleri olacaktır."

Büyük lideri saygı ile dinledim. Düşünceleri 19 Kasım tarihli *Vakit*'de "Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat" şeklinde çıktı. Bunun arkasından ben de Meclis'in dağılmaması hakkında Mustafa Kemal'den aldığım ilhamlarla bir mücadeleye giriştim, fakat kötü kişiler bunu akıllarına koymuşlardı. Uğraşmanın faydası olmadı.

Yine o günlerde Harbiye Nezareti müsteşarı ve Sulh Hazırlıkları Komisyonu başkanı Albay İsmet Bey, *Vakit* matbaasına geldi. Değerli liderle bu ilk karşılaşmamdı. İsmet Bey, çok sade ve mütevazi bir halle kendini tanıttı. Rauf Bey'den kendisinin çok methini duymuştum. Tanışmak ve konuşmak fırsatını bulduğuma çok sevindim.

İsmet Bey, Sulh Hazırlığı Komisyonu Başkanı sıfatiyle, basınla işbirliği halinde bulunmak ihtiyacını duyduğunu, memleket davalarına sahip çıkması dolayısıyla bilhassa *Vakit* gazetesine yakınlık duyduğunu söyledi. Sulh hazırlığı işlerinde kendisiyle işbirliği etmeyi şeref ve vazife sayacağımızı söyledim. Mütareke devrinin ilk kısmında devamlı bir temas halinde kaldık.

Üç Silâhşör

Harbin son yılında işim çıktığı ve Mühürdar'daki evimize gidemediğim akşamlar Pera Palas Oteli'nde gecelemeyi âdet edinmiştim. Aksaçlı, Çekoslovak asıllı kapıcı çok dostumdu. Bir gün haber verdi :

"Bu akşam büyük bir İngiliz askerî heyeti geliyor, burada yemek yiyecekler..."

İngiliz donanması 13 Kasım'da İstanbul'a gelmişti. İngiliz işgal karargahının da varması her an bekleniyordu. Bize ait işlerde başrolü üzerlerine almış görünen İngilizler, aramıza katıldıktan sonra acaba nasıl davranacaklardı? Karşımızda 1855 Kırım Harbi'nde silah arkadaşlığı ettiğimiz Midhat Paşa'ların, Namık Kemal'lerin, Ziya Paşa'ların Meşrutiyet ve Islahat hareketinde yol arkadaşı mevkiinde bildiğimiz; hürriyeti ve dürüstlüğü her şeyin üstünde tuttuklarına güvendiğimiz, Çanakkale'de temiz bir döğüş içinde iki taraflı saygı ile karşılaştığımız İngilizler'i mi bulacaktık, yoksa İngiliz gazetelerinde rastladığımız düşman-

ca hisleri temsil eden gözü dönmüş emperyalist, düzenbaz İngilizler'i mi?

Bu suallere bir cevap bulmayı vatandaş olarak merak ettiğim gibi, gazeteci olarak da bunu günün en mühim konusu sayıyordum. Amerikan sefareti maiyetine memur Scorpion gemisinin süvarisi Yüzbaşı Babbit ve onun yardımcısı asteğmen Bryant çok iyi dostlarım ve her akşamki kadeh arkadaşlarımdı. Bunlardan Bryant ile aramda bir nevi manevi akrabalık bile peyda olmuştu. Amerika'daki sosyoloii profesörüm Giddings'in damadının kardeşi olan B. Johnson Amerikan sefaretinin başkâtibi olarak, annesi ve kızkardeşi ile beraber İstanbul'da bulunuyordu. Giddings ikimize de mektuplar yazarak bizi tanıştırmıştı. İşte bu Bryant, Başkâtib'in kızkardeşiyle evlenmişti. Ben de şahit olarak nikâhlarında bulunmuştum.

Babbit ve Bryant Türkiye'de bir müddet yaşayan temiz içli yabancıların hepsi gibi, Türkler'i çok seviyorlar, kaderlerine bağlılık gösteriyorlardı. Ne yapmak istediğimi anlayınca dediler ki:

"Hep beraber üç silâhşör halinde Pera Palas Oteli'ni istila etmeye gideriz, İngilizler'le ahbaplık kurarız. Onlarda Türkiye'ye dair yanlış fikirler varsa düzeltiriz, doğru yolda yürümelerini ve Türkiye'ye dost olmalarını sağlamaya çalışırız. Hoşnut olmayan birtakım azınlık mensuplarının kendilerini zehirlemelerini önleriz."

Akşam Pera Palas Oteli'nin büyük salonunda bir köşeyi tuttuk ve cesaretimizi arttırmak maksadıyla rakı içmeye koyulduk. İngilizler, yabancı bir muhitte maske takmaya arada bir takım mesafeleri muhafaza etmeye ve İngiliz gururu adına haşin roller oynamaya zaruret duymadıkları zamanlar pek hoş ve tatlı adamlar olabilirler. Pera Palas'a gelenler, bizim gibi pek çok içmişlerdi. Yorucu ve üzücü bir harbin sonuna geldiğinden, zorla giremedikleri İstanbul'a galip sıfatiyle nihayet konduklarından dolayı neşe ve reha-

vet içinde bulunuyorlardı. Pek hoş, tatlı ve sokulgan adamlar olan iki Amerikalı dostumun yardımıyla karşı masalarla temas kurmak hiç de güç olmadı. Baş rolde görünen bir Albay, İstanbul'da bir işgal kuvveti kurmaya gelen General Wilson'un karargâhına mensup olduklarını anlattı, Türkler'in Çanakkale'deki kahramanlığı ve yüksek faziletleri hakkında hoş sözler söyledi. Bütün İngiliz subaylariyle saatlerce kadeh tokuşturduk, adeta bir İngiliz-Amerikan-Türk dostluk cephesinin temellerini kurduğumuzu sandık. İngilizler dediler ki: "Bu memlekette bize ruh bakımından yakın olan insanlar Türkler'dir. Eski dostluğa tekrar kavuşmamız lazımdır. Biz karargâhda vazifelerimizi görürken, Türkler'in haksızlığa uğramamalarını, bize olan eski güven ve sevgilerinin yeniden uyanmasını sağlamak için elimizden geleni yapacağız."

Geceyi Scorpion gemisinde geçirdim. Üç arkadaş, beraberce bir kale fethetmişiz gibi sevinç ve rahatlık duyuyor, fena bir takım ihtimalleri önlemekte tam zamanında mükemmel bir rol oynadığımıza inanıyorduk.

Ertesi gün endişe içindeki vatandaşlara müjdeler dağıttım; işgal vazifesini görmek üzere memleketimize gelen İngilizlerin hakkımızda tatlı hisler beslediklerini, endişelerimizin yerinde olmadığını yazdım. Fakat aldandığım çok çabuk belli oldu. Ortada bir kaç saat süren bir içki arkadaşlığından başka bir şey yoktu. Görüştüğümüz İngilizler bizim hakkımızda iyi hisler besleseler ve Amerikalılar'la beraber üçümüzün söylediklerimize inansalar bile, böyle şahsî his ve görüşlerin İngiliz siyaseti üzerinde hiçbir tesiri olamazdı. İngiliz siyasetinin hedeflerini İngiltere'de büyük bir kuvvetle iktidar mevkiinde bulunan Türk düşmanı Liberal Parti ve onun ilk önceki Maliye Nâzırı, sonraki başvekili Lloyd George çiziyordu. Lloyd George, Venizelos'un ve mühimmat kralı Yunan asıllı Sir Basil Zacharoff'un tesiri altında bulunmakla beraber, çok çapkın bir kadın avcısı idi.

Tam o sırada bir İngiliz sabun fabrikası sahibinin eşi olan bir Yunan kadınını seviyordu. Zaten çok muhterem bir kadın olan kendi eşine ne gibi oyunlar ettiği, ne tarzda maceraları olduğu ve bir aralık evinde takım takım milletlere mensup kadınlardan mürekkep metreslerini ne suretle bir arada yaşattığı, kendi oğlu tarafından 1959'da neşredilen bir kitapta etrafiyle ifşa edilmiştir. Bunun esaslı noktalarını ben oturdum, dilimize çevirdim, *Hayat* dergisinde çıktı.

Londra'dan talimat Londra'dan İstanbul'daki İngiliz makamlarına gelen talimat şu yolda idi: Vatansever ve terakki taraftarı Türkler'le hiçbir suretle düşüp kalkmamak, hoşnutsuz azınlık mensuplariyle kaynaşmak, Türkler'den yalnız Hürriyet ve İtilaf halkasiyle ve gericilerle münasebette bulunmak... Hürriyet ve İtilaf mensuplarının arasında kurulan 'İngiliz Dostları Cemiyeti' Türkiye'de yürütülen İngiliz yıkıcı siyasetinin aleti halinde idi. Saltanat makamı ve bir kısım hanedan mensupları bu muhite bağlı idi. Başta Veliahd Mecit Efendi ve bir dereceye kadar Selim Efendi olmak üzere diğer bir kısım da vatansever cephenin ateşli mensupları idi.

İngilizlerin gayesi aşikârdı: Türkiye'deki Meşrutiyet, hürriyet ve kalkınma hareketlerini kendi imparatorluklarına karşı bir tehlike sayıyorlardı. Esarete mahkûm ettikleri milletlerin karşısına Türkiye'nin başarılı bir kalkınma ve istiklal örneği diye çıkmasını istemiyorlardı. Ellerine fırsat düşmüş iken, Türkiye'deki uyanma istidatlarını kökünden kazımak, İngiliz Gizli İstihbarat Cephesi'nin 31 Mart isyanında, Balkan Harbi'ni kundaklamakta, Mahmud Şevket Paşa'yı vurdurmakta oynadığı meşum rolleri böylece sonuna getirmek gibi emellerin arkasından koşuyorlardı. İngiltere bu role Mütareke devrinin sonuna kadar bağlı kalmış, nihayet Lozan'da Türk azminin karşısında boyun eğmeye mecbur olmuştur.

San Francisco'da bir buluşma Birinci Cihan Harbi esnasında dostluk ettiğim, Pera Palas Oteli'nde İngilizler'le olan teması beraberce yaptığım Yüzbaşı Babbit'i ondan sonra bir daha görmedim. Bahriyeden ayrıldığını, ateşli bir yazar diye şöhret yaptığını sonradan duydum, fakat deniz asteğmeni olduğu sırada General Wilson'un işgal karargâhını iyi yola sevketmek için benimle beraber gayret sarfeden sevgili dostum Bryant ile hadiseden on yıl sonra pek hoş bir şekilde karşılaştım.

1929'da gazetecilik etmemin yasak olduğu ve Tatko Şirketi'nde vazife aldığım sıralarda, bir traktör fabrikasiyle temasta bulunmak üzere eşimle beraber San Francisco'ya çağırılmıştım. Gazeteler oraya vardığımı haber almışlar... Amerika'da tahsil görmüş, orada kitaplar neşretmiş eski bir gazeteci sıfatiyle benimle konuşmaya geldiler, bir kaç gazetede benim San Francisco'da olduğuma dair yazılar çıktı. Bunun üzerine otele esrarlı bir davet mektubu geldi. Şöyle diyordu: "San Francisco Deniz Üssü kumandanı, yılbaşı akşamını üs adasında bulunan evinde geçirmeye sizi eşinizle davet eder."

Oraya gittiğimiz zaman nikâhında şahitlik ettiğim Amerikalı dostum Bryant'i dört çocuğu ve eşi ile beraber karşımda bulmayayım mı? Meğer keskin zekâsı ve gayreti sayesinde on yılda rütbesi bir hayli yükselmiş, üs kumandanı olmuş. Eski günlerden tatlı tatlı bahsettik. Bryant emekliye ayrıldıktan sonra Amerikan Birleşmis Milletler Cemiyeti'nin Pasifik bölgesi başkanı oldu, ölümüne kadar devamlı surette mektuplaşmaya devam ettik.

Asquith konuşuyor Pera Palas Oteli'nde İngilizler'le ahbaplık ettikten bir iki gün sonra (20 Kasım'da) İngiltere Başvekili Asquith'in söylediği nutuk herşeyi belli etti. Asquith 1877 Rus Harbi'nden önce İngiliz Liberal Partisi adına Gladestone'un kurduğu Türk düşmanlığı gelenekle-

rini benimseyen ve canlandıran bir adamdı. Nutkunda şu sözler vardır: *Asırlardan beri ilk defa olarak, en gerici bir kuvvetin, yani Türk Avrupası'nın yok olmasının şahidi oluyoruz. Büyük hasta, can çekişirken, pişmanlık göstermek için fırsatlar bulmuş, fakat bunlardan faydalanamamıştır. Milletler ailesinin kötü bir kuvvetinin son günlerini geçirdiğine şahit oluyoruz. Bu hastanın mezarı üzerine ne yazılırsa yazılsın, ölümden sonra tekrar dirilmesi yolunda bir olay cereyan edemiyecektir.*

İstanbul'da Fransız diliyle akşamları çıkan *İstanbul* gazetesi, 22 Kasım sayısında buna dayanarak Türk milletine hakaretler yağdırmış, *Vakit* gazetesi, 23 Kasım sayısında Yeni Türk Nesli başlıklı bir yazı ile buna cevap vermiştir. Bu yazıda bir Amerikalı ile evlendikten sonra *Haremlik* adı altında İngilizce bir roman neşreden İstanbullu bir Rum kadının Türk milleti hakkında kullandığı hayranlık dolu düşüncelerden örnekler gösterilmiştir. Pierre Loti aynı tarihlerde *Echo de Paris* gazetesinde çıkan bir makale ile Türklerin varlık hakkını ateşli bir dille savunmuştur.

Hükümet'in devam eden aczi karşısında 25 Kasım tarihli *Vakit: Sayılı Dakikalarımız Gaspolunuyor" başlıklı bir yazıda şu lisanı kullanıyor: "Bu millet, yarınki mukadderatının böyle sayılı dakikalarda aciz ellerde kalmasına tahammül edemez. Şimdiye kadar intihar yolunda ne mümkünse yaptık. Şimdi olsun biraz hayat azmi ve arzusu göstermeye bakalım.*

Amerika ile işbirliği *Vakit* gazetesinin 30 Kasım ve 1 Aralık 1918 tarihli sayılarında çıkan ve "İstikbal Düşünceleri" başlığını taşıyan ilk makale ile Amerika ile işbirliği fikrini ortaya attım ve Mütareke yıllarında bu konu etrafında hayli yazı yazdım. 1945'de Demokrasi cereyanı başladıktan sonra tek partiye yaptığım hücumlara karşı tek parti muhiti "Amerikan Mandası taraftarlığı etti, istiklal prensibine karşı geldi" diye bana vakit vakit yaylım ateşi aç-

tı. Halbuki ben hiçbir zaman manda taraftarlığı etmedim, "Amerikan Mandası" isteyenlere karşı geldim. Yazılarımda ileri sürdüğüm esaslar şunlardı: "Devletin istiklâl haklarını hiçbir zaman tehlikeye koymamak, bir ecnebi murakabe ve himayesi manasını taşımamak üzere, ecnebi mütehassıslarını esaslı ıslahat davamızda işbirliğine çağırmak ve bunları bizim hakkımızda hiçbir fena emel ve ihtirası olmadığını daima belirtmiş olan Amerika'dan seçmek..." Bir müddet sonra toplanan Sivas Kongresi, Millî Misak içinde aynı kanaatı ifade etmiş, bir ecnebi milletin müzaheretini ve işbirliğini sağlamak lüzumunu ileri sürmüş, bununla Amerika'yı kasdetmiş, yalnız Amerika sözünü doğrudan doğruya kullanmamayı münasip görmüştü.

Wilson Prensipleri Cemiyeti 4 Aralıkta Halide Edip Adıvar'ın tesebbüsü ile kurulan ve ilk toplantısını Matbuat Cemiyeti binasında Yunus Nadi, Necmeddin Sadak dahil olduğu halde milli emellere hizmet eden bütün gazetecilerin iştirakiyle yapan 'Wilson Prensipleri Cemiyeti' 6 Aralık'da bir beyanname neşretti; Wilson prensiplerinin Türkiye ile ilgili olan on birinci maddesinin mütarekeye ve sulh müzakerelerine esas olması lazım geleceğini, bu maddenin başlıca silahımız diye hergün bütün gazetelere geçirilmesinin münasip olacağını ileri sürdü ve Türkiye'yi zamanın seviyesine ulaştırmak üzere Amerika'nın yardımıyla asgari 15 azami 25 yıllık bir terbiye ve irşad sistemi kurulmasına taraftar olduğunu ilan etti. Bu beyanname bütün galip devletlerin temsilcilerine bildirildi.

İngiliz ve Fransız mandalarına taraftar olanlar veya Wilson prensiplerinin beyannamesini her hangi bir sebeple yadırgayanlar 7 Aralık'dan başlayarak yaylım ateşi açtılar. Cemiyet'in cevabı şu oldu: *Biz Millet adına değil, kendi adımıza konuşuyoruz. Taraftar olmayanlar kendi düşüncelerini diledikleri yolda belirtmekte serbesttirler.*

Milli Kongre Mondros Mütarekesi'nden sonra, karanlık ihtimallerle dolu bir gelecek karşısında kendi aramızda çekişmeye devam ederken, ilk olarak göz doktoru Prof. Esat Paşa ortaya atıldı: "Yarın işgal kuvvetleri memleketimize gelecek, ağır imtihanlara tâbi olacağız. Tedbir lazımdır. Karşı tarafın karşısına dağınık bir halde değil, millî bir cephe halinde çıkmamız lazımdır," dedi. Bulduğu tedbir, mevcut cemiyet ve teşekküllerin temsilcilerinden mürekkep olarak, Milli Kongre adı altında bir cephe meydana getirmekti. Milli Kongre ilk toplantısını 29 Kasım'da Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin binasında yaptı. Buna katılan cemiyetler şunlardı: Hukuk, Tıb, Fen ve Edebiyat fakülteleri, Türk Ocağı, Üsküdar Türk Ocağı, Teceddüt Fırkası, Hürriyet-Perveran Avam Fırkası, Radikal Avam Fırkası, Himaye-i Etfal, Donanma Cemiyeti, Darülmuallimin Mezunları Cemiyeti, Galatasaraylılar Yurdu, Kabataş Lisesi Teavün Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Müdafaa-i Milliyye Cemiyeti, Matbuat Cemiyeti, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti.

Esat Paşa ve arkadaşları var kuvvetleriyle çalışıyorlar ve Mütareke devrinin ümitsizliği ve bozgunculuğu karşısında sağlam ve zinde bir millî hava yaratmaya çalışıyorlardı. Amerika ile işbirliği hakkında yazdığım yazılar dikkatlerini çekti. Bir gün beni, görüşümü aydınlatmak üzere umumi toplantılarına çağırdılar. Şiddetli bir tenkit ve itiraz sağnağı karşısında kaldım. Hepsine cevap verdim. Millî Kongre, ortaya attığım tezin doğru olduğuna karar verdi ve bunu benimseyerek kendi hedeflerine kattı.

Ahmed Rıza Bey'le Çürüksulu Mahmud Paşa tarafından Milli Kongre'ye benzer emellerle kurulan Milli Blok da aynı yolu tuttu ve İngiliz ve Fransız mandası fikirlerine karşı Amerika ile işbirliği prensibi etrafında bir fikir cereyanı yaratmaya koyuldu.

Ermeni meselesinin içyüzü

Mütareke'den sonra dış âlemle temasa geldiğimiz zaman şu acı gerçekle karşılaştık: Hakkımızda bir idam hükmü verilmiş ve harp zamanına ait propagandaların neticesi olarak bu hüküm, anlamadan, dinlemeden bütün medeni alemin umumi efkârı tarafından tasdik edilmişti. Objektif bir anlayışla yükselmek isteyen tek-tük sesler de boğuluyordu. Asquith'in yukarda geçen sözleri aleyhimizde bilhassa Ermeni meselesinden dolayı hüküm süren havanın çok acı bir ifadesiydi.

Ben Ermeni tehciri devrini yaşadım, bunun her safhasına yakından şahit oldum. Yale Üniversitesi tarafından Carnegie Vakfı hesabına neşredilen *Cihan Harbinin İktisadî ve İctimaî Tarihi* serisinde *Cihan Harbi'nde Türkiye* cildini yazmaya davet edildiğim zaman bu meseleyi dünyaya objektif olarak tanıtmaya çalışmayı vazife saydım. Kitap hakkında Amerika ve İngiltere'de neşredilen gazete ve dergi tenkitleri bunu başarabildiğim yolundadır. Yirminci Asır

Türkiyesi'ne ait hatıralarımı yazarken, Ermeni meselesinin üzerinde durmazsam ve bunu aydınlatmaya gayret etmezsem, hatıralarda bir boşluk kalmış olur.

Ermeniler'in sayısı Cihan Harbi'nin başında Türkiye'de kaç Ermeni vardı? Buna dair ileri sürülen tahminler bir milyon ile 2.300.000 arasındadır. Kafkas Coğrafya Cemiyeti'nin 1896'da yaptığı bir etüde göre Dünya yüzünde 2.900.000 Ermeni vardır. Bunun birbuçuk milyonu Türkiye'de, bir milyonu Rusya'da, 150 bini İran'da, 250 bini Amerika, Avrupa ve diğer yerlerdedir. Fransa'nın Van konsolosu Zarceski'nin 15 Nisan 1914'de neşrettiği bir etüde göre durum şöyledir: umumi yekûn 3.000.000, Türkiye'de 1.300.000, Rusya'da 1.100.000, İran'da 100.000, Amerika, Avrupa ve Mısır'da 500.000. *Encyclopeadia Britannica* Türkiye'nin dokuz Doğu vilayetinde 913.875 Ermeni yaşadığını ve bunların nüfusun yüzde on beşini teşkil ettiklerini yazıyor. 1907'de Türk nüfus siciline kayıtlı Ermeniler'in sayısı 980.000 idi. Meşrutiyet'ten evvel gayr-i Müslimler askerlikten istisna edildiği ve cemaat teşkilatı nüfus sicilinin doğruluğundan mesul tutulduğu için bu sayının gerçeğe yakın olması ihtimali kuvvetlidir.

Ermeniler, Ortodoks, Katolik ve Protestan diye üç gruba ayrılıyordu. Bu hal, mesuliyet duyacak ve iyi liderlik edecek bir kısım aydınların umumi kitleden ayrı düşmesine sebep oluyordu. En çok Rusya'dan biraz da İngiltere'den teşvik gören Ermeniler arasında 1325'den beri Türkiye'de Katolik Ermeniler bulunmakla beraber bunlar, ancak 1830'da Fransa'nın araya girmesiyle ayrı bir cemaat haline gelmişlerdir. Protestanlık hareketi 1831'de Amerikan misyonerleri vasıtasıyla başlamış, 1846'da Protestanlar Patrik tarafından aforoz edilmiş, ondan sonra Rusya ve Fransa'nın şiddetli muhalefetine rağmen İngiltere'nin ısrarı üzerine Ermeni Protestan Cemaatı meydana getirilmiştir.

Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ile en erken temasa gelen unsurunu teşkil ediyorlardı. Buna başlıca iki sebep vardı. Birincisi 1717'de Venedik'de St. Ghazaras Adası'nda Venedik hükümetinin yardımıyla kurulan manastırın bir nevi Ermeni akademisi vazifesini görmesi ve her ilim şubesi hakkında Ermenice eserler hazırlayarak Türkiye Ermenileri'ni uyandırmaya ve aydınlatmaya çalışmasıydı. Ermeniler için ikinci müstesna imkân, Amerika'dan gelen Batıcılık cereyanı ve Amerikan misyonerlerinin Ermeniler'e sağladığı tahsil görme fırsatlarıydı. Bu sayede Ermeniler Türk fikri ve iktisadi hayatında çok ileri roller elde etmişlerdir. 1820'de İkinci Mahmud ile Batılaşma ve Islahat cereyanı açılınca, Ermeniler, Türkiye ile dış âlem arasında başlıca temas vasıtası haline gelmişler; basında, edebiyatta, Türk müziğinde, maarifde, tiyatroda, mimarlıkta, tıbda, iktisadi ve içtimai hayatta bir hayli köşebaşı tutmuşlardır. Türk Islahat Devri onlara çok yakınlık göstermiş, şımarık evlât muamelesi etmiştir. 1844'de Patrikhane'nin kudret ve nüfuzuna karşı başlayan demokratik hareket 1862'de ileri bir safhaya varınca, Ermenilere İstanbul'da 140 kişilik bir Temsilciler Meclisi kurmak hak ve yetkisi verilmişti. Bunlar kilise ve cemaat işleri için icrai otoriteler kurmuşlar ve bunların çalışmasını adım adım kontrol altında tutmuşlardır.

Türk Islahat hareketi esnasında umumi olarak Türkler'le Ermeniler elele yürümüşler, Ermeniler'den daima "Sevgili kardeşlerimiz" ,"Sadık vatandaşlarımız" diye bahsedilmiştir. Bu hava içinde Ermeniler cemaat olarak ve fert olarak gelişmek için geniş imkânlar bulmuşlardır. Devlet memuru sınıfı içinde Ermeniler en yüksek katlara kadar varmışlardır. Balkan Harbi esnasında Devlet'in Hariciye Nâzırlığı Noradonkiyan Efendi isminde bir Ermeni'nin elinde bulunmuştur.

Ermeniler arasındaki başlıca milliyet ve ihtilal cereyanla-

rı Rusya'dan gelmiştir. Diğer taraftan Abdülhamid'in tahta geçişi, aradaki dostça işbirliğine son vermiş, bu işbirliği Meşrutiyet'ten sonra ancak kısa bir müddet ele alınmıştır.

İç düşmanlar Harp başlarken şu nokta biliniyordu: Kendi halinde ve doğdukları memlekete bağlı Ermeni vatandaşları ve bu arada dürüst devlet memurları bulunmakla beraber, his bakımından Ermeniler'in çoğu; Rusya ve İngiltere tarafına meylediyordu. Bunu kimse inkar etmiyordu. Ermeni ihtilal komitelerinin elinde geniş ölçüde silah ve bomba bulunduğu da münakaşa konusu değildir. Bu silah ve bombalar, Türkiye'nin düşmanlarının lehine ne dereceye kadar kullanılmıştır? Türkiye'nin tehcir tedbirlerini meşru' kılacak tarzda harekete geçmekte ne kadar ileri gidilmiştir? İtilaf propagandacıları fiilî bir teşebbüs olmadan tehcir ve imha hareketlerine girişildiğini iddia ediyorlar, Türk makamları ise Ermeni ihtilal çetelerinin Rus askerî kuvvetleriyle işbirliği ederek Türk cephesini arkadan vurduklarını, tehciri bir zaruret haline koyduklarını söylüyorlar. İttihad ve Terakki'nin 1916 kongresine bu meseleye dair verilen 1 Ekim 1916 tarihli İstanbul gazetelerinde aynen çıkan raporda şu iddialar vardır: *Seferberlik ilan edilir edilmez, Türk Ermenileri her taraftan hudutları aşarak, Rus ordusuna veya Rus Ermenileri'nin kurdukları çete teşkilatına katılmışlardır. Birbirine düşman muhtelif ihtilal komiteleri bir toplantı yaparak, muvakkat bir mütarekeye varmışlar, Türk cephesinin arkadan baltalama ve kıtal hareketlerine girişmeye, Doğu vilayetlerinde beraberce karışıklık çıkarmaya, Türk ordusundaki Ermeni askerleri silahlariyle beraber kaçmaya teşvik etmeye karar vermişlerdir. Kaçan Ermeni askerlerinden mürekkep çetelere Türk ordularının ulaşma ve ikmal yollarını kesmek vazifesi verilmiştir. Eçmiyazin'de bulunan Ermeni Katolikos'u Rus Çarı'nın bütün Ermeniler'in hamisi olduğunu ilan etmiştir. Katoli-*

kos'un gazetesi olan Ararat, Ağustos 1914'de neşrettiği bir beyannamede Rus ordularına can ve mallarıyla yardım etmenin bütün Ermeniler için bir vazife olduğunu söylüyor. Ordudan kaçma hadiseleri çoğalınca, hükümet ihtiyat tedbirleri almış, fakat Ermeniler'in kitle olarak, dış tahriklere uymayacakları ümidini muhafaza etmiştir. Halbuki, Rusya Türkiye'ye harp ilan eder etmez, Ermeniler Bayezıt'da hududu geçerek, köyleri yakmışlar, Türkler'e karşı fiili bir saldırış hareketine başlamışlar, Van ile Bitlis arasındaki köprüleri ve telgraf hatlarını yok etmişler; Türk kollarını pusuya düşürmüşler, Türkiye'ye karşı kıyasıya ve topyekûn harbe girmişlerdir. Şubat'ta Zeytin kasabasını işgal ederek bütün Müslüman ailelerini yoketmişlerdir. 20 Nisan'da 2500 Ermeni çetecisi Van şehrine baskın yaparak, orada muvakkat bir Ermeni hükûmeti kurmuşlardır. 12 Nisan'da binlerce silahlı Ermeni asker kaçağı Diyarbakır civarında karışıklıklar çıkarmıştır. Sivas civarında otuz bin kadar Ermeni asker kaçağı, Türk birliklerini arkadan vurmak üzere teşkilat kurmuşlardır. 12 Haziran'da Karahisar'ın Ermenileri isyan çıkarmışlar ve oranın Müslümanlarını öldürmüşlerdir.

Amerika sefareti müsteşarı Lewis Einstein diyor ki : "Ermeniler, hislerinin İtilaf devletlerinin tarafında olduğunu gizlememişlerdir. Küçük bir azlık Rusya lehine ihtilaf hareketlerine girişmiştir. Fakat cezayı, masum olan çoğunluk çekmiştir."

Türkiye'nin harpteki rolü hakkında bir eser yazmış olan Fransız Binbaşısı Larcher şöyle diyor : "1914 Kasım ayında Rusya hükümeti bir beyanname neşrederek Türkiye Ermenileri'ni silaha sarılmaya ve Türkler'e karşı ayaklanmaya çağırmıştır. Ermeni Katolikos'u bu daveti desteklemiştir. 1914 Aralık ayından başlayarak, Erzurum civarındaki Türk Ermenileri hududu geçmişler ve Rus Ermenileri'nin çetelerine gönüllü olarak yazılmışlardır. Başka yerlerde de aynı nevi hareketler bunu takip etmiştir. Çeteler her tarafta

Türk taşıt kollarına ve zayıf buldukları askerî birliklere hücum etmişlerdir. Van Ermeniler'i Türk ordusuna kaç asker vereceklerine dair pazarlığa girişmişlerdir. İlk önce 3000 sayısı üzerinde anlaşmaya varılmış iken, sonradan bunu 400'e indirmişler; ardından Van şehrini bir kaleye çevirerek, bir ay dayanmışlardır. Bu gaileyi ortadan kaldırmak için cepheden bir batarya ayırmak lazım gelmiştir."

Hadiseler sırasında Doğu vilayetlerinde bulunan, fakat tehcir tedbirlerinin yürütülüş tarzını beğenmeyen valiler ve memurlar arasında *Cihan Harbi'nde Türkiye* adlı eserimi yazarken, giriştiğim incelemeye göre, hadiseler şu şekilde cereyan etmiştir:

1914 Aralık ayında Türk Doğu ordularının toplanma sahası olan Pasinler ovası, Rus üniformasını taşıyan Ermeni gönüllü birliklerinin istilasına uğramıştır. Alaylardan birinin kumanda mevkiinde Türk Mebusan Meclisi'nde Erzurum milletvekili olan Pastırmacıyan bulunuyordu. Yüzde on veya on ikisini teşkil eden mahallî Ermenilerin de yardımıyla 140.000 kişiden ibaret olan Türk ve Kürt halkın arasında on sekiz gün devam eden bir imha ve kıtal hareketine girişilmiş, ancak yüzde onu kaçabilmiş, bunların pek azı da Soğanlı dağlarını aşabilmiştir.

Bunun üzerine Doğu vilayetlerinde Ermeniler'le bir harp durumu başgöstermiştir.1915 Nisan'ında döğüşler, umumi bir şekil almıştır. 20 Nisan'da Van şehrinin Ermeni halkı, Rusya'dan gelen Ermeniler'le elele vererek, muvakkat bir Ermeni hükümeti kurmuşlardır.

Rusya ile döğüşmek zorunda bulunan Türk kuvvetlerinin tam arkasında beş, altı yüz bin silahlı Ermeni'den mürekkep bir düşman kuvvet bulunması ciddi bir tehlikeydi, tedbir almak lazımdı. Bu tedbire resmi surette 11 Haziran 1915'de başvuruldu; gayr-ı Müslim halkı ordunun arkasına ve ikmal hatlarına düşen bölgeden uzaklaştırmak üzere ordu kumandanlıklarına salahiyet verildi. Fakat tedbir bü-

tün Hıristiyanlar hakkında değil, ancak Ortodoks Ermeniler hakkında yürütüldü. Katolik Ermeniler ve Karadeniz sahillerindeki Rumlar istisna edildi.

İtidal ve taşkınlık Harp halinde bulunan bir memleketin tedbir almaması imkânsızdı. Yalnız bu tedbirler ölçülü olmalı, askeri zaruretin dışına çıkmamalı idi. Ermeni çeteleri tarafından yapılan tecavüzler, mesul bir hükümete suçsuz vatandaşlar üzerinde misliyle karşılık gösterme hakkını da veremezdi.

Tedbirleri yürütme bakımından o zaman düşman alemi bize toptan çok kötü numaralar vermiştir. Halbuki, Türkiye birbiriyle tezat halinde iki türlü imtihan geçirmiştir. Harbin yarattığı heyecana ve Ermeni çeteleri tarafından yapılan tahriklerin yol açtığı coşkunluğa rağmen, Batı vilayetlerinin vali ve mutasarrıfları hemen hemen toptan olarak, hükümet'in tehcir hakkındaki emrini kendi bölgelerine tatbik etmeye karşı gelmişler, kanuni mesuliyeti kavramak ve insanlık hislerine uymak bakımından çok parlak bir mukavemet göstermişlerdir. Harp yıllarında kendi kanaat ve mesuliyetinin icabını yapmak cesaretini başından sonuna kadar gösteren İzmir valisi Rahmi Bey bir tek Ermeni'yi yerinden oynatmamıştır. Bir hayli vali, mutasarrıf da aynı yolu tutmuştur.

Sürgün yeri olarak Kütahya'ya gittiğim zaman tehcir zamanında orada mutasarrıf olan şair Faik Ali Bey'in tehcir emrini kağıt üzerinde bıraktığını ve Kütahya Ermenileri'nin tam bir huzur içinde yaşamaya davet edildiklerini gördüm. Tehcir emrinin en haşin bir surette yürütüldüğü yerlerde bile halk, komşuları, dostları, ortakları olan Ermeniler'i, ihtisas ve sanatlarına ihtiyaç duyduklarını evlerinde saklamışlar ve tehcirden korumuşlardır. Bunun delili, Doğu vilayetlerinin bir çok yerlerinde eskiden kalma Ermeni gruplarının mevcut olması ve bunların meslek ve sanatlarına devam etmeleridir.

Tehcirde taşkınlıklar Mutedillerin bu kadar güzel imtihan geçirmelerine rağmen, Doğu vilayetlerindeki tehcirlerin yürütülmesi umumi olarak, hiçbir zabt ve rabt altında kalmamış, ferdi surette hiçbir suçu olmayan binlerce insan ağır tecavüz ve işkencelere maruz kalmıştır.

Bunun bir sebebi, harbin yarattığı zorlukların tesiri ve umumi merkezin bazı üyelerinin telkini altında müşterek mesuliyet fikrinin kabul edilmesi ve ihtilalciler orduyu arkadan tehdit ederlerse, bütün Ortodoks cemaatinden bunun hesabının sorulacağının İstanbul'da apacık Ermeni Ortodoks cemaatına bildirilmesidir. Tehcir işi yürürlüğe geçince, askeri icapların ölçüleri bir tarafa bırakılmış, türlü his, ihtiras ve menfaatler ortalığa hakim olmuştur.

Resmi bakımdan da tehcir çok sert yürütülmüştür. Evlerini ve mallarını terketmeye davet edilen Ermeniler'e yanlarına en lüzumlu eşyayı almaları için bir, nihayet iki gün mühlet verilmiştir. Tehcir edilenlerin çoğu, soğuk dağlık araziden sıcak çöllere doğru, beraberlerinde pek az su ve yiyecek olduğu halde sevkedilmişlerdir. Bu haller bile yok edici tesirler yaratmaya yeterdi.

Kafileler şehirlerden uzaklaşınca, bunların mal, can ve ırzının korunması için hiçbir tedbir alınmamış; Ermeni ihtilalcilerinden ve yaptıkları kıtallerden canı yananların intikam gayretine düşmeleri, takım takım yağmacıların bu fırsatı kaçırmak istememeleri yüzünden feci taşkınlıklar olmuştur. Harp yıllarında yolları, vasıtaları olmayan bir memlekette kadın ve çocuklarıyla beraber felakete uğrayan kafileleri bekleyen tabiî akibet bir intikam gayreti ve yağma hırsı yüzünden kat kat kötüleşmekle beraber Teşkilât-ı Mahsûsa adını taşıyan çeteler, doğrudan doğruya bir imha hedefinin arkasından koşmuşlardır. İttihad ve Terakki umumi merkezi azasından bulunan, kendi ölçüleriyle çok hararetli bir vatansever olan ve Teşkilât-ı Mahsûsa'ya liderlik eden Dr. Bahaettin Şakir şöyle düşünmüştür: "Ermeni-

lerin kesif bir halde Rus hududu civarında yaşamalarının memleketimin bekası bakımından büyük bir tehlike olduğu anlaşılmıştır. Tehlikeyi ortadan kaldırmak için ne mümkünse yapmak, milli selametin icabıdır.

Bu yolu tutmak, belki de millî ve insanî kanunlara karşı gelmek demektir. Bunun vebalini canımla ödemeye hazırım. Hedefe varsam da, varmasam da beni ayıplayanlar çok olacaktır. Bunu biliyorum, fakat pek uzak bir istikbalde benim memlekete hizmet için kendimi feda ettiğimi anlayanlar da çıkacaktır." Dr. Bahaettin Şakir, gerçek olarak Teşkilât-ı Mahsûsa hareketini ağır surette ödemiş, bir Ermeni ihtilalcisinin kurşunuyla Almanya'da can vermiştir.

Kanuni cephe Merkezi hükümet kanun çerçevesinde görünmek için elinden geleni yapmıştır. Tehcir emri, harbin icapları dolayısiyle hazırlanan hususi bir kanunun çerçevesinde verilmiştir. Tehcir edilenlerin terk ettikleri mallar diğer bir kanuna göre muamele görmüştür.

Hükümet, bu tip taşkınlıkları resmi olarak hiçbir zaman hoş görmemiş, Devlet merkezi olan İstanbul'dan belli başlı ihtilalcilerden başka kimse tehcir edilmemiştir. Daha harp yıllarında Hükümet, tehcir işinde utanç verici gelişmeler olduğunu acı acı itiraf etmiştir. Düşman memleketlerde bir taraftan Ermeni meselelerinden dolayı devam eden şiddetli bir propagandanın tesiri, diğer taraftan memleketin içinde tehcirdeki taşkınlıkları ayıplayanların baskısı altında 1917'de İçişleri ve Adliye müfettişlerinden mürekkep bir tahkikat komisyonu meydana getirilmiş, hamamın namusunu korumak kabilinden bir, iki kişi hafif suçlar dolayısiyle ceza görmüş, fakat nüfuzlu adamların himayesi altında bulunan büyük suçlulara dokunmaya kimsenin eli varmamıştır.

Karşılıklı katliamlar Batı aleminde umumi olarak hüküm süren kanaata göre, Ermeni tehcirlerinden can veren-

lerin sayısı altı yüz bindir. Bu rakkamı kontrol etmek güçtür. Çünkü ne tehcirden evvel Türkiye'de yaşayan Ermenilerin sayısı ne de, İstiklal Harbi esnasında ve ondan sonra kaçanlarınki belli değildir. 1920'de Fransızlar, bu mesele hakkında bir anket yapmışlar ve şu neticeye varmışlardır: "Türk halkı ve askerleri tehcirler esnasında dürüst davranmışlardır. Kürt aşiretlerinin saldırışları, hastalık, açlık, yol takatsizliği yüzünden yok olanların sayısı yarım milyondur" Türk tahminleri bu sayıyı iki yüz bin ile üç yüz bin arasında diye gösteriyor. İleri sürülen düşünce şudur: "Yalnız zengin bölgelerden gelen kafileler yağmacıların hücumuna uğramışlardır. Doğrudan doğruya kıtale uğrayanların sayısı altı-yedi bini geçmez. Zayiatın büyük sebebi yol yorgunluğu, açlık ve hastalıktır."

Rus ihtilalinden sonra kıtallerin bir üçüncü perdesi olmuş, Batı âlemi buna hiç ilgi göstermemiş, Anadolu'nun Ruslar tarafından işgali sırasında Ermeni çetelerinin yaptıkları kıtallere baş bile çevrilmemiştir.

Erzurum'un 27 Şubat 1918'de Türkler tarafından geri alınmasına kadar orada Rus Topçu Kumandanı sıfatıyla bulunan Yarbay Twerdo Khelebof *Harp Hatıraları* adlı eserinin üçüncü ve dördüncü sayfalarında diyor ki: *1916'da Erzurum Rus işgali altında bulunurken, Birinci Kolordu kumandanı General Kalivine, bir tek Ermeni'nin Erzurum'a sokulmasına ve içlerinde Ermeni bulunan birliklerin o tarafa gönderilmesine meydan bırakmamıştır. Rus ihtilalinden sonra birdenbire herşey değişmiş, Ermeni çeteleri Erzurum'u işgal ederek, şehri yağma etmişler, halkı imha teşebbüsünde bulunmuşlar ve her türlü taşkınlıklara girişmişlerdir.*

Rus alaylarının resmi kayıtlarında ve Rus subaylarının hatıra defterinde bunu teyit edecek malümat vardır.

Ermeniler tarafından Rus ihtilalinden sonra öldürülen Türkler'in sayısı hakkında türlü rivayetler vardır. Bahriye nazırı Cemal Paşa hatıralarında (İstanbul 1335, İkinci Kı-

sım, s.236-283.) şöyle diyor: Te*hcir hareketinde Batı propagandasının iddia ettiği gibi Türkiye'deki birbuçuk milyon Ermeni'den altı yüz bin kişinin can verdiğini bir an için kabul edelim. Şunu unutmamak lazımdır ki, Rus İhtilali esnasında Ermeni'ler tarafından imha edilen Türkler birbuçuk milyondan fazladır.*

Bu iddiada epeyce mübalağa vardır. O sıralarda Doğu vilayetlerinde bulunan bütün Türk halkının sayısı birbuçuk milyondan fazla değildir. Bunlardan bir milyonu Rus kuvvetleri yaklaşırken onlardan ziyade Ermeni çetelerinden kaçmışlar ve Türk ordusunun peşinden gelmişlerdir. Bu kafilelerin yollarda verdigi zayiat dışında Ermeni çetelerinin Rus ihtilali esnasında kırk bin Türkü öldürdükleri tahmin edilebilir.

Bu kıtaller hakkında Türk Hükümeti 1917 ve 1918'de geniş propaganda yayınları yapmıştır. Ermeni tehcirlerini ayıplayan birçok insan, bu propagandaların tesiri altında görüşlerini değiştirmişler, Ermeniler'e karşı feveran hisleri uyanmaya başlamıştır.

İstanbul gazeteleri bu feveranın yeni esef verici hadiselere yol açmasını ve bilhassa İstanbul'da taşkınlıklar baş göstermesini önlemek maksadıyla sistemli yayınlar yapmışlar ve uzak yerlerde çoğu Rusya'dan gelen Ermeni çetelerinin yaptıklarından İstanbul'da yaşayan Ermeniler'in mesul tutulamayacağını ileri sürmüşlerdir.

1918 Haziran ve Temmuz'unda Kafkasya'daki yeni Ermeni Cumhuriyeti ile yapılan sulh müzakereleri ve Ermeni cumhurbaşkanı ve başvekilinin İstanbul'u ziyareti Türklerle Ermeniler arasında bir dostluk havası yaratmış, eskiden olup biten hadiselerin mesuliyeti, Rusya'ya, İngiltere'ye, Abdülhamid'e ve ihtilalci Ermeni çetelerine yükletilmiş, Türkler'le Ermeniler bundan sonra ahenkli bir dostluk içinde yaşayacaklarına dair nutuklar söylenmiş, yazılar yazılmıştır. Bu arada ben de Ermeni cumhurbaşkanından

ürkçe: "Eski dost düşman olmaz" cümlesi ile başlayan
ok samimi bir Fransızca mektup aldım. İşgal yıllarında es-
i kinler düşman devletler tarafından tahrik edildiği zaman
endimi tutamadım, bu mektubun tercümesini bir vesile
e *Vakit*'e geçirdim. Ermeni Hükümeti zor bir mevkide
aldı, ne diyeceğini bilemedi.

Karanlık devir

Hükümet'in arkasındaki meşum kuvvetler ve bu arada İngiliz ajanları, Mustafa Kemal Paşa'nın haklı ikazlarına rağmen, Meclis'i feshetmeği akıllarına koymuşlardı. Fesih kararının Meclis'in 21 Aralık toplantısında okunacağını duyunca bu tarihî hadisenin şahidi olmak fırsatını kaçırmak istemedim. Meclis'e gittim. Celse açıldıktan sonra Dahiliye Nâzırı Mustafa Arif Bey kürsüye çıktı. Fesih kararını okudu. Meclis'te itirazlar oldu, böyle tehlikeli bir zamanda memleketin Parlemento gibi bir destekten mahrum bırakılmasının gaflet olacağı belirtildi. Bir daha Osmanlı İmparatorluğu ölçüsünde bir seçimin yapılamayacağı da hatıra getirildi. Bu çırpınmaların faydası yoktu, kararlar verilmiş, zarlar atılmıştı.

Memleketi sevk ve idare imkânını ellerinde tutanların şuursuzluğu, memleketin selameti hakkındaki ilgisizliği fesih kararıyla tamamiyle ortaya çıkıyordu. Bunun acısını celse esnasında derinden derine duydum. O sıralarda sık sık

görüştüğüm eski Sultani [Galatasaray] müdürü, eski Maarif nâzırı, tarihçi Abdurrahman Şeref Bey, şu sözleri tekrar eder dururdu: "Allah bir köyü harap etmeye niyet ederse, ilk önce orasını idare edenlerin aklını alır." Fesih sırasında Meclis'te gördüğüm manzara, bütün bir memlekette Abdurrahman Şeref Bey'in sözüne zemin hazırlandığı yolunda bir düşünceye yol açıyordu.

Değirmenciler rezaleti Yalnız gaflet ve şuursuzluk mu? O sırada çıkan bir değirmen rezaleti, aşağılık menfaatlerin de hükümet işlerinde esaslı bir rolü olduğunu meydana koydu. Hükümet'in bir kısım değirmencilerle yaptığı bir mukavele, İstanbul halkının sırtından bir takım kabine üyelerinin ve onların arkasındaki bir şebekenin korkunç vurgunlara giriştiklerini belli ediyordu. Yukarda da bahsettiğim gibi eski İaşe Nâzırı ve Kızılay'ın eski teşkilatçısı sıfatiyle bu işleri pek iyi bilen Dr. Celâl Muhtar, bana bu rezaletin içyüzü hakkında günü gününe malümat yetiştiriyor ve beni esaslı bir mücadele açmaya teşvik ediyordu.

Elimde bu kadar sağlam malzeme varken, mücadele fırsatını kaçırır mıyım? "Harman Sonu Dervişlerin" başlıklı bir yazı ile ateş açtım, kesif hücumlarla buna devam ettim. Hem başyazı sütununu hergün buna ayırıyordum, hem de diğer sütunlarda dalaverenin içyüzü hakkında gayet esaslı bilgi ve resimler çıkıyordu.

Meşum menfaat cephesi boş durmuyordu. O zamanki usullere göre gazetenin kapanması için sık sık kararlar çıkıyordu. Fakat biz ihtiyatlı davranmıştık. "Evkat", "Muvakkit", "Mütevakkit" diye *Vakit* kelimesinin harflerini içine alan bir takım gazete adlarının ruhsatlarını seri halinde önceden almıştık. Bir gazete kapanınca, bir gün fasıla olmadan başka adlı bir *Vakit* gazetesi okuyucuların eline geçiyordu. Bu neşriyatın baskısı altında bir tahkikat komisyonu kuruldu.

Değirmen işinde yolsuzluklar bulunduğu Maliye, Nafia ve Evkaf nâzırlarının bu işte parmağı olduğu meydana çıktı. Komisyonun raporunda şu neticeye varılıyordu: "Hazine ve vatandaşların menfaatlerinin bu değirmen işinde çiğnenmesi, yüzde kırk dört nisbetindedir. Halbuki, mecellenin prensiplerine göre yüzde ondan fazla bir aldanma payına müsamaha edilmemesi lazım gelir."

Bu arada Tevfik Paşa Kabinesi istifasını verince, "Her şey düzelecek, hak yerini bulacak" diye bir an ümide düştük. Birde ne görelim. Yine Tevfik Paşa tarafından kurulan yeni Kabine'de yolsuzluğu yapan Maliye, Nafia, Evkaf nâzırları olduğu gibi duruyor, fakat Dahiliye Nâzırı ve İaşe Nâzırı gibi yolsuzluğa karşı gelenler, yeni Kabine'ye alınmıyor.

Hızımı alamamıştım. Meclis'in feshi ve sansür konulması üzerine 23 Aralık'da çıkan bir başyazımda şu lisanı kullandım: "Meclis'in feshi suretiyle tutulan yolun nereye varacağı kolayca tahmin edilebilir. Susturma ve şiddet sahasında gizli nüfuzların tesiriyle her gün karanlığa doğru yeni yeni adımlar atılacaktır. Elde edilecek neticeler geçicidir. İttihad ve Terakki'nin taşkın tahakkümü bile bir gün aleyhine dönmüştür. Her şiddet mutlaka karşı bir şiddet yaratır. Bugünkü şartlar altında bizim ihtiyacımız, ihtiras ve gaflet değil, akıl, tedbir ve basirettir. Bu âciz hükûmet çekilmeli, yerine millî manfaati düşünecek, ona göre iş görecek bir hükûmet gelmelidir."

Bu aralık Ermeni meselesinden dolayı aranan valilerden Dr. Reşid'in kaçıp gizlenmesi mesele oldu. Ortalık bir kat daha karıştı. Parti hisleri yeniden kabardı. Buna karşı Ahmed Rıza Bey'in teşebbüsü ve Hürriyet-Perveran Avam Fırkası reisi Fethi Bey'in davetiyle Hürriyet ve İtilaf Partisi binasında bir toplantı yapıldı, itidalli sözler söylendi. İfratı temsil eden, Türkiye halkının büyük çoğunluğunun İttihadçı olduğunu, bunların burunlarının kırılması lazım gel-

diğini söyleyen Ali Kemal, bu itidal hareketine ağır küfürlerle hücumda bulundu.

Millî bir cephe kurulması gayretiyle ben de bir aralık Ali Kemal'le hoş geçinmeye çalıştım. Defalarla dostça karşılaştık. "Benim yazdıklarımdaki şiddete bakmayın. Tal'at ve Enver gibi en büyük düşmanlarım, karşıma çıksa, nezaketle ellerini sıkarım," derdi. 1916'da ben *Sabah* gazetesinin başyazarlığında bulunurken, sık sık matbaaya uğrar, yazdığım tenkit dolu yazılar hakkında takdirlerini belirtirdi. 1918 ve 1919'da kendisi bu gazetenin başına geçtiği zaman, bana yaptığı hücumlar, "Finolar" adını takdığı *Akşam* gazetesi yazarlarına yaptığı saldırışlar derecesinde şiddetli değildi. Hatta bir gün beni evindeki bir davete çağırdı, fakat ertesi gün "Davetin geri kaldığını" bildiren bir tezkere ile bundan vazgeçtiğini belirtti. Ondan sonra hiç karşılaşmadık. Fakat garibi şudur ki: Anadolu'nun zaferinden sonra Tokatlıyan'ın altındaki berber dükkânından milliyetçi bir grup tarafından İzmit'e kaçırılıp orada halk tarafından linç edildiği zaman mezarının yeri bir müddet belli olmadı. Nihayet bu yer keşfolununca, "Ali Kemal'in mezarı olamaz, cesedi ailesine teslim edilemez," diye neşriyat başladı. Ben bunlara karşı geldim ve ailenin hakkını ısrarla savundum. Neticede de Ali Kemal bir mezara sahip oldu. Edebi meziyetleri inkâr kabul etmeyen bu insanın, millî davaya inanmamak ve buna karşı gelmek bakımından günahları büyüktür. Fakat son derece vatansever, meziyetli, yüksek seciyeli bir evlat yetiştirmesi sayesinde bu günahların kefareti ödenmiştir.

Tevkifler başlıyor 31 Kasım 1918'de 150 kadar İttihadçı'nın evleri dehşet yaratacak bir hava içinde abluka edilmiş, tevkifler başlamıştı. Halk arasında dolaşan bir rivayete göre bunlar 1500, 2000 kişilik bir listenin başında olan kimselerdi: Dahiliye Nâzırı İzzet Bey gazetelere şu

beyanatı vermişti: "30, 32 kişinin tevkifine Kabine siyasî bakımdan karar vermiştir. Bazı askerleri de Harbiye Nezareti muhafaza altına almıştır."

Amiral Bristol Şubat'ın ilk günlerinde Amiral Marc Bristol adlı bir Amerikan denizcisinin Amerikan fevkalade komiseri sıfatiyle İstanbul'a gelmesi, iç gürültüler arasında dikkati çekmemişti. Fakat Bristol, daha ilk günden başlayarak, Türk milli cephesinin sıkı bir müttefiki sıfatiyle mühim roller oynamış, işgal kuvvetlerinin kötü tutumuna her adımda karşı gelmiştir. İlk sözleri şu olmuştur: "Hiçbir dinin mensuplarını diğerinden ayrı ve yakın tutmayacağız. Dürüstlük ve adalet yolundan ayrılmayacağız." Bristol, bu sözünü 1927'de Türkiye'den ayrılarak Çin'de bir vazifeye geçirileceği zamana kadar daima tutmuş; emekliye ayrıldıktan sonra da Washington'da ikinci bir Türk elçisi imiş gibi Türk hak ve menfaatlerine bekçilik etmiştir. Günün birinde İstiklal Harbi devrindeki dostlarımızı hatırlamaya sıra gelince, Amiral Bristol'un bir heykelini dikmek ihtiyacı elbette duyulacaktır. Bristol olmasaydı Yunanlılar'ın İzmir'de yaptıkları zulümler hakkındaki meşhur rapor hazırlanamaz ve neşredilemezdi. İngiliz, Fransız ve İtalyan generalleri ancak Tahkikat Komisyonu'nun başkanı Amiral Bristol'un tesiri altında raporu imzalamışlardır.

Şubat'ın ortasında Sulh ve Selâmet Partisi adına İsmail Suphi Soysallıoğlu'nun başkanlığında bir heyet Sadrâzam'ı ziyaret etti. Ellerinde bir liste vardı. "Kabine'de buna göre değişiklikler yapın veya çekilin" dediler. "Vakit", 20 Şubat'ta: "Parti Hükümeti Değil, Milli Çalışma Hükümeti" başlıklı bir yazı ile bu teşebbüsü destekledi.

21 Şubat'ta *İleri* gazetesi, Ali Kemal'in Abdülhamid'e verdiği jurnalleri neşretti. Ali Kemal'in Paris'de ve Mısır'da hürriyet hareketi ile beraber görünerek, uzun zaman oynadığı iki yüzlü rolü, jurnaller tevil kabul etmeyecek surette

açığa vuruyordu. Ali Kemal bocaladı, fakat aklını başına almadı. Kendini bekleyen acı akibete kadar gaflet içinde kaldı.

25 Şubat 1919'da Ahmed Rıza Bey'in *Milli Blok* kurmak teşebbüsü Âyan'da münakaşa konusu oldu. Lehte ve aleyhte konuşanlar çıktı. Ben hemen her gün Ahmed Rıza Bey ve arkadaşlarıyla beraber bulunuyor, Milli Blok'u, Milli Kongre ile paralel olarak Milli Cephe'nin dayanağı haline koymaya çalışıyordum. Milli Blok'a girenler arasında Ahmed Rıza Bey'den başka İzzet Paşa, Çürüksulu Mahmud Paşa, Ferik Rıza Paşa, Osman Nizami Paşa, Cevat Paşa, eski Nafia Nâzırı Ziya Paşa, Çürüksulu Ahmed Paşa, Âyandan Abdurrahman Şeref Bey, eski sefir Nabi Bey, Dr. Celâl Muhtar Bey, eski Dahiliye nazırı Mustafa Arif Bey, eski Mabeyin başkâtibi Cevat Bey, "Deli" lâkabiyle meşhur eski valilerden Hamid Bey, İngiltere'de yerleşmiş bir iş adamı olan ve Mütareke'de çok faydalı vatanî roller oynayan Reşit Sadi Bey, vali Cevat Bey, Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bey, Celâleddin Arif Bey, eski vali ve Ziraat nazırı Celâl Bey, gazeteci Mahmud Sadık Bey vardı. 8 Mart'da Millî Blok, Hükûmet'e muhalif değil, kendi programına taraftar olduğu hakkında bir beyanname neşretti .

İttihatçılar'la beraber tevkif ediliyorum

10 Mart 1919 sabahı her günkü gibi *Vakit* matbaasında odamda oturuyordum. Abus suratlı bir adam içeri girdi. "Polis Müdürü Bey sizi görmek istiyor" dedi. Gazetecilik hayatımın çok meraklı ve hoş bir macerasını geçireceğimin farkında olmayarak, onunla beraber Polis Müdürlüğü'ne yürüdüm. En yukarı kata çıktık. Orada abus adam, silah taşıyıp taşımadığımı anlamak için üstümü başımı yokladı. Sonra beni boş bir hücreye soktu. Kapısını üstüme kapadı. Neye uğradığımı anlamadım. Fakat başında Padişah Altıncı Mehmed [Vahdettin] bulunan düşman kuvvetleri karşı-

sında her an her şeyi beklediğim ve her maceraya hazır olduğum için hiç sarsılmadım. İlk işim, ne kadar uzayacağını bilmediğim bir zaman için yaşama yerim olacak hücreyi keşfetmek oldu. Tepedeki pencereden ışık alıyordu. İçinde bir karyola, bir küçük masa, bir iskemle vardı. Uzunluğu ikibuçuk, genişliği birbuçuk metreyi geçmiyordu. Burada zaman nasıl geçebilirdi?. Bunu hesapladım. Hücremde sayısız defalar aşağı, yukarı dolaşabilirdim. Yatağın üzerine uzanarak, jimnastik hareketlerine girişmek mümkündü. Okuyacak hiçbir şeyim olmadığı için vakit geçirmeye yarasın diye eski hatıralarımı düşünmekten başka bir çare bulamıyordum. Bana öyle geliyordu ki bu odada uzun bir zaman kimse ile temas etmeyerek kalacaktım. Kaderimi hükümleri altında tutanların zaman zaman verecekleri yemekleri yiyecektim. Niçin tutulduğumu, ne olacağımı söylerlerse bunu öğrenecektim. Tam bir sükûn ve tevekkül içinde bekliyordum. Bu garip durumun uzun uzadıya devam edeceğine göre ayarlı idim.

Bu sebeple kısa bir zaman sonra hücremin kapısına bir anahtar sokulması ve kapının ardına kadar açılması benim için bir sürpriz oldu. Karşımda kim olduğunu bildiğim Polis Müdürü Albay Halil Bey duruyordu. Bana dedi ki:

"Benim vazife zamanımda buraya getirilmenize üzüldüm, bunu önlemeye çalıştım, elimden gelmedi. Bu sabah tevkif edilen İttihadçılar'la aynı gün tevkif edilmeniz bir tesadüf eseridir. Sizin onlarla hiçbir alakanız yoktur. *İleri* başyazarı Celâl Nuri Bey'le beraber bir, iki gün sonra Merkez Kumandanlığı'na gideceksiniz; belki bir sürgüne yollanacaksınız, benimle olan konuşmanızdan ve ayrı bir muameleye tâbi tutulacağınızdan kendilerine bahsetmeyiniz."

Duyduğum bu sözler üzerine gazeteci sıfatiyle sevinçten deliye döndüm. Demek ki eski nâzırlar heyeti, umumi merkez üyeleri, büyük memurlar dahil olduğu halde yapılacağı söylenen tevkifler o sabah yapılmıştı. Bana da bu hadisenin

içyüzünün tek seyircisi sıfatıyle araya karışmak imkânı verilmişti. Celâl Nuri'nin de bir sürgün adayı sıfatıyle benimle beraber bulunduğunu Polis Müdürü Halil Bey söylemişti, fakat Celâl Nuri bir kitap yazarı idi. Benim gibi bir maceranın keyfine varacak, bundan faydalanacak bir gazeteci değildi. Ben artık hapsedilmenin acısını duymaktan uzaktım. Elime düşen yaman atlatma fırsatının keyfi içinde idim. Tevkiflerin yapıldığı sırada tutulanların arasına karışmak bütün bir devrin kudret sahiplerinin hesap dakikasındaki davranışlarını yakından görmek ve yazmak için neler vermezdim?

Biraz sonra Halil Bey'in dediği gibi kapılar açıldı, kafilelerle insan koridorlara döküldü. İyi hatırlıyorum. İlk karşıma çıkan Adliye Nâzırı İbrahim Bey idi.

"Senin bizim aramızda işin ne?" diye hayretle haykırdı.

Bu sözlere daha nice ağızdan muhatap oldum ve şu cevabı verdim:

"Bir gazetecilik hüneri... Aranıza karışmanın ve herşeyin içyüzünü görmenin ve yazmanın bir kolayını buldum."

Polis Müdürlüğü'nün üst katındaki açık teras kısa bir zamanda bir piyasa yeri haline geldi. Tal'at, Enver, Cemal, Dr. Bahaettin Şakir ve Dr. Nâzım hariç olmak üzere, bütün harp devrini temsil eden adamlar, eski sadrâzam Said Halim Paşa'sıyla Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'siyle orada idi. Vekiller heyeti kararıyla mevkuflarla ihtilat yasaktı. Bununla beraber yüksek makamlardan izin alabilen imtiyazlı ziyaretçiler akın ediyordu. Bu arada Mustafa Kemal Paşa da geldi. Mevkuflar arasındaki tanıdıklarıyla ve bilhassa Fethi Bey'le uzun zaman görüştü. Evlerden güzel yemekler geliyor, herkes birbirine ikram ediyordu. Okuyacak şey de boldu. Odaların taksiminde ben, Dahiliye hukuk müşaviri ve ahbabım Osman Bey'le beraber terasa nâzır iki pencereli bir odaya düştüm. Osman Bey'in oğlu, İş Bankası müfettişlerinden Semih'in kısa pantalonlu bir çocuk olarak babasını görmeye geldiğini hatırlıyorum.

Bütün bir devrin muhasebesine şahit oluyordum. Bir aralık harp kabinelerinin belli başlı üyeleri bir odaya kapandılar, "Vekiller Heyeti toplanacak, durumu görüşecek" denildi. Toplantı oldu, Dahiliye hukuk müşaviri Osman Bey'i danışmak için bir kaç defa içeri aldılar, ortada gerçek bir vekiller heyeti toplantısı havası vardı. Tevkiflerin hukuki durumu, buna karşı alınacak tedbirler, yapılacak isnatlara karşı harp kabinelerinin en tesirli müdafaa şekli uzun uzadıya konuşuldu. Ben bütün teferruatı takip ediyor, notlar alıyor, yazmayı tasarladığım sayfa genişliğinde manşetli yazının esaslarını hazırlıyordum.

Ertesi sabah çıkan 11 Mart tarihli gazetelerde tevkif edilenlerin listesi vardı. Buna ait haberler, dehşet salıcı bir hava için de verilmişti. *Vakit* gazetesi benim tevkif edildiğimi yazdıktan sonra Kabine'de Evkaf Nâzırı ve Dahiliye Nâzırı vekili sıfatıyle bulunan ve devrin en dişli adamlarından biri olan [Kanbur] İzzet Bey'in 9 Ağustos 1918'de bana yazdığı bir mektubu aynen neşretmişti. İzzet Bey, Babıâli Tercüme Odası'nda hulefa olduğum sıralarda amirim idi, beni yakından tanıyordu. Dahiliye Nâzır vekili sıfatıyle tevkiflerden mesul olan İzzet Bey'e ve bütün Kabine'ye karşı bu mektup bir protesto vesikası tesirini yapıyordu. Mektupta aynen şöyle deniliyordu:

"*Şu geçirmekte olduğumuz mühim ve vahim anlarda gayet vukufla ve tarafsızlıkla ifa' etmekte olduğunuz milli hizmetlerle bütün hamiyet sahiplerini kendinize cezbettiğinize ve bağladığınıza şüphe etmeyin... Her gün çıkan derin ifadeli satırlarınızın her biri, zavallı milletin kalbine birer tercümandır. Basında bir nümunesiniz. Bu güzel mesleğinizde yaşayınız. Eski daire arkadaşınız sıfatıyle bu hizmetlerinizden en ziyade sevinç ve iftihar duyanların başında yerim vardır. Size tebriklerimi, daha doğrusu takdirlerimi takdim etmeyi vazifeden sayıyorum. Emin Beyefendi, sizi tebrik ederim. Menfur bir ahlaksızlığın hüküm sürdüğü ve*

millî kaderi tesir altında bıraktığı bir zamanda hamiyetin galeyanıyla her şeyi söylüyorsunuz, hatta öyle söylüyorsunuz ki anlayana çok bile... Vatanın böyle tehlikeli bir zamanında her güna şahsî menfaatlerden, garaz ve ihtirasdan beri olarak hizmet etmek size nasip oluyor. Siz ümmetin seçme insanlarındansınız. İnşallah irfanla dolu olan vicdanınızla şu zavallı memlekete daha mühim ve esaslı hizmetler ifa' etmeniz beklenir. Hemen Cenab-ı Hakk size başarısını refik etsin, nur-ı aynim efendim.

Sabık Babıâli ikinci mütercimi
Van valisi
Ahmed İzzet

Memlekete fenalık ettikleri iddiasiyle ve yıldırıcı hava içinde tevkif edilenlerin arasında tevkiflerden mesul olan Dahiliye Nâzır vekilinin bu kadar açık ve hararetli itirafına göre harp yıllarında şiddetli tenkitlerde bulunmuş ve vatana açık kalple hizmet etmeye çalışmış bir gazeteci bulunması bütün tesiri bozuyordu. İzzet Bey güç bir mevkide kaldı, tevil yolları aradı, bulamadı.

Hele hapishaneden yazdığım notlar, 13 Mart tarihli *Vakit* gazetesinde çıkınca, bir bomba tesiri yaptı. Ortalık allak bullak oldu. Ben bu notları, Polis Müdürlüğü'ne yemek getiren bir garson vasıtasıyla Vakit matbaasına yolladım, her şeyin gizli tutulması hakkında talimat verdim. Yazılar, tevkif dakikasından beri şahidi olduğum her şeyi birer birer anlatıyordu. Bunların arasında vekiller heyetinin toplantıları, herkesin davranışları, hatta İstanbul mebusu Cimcoz'un neşeli hikâyeleri vardı. Dehşet perdesi arkasında gizli tutulması istenen herşey açığa vuruluyordu, gülünç bir hale düşürülüyordu.

Hükümet cephesi birbirine girdi. "Bu adamı kim İttihadçılar'la beraber tevkif etti ve içeri soktu, bu azizliği bize kim yaptı?" diye suçlu aradılar. Tevkifhaneden adeta

zararlı bir adam diye kovuldum, uzaklaştırıldım. Benimle beraber Celâl Nuri de çıktı, fakat bizim gibi kendisine de gazeteci muamelesi edileceğini uman İsmail Müştak, eski Âyan başkâtibi ve İttihad devrinin nüfuzlu bir adamı sıfatiyle mevkuf kaldı; gazeteci sıfatiyle hep birden kendimizi Hacı Bektaş'a nefyettirmemiz ve Bektaşiler'in muhitinde kendisinin ahbapları sayesinde gayet hoş günler geçirmemiz hakkındaki hülyaları boşa çıktı.

Birinci kitabın Sonu

2. KİTAP

1918 -1922

İkinci kitap başlarken

Bu hatıraların birinci kitabında İstibdat Devri'nin son yıllarını beraberce gözden geçirdik. *Meşrutiyet*'in ilanı üzerine hür Avrupa'nın sevinecek yerde hasta adamın iyileşme çabasını düşmanca karşıladığını; bizim örneğimizin sömürge insanlarına yeni hevesler vereceğinden korktuğunu; 1908'de Reval mülakatında anlaşan İngiltere ile Rusya'nın iç ve dış karışıklık çıkarmak gayretine düştüklerini; bu arada Trablus ve Balkan harplerinin bize karşı suikast şeklinde tertiplendiğini; Mahmud Şevket Paşa'nın kahpece öldürüldüğünü; dünya harbine nasıl sürüklendiğimizi, ne gibi felâket ve iç ihanetler karşısında kaldığımızı gördük. İkinci kitapta yabancı işgal idaresinin halini, ona körü körüne destek olan İstanbul Hükümeti'nin ihanetlerini gözden geçireceğiz. Bilhassa bu Hükümet'in kendi vatandaşlarını düşmana teslim etmesi yüzünden meydana gelen ve tarihte eşi olmayan Malta macerasının üstünde, sürgünlerinden biri olarak, uzun uzadıya duracağım. Bu kasvetli hikâyeden sonra Malta'dan kurtuluşumu, Ankara'da kurulan Millî İdare'nin parlak manzarasını, Mustafa Kemal Paşa ile esaslı bir konuşmamı, onun izni ile tek gazeteci olarak dolaştığım millî cephede gördüklerimi anlatıyorum. Tifodan ölümün karşısına gelmiş, ümitsiz bir durumdayken, ideal bir hayat arkadaşı bulmamın hikâyesiyle kitap tamam oluyor.

Ahmed Emin Yalman

Kütahya'da sürgün

Hoş maceramdan sonra Polis Müdürlüğü'nden çıkarken, Müdür Halil Bey şunu söyledi:

" Üç gün için sizi tahliye etmek üzre emir aldım, fakat ondan sonra da kanuni işlem tamam değilse, tevkif edecek değilim. Yalnız sizin İstanbul'dan uzaklaştırılmanız için şiddetli bir baskı vardır. Bu işle İstanbul Kumandanlığı meşgul olacaktır. Bir an evvel onu ziyarete gitmeniz faydalı olur."

Doğruca eve gittim. Anneme, babama üzülecek bir şey olmadığını, tevkifimin gazetecilik bakımından bir başarı, bir nimet olduğunu, Anadolu'ya sürülsem bile memleketi daha yakından tanımanın benim için bir ihtiyaç olduğunu anlattım, gönüllerini hoş ettim.

Sonra Merkez Kumandanlığı'na gittim. Kumandan vekilliğini Bağdat asıllı olduğunu duyduğum bir albay yapıyordu. Bana dedi ki:

" Sizi Anadolu'ya sürmem için şiddetli bir baskı altın-

dayım. 'Sebep gösterin,' diyorum, gösteremiyorlar. Ben kanunsuz iş yapamam ve keyfi hareketlere alet olamam. Serbestsiniz, mesleğinizin icaplarını vicdanınızın emrine göre yerine getirmenize hiçbir engel yoktur."

Geçirdiğim maceraların neşesi içinde kaleme sarıldım, Hükümet'i ellerinde tutan âciz ve bozguncu cepheye karşı yaylım ateşi açtım. Ortada serbestçe dolaşıyor, normal çalışmamda hiç bir değişiklik yapmıyordum.

Bütün hesapları bozulan Saray ve Hükümet şebekesi hiddetlerinden deliye dönmüşlerdi. Merkez Kumandanlığı üzerindeki baskılarını arttırdılar. Bir gün Kumandan Vekili beni çağırdı, dedi ki:

" Beni dinlerseniz bir müddet imzalı yazı yazmayınız. Karşınızdakileri deliye çeviriyorsunuz. Bu bir tavsiye, siz yine ne uygun görürseniz yapınız. Yalnız şu var: Kendilerine meydan okursanız beni buradan kaldırırlar, arzularına uyacak bir adam arar, bulur, getirirler."

Kumandan Vekili'nin nezaketi karşısında onu zor bir mevkide bırakmak istemedim. Bir müddet yazılarımı imzasız yazdım. Bir taraftan da sürgün yeri düşünmekle meşgul oluyordum. Karşımdaki gözü dönmüş cephe, beni ne yapacaklar, yapacaklar sürgüne yollayacaklardı, bu kadar meydan okumaya tahammül etmelerine ihtimal yoktu. Kendi arzularıyla bir gezinti seyahatine girişecekmişim gibi her taraftan davetler alıyordum. Sonradan Şer'iyye Vekili olan Mustafa Fevzi Efendi, Manisa'ya gitmem için teşviklerde bulunuyordu. Ankara'ya, Bursa'ya, Eskişehir'e çağıranlar da vardı.

Kütahya'ya sürülüyorum 11 Nisan Çarşamba günü Muhafızlığa çağırıldım. Kütahya'da ikamete memur edildiğimi söylediler ve oraya gitmemi tavsiye ettiler. Muameleyi kanunsuz buldum, yola çıkmadım. Polis Müdürlüğü de, Muhafızlık da beni tevkif suretiyle oraya yolla-

mak mesuliyetini üzerlerine almıyorlardı. Nihayet 16 Nisan Pazartesi günü, birkaç sivil memur, matbaaya gelerek, yola çıkmam lazım geldiğini hatırlattılar. "Böyle kanunsuz muamele olmaz. Dahiliye nâzırı Mehmed Ali Bey'e beraberce gidip ne sebeple sürüldüğümü öğrenmek isterim," dedim. Memurlar kuzu gibi benimle Babıâli'ye yürüdüler. Mehmed Ali Bey makamında değildi. Bekledik. Geldikten sonra beni kabul etmedi. Sonra şu haberi yolladı: "Tevkife ait mes'uliyeti Nâzır sıfatiyle üzerime alıyorum. Bu saniyede mevkuftur. Geceyi Polis Müdürlüğü'nde geçirecektir. Yarın sabahki trenle de yola çıkacaktır. Sürgün yeri olarak Kütahya seçilmiştir".

Yolda matbaaya uğradık. Son havadisi arkadaşlara verdim. O sırada Kadıköyü'nde, Mühürdar'da oturuyorduk. Eve akşamdan haber yollanmasını ve eşyamın ertesi sabah Eskişehir trenine getirilmesini rica ettim.

Yanımdaki sivil memurlarla beraber Polis Müdürlüğü'ne vardık. Beni nöbetçi memura teslim ettiler. Birkaç gün evvel matbaaya gelip beni tevkif eden abus yüzlü adamdı. Yine silahım olup olmadığını yokladı. Aradaki fark şuydu: İlk tevkifim sırasında burası canlı bir yerdi. Yüzden fazla İttihadçı devlet ve politika adamı ile bir arada idim. Gazete için eşsiz bir atlatma, Padişah Vahdettin ve İtilafçı Hükümet için bir azizlik hazırlamanın sevinci içinde idim. Şimdi ise ortalık bomboştu. Padişah ve muhiti, aylarca çırpındıktan sonra beni İstanbul'dan ve işimin başından uzaklaştırmanın yolunu bulmuşlardı. Bir müddet için Anadolu'nun bir köşesinde bilinmeyen bir akibete doğru gidiyordum. Polis Müdürlüğü'nde de abus yüzlü memur ile başbaşa idik.

Memur sandığım kadar aksi çıkmadı. Meğer İttihadçılar tarafından İtilafçı diye Sinop'a sürülmüş, ailesi ile beraber çok sıkıntılar çekmiş. Sürgün ne demek olduğunu bilirmiş, buna hiç taraftar da değilmiş, fakat emir kulu sıfa-

tiyle elinden bir şey gelmezmiş. Lokantadan yemek getirttik, beraber yedik, memleket işlerinin selamete ermesi, sürgüne yollanmanın herkes için kalkması hakkında beraberce dileklerde bulunduk. Evden yatak, yorgan gelmemişti. Soğuk bir gece idi. Eski misafir kaldığım odada bulunan bir karyolaya uzandım. Birkaç saat uyumaya çalıştım.

Sabah erkenden kalktık. Yanıma üniformalı genç bir polis memuru verdiler. Beni Eskişehir Polis Müdürü'ne teslime vazifelendirilmişti. Haydarpaşa'da sevgili babacığımı birkaç dakika gördüm. Bu sürgünün gazetecilik hayatımda hoş bir merhale olduğuna onu inandırmakta zahmet çekmedim. Babamın da benim gibi iyimserlik tarafı kuvvetliydi.

Trenin içi görülecek bir âlemdi. Düşman işgali altında bulunan vagonları tahrip etmeyi vatandaşların mukaddes bir vazife diye kabul ettikleri belliydi. Döşemeye yer yer bıçaklar saplanmış, parça parça edilmiş, iç kısımları firlamıştı. Pencerelerde cam yoktu, tokmaklar sökülmüş, çalınmıştı. Yolcuların arasında düşman üniforması taşıyan yerli Rum ve Ermeniler çoktu. Türkler memleketin sahipleri değil, suçlu kimselermiş gibi hakaret görüyorlardı.

Yanımdaki memur, bir aralık gazetelerde mürettiplik etmiş bir gençti. Beni gazeteci diye tanıyordu. Nezaketine hudut yoktu. Fakat kendi vazifesini de tam yapıyordu. İstasyonlarda hava almaya çıktığım zaman beni gölge gibi takip ediyordu.

Eskişehir'e geç vakit vardık. Emniyet Müdürü'nü o saatte bulmamıza ihtimal yoktu. İstasyon cıvarındaki bir otele indik. Ben yol yorgunluğu ile uykuya daldım. Fazla gayretli polis memurunun gözünü kapamadığını, elinde tabanca olduğu halde beni gözlediğini, arasıra gözümü açtıkça fark ediyordum. Kim bilir, nasıl talimat almıştı.

Dost simalar Sabah erkenden Eskişehir Polis Müdürlüğü'ne gittik. Müdür'ün gelmesini çok bekledik Ni-

hayet geldi. Teslim muamelesi bir dakikada tamamlandı. Nazik ve samimi bir insan olan Müdür dedi ki:

"Memleketi düşünen bir insan sıfatiyle bana bir fikir yoldaşınız gözüyle bakmanızı rica ederim. Gece yarısına kadar Eskişehir'in misafirisiniz. Mutasarrıf Paşa sizi görmek istedi. Bunun önüne geçmeye imkân yok. Fakat ondan sonra Eskişehir'li milliyetçi gençler sizi teslim alacaklar, gezdirecekler, akşam Söğüd'e götürecekler. Akşam yemeğini orada yiyeceksiniz. Resmî vazifemin aranıza karışmama engel olmasından dolayı üzgünüm."

Eskişehir Mutasarrıfı, *Refi Cevad Ulunay*'ın babası Muhittin Paşa idi. Beni karşısına oturttuktan sonra dedi ki:

"Yanlış yoldasınız. Milliyetçilik iddiasiyle hâlâ İttihadçılar'ın izlerinde yürümeye çalışıyorsunuz. Bu sürgün, yolunuzu değiştirmeniz için size verilen bir fırsattır. Bol namaz ve niyazla meşgul olunuz, sık sık oruç tutunuz, hatalarınızı bu suretle farkedecek ve tövbe etmeye başlayacaksınız. Biz de sürgün geçirdik. Bunun acısını biliriz. Şimdi sıra sizin tarafın."

Hali içimi sıkmıştı. Mutasarrıf Paşa'nın yanından ayrıldım. İşin hoş tarafı şu ki: "Şimdi sıra sizin tarafın" dedikten kısa bir müddet sonra Ankara Valiliği'ne geçirilmiş ve Millî Hareket'in başladığı dakikada koyu bir İtilafçı olduğu için tutuklanmıştı. Babasının Millî Kuvvetler'in tutuklusu bulunduğu sırada Refi Cevad'ın *Alemdar* gazetesinde Millî Hareket'in aleyhindeki yazılarının epeyce hafiflediği göze çarpmıştır.

Polis Müdürü'nün yanına döndüğüm zaman eski bir dostum olan Avukat Hakkı Bey'i ve arkadaşlarını karşımda buldum. Beni Polis Müdürü'nden gece yarısına kadar teslim aldılar. Beraberce öğle yemeğini yedik. Eskişehir'i gezdik, geniş temas ve ziyaretlerde bulunduk. Bunların hepsi bir müddet evvel Eskişehir ve Bilecik'te mutasarrıf olarak bulunan ve sonradan Millî Hükümet'in Kabinesi'nde vazi-

fe alan en samimi gazeteci arkadaşlarımdan Hakkı Behiç'in yakın arkadaşları idi. Fikir ve ideal bağlarından başka Hakkı Behiç'in dostluğu da bizi birleştiriyordu.

Akşam Söğüd'e gittik. Orada tarihî hatıralarla dolu olan bir çevrede akşam yemeğini yedik. Samimi bir hava içinde bol rakı içtik, her türlü bulutların dağılması ve milletin selamete kavuşması hakkında dileklerde bulunduk. İstanbul'da hüküm süren kasvetli, bozguncu havanın memlekete yayılmamasından ve memleketin içinde bu kadar metin ve neşeli muhitler bulunmasından dolayı sevinerek bu hoş arkadaşlardan ayrıldım.

Beni Kütahya'ya götürecek polis memuru ile istasyonda buluştuk. İçim rahatlamıştı. Eskişehir'de geçirdiğim hür ve tatlı saatler sürgüne gitmenin sandığım kadar sıkıntılı ve karanlık bir şey olmadığı ümidini bende uyandırmıştı.

Alayund istasyonunda trenden indik. Araba ile Kütahya'ya vardık. Demiryolu yapılırken, Kütahya'nın eşrafından belalı bir derebeyi ve yenilik düşmanı, bu gâvur icadının şehrin civarından mümkün olduğu kadar uzak geçmesi için nüfuzunu kullanmış, Saray adamlarına para yedirmiş, istediğini yaptırmıştı. Kütahya ancak Balıkesir hattının yapıldığı sırada demiryoluna kavuşmuş ve demiryolunun nimet ve kolaylıklarından mahrum kalmasına sebep olan cahil adama o zamana kadar lanet okumuştur.

Kütahya'nın göbeğinde o sırada otelden ziyade hana benzeyen bir tek otel vardı. Eşyamı oraya bıraktıktan sonra doğruca Polis Müdürü'ne gittim. Çok hoş, güler yüzlü bir adamdı. Bozguncu Hükümet'e düşman, koyu bir İttihadçı olduğu belli idi. Beraberimdeki polis memurundan beni teslim aldıktan sonra başbaşa kaldığımız zaman dedi ki:

" Size yapılan keyfî muameleye karşı isyan halinde olduğumu ve bunun mesuliyetini paylaşmaya razı olmadığımı tahmin edersiniz. Kütahya sizin sürgün yeriniz de-

ğil, dinlenme ve eğlenme yeriniz olacak. Herhangi bir zaman buradan savuşmak arzusu duyarsanız hiç tereddüt etmeden bunu yapınız, beni hiç düşünmeyiniz. Bana ait mesuliyeti bir memleket hizmeti diye seve seve göze alırım."

Polis Müdürü'ne, bilhassa Damad Ferid'in arkasında hiçbir hükümet kuvveti olmadığını, bu asil hareket tarzıyla belli ettiği için candan teşekkür ettim. O sırada Kütahya'da mutasarrıf yoktu. Polis Müdürü, mutasarrıf vekilliği eden muhasebeci Niğdeli Faik Bey'e beni götürdü. Vatansever, neşeli, hoş bir insanla karşılaştım ve hayatımın en samimi dostlarından biri de o oldu. Faik Bey ile Kütahya'da her gün beraber yaşadık. Doğduğu yer olan Niğde'den daima "Belde-i Tayyibe" diye bahsetmesine, orasını dünyanın en güzel yeri saymasına, bunun bir delili diye cebinde daima taşıdığı Niğde elmalarından birini herkese ikram etmesine bayılırdım. Kendisiyle daha sonra Akşehir'de, harp cephesinin muhasebecisi olduğu sıralarda, İzmir'in işgalinde ve Niğde milletvekili olduğu sırada Ankara'da karşılaştım. Neşesini, son hastalığında bile hiçbir zaman kaybetmedi. Tabiatı onun kadar hoş, iyimser, iyiliksever bir adama az rast geldim.

Şimdi adını birdenbire hatırlayamadığım Tahrirat Müdürü de fikir ve ruh bakımından bizimle beraberdi, fakat ağzına tek damla içki koymaz, bizim akşamcılık meclislerimize katılmazdı. Ömrünün son kısmında kendisine Bursa'da rastladım. Bir tereyağcılık işletmesi kurmuştu. Dostluğumuzun hiç arkası kesilmedi.

Bundan sonra hükümet binası karşısındaki ayrı bir yerde vazife gören Sağlık Müdürü Ziya Hüznü Bey'e gittik. Çok okumuş, geniş görüşlü, sanat meraklısı bir insan karşısında olduğumu derhal farkettim. Dr. Ziya Bey, Tanburî Cemil Bey'in muhitinde yetişen, bizzat çok iyi tanbur çalan keyif ehli bir insandı. Bütün meziyetlerine ilave olarak vazifesine de meraklı ve düşkündü. Yine hoş bir insan

olan Telgraf ve Posta Müdürü'nün de Germiyan Oğulları sülalesine mensup, dürüst ve candan bir adam olan Belediye Başkanı Ali Bey'in ziyaretiyle ilk temas serimiz tamamlandı.

Otele döndüğüm zaman bir Kütahyalı gencin beni beklediğini söylediler. Güler yüzlü, şaşı gözlü bir gençti. Dedi ki:

"Adım Gıyas... Ispartalı Oğulları'ndanım. Kütahya'nın İttihad ve Terakki milletvekilleri hep ailemizden çıkmıştır. Memleketimize geldiğinizi duydum. Hoş geldiniz demeye geldim. Burada çok samimi dostlar bulacaksınız."

Gıyas Bey'in, otelin biraz ilerisinde bir dükkânı vardı, orada zahire komisyonculuğu yapıyordu. Dükkâna beraber gittik. Ortağı Ali Efendi ile tanıştım. Bu Ali Efendi, ömrümde tanıdığım en şirin insanlardan biridir. Hiç taassubu olmayan tam iyi bir Müslüman'dı. Adliye dairesini de içine alan hükümet Konağı'na hiç ayak basmazdı. "Yalan yere sık sık yemin edilen bir binada işim yok", derdi. Üç ay süren sürgünlük hayatımda Gıyas Bey'le Ali Efendi'nin, uzun bir masadan, bir kaç iskemleden ve zahire numunelerinden ibaret olan dükkânları her günlük devamlı uğrağım oldu. Oraya Gıyas Bey'le hoşbeş etmek ve bilhassa Ali Efendi'nin o saf ve tatlı Kütahya şivesiyle anlattıklarını dinlemek için giderdim.

Gıyas Bey, otelde rahat edemiyeceğimi söyledi. Münasip bir yer bulmak üzere ilk önce otelin sahibine danıştı. O akrabasından bir Ermeni Katolik ailesini tavsiye etti. Aile topal bir yaşlı kadınla dul kızından ve onun küçük bir kızından ibaretti. Ev üç katlıydı. Birinci katında Lise tarih öğretmeni, sonradan Üniversite profesörü olan tarih âlimi İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ikinci katında ise aile oturuyordu. Büyük ve ferah iki oda ile bir sofadan ibaret olan üst katına derhal yerleştim. Kadın çok iyi bir insandı, Kütahya'da bulunduğum müddetçe bana bir ana gibi baktı. Kahvaltımı, öğle yemeğimi hazırladı.

Akşam yemekleri daha ilk akşamdan başlayarak sıraya

girdi. Dr. Ziya Bey yeni evimde beni ziyarete geldi. O akşamki toplantının kendi evinde olacağını, küçük bir ahbap grubunun sıra ile bir evde toplanıp tatlı tatlı akşamcılık ettiğini ve benim de Kütahya'da bulunduğum müddetçe kendimi bu grubun bir gediklisi saymamı söyledi.

Akşam Muhasebeci Faik Bey, Belediye Başkanı Ali Germiyanoğlu, eşraftan Mehmed Bey ile beraber Dr. Ziya Bey'in evinde buluştuk. Ziya Bey Tanburî Cemil Bey'den pek çok şey öğrenmiş olduğunu derhal belli etti. Rakılarımızı içerken bize bol bol tanbur çaldı. Sürgün hayatım böylece en tatlı bir şekilde başladı ve sonuna kadar da aynı şekilde devam etti.

Her gün yeni ahbaplar ediniyordum. Sonradan Antalya anbarının sahibi olan ve Askerlik Dairesi'nin Reisi Nüzhet Bey'in enişte si olan Mehmed Bey, Altıntaş nahiyesinin müdürü iken Kütahya'ya gelmiş ve büyük bir zahire mağazası açmıştı. Orası da devamlı bir uğrağımız haline geldi. Sık sık rastgeldiğimiz bir dostumuz Müdafaa-i Hukuk Başkanı idi. Üç dört yaşındaki yavrusunu daima beraberinde dolaştırırdı. Kırk beş yıl sonra eski dostumun oğlu ile, Kütahya'da tanıştım. Zeki çocuk, Kütahya'nın başarılı iş adamlarından Ahmed Erbaylar olarak karşıma çıktı.

Vaktim boldu. Her sabah uzun gezintiler yapıyordum. Öğleden sonraları sık sık tekkelere uğruyordum. Mevlevi Tekkesi Şeyhi Hüsamettin Efendi, Şeyh Hamdi Efendi, Seyfi Hoca ile saatlerce konuşmaktan zevk alıyordum. Temaslarım bana şu kanaati verdi: O zamanki Türkiye'de geriliği ve taassubu temsil eden tarikatlara karşılık, Mevlevilik, Bektaşilik gibi taassup zehrine panzehir olan ve ileriye doğru açılan pencereler halinde aydın tarikatler de vardı. Hilafeti ilga ederken, Batı âleminin dışında ilk defa olarak layiklik yolunu açarken, belki tekkeleri toptan kapatmak çaresiz bir şeydi, fakat sonradan ileri ve geri gidişleri birbirinden ayırmak ve vicdan hürriyetine doğru gitmek el-

betteki doğru olurdu. Nitekim tarihin en aydın din adamının yolu olan Mevlevilik, kendi hızıyle dirilmenin yolunu sonradan bulmuştur. Bektaşilikin de hür içtihadın kuvvetli bir çığırı ve Türk kültürünün Anadolu'da yayılmasının zinde bir vasıtası olduğunu unutmamak lazımdır. Gerçek aranırsa, nefsi disiplinli ve planlı bir şekilde ıslah etmenin ve ideale varmaya çalışmanın bir yolu olan Bektaşiliki vahi zevkler uğruna bozanlar çıkmıştır, fakat bu hal, *Türk Tarihi*'nin yükseliş devrine nurlar saçan *Hacı Bektaş*'ın tarihî rolünü hiçe saymaya sebep değildir. *Mevlana*'nın türbesi haklı olarak imar edilirken ve hayırlı faaliyetlerin merkezi haline konulurken, *Hacı Bektaş*'taki dikkate layık türbe ve tesislerin ihmal edilmesi her cihetle büyük bir hatadır. Çok şükür ki bu hatanın tamiri yolunun son zamanlarda açıldığını sevinerek duydum.

Kütahya'ya Fevzi Bey adında dürüst ve nazik bir mutasarrıf geldi. Onunla da pek iyi anlaştık. Dr. Ziya Bey'in sıhhi teftişlere giderken, beni de beraber götürmesine izin verdi. Bu imkân benim için yeni ufuklar açtı. O zamana kadar köy diye bir şeyi gözümle görmemiştim. Temkinli, ağırbaşlı, misafirsever köylülerimizin derhal hayranı oldum. Sürgüne gittikten sonra yazının arkasını bırakmışken, köylerde gördüklerime dair yavaş yavaş yazılar yazmaya başladım. Ses çıkaran olmadı. Yazı yazmayı gitgide her güne bindirdim. Bu sayede sürgün hayatım daha dolu bir hale geldi. Konu eksik değildi.

İlk üzerinde durduğum konu, Kütahya'da hemen her gün içinde yaşadığım içki âlemi oldu. Gerek bu âlemlerde ve gerek umumi olarak Kütahya'da çok rakı içiliyordu. Bu manzara karşısında: "Millî Düşman: Rakı" diye bir yazı yazdım. Bizzat rakı içtiğim halde böyle bir şey yazmaya nasıl elim vardı?

Mesele şuydu: Ben Sayın Dr. Fahrettin Kerim Gökay ile beraber *Yeşilay Cemiyeti*'ni kuranlardan biriyim. İçki

iptilasının düşmanıyım. Alkolizmi, her nevi kötülüklere karışan tehlikeli bir sosyal hastalık sayarım. Fakat bu kanaatim, taassup şeklini almaz ve arkadaş arasında itidalle içki içmeme ve neşelenmeme engel olmaz.

Bir yazımda Refik Halid'in "Şeftali Bahçeleri" adlı memleket hikayesinden bahsettim. Kütahya'da yeni ahbaplarımla hemen hemen her akşamki içki âlemimiz, Refik Halid'in hikayesinde anlatılan çevre ve ruhu andırıyordu. Yazım iki bakımdan ilgi çekti. Birincisi, bazıları o zaman Posta ve Telgraf Umum Müdürü ve Hürriyet ve İtilâfin nüfuzlu bir adamı olan Refik Halid'den bahsetmeme, sürgünden kurtuluş yolunu onun vasıtasıyla aradığım diye bir mana verdiler. Halbuki böyle bir şey hiç hatırımdan geçmemişti. Kütahya'yı seviyordum, sürgün yerimden memnundum. Burası benim için çok faydalı bir mektep yerine geçiyordu.

İkinci nokta, "Şeftali Bahçeleri" demekle neresini kastettiğimi araştırmak yolunda hiç yersiz bir merakın uyanması idi. Kütahya'da şeftali bahçesi şöyle dursun, tek şeftali ağacı yoktu. Bir hayli aradıktan sonra çiftlik sahibi Mehmed Bey'in bahçesinde küçücük bir şeftali fidanı bulundu, ve "Şeftali Bahçeleri" demekle orasını kastedip etmediğim benden soruldu. Yazımdaki maksadın ne olduğunu anlatmakta zahmet çektim. Yalnız bu vesile ile Mehmed Bey sadece bahçesini değil, evinin her tarafını bana gezdirdi. İçki âlemlerimiz hep o güzel bahçede yapıldığı için evi bilmiyordum. Evin içi basitti. Dikkati çekecek eşyası yoktu. Duvarları dümdüzdü, fakat tavanlarında çok ince ve zevkli bir şekilde işlenmiş oymalar ve süsler vardı. Mehmed Bey'e sordum:

"Tavanlara neden bu kadar önem veriliyor?"

"Sırtüstü yattıkları zaman hanımlarımızın gözünü oyalamak ve kendilerini eğlendirmek için..."

Millî Kongre kurucusu göz doktoru Prof. Esat Paşa,

12 Haziran'da Kütahya'ya sürüldü. İstanbul Askerî Kumandanlığı onu da sürmeye vasıta olmamış, bir müddet serbest bırakılmıştı. Yine Mehmed Ali Bey'in mesuliyeti üzerine alması suretiyle neticede sürüldü. O da, İaşe Müfettişi sıfatiyle Kütahya'ya gelen Gaziantepli Şair İshak Bey de eski İttihadçılar'dan ve memleketçilerden mürekkep olan milliyetçi cepheye bir kat daha kuvvet verdiler. Bunun karşısında gayet kurnaz ve becerikli bir adam olan Hocazade Rasih Efendi'nin tarafı çok zayıf kaldı. Daima iktidarla yürüyen ve işlerini yürüten Rasih Efendi, ilk defa olarak yanlış bir hesap yapmış, gözle görülen ihtimalleri hesaplayarak Padişah'ın, *Hürriyet ve İtilaf*'ın ve İngilizler'in tarafını tutmuştu. Fakat bizim kuvvetimiz karşısında bu arada bizimle de hoş geçinmeyi doğru bulmuştu. Bir sabah beni kaymak kahvaltısına çağırdı. Evinin sofasında kaymağa ilave olarak zengin bir kahvaltı sofrası hazırlanmıştı. Başbaşa idik. Kendisine dedim ki:

"Belediye Başkanı Germiyanoğlu Ali Bey'den duydum. Bir seçimde sandıktan seçmen sayısından fazla pusula çıkmış. Ali Bey 'Bu ne?' diye size sormuş. Siz de 'Olağandır' demişsiniz. Bu doğru mu?"

Gülerek cevap verdi:

"Canım, böyle şeyler olağan değil mi? İnsan hali bu..."

Nüfuz düşkünü mahalli eşraf ve derebeyi tipini yakından etüd etmek suretiyle hoş bir sabah geçirdim. Rasih Efendi, bir hayli hikaye bilen hoşsohbet bir adamdı. Memleketin haline ve politika işlerine dair giriştiğimiz münakaşada konuya uygun hikayelerle ve tekerlemelerle işin içinden ustaca sıyrılmasını biliyordu, ele avuca sığmıyordu. Kendi yolunu gözüne kestirmişti. Fakat hesabı yanlış çıktı. Yunan işgali zamanında etrafını saran bir nefret ve tiksinti havası içinde can verdi. İki oğlu da yüzellilikler listesine girdi ve vatanı terketmek zorunda kaldılar.

Kütahya'da vakit vakit buluştuğum ve sohbetinden zevk aldığım diğer bir adam da, oturduğum evin yanında büyük bahçeli bir evi olan İstepan Efendi idi. Bu hoş insan, memleketçi ve eski Osmanlı tipini mükemmel surette yaşatıyordu. Bana dedi ki:

" Buraya senden evvel bir hayli sürgün gelmiştir. Bunları daima aradım, buldum, kendileriyle ahbaplık ettim. Sürgünlerin arasında bilhassa sözlük sahibi Şemseddin Sami Bey'le sıkı surette dost oldum. Arnavut aslından yaman bir adamdı. Bilgisi derin, görüşleri genişti. Buraya gelen sürgünlerin hepsi iyi adam oldukları ve kötü gidişe ayak uydurmadıkları için sürülmüşlerdi. Babamdan duyduğuma göre bunun tek istisnası, bir aralık Abdülaziz'in gözünden düştüğü ve ıslahatçı Genç Osmanlılar ağır bastıkları zaman Kütahya'ya Padişah tarafından sürülen Sadrâzam Mahmud Nedim Paşa idi."

Dostum Seyfi Hoca'dan bu meseleyi sordum:

" Doğrudur," dedi. "Moskof taraftarı ve Rus sefiri General İgnatiyef'in adamı olması dolayısiyle Mahmudof lakabiyle anılan Mahmud Nedim Paşa bir aralık burada yaşamıştır. Hatta bu esnada bir çeşme yaptırmış ve kitabesini manzum olarak kendisi hazırlamıştır."

İzmir kıyameti ve telgrafın telleri

Kütahya'daki bütün bu temaslar, eğlenceler, çamlık, ılıca ve köy gezintileri arasında günler akıp giderken 15 Mayıs'ta birdenbire İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali haberi geldi ve kıyamet koptu. Resmî İstanbul hükümeti'nin buna karşı ilk hareket tarzı pasif bir protestoda bulunmakdan ve Evkaf nâzırı İzzet Bey'i İzmir'e vali diye göndermekten ibaret kaldı. Halbuki, İngiltere ve onun tarafından sürüklenen devletlerin bize karşı olan bu ihanet ve gaddarlığı havsalaya sığmıyordu. Canavar Yunan sürülerinin silahsız Anadolu halkı arasına sokulmasına izin verilmesi, korkunç bir saldırış ve imha tesebbüsüne galip devletlerin suç ortağı olmaları demekti. Bütün Anadolu derin bir isyan kasırgasıyla sarsıldı. İttihadçı - İtilafçı kavgası bile bir an için durdu. Her tarafta protesto mitingleri yapılıyor ve "Redd-i İlhak" dernekleri kuruluyordu. Memleket bir an içinde uyanmış, ayaklanmış, Cihan Harbi'nin bezginliği yüzünden millî hisler-

den bahsetmeyi İttihadçılık sayan ve yadırgayan cereyan ortadan silinmişti. İktidardaki hükümet bile bu cereyan karşısında İngilizler'e körü körüne bağlılığı bir tarafa bırakarak, silahla mukavemeti teşvik eder bir tavır takınmıştı ve İstanbul'da yapılan ateşli mitinglere ve ilhakın reddi için her tarafta kurulan teşkilata ve yapılan nümayişlere seyirci kalmıştı.

Bütün vaktimiz telgrafhanede geçiyordu. O buhran günlerinde ve ondan sonra Millî Mücadele'nin devamı müddetince Türk telgrafçıları öncü ve akıncı bir dinamik kuvvet manzarasını almışlardı. Hep birlikte millî birliği şerefli bir surette temsil ediyor, mukavemet ruhunu ayakta tutuyorlardı. Gazetelerin İstanbul'da işgal kuvvetlerinin sansürü tarafından susturulduğu sırada Türk milleti, birbiriyle haberleşmeyi ve millî ruhu beraberce yaşatmayı telgrafçılarımızın anlayışlı çalışmaları ve fedakârlıkları sayesinde sağlıyordu. Telgraf tellerinden akseden ruh, haksızlık karşısında isyan eden, sözbirliğiyle ayaklanan mert bir milletin azim dolu feveranıydı.

Yalnız şu var ki telgrafçıların gayreti ve memlekette uyanan şuurlu mukavemet ruhu iyi şeyler olmakla beraber, tam bir teselli ve yarına güven sayılamazdı. İzmir'in Yunanlılar'a işgal ettirilmesinin tek bir manası vardı: İngiltere tarafından aleyhimize verilen idam hükmünün Yunanlı cellâtlar vasıtasıyla yürütülme safhasına girmesi... Bu tehlike ancak millî ölçüde bir mücadele sayesinde önlenebilirdi. Bu mücadele nereden gelecekti? Buna kim liderlik edecekti?

Böyle kara düşünceler içinde acı günler geçirirken ve ümitsizlikten kurtulmanın imkânını bulamazken, bir sabah telgraf müdürü kulağıma şu haberleri fısıldadı:

" Telgraf şebekesinin aksettirdiği son haberlere göre Mustafa Kemal Paşa, Anadolu Orduları'nın Umumi Müfettişi vazifesinden istifa etmiş Padişah'a ve işgal kuvvetle-

rine karşı açık isyan durumuna geçmiş. Saray büyük bir panik içinde her tarafa emirler yağdırıyor. Mustafa Kemal Paşa'nın kanun dışı ilan edileceği ve uydurma bir mahkemeden sonra harp divanı tarafından idamına hüküm edileceği muhakkak görünüyor."

Bu haberler birdenbire ruhumda yeni ümit ufukları açtı. Telgrafhaneden çıktım. Kütahya'ya hakim olan bir tepeye tırmandım, çimenlerin üzerine uzandım. Memleketin halini zihnimden geçirmeye başladım.

Nazari mantığa dayanan sathi bir görüşle Türk Milleti için dünyanın sonu gelmişti. Avrupa'nın hasta adamının asırlar süren bir can çekişmeden sonra ölüm saati çalmış gibi görünüyordu. Memleket işgal altındaydı. Silahları elinden alınmıştı. Türkiye'nin kaderini değiştirmek için iki milyon Türk askerini seferber etmek üzere girişilen ve dört yıl süren teşebbüs iflasa uğramıştı. Halk harp yorgunu idi, kaderini değiştirmek için mücadeleye atılmaya hazır görünmüyordu. Milliyetçilik, vatanseverlik gibi kelimeleri şüphe ve tereddütle karşılıyordu. Diğer taraftan işgal kuvvetlerinden İngiliz ve Fransızlar, bizim yok olmamızı, topraklarımızın paylaşılmasını, geri kalacak kısmını kendi boyundurukları altında esir bir Türkiye haline gelmesini hedef tutmuşlardı. Kalkınan bir Türkiye'nin kendi sömürgelerindeki hoşnutsuz halk için bir ümit kaynağı ve bir örnek haline gelmesini istemiyorlardı. Bunun için de terakkisever Türkler'i ezmeye, onlarla halk arasında bir uçurum açmaya çalışıyorlardı. Fransızlar'ın, Maarif nâzırı Ali Kemal'e tavsiyeleri şuydu: "Modern ilk mektepleri kapatınız. Bunların yerine eski usul cami mektepleri açınız. Bu suretle cahil halkın idaresi daha kolay olur. Memur yetiştirmek üzere bir kısım halk için liseler ve yüksek meslek mektepleri açarsınız." Bu tavsiyelerle kendi sömürgelerinde yürüttükleri gerici sistemi Türkiye'ye zorla sokmak ve millî ruhu dağıtmak istediklerini belli ediyorlardı. İtalyan-

lar, kendilerine karşı verilen sözün tutulmamasına ve İzmir'in Yunanlılar'a verilmesine kızgındılar. Menfaatlerini aydın Türkler'i desteklemekte arıyorlar, dışarıya kaçmak isteyen aydınları, Rodoslu veya Batı Trabluslu diye göstererek, onlara İtalyan pasaportları veriyorlardı, fakat İngiliz ve Fransız emellerine karşı apaçık duracak mecalleri yoktu. Amerikalılar ise pasif davranmakla kalıyorlardı.

Bu şartlar altında bir İstiklal Mücadelesi açmak, ilk bakışta çılgınca bir macera diye karşılanabilirdi. Nitekim Hürriyet ve İtilaf taraftarları ve nice kısa görüşlü menfaat ve ihtiras sahipleri duruma bu gözle bakıyorlardı.

Yalnız nazari mantığın hesap harici olan bir noktası vardı ki, o da zulme, haksızlığa ve yok olma tehlikesine karşı isyan eden Mustafa Kemal Paşa'nın şahsiyeti idi. Mustafa Kemal, herhangi bir kimse değildi. Onun açık isyana geçmeyi münasip görmesi, başarı ihtimallerini yükselten bir unsurdu. Bundan evvel neyi tutmuşsa, iyi sonuç almıştı. Abdülhamid'e karşı olan isyanda mühim roller oynamış, Hareket Ordusu işine karışmış, Trablusgarb Harbi'nde yararlık göstermiş, İttihad ve Terakki'nin hiçbir siyasî mesuliyet almadan "Mukaddes Cemiyet" sıfatiyle yürüttüğü başıbozuk gidişe karşı gelmiş; askerin politikaya karışmasındaki tehlikeleri görmüş, söylemiş; Anafartalar'da Türk Milleti'nin kaderini değiştirmiş, Çanakkale Zaferi'nde en büyük payı almış, büyük harbin diğer safhalarında da ya ikazlarda bulunmuş veya kendi sahasında başarı kazanmış, ordusunu sonuna kadar ezilmekten ve dağılmaktan korumuştu. Kendisi herhangi bir durumun icaplarını görmekte ve tedbir almakta eşsiz bir kumandandı. Çabuk karar verir ve icraya geçerdi. Memleketin ümitsiz durumunu parlak zafere ve başarıya ulaştırmak işi olsa olsa onun rehberliği sayesinde mümkün olabilirdi. Tek başına onu, yaşayan bir millî kuvvet diye kabul etmek caizdi. Herhangi bir buhranın hakkından gelmesi beklenilebilirdi.

Sosyoloji hocam Prof. Giddings'in bir dersinde Fransız sosyoloji âlimi Auguste Comte'un bir kehaneti hakkında söylediği sözler tam bu dakikada tekrar hatırıma geldi. Comte, "Tarihin en büyük inkılaplarını Türkiye'den ve Rusya'dan bekleyiniz", demişti. Mustafa Kemal çapında bir lider, menhus bir talihi yenmekle kalmayarak, Comte'un bahsettiği inkılapların da kapısını açabilecekti...

Bütün bu düşünceler bana derin bir ferahlık verdi. Bütün ümitsizliğim şevk ve ümit dolu bir iyimserliğe çevrildi. Tepeden, şehre indim. Dostum Sağlık Müdürü Dr. Ziya'yı buldum. Dedim ki:

" Türkiye'nin geleceği bakımından çok mesut ve ümitli bir dönüm noktasına varmış bulunuyoruz. Bu akşam rakıyı bolca içerek ve kafaları çekerek bunu kutlamalıyız."

" Dün akşam hoş bir rüya mı gördün?"

" Belki de bu bir rüyadır, fakat gerçekleşen rüyalar vardır. Mustafa Kemal gibi bir liderin Padişah'a, İstanbul hükümeti'ne ve işgal kuvvetlerine karşı açık bir isyan durumuna geçmesi; ordu kumandanlarından çoğu tarafından desteklenmesi ve kötü ihtimallere karşı bir mücadele açılmış olması, çok ümitli bir gelişmedir. Haksız bir idam hükmünün Yunanlı cellatlar vasıtasıyla yürütülmesine pasif bir seyirci durumunda kalacak yerde; varlığımız adına mücadele yolunun açılması, bir kaç ay evvelki şartlara nisbetle havsalaya sığmayacak kadar güzel bir gelişmedir."

Akşam buluşunca diğer arkadaşlara da içimi açtım. Onlar da iyimserliğimi paylaştılar. Rakının da yardımı ile beraberce tatlı rüyalara daldık.

Yeni ümitlerin havası içinde *Vakit* gazetesine "Manda ve İstiklal" başlıklı bir yazı gönderdim. Bu yazı 7 Haziran sayısında çıktı. Esaslı noktaları şudur:

"*Kendini bilen hiçbir millet kendi arzusuyle istiklalden vazgeçmez. Başka bir devletten himaye istemek intihardır. Biz kendi kaderimize istiklal içinde hakim kalmalı ve za-*

manın seviyesine süratle erişmek için kendimiz tedbir almalıyız. Tabiî hedeflerimiz şunlardır :

1 - İstikrarlı ve verimli bir devlet idaresi kurmak. Mekanizmanın aczi ve aksaklıkları yüzünden yabancı müdahalelerine vesileler vermekten kurtulmak.

2 - Kendi vatandaşlarımızı, devletle olan münasebetlerinde kolaylık ve güven karşısında bulundurmak, böylece de her türlü şahsi teşebbüs ve gayretler için sahayı serbest ve çekici bir halde tutmak.

3 - Yabancı sermayedarlara emniyet vermek ve her sahada geniş yatırımları mümkün kılmak.

Türk Milleti, Milletler Cemiyeti'nin çizdiği manda ve vasilik sistemine hiçbir
mızı biliriz. Kendi tecrübelerine göre bunları süratle gidermenin yolunu bize gösterecek rehber ve uzmanları bizzat seçeriz. Rehberlerimizi bizim topraklarımızda gözü olmayan Amerika'dan seçmekle iyi niyetimizin teminatını bütün dünyaya vermiş oluruz. Cihanın karşısında noksanlarımızı itiraf etmek utanılacak bir şey değildir. Herkesin malumu olan bu noksanları inkâr etmekten utanmalıyız. Medeni ve iktisadi bakımdan bizim seviyemizde bulunan bazı Balkan memleketleri, gurur hislerine kapılır ve bizim yapacağımız gibi rehberler seçmeye rağbet göstermezlerse, bilgisizliklerini kavramayan ve mektebe gitmemekte inat eden çocuklar durumuna düşerler. Bunun zararı kendilerine aittir. Biz Amerikan tecrübe ve ihtisas adamlarına dayanan bir reform hareketiyle bütün komşularımızı kısa zamanda geride bırakabiliriz. Ancak elele vererek, hedeflerini çizen
lan bir millet, dışarıdan itibar bekleyebilir."

5 Temmuz'da Kütahya'da yeni bir faaliyet sahası açıldı. İstanbul Türk Ocağı'nda hazırlanan yeni köycülük hareketini temsil edenlerin ilk grubu vazifeye geçmeye hazırlandı. Bunların arasında sonradan Maarif Vekili olan

Dr. Reşid, Londra sefiri iken vefat eden Hüseyin Ragıp'ın kardeşi, terbiyeci Ragıp Nureddin ve bir göz doktoru vardı. Köylüler arasında sağlık ve terbiye sahalarında çalışmak üzere Kütahya'ya geldiler ve Emet köylerine dağıldılar.

Bu arada benim sabrım tükenmişti. Üç ayı dolduran sürgün hayatımın çok tatlı ve istifadeli geçmesine rağmen memleketteki mühim hareketler karşısında sürgünden kurtulmak ve gazetenin başında vazife görmek hevesi içimden kabardı. Şahsi düşmanım olan Sadrâzam Damad Ferid'in seyahatte bulunması buna imkân verdi. Dahiliye nâzırı ve Kıbrıslı ailesinin damadı Edhem Bey, cesaret göstererek ve üzerine mesuliyet alarak, Prof. Esat Paşa ile beraber İstanbul'a dönmemize izin verdi. Bundan dolayı, Damad Ferid'in Paris'ten dönünce, şiddetli tarizlerine uğradı.

Sürgün hayatımızın tatlı arkadaşlarından ayrılmak acı oldu. Bunların hepsi kara gün dostu olduklarını ispat etmişlerdi. Ancak hürriyet sevinci beni teselli ediyordu. Bir çoğu ile, hele Dr. Ziya Hüznü Bey, Defterdar Faik Bey ve Germiyanoğlu Ali Bey'le dostluğumuz devam etti.

Dr. Esat Paşa ile beraber Haydarpaşa'ya vardığımız zaman iç açıcı manzaralar karşısında kaldık. Birçok heyetler ellerinde koca buketlerle bizi karşılamaya gelmişti. Başlarında Veliahd Abdülmecid Efendi'nin yaveri Yüzbaşı Yümnü Bey (sonradan Ulaştırma Bakanı Yümnü Paşa) vardı. Hanedanın bu aydın ve vatansever üyesi, Padişah'ın ve hükümet'in yıkıcı ve bozguncu gidişine karşı gelmek ve samimî memleketçi hislerini belirtmek için hiçbir fırsat kaçırmıyordu. Heyetler arasında Matbuat Cemiyeti, Millî Kongre, Millî Ahrar Partisi, Ahali Partisi, tıbbiyeliler vardı. Ateşli nutuklar söylendi. Halk toplandı. hükümet adına hiçbir müdahalede bulunulmadı.

Sürgün hayatım tam üç ay sürmüştü. 14 Temmuz'da çıkan "Sürgünden Dönüş" yazısiyle normal, yaziyle mücadele hayatıma tekrar kavuştum.

Millî mukavemet başlıyor

31 Temmuz 1919 tarihli İstanbul gazetelerinde şöyle bir haber çıktı : "Üçüncü Ordu Müfettişi iken azledilen ve askerlikten istifa eden Mustafa Kemal ile Bahriye'den istifa eden Rauf, Erzurum'da hükümet'in rızasına aykırı olarak kongre kurduklarından onların, Demirci Efe'nin ve Hacı Şükrü takma adıyla İzmir'de zararlı faaliyetlere girişen yardımcısının tevkif ve İstanbul'a sevkedilmeleri mahalline bildirilmiştir."

Bu haber, İşgal Devletleri'nin haksız hareketlerine karşı Anadolu'da bir millî mukavemet hareketi başladığını; İstanbul hükümeti'nin açıkca vatana ihanet yolunu tutarak gerek Doğu Anadolu'daki mukavemet cephesine ve gerek İzmir sahasındaki meşru' mukavemete karşı bir düşman tavrı takındığını; arada, bir daha kapanmayacak bir uçurum açıldığını belli ediyordu.

Artık hadiselerin ağırlık merkezi ve ipucu İstanbul'dan gitmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği altında şahlanan

Millî Hareket'e geçmişti. Bu kitabın sonunda göreceğiniz fotoğrafin altında Büyük Lider tarafından belirtildigi gibi Hamidiye Kahramanı, eski Bahriye nâzırı Rauf Bey, Millî Mukavemet'te onun başyardımcısı olmuş, İstanbul hükümeti tarafından Gazi ile beraber İstanbul'a, harp divanına çağırılmıştı.

Millî mukavemet nasıl başladı? İzmir'in işgalinden sonra Ege'de kurulan mukavemet cephesi kahramanlıklar ve fedakârlıklarla dolu bir millî harekettir. Oradaki mukavemetin, Yunan ilerlemesini geciktirmeye ve Türk varlık azmini belli etmeye elbette büyük faydası olmuştur ve İstiklal Mücadelesi bakımından büyük bir hizmet mertebesini almıştır. Fakat millî ve askerî ölçüdeki mukavemetin temeli Mütareke'nin daha ilk günlerinde atılmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın uzak görüşlü sevk ve idaresi altında şuurlu ve sistemli bir şekilde gelişerek, hep bildiğimiz mucize ile neticelenmiştir.

Şimdiye kadar neşredilmiş hatıralarda mukavemetin nasıl başladığının ve ilerlediğinin hikayesi anlatılmıştır. Fakat ben kendi hatıralarım bakımından işi canlı bir şekilde kavramak ve başlangıç safhasını size iyice anlatabilmek için hadiselerin en salahiyetli şahidi olan General Ali Fuat Cebesoy'a başvurdum.

Ali Fuat Cebesoy anlatıyor İlk safha hakkında söyledikleri şudur :

"Mütareke'nin ikinci veya üçüncü günü idi. Ben Yedinci Ordu ve Yirminci Kolordu Kumandanı sıfatıyle karargâhımı Halep'den iki üç istasyon Şimal'de bulunan Tatma istasyonunda kurmuştum. Ordu ve Kolordu, karargâhı Adana'da bulunan Yıldırım Grubu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın emrindeydi. Grubun düşmanla en yakın temasta bulunan kısmı bizdik. Allenby Karargâ-

hı'ndan bir heyetin bizimle görüşmek istediği bildirildi. Gelen heyette bir İngiliz generali, bir İngiliz subayı ve Arap ordusu adına sonradan Irak başvekili olan Nuri Said vardı. Eski bir Türk subayı iken bizden kaçan ve düşmana katılan Nuri Said'i biz o zaman bir Arap temsilcisi diye değil, İngiliz Askerî Heyeti'nden biri diye telakki ettik. Ben heyetle temasa gelmedim.. Kendilerini Kurmay Başkanı Albay Hayri (Hayri Paşa, Selim Sarper'in enistesi) sonradan Savunma Bakanı olan Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Naci Tınaz, Binbaşı Halis (Halis Paşa) kabul etti. General Allenby'nin adamları şu tebliğde bulundular : 'İmzalanan mütarekede Suriye'de bulunan Türk kıtalarının esir muamelesi göreceği belirtiliyor, siz de Suriye'desiniz, bu sebeple bizim esirlerimizsiniz.'

Temsilcilerimiz, böyle bir emir almadıklarını, sulha kadar her iki taraf kıtalarının yerlerini muhafaza etmelerinin tabii olduğunu söylediler ve sonra bana durumu bildirdiler. İşin içinde kötü niyet bulunduğu belliydi. Sert davranmak lazımdı. Şu cevabı verdim : 'Suriye, Halep'i bile içine almaz. Halbuki biz Halep'in şimalindeyiz. Teklifi kesin surette reddederiz.'

Bu davranış karşısında İngiliz Başkumandanı Allenby ısrar etmedi, yapılacak bir şey olmadığına karar verdi. Mustafa Kemal Paşa i!e telefonla görüştüm, olanı biteni anlattım. Cevabımızı beyendi ve iktidarda bulunan Ahmed İzzet Paşa Kabinesi'ne işi haber verdi.

Bana da şunu söyledi: 'Birkaç güne kadar Adana'ya gel, konuşalım.'

Bu aralık denizden gelen bir Fransız kıtası İskenderun'a çıkarıldı. hükümet konağını işgal etti, oraya Fransız bayrağını çekti. Bizim şehrin içinde tertiplerimiz yoktu. Derhal İskenderun'a kuvvet gönderdik, bayrağı indirdik, Türk bayrağını çektik. Fransızları kovduk...

Mustafa Kemal Paşa ile buluşunca şu kanaatte birleştik:

'İngilizler'in ve Fransızlar'ın davranışı, galiplerin mütareke hükümlerine kendilerini bağlı saymadıklarını ve bize kayıtsız, şartsız teslim olmuş bir millet gözüyle baktıklarını gösteriyor. Öyle bir gün gelebilir ki İstanbul'daki hükümet adamları, İşgal Kuvvetleri'nin her dediğini körü körüne kabul ederek, memleketi âciz ve felç haline getirebilirler. Bu ihtimali önceden göz önünde tutarak, tedbir almak lazımdır.'

Düşman işgaline karşı mukavemet düşüncesinin tohumu işte o saniyede atılmıştı. Allenby, normal surette hareket ederek, Yedinci Ordu'ya ve Yirminci Kolordu'ya esir muamelesi etmeye kalkışsaydı ve Fransızlar İskenderun'u mütarekeye aykırı olarak işgal ederek, Fransız bayrağını çekmeselerdi, belki de mukavemete karar verme ve tedbir alma işi gecikecek ve bazı fırsat ve imkânlar elden kaçacaktı...

Mustafa Kemal Paşa ile müzakere neticesinde bulduğumuz ilk tedbir şu oldu: O sıralarda Adana vilayeti, Urfa sancağını da içine alan büyük bir eyalet halindeydi. Jandarma kadrosu, normal kadrodan 7, 8 bin noksandı. Sonraki Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı merkez temsil heyeti azasından Mazhar Müfid Bey'in ağabeyi olan Vali Nâzım Bey'le anlaştık, ordu askerinin hamiyet, fedakârlık ve anlayışına güvendik, jandarma kadrolarını ordudan subay ve erlerle doldurduk. Bunlar yakında başlayacak olan terhislere dahil olmayacaklardı. Vilayetin en mühim merkezlerinde fazla sayıda silah, mitralyöz, cephane depo ettik. Düşmanlarımızın tutumunu ve hepimizi bekleyen tehlikeleri bu subaylar, erlere ve köy halkına iyice anlattılar. Zamanı gelince hemen ayaklanacaklardı. Hazırlığın esası buydu. Mustafa Kemal durumu İzzet Paşa Kabinesi'ne bildirdi, fakat az zaman sonra İzzet Paşa çekildi, Tevfik Paşa geldi. Bu Kabine'de durumu kavrayacak ve tedbir alacak hemen kimse bulunmadığından, İstanbul'a hiç bildirmeden tertiplerimize devam ettik.

Bu esnada Mustafa Kemal Paşa'nın kumandanlık durumu kaldırıldı. İstanbul'a çağırıldı. Ben ilk önce Yedinci

Ordu Kumandanı olarak kaldım, fakat bu mevkii de lağvettiler. Üzerimde ancak Yirminci Kolordu Kumandanlığı kaldı. Bir ay içinde kolordumuzun Adana'yı boşaltması ve Toros Dağları'nın kuzeyine çekilmesi hakkında defalarca ihtar geldi. Çeşitli bahanelerle vakit kazanmaya ve çekilişi geri bırakmaya gayret ettik. Nihayet her şey bittikten sonra, iki tümenden ibaret kalan Yirminci Kolordu'yu, Konya Ereğlisi'ne ve Niğde'ye çektik. Kilikya'nın her türlü esaslı hazırlığı tamamlanmış ve sırasında ayaklanacak hale gelmişti.

Biz çekilince, Adana havalisini Fransızlar işgal etti. Fransız ve Ermeni birlikleri Urfa'ya kadar dayandı. İşgal sükûnetle cereyan etti. Sonraları Ermeniler bazı vakalara sebep olmuşlarsa da, bunlara karşı hareketler yapılmamasına dikkat ettik. Kilikya ayaklanmasının tek tük olaylarla değil, toplu bir şekilde kopması doğru olacaktı. Bunun için milletin umumi ayaklanmasına başlangıç olarak tayin edilecek zamanı beklemeye gayret etmek icabediyordu. Halkı tutmak kolay olmadı, fakat ben Kilikyalılar kadar metin, sabırlı, kahraman adamlar az gördüm.

Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul'da

Mondros Mütarekesi 1918 Ekim'inin sonunda imzalanmıştı. 1919 yılının başına kadar bu hadiseler devam etti. İstanbul hükümeti baskı altında idi. Her taraftan orduların terhisine başlandı. Öyle bir terhis ki asgarî barış zamanındaki mevcud kadarını bile bırakmak istemiyordu. Maksat, bütün ordunun ortadan kalkması, bir ayaklanma için hiçbir destek kalmamasıydı.

Terhis münasebetiyle İstanbul taşıt işlerini yoluna koyamadı. İstanbul'la Toros Dağları arasında umumî bir anarşi başgösterdi. Terhis edilen askerler duruma hakimdi. Bir an evvel köylerine gitmek istiyorlardı. Mülkiye idaresi artık dert dinleyecek ve talimat verecek bir makam bulamıyordu, tek başına kalmıştı.

Bu esnada Konya Ereğlisi'nde bir tren tertipledim. İçine anarşiyi az çok durduracak bir birlik yerleştirdim. Bölgedeki Mülkiye amirlerini kendime bağladım. Taşıt işlerini düzene koyduk. Terhis edilen erlerin maneviyatını düzeltmek için her şeyi yaptık, memleketi, evlerini ve çocuklarını korumak üzere tekrar askere alınmak zaruretinin başgösterebileceğini münasip bir dille kendilerine anlattık. Biz bu işleri yaparken, İstanbul hükümeti'nin hiçbir şeyden haberi yoktu. Bir ay içinde adım adım ilerleyerek ve düzenlenen müfrezeleri geride bırakarak Gebze'ye kadar dayandım, sonra İstanbul'a geçtim. İlk önce Kuzguncuk'da evime uğradım, sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evine gittim. Orada birkaç gün misafir kaldım. Sık sık Rauf Bey'i çağırarak, beraberce durumu tetkik ettik.

Mustafa Kemal Paşa bana dedi ki :

'Bugüne kadar Kabine'de bir vazife almaya, memleket ölçüsünde tedbir düşünecek ve yürütecek bir mevkiye gelmeye çalıştım. Buna imkân bulunmadı. Seninle bir tertip düşünelim. Başyaver Naci Bey vasıtasıyla Padişah'ı görmeğe ve durumu anlatmaya çalış, benim ve senin gibi kumandanları vazife başına getirerek, karşı durma imkânını hazırlamaktan başka çare olmadığını anlat. Hatta icabederse baban Fazıl Paşa'nın sadrâzamlığını teklif et. O bizi kabinesine sokar. Bu teşebbüsümüzde başarı elde edemezsek, başka tedbir düşünürüz.'

Ben bir Cuma selâmlığında Padişah'ın huzuruna çıkmak imkânını buldum. Durumu anlatmaya çalıştım. Fakat Vahdettin kulak asmadı, başka işlerle meşgul oldu, teşebbüsümüz netice vermedi. Belli ki Padişah
kaderini düşünmeye koyulmuştu. Bizim sözlerimizi dinleyebilecek durumda değildi. Babam ve diğer vasıtalarla giriş

Mustafa Kemal Paşa'nın evinde yaptığımız son toplantıda durumun daha fazla beklemeye imkân vermediği ka-

rarına vardık. Yirminci Kolordu Ankara'ya gelecek ve orası bir Millî Mücadele Merkezi haline konulacaktı. Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine gelince, o da son bir teşebbüs yapacak, Harbiye Nâzırı olmazsa, Ankara'ya gelecek ve Millî Mücadele'nin liderliğini ele alacaktı.

Tam bu esnada babam İsmail Fazıl Paşa ortaya bir fikir attı: Kardeşimin kayınbabası Mehmed Ali Bey, o sırada Nâzır sıfatiyle Kabine'de bulunuyordu. Bir müddet sonra Dahiliye Nâzırı oldu. Kendisine Doğu vilayetlerindeki kaynaşmalar dolayısiyle oradaki askerî ve sivil idarenin başında bir ordu müfettişi bulunması fikri aşılanacak ve bu vazifeye de Mustafa Kemal Paşa'nın geçirilmesindeki faydalar telkin edilecekti. Bu maksatla babam Mustafa Kemal Paşa ile Mehmed Ali Bey'i tanıştıracaktı. Neticede Mustafa Kemal Paşa böyle bir vazifeye tayin edilecek olursa, Ankara'ya gelmekten vazgeçecek,
lerine gidecek, orada işe başlayacaktı.

Bu karar neticesinde ben derhal Konya Ereğlisi'ne, işimin başına gittim. Oradan Kolordu'nun 24 üncü tümeni ve Kolordu'ya bağlı diğer kıtalarla Ankara'ya vardım. Ankara'nın millî bir merkez olabilmesi için oradaki İngiliz kıtalarını çıkarmak gerekiyordu. Buna teşebbüs edildi. İlk önce kontrol subaylarını yola getirmeye çalı
rını hapsettik, kıtalarını teftişten geçirdik.
neticesinde İngiliz kıtaları merkezden aldıkları emirlerle Ankara'yı tahliye ettiler ve Eskişehir'e çekildiler.
ailesine mensup olan ve Ankara'da büyük ölçüde ticaret işleri yapan kontrol subaylarını alakoymakta fayda gördüm. Bu, onların da işine geldi.

Ankara'nın temizlenmesi halkı memnun etti. Tehcir işlerine bakmak üzere Ankara'da bulunan ve bir kısım vatandaşları baskı altında tutan tehcir mahkemesinin İstanbul'a yollanmasına herkes ayrıca sevindi.

O sırada Mehmed Ali Bey Dahiliye Nâzırı olmuştu. Ay-

nı zamanda asayiş bakımından valilere hükmedebilmek üzere, Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'ne tayini işi başarı ile yürüdü. Böylece ilk hedefe varılmıştı. Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nâzırlığı'na geçmesi mümkün olmayınca, işe başlamak için bu tarzda bir otorite sahibi olmayı faydalı görmüştü. Fakat bu mümkün olmasa bile teşebbüsten vazgeçilmiyecek, Paşa Ankara'ya gelecek, mukavemetin Millî Lideri sıfatiyle ortaya atılacaktı.

Mustafa Kemal Paşa 17 Mayıs'da İstanbul'dan yola çıktı ve 19 Mayıs'da Samsun'a vardı."

Rauf Orbay anlatıyor Millî Mücadele'nin bu safhası hakkında eski Başvekil Rauf Bey'den şu malumatı aldım :

"Mütarekenin ilk zamanlarında Kâzım Karabekir'in kolordusu Tekirdağı'nda bulunuyordu. Bir mukavemet mücadelesine geçmek meselesi kendisiyle konuşulmuş, fikir birliğine varılmıştı. Kolordunun kendi kadrosiyle Erzurum'a nakli esaslı bir hedefti. Mühim hadiselere gebe olan bu merkezde o sırada hiçbir askerî kıta yoktu. Kâzım Karabekir Paşa harp yıllarında Şevket Turgut Paşa ile sıkı bir dostluk kurmuştu. Bu sayede nakil işi, çok uygun bir şekilde tamamlandı. İngilizler, olup bitenin hiç farkına varmadılar. Bunun arkasından Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'ne tayini işi başarı ile neticelenince, İngilizler'in gözlerini açmalarından ve tedbir almalarından ciddi surette endişe ettik. Kendisi ile karargâhını ve bu arada Kolordu Kumandanı sıfatiyle Samsun'da vazife alacak olan Refet Paşa'yı Samsun'a getiren vapurun yolda İngilizler tarafından tutulması ihtimali vardı. Bu ihtimalin üzerine Paşa da hareketinden evvel durmuş, 'Benim Samsun'a çıktığımı duyunca, siz de gelin, Ali Fuat Paşa ile buluşalım,' demişti.

Seyahatin devam ettiği müddetçe üzüntülü günler ge-

çirdik. Nihayet Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak bastığı hakkında Harbiye Nezâreti'ne telgraf geldi. Geniş nefes aldık. İzmit milletvekili İbrahim Süreyya Bey'le beraber derhal Bandırma'ya geçtik. Oradan kara yoluyla türlü türlü maceralar geçirerek, Sivrihisar'a vardık. Mukavemetin ilk seferberlik tertipleri orada gözümüze çarptı. Sivrihisar'dan Ankara'ya gittik. İstasyon binalarından birinde, bir iki gün misafir kaldık. Sonra İbrahim Süreyya ile beraber bağlarda bir yer bulduk. Bu esnada Ali Fuat Paşa, Ankara valisi ve Refi Cevad Ulunay'ın babası Muhiddin Paşa'yı nezaret altına aldıktan sonra nezaketle İstanbul'a yolcu etti.

İlk düşünce, Sıvas'da bir kongre yapmak suretiyle harekete geçmekti. Fakat Kâzım Karabekir Paşa, Şark vilayetlerinde harekete geçen mukavemet teşkilatının zaten bir kongre yapacaklarını, ilk hamlede bu kongreye katılmanın doğru olacağını ileri sürdü. Bu düşünce uygun göründü."

Erzurum ve Sivas'ta doğan güneş

Kumandanlar Amasya'da toplandılar. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında cereyan eden tarihî toplantıda Rauf Bey'den başka Orta Anadolu kuvvetleri kumandanı Ali Fuat Paşa, Karadeniz sahilindeki kuvvetlerin kumandanı Refet Paşa hazır bulundu. Hedefler ve usuller münakaşa konusu oldu. Neticede Refet Paşa dedi ki :

" Öyle anlıyorum ki Anadolu'da İstanbul'dan ayrı ve ona karşı bir hükümet kurmaya doğru gidiyoruz."

Mustafa Kemal cevap verdi :

" Evet, öyledir. Memleketi kurtarmak için bu bir zarurettir."

Doğu vilayetleri hakkındaki kötü niyetleri boşa çıkarmak için toplanan Erzurum Kongresi, Mustafa Kemal Paşa'yı Başkan, Rauf Bey'i İkinci Başkan seçmek suretiyle derhal millî ölçüde bir manzara aldı ve Millî hükümet'in kurulmasına doğru ilk fiili adım haline geldi. Erzurum ha-

valisine kumanda eden Kâzım Karabekir Paşa bunu candan destekliyordu. Türk milletinin mukadderatı ile ilgili ilk ideal-leri bir millî misak şeklinde çizen, tarihî vesikanın ilk taşlağı Erzurum Kongresi'nden geçti. İngilizler Erzurum'un oynayabileceği mühim rolü tahmin etmişler, gözcü olarak oraya Hindistan Umumî Valisi Rawlinson'un yeğeni Albay Rawlinson'u göndermişlerdi. Kâzım Karabekir Paşa, İngiliz subayını ilk önce oyaladı. Fazla huysuzluk edince, oturduğu eve hapsetti. Türk milletinin kendisine karşı hazırlanan idam hükmüne karşı teşebbüse geçtiği ve esaslı bir ayaklanmanın başladığı artık gizlenemez bir hale gelmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da İstanbul hükümeti'nin sandığı gibi, bir yıldırma ve teskin hareketi yaratmayacağı, tamamiyle aksi istikamette işler hazırladığı belli olmuştu. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, İstanbul hükümeti tarafından azledilmesini beklemeyerek, hem vazifesinden hem de askerlikten istifasını İstanbul'a gönderdi. Yanında sivil elbise yoktu. Erzurum Valisi Münir Bey, o zaman "bonjur", sonradan "jaketatay" denilen elbisesini verdi. Millî Kurtarıcı'nın Erzurum ve Sivas kongrelerine ait resimlerde bu kıyafette görünmesinin hikmeti budur.

İngiliz işgâl kuvvetlerinin baskısı altındaki İstanbul hükümeti harekete geçmek zaruretini duydu. 31 Temmuz 1919 tarihli İstanbul gazetelerinde şöyle bir haber çıktı : "Üçüncü Ordu Müfettişi iken azledilen ve askerlikten istifa eden Mustafa Kemal ile yine istifa yoliyle Bahriye'den ayrılan Rauf'un Erzurum'da hükümet'in rızasına aykırı olarak kongre yaptıkları anlaşıldığından tutulup İstanbul'a sevkedilmeleri icab edenlere bildirilmiştir."

Mustafa Kemal Paşa'nın Kurmay Başkanı sıfatiyle beraberinde gelen bir albay, bu durum karşısında kendisine demiştir ki: "Siz askerlikten istifa ettiniz. İzin verin de ben orduda bir vazife isteyeyim." Mustafa Kemal Paşa : "Buyurunuz!" demekle yetinmiştir. Tam bu sırada kapı açılmış,

Kâzım Karabekir Paşa gelmiş, şu sözleri söylemiştir : "*Ordunun saygılarını size bildirmeye geldim. Hepimiz emrinizdeyiz. Kumandanlık arabası da emrinizdedir.*" İstanbul'dan gelen emir hiçe sayılmış ve Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları askerî tabldottan yemek yemeye devam etmişler ve resmî vazife başında imiş gibi muamele görmüşlerdi.

12 Ağustos'da Erzurum'a, Kolordu Kumandanı Fevzi Paşa başta olmak üzere Lâzistan milletvekili Ziya Bey ve daha birkaç kişiden mürekkep bir tahkik heyeti gelmiş, Erzurum Kongresi'nin memleketin kurtarılışı ile ilgili gayeleri kendilerine bildirilmişti.

Erzurum Kongresi'nden seçilen bir temsil heyetinin iştirakiyle *Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin büyük tarihî kongresi 4 Eylül 1919'da Sivas'da, lise binasında toplanmış, memleketin kurtarılış tarzına dair mühim kararlar vermiş, Erzurum'da hazırlanan *Millî Misak*'ı memleket ölçüsünde tasvip etmiş ve kararları İstanbul hükümeti tarafından kabul edilinceye kadar İstanbul'la Anadolu'nun her türlü bağlarının kesilmesini doğru bulmuştur. İngilizler'in buna karşı İstanbul hükümeti'ne başvurması üzerine kendilerine şu cevap verilmiştir : "*Bizim elimizde yalnız jandarma var. O da para etmez. Siz askerî sevkiyat yapınız. Gaileyi ortadan kaldırınız.*"

Anadolu'da fiilî surette kurulan yeni hükümet, Eskişehir İngiliz askerinden temizlenmedikçe maksada varılmayacağını takdir etmiş, Eskişehir'deki İngiliz kumandanı İstanbul'a geçmeye mecbur edilmiş, Konya'da o zamanlar "Artin" lakabiyle anılan Cemal Bey'in İngilizler'e dayanarak giriştiği bir teşebbüs önlenmiş ve Malatya mutasarrıfı Galib'in Sıvas'a yapmaya kalkıştığı baskın da iflasa uğramış, kendisi tevkif edilmiştir.

Deli Fuad Paşa sahnede Bir taraftan Anadolu birlik haline gelirken, İstanbul'daki fesat ve melanet oca-

ğını yıkmak, dış tehlike karşısında birliğe varmak ve meşru seçimlere doğru gidilmek maksadıyla Padişah'a telgraflar yağdırılmıştır. Fakat Damad Ferid hükümeti bunları örtbas etmiştir. Nihayet Erzurum ve Sıvas kongrelerinin kararları ve Anadolu'daki kurtarıcı hareketin sebepleri hakkında Padişah'a yazılan bir mektup, Chicago'da çıkan *Daily News* gazetesinin muhabiri Mr. John Brown vasıtasıyla ve bir Amerikan torpitosuyla Samsun'dan İstanbul'a yollanmış, cesaret ve dürüstlüğünden dolayı "Deli" lâkabiyle anılan Müşir Fuad Paşa'ya verilmiş, o da Damad Ferid'in mukavemetini yıkarak, sarayın kapılarını adeta kırarak, Padişah'ın yanına çıkmış, mektupları vermiştir. Başkâtip Yaver Paşa vasıtasıyla Padişah Altıncı Mehmed ile konuşmak imkânını bulan Müşir Fuad Paşa gözlerinden yaşlar akarak Padişah'a şu sözleri söylemiştir : "Ben bu milletin hiçbir emel arkasından koşmayan bir ferdiyim. Yalnız içinde yaşadığım milletin saadetinde ve kaderimizi taşıyan devlet gemisinin selametinde ilgim vardır. Millet şimdiye kadar sesini size duyuramamıştır. Duyurmaya vasıta olmayı hayatımın en şerefli hadisesi sayarım."

Padişah Mustafa Kemal Paşa'nın mektubunu dikkatle okuduktan sonra cebine koymuş, Müşir Fuad Paşa'ya şu sözleri söylemiş :

"Milletsiz Padişah olmaz, milletin menfaati benim menfaatimdir. Devletin şevketi ve azameti millete bağlıdır. Orduya sevgim vardır, Mustafa Kemal Paşa'ya saygı beslerim, Rauf ve Bekir Sami beyler namuslu adamlardır".

Fuad Paşa Padişah'ın yanında iken saraya gelen Damad Ferid durumu görünce : "Bu çılgını kim içeri soktu?" diye kıyametler koparmış, fakat iş işten geçmiştir.

Bunun üzerine Damad Ferid Paşa 30 Ekim 1919'da istifaya mecbur edildi. Memleket halkı arasında ahenk ve vefanın geri getirilmesi ve kanun dairesinde seçimler yapılması vazifesiyle Ali Rıza Paşa bir hükümet kurdu. Bu de-

ğişiklik memlekette büyük bir ferahlık yarattı. Hürriyet ve İtilaf'a mensup olmayan gazeteler çok memnundu. Ben de *Vakit*'te: "Millî varlığımızdaki fasıla sona erdi, uçurum ortadan kalktı", diye bir yazı yazdım.

Bristol - Harbord 5 Ekim'de İstanbul hükümeti ile Anadolu'da kurulan millî kuvvet arasında tam bir anlaşmaya varıldı. 8 Ekimde Hükümet tarafından yayınlanan beyanname, işgal günlerinden beri temiz vatanseverlerin kalbinden taşan hislerin ifadeleriyle doluydu. Memleket artık seçimlere daldı. Yurdun düşman işgali altında olduğu adeta unutuldu. İşgal kuvvetleri de, hesaplarını altüst eden bu millî kalkınmayı çaresiz diye kabul etti, bir tarafa sinmiş gibi göründü.

Amerikalılar ön plana geçmişlerdi, tesirlerini duyurmaya yeni başlamışlardı. Bütün mütareke devri esnasında Ankara'nın bir müttefiki gibi hareket eden Amerikan fevkalade komiseri, 29 Eylül 1919'da İzmir'den dönmüştü. Memleketimizdeki galeyan karşısında Yunan mezalimini izlemek için İşgal Kuvvetleri İzmir'e bir tahkik heyeti göndermeye mecbur kalmışlardı. İçinde bir İngiliz, bir Fransız, bir İtalyan generali bulunan heyete Amiral Bristol başkanlık etmiş, komisyon her tarafta Türk halkını dinlemiş, tarafsız usullerle gerçekleri aramış, nihayet korkunç Yunan mezalimini tespit eden bir rapor hazırlamıştı. Fakat İngiliz ve Yunan baskısı raporun neşrine mani olmuştu. Paris'te çıkan *Eclai* gazetesi nasılsa bunun bir suretini elde edip, basmıştı. Bir Fransız dostum bana bu gazetenin o sayısını verdi. Dünyalar benim oldu. Derhal harfi harfine tercüme ettim. Raporun tercümesi *Vakit* gazetesinin 13 Ekim tarihli nüshasında çıktı. Bu başarıyı, gazetecilik hayatımın beni en çok sevindiren atlatma hadiselerinden biri sayarım. Raporun İstanbul'da neşrinin, tam hükümetin değiştiği, milletin bayram ettiği ve seçimlere hazırlandığı sıralara rastlaması çok hoş bir şey oldu.

Mütarekenin karanlıkları içinde Amerika'nın Türkiye'nin kaderine gösterdiği ilginin diğer bir belirtisi, "King-Crane Komisyonu" adı verilen bir heyeti Türkiye'ye göndermesi ve Türk davaları hakkında en iyi hal çaresinin ne olacağına dair bir anket yaptırmasıdır. İçinde Venedik kaynaklarından faydalanarak "*Kanunî Sultan Süleyman devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun İdaresi*" adlı bir kitap yazan ve bir zamanlar Robert College'de hocalık eden Prof. A. H. Lybyer'in de bulunduğu komisyona Başkan Wilson tarafından verilen vazife, gelecek hakkında Türkiye'de hüküm süren hisleri incelemek ve eğer Amerika, Rumeli, Anadolu, Suriye, Irak, Lübnan, Ürdün, Hicaz ve Yemen dahil olmak üzere bütün Osmanlı İmparatorluğu hakkında bir manda kabul ederse ne gibi risklerin altına gireceğini yoklamaktı. Komisyon birer birer birçok kimseleri Amerikan sefaretine çağırarak görüşlerini sordu. Çağırılanlar arasında ben de vardım. Bu arada Wilson'un şahsi dostu ve bir aralık Amerika'nın Pekin Sefiri olan Charles Crane ile, uzun yıllar süren bir ahbaplık kurdum. Crane, sık sık Türkiye'ye gelir, her defasında beni arardı. Ben de Amerika'ya gittikçe kendisini ziyaret etmeyi ihmal etmezdim. Crane'in hoş bir tarafı Nasreddin Hoca'ya bayılması ve onun bütün hikayelerini ezbere bilmesiydi. Paris'te cereyan eden sulh müzakereleri sırasında Wilson, Crane'i daima yanında bulundurur ve sık sık kendisinden son duruma en uygun Nasreddin Hoca hikayesini sorardı. Paris müzakerelerinin sarpasardığı bir sırada Amerikan milyonerinin Cumhurbaşkanı'na anlattığı Nasreddin Hoca hikâyesi şu olmuştur:

"Nasreddin Hoca, mehtaplı bir gecede köyüne giderken, bir kuyunun yanından geçer, ayın aksinin kuyunun dibinde olduğunu görür. 'Zavallı ayı kurtarmak lazım' diyerek kova kova su çekmeye başlar ama ay daima kuyunun dibindedir. Nihayet kova kuyunun kenarındaki bir taşa ta-

kılır. Hoca ipi kuvvetle çekince ip kopar ve Nasreddin Hoca da sırt üstü yere düşer, ayın göklerde olduğunu görür." Çok uğraştım, fakat zavallı ayı kurtardım,' der..."

Wilson bu hikayeyi çok beğenir ve der ki :

"Bizim barış diye Paris'te yapmaya çalıştığımız şey, Nasreddin Hoca gibi ayı kurtarmaya uğraşmaktan ileri gitmiyor".

Crane'in İstanbul'u bir ziyaretinde kendisini eve yemeğe çağırdım. "Seve seve gelirim," dedi, "fakat şunu önceden söyleyeyim ki ben perhizim. yemeklerde ikişer bardak sütle ikişer kâse yoğurtdan başka bir şey yemem." "Pek iyi," dedik, sofrada milyonerin oturacağı yere istediği kadar süt ve yoğurt koyduk. Bunları derhal süpürüp perhiz vazifesini yerine getirdi. Sonra bizim için sofraya her gelen yemek hakkında: "O ne?" diye sordu. Tuzlusu ve tatlısıyle her birinden hepimizden fazla aldı, yedi. Böylece hem doktorunun sözünü, hem de kendi keyfini yerine getirmiş oldu.

King-Crane Heyeti'nden sonra Türkiye'ye kafile kafile Amerikan muhabirleri geldi. Bunların hepsi, mutlaka Türk davasını benimsiyor, Türk dostu kesiliyordu. İşgal kuvvetleri tarafından etrafımızda çevrilen ablukayı böylece Amerikalılar vasıtasıyla yarmak, sesimizi harice duyurmak mümkün oluyordu. Bilhassa İngilizler buna çok kızıyorlardı, fakat engel olmak ellerinden gelmiyordu. O kara günlerimizde bize dostluk göstermekte ve Amerikan gazetecilerine iyi telkinlerde bulunmakta Robert College'in müdürü Dr. Gates'in ve Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nin müdiresi Dr. Patrick'in büyük hizmeti dokunmuştur. Halide Edib de bu işte çok çalışmıştır. Ben de elimden geleni yaptım. Amerikan gazetecileri arasında bilhassa *Philadelphia Public Ledger* gazetesinin muhabiri Clarence Streit'den bahsetmek isterim. Bu hoş ve temiz insan, bir Amerikan torpitosuyla Samsun'a çıktıktan sonra köyden köye yaylı araba veya atla giderek Sivas Kongresi sırasında Ankara'ya varmıştır. Bütün

yollarda iyi insanlarla karşılaşmış, varlığı ve şerefi için çarpışan Türk milletine gönülden bağlanmıştır. Bilhassa Keskin'in Mümünlü köyünün halkı ile pek iyi anlaşmış, bu köye ömür boyunca bağlı kalmış, onun bir nevi fahrî hemşehrisi kesilmiş, vakit vakit köye en modern ziraat aletlerinden örnekler göndermiştir. Streit'in Amerika'ya yolladığı yazılar, harp propagandalarının aleyhimize olarak yarattığı kara sisleri dağıtmaya ve Türk milletini Amerikalılar'a yepyeni bir sima ile tanıtmaya hizmet etmiştir. Streit'in Fransız asıllı eşinden İstanbul'da doğan ilk oğlu, hâlâ "Küçük" lakabını taşır. Türkiye hakkında yazdığı ve bir araya topladığı makaleleri Amerika'da kitap şeklinde bastırmaya imkân bulamamış, bir hatıra diye bana vermiştir. Öyle umarım ki Tarih Kurumu veya diğer bir tesis, bu kitabın tercüme ve neşrini mümkün kılar, bu suretle İstiklal Mücadelesi esnasındaki Anadolu'nun ne gibi azimli ve tatlı bir sima taşıdığı ve bir Amerikalı'ya nasıl göründüğü aydınlatılmış olur.

Clarence Streit, Türkiye'den ayrıldıktan sonra *New York Times*'e geçti. Nihayet bu gazetenin Cenevre muhabiri oldu ve Milletler Birliği âleminden gazetesine haberler ve görüşler yağdırmaya başladı. İdealist ve anlayışlı Gazeteci'nin Cenevre'de vardığı kanaat şu oldu : "Hürriyet ve medeniyetin tabiî bekçisi olan Batı devletleri, Faşist, Nazi ve Komünist damgalı totaliter cereyanların karşısına tek cephe halinde çıkmazlarsa, ikinci bir cihan harbinin önüne geçilmeyecek, eşi görülmemiş kıyametler kopacak..." Bunun üzerine Streit "Derhal Birlik" adlı kitabında feryatlar koparmış, gaflet içinde yaşayanların gözünü açmak istemiştir. Kitap çok ilgi çekmiş, birçok dillere kısa zamanda çevrilmiş, Mümünlü köyünün fahrî hemşehrisi Streit, böylece dünya şöhreti kazanmıştır. Bunun üzerine günlük gazeteciliği bırakmış, Washington'da yerleşerek, "Atlantik Birliği" hareketinin karargâhını kurmuş, anlayışlı kimselerin yaptıkları bağışlarla teşkilatı Birleşik Amerika'nın her köşesine yaymış,

yeni yeni kitaplar yazmış, seri konferanslar tertip etmiştir. "Hürriyet ve Birlik" adlı dergisi hâlâ çıkmaktadır.

Bir Türk olsaydım Clarence Streit, Türkiye'de bulunduğu sırada *Vakit* gazetesinde bir müddet "Bir Türk Olsaydım..." başlığı altındaki sütunda, değerli ikazlarda bulunmuştu. Buna karşılık ben de bir aralık, Streit'in dergisinde "Bir Amerikalı Olsaydım..." başlığı ile yazılar yazdım. Karl Marx'ın sekiz ciltlik siyasî eserleri serisinden derlemek suretiyle hazırladığım bir etüd de aynı dergide çıktı, Amerika'da dikkati çekti. Bugün Moskova tarafından bir peygamber diye kabul edilen Karl Marx tarafından Rusya hakkında ileri sürülen ve o yazımda yer alan düşüncelerin özü şudur: "Moskoflar, ruh ve seciyeleri itibariyle daima hürriyetin düşmanı halinde kalacaklardır. Emperyalizm iştahları doymak bilmeyecek, çok tehlikeli şekiller alabilecektir. Medeniyetin ilk vazifesi hürriyeti korumak olduğuna göre Batı devletleri ve Batı medeniyetinin genç bir desteği olan Amerika, Moskofluk'a karşı tam bir birlik halinde bulunmalıdır. Batılılar, ihtilâf halinde bulundukları zaman Moskof ayısı, pençelerini ileri uzatır, Batı'daki birlik karşısında ise mutlaka geri çeker. Batı Slavları Avrupalı olmuşlar ve Moskof Slavlığı'nın çemberinden ayrılmışlardır. Kendilerine öylece muamele edilmelidir. Şayet günün birinde Ruslar yeni fikirlerin liderliğine sahip çıkarlarsa, insanlık için bundan büyük felaket tasavvur edilemez."

Karl Marx, Kırım Harbi esnasında daima Ruslar'a karşı gelmiş, Türkler'i koruyan Batı devletlerini desteklemiştir. Yalnız şu endişeyi ileri sürmüştür: "İstanbul, Batı medeniyetinin nimetlerini Asya'ya ve Afrika'ya aksettirmek vazifesini tabiî surette taşıyan bir merkezdir. Oraya bugün hakim olan Türkler'in dinî taassuba dayanan Teokrasi idaresi altında yaşamaları, Batı medeniyetinin nimetlerinin Asya'ya doğru yayılmasına bir engeldir."

Dikkate layık olan nokta şudur ki Atatürk, o zamana kadar Batı devletlerinin inhisarı altında olan laikliği kabul etmek ve yürütmek suretiyle engeli ortadan kaldırmış, Karl Marx'ın tahmin ettiği gibi, istiklal aşkı, hürriyet, laiklik gibi kıymetler Asya ve Afrika âlemine Türkiye yolu ile, Türk milletinin ortaya koyduğu ileri örneklere göre dağılmıştır.

Harbord heyeti İngiltere'nin İstanbul'da kurulmasını bir aralık aklından geçirdiği bir hükümetin başkanlığını eski Amerikan Cumhurbaşkanı Hoover'e teklif ettiğini, onun da Türkiye'nin hali esaslı surette incelenmeden hiçbir şey söyleyemeyeceği tarzında bir cevap verdiğinden, bunun üzerine Amerikalı General Harbord'un başkanlığında geniş bir heyet kurduğundan daha evvel bahsetmiştim. İkinci başkanlığına sonradan Amerikan Dış Politika Cemiyetinin başına geçen General Macoy getirildi ve en seçme ihtisas adamları yanlarına katıldı. Heyet 4 Eylül 1919'da İstanbul'a geldi. General Harbord ve arkadaşlarıyla mülakatlar yapmak üzere Amerikan sefaretine gidince bir de ne göreyim? Columbia Üniversitesi'nde hemen hemen bütün derslerde sınıf arkadaşlığı ettiğim, yakından tanıdığım, teklifsiz ahbap olduğum W. W. Cumberland heyetin malî müşaviri değil mi? Bu buluşmaya ikimiz de çok sevindik. Meğer az zamanda Amerikan malî âleminde kendini tanıtmış, bir, iki yıl Haiti Cumhuriyeti'nin malî işlerini ıslah ile uğraşmış, simdi de Türkiye'ye gelmiş. Harvard Üniversitesi mezunlarından iyi bir arkadaşı olan Prof. Mears de iktisadi müşavir sıfatiyle heyette imiş. Kendisini bana tanıttı. Az zamanda, birbirinden hiç ayrılmaz üç kişilik bir arkadaş halkası haline geldik. Mütarekenin karanlık günlerinde bu dostluklardan gazeteci ve vatandaş olarak çok faydalandım.

Heyet İstanbul'da ve civarında bir hayli incelemeler yaptıktan sonra 26 Eylül'de Sivas'a gitti. Arkadaşlarım Cumberland ile Mears heyetten ayrıldılar. Devamlı olarak

İstanbul'da vazife görmek üzere fevkalade komiser Amiral Bristol'un müşavirliğine geçirildiler.

General Harbord'un Anadolu seyahatinde tercümanlığını Robert Kollej'de Türk Müdür Hüseyin Pektaş yaptı. Bu mühim Amerikan heyetinin gerçekleri görmesinde mühim hizmetleri dokundu. General ve arkadaşları Sivas'da Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, eski Washington sefirimiz Ahmed Rüstem Bey ve Temsil Heyeti'nin diğer üyeleriyle uzun görüşmeler yapmışlardır. Bu arada Millî Misak'ın kapsadığı idealler kendilerine anlatıldı, bilhassa şu zeminde bulunan yedinci maddenin üzerinde uzun uzadıya duruldu : "*Milletimiz insani, asri gayeleri tebcil eder, sinai ve iktisadi hal ve ihtiyacımızı takdir eder. Bu sebeple devlet ve milletimizin iç ve dış istiklali korunmak şartıyla yukarıdaki altı maddede gösterilen hudutlar içinde milliyet esaslarına saygı gösteren ve memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin fenni, sınai, iktisadi yardımını memnuniyetle karşılar. Bu âdil ve insani şartları havi bir sulhun da bir an evvel gerçekleşmesi insanlığın selameti ve dünyanın huzuru adına en büyük emelimizdir.*"

Millî Misak'da bahsi geçen ecnebi devletten Amerika'nın kastedildiği Harbord heyetine apaçık anlatılmıştır. Sırası gelmişken şunu söyleyeyim ki sistemli bir gelişme için Amerika'nın yardımını sağlamak lehinde mütareke yıllarında yaptığım devamlı yayınlar, tamamiyle Millî Misak'ın ruhuna uygundur ve Sivas'da Temsil Heyeti tarafından General Harbord'a verilen izahatın çerçevesi içindedir. Gidişlerini memleket ölçüleriyle tenkit ettiğim partiler ve politikacılar tarafından Amerika mandası ve vasiliği taraftarı diye vakit vakit bana yapılan hücumlar tezyir ve iftiradan ibarettir. Garibi şu ki aynı silah, çeşitli zamanlarda birbirine zıt parti ve kimseler tarafından aynı şekilde kullanılmıştır.

General Harbord Sivas'daki temaslarının neticesi olarak 15 Ekim 1919 günü Mustafa Kemal Paşa'ya şu sözle-

ri söylemiştir : "*Memleketinizin ihtiyaçları bakımından en doğru yolda yürüyorsunuz. Ben bir Türk olsaydım mutlaka sizin yanınızda bulunacaktım.*"

Sivas Kongresi'nin yabancı bir devletin yardımını sağlamak prensibini Millî Misak'ın yedinci maddesi haline koyması üzerine, 29 Ekim 1919 tarihli *Vakit* gazetesinde Sadrâzam Âli Paşa'nın 1869 yılında yani bu günden bir asır evvel ortaya koyduğu bir proje hakkında dikkate layık bir yazı çıkmıştır.

Âli Paşa'nın teklifi şuydu : "Kapılarımızı açmalı ve Türkiye'ye seçme ecnebi muhaciri getirmeye bakmalıyız. Bunlardan bir tehlike gelmez, ıslahata ve gelişmeye kavuşmamıza yardım ederler. Biz akıllıca kanunlar yaparsak, günün birinde bunlar bizimle kaynaşır, bizden olurlar. Böyle geniş düşüncelerle ıslahat yoluna ciddi surette girmek zorundayız. Yabancı muhacirler Amerika'da Amerikalı, Avustralya'da Avustralyalı oluyorlar. Bizim aramızdaki Avrupalı memur, sanatkâr, ve tüccardan bir çoğu Osmanlı'dan ziyade Osmanlı'dırlar. Biz bunu bir türlü göremiyoruz. Bu adamlar bizim menfaatimizi bizden ziyade savunuyorlar, memlekete bizden ziyade bağlılık gösteriyorlar."

Vakit bu yazıyı sütunlarına geçirdikten sonra şu düşünceleri ilâve ediyor : "Âli Paşa'nın bundan yarım asır evvel hayret uyandırıcı geniş bir görüşle ileri sürdüğü teklif münakaşa edilmeye layıktır. İstikbal meseleleri her halde Âli Paşa'nın yaptığı gibi, soğukkanlılıkla incelenmeli, araya his karışmamalıdır. Dar hisler, bugünün icaplarına, yarının ihtimallerine uygun bir millî gidiş sahibi olmamıza set çekebilir ve bizi her şeyi oluruna bağlamak zihniyetinin kısır ve kahredici vadilerinde sürükleyebilir."

Felekten çaldığımız beş ay

Sivas Kongresi Temsil heyeti ile İstanbul hükümeti arasındaki anlaşma tarihi olan 5 Ekim 1919'dan başlayarak, 16 Mart 1920 işgaline kadar süren beş küsur ayı felekten çalınmış mesut bir devir saymak caizdir. Bu devirde yabancı işgali devam ediyordu, fakat işgal kuvvetleri iç işlerimizin karşısında seyirci durumunda kalıyorlardı. Yalnız işgal devletleri sansürünün ölçüsüz, manasız ve gülünç faaliyetinin arkası kesilmemişti. Yoksa memleketin idaresindeki ikilik tamamiyle kalkmıştı. Millî ölçüler ortalığa hakimdi. İşgal kuvvetlerine uşaklık eden çevreler ve gazeteler sinmişti.

Seçim kararı verilince, Meclis'in nerede toplanacağı meselesi ortaya çıktı. Sivas Temsil Heyeti, Meclis'in Anadolu'da toplanmasına taraftardı, fakat millî harekete taraftar İstanbul gazeteleri, İstanbul üzerinde ısrar ediyorlardı. İstanbul'da toplanmanın aleyhinde de, lehinde de fikirler ileri sürülüyordu. Nihayet İstanbul dışında toplanmanın

daha zararlı olacağı fikri kabul edildi, İstanbul'a karar kılındı. İstanbul'daki millî teşkilatla temas kurmak üzere Albay Kara Vasıf, Sivas'ın bir temsilcisi diye İstanbul'a yollandı. Zaten Kızılay (o zamanki adiyle Hilâl-i Ahmer) merkez heyeti, Anadolu'nun İstanbul'daki teşkilatı gibi çalışıyordu. Millî Kongre, Millî Blok gibi kurumlar ve İstanbul gazetelerinin millî kısmı, Anadolu'nun İstanbul'daki kolları halindeydi. Kaderini ecnebi işgaline bağlayan siyasi çevreler ve kimseler, bütün millî hareketi, bir İttihadçı teşebbüsü diye jurnal etmeye ve işgal devletlerini tahrik etmeye uğraşıyorlardı. Hürriyet ve İtilaf seçimleri boykot edeceğini açıktan açığa ilan etti. Bir zamanlar Hürriyet ve İtilaf ile işbirliğinde bulunan Sabahattin Bey, tamamiyle aksine olarak, Anadolu hareketini, İttihadçılık'la hiçbir ilgisi bulunmayan bir millî ve vatani hareket diye karşılıyor, seçimlere heyecanlı bir şekilde katılıyor, merkeziyet sistemine karşı bu münasebetle şiddetli ve haklı hücumlarda bulunuyordu.

Ermeniler, Rumlar ve Museviler seçime katılmamaya ve barışı beklemeye karar vermişlerdi. "yedek subay Moiz" imzasiyle 12 Aralık 1919 tarihli *Vakit* gazetesinde çıkan bir mektupta, Museviler'in seçime karışmamasını mazur göstermek için Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın da karışmadığı ileri sürülüyor ve "Bu partinin de Osmanlı'lığından şüphe edemezsiniz ya?" deniliyordu. *Vakit* bu mektubun altına şu satırları yazmıştır: "Misal pek fena seçilmiştir. Bizce Hürriyet ve İtilaf, memleket sevgi ve menfaatleri bakımından Rumlar'dan ve Ermeniler'den daha ağır bir şüphe altında bulunuyor. Azlıklar, barışı bekleyerek millî mukadderata yabancı kalıyorlar, Hürriyet ve İtilâfçılar ise vatan ve millet sözünü dilden düşürmemekle beraber, şahsi başarı imkânını millî hareketlere uzak ve yabancı kalmakta arıyorlar."

Hürriyet ve İtilaf, İttihad ve Terakki bu gürültülerin arasında eski bildikleri usullerden vazgeçmiyorlardı. Sivas

Kongresi kararlarının İstanbul'ca kabul edilmesine ve millî birliğin kurulmasına rağmen, *Alemdar* gazetesi, Damad Ferid idaresinin tertip ve teşvikiyle millî kuvvetleri arkadan vurmaya çalışan Aznavur kuvvetlerini savunacak ve övecek yazılar yazıyordu. *Vakit* gazetesinin bu yazılara çatması üzerine *Alemdar* şunu soruyor: "Ya ictihat hürriyeti nerede kaldı?" *Vakit*'in cevabı: "Vatana ihanet yolunda yürüyenler, içtihat hürriyeti hakkında hiçbir hak sahibi olamazlar ve hiçbir iddia ileri süremezler."

Diğer taraftan yeni millî hareketin eski parti ayrılığını hiçe saymasına ve tamamiyle dürüst bir yolda yürümesine rağmen, İttihadçılar kendi nüfuzlarını belirtmeye çalışmak, kendi hesaplarına teşkilat kurmak ve millî hislerin belirtilerini kendi hesaplarına kaydetmek için ellerinden geleni yapıyordu. O zamanlar çıkartmakta olduğum *Vakit* İttihadçıların da her adımda karşısındaydı. Bilhassa ki Hürriyet ve İtilaf da Anadolu hareketini bir İttihadçı teşebbüsü diye göstermek ve işgal kuvvetlerine jurnal etmek için geceli gündüzlü uğraşıp duruyordu.

Vakit İstanbul'un on bir milletvekili adayı için millî değerlerden mürekkep bir listeyi hazırlamış, bunların propagandasını heyecanla yürütmüştü. Neticede *Vakit*'in on bir adayından yedisi İstanbul seçimini kazanmıştı. Listenin dışında kazananlardan üçü İttihadçılar'ın adayları idi. *Vakit* memleket için hayırlı görüşleri olan Sabahattin Bey'in İstanbul'da mebus seçilmemesini utandırıcı bir hadise diye karşılamış, ateş püskürmüştü. Ebedî muhalif ve dürüst Avukat Lütfi Fikri Bey, seçilmesine rağmen, "İttihadçılar'la beraber olamam" diye manasız ve anlayışsız bir nümayiş yapmış, istifa etmişti. O zamanlar muhaliflerin tarafında bulunan Cami Bey bile: "Lütfi Fikri Bey aldanmıştır. Ben seçimleri yakından izledim, bunlara İttihad ve Terakki ruhu değil, millî bir ruh hakim olmuştur," diyerek Lütfi Fikri'nin hareketini ayıplamıştır. 21 Aralık 1919'da

"Memleket Bloku" başlığı altında *Vakit* de çıkan bir makalede şöyle deniliyor: "İttihadçılar'ın: 'Biz varız' edasiyle seçimlerin neticesini benimsemeleri kadar, Lütfi Fikri Bey'in istifası da zararlıdır, bu istifa geri alınmalıdır. Son seçimlerden memnun olmayanların yapacakları şey, gücenmek, mühim işler yapması beklenen bir Meclis'i körletmek değil, memleketteki seçim usulünü islah etmeye çalışmaktır. İstanbul'dan seçilenler, üç İttihadçı'dan başka, Lütfi Fikri Bey'in kendileriyle aynı yolda yürümeyi şeref sayması icap eden millî değerlerdir. Bu sırada geçmişe ait münakaşalara sarılmak manasızdır. Millî şuurun ortalığa hakim olmaması yüzünden gemi batarsa, şahsî emel ve ihtiraslarımız da beraberce yok olur. Gemi mevcut olursa, şahsî emellerin ve hususî içtihatların gerçekleşmesi için çalışmak her zaman mümkündür."

Şahsî olarak şunu söyleyim: Mütareke devrinde milletvekili olmak ve millî davalar uğrunda fiili çalışmalara dalabilmek cazip bir şeydi. O zaman basında ve memlekette sahip olduğum mevkiye göre isteseydim seçilme şansım yüzde yüzdü. Fakat mesleğe bağlılık yüzünden iyi bir imtihan geçirdim. Siyasi hayata atılmayı hiç hatırımdan geçirmedim, çünkü gazetecilik mesleğine candan bağlıydım. Bunu, memleket ölçülerini umumi hayatta savunmanın en tesirli yolu sayıyordum. Mebus olunca bir tarafa borçlanacak, fikir istiklalimden fedakârlık etmek zorunda kalacaktım. Bence objektif ölçülere dayanan bir gazetecilik, politikacılıkla bağdaşamaz.

İşgal altındaki İstanbul'da seçimler sırasında ne gibi bir manzara bulunduğunu size anlatmak için bunu da ilave edeyim ki İstanbul o sırada korkunç bir veba salgınının tehdidi karşısında titriyordu. Salgın İstanbul tarafına atlamış, tehlikeli bir şekil almıştı.

Biz iç münakaşalarıyla uğraşırken, memleketin dışında bizim kaderimizle ilgili hareketler devam ediyordu. Har-

bord Heyeti'nin Türkiye'ye yollanmasından sonra Amerika'da Türkiye davalarını daha yakından benimsemeye ve İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan ihtiraslarına karşı bir muvazene kuvveti olmaya başlanmıştı. 30 Aralık 1919'da *Outlook* adlı haftalık Amerikan dergisinde çıkan bir yazıda şöyle deniliyordu: "Amerika, Türkiye ile bir manda sahibi, bir vasi sıfatiyle değil, bir amca sıfatiyle işbirliği kurmalıdır. Eğer Harbord Heyeti'nin İstanbul ve Anadolu'da yaptığı incelemeler neticesinde Amerika'ya bütün Osmanlı İmparatorluğu'nu devam ettirmek ve bir bütün halinde orada ıslahat yapmak vazifesi verilirse, bunu mutlaka kabul etmeliyiz."

Bahis konusu devrin havası hakkında hafızamı canlandırmak maksadıyla eski *Vakit* koleksiyonlarını karıştırırken, şu noktalar gözüme ilişti:

31 Aralık tarihli gazetede "Tarihin Cilvesi" başlığiyle çıkan bir makalemde şu düşünceler ileri sürülüyor: "Transilyanya, Osmanlı idaresinde iken oradaki Protestan azlığı tam bir hürriyete sahipti. Bu hürriyet, Macar idaresinde iken az çok devam etti. Şimdi Transilvanya Macaristan'dan alınıyor, Romanya'ya bağlanıyor. Protestanlar kendilerini emniyette hissetmiyorlar, göçmeye hazırlanıyorlar. Azlıkların hukuki prensibinin bugün herşeye hakim olduğu iddia edildiği halde Trakya'da dört yüz bin Türk, zalim bu idarenin altında inliyor. Çoğunluğun Türk olmasına rağmen, İzmir'in işgaline meydan bırakılıyor. Böyle keyfi ölçülerle yeni bir dünya kurulamaz."

3 Ocak 1920 tarihli *Vakit* Türk haklarını savunmak maksadıyla Paris'e giden Hürriyet Kahramanı Ahmed Rıza Bey'le Fransız Başvekili Clemenceau arasındaki bir konuşmanın hikayesini anlatıyor. Clemenceau, Ahmed Rıza Bey'e şu suali sormuştur:

"*Türkler iyi insanlardır; iyi bir millet teşkil ederler, neden daima fena bir hükümet seçiyorlar?*"

Ahmed Rıza'nın cevabı:

"Çünkü kendi kaderimize hakim olmak hakkından ecnebiler bizi daima mahrum ettiler."

Cevap güzeldir, yerindedir, fakat bunu okurken şunu düşündüm:

"Şimdi kaderimize hakim olduğumuza, buna rağmen, elbirliğiyle ıslahata atılmak ve iyi bir hükümet kurmak istidadını göstermememize ne mazeret bulacağız?"

8 Ocak 1920 tarihli *Vakit*, Mütareke Devri'nin yeni nesiller tarafından tanınmaya layık olan sevimli simalarından Nüzhet Sabit'in ölüm haberini veriyor. Nüzhet Sabit, *Vazife* adıyla çıkardığı bir haftalık dergi ile, çarpışan siyasî ihtiraslar arasında bir hakem rolü oynamaya, dikkati millî menfaatlere çekmeye çalışmış, "İçtimai Yardımlaşma" adlı bir okuma salonuna kendi kafasında adamları toplamayı iş edinmiş, bizdeki ihmal meylini bildiği için her toplantının sonunda tekrar gelecceklerine dair herkesten birer birer söz almıştır. Bir aralık İaşe teşkilatının başına geçirilmiş, orada nice küçük menfaat ve hesaplarla çarpışmış, fakat dalavereciler baskın çıkmışlar, o mevkide Nüzhet Sabit'i ancak kırk beş gün yaşattıktan sonra iftiralara uğratarak azlettirmişlerdir. Böylece kalbinin kırılmasına, vakitsiz ölümüne sebep olmuşlardır.

Aynı günlerde kaybettiğimiz diğer bir vatansever, Darphane Müdürü Ferit Bey'di. Ferit, milletvekili seçilmişti. Kendisinden çok büyük hizmetler beklenebilecek, bilgili, tecrübeli bir idealistti. Birinci Cihan Harbi'nden sonra vebaya benzer bir salgın halinde nice memleket gibi Türkiye'ye de gelen İspanyol nezlesine tutulmuştu. Millî hareketin başarısına ve milletin kurtulacağına ait haberlerin hastalığında kendisine her ilaçtan iyi geldiğine doktorlar dikkat etmişler, tatlı haber uydurmakta birbirleriyle yarışa girmişlerdi.

9 Ocak 1920 tarihli *Vakit*'de Prens Sabahattin Bey'in

bir Amerikalı gazeteci ile mülakatı vardı. Prens şöyle diyordu: "Batı âlemi bizi gerçek simamızla tanımıyor. Daima bizim geri gittiğimizden, topraklarımızı başkaları arasında taksim etmekten başka çare bulunmadığından bahsediyor. Halbuki, Türkiye, nice engelleri yenerek, ileri atılan bir memlekettir. Yaratıcı meziyetleri, medeniyete hizmetleri çoktur. Batı âlemi bizi tanımamak yüzünden büyük hatalara düşebilir."

11 Ocak tarihli *Vakit* gazetesinde "Yarınki Türkiye" adıyla çıkan bir makalesinde Halide Edib şöyle diyor: "Yeni bir, mesut bir Türkiye istiyorum. Bunu ben bina edeceğim. Cedlerim yol yaptı, nice işler gördü, herşeyi ile bize büyük bir tarihî devir yaşattı. Onların bunu yapması; benim ellerim boş oturmam için değildir. Sefil ve bahtsız bir gidişi devam ettirirsem, memleketimle mağrur olmaktan utanırım. İşe oturmak azmindeyim. Yurdu imar ve ıslah için namuslu bir yardım eli istiyorum."

Meclis açılıyor 12 Ocak'ta Meclis açıldı ve işe başladı. Padişah'ın açılış nutku birlik ifadeleriyle dolu idi. Açılış münasebetiyle Sultanahmet Meydanı'nda büyük bir miting yapıldı. Hamdullah Suphi Tanrıöver en yaman nutuklarından birini söyledi. 150 bin vatandaş bunu coşarak dinledi. Meclis'in memleketi kurtarmak için sarfedeceği gayretleri destekleyeceğini, ondan millî iman ve birlik beklediğini anlattı.

Açılış münasebetiyle "İstikbalin Mesuliyeti" başlığı altında *Vakit*'de çıkan bir yazımda ben de şunları söyledim: "Bizim cezaya değil, sevgiye ve yardıma ihtiyacımız vardır. Bugünkü seviyede bulunmamızda iç zorluklarla beraber devamlı ecnebi entrikalarının tesiri büyüktür. Kendimizi toplamamız, Yakın Doğu'da bir barış unsuru olabilmemiz için kendi iç kuvvetlerimizin muvakkat bir zaman dış yardımla desteklenmesi yeter".

16 Ocak tarihli gazeteler boş kalan üç mebusluğa *İl-*

ham gazetesi sahibi ve sonraki İçişleri Bakanı, Paris sefiri Ahmed Ferit, *İstiklal* gazetesi başyazarı Rauf Ahmed ve eski sefir Fuat Selim beylerin geldiğini haber veriyorlardı .

İngilizler tarafından ilk önce Limni Adası'nda Mondros'a, sonra Malta'ya nefyedilen İttihadçılar (Eski Kabine üveleri, Türkiye'nin harbe girmesine sebep olanlar, Ermeni meselesinde rolü bulunanlar, İngiliz esirlerine kötü muamele edenler) hakkında 17 Ocak tarihli gazetelerde "Malta Yaranı" başlığı altında şu malumat vardı : "Malta Yaran'ı yeni ve eski Verdela kışlalarına yerleştirilmiştir. Orada takım takım gruplar halinde yemeklerini toplu olarak yerler. Haftalık yemek masrafları asgari 35, ençoğu 50 şilindir. Malta'da keçi sütü, yabancılara Malta sıtması hastalığına sebep olduğu için yalnız kutu sütü içerler. Nükteleriyle meşhur olan eski İstanbul milletvekili Salah Cimcoz, bir nevi tekke şeyhi durumundadır. Hoş hikayeleriyle gam ve keder dağıtmaya çalışır. Siviller ve askerler bir arada vakit geçiriyorlar ve musiki ile ve diğer eğlencelerle meşgul oluyorlar. Ziya Gökalp sosyoloji dersleri veriyor ve Türkçülük cereyanının en doğru tariflerini yapıyor."

22 Ocak 1920 tarihli *Vakit* gazetesinde "İngiltere Ricata Hazırlanıyor" başlığı altında şu haber vardır: "İngiliz Başbakanı Llyod Georges Hindistan Nâzırı'nın görüşünü benimsemiştir, ve İstanbul'un Türkler'de kalması düşüncesine taraftar kesilmiştir. Batı Avrupa'da Türk milliyetseverliğini düşman sayacak yerde, Rus Bolşevikliği'ne karşı ittifak kurmak fikri almış, yürümüştür."

Vakit bu habere şu düşünceleri ekliyor: "Bizi yoketmeye kalkışmak ve Bolşevikler'in kucağına atmak, Batı dünyasının en büyük hatası olmuştur. Moskova bize karşı ikiyüzlü bir yol tutuyor. İşine geldiği zaman yüzümüze gülüyor, bir taraftan da Batı işçilerine hoş görünmek için Ermeni meselelerinde ve başka işlerde bazı menfaatlere karşılık Batı ile uzlaşmaya ve bizi satmaya hazır olduğunu belli ediyor."

25 Ocak tarihli *Vakit*'de şu yazı vardır: "Millî sesimizi dünyaya duyurmak için çırpınıyoruz, fakat şehrimizin karşı yakasına bile aksettiremiyoruz. Beyoğlu'nda tarafsız Fransızca ve İngilizce gazete yoktur. Mevcut gazeteler, Türkler'in düşüncesi diye yalnız millî harekete düşman olan malum bozguncu gazetelerin yazdıklarını aksettiriyorlar ki bunların yeri, Türk basınında değil, Beyoğlu ve azlık basınındadır."

Sesimizi duyurmaktaki imkânsızlık, sık sık mitingler yapmaya bizi sevkediyordu. Ecnebi işgal kuvvetleri hiç olmazsa böyle toplantıları gözleriyle görebiliyorlardı. 26 Ocak'ta Piyer Loti için yapılan miting çok coşkun oldu. Büyük edip ve vatansever Süleyman Nazif, edebi bir değer taşıyan meşhur konuşmasını bu toplantıda yaptı.

26 Ocak'da Rusya'dan gelen bir vapur, bir hayli Rus muhaciri getirdi. İstanbul'un Beyaz Ruslar tarafından istilası devri başladı.

29 Ocak tarihli *Vakit* şunları yazıyor: "Muhalifler, bir kongre yapmak ve birleşmek üzere teşebbüse geçmişlerdir. Bu muhalifler acaba neye muhalif? Sadece şahsi mevki sahibi olmalarına ve entrikaları yürütmeye engel olan sebeplere karşı işbirliği ediyorlar. Kinde ve ideal düşmanlığında birleşiyorlar. Bu dış tehlike ve buhran devrinde samimi memleketçi grubun dışında kalanlar menfi ihtirasların esirleriyle İttihad ve Terakki umumi merkezi mensuplarından ibaret sabit görüşlü kalıntılardır."

6 Şubat tarihli *Vakit*'de çıkan yazımda Sabahattin Bey'in 3 Şubat'ta neşrettiği bir beyanname hakkında şu satırlar vardır: "Sabahaddin Bey 19 yıl memleket uğruna kuvvete, şiddete karşı çarpışan ve asla yere serilmeyen bir idealisttir, vakit vakit gördüğü kötü muamelelerden dolayı millete kin bağlamamıştır; derin bilgisi, geniş görüşü, üstün bir şahsiyeti vardır. Böyle adamlar dünyanın her yerinde yetişir. Aramızda nasılsa yetişen bu şahsiyetin değerini

bilmeliyiz. Milletimiz, kadirbilir bir millettir. Ne yazık ki vatandaşlardan çoğu Sabahaddin Bey'i hâlâ tanımıyor. İttihad ve Terakki idaresi; ihtirası yüzünden muhalefet edenlerle prensip yüzünden kendine karşı gelenleri birbirinden ayırmamıştır. Hepsine aynı muameleyi etmiş, hepsini aynı şekillerde lekelemiş, kırmıştır. Sabahaddin Bey de, kendini millete tanıtmak işinin üzerine yeter derecede düşmemiş, görüşlerini anlayacağı dille halka tanıtmamıştır. Halk anlamadığı fikirlerden daima korkar. Halbuki 1900 yılından beri Prens Sabahaddin savunduğu bir çok fikirlerde haklı çıkmıştır. Biz, onun dediklerini yapmadık, merkeziyet diye inadettik ve memleketi bir tek merkezden zorla idare etmeye kalkıştık,; memleketi teşebbüs kudretinden, mahalli gelişmelerden mahrum ettik, dünyanın yeni şartlarına uyamadık. Askerî kuvvet noksan geldikçe, bir daha birleşemiyecek şekilde dağıldık. şahsî mesuliyet esası da memlekette sahipsiz kaldı. Filan zümreye mensup olanlar hizmetlerinin karşılığını alamadı, iktidarda bulunan filan zümre mensuplarının ise her suçu örtüldü, 'O bizdendir!' denildi."

Sabahattin Bey'in beyannamesi şu sözlerle sona eriyordu: "Daha iyisi varsa tatbik edelim. Yoksa 'İçtimaî Meslek' esaslarını yürürlüğe koymak için Türkiye'nin yer yüzünden kalkmasını beklemeyelim."

Bu devirde Sabahattin Bey'le sıkı bir dostluk kurmuştum. Kuruçeşme'deki yalısında sık sık başbaşa yemek yer, memleket işleri hakkında saatlerce konuşurduk. Saltanat mensuplarının arasında millî davayı candan benimseyen başlıca şahsiyet olan Veliahd Abdülmecid Efendi ile de aynı derecede sıkı bir temas halinde idim. Vakit vakit gördüğüm ikinci Veliahd Selim Efendi'nin samimî bir vatansever ve dürüst bir insan olduğuna kanaat getirdim.

Gözler açılıyor İstanbul'da toplanan Millet Meclisi. Sivas Kongresi'nde hazırlanan *Millî Misak*'ı benimse-

miş, 17 Subat 1920'de kabul etmişti. Böylece millî birlik halindeki Türkiye, galip devletlerin idam hükmünü hiçe saydığını, kendi rızasiyle Arap vilayetlerden vazgeçtiğini, millî yurdunun hududunu çizdiğini, tam istiklalden başka bir şeye razı olmayacağını, dost bir büyük milletin yardımıyla esaslı ıslahata girmeye hazırlandığını belli etmişti. Bir aralık Türkiye'nin kendi aralarında taksimini olmuş bitmiş gibi bir şey sayan İngiltere, Fransa, İtalya ve bunların tahrikçisi olan Yunanistan, birdenbire kendi aralarında ayaklandılar ve Türkiye'yi fiili surette işgal etmek, son silahlarını elinden almak ve kaderini dikte edilmiş bir anlaşma ile bizzat tespit etmek noktasında aynı görüşe vardılar. İngilizler tatbikatı ele aldılar, 16 Mart 1920 işgal hareketinin planını onlar yaptılar ve yürüttüler.

Bir sabah harp gemileri İstanbul limanına nümayişli bir baskın yaptı. Taşıt gemilerinden karaya asker çıkarıldı. Maksat, herkesi dehşete düşürmek, idam hükmünü yürütmeye imkan verecek havayı ve şartları hazırlamaktı. Dikkate layık olan nokta şudur ki, halk yılmadı Millî Hareket'in taraftarları şu düşünceyi herkese yaymanın yolunu buldular: "Karaya çıkardıkları asker azdır. Gösteriş için tekrar tekrar gemilere doldurup boşaltıyorlar. Gemilerinin topları nihayet şu kadar mesafeyi dövebilir. Anadolu'ya karşı hiçbir şey yapamazlar."

Rauf Bey'in tarihî kararı O dakikada Sivas'da fiili surette kurulmuş olan hükümetin başlıca temsilcisi sıfatiyle İstanbul'da Rauf Bey bulunuyordu. Rauf Bey ve arkadaşları, 16 Mart işgalinin hazırlandığını günlerce önce haber almışlar ve bunu Sivas'a bildirmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'e Osmanlı Bankası vasıtasıyla iki bin lira yol harçlığı göndermiş, 'Kaç, gel!' emrini vermişti.

Fakat hadiselerle karşı karşıya bulunan Rauf Bey, Mec-

lis kapanmadan İstanbul'dan ayrılmayı mahzurlu görmüş, Anadolu'da hazırlanacak hareketin selameti için kendini feda etmeyi ve Malta'ya yollanmayı göze almaya karar vermişti. Bu planı nasıl yürüttüğünü kendi ağzından şöylece dinledim : "16 Mart 1920 sabahı Saray'a telefon ettim. Maksat, Padişahı işgal devletlerinin tekliflerini reddetmeye teşvik etmek, yabancı tasallutu karşısında Millî Birlik halinde kalmaktı. Meclis başkanlık divanından Konya mebusu Vehbi Hoca ve Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Efendi ile birlikte yola çıktık. Yıldız'a gittik. Padişah ı izi ayakta kabul etti. Ben Meclis adına söze başladım: 'Mütareke'ye aykırı bir tecavüz karşısındayız. İşgal devletleri tarafından ileri sürülen teklifleri reddetmelisiniz.'

Altıncı Mehmed Vahdettin, maskesini atmıştı. Tahtını kurtarmak için yabancılarla işbirliği etmeye karar verdiğini gizlemedi. Bize kısaca dedi ki:

'Bu millet bir sürüdür. Her sürüye bir çoban lazımdır Bu çoban da benim. Canım ne isterse onu yapacağım.'

'Pek âlâ,' diye kalktık, *M* clis'e gittik. Durumu ve Padişah'ın sözlerini oradaki arkadaşlara anlattık. Bu sırada bir İngiliz birliğinin beni ve başka arkadaşları tevkif edip Malta'ya göndermek için geldiğini haber verdiler. Müfreze kumandanını çağırdım. Meclis toplantı halinde iken bizi zorla tevkif ettiğine dair bir vesika imza etmesini istedim. Bunu hazırladı ve imzaladı. Böylece Meclis, yabancı tecavüzüne uğramış, kapatılmış olmak durumuna düşüyor, yabancı hükümetlerin ve İstanbul hükümeti'nin bunu kötü maksat için kullanmasına imkan kalmıyordu. Malta'yı işte böylece boyladık."

Bir gece baskını

14 Mart 1920 akşamı, Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Genel Sekreteri, büyük fikir adamı, büyük vatansever Dr. Adnan Bey beni evine çağırdı. Eşi Halide Edib de hazır bulunuyordu. "Bu akşam bizde kal, konuşalım," dedi. Her ikisinde esrarlı bir tavır vardı. Şöyle cevap verdim :

"Şimdi veya yarın sabah konuşsak olmaz mı? Evde bir misafirim var. Mutlaka Mühürdar'a gitmeliyim."

Israr ettiler. İşlerin içyüzünü bilmediğim için buna bir mana veremedim. Biraz konuştuktan sonra veda ederek ayrıldım. Meğer Adnan Bey, 16 Mart baskınının yapılacağını ve İstanbul'daki millî hareket taraftarlarının Malta'ya sürüleceğini, yabancı kaynaklarından öğrenmiş, Ankara'ya gitmek üzere tertibat almış. Maksadı beni de beraber götürmek imiş. Fakat bu haberi başkasına duyurmamaya söz vermiş. Eğer kafamı biraz işleterek bu ısrarın bir hikmeti olduğunu düşünseydim, hayatım tamamiyle başka bir se-

yir alacaktı. Malta'ya gitmekten, orada iki yıla yakın bir zaman sürünmekten kurtulacaktım. Anadolu Mücadelesi'nin heyecanlı safhalarını en yakından yaşayacaktım. Buna karşılık da Malta'daki eşi, tarihte bulunmayan durumların şahidi olmayacaktım.

16 Mart'tan sonra Adnan Bey'le Halide Hanım'ın, Fevzi ve İsmet paşaların Anadolu'ya kaçtığını, Rauf Bey'in, Kara Vasıf Bey'in ve diğerlerinin takım takım Malta'ya sürüldüğünü duydum. Henüz bana ilişen yoktu. Günlerim ölüm azabı içinde geçmeye başladı. Olup biten hakkında fikir yürütmek imkansızdı.

1920 Mart'ının yirminci Cumartesi akşamı matbaadan çıkarak son Ada vapuruna yetiştim. Aylardan beri ilk defa bir tatil yapmaya, pek yorgun olan kafamı dinlendirmeye karar vermiştim. Pazarı Heybeli'deki arkadaşım Sabri Bey'in evinde geçirecek, Pazar akşamı dönecektim. Pazar günü bazı misafirler geldi. O akşamı da Ada'da geçirmeye beni razı ettiler. Pazartesi sabahı her zamanki normal bir gün geçireceğim düşüncesiyle Ada vapurundan Köprü'ye çıktım. Matbaa arkadaşlarımdan Müfit Şevket beni iskelede bekliyordu. Fevkalade bir şeyler cereyan ettiği belliydi. Arkadaşım heyecanlı bir sesle şunları anlattı : Gece yarısından sonra evimiz bir takım silahlı İngiliz erleri, bir Rum tercüman, iki de Hürriyet ve İtilaf'a mensup casus tarafından basılmış. Benim evde olmadığıma inanmamışlar. Evde kim varsa hepsini bir odaya doldurmuşlar. Bahçeyi, evin damını, kuyu ve sarnıcın içini, odaları, dolapları, sandıkları aramışlar. Duvarlara dipçikle vurup gizli bir saklama yeri olup olmadığını yoklamışlar. Nihayet evrakımı toplamışlar, saatlerce karıştırarak okumuşlar. Benim pek dağınık bir adam olduğumdan, evrakımı tasnif etmediğim için kendilerini boş yere zahmete soktuğumdan şikâyet etmişler.

Evrak arasında, Amerika'da bir üniversitenin "Felsefe

doktoru" unvanını alanlara mahsus olan üniforma ile çıkmış bir resim bulmuşlar, bir yabancı hükümet hesabına gece yarısı evimi basan Hürriyet ve İtilaf casuslarından birinin millî ve dinî hisleri meğer pek hassas imiş, bu resme çok kızmış. Demiş ki:

"Emin Bey benim pek dostumdur. Aramızda meslektaşlık da var. Fakat böyle resimlere, doğrusu tahammül edemem. Yabancı memleketlerde de insan millî kıyafetinden gayrı bir şey giymemeli. Ben de Romanya'da bulundum, fakat başıma fesden başka bir şey giymedim."

Bu adam benim hususi mektuplarımı pek eğlenceli bulmuş, okumaya dalmış. Gün ağarmaya başlayınca, Rum tercüman: "Ne yapıyorsunuz?" demiş, "Muhafiz Said Paşa'yı da tutacağız, vakit geçiyor."

Bunun üzerine bu davetsiz gece misafirleri bütün evrakımı toplamışlar, gitmişler... Aralarında üniversite diplomalarım ve Hindenburg'un bana verdiği imzalı bir fotografi da bulunan evrakım, sonradan yaptığım bütün müracaatlara rağmen bir daha elime geçmedi. Harbiye Mektebi'nde bulunan İngiliz karargâhı, ucu bucağı bulunmayan bir gayya kuyusuydu.

Bristol : "Ankara'ya kaç" diyor Durum açıktı. Malta'yı boylamak ihtimali belirmişti. Fakat her nevi seyahatden pek hoşlanmama rağmen, böyle şartlar altında Malta'ya yolculuk etmek birdenbire bana pek cazip görünmedi. "Malta" lafında korkunç, esrarlı bir şeyler vardı. Ne yapacağıma karar veremedim. Bazı yabancı dostlarımla görüşerek Malta'ya sürülmenin manası ve ne kadar devam edebileceği hakkında bir fikir edinmeyi doğru buldum.

Galata'dan arkadaşımla beraber bir arabaya atlayarak Beyoğlu'na çıktık, yolda garip hisler duyuyordum. Belli ki hürriyetimi kaybetmiştim, aranılan bir kaçaktım.

Beyoğlu'nda Amerika Sefareti'nde vazifeli bulunan

Amerika'daki sınıf arkadaşım Cumberland'ı bulmak hatırıma geldi. İngilizler'le pek çok görüştüğü için olup biteni bilecekti. İlk önce kendisine danışmaya karar verdim. Daha evvel bahsettiğim gibi, Harbord Heyeti ile beraber İstanbul'a gelen bu dostumla dört yıl müddetle Columbia Üniversitesi'nde aynı dersleri görmüştük, o sıralarda da İstanbul'da beraberce bir *Columbia Cemiyeti* kurmaya hazırlanıyorduk. Columbia Üniversitesi'nin tesadüf eseri olarak İstanbul'da toplanmış olan on, on beş mezunu ile beraber cemiyetin ilk toplantısı yemekli olarak yapılacaktı. Nutuklardan, latifelerden, üniversite hatıra ve şarkılarından ibaret bir program en küçük teferruatına kadar hazırlanmıştı. Bu arkadaşımın daima beraber bulunduğu bir dostu vardı. O, Harvard Üniversitesi'nden mezundu. Amerika'da Columbia ve Harvard üniversiteleri arasında pek şiddetli bir rekabet vardır. Harvard'lı dostumuz bizim tasavvurlarımızla daima alay eder, İstanbul'da 15 Columbia'lıya mukabil bir tek Harvard'lı bulunmasına ve bir *Harvard Cemiyeti* kurmaya imkân olmamasına kızmış görünürdü.

İkisinin yanına gidince Harvardlı'ya dedim ki :

"Bu iş mutlaka senin başının altından çıkmıştır. Bizim Columbia ziyafetini ve cemiyet tasavvurunu bozmak için, bir yolunu bulup, beni İngilizler'e jurnal ettin. Onlar da Malta'ya gönderiyorlar."

Evvela şaka sandı, güldü. Sözlerimin ciddi olduğunu anlayınca, her iki arkadaş bu muameleye benden çok kızdılar. Bana dediler ki :

"Dur, bir defa da fevkalade komiser Amiral Bristol ile konuşalım, böyle bir durumda ne yapmak lazım geldiğini o kestirsin. İngilizler'e teslim olmak mı, yoksa Anadolu'ya kaçmak mı doğru olacağını ondan iyi kim bilebilir?"

Amiral Bristol beni pek iyi tanır, ne tarzda mücadelelerle uğraştığımı pek iyi bilirdi. Tavsivesinin büyük değeri vardı. Bir müddet sonra iki arkadaşım Amiral'in yanından

geldiler ve Amiral'in şu tavsivesini bana bildirdiler :

"İngilizler'e teslim olmak manasızdır. Ankara'da vazife gören vatandaşlarının kendisine ihtiyaçları vardır. Yardımlarına koşması, yani Anadolu'ya kaçması doğru olur. Kendisine bir sefaret arabası, başına bir şapka verin. Araba kendisini Tarabya'ya kadar götürsün, sonra bir sandalla Anadolu kıyısına geçsin, elbette bir kaçmak imkânını bulur."

Müttefik devletler cephesine mensup, mühim bir vazife sahibinin bu tavsiyesi, hele o saniyede büyük değer taşıyordu. Amiral, kendi üzerine çok ağır bir mesuliyet almaktan çekinmiyor, cömert ve asil bir şekilde davranıyor, Anadolu Millî Mücadelesi'ni ne kadar benimsediğini de belli ediyordu. İki arkadaşım onun hesabına korktular ve bana dediler ki :

"Amiral'in yapmak istediği şey, büyük bir fedakârlıktır. Bu yüzden başına bir çok gaile gelebilir. Bunu kabul etmeye razı olma, şunu düşün ki, İngilizler'in maksadı, ortalığı yıldırmaktır. Bu gayelerini boşa çıkarmanın biricik yolu, dehşete düşmemek, bütün bu hareketi hiçe saymaktır. İngilizler'e en büyük darbe, pervasızca kendilerine gidip meydan okumak ve: 'Siz beni aramışsınız, işte geldim. Ne yapacaksanız yapınız' demektir."

Ben de zaten bu fikre meylediyordum. Sonra diğer bir nokta vardı: Ben kurtulursam, matbaadaki arkadaşlarımı ve kardeşimi rahat bırakacaklardı.

Sforza'ya gidiyorum Teslim olmaya karar verdim. Kaçarsam onlara zarar gelmesine ihtimal vardı. Fakat ondan evvel İtalyan Sefareti'ne gittim. Sonra İtalya Hariciye nâzırı olan Komiser Muavini Sforza çok dostumdu, yıldızlarımız iyice barışmıştı, sık sık görüşüyorduk. Yapılan tevkif ve sürgünlerin ne manaya geldiğini ondan sordum. Şu cevabı verdi :

"Tevkiflere Müttefikler Yüksek Meclisi, rehineler topla-

mak niyetiyle karar vermiştir. İngilizlerin burada askerî kuvvet sahibi olmaları dolayısiyle işi yürütmeyi tek başlarına üzerlerine almışlardır. Tevkif edileceklerin listesini de onlar yapmışlardır. Fakat tevkif edilip Malta'ya sürülenler her halde her üç devletin mesuliyet ve teminatı altında kalacaklardır."

Bir lokantaya gidip yemek yedim. Oradan matbaaya telefon ettim, biraz İngiliz parası tedarik edip göndermelerini söyledim. Parayı getirdiler. Kardeşim de oraya geldi, veda ettim, sonra kendimi tevkif ettirmek için soğukkanlılıkla, teşebbüslerde bulunmaya başladım.

İngilizler'e meydan okuma Tevkif edilmenin bu kadar güç bir şey olduğunu bilmiyordum. İnsan kaçıp saklanınca yerini arayıp buluyorlar, tevkif ediyorlar. Meydan okuyup; "Ben burdayım, tevkif etmek isteyenler varsa karşıma çıksın", deyince insan hem korkudan ve üzüntüden kurtuluyor, hem vahşi bir zevk duyuyor, hem de muvakkat bile olsa pek tatlı bir hürriyete sahip oluyor. O gün akşama kadar Beyoğlu Caddesi'nde dolaşarak beni tevkif etmekle ilgili olan makamı aradım. Şimdi itiraf edeyim ki tevkif edilmek için başvurmadık kapı bırakmayan adam, pek gülünç bir durumdadır. Bir filmci karşıma çıkıp; "Kendini tevkif ettirmeye çalışan firarinin hikayesi" diye filmimi alsaydı, pek canlı bir komedi meydana getirmiş olurdu. Fakat ben hareketimi garip ve olağandışı bulmuyordum. Kendi gözümde, verdiği bir kararı yürütmeye uğraşan bir adam durumundaydım. Beyoğlu Caddesi'nin pek emin bir gizlenme yeri olduğunu gördükçe kendi kendime pek eğleniyordum. Bana hayretle bakıyorlardı :

"Aman çok şükür", diyorlardı. "Biz seni tutulmuş diye işittik. Demek aslı yokmuş."

Ben de cevap veriyordum :

"Yok, pekâlâ aslı var, fakat evi bastıklan zaman evde değildim. Şimdi beni tevkif etmek isteyenleri aramaya uğraşıyorum."

O zaman karşımdakiler çok acele bir işleri varmış veya vebaya tutulmaktan korkarmış gibi, başlarını arkaya çevirmeden kaçıp gidiyorlardı. Ben de bu hallerine kızmıyordum. İnsanları anlamaya çalışan bir filozof hissiyle tuhaf buluyor ve eğleniyordum.

İlk önce İngiltere Sefareti'ne başvurdum. "Yemek vaktidir, kimse yok," dediler. Biraz dolaştıktan sonra tekrar gittim, eskiden tanıdığım ve bir Marsilya yolculuğunda aynı kamarada yol arkadaşlığı ettiğim Baştercüman Yardımcısı Ryan'ın yanına girerek derdimi anlattım. "Bu işlere biz karışmayız. Müttefikler arası polis merkezine gidiniz," diye akıl öğretti. Zabıta merkezini güç buldum. Taksim civarında arka sokakta tuhaf bir binaydı. Oda oda dolaştım bana, "Bilmeyiz, karışmayız" diye cevaplar verdiler. Nihayet karşıma bir akıllısı çıktı; "Sizin derdinize olsa olsa General Wilson karargâhında bir çare bulunur," dedi. Çıktım, Tünel hanında vaktiyle bir İngiliz karargâhı vardı, oraya başvurdum. Karargâhın harp zamanında Ticaret Mektebi olan İngiliz Mektebi'ne taşındığını haber aldım. Mektebe koştum. Kapısı kapalıydı. Tepebaşı'ndaki Kroker Oteli'ne gitmemi sağlık verdiler. Nihayet orada İngiliz üniformalı, salahiyetli adamlar buldum. Müracaat kalemine benzeyen bir odaya girerek hikayemi anlattım. Orada kâtiplik eden bir çavuş bu hikayeyi çok tuhaf buldu, beni oda oda dolaştırdı. Nihayet bu işlere en ziyade aklı eren bir başçavuş buldular, durumu ona anlattılar. Aramızda şu konuşma oldu :

"Sizin kabahatınız ne? İngilizler sizi ne diye tevkif etmek istiyorlarmış?"

"Kabahatım yok. Vatanını çok seven adamları birer birer tutup Malta'ya gönderiyorlar."

"Yanlış olacak, İngilizler böyle şey yapmazlar, kabahatı olmayanı ne tevkif ederler, ne de sürerler."

"Fakat bizim evi gece yarısından sonra basmışlar."

"Mutlaka sizin kendi polisiniz olacak. Korkarım siz kendi polisinize karşı bizden himaye istemeye geldiniz."

Orada bulunan bir kaç İngiliz çavuşu ve onbaşı bana karşı her nedense bir güven ve sevgi hissi duydular. Kendilerine kalsa beni, arkama düşenlere karşı himaye için bir çare arayacaklardı.

Halim, gittikçe gülünç bir şekil alıyordu. Wilson karargâhına girerken beş, on dakika sonra karanlık bir odaya hapsedileceğimi sanmıştım. Halbuki oradan da hür olarak çıktım. İşi sonuna kadar takip etmek artık sabit bir fikir halini almıştı. Emniyet Umum Müdürü Nurettin Bey'e giderek bu gibi işlerin asıl sahibini öğrenmeye karar verdim. Nurettin, vaktiyle gazetecilik etmişti. Kendisini yakından tanıyordum, teklifsiz ahbaptık. Meseleyi anlattım: "Seni tevkife çalışan ya Harbiye Mektebi'ndeki Milne karargâhı veya Kadıköy'ündeki İngiliz Polis Merkezi olacak. Fakat ben olsam işin böyle üstüne düşmezdim. Onların gelip beni aramalarını beklerdim," dedi. Matbaada çalışan bir arkadaş, sabahtan beri beni gölge gibi takip ediyordu. Emniyet Umum Müdürü'nün yanından çıktıktan sonra durup ne yapmak münasip olacağını düşündük. Arkadaşım Anadolu'ya kaçmanın çaresini aramak taraftarıydı ve dedi ki :

"Bütün bir gün uğraştın, seni tutmak isteyen adamları bulamadın. Gel, bu gülünç fikirden vazgeç, Anadolu'ya kaçmayı tecrübe et. Malta'da bir mahpus sıfatiyle boşuna vakit geçireceksin. Halbuki Anadolu'da elinden geldiği kadar hizmet etmeye çalışırsın."

Bir günlük maddi yorgunluk ve üzüntü beni berbat etmişti. Korkulu bir rüyadan uyanır gibi uyanmıştım. Beni tevkif etmek isteyenlere meydan okumak ve kendimi tevkif ettirmek yolundaki sabit fikir artık kuvvetini kaybetmişti. Anadolu'ya gitmek bana da en doğru bir hareket gibi görünmeye başlamıştı.

Kaçmak teşebbüsü

İş şuraya dayanmıştı : Nasıl kaçacaktım? Şimdi bunu araştırıyordum. Yalnız bir yol biliyordum. Sonradan *Vakit*'in Ankara muhabiri olan ve uzun yıllar Türk basınına hizmet eden Lûtfi Arif Bey o zamanlar Beykoz'daki Bahçıvanlık Mektebi'nde öğretmendi. Bir iki gün evvel matbaaya uğrayarak, eğer kaçmaya karar verirsem, bir vasıta bulabileceğini söylemişti.

Uzun uzadıya düşünmeden Beykoz vapuruna koştuk. Akşam geç yakit Beykoz'a çıktık. Şimdi gözümün önünde yeni bir ufuk açılmıştı : Sürgün hayatı yerine Anadolu'da serbest yaşamak, çalışmak, Millî Mücadele'ye faydalı olmak... Malta'ya ait korkulu ihtimalleri artık geçmişe karışmış diye karşılıyordum, kaçmak teşebbüsünün başarıyla sona ereceğine kuvvetle inanıyordum.

Beykoz'a çıkınca Lûtfi Arif Bey'in tavsiye ettiği eczahaneye uğradım. Kendisinin dört saat evvel uzakta bir köye gittiğini haber aldım. Demek başka birini kaçırmaya uğra-

şıyordu. Beykoz'da hiç tanıdığım yoktu, geceyi geçirecek bir yer bilmiyordum. İstanbul'a inip ortalıkta neler döndüğünü anlamayı ve ertesi günü tekrar gelmeyi doğru buldum. Son vapuru kaçırmıştık. Küçük bir sandala atladık, yelkenle Beykoz'dan açıldık. Deniz pek sert idi, İstinye koyuna güç vardık, Bebek'e doğru yürümeğe başladık. Biraz sonra Baltalimanı'nda Damad Ferid'in yalısı önünde bulunuyorduk. Kapıda bir çok otomobil sıralanmıştı. İçerde hiç şüphesiz bir takım sefiller, vatan için melunca bir facia hazırlamayı tasarlıyorlardı. Ali Kemal gibi adamlar vardı. Onlar tarafından bu saatte, yeni Sadrâzam'ın evi civarında görünmek pek tuhaf bir şey olacaktı. Arkadaşımla beraber adımlarımızı sıklaştırdık. Çok şükür hiçbir hadiseyle karşılaşmadan oradan geçtik. Bütün günün yorgunluk ve heyecanlarından sonra Bebek'e kadar olan yol bize bitmez tükenmez gibi görünüyordu. Rumelihisarı'nı güç bulduk. İyi bir tesadüf olarak önümüze bir sandal çıktı. Bebek'e, oradan tramyayla Galata'ya vardık. Arkadaşımla ayrıldık, ben geceyi Beyoğlu'nda Galatasaray kulübünde geçirmeye karar verdim. Burada bir iki kişiye durumumu anlattım. Herkes teslim olmamı doğru buluyordu. *Tasvir-i Efkâr* sahibi Velid Bey'le telefonla konuştum, beni teselli etti. Halbuki bu konuşmadan bir iki saat sonra Bakırköy'deki evi basıldı ve kendisi de İngilizler tarafından tutuklandı.

Galatasaray Kulübü'nde Kulüpteki biricik yatak odasında iki yatak vardı. Bunlardan birinde ben, birinde Üniversite profesörlerinden arkadaşım Ali Muzaffer Bey yatacaktı. Ben erkenden yattım. Kendimi emniyette sanarak yorgunluğun da tesiriyle derin bir uykuya daldım. Halbuki sonradan anladım ki çok emniyette değilmişim. Bir akşam evvel evi basanlar, nerede olduğumu sorunca, evden: "Kadıköyü'ne gelmediği akşamlar mutlaka Galata-

saray Kulübü'nde kalır," demişler. Gece misafirleri bu sözü hatırlarında tutsalardı, ben her halde sabaha kadar rahat uyuyamayacaktım. Nasılsa unutmuşlar. Sabaha kadar uyudum. Sabahleyin gözümü açınca, tevkif edilmeye arandığım halde burada rahat yatmamı pek tuhaf buldum. Bu tuhaflığı arkadaşım Muzaffer Bey'e de anlatmak ihtiyacını duydum. Kendisini sarsarak uyandırdım. "Muzaffer, ne tuhaf," dedim. "Beni her tarafta arıyorlar. Ben ise Beyoğlu'nun en işlek bir yerinde, bir kulüp binasında rahat rahat yatıyorum. Diğer yataktan bir baş kalktı, hiç görmediğim, tanımadığım bir başdı. Bana garip garip baktı, hiç cevap vermedi. Tekrar yattı, derin bir uykuya dalmış gibi göründü. Meğer Muzaffer Bey'den evvel bu yatağı tutmuş olan bir yabancı imiş, ben de onu uyandırarak halimi bildirmişim. Artık yatağımda duramadım, giyinerek fırladım. Doğruca matbaaya geldim. Tam köşede karşıma İngilizler'in meşhur adamı Said Molla çıktı, gözlerine inanmıyormuş gibi bana baktı. Tabiî ilk merkezden Beyoğlu'na telefon edecekti. Arkadaşlar, bir karar verinceye kadar *Akşam* matbaasında beklememi doğru buldular. *Akşamcılar*'ın dördü de [Necmettin Sadak, Kâzım Şinasi, Falih Rıfkı, Ali Naci] oradaydı. Kendi ayağımla gidip teslim olmamı gülünç buldular. En münasip şeklin, şimdilik saklanmak, ilk fırsatta Anadolu'ya geçmek olduğuna karar verildi.

Ali Naci beni kaynanasının Kabataş'taki evine götürmeyi teklif etti. Derhal bir arabaya atladık. Arkadaşım beni orada bırakıp gitti. Ben de ilk defa olarak gördüğüm pek iyi kalpli insanlar arasında kaldım. Bir yabancı için pek büyük bir fedakârlığa, tehlikeye ve rahatsızlığa katlanıyorlardı. En eski ve samimî dostların bile yüz çevirdiği bir dakikada kendilerinden gördüğüm lütuf ve nezaketi hiç unutmayacağım. Evlerinde geçirdiğim yirmi dört saat içinde dünyada pek asil ve fedakâr insanlar bulunduğunu öğrenmiş oldum.

Ertesi günü matbaadan birkaç kişi geldi, hepsi gidip teslim olmamı tavsiye ediyorlardı. Bir gün evvel Velid, Süleyman Nazif ve Celâl Nuri beyler tevkif olunmuştu. Galiba bu tevkifler arkadaşlarımın sinirlerini biraz bozmuştu. Bir, iki gün evvel bana saklanmayı ve Anadolu'ya geçmek çaresini aramayı tavsiye edenler, hep teslim olmam taraftarı kesilmişti. Benim hislerim ise aksine olarak değişmişti. Artık teslim olmayı bir cüret, bir meydan okuma saymıyordum, gülünç buluyordum. Arkadaşlar benim kararsızlığım karşısında sabırsızlanıyorlardı. Bir iki dakika içinde kati bir karar vermek lazımdı. Birbirine taban tabana zıt tesirler altında karar vermek kolay değildi. Bilmem hangimizin hatırına geldi, meseleyi kura çekmek suretiyle halletmeye karar verdik. Masa üzerinde bir deste oyun kâğıdı duruyordu. İçinden üç tane aldık, "Papaz" Malta, "Kız" hemen Anadolu'ya gitmeye teşebbüs, "Birli" münasip bir vasıta bulunca ya kadar saklanmak manasına gelecekti. Aksi olacak "papaz" çıktı. Bu hürriyeti feda etmek ve göz göre göre Malta'ya gitmek demekti. Ben kuranın neticesine razı olacak yerde ani bir isyan duydum. Matbaadaki arkadaşlardan biri saklanmak istediğim takdirde emin bir yer bildiğine dair haber göndermişti. Oraya gitmeye karar verdim. Arkadaşlar matbaaya gittiler, bir saat sonra geldiler. O arkadaş matbaada bulunmamıştı. Bunun için kendileri teslimden başka çare görmüyor, herkesin bunu tavsiye ettiğini söylüyorlardı.

Moda Karakolu'nda O aralık Ali Naci beni görmeye gelmişti. Beraberce vapurla Üsküdar'a geçtik. Araba ile Kadıköyü'ne gittik. Akşam basit bir seyahata çıkacakmış gibi eşyamı hazırladım. Veda ziyaretleri yaptım. Ali Said Paşa ile Salah Cimcoz Bey'in evine uğrayarak Malta'ya göndermek istedikleri bir şey olup olmadığını sordum. Ertesi sabah erkenden Moda'da İngiliz Polis Merkezi'ne gittim, oradaki iki subaya İngilizce :

"Üç gece evvel bizim ev basılmış. Bundan şu manayı çıkarıyorum ki ben size lazımım," dedim.

Bu tarzda bir müracaatı tuhaf buldular, güldüler. Uzun uzadıya karargâhlarına telefon ettiler. Aradıklarını galiba bulamamışlardı.

"Şimdi gidiniz, saat üçte geliniz, fakat tam üçte olsun" diye tenbih ettiler.

Hürriyetime muvakkat bir zaman için yeniden kavuşmuştum. Bu hürriyet muvakkatti, fakat sağlamdı. Pervasızca vapura binerek matbaaya gittim. Yine tam kapı önünde en meşhur yabancı jurnalcılardan biri beni gördü. Meydan okurcasına yüzüne baktım. Artık benim kaybedecek, korkacak bir şeyim kalmamıştı. Tehlikenin içine girmek suretiyle bunun korkusundan kurtulmuştum. Hürriyetim, ne kadar süreceğini bilmediğim bir zaman için, yabancıların eline geçmişti.

Teslim oluyorum

Matbaada arkadaşlara veda ettim. Son seyahat hazırlıklarımı yaptım. Tam üç eşyamla beraber Moda karakoluna gittim, teslim oldum. Karakolda genç, nazik bir İskoçyalı subay vardı. Süngülü erlere ihtiyaç olmadığını, beni bizzat Arabyan Hanı'na teslim edeceğini amirine söyledi. Beraberce yola çıktık. Derhal siyasi durum hakkında konuşmaya daldık. Umumi politika durumu, Mr. Lloyd George'un Doğu siyaseti ve sulh meseleleri hakkındaki fikirlerimiz arasında zerre kadar fark yoktu. Subay'a dedim ki :

"Fikirlerimiz arasında zerre kadar fark yok. Ben bu fikirleri sizin sansürünüzden geçirdikten sonra ortaya koyduğum halde suçlu sayılıyorum, memleketimden Malta'ya sürülüyorum. Siz ise beni Arabyan Hanı'na getirmeye vasıta oluyorsunuz, bu ne garip iş! En doğrusu sizin de beraberce Malta'ya gelmeniz, değil mi?"

İskoçyalı subay aynı fikirde olduğumuz halde birimizin

Malta'ya gönderilmesini, diğerinin onu tevkif eden adam mevkiinde bulunmasını garip buldu. Az zamanda ahbap olmuştuk, beraber kalsaydık, Arabyan Hanı'na kadar pek rahat gidecektim. Moda Caddesi'nde bir İngiliz askerî otomobiliyle karşılaştık. İçinde bir subay vardı. Bizi görünce durdu, ismimi sordu, söyledim :

"Sizi tevkif etmeye gidiyordum. Kadıköy iskelesinden geçtiğiniz ve eve gittiğiniz telefonla bize haber verildi" dedi.

Evet, Kadıköy iskelesinde vapurdan çıkarken fesli, fakat tavırları pek şüpheli görülen bir iki kişi bana yan yan bakmış, sonra uzaktan takip etmişlerdi.

İngilizlerle siyasi çatışma Üçümüz birden otomobile bindik. Kadıköyü'nün müttefiklerarası polis merkezi olan eski İttihad ve Terakki binasına gittik. Yeni gelen subay orada beni İskoçyalı subaydan teslim aldı. İskoçyalı subay, eşyamın nakliyle meşgul olduktan sonra çıktı, gitti. Diğer subayla karşı karşıya kaldık.

Bana gülerek dedi ki :

"Sizi tevkif etmek zorundayım."

Ben zaten bir saattir kendimi tevkif edilmiş sayıyordum. Bu sebeple tevkif edildiğimin haber verilmesine hiç aldırmadım. Subay sözlerine devam etti :

"Tevkifinizin sebebini biliyor musunuz?"

"Bilmem" demediğime ve bu sebebi subayın ağzından duymadığımdan dolayı hâlâ kendi kendime kızıyorum. Nasılsa ukalalığım tuttu :

"Evet biliyorum" dedim. "Müttefikler Yüksek Meclisi, Türkler'in bazılarını tevkif etmeye karar vermiş. Bu kararın yürütülmesini sizin askeri daireleriniz üzerlerine almış, onlar da casusları tarafından verilen jurnallere göre bir liste hazırlamışlar. Burada bulunmamdan anlaşılıyor ki ben de bu listeye dahil bulunuyorum."

"Ne olacağınızı biliyor musunuz?"

"Galiba Malta'ya gönderileceğiz."

"İyi bildiniz. Malta'ya gideceksiniz. Gider, gelir, hatıralarınızı yazarsınız. Bir gazeteci için gayet iyi bir fırsat. Siz zaten bu seyahate çok hevesli görünüyorsunuz, üç gündür kendinizi teslim etmek için baş vurmadık İngiliz askerî dairesi bırakmamışsınız."

"Evimizi bastığınız zaman orada değildim. Beni böyle garip bir şekilde arayanları bulup niçin aradıklarını anlamak istedim."

Benimle konuşan subay galiba yıllarca Mısır'da bulunmuştu. Arapça ile beraber Avrupa lisanlarının hemen hepsini biliyordu. Odada bulunan bir İtalyan subayına maceralarımı İtalyanca anlattı. İkisi de pek tuhaf buldular, kahkahalarla güldüler. Ben de güldüm. Çok dil bilen subay sonra bir yere telefon etti :

"Burada *Vakit* başyazarı var. Kendisini Arabyan Hanı'na göndermek için iki silahlı yollayınız. Gerçi yollamazsanız da olur. Kendisi Malta'ya gitmek için çıldırıyor. Göndermezsek kederinden belki de intihar edecek. 'Malta'ya git, kendini teslim et' diye eline bir kâğıt verip yolcu vapuruna bile bindirirsek, kendi kendine oraya kadar gidecek."

Malta yolculuğunu hiçbir suretle cazip bulmadığımı, fakat bir defa irademin dışında bir durum karşısında kalınca, o durumun beni ezmesine meydan bırakmak istemediğimi, her şeyi soğukkanlılıkla karşılamayı daha zevkli bulduğumu anlattım.

Birdenbire konuyu değiştirdi ve sordu :

"Siz harp zamanında *Tanin* gazetesine İslâm İttihadı'na dair makaleler yazdınız mı?"

"Bu bahse dair makaleler yazdığımı hatırlamıyorum. Nüfus Siyaseti'ne ve sair içtimaî meselelere dair makale yazdım. Sonra harp cephelerinden mektuplar gönderdim."

"Sahi, o da var. Siz *Tanin*'in harp muhabiri diye Ludendorf'un karargâhına gitmiştiniz."

Subay, bu sözleriyle benim hakkımda verilen jurnallerde neler yazılı olduğunu ifşa etmiş oluyordu. Jurnalci her kim ise, demek ki, İslâm İttihadı'na dair *Tanin*'e yazı yazdığımdan ve Ludendorf'un karargâhına gittiğimden bahsetmiş. Cevap olarak dedim ki :

"Harp muhabirliği, harp zamanında gazetecilik mesleğinin en canlı bir sahası idi. Mesleğimi bu sahada hareketli bir şekilde yürütmekten zevk aldım. Sonra gazetelere harp şevkini arttıracak yazılar yazdım. Mademki askerimiz cephe üzerinde sizinle döğüşüyordu, cephe arkasını ve askerî cepheyi manevi olarak desteklemek ve şevk yaratmaya çalışmak, her kalem sahibi için bir vazife idi. Ben bunu yaptığımdan dolayı değil, ancak yapmadığımdan dolayı vicdan bakımından suçlu sayılabilirim."

"Hakkınız var. Ben de zaten bu meselelerden bir suçlandırma diye bahsetmedim."

Sonra bahsi Millî Hareket'e çevirdi. Millî kuvvetlerin birçok fena hareketlerde bulunduğunu anlattıktan sonra buna rağmen kendilerine taraftar olup olmadığımı sordu. Millî Hareket'in Türk milleti için yaşamak ihtiyacından doğduğunu, vatanını seven bir adamın bu çalışmaları hoş görmemesine ihtimal olmadığını, milletin İzmir ve Trakya üzerindeki tasarruf gibi hayati menfaatleri tanınmadıkça her vasıtayla mücadeleye devam edileceğini ve bütün vatanseverlerin sözleri ve hareketleriyle buna destek olacaklarını anlattım. Dedi ki :

"İzmir için tahkikat yapıldı. İzmir belki de size bırakılacaktır. Mesele belli olmadan telaşa düşmeye ve silaha sarılmaya ne mana vardı?"

"Durum açıktır. Biricik ümit Tahkikat Komisyonu'nun raporu üzerine hatanın düzeltilmesi cihetine gidilmesi idi. Raporun ört bas edilmesi üzerine bu ümit tamamiyle boşa çıkmıştır. Bizim için, hakkımızı kendi vasıtalarımızla müdafaadan başka çare kalmamıştır."

Subay, bundan sonra gazetelerden bahsetmeye başladı :

"Milleti temsil eden başlıca gazete '*Alemdar*'dır. Sonra '*Sabah*' gelir. En büyük satışı bu iki gazete yapar. Diğer gazeteleri kimse okumaz. Bunlar İttihad parasiyle çıkar, öyle değil mi?"

Hakikati anlattım. Hayretle dinledi. İngiliz Haberler Dairesi'ne mensup olan, pek iyi Fransızca, İtalyanca, Almanca, Arapça bilen bu zeki adamın bu dereceye kadar iğfal èdilmiş olmasına ve göz önündeki gerçekleri görmemesine çok hayret ettim.

"Yerinizde olmak isterim" Erler epey vakittir dışarıda bekliyorlardı. Subay kendilerine dedi ki :

"Kendisini Arabyan Hanı'na teslim edersiniz. Uslu durursa iyi muamele gösterirsiniz, kaçmak ister veya kaçırılmasına teşebbüs edilirse vurursunuz."

Yanımda gitmemeleri ve biraz uzaktan beni takip etmeleri için neferlere emir vermesini rica ettim.

"O neden? Bu şartlar altında tevkif olunmak ve Malta'ya sürülmek, övünülecek bir şereftir. Doğrusu ben süren adam durumunda bulunacak yerde sizin yerinizde olmayı ve sürülmeyi tercih ederdim. Ben olsam süngülülerin yanımda gitmesini istemeyecek yerde, etrafımı süngülülerin almasını ve nasıl tutulduğumun ve sürüldüğümün herkes tarafından görülmesini isterdim."

Beni vapura kadar götürdü. Ağlamaktan kızarmış gözleriyle babam ve kardeşim uzaktan bizi takip ediyorlardı. Subaydan izin alarak babam ve kardeşime veda ettim. Subay'ın sözlerini aynen babama tekrarladım. Derhal hali değişti. Olup bitene daha rahat bir gözle bakmaya başladı. Vapur kalkıncaya kadar subay yanımda oturdu ve benimle konuştu. Ayrıldıktan sonra erler aralarında öteden beriden konuşmaya devam ettiler.

İki silahlı er arasında vapur iskelesinden Arabyan Ha-

nı'na giderken bir çok tanıdıklara rastladım, fakat ben artık her günkü âlemin içinden çıkmıştım, yabancı, korkunç bir âleme sokulmuştum. O âlem içinde ancak keyfî muameleler, tevkifler, sürgünler vardı. Bunlar da en küçük bir temas yüzünden etrafa sıçrayabilir sanıyorlardı. Bunun için her günkü hayata ait birçok bağlar, tevkifim dakikasından beri kesilmişti. Beni artık eski tanıdıklarım tanımıyordu, tanımamış görünmeye çalışıyordu.

Korkunç bir gecenin hikayesi Arabyan Hanı bir zindan değildi, bir ticaret yeri olarak yapılmış olduğu halde burasını pek korkunç bir hale koymanın yolu bulunmuştu. Her tarafta garip tavırlı yeni Zelandalı silahlı erler vardı. Aşağıda eşyamı aldılar. Yeni Zelandalı erler arasında yukarı çıkarıldım, bir odaya kapatıldım. Üzerime gürültülü şekilde kilit vuruldu.

Odanın birbirine geçilen iki kısmı vardı. Ben içeriki kısımda kaldım. Burada bir demir karyola, üzerinde üç parçadan ibaret bir şilte, iki yün battaniye bulunuyordu. Bundan başka bir tarafta bir kap duruyordu. En zarurî ihtiyaçlar için bile odadan dışarı çıkılmayacağı bundan belliydi. Başka hiçbir şey yoktu. Pencerelerin camlarının çoğu kırıktı. Bunların bir kısmına gazete kâğıdı yapıştırılmış, bir kısmı açık bırakılmıştı. Her pencerede ve balkon kapısının dış taraflarında tel örgüler vardı.

Kendi ayağımla buralara kadar geldiğim halde üzerime kilit vurulur vurulmaz ilk düşüncem, kaçmak oldu. Esir olmaya ve hapis edilmeye karşı şiddetli bir isyan duyuyordum. Pencereye yaklaştım, etrafımı gözden geçirdim, bütün ihtimalleri hesapladım. Tel örgüler bir taraftan gevşemişti. Çivilerini sökmek belki de güç olmayacaktı. Ya sonrası?.. Evet, pencerenin altında, üzerinde yürünebilecek kadar geniş bir saçak vardı, fakat sonu nereye varırdı? Bu gibi işlerde tecrübesiz bir adamdım, yeri incelemeden

ve dıştan yardım görmeden bir zindandan kaçmak imkânsız bir şeydi. Zaten bendeki kaçmak arzusu da, hürriyetten mahrum bırakılmanın verdiği ani bir isyan hissinden ileri gitmiyordu.

Meşhur Bennet geliyor Bu sırada kapının kilidi açıldı, yüreğim hoplayarak yerimden fırladım. Pis kıyafetli ihtiyar bir Rum ahçı, bir tepsi içinde köfte, peynir ve ekmekten ibaret bir yemek getirmişti. Saat henüz altı yoktu. Yemek istemediğimi sert bir tarzda söyledim. "Keyfin bilir" diyerek çekildi, gitti. Biraz sonra tekrar kapı açıldı. Genç bir subay içeri girdi. "Yüzbaşı Bennet", diye kendini tanıttı. İstanbul'un o sırada en nüfuzlu, en entrikacı adamı olan meşhur Bennet'le karşılaştığımı anladım ve bu garip ziyaretin sebebini merak ettim. Bennet pek iyi Türkçe konuşuyordu. Türkçe'yi nerede öğrendiğini hayretle sordum. Londra Şark Dilleri Okulu'nda Türkçe öğretmeni olan pek aziz ve eski dostum İzmirli Ali Rıza Bey'in ismini söyledi. Biraz dostumdan bahsettik, sonra lakırdı politikaya döküldü. Bennet memleketin içindeki siyasi karışıklıklara hayret eder gibi görünüyordu. Elimde olmayarak dedim ki :

"Karışıklıkları kendiniz yaratmaya çalıştığınız halde niye hayret ediyorsunuz?" Kızdı, fakat derhal sinirlerine hakim oldu. Hatalar yapıldığını İngiliz dostu geçinen bir takım adamların İngiliz haysiyetine leke sürdüklerini itiraf etti.

Yüzbaşı Bennet'in benimle yeni kabinenin nasıl kurulması münasip olacağına dair danışmaya gelmiş gibi bir hali vardı. Konuşmanın büyük bir kısmı bu vadide kaldı. Kendisi birçok isimler saydı. Her biri hakkında fikrimi sordu, kendi görüşünü söyledi. Yabancı nüfuzuna dayanarak umumi hayatımızı kemiren bir kısım tufeyliler hakkında şiddetlice bir lisan kullandım. Bunların soygunculuktan başka gayeleri olmadığını söyledim. Hiddetini giz-

lemeyerek: "Onlar da sizin için aynı şeyi iddia ediyorlar" dedi. Sonra yine hiddete kapıldığına pişman olmuş gibi göründü. Milletin güvenine sahip adamların iktidarda bulunması lazım geleceğini, kendisinin bu nevi devlet adamlarını içine alan bir kabine teşkiline çalıştığını, fakat sivillere meram anlatamadığını ve maksadına erişemediğini, akşam sabah Damad Ferid'in iktidara gelmesi beklendiğini anlattı. Sonra dedi ki :

"Burada kalsaydınız size karşı kin ve garaz besleyen bir takım adamların eline düşecektiniz. Halbuki hiçbir suretle kin ve garaz beslemeyen İngilizler'in elindesiniz. Bundan dolayı kendi kendinizi tebrik etmelisiniz."

Yüzbaşı'nın mantığına göre zindancıları kurtarıcı diye karşılamam, hürriyetimden haşin bir şekilde mahrum ettikleri için kendilerine minnet duymam lazım geliyordu.

Biraz da gazetelerden konuştuk. Milliyetçi gazeteleri çok beğeniyor, diğer istihbarat subayı gibi *Alemdar*'ı en sürümlü ve nüfuzlu gazete saymıyordu. *Tasvir-i Efkâr*'ın zamanın en nüfuzlu gazetesi olduğuna inanıyordu.

Malta'ya gönderileceksem bir an evvel gönderilmemi ve bu pis yerden kurtarılmamı rica ettim. Burada geceyi geçireceğime ihtimal verdiğime çok hayret etti :

"Siz İngilizler'i tanımıyorsunuz. Elbette buradan çıkarılacaksınız, istirahatınızın nasıl sağlandığını göreceksiniz", dedi.

Kâbuslu bir gece Yüzbaşı Bennet gittikten az sonra kapı tekrar açıldı. Odanın bir bölme ile ayrılmış olan kısmına asker kıyafetli iki Rus koydular. İçlerinden biri Almanca konuşuyordu. Batum'dan kaçtıklarını, iş bulmak için İstanbul'a geldiklerini, ellerindeki evrakın tamam olmaması yüzünden tutulduklarını ve Bolşevik sayıldıklarını anlattı. Her ikisi de: "Acaba idam edilir miyiz?" diye titreyip duruyorlardı.

Yavaş yavaş karanlık bastı. Yemekten, sudan bahseden yoktu. Rum ahçının yemeğini geri çevirince, o akşam bir şey yemek için mevcut biricik ihtimali, haberim olmadan, yok etmiştim. Hücrede ışık yoktu. Geldiğim dakikadan beri ayakta durmaktan, etrafı seyretmekten, kaçış planları yapmaktan ve pencerelere yapıştırılmış gazeteleri okumaktan yorulmuştum. Pek pis olduğuna hükmettiğim şiltenin bir kenarına şöyle ilişmeye karar verdim. Elimde getirdiğim çarşaf kadar İngilizce gazeteleri yatağa sermek suretiyle uzanmanın da büyük bir ferahlık doğurmayacağı biraz sonra hatırıma geldi, uzandım. Hava soğuk ve camlar kırık olduğu için birkaç gazeteyi yorgan diye de üstüme çektim. Biraz sonra bu yetmemeye başladı. Kırık camlardan sert bir soğuk geliyordu. Yavaş yavaş pis örtüleri gazetelerin üzerine çektim. Bu rahatsız yatakta uyuyamadan bir taraftan bir tarafa döndükçe gazeteler parçalanıyordu. En sonunda gazetelerden vazgeçtim, tamamiyle pis şilte ve örtülerin arasına girdim. Yorgunluk, açlık ve örtülerin sıcaklığı beni uyuşturmuş, isyan hislerimi bastırmıştı. İkide birde kalkıyor, pencereden dışarının karanlıklarına bakıyordum. Bazen koridordan ve yandaki odalardan korkunç gürültüler aksediyordu. Oda arkadaşlarım, ikide birde benim bölmeme başlarını uzatıyor, "Ne dersiniz, acaba bizi asacaklar mı?" sualini titreye titreye tekrar ediyorlardı. Bu şüpheli arkadaşları yadırgıyordum, onlara acımaktan ziyade tiksinti duyuyordum. Gecenin bilmem hangi saatinde kapı gürültü ile açıldı. İki Rus'u alıp götürdüler.

Böyle olağanüstü şartlar içinde uykusuz geçen geceler hayali son derecede kamçılıyor, hafızayı canlandırıyor. En uzak bir geçmişe ait, unutulmuş sanılan birçok ufak tefek olaylar, hiç münasebeti olmadan hatıra geliyor. İnsanın kafası içinde darmadağınık bir sinema filmi dönüp gidiyor... Arada bir film duruyordu, yeni yeni kaçma planları

zihnime takılıyor. İpsiz sapsız rüya mantığı bazen gözler açık iken de bastırıyordu. Arabyan Hanı'ndan kurtulduğumu farzediyordum, ondan sonrası için saklanacak yerler, Anadolu'ya geçmek planları düşünüyordum. Kendi akıl ve zekâm hakkındaki ölçüm pek yüksek değildi. Kendi ayağımla bu cehenneme geldiğimden dolayı kendime cesur bir adam değil, pek gülünç bir adam göziyle bakmaya başladım.

Arabyan Hanı'ndaki bu korkunç gece esnasında biricik arkadaşım saatimdi. Ay ışığından faydalanarak, iki dakikada bir saata bakıyor ve zamanın seyrini adım adım izliyordum. Bu aralık saatim de elimden düşüp kırılmasın mı?

Büsbütün karanlık içinde kaldım.

Oda komşulariyle temas Sabah yandaki odada bulunanlar gayet ustaca benimle temasa geçtiler. Orada iki, üç vatandaş vardı. Kim olduğumu anlayınca, birşey isteyip istemediğimi sordular, gazete istedim. Güya odayı temizlemeye gelen bir Afganlı er vasıtasiyle *Vakit*'in o günkü sayısını yolladılar. Sonra yiyecek meselesinden bahsettim. Rum ahçı bulunup getirildi. Ahçı bana o zamanki para ile bir liraya karşılık bir parça ekmek, peynir ve bir portakal tedarik etmeye razı oldu. Fakat yıkanmak için hiçbir imkân olmadığını söyledi. Eşyama kavuşmak için de kumandanın gelmesini beklemek icap ediyordu.

Kumandan gelince, beni aşağıya çağırdılar. Adam, eşyamı dikkatle muayene etti. Prof. Mears tarafından Amerika'da memleketimize dair neşredilecek umumi bir eser için Türk Basını hakkında bir bölüm hazırlıyordum. Buna ait yazıları ve diger bazı kâğıtları aldı. Diğer eşyanın odama çıkarılmasına izin verdi. Odamda, yıkanmak imkânının yokluğundan şikâyet ettim. Aşağı katta evvelce Said Paşa'nın bulunduğu odaya indirilmemi ve yıkanmak için su verilmesini emretti.

Yeni gittiğim odanın bölme ile ayrılan kısmında iki sivil polis vardı. Arabyan Hanı pek korkunç bir yer olacaktı ki bu biçareler de muhakemesiz filan asılmaktan korkuyorlardı. İkisi de, ecnebilere casusluk eden Türkler'i takip etmek ve kim olduklarını araştırmakla suçlandırılıyorlardı. Takip olduklarını sanan ve korkan bu casuslar efendilerine şikâyette bulunmuşlar, onlar da bu iki vazifesever memuru yakalayarak buraya tıkmışlar. Cidden teselliye muhtaç bir halde idiler. Fakat kendi dertleri arasında memleket için de pek çok üzülüyorlardı. Elden geldiği kadar kendilerine ümit vermeye çalıştım. Aradan tam kırk sekiz yıl geçtikten sonra bunlardan biriyle karşılaştım. İsminin Zihni Ürgen olduğunu; İngilizler'in elinden kurtulur kurtulmaz Anadolu'da bir vazife aldığını; değerli ve vatansever arkadaşının bir iki sene evvel vefat ettiğini öğrendim.

Öğleden sonra beni hanın terasına çağırdılar. Sokaklarda şipşak resim çeken birine fotoğrafımı aldırdılar. Sonra Malta'ya gitmek üzere derhal hazırlanmamı haber verdiler. İngiliz üniformalı bir Rum eşyamı taşıyacaktı. Harpten evvel banka memuru olduğunu söyleyen terbiyeli bir İngiliz çavuşunun muhafazası altında Tophane köşküne gittik. Orada saatlerce oturup bekledim. Nihayet evvela bir istimbota, oradan da o akşam Malta'ya hareket edecek olan "Cardif" kruvazörüne bindirildim.

Malta yolunda

"Cardiff" kruvazöründe bir deniz subayı beni teslim aldı, getiren çavuşa bir makbuz verdi. Sonra iki tarafıma birer süngülü nefer koyarak benim için bir yer hazırlanıncaya kadar beklememi söyledi. İyimser bir adam olduğum için, "Galiba bir kamara ayırmaya uğraşıyor" diye düşündüm. Fakat geçirdiğim korkunç gecenin tesiri altında derhal kötümser damarım kabardı. En fena ihtimali zihnime yatırmanın, böylece hiç beklenmez durumların üzücü tesirini önlemenin doğru olacağını düşündüm.

Karanlık delikte Neticede başıma gelenler, bir korkulu rüya hayaline bile sığmayacak kadar dehşet verici şeylerdi. Meğer karşılaştığım subayın benim için aradığı şey, yatacak bir kamara veya diğer normal bir yer değil, karanlık bir delik imiş. Verdiği emir üzerine silahlı erler beni makine dairesinin dik demir merdiveninden aşağıya in-

dirdiler; bir takım makinelerin arasından geçirdiler, bir demir kapı açtılar. Beni içeriye atıp üzerime kapıyı kapadılar.

Bulunduğum yer zifiri karanlık ve cehennem gibi sıcaktı. İlk önce bir şey göremedim. Sonra bir taraftan buhar boruları geçtiğini, diğer tarafda ise bir iki dolu çuval bulunduğunu farkettim. Dışarıdaki nöbetçi kapıyı açtı, oturmam için bir iskemle uzattı.

Sonradan öğrendim ki İngiliz harp gemileriyle Malta'ya gönderilenlerden hiçbiri, bu yolda bir muameleye uğramamış, hepsine subaylara mahsus rahat kamaralar ve yemek verilmiş. Bana gösterilen çok sert ve kaba muamelenin, İstanbul'da son konuştuğum Yüzbaşı Bennet'e verdiğim dik cevapların ve pervasız halim yüzünden beni cezalandırmak için şeytanca, melunca hazırlanmış bir tertip olduğu anlaşıldı. Bu karanlık delikte tatlı düşüncelere dalmadığımı tahmin edersiniz. Uğradığım muameleye son derecede kızmıştım.

Bilmem ne kadar sonra uzun boylu bir adam geldi. Kruvazörün doktoru olduğunu söyledikten sonra vücudumun, Malta seyahatine bu kapalı delik içinde devam etmeye dayanıp dayanmayacağımı benden sordu. Ağlanacak halimle alaya benzeyen bir sual karşısında soğukkanlı kalmak güçtü. Zaten havasızlıktan, sıcaktan ve sıkıntıdan boğulmak üzere idim. Malta'ya ne sebeple sürüldüğümü anlattım. Ne cani, ne korsan, ne de harp esiri olduğumu, bana karşı lüzumsuz ve manasız bir kabalık ve vahşet gösterildiğini şiddetli bir lisanla söyledim. Hayretle dinledi. Süvari ile derhal görüşeceğini vaadetti. Biraz sonra deniz subayı göründü. Eşyamı hazırlamamı, bana bir kamara verileceğini söyledi. Eşyama zaten el sürmemiştim, geldiği gibi duruyordu. Subay gitti, biraz sonra tekrar geldi. Kruvazörün pek küçük olduğunu, kamara bulunamadığını, fakat zindan deliğinin dışındaki boş yere, pencere önünde durmama ve oturmama müsaade çıktığını, yatmam için de

asma bir gemici yatağı verileceğini müjdeledi. Cevap vermeden evvel karanlık delikten firlayarak pencere önüne koştum. Boğulmaktan kurtulmak için geniş geniş nefes aldım.

Hava ve ışık Vapura bindiğim zaman burasını bana münasip gördüklerini söylemiş olsaydılar bunu şiddetle protesto ederdim, fakat evvela cehennemin dibine kadar indirilip sonra buraya çıkarıldığım için cennete kavuşmuş gibi sevindim. Burada hiç olmazsa hava ve ışık vardı. Değer ölçülerinin ne kadar nisbî bir şey olduğunu bundan daha canlı ve esaslı surette öğrenmek imkânsızdı. Karanlık delikte geçirdiğim bir saat içinde yeni yeni acı tecrübelerle dolu, unutulmaz bir ders almıştım. Beş, on dakika evvel öldürücü bir felaket sayacağım durumu, şimdi faydalı ve meraklı bir macera diye karşılamak meylini duyuyordum. "Malta seyahatini, oraya gidip gelmekten ve hatıra yazmaktan ibaret" diye gösteren Kadıköyü'ndeki İngiliz istihbarat subayı, bahsetmeye değer bir şeyler bulayım diye mutlaka beni buraya şaka olsun diye kapatmış olacak gibi gayet müsamahalı düşünceler bile aklıma geliyordu.

Deniz silahlı bölüğünün güler yüzlü, terbiyeli bir çavuşu, önüme bir tabak yemekle bir fincan koydu. Arkadan bölük subayı da geldi. Bunun erlere mahsus yemek olduğunu; elindeki nizamların bir harp esiri sıfatiyle bana daha iyi yemek vermeye izin vermediğini, son derecede nezaketle anlattı. Harp esirliğinin nizam ve kanun gibi mefhumları hakkında kendisiyle münakaşalar açmayı lüzumsuz buldum. Hele yemek beğenmemek münasebetiyle böyle münakaşalara girişmek pek gülünç olurdu. Sonra önümdeki yemeğin sıcak olmak gibi bir meziyeti de vardı. Otuz altı saattir bir parça ekmek ve peynirden başka bir şey yememiştim. Bir kaç lokma yedim. Kahve mi, çay mı, kakao mu olduğu pek belli olmayan sıcak şeyin bir kısmını içtim. Şimdi en büyük ihtiyacım taze hava idi.

Pencerenin açık olmsına rağmen makine dairesinin bu köşesinde bunalıyordum. Subay tekrar göründü, daima yanı başımda duran silahlı nöbetçinin beni güvertenin belli bir noktasına çıkarmaya izinli olduğunu müjdeledi. Demir basamakları tırmanarak güverteye çıktığım zaman mezardan kurtulmuş kadar ferahlık duydum.

İstanbul gözümün önünde uzanıyordu. Ciğerlerimin ilk hava ihtiyacını doyurduktan sonra gözümle her tarafı, her köşeyi ziyaret ettim. Saatlerce, güvertede esir İstanbul'un karşısında, bir yabancı gemisine hapsedilmiş katmerli bir eslr haliyle düşündüm, düşündüm... Karşımda güneşli bir gök, mavi bir deniz, çok minareli bir Türk İstanbul'u vardı. Fakat ben olağanüstü dakikalara mahsus derin görüş kudretiyle yalnız bu dış manzarayı değil, bu güzel çercevenin içinde hazırlanan kara, karanlık, melun oyunu da canlı bir şekilde görür gibi oluyordıım. Nerede ise perde açılacaktı, memleketi ecnebilerin keyfi için göz göre göre batırmak maksadıyla bir kaç kere açıktan açığa oynanan, başarıyla neticelenmeyen ihanet oyunu bir defa daha denenecekti. Oyuncular bu dakikada hiç şüphesiz son tertiplerle uğraşıyorlardı, nerede ise Damad Ferid ve hempası sahneye çıkacaklardı. Millî hareketi boğmak maksadıyla düşmanlara yardakçılık edeceklerdi.

Bu düşüncelerin etkisi altında sabırsızlanmaya başladım. "Vapur kalksa da gitsek, uzaklara, nereye olursa olsun gitsek" diyordum. Zihnime bin türlü galeyanlı düşünceler hücum ediyordu, fakat hiçbiri açık ve kararlı bir şekil almıyordu, bulanıklık içinde birbirine karışıp gidiyordu.

Vapur bir türlü kalkmıyordu. Nöbetçi, nöbet değişmek vakti geldiğini, bunun için aşağı gitmemiz icap ettiğini söyledi. Aşağı indik. Benim için hazırlanan asma gemici yatağının yanında diğer bir yatak peyda olduğunu gördüm. Bana bir yol arkadaşı çıktığını, birazdan aşağı geleceğini söylediler. Kim olacağını anlamak için merakla bekledim. Zihnimde tahminlere girişiyordum...

Dertli bir yoldaş Biraz sonra iki bahriye eri arasında aşağı inen kimse, Polis Siyasî Kısmı Müdürü Muammer Bey'di, birden bire tanıyamadım. Kendinden geçmiş gibi bir halde idi. Ağzından laf almak için çok zahmet çektim. Sinirleri fena halde bozulmuştu. "Beni nerede ise asacaklar" diyordu. Yavaş yavaş anladım ki kendisini söyletmek için uzun uzadıya işkence etmişlerdi. İdam tehdidi, gittikçe kesin ve sert bir şekilde günlerce tekrar edilmişti. Nihayet o akşam yüksek rütbede iki subay kendisini bir otomobile koymuşlar, başından fesini çıkarmışlar, üzerine bir örtü örtmüşlerdi. İçlerinden biri de asılmaya gittiğini söylemişti. Biçareyi meçhul yollara doğru giden otomobilin içinde, bir kat daha yıldırmak için üzerine serilen örtünün altında hayalini alabildiğine işletmiş, hayata, sevdiklerine en acı bir şekilde veda etmişti.

Bir motora bindirilerek harp gemisine çıkarılması, sonra yerin dibine iner gibi dik demir basamaklardan aşağıya indirilmesi, kendisini huzura kavuşturacak yerde idam edileceği hakkındaki inancını kuvvetlendirmişti. Beni görünce, bir yol arkadaşı değil, bir ölüm arkadaşı karşısında olduğunu sandı. Zavallıyı yatıştırmaya çalışıyordum ama boşuna zahmet ediyordum.

"Hayır söylediler, mutlaka asacaklar. Öyle olmasa otomobilde fesimi çıkarıp, üzerime örtü örterler miydi?" diyordu. Vapurda bulunduğumuzu, Malta'ya gideceğimizi, asmak isteseler vapura bindirmeye lüzum olmadığını tekrar ediyordum. "Öyle ise Malta'da asacaklar," diye fikrinde ısrar ediyordu.

Etrafından kızgın istim boruları geçen asma yatak içinde hayatımın maddi bakımdan en işkenceli gecesini geçirdim. Evvelki gecenin uykusuzluğuna rağmen göz kapamak imkânı yoktu. Burası benim için bir istirahat döşeği değil, bir işkence yeriydi. Ter içinde yüzüyor gibi idim. Başımı biraz kaldırıp hava almağa çalıştıkça pencere önün-

de oturan süngülü nöbetçi, vesveseli bir tavırla yerinden fırlıyordu. Ben tekrar yatınca dudakları arasında fısıldadığı şarkıya devam ediyordu. Üç saatte bir nöbet değişiyordu. Yeni nöbetçi de aynı tarzda şarkıları tekrar tekrar mırıldanıyordu. Biraz ötedeki koridor büyük bir şehir caddesi gibi işlekti. Bütün gece gidenler ve gelenler vardı. Bir istim borusuna asılmış, salıncaklı yatak içinde geçen bu garip gece bana sonu gelmez bir korkulu rüya gibi gelmişti.

Sabah olur olmaz bizim asma yatak yerinin etrafında garip bir faaliyet başladı. Gemiciler, kendi asma yataklarını, üzerlerine isimleri yazılmış birer torba içine koyup civardaki bir boşluğa atıp savuşuyorlardı. Yıkanmak için bizi biraz beklettikten sonra erlere mahsus banyo yerine götürdüler. Burası sıcaklık ve havasızlık bakımından bir cehennemdi. Bir takım gemiciler çıplak çıplak dolaşıyor, yıkanıyor, traş oluyordu. Bunların göğüslerinde ve kollarında garip resimler ve yazılardan ibaret döğmeler vardı. Biz buraya elbiselerimizle geldiğimiz için fazla durmamıza imkân yoktu, acele yıkanıp buradan çıktık.

Biz, bu vapurda "Harp Esiri" adı altında yolculuk eden iki düşmandık. Öyle olduğu halde yıkanma yerindeki gemiciler arasında bize kötü gözle bakan veya fena bir söz söyleyen olmadı. Aksine olarak bizi nezaketle selamladılar, yıkanmamız için yer verdiler ve su taşıdılar. Kendileriyle konuşmamız yasaktı. Herhalde bizde korkunç bir fesat çıkarma kuvveti tasavvur ediliyordu ki yanımızdaki nöbetçilere, subay veya er olsun bizim hiç kimse ile görüştürülmememiz için emir verilmişti. Yalnız silahlı bölüğün subayı ve bu bölüğe mensup nöbetçilerimizle konuşabiliyorduk.

Sabah erkenden bölük subayı geldi. "Ümit ederim ki geceyi iyi geçirdiniz", dedi. Alay mı ediyor diye yüzüne baktım. Hayır, maksadının kendince nezaket göstermekten ibaret olduğu belliydi. Ufak tefek şeylerden dolayı artık bu adamlara şikâyet etmemeye karar vermiştim. "Çok,

çok rahat... Teşekkür ederim," diye cevap verdim. Yanımızdan ayrıldıktan sonra nöbetçi bundan sonra erlere değil, assubaylara mahsus banyo yerinde yıkanabileceğimizi müjdeledi. Rütbemiz yükselmişti.

Giyinip, biraz kahvaltı ettikten sonra güverteye fırladık, hava çok güzeldi. Mart ayında olduğumuz halde adeta kızgın bir güneş vardı. Bizim hava almamıza ayrılan yer en üst kattaki güvertenin baş tarafıydı. Burada yerde yığın halinde yelken bezleri duruyordu. Bu bezlerin kıvrımları arasında kendime rahat bir koltuk hazırladım. Arkadaşıma da bir kitap bulduktan sonra kendim de okumaya daldım. Zavallı Muammer Bey kitap okuyacak halde değildi. Hâlâ vapurda mı, yoksa Malta'da mı idam edileceğini düşünmekle meşguldü. Vakit vakit kitabımı bırakıyor taşkın hislerini yatıştırmak için aklını, mantığını harekete getirmeye çalışıyordum.

Amiral Hope'un beklenmez sözleri Bize iki üç saatte bir, hal ve hatır sormayı âdet edinen nazik bölük subayı bir aralık elinde kâğıt, kalem olduğu halde yanımıza yaklaştı. Bulunduğumuz kruvazör, Akdeniz hafif kruvazör filosu kumandanı Amiral Hope'un Amiral gemisi idi. Bölük kumandanı, Amiral'a bildirilmek üzere bizim ismimizi, sıfatımızı ve nefyedilmemizin sebebini anlamak istiyordu. Verdiğimiz cevaplara göre notlar aldıktan sonra ayrıldı.

Biraz sonra Amiral'in kendisi geldi. Öteden beriden biraz konuştuk. Sonra söz sırası İngiltere'nin Türkiye'de yürütmeye çalıştığı politikaya geldi, dedim ki : "Eskiden beri memleketimizde İngilizler'e derin bir saygı ve güven vardı. Mütarekeden sonra İngilizler bundan faydalanarak Yakın Doğu'da kolaylıkla huzur sağlayacak yerde, pek çirkin bir yol tuttular. Kırım muharebesinden sonra uzun nesillerin vücude getirdiği saygı ve sevgiyi bir iki ay içinde

tersine çevirdiler. Böyle bir İngiliz siyasetinin dünya ölçüsünde verdiği ve verebileceği menfi neticeler korkunçtur." Amiral beni hayretle dinledi. Sonra dedi ki :

"Bize, İngilizler'e, aptal adamlar derler. Söylediklerinden daha aptalız."

Evvela Amiral'in aptal kelimesini benim söylediklerimden çıkardığını sandım, biraz telaşla dedim ki :

"Aman, ben aptal filan gibi bir kelime kullanmadım."

"Biliyorum, bunu ben kullanıyorum."

Şaşmak sırası bana gelmişti. Bir İngiliz Amirali'nin kendi memleketine mensup memurların kötü ve zararlı diye Malta'ya sürdükleri bir adamla konuşurken yine kendi memleketi hakkında bu kadar açık ve dürüst bir şekilde samimi kanaatlerini belirtmesi, cidden saygıya layık, eşine pek nadir rast gelinebilecek kadar asil bir hareketti.

Bundan birkaç ay evvel İstanbul'da bir İngiliz gazeteciyle konuşurken, İngiliz politikasının yürütülüş tarzını tartışmıştık. Gazeteci bazı tenkitlerime cevap olarak demişti ki:

"Sanki eski İngilizler varmış gibi konuşuyorsunuz. O İngilizler nerede?"

İşte simdi Cardiff kruvazöründe o eski İngilizler'den biri karşımda duruyordu. Bir milleti hiçbir zaman toplu olarak suçlandırmak caiz olmadığını; şerefli bir geçmişe sahip bir milletin siyaseti çirkin yollara sapsa, kirli vasıtalar kullansa bile bunun o millet içinde saygıya layık kimseler kalmadığı manasına gelemiyeceğini düşündüm...

Llyod George istibdadı Şu İngilizler'in işine akıl erdirmek pek güçtü. Sürgün hayatının çeşitli safhalarında rast geldiğim İngilizler'in çoğu fert olarak terbiyeli ve nazik adamlardı, fakat bu terbiyeli adamlar bir makine halinde bir araya gelince, pek berbat işler yapılıyordu. Topluluk adına yürütülen İngiliz siyasetinin haşinliği ve aksiliği ile fert halinde İngilizler'in çoğundaki terbiye ve nezaket,

biribirine hiç de uymayacak derecede farklı idi. Malta yolculuğu esnasında bu mesele hakkında çok zihin yordum. Pek belli idi ki harbin olaganüstü yükleri İngiliz siyasî ve sosyal sistemine pek ağır gelmişti. Ortalık, pek dirayetli dimağlar tarafından düzeltilmeye muhtaçtı. Halbuki Mütareke devrinde İngiltere'de böyle dimağlar iş başında bulunmadıktan başka, aksine olarak Lloyd George gibi parlak konuşmasından başka bir sermayesi bulunmayan; kavrayışı, bilgisi, dirayeti pek mahdut olan; şehvet meyillerine karşı hiçbir freni bulunmayan bir adam, bir istibdat kuvvetiyle İngiltere'nin başına çökmüştü. Umumi hayatta İngilizler'in iradesi dışında durumlar gelişmişti. Harbin yorgunluklarının neticesi olarak İngilizler bu istibdada karşı tamamiyle uyuşuk ve ilgisiz bir halde duruyorlardı. Yanı başlarındaki İrlanda altüst oluyordu, parmaklarını bile kımıldatmaya lüzum görmüyorlardı. Şark'da İngilizler'in adına yapılan fenalıkların farkında bile olmadıkları, olsalar bile tenkit hakkı ve imkânını kullanamadıkları göze çarpıyordu. Bir vakitler bütün genç milletlerin meşrutiyet ve hürriyet anası diye saygı gösterdikleri İngiltere'yi Lloyd George gibi adamlar bir nevi Çarlık Rusyası haline indirmişlerdi. Meydana getirdikleri istibdat hükümeti, sistemli bir siyaset takip etmekten âcizdi. Gelişi güzel bir hadise yüzünden zihinleri bir noktaya saplanınca hedeflerine varmak için en utandırıcı vasıtalar kullanmaktan çekinmiyorlardı. İşte bütün bu hallerin neticesi olarak da ben o saniyede Cardiff kruvazöründe bulunuyordum. Bir çok vatandaşım Malta'da idi. Diğer bir çoğu için de aynı yolculuk ihtimalleri baş göstermişti.

Buna karşılık bir İngiliz Amirali, benim bir esir, kendisinin ise filo kumandanı diye bulunduğu bir harp gemisinde kendi milletinin siyasetini en ağır kelimelerle tenkit etmekten çekinmiyordu.

İtiraf etmeliyim ki bu fikir hürriyetinin bir benzerine

başka bir memlekette rastlamak güçtür. Amiral Hope'un Amiral Gemisi olan bir vapurla Malta'daki esir hayatına doğru gidiyordum. Bu vapurda maddi bakımdan çok zahmet çektim. Esirlerin nakline ait nizamların garip tefsiri veya Bennet gibi bir adamdan aldıkları emir neticesinde beni istim boruları arasında bir asma yatakta yatırdılar ve pek fena yemekler yedirdiler. Bununla beraber hür fikirli bir adam sıfatiyle Amiral Hope'un ismini daima saygı ile hatırlamaktan kendimi alamayacağım. İkinci Cihan Harbi yıllarında İngiltere'ye yaptığım yolculuklarda kendisini çok aradım, bulamadım.

Amiral her gün yanıma geliyordu. Ermeni meselesine ve sair meselelere dair söz açıyor, kendi fikrine tamamiyle aykırı iddiaları sükûnetle dinliyordu. O sıralarda Antep ve Maraş meseleleri vardı. O taraflarda bulunmuş bir Amerikalı bu meseleler hakkında tuttuğu notları *Times* gazetesiyle neşrettirmişti. Amiral Hope bana bu notları verdi. "Birkaç saat sonra geleceğim. Okuyup bana kanaatinizi söyleyiniz." dedi. Kendisine bütün bu meselelerin içyüzünü anlattım. Çok ilgi gösterdi. Herkesin bu işler hakkında iki tarafı dinlemeden hüküm verdiğini, bunun esef edilecek bir şey olduğunu söyledi.

Amiral günde birkaç defa hatırımızı soruyordu. Bir iki saatte bir de bölük yüzbaşısı onun namına gelip bir şeye ihtiyacımız olup olmadığını öğrenmek istiyordu. Her ikisi de her gün bize sigaralar, gazeteler, kitaplar getiriyordu.

Arkadaşım seyahate acele çıkmıştı. Traş takımı yoktu. Yüzbaşı kendisine iyi bir ustura hediye etti. Seyahatin ikinci günü itibarımız biraz daha arttı. Yattığımız yer ve yemeklerimiz değişmemekle beraber tuvalete gitmek bakımından İngiliz subaylarıyla müsavi seviyede tutulduk.

Kruvazör pek yavaş gidiyordu. İngiltere'de umumi bir tasarruf cereyanı başladığı için süratli harp gemilerinin yol masrafından tasarruf için on üç milden fazla gitmelerine

izin verilmiyordu. Daha hızlı gitmek için hususi izin almak lazımdı. Halbuki Kruvazörün otuz mil sürati vardı. Seyahatin üçüncü günü makinelerini tecrübe maksadıyla azami süratle gidecekti. Buna dair uzun uzadıya yazışmalar oldu. Neticede söz sahibi her kim ise, bu sürat tecrübesinin masraflı olacağına karar verdi ve tecrübe yapılmadı. Lloyd George İngilteresi'nin anladığı tasarruf yolu, Irak'da ve diğer yerlerde milyonlar harcamak, fakat makine masraflarına ait şilinglerin işlemesini kısıtlamaktan ibaretti.

Tahminin dışında bir derecede uzayan bu seyahat esnasında nöbetçi erler de son derecede nezaket gösteriyorlardı. Bize resimli gazeteler, kitaplar, haritalar taşıyorlar, etrafı görmemiz için dürbünler bulup getiriyorlardı. Aşağıda durmak tahammül edilir gibi olmadığı için sabahtan yatma zamanına kadar vaktimizi hep güvertede geçiriyorduk. Güneşden ve rüzgârdan yanmış, simsiyah olmuştuk.

Esirlik kampında

Yolculuğun dördüncü günü Malta göründü. Denizden görünüşü çöle benziyordu. Her tarafta Malta taşı renkleri göze çarpıyordu. Umumi manzara hiç çekici görünmüyor, aksine olarak insanı ürpertiyordu.

Ben bu ıssız kayalıkta acaba ne kadar kalacağımızı düşünürken, Muammer Bey hemen karaya çıkarılıp asılacağına ait endişelere kendisini kaptırmıştı. Kruvazör limana girince o zaman orada bulunan "Averof" dahil olduğu halde birçok gemi, deniz teşrifat usullerine uyarak ilgi gösterdi, fakat henüz bizi arayan soran yoktu. Nezaketi hiç eksilmeyen bölük çavuşu bizzat eşyamızı taşıdı. Bu nazik adam günde birkaç defa, hiç işi olmadığı halde yemeğimizi kendi eliyle getirmiş, bunu biraz olsun iyileştirmek için çok uğraşmıştı. Yanıma yaklaşarak dedi ki :

"Yabancı bir yere çıkıyorsunuz, burada belki size fena muamele edenler bulunacaktır, fakat şurasına emin olu-

nuz ki; ferdî surette hiçbir İngiliz'den terbiye ve nezaket dışında muamele görmeyeceksiniz."

Eline bolca bir bahşiş vermek istedim. Hoş bir tebessümle:

"Beni mutlaka Beyoğlu Rum garsonlarından biri sandınız," dedi.

Bundan sonra da hiç gücenmeyerek eşyamızla uğraşmaya devam etti.

Bir iki saat bekledikten sonra eski berbat bir motor göründü. İçinde bir teğmen vardı, gemiye yanaştı ve teğmen yukarıya çıktı. İsminin Mefsut olduğunu ve vatandaşlarımıza kötü muamele etmekle tanındığını sonradan öğrendiğim bu Maltız subay bizi almaya gelmişti.

Kendisini dostumuz bölük subayı karşıladı; bir kenara çekti, bir müddet konuştular, sonra bölük subayı yanımıza geldi ve dedi ki:

"Sizi almaya geldiler. Gideceğiniz yeri sordum, araştırdım. Fena değilmiş. Orada birçok vatandaşınızı bulacaksınız. Tenis oynuyorlarmış, iyi bir hayat sürüyorlarmış. Ümit ederim ki, yakında hürriyetinize kavuşur ve memleketinize dönersiniz."

Eşyamızla beraber motora bindik. Maltız subay hiç ağzını açmıyordu, kibirli bir adama benziyordu, giydiği İngiliz üniforması kendisini tamamiyle şaşırtmış, başına vurmuştu. Suallerime bir iki kelimeyle ve aşırı bir azametle cevap veriyordu. Bu adamı bir yıl sonra tekrar gördüm, askerî hizmetten çıkarılmıştı, tersanede kâtipti. Azametinden eser kalmamıştı. Memleketimizde bir iş bulmak için herkese yalvarıyordu. Daha vazife başında iken, arkadaşlardan eski Polis Umum Müdürü Ahmed Bey, girişmeye hazırlandığı bir iş hayatında kendisine bir vazife vereceğini söylemiş, daha kamp ikinci kumandanı bulunduğu sırada kendisine özel kâtibi muamelesi etmeye ve iş gördürmeye başlamıştı.

Gümrük dairesi önünde karaya çıktık. Esir olmanın bir iyiliği var; tıpkı diplomatlar gibi esirler de gümrük muamelesine tabi değil... Subay, bizi yabancı yolcu sanıp etrafımızı alan gümrük memurlarına esir olduğumuzu söyledi. Gümrüğün içinden geçtik, dışarda bir hastahane arabası bekliyordu. Teğmen, Muammer Bey'le ikimizi bir erle beraber arabaya bindirdi. Kendisi de şöförün yanına oturdu. Hep aynı şekilde sıralanmış evler, dükkânlar, gemici meyhaneleri arasından geçerek alabildiğine gidiyorduk. Ben yeniden hayal kırıklığına uğramamak için en korkunç şekilde bir zindan tasavvur ediyordum: Kayalar içinde oyulmuş karanlık delikler, diğer arkadaşlardan tamamiyle ayrı düşmek, dış âlemle teması kesilmek dünya yüzünde en acı bir mezar hayatı... Aynı binada, diğer arkadaşlarla beraber bulunacağımı söyleyen bölük subayının sözlerine inanmıyordum. En ziyade korktuğum şey yalnızlıktı. En kötümser ihtimali zihnime yerleştirmek istediğim için, mezar gibi bir delikte, dış âlemden ayrı kalmak ihtimalini içime yatırmaya çalışıyordum. Durum bundan iyi çıkarsa ne âlâ, daha fena olmasına her halde ihtimal yoktu.

Polverista'ya varıyoruz Otomobil kışlaya benzer geniş bir bina önünde durdu. Her katının ön tarafında balkon tarzında açık bir koridor vardı. Binanın önünde tel örgü, bunun iç ve dış tarafında ise tek tük ağaçlar, tel örgülerin dışında İngiliz nöbetçileri aşağı yukarı dolaşıyordu. Bu manzara üzerinde fazla durmadım. Kapının iç tarafında ve yukarı koridorlarda bir çok tanıdık simalar görmüştüm, gözlerim onların güler yüzüne takılmıştı.

"Polverista" adiyle anılan bu zindanın kapısından girer girmez birçok dost etrafımı aldı. Herkes hastane arabasında kim olduğunu anlamak için merakla bekliyordu. Sabahleyin iki kişilik yer hazırlanmış, iki yeni misafir geleceği anlaşılmıştı. Gelenlerin kimler olacağını tahmin için sa-

bahtan beri birçok konuşmalar olmuştu. Biz ortaya çıkınca "A filan ve filan..." diye haber ağızdan ağıza dolaştı. Biz deftere kaydedilmek üzere kalem odasına girerken, pencerenin dışında bulunanlar memleketten havadis soruyorlar ve gazete istiyorlardı. Buraya Türkçe gazete sokulması yasak olduğu için en kıymetli kaçak eşya gazete idi. Bunu bilmediğim için gazete getirmemiştim. Yalnız yeni tarihli bir gazeteye bir paket sarmıştım, bu gazete elden ele dolaştı .

Bizimle beraber kalem odasında Rum tercümanı Mihal ve "Başkan" diye adı geçen Ferit Bey vardı. Bu Ferit Bey'in kim olduğunu bilmiyordum, fakat Maltız subayın kendisine iyi muamele etmesine bakarak, derhal aleyhinde hüküm verdim. Ferit Bey kulağıma eğilerek samimi ihtarlarda bulunuyordu. Ben ise aleyhine verdiğim hüküm dolayısiyle her söylendiğinin aksini yapıyordum. Bana: "Paranızın hepsini haber vermeyiniz, serbestçe sarfedebilmek için yanınızda kalsın" dedi. Ben ona inat olarak paramın son santimine kadar söyledim. Sonradan anladım ki zindan kumandanı insanın bütün parasını alıyor ve kendisine ancak haftada iki İngiliz lirası haftalık veriyormuş. Bunun dışındaki masraflar için kumandanın adına bir çek yazmak icap ediyormuş. Böylelikle para insanın eline geçmiyor, doğrudan doğruya bakkala, terziye, hizmetçiye, sebzeciye veriliyordu. İngiliz memuru sandığım Ferit Bey'in kim olduğunu bir iki saat içinde anladım ve gafletime güldüm. Ferit Bey "Hamal Ferit Bey" diye tanınmış olan İttihadçı bir zattı. Kendisi, hukuk mezunlarından ve eski İstinaf Mahkemesi azasındandı. Arkadaşlar tarafından seçilen İdare Heyeti'nin Kamp Kumandanlığı ile münasebete memur üyesi olduğu için İngilizler ve Maltızlar kendisine "Başkan" diye hitap ediyorlardı. Geldiğim sırada odada bulunmasının sebebi, bu sıfattan ötürü imiş. Kendisi hakkında neler düşünmüş olduğumu iyice ahbap olduktan sonra anlattım, pek hoşuna gitti, kahkahalarla güldü.

Kalem odasından çıktıktan sonra oda oda dolaştık,

memleketteki son durum hakkında havadis verdik, tevkif ve nefyimin garip hikayesini anlattık. Bana: "Aferin, iyi yapmışsın" diyen kimse çıkmadı. Esirliğin tadını uzun müddet tadanlar ve ne demek olduğunu öğrenenlerin hepsi, benim kendi ayağımla Malta'ya gelmeme günlerce güldüler. Ben henüz onlar gibi düşünmüyordum. Macera ihtimalleriyle dolu bir yerde, birçok tanıdık ve dost arasında bulunmak bana hoş geliyordu. Akdeniz'in ortasındaki bir adaya, bir ecnebi devlet tarafından haksızca sürüldüğüm; etrafıma süngülü erler dikildiği, dikenli tellerle çevrilmiş bir zindanda bulunduğum hiç hatırıma gelmiyordu. Bazen kendimi çocukluğa dönmüş, bir yatılı okul hayatına başlamış gibi görüyordum, bazen de dinlenmek için sanatoryuma benzer bir yere çekildiğimi düşünüyordum. Zihnimden geçen kötü ihtimallerin gerçekleşmesini önlemek için sanki bir iyimserlik gözlüğü takmış gibiydim.

Polverista neydi? Sonu bilinmeyen bir zaman için yaşama yerim olan *Polverista* zindanı, küçük subay ailelerinin oturmasına mahsus bir kışla diye yapılmıştı. İkişer, üçer odalı daireleri vardı. Her dairede, birbirine geçilen odalardan başka, mutfak diye kullanılabilecek bir yıkanma yeri vardı. Dairelerden her birinde rastgele üçer, dörder, beşer kişi yatıyordu. 16 Mart'dan sonra gelen bizim kafile için ancak zemin katında bir yer bulunmuştu.

Yol arkadaşım Muammer Bey'le beni Mersinli Cemal ve Esat paşalarla Edirne mebusu Faik Bey'in yattıkları daireye yerleştirdiler. Ben yatağımı bahçeye bakan yıkanma yerine koydurdum. Dairenin bütün halkı buraya günün her saatinde, traş olmaya, soğuk su ve süngerle yıkanmaya gelirdi. Böyle olduğu halde, bütün bu şartlar içinde bile burada yalnızca yatmayı hoş buluyordum.

Odaya yerleşir yerleşmez, Teğmen Mefsut gelip eşyamı muayene etti. Bu pek sıkı bir muayene idi. Belki zararlı bir

maksatla kullanılır diye kolonya bulundurmaya bile izin yoktu. Çantamdaki bir iki ihtiyat ilaç şişesini kim bilir ne gibi tehlikeli bir kimya maddesi sanarak aldı, gitti.

Öğle yemeği zamanı gelmişti. Herkes takım takım mensup oldukları yemek odalarına dağıldı. Bizi de Mersinli Cemal Paşa, Vali Tahsin Bey, İstanbul Muhafızı Said Paşa, Diyarbakır mebusları Feyzi ve Zülfi beyler, Sükrü Kaya Bey, Velid Bey, Celal Nuri Bey ve Süleyman Nazif Bey'in bulundukları sofraya çağırdılar. Bir nevi konserve etten yapılmış köfte, ıspanaklı yumurta ve Malta eriğinden ibaret olan yemek bana pek nefis geldi. Dört, beş günden beri yenebilecek yemek yüzü görmemiştim. Yemekten sonra Said Paşa ile Velid, Süleyman Nazif ve Celâl Nuri beylerle Yemenli Küçük İslâm'ın oturduğu dairede tutuklanma ve sürülme şekillerine ait maceralarımızı karşılaştırdık. İslâm, Said Paşa'nın Yemen'de köle diye satın aldığı, ufak tefek, güler yüzlü, zeki ve akıllı bir gençti. Paşasının hizmetinde bulunmak için Malta'ya gelmek istemişti. İngilizler ses çıkarmamışlar ve onun adını bizim kafileye yirmi dördüncü olarak eklemişlerdi. İslâm, Malta macerasının sonuna kadar "Siyasî Harp Esiri" muamelesi gördü.

Daha sonra arka bahçeye çıktık. Bu bahçe Malta'ya mahsus, gölgesi pek güzel bir takım ağaçlarla dolu idi. Ağaçlığın bittiği noktalar dikenli tellerle çevrilmişti, bunun dışında da nöbetçiler dolaşırdı. Bahçenin bir tarafındaki terasın üzerinde kapıları ayrı birçok yer odası vardı, fakat oralardan kaçmak daha kolay sanıldığı için, *Polverista* zindanındaki yersizliğe rağmen, *Ayanikola* adlı o yer odalarına yerleşmemize izin verilmiyordu. Akşam yemeğinden sonra Şükrü Kaya Bey'in odasında toplandık. Gece yarısına kadar güle söyleye vakit geçti.

"Her şey yolundadır" Olağanüstü durumun acılığını, asıl gece yattıktan sonra farkettim. Her yarım saat-

te bir nöbetçi onbaşı, koca bir demiri bir taş sütununa vurmak suretiyle gürültü çıkarıyordu. Bunun üzerine nöbetçiler uyumadıklarını ve hiçbir hadise olmadığını belirtmek için birbirine : "Numara 1, her şey yolunda...", "Numara 2, her şey yolunda," diye sesleniyorlardı. Gecenin sükûneti içinde yükselen bu sesler yüzünden devamlı surette uyku uyumak imkânı yoktu, fakat ben ilk gece bunu da pek garip ve hoş bulmuştum. Geceyi karma karışık bir kâbus içinde geçirdikten sonra sabah içim ferah bir şekilde kalktım. Buna evvela hayret ettim, sonra kendimi yokladım. Huzur ve ferahlığımın sebebi, herhalde burada mahpus bulunmak değildi. Karanlık bir deliğe tek başıma tıkılmayı göze almış iken, yüz yirmi kadar vatandaş arasında bulunmak, bana bu iç rahatlığını veriyordu.

İlk zamanlarım Polverista'da ilk günlerim tuhaf bir heyecan içinde geçti. Burası bir gazeteci için elbette ki dikkate layık bir ortamdı. Hepsi memleketin hayatında az, çok bir rol oynamış, yüz yirmi kadar vatandaş, kendi arzuları dışında zorla buraya toplanmış, kötü gün arkadaşı olmuşlardı. Bunların arasında esaslı fikir ve kanaat farkları vardı. Geçmişteki durumları dolayısiyle birçokları birbirine siyasi düşman gözü ile bakıyordu. Tabiat ve mizaçların da birbirine uyması imkânı yoktu. Her biri belli başlı bir şahsiyet sahibiydi. Ortak hayatın, ayrılıkları derhal kaldırması ve ahenk yaratması beklenemezdi.

Hariçten buraya gelip kuşbakışı bakmak, Mütareke sonrası İngiliz politikasının manasızlığı yüzünden meydana gelen bu garip kamp hayatına katılmak bir gazeteci için yaman bir şeydi, fakat bizzat burada yaşamaya alışmak ve çetin şartlara uymak kolay sayılamazdı. Hele gazeteciler için Polverista'da hiç de dostça hislere rast gelinmiyordu. Tersine olarak Malta'ya ilk kafile ile gelenler arasında gazetecilere karşı umumi bir küskünlük vardı. Bu his bazıla-

rında pek şiddetli derecelere varmıştı. Bir gazetecinin Malta'ya gelmesiyle bunların gözünde her şey halledilmiş değildi. Gazetecilerin Malta'ya gelmesini pek münasip bir ceza sayanlar ve buna sevinenler bile olmuştu.

Bana karşı olan küskünlüğün bir sebebi, İttihad ve Terakki'nin harp zamanında yaptıklarını tenkit yolunda yazdığım yazılardı. İkinci sebep, eski vali ve sonraki Ziraat nâzırı Celâl Bey tarafından Ermeni meselesine dair yazılan bir makale serisinin *Vakit* sütunlarında çıkmasıydı.

Bundan başka şahsi olarak gücenenler de vardı. Ziya Gökalp Bey'in kardeşi, Malta'dan döndüğü zaman oradaki hayata dair gazeteye bazı malumat verdiği *Vakit*'e "Malta Yâranı'nın Hayatı" başlığı ile geçmişti. Hele buna Ağaoğlu Ahmed Bey pek kızmıştı, bana sitemlerle dolu bir mektup yazmıştı. Ahmed Bey'in ahı pek kuvvetli olmalı ki mektup benim elime varmadan ben Malta yolculuğuna çıkmıştım. Ahmed Bey : "Malta yâranı yazar mısın, bak böyle sen de Malta yâranı olursun" diyordu. Ben, kendim Malta yâranı sırasına geçtikten sonra da Yaran kelimesinde sataşma manası bulmadığım, aksine olarak pek yerinde bir tarih kokusu sezdiğim için Ahmed Bey'i yatıştırmak güç olmadı, pek çabuk barıştık.

Ahmed Ağaoğlu'nun diğer bir kızgınlığı Celâl Nuri Bey'e karşıydı. *İleri* başyazarı: "Ben onun Cemaziülevvelini biliyorum," diye yazmıştı. Ahmed Bey bu tabiri hiç duymamıştı, manasını öğrenmek istiyordu. Kalabalık bir dinleyici grubu karşısında cereyan eden söyleşme kahkahalarla neticelendi.

Sonra Diyarbakır mebusu Zülfi Bey de bana kızgındı. Kendisi Feyzi Bey'le beraber İstanbul Meclisi'ne seçilince, "Vakit" in bir muhbiri, zamanın Dahiliye nâzırı Şerif Paşa ile bir mülakat yapmış, Paşa'ya "Malta'da bulunanlar nasıl mebus olur?" diye garip ve kanunsuzca bir sual sormuştu. Zülfi Bey ise, Malta'da bulunmasına ve hükümet

tarafından bir hayli baskılar yapılmasına rağmen vatandaşlarının büyük bir medeni cesaret göstermelerinden ve kendisini milletvekili seçmelerinden dolayı hakkıyla iftihar ediyordu. Sürgün hayatı insanı zaten sinirli yaptığı için bu mesele hakkında çok hassastı. Kendisine karşı haksız iş yapanları hiçbir suretle affetmemeye karar vermiş ve uzun bir intikam listesi hazırlamıştı. Bu listede benim de ismim vardı. Malta'ya geldiğimin ikinci veya üçüncü günü bu dava ortaya çıktı. Zülfi Bey'den beraet kararı almak için günlük bir gazetenin ne şekilde çıktığını, bir muhbirin bir mülakat esnasında sorduğu manasız bir sualin nasıl yazı işleri müdürünün gözünden kaçabileceği, başyazarın ise böyle bir yanlışı ertesi günü diğer okuyucularla beraber gördüğü hakkında uzun bir savunmada bulunmam lazım geldi. Zülfi Bey eski bir hâkim olduğu için savunmamı hâkim kafasıyla dinledi, neticede benim beraetime karar verdi... Fakat mesele bununla da kapanmış olmadı. Meşhur intikam listesine Şerif Paşa'ya o suali soran ve kim olduğu şimdilik malum olmayan *Vakit* muhabiri işaret edildi.

Bu gibi davalar hep ilk günlerde görüldü. Sonra gazeteci davaları da günlük hayatın basma kalıplığı arasında ağıza alınmamaya başladı. Zaten Polverista zindan hayatında bir nevi mütareke ve hoşgörürlük anlaşması daima ağır basardı.

Bin türlü dertlerin baskısı altında bulunan Polverista'lılar, olur olmaz meseleler için sinirlenip, üzüntü yaratmaktan adeta, tabiî bir korunma ihtiyaciyle, çekiniyorlardı. Bir tartışma uzama istidadı gösterir göstermez, çok zaman söz kısa kesilir; askıda kalan, halledilemeyen meseleler hakkında hiç kimse tarafından kâğıda dökülüp kabul edilmeyen, fakat lüzumu herkes tarafından duyulan mütareke esasları etkisini gösterirdi. Çünkü herkes kendinde "Dikenli Tel Hastalığı" diye bir nevi esirlik hastalığı bulunduğunu kabul etmişti. Zindanın etrafındaki dikenli teller,

esirliğin sembolü sayılıyordu. Çığrından çıkacak gibi görünen çatışmaların kabahatı dikenli tellerin üzerine atılırdı. Her türlü hal ve şartların çetin olmasına rağmen Polverista zindanında az çok huzur bulunmasının sırrı işte burada idi.

Malta'da çeşitli kafilelere mensup adamlar vardı. Büyük bir kısım vatandaşlar bizden dokuz ay evvel gelmişlerdi. Harp zamanından kalma bazı yedek teğmenler, bir Bulgar subayı, bir Alman mühendisi, bir Alman profesörü sonradan bu kafileye karışmıştı. 16 Mart'dan sonra ikişer, üçer kişilik kafilelerle uzun müddet yeni vatandaşlar gönderilmişti. Bunların hepsi sebep gösterilmeden yollandığı gibi, eski veya yenilerden yine sebep gösterilmeden memleketlerine iade edilenler de vardı.

Bu vatandaşlar arasında her geçen hayatı bir hatıra defteri şeklinde yazmaya mana yoktu, çünkü günler hep birbirine benzerdi. Bunun için ben asıl Malta esirliğine ait hatıraları yazmak meselesinde şu yolu tutmayı doğru gördüm: Evvelâ Polverista Yâranı'nın oraya ne şekilde toplandığından bahsedeceğim, sonra bizim 24 kişilik kafilemizin içine karıştığı bu garip topluluk içinde kurulan ortak hayatın çeşitli safhalarını; olağanüstü hadiseleri şahsi hatıralarımı sırasiyle anlatacağım. Şunu ilave edeyim ki bir memleketin buhranlı bir harp devrindeki bütün sevk ve idare ekibinin, sadrâzamıyla, şeyhülislamiyle, nâzırlarıyla, generalleriyle, mebuslariyle, gazetecileriyle bir yabancı memleketinin esir kampında bir topluluk kurması, iki, üç yıl yurtlarının Kurtuluş Savaşı'nı uzaktan seyretmeleri, tarihte eşi bulunmayan bir maceradır. Bunu bizzat yaşayan ve bütün teferruatını not eden bir gazeteci sıfatiyle anlatacağım hikayenin ilgi uyandıracağını umuyorum.

Malta kampı nasıl meydana geldi?

Mütareke'den sonra hükümet değişince, ortaya derhal tevkif lakırdısı çıktı. El altından tevkif listeleri tertip olunuyor, bunları yürütmek için Tevfik Paşa Hükümeti türlü türlü vasıtalarla baskı altına alınıyordu. Hiç şüphe yok ki harp zamanına ait birçok yolsuz hareketler vardı. Bunların mutlaka hesabının sorulması lazımdı, fakat işe politika ihtirası ve şahsi kin, garaz ve menfaat karıştırılır karıştırılmaz, geçmişi tam manasıyla tasfiye imkânının elden kaçırılacağı belliydi, nitekim de öyle oldu. Mesela harp yolsuzluklarına karşı bayrak açtığı, tam bir vatansever gibi hareket ettiği herkesin malumu olan Fethi Bey, fenalıklara karşı cesaretle mücadele eden, harbin son zamanlarında Dahiliye nâzırı olması çok yerinde ümitlerle karşılanan Canbolat Bey ve diğer birçok kanunsever, değerli kişiler, sırf eski parti ihtiraslarının neticesi olarak tutuklular arasına karıştırıldı. Böylece yaşlarla kurular birbirine karışır karışmaz, geçmişin ciddi bir şekilde

tasfiye imkânı elden gitti; iş vatani bir iş değil, memleketin o zamanki durumuna göre pek çirkin bir politika taşkınlığı şeklini aldı. Bundan sonra bir takım gazetelerin mübalagalı hücumları, bir takım adamların para koparmak için el altından baskı ve santajları başladı. Mütareke'den sonra İttihad ve Terakki Hükümeti'nin harp yıllarındaki hareketlerine karşı pek şiddetli ve pek haklı bir küskünlük besleyen umumi efkâr, hudutsuz yeni iç ve dış rezaletler karşısında kalınca, yavaş yavaş İttihad ve Terakki'nin mesuliyetlerini daha hafif görmeye, kızgınlığını unutmaya başladı. İttihad ve Terakki Hükümeti'nin yerine geçenler, o Hükümet'den çok, pek çok fena bir idare de tasavvur kabul ettiğini ispat için geceyi gündüze katarak çalıştılar. İttihad ve Terakki ücretle kendi hesabına çalışacak ve günahlarını unutturacak adamlar arasa, Hürriyet ve İtilaf mensuplarından daha iyisini bulamazdı.

Bu hallerin neticesinde, hele İzmir işgal edilince Bekirağa Bölüğü'nde yatanların hepsi birden halkın gözünde siyasi mağdur mevkiine geçti. Araya İzmir'in istilaya uğraması girince, Hürriyet ve İtilaf liderleri siyasi rakiplerini zindanlarda tutamayacaklarından, günün birinde serbest bir halde karşılarında göreceklerinden korktular. İstedikleri gibi kesip biçmek kuvvetini, pek taşkın arzularına ve yabancı işgal kuvvetlerinin yardımına rağmen, bir türlü ellerine geçirememişlerdi. Umumi efkârın desteğinden mahrum bir idarenin, her hangi bir zamanda gerçek bir varlığı olamayacağına bundan canlı bir delil bulunamazdı.

Hürriyet ve İtilaf liderleri İzmir'in işgalinden sonra Bekirağa tutuklularından kendilerince zararsızca saydıklarını serbest bıraktılar, biraz sonra buna pişman oldular. Geri kalanların yurt dışına uzaklaştırılması için Kabine üyelerinden bir ikisi yabancılara başvurdular. Günün birinde İngiliz Karadeniz Ordusu Kumandanlığı, sürgün işinin yapılacağını telefonla ilgili Kabine üyelerine müjdeledi. Buna

dair yazı ile bir satırlık bir şeyler olsun göndermeye lüzum görülmedi.

Telefonla yabancılardan alınan bu emir üzerine Kabine, Bekirağa Bölüğü'nde bulunanların bir çoğunu, memleket dışına uzaklaştırılmak üzere yabancılara teslime karar verdi.

Bu meselede o zamanki kabinenin hepsi birden suçludur, mesuliyetleri pek ağırdır. Vatandaşlardan bir kısmını, hatta en ağır cinayetlerden sanık bile olsalar, yabancılara teslim etmek, en mukaddes ve esaslı bir istiklal hakkını feda etmek demektir.

Almanya'da Birinci Cihan Harbi'nden sonra bir değişiklik oldu. Hem de bu yalnız bir parti değişmesi değil, İmparatorluk'un yerine Cumhuriyet'in, sermaye taraftarlarının yerine sosyalistlerin geçmesi gibi esaslı bir şeydi. Demek ki ortalıkta parti ihtiraslarından başka pek şiddetli sınıf ihtirasları ve nefretleri de vardı. Alman umumi efkârı bozgunun neticesi olarak pek büyük fedakârlıkları göze aldı; fakat vatandaşlardan bir kısmını harp suçlusu diye yabancılara teslime razı olmadı, millî şeref ve haysiyetten yapılabilecek fedakârlık oraya kadar varmıyordu. Galip devletlerin ayrı ayrı suçlarını göstermek suretiyle istedikleri harp suçlularını teslim meselesinde Alman barış delegeleri heyeti, ancak son dereceye kadar dayandıktan sonra kesin bir taahhüt altına girdi. Umumi efkâr bu taahhüdü tanımadı, bunu takatın dışında bir tecavüz saydığını o kadar açık bir şekilde belli etti ki Galip Devletler, memleketlerinde harp propagandaları neticesinde hüküm süren şiddetli hislere rağmen, harp suçlularını istemekten vazgeçmeye ve Almanya'nın kendi adalet sistemine saygı göstermeye karar verdiler. İngiltere'deki harp esirleri arasında bulunan bir kaç harp suçlusu Alman mahkemelerine yollandı.

Bulgaristan'da da tamamiyle aynı haller cereyan etti. Neuilly Barış Muahedesi'ne göre, Bulgaristan bir kısım Bulgar harp suçlularını Romanya, Sırbistan ve Yunanis-

tan'a teslim etmek zorunda idi. Fakat Bulgar basını, üniversite öğrencileri, yedek subaylar cemiyeti gibi millî heyetler tarafından yapılan galeyanlı nümayişler neticesinde Romanya, Sırbistan ve Yunanistan hükümetleri, Bulgarlar'dan harp suçlusu istemekten vazgeçtiler.

Zillet örneği Bizde ise henüz barış muahedesine dayanan bir taahhüt bile yok iken, Türk adını taşıyan bir takım adamlar, kendi vatandaşlarını yabancılara teslim için çare aradılar; yabancılara yalvara yalvara kendilerini memleketin dışına uzaklaştırdılar. Böyle hareket etmiş olmaları, memleket adına bir lekedir, fakat bu, yabancıları hiçbir şekilde temize çıkarmaz. Lozan'da İngiliz delegelerinden biri Malta'ya gönderilen ilk kafilenin Babıâli Hükümeti tarafından kendilerine teslim edildiğini, kabahatın kendilerinde olmadığını iddia etmiştir. Bu savunmayı haklı diye kabul edecek olursak, o yabancılar, Damad Ferid'in ve adamlarının emrine körükörüne uyan zindancılar durumunda kalırlar. Bu savunmanın İngilizler için pek şerefli olduğunu sanmıyorum.

Malta'ya sürgün meselesinde umumi efkârın da mesuliyeti vardır. Buna hiç şüphesiz pek çok hafifletici sebepler gösterilebilir. Harp zamanından pek berbat bir durum devredilmişti. Harpten sonra kolay kolay millî şuur uyanamazdı, fakat hiç olmazsa o hedefe doğru çalışılacak yerde, bir takım sefiller tarafından melunca ikilikler zorla yaratılmış; şahsi ihtirastan, parti, kin ve menfaattan başka bir şey düşünülmemiş; bizi yok etme emelleri besleyen yabancıların bu hallerden faydalanmaları için yollar bizzat gösterilmiş ve açılmıştı. Millî varlık adeta parçalanmış, millî mukavemet hissi kırılmış, ortada sözü değer taşır millî teşkilat kalmamıştı. Geniş sayıda bir vatansever kitle bu hallere kan ağlıyordu, fakat bunlar birleşik bir kuvvet halinde bulunmuyordu; ellerinden bir şey gelmeyen, ayrı ayrı fertler-

den ibaretti. Bununla beraber bütün bu hafifletici sebeplere rağmen, şunu itiraf etmek icap eder ki bizde Almanya ve Bulgaristan'daki tarzda bir millî terbiye ve dayanışma gösterilememiştir.

Bir kısım vatandaşların bir yabancı devlet tarafından, kökleşmiş milletlerarası usul ve geleneklerin tamamiyle dışında olarak kendi vatanlarının dışına uzaklaştırılmalarının, orada ortada hiçbir hüküm olmadan adi mahkûm muamelesi görmelerinin taşıdığı acı manayı o zamanki umumi efkâr duyamamış, isyanını hiçbir suretle belli edememiştir.

Dehşet içinde yolculuk Malta Yâranı'nın öncüleri Diyarbakır mebusları Feyzi ve Zülfi beylerdi. Kendileri 15 Ocak 1919 tarihinde İngilizler tarafından istenmiş ve o zaman iktidarda bulunan Tevfik Paşa Kabinesi bu isteği hiç itiraz etmeden kabul etmekle en mukaddes bir millî hakkı ayaklar altına almıştı. O sırada umumi efkâr henüz uyuşmamıştı. Gazetelerin az çok dili vardı. Basın gaflet göstermeseydi ve bu hareketin manasını kavrayabilseydi, biraz millî protestoda bulunarak bunu işittirmeye imkân olabilirdi. Bu meselede şuur belirtilseydi bundan sonraki keyfi hareketlerin belki de kısmen önüne geçilmiş olurdu. Ne yazık ki hiçbir şey yapılmadı. Tevfik Paşa Kabinesi'ne ait mesuliyetin bir kısmını, kendim de dahil, itiraf edeyim ki gazetecilere ve umumî hayatta üzerlerine herhangi bir mesuliyet alan diğer fert ve müesseselere yüklemek icap eder.

Feyzi ve Zülfi beyler ilk önce Mısır'a naklolundular. Haklarını sayunmak için her tarafa şikâyet mektupları yağdırdılar. Bunlara İngiliz Allenby Ordusu Umumi Karargâhı, 20 Nisan 1919 tarihinde [B 26949] numara ile şu cevabı verdi :

"Seytbeşer kampında tutuk Feyzi ve Zülfi beyler tarafından verilen dilekçeye aittir: Bu adamlara söylenebilir ki si-

yasi propaganda yaptıkları ve Ermeni kıtaline karıştıkları hakkında kendi aleyhlerine ihbarlar yapılmıştır. Bu ihbarların doğru olup olmadığı hakkında etraflı araştırmalar yapılmaktadır. Eğer ihbarların doğru olduğu anlaşılırsa kendilerine nefislerini savunmak imkânı verilecektir."

Bu cevabı bilmem tahlile lüzum var mı? Sırf bir taraftan vaki olan bir ihbar üzerine iki mebus, kendilerine bir sual sorulmadan, hiçbir incelemeye lüzum görülmeden, şahsi hürriyetlerinden mahrum ediliyor. Yabancılar tarafından hiçbir hakka dayanmadan kendi memleketlerinden alınıyorlar ve yurt dışına uzaklaştırılıyorlar. Kuru bir ihbar üzerine harekete geçildiği, tahkikatın ancak tevkiften ve sürgünden sonra yapılacağı açıktan açığa itiraf ediliyor. Sonra en yüksek bir vaat olarak da tahkikat aleyhlerine netice verirse, haklarını savunmak için kendilerine bilgi ve fırsat verileceği söyleniyor.

Feyzi ve Zülfi beylerin yabancılara teslimi üzerine memleket dışına keyfi sürgünler yapılmasının yolu açılmış demekti. 28 Mayıs 1919 Çarsamba sabahı Bekirağa mevkuflarının büyük bir kısmı bu yolu tuttular. O gün sabah karanlığında, bir İngiliz, bir Fransız subayı ve birkaç er, ellerinde bir liste olduğu halde Bekirağa Bölüğü'ne gittiler, 64 mevkufu ayırdılar. Bu tutuklular dışarda bekleyen kapalı kamyonlara koyun gibi dolduruldu. Pek azı eşyasını beraber alabildi.

Bir yolculuğa çıkmışlardı, fakat nereye gittiklerinin farkında değillerdi. Her kamyonda küçük pencerenin önünde bir gözcü vardı. Fincancılar Yokuşu, Yeni Cami, Köprü, Karaköy diye geçilen yerleri arkadaşlarına haber veriyorlardı. Karaköy'de herkesin yüreği hopladı, bu garip seyahatin orada Arabyan Hanı'nda sona ereceğini sananlar vardı.

Bu zan gerçekleşmedi. Tophane rıhtımına varılınca seyahat hedefinin memleket dışında meçhul bir yer olduğu anlaşıldı. Tophane rıhtımında "Prenses Anna" isminde

küçük, berbat bir vapura bindirildiler. Bu vapurda 64 yolcu için ancak yedi, sekiz kamara vardı. Yolcular büyük bir yeis içinde güvertenin birer tarafına yığıldılar. Eski korsanlık zamanlarına benzer bir şekilde yabancıların eline esir düşmüşlerdi. Kendilerini düşünecek bir vatanları, yürütülen saldırışa karşı haklarını koruyacak bir kanun kuvveti yoktu. On saat vapurun güvertesinde beklediler. Ruhi azaplar yetmiyormuş gibi, birçok maddi eziyetlerle de karşılaştılar. Kızgın güneş altında meçhul bir akibeti beklerken, hiç şüphesiz işkenceyi arttırmak maksadıyla aç bırakıldılar. Vapurun etrafında gezen ekmek ve saire satan sandallardan öteberi almaları yasak edilmişti. Bazı açıkgözler ancak kaçakçılık yoliyle bunu başarabildi.

Soygunculuk Bir takım aileler, yolcularının olduğu yeri bir hayli zahmetli araştırmadan sonra bulabildiler. Biraz eşya topladılar. İngiliz parası tedarik ettiler, sandalla vapura getirdiler, fakat bunları doğrudan doğruya sahiplerine teslim etmeye imkân yoktu. Bazı sandallar vapura yaklaşınca, süngülü erler silahlarını zavallı kadınların ve çocukların üzerine çeviriyor, nişan vaziyeti alıyorlardı. Nihayet vapur subaylarından biri para ve eşyayı sahiplerine teslim etmeyi üzerine aldı. Bu arada Ziya Gökalp Bey'in ve Ahmed Nesimi Bey'in para ve eşyası da vardı. Fakat Ziya Bey'in parası hiçbir zaman eline geçmedi. Ziya Bey, yüksek fikir ufuklarından ayrılarak içinde para, ufak tefek hesaplar ve günlük hayata ait endişeler bulunan bir maddi âleme inmeyi aklına getirmiyor, beceremiyordu. Pek muhtaç bulunduğu paranın lakırdısını bile ağzına almadı. Bu iş, bir mesele halini almadan ortadan kalktı. Subay da hiç rahatsız edilmeden bu ganimete kondu, fakat Nesimi Bey'e para getirildiğini görenler olduğu için, eski Hariciye nâzırı bu meseleyi sükût ile geçiştirmeyi doğru bulmadı. Müracaatı üzerine İngiliz subayı meseleyi evvela inkâr

etti, bu sökmeyince ve şahit gösterilince, para ve eşyayı erlerden birine verdiğini, fakat harpte ağır bir baş yarası aldığı ve hafızası sarsıldığı için kime verdiğini hatırlamadığını ileri sürdü. Nesimi Bey bununla da yetinmedi, subayın vapurdaki amirine bir mektup yazdı. Subayın etekleri tutuşarak Nesimi Bey'i buldu, parayı ve eşyayı alıp sakladığını, fakat mesele meydana çıkınca korktuğunu, başındaki yaranın verdiği olağanüstü bir heyecanla denize attığını, kendisinin namuslu bir aile babası olduğunu, bir saniyelik bir gafletten dolayı kendisinin ve ailesinin mahvedilmesinin yazık olacağını, parayı taksitle ödeyeceğini ağlaya ağlaya anlattı. Nesimi Bey herifin sözüne inanarak veya ister istemez inanmış görünerek borcun taksitle ödenmesine razı oldu. Subayın İngilizce olarak, kendi bildiği gibi yazdığı senedi kabul etti. Malta'ya varılınca, subay, güya para tedarik etmek gayreti içinde birkaç gün görünmedi, sonra başka para bulamadığı iddiasiyle yüz yirmi İngiliz lirasına karşılık iki lira getirdi. Para sahibinin derhal müracaatta bulunması tehlikesi böylece ortadan kalktıktan sonra keyfine baktı, bir daha da ismi duyulmadı.

"Prenses Anna" vapuru on saat daha limanda kaldı. Bu müddet zarfında pek çok aileler, hasret ve yeis içinde vapurun etrafında uzaktan dolaştılar. Vapurun içinde bulunanlar, gerek ailelerinden ayrıldıkları gerek yabancılar tarafından vatan toprağından alınıp meçhul bir diyara sevkedildiklerinden dolayı ölüm azabı çekiyorlardı.

Bekirağa Bölüğü'nde bulunan muhafiz erler büyük bir dirayet gösterip bazılarının eşyasını vapura getirmişlerdi, bazıları da bu esrarlı yolculuğa tamamiyle eşyasız çıkıyordu.

Günün kahramanı Ağaoğlu Ahmed Bey'in oğlu Abdurrahman Bey'di. Herkes sıkıntılar altında boğulurken, bu zeki çocuk, zalimlere karşı isyan, istikbale karşı ümit dolu bir tavırla sandal içinde ayağa kalkmış: "Yaşasın vatan!" diye bağırıyor, zalimleri çileden çıkarmak için buna

"Yaşasın İttihad ve Terakki" nidalarını da ilave ediyordu. O zaman pek küçük yaşta bulunan, fakat sinirlerine pek hakim olan çocuğun şevki ve cesareti, vapurun etrafında dalgalanan umumi yeisi biraz olsun dağıttı.

Akşam saat altıda vapur yola çıktı. Kamaralara yirmi sekiz kişi yerleştirildi. Geri kalan kırk kişiye güvertede ve ambarlarda yer bulundu. Nereye gidildiğinin kimse farkında değildi. Ortada birçok rivayet dolaşıyor, kimse kesin bir şey bilmiyordu. Malta'dan söz ediliyordu, fakat başka yer isimleri de dillerde dolaşıyordu. Seyahatin akibetinin mayına çarpmak, ölmek olacağını da düşünenler eksik değildi. Ertesi gün İstanbul gazeteleri, Bekirağa Bölüğü tutuklularının Prenses Anna vapuruyla yola çıkarıldığını yazınca, okuyucuların çoğu bu kötümser tahmine katılmışlar, bu yolculuk haberinden bir matem ve ölüm manası çıkarmışlardı. Hele gidenlerin yakınlarının üzerinde gerçek bir ölüm bile bu korkunç seyahat derecesinde kötü bir etki bırakmamıştı. Hiçbir taraftan seyahatin hedefi ve gidenlerin akıbeti hakkında bilgi almak imkânı yoktu. *Alemdar* gazetesi, vapurun bir mayına çarptığını ve battığını yazınca, herkes zaten beklenen bir kara haber almış gibi keder duydu. İtilafçı gazete pek feci bir muziplik yapmış, yüzlerce aileyi günlerce ağlatmıştı. Bu haberin doğru olmadığı anlaşılıncaya kadar günler, haftalar geçti .

29 Mayıs 1919, yani hareketin ikinci günü vapur birdenbire geri döndü. İyimserler derhal ümide kapıldı, "Sürgüne yollanmamız kötü bir etki yarattı, bizi geriye gönderiyorlar," diyenler oldu. Biraz sonra vapurun telsiz telgrafla Mondros'a çağırıldığı ve bunun sebebini kimsenin bilmediği anlaşıldı. Mondros'da neler olacağını düşünmeye meydan kalmadan, yolcuların sinirlerini bozacak bir şey yapıldı. Herkes birdenbire güverteye çağrıldı. "Mayın tehlikesi var. Böyle bir tehlike karşısında kalınırsa herkes hangi numaralı sandala bineceğini bellesin," denil-

di. Bu sandal talimi kötümserlik cereyanına kuvvet verdi. Kesin olarak mutlaka bir mayına çarpılacağına inananlar çoğaldı. Prenses Anna ile seyahat eden yolculardan biri bu dakikada not defterine şu sözleri yazmıştır: "*İstikametimiz meçhul bir yer, akıbetimiz de öyle, önümüzde her dakika torpil korkusu... Meçhullere doğru yolumuza devam ediyoruz.*"

Mondros'ta kalanlar Akşamüstü kara göründü. Beşbuçukta vapur Mondros limanına demir attı. Derhal etrafını birkaç torpido aldı. Sandallarla subaylar geldi, kumandanla uzun uzadıya konuştular. Her dakika ne olacaksa olsun diye bekleniyordu, fakat bir şey olmuyor, cehennem azabına benzer bir bekleyiş içinde geçen saniyeler birbirini kovalıyordu. Gece oldu, sabahlara kadar hep tahminlerle vakit geçirildi, kesin bir şey öğrenmek mümkün olmadı.

31 Mayıs Cuma sabahı saat yedide bütün yolcuların güvertede toplanması emredildi. Netice anlaşılacak diye herkes merakla koştu. Bir saat kadar sabırsızlıkla beklendi. Nihayet kumandan geldi. Merhum Prens Said Halim Paşa'yı, Abbas Halim Paşa'yı; eski Hariciye nâzırı Halil, eski Dahiliye nâzırı Hacı Adil, eski Nafıa nâzırı Ali Münif, Mithat Şükrü, Ziya Gökalp; eski İaşe nâzırı Kemal, eski Maarif nâzırı Şükrü, Millî Ajans müdürü Hüseyin Tosun, Ağaoğlu Ahmed beylerle eski Harbiye müsteşarı Mahmud Kâmil Paşa'yı ayırdılar. Bir römorkörle, bir mavna geldi. Bu on iki kişi adi bir mavnaya dolduruldu. Römorkör mavnayı karaya çekti. Anlaşılan geri kalanlar da meçhul bir akıbete doğru yollarına devam edeceklerdi. Bunlar yine de ayrılan arkadaşları için çok meraka düştüler. Niçin ayrıldıklarını kimse bilmiyordu. Buna birçok manalar veriliyordu. Bekirağa Bölüğü'nde iken, bazı kimselerin idamı kararlaştığına dair haberler alınmış ve bazı isimler söylenmiş-

ti. Bunların büyük bir kısmı Mondros'a çıkmıştı. Acaba muhakemeleri biter bitmez asılmak üzere İstanbul'a geri mi gönderileceklerdi, yoksa Mondros'da mı asılacaklardı? Şüphe ve tereddüt uyandıran taraf, idam listesinde bulunmayan bazılarının da Mondros'a çıkarılması, aksine olarak idamı muhakkak görünenlerin yola devam ettirilmesi idi. Prenses Anna yolcuları, İngilizler'in her hareketinde bir hikmet bulunduğunu zannettikleri için böyle düşünüyorlardı. Bütün bu işlerde hiçbir mana bulunmadığını, her şeyin keyfi ve tesadüfi olarak cereyan ettiğini, kimsenin birbirinden haberi olmadığını bilselerdi, karşılaştıkları vakalarda mana ve hikmet aramaya lüzum görmezlerdi.

Salvator Kalesi'nde 2 Mayıs 1330 tarihinde Prenses Anna vapuru Malta limanına girdi. Vapur demir atar atmaz, herkesi derhal güverteye topladılar. Malta'nın o mevsim pek kızgın olan güneşi altında azaplı bir bekleyiş başladı. Hiç şüphesiz Malta hükümet makamlarına, vatandaşlarımıza kötü muamele etmeleri emredilmişti. Varış günü kendilerini azaba sokmak için ne akla gelebilirse yapıldı. Vapurda hava tebdili için gönderilen İngiliz askerleri vardı. Güzel bir römorkör gelip bunları aldı. Türk yolcuları iki saat daha beklediler. Nihayet adi bir yük mavnası geldi. Mavnaya ilk önce yolcular indirildi. Sonra eşyaları başlarına atılmaya başlandı. Güvertede duran bir kaç İngiliz subayı, başlarına eşya rast gelenlerin feryadını, bundan kaçınmak için diğerlerinin gösterdiği çabayı pek tuhaf buluyor, kahkahalarla gülüyorlardı. Vatandaşlar bir saat kadar mavnada ayakta bekletildi. Bu sırada civardaki İngiliz harp gemilerinin mensupları, karşıdan karşıya hakaretlerde bulunuyorlardı. Nihayet bir römorkör göründü, mavnayı çekip kıyıdaki yüksek bir kale duvarının dibine yanaştırdı. Tutuklular birer birer karaya çıkarılarak duvarın dibine sıralandı, bir manga asker derhal karşılarına geçip

nişan aldılar, herkes hayata veda etti. Demek ki sırf bu kale dibinde öldürülmek için vapura doldurulmuş, buraya getirilmişlerdi! Gözlerini kapayıp ölümü bekleyenler, az sonra ölümün gelmediğini görünce gözlerini aralayarak İngiliz erlerine baktılar. Nişan durumu değişmişti. Bütün bu hareket, şeytanca bir işkenceden başka bir şey değildi. Bir müddet daha güneş altında beklendi. Nihayet eşyalar kamyonlara dolduruldu. Kalbinden hasta olan eski Şeyhülislâm merhum Hayri Efendi de bu kamyonlardan birine bindirildi. Sabık İzmir valisi Rahmi Bey harp zamanında İngilizler'e iyi muamele ettiğinden dolayı İngiltere hükümetinden harp esnasında bir teşekkür mektubu almıştı. Bu mektupta belirtilen şükran hislerinin, bu felaket saatinde unutulmamış olduğu belli edilmek istenildi: Tutuklular arasında bulunan Rahmi Bey'e diğer arkadaşlarından farklı olarak bir otomobile binmesi teklif edildi. Rahmi Bey eski şükran hislerinin pek garip bir karşılığı olan bu hususi muameleden faydalanmayı reddetti, diğer arkadaşları gibi yaya yürüdü. İhtiyarlar ve güneş çarpıp yürüyemeyecek hale gelenler yarı yolda otomobillere dolduruluyordu.

Yarım saat yürüdükten sonra bir kale duvarı önüne varıldı. Burası mevki sahibi insanların yatırılacağı bir yerden ziyade korkunç bir mezara benziyordu. Nitekim "Salvator Kalesi" denilen bu yer sonradan şifa kabul etmez delilere mahsus bir timarhane ve mezar diye kullanılmıştır.

Eski bir demir kapıdan geçildikten sonra kapılar tutukluların arkasından kapandı, büyük bir koğuşta bir saat kadar beklendi. Sonra bir subayla bir doktor geldi, sürgünleri, beşer, altışar kişi olarak odalara ayırdılar.

Korkunç merhalelerden geçerek nihayet "Salvator Kalesi"ne yerleştirilen vatandaşlar, koğuş grupları itibariyle şöyle taksim olmuşlardı:

1. grup: Şeyhülislâm merhum Hayri Efendi, eski Hari-

ciye nâzırı Nesimi Bey, eski Adliye nâzırı İbrahim Bey, Erzurum valisi Sabit Bey, Süleyman Numan Paşa ve Vahip Bey.

2. grup: Dahiliye nâzırı Fethi Bey, eski Dahiliye nâzırı İsmail Canbolat Bey, eski Aydın valisi Rahmi Bey, Hüseyin Cahid Bey, eski Adana valisi Cevdet Bey.

3. grup: Valilerden Muammer, Memduh, Ahmed, Zekeriya beylerle Enver Paşa'nın babası Hacı Ahmed Paşa, Sıvas İttihad ve Terakki müfettişi Gani Bey.

4. grup: İstanbul milletvekili ve Kalem dergisi sahibi Salah Cimcoz, Posta ve Telgraf umum müdürü Sabri, eski mebuslardan Sudi ve Rıza beylerle Übeydullah Efendi.

5. grup: Eski Diyarbakır vali vekili Bedri Bey, eski İstanbul merkez kumandanı Albay Cevat Bey, Yarbay Mümtaz Bey, eski Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi, eski Kastamonu mebusu Dr. Fazıl Berki Bey.

6. grup: İttihad ve Terakki umumi merkezi üyelerinden Rıza ve Atıf beylerle İttihad ve Terakki mahalli temsilcilerinden "Hamal" Ferit Bey, mebus Hüseyin Kadri Bey, Polis umum müdürü Tevfik Hadi Bey, İzmir belediye başkanı Şükrü Kaya Bey, eski Merzifon kaymakamı Faik Bey, Diyan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Macit Bey, İzmitli Hoca Rifat Efendi, İskân umum müdürlüğü daire şeflerinden Veli Necdet Bey, Karslı İbrahim ve Mehmed beyler.

7. grup: Garnizon kumandanlarına mahsus ayrı bir koğuşta Albay Celâl Tevfik Bey'le diğer arkadaşları.

İlk günün yorgunluk ve heyecanlarından sonra sürgünlere ne vapurda, ne de kalede bir lokma ekmek bile verilmedi, kendileri için hiçbir hazırlık yapmak mümkün olmadığını özür dileyerek bildirdiler. Para ile bile bir parça ekmek elde etmeye imkân yoktu. Herkesde ekmek ve peksimet olarak ne kalmışsa, taksim edilerek bununla gece geçirildi. Sabah kovalar içinde koyu renkli, şekerli sulu bir

şey geldi. Bunun çay olduğunu söylediler ve kepçe ile sürgünlere birer kâse dağıttılar.

Berbat muameleler Gayet kötü şartlar içinde, yeni bir hayat başladı. Bunun en esaslı noktası, bir taraftan baskı ve hakaret, diğer taraftan fena şartlara ve her türlü baskılara karşı isyandı. Salvatorlular, içinde boğucu bir hava esen bu mezar gibi kaleye, fena ve yetersiz yiyeceğe, hizmete bakacak kimse olmamasına, taş gibi yataklara, doktor, dişçi ve ilâç yokluğuna, ellerinden paraları alınarak ihtiyaca yetersiz para verilmesine, dış âlemle her nevi temastan mahrum kalmaya ve sair birçok şeylere karşı isyan ediyorlardı. Bu isyan hislerinde herkes beraberdi, fakat kumandanlara, valiye, Türk vatandaşlarının haklarını korumaya memur olan İsveç Konsolosu'na yazılan mektuplarda bu isyan hislerini belirtmenin şekli hakkında görüş ayrılığı vardı. Bu ayrılık gittikçe şiddetlenerek adeta biri itidalli, biri ateşli iki grup meydana geldi. İtidal taraftarları, diğerlerine; "İstediğiniz gibi uğraşınız, biz karışmayız" diyorlardı.

Biraz netice, sonra sus emri Aralarında Canbolat Bey, Hüseyin Cahid Bey, Sudi Bey olan ateşliler de her gün valiye ve diğer yerlere acı acı mektuplar yağdırmaya başladılar. Bunların bir dereceye kadar tesiri oldu. İsveç Konsolosu gelip şikâyetleri dinledi. Haftada bir defa ikişer lira para dağıtılmaya başlandı; bir bakkal dükkânı açıldı, Malta'da bulunan Türk erlerinden her koğuşa hizmet erleri dağıtıldı. İngiltere hükümetinin, hasta esirlere ilaç vermeyi düşünmekte olduğu, doktor tarafından müjdelendi. Bir, iki hasta, hastahaneye yollandı, fakat ateşli grup bu kadarla da yetinmeyerek her gün yeni bir zehirli mektup yazmaya devam etti. Günün birinde bu grubun teşebbüslerine kesin surette son verildi. Valinin şikâyetlerden usan-

dığı ve artık mektup kabul etmeyeceği bildirildi. Bundan sonra Salvatorlular için şikâyetlerini birbirine dinletmekten başka çare kalmadı.

Salvator sürgünleri için kale hayatına ayak uydurmak pek kolay bir şey değildi. Bir defa Salah Cimcoz Bey'in, "Haşarat-ı Aşere" yani on türlü haşarat adını verdiği türlü türlü böcekler vardı: Yılan, kertenkele, akrep, fare, yığınlarla tahta kurusu, sinek ve pire bu arada idi. Eldeki tek savaş vasıtası yapışkan sinek kâğıtlarından ibaretti. Bununla küçük fareler de dahil olmak üzere haşaratın bir kısmı tutuluyordu, fakat kertenkelelere karşı hiçbir korunma çaresi yoktu. Bunlar geride buz gibi izler bırakarak insanın üzerinden sürünüp geçiyordu...

Süleyman Numan çıplakları Geceyi cehennem azabı içinde geçiren arkadaşlar sabahı dört gözle bekliyorlardı. Gece ışık yakmak yasak olduğu için kalenin karanlıkları içinde 'haşarat–ı aşere' ile çarpışmak kolay bir şey değildi. Sabahleyin hiç olmazsa kalenin avlusuna çıkılıyordu. Kalenin gerek içinden, gerek bahçesinden, gökyüzünden başka bir yer görünmüyordu. Fakat bu gökte nihayet bir güneş vardı. Kalenin rutubetli soğukluğundan kurtulup sabahları bahçeye çıkmak hoş bir şey oluyordu. Bahçenin ortasında bir havuz vardı. Bunu daha evvel bu kalede bulunmuş olan Emden kruvazörünün subay ve neferleri yapmışlar, ortasına Malta taşından, Hindenburg'un koca bir heykelini dikmişlerdi. Türk tutukluları saatlerce bu havuzun etrafında dolaşırlardı. Bir müddet sonra, boş yere dolaşacak yerde oyunlar oynamak hatıra geldi. Evvela kaba-saba bir tenis yeri yapıldı, sonra "Hokey" oyununa başlandı.

Dr. Süleyman Numan Paşa derhal arkadaşlarının sıhhi durumunun sorumluluğunu üzerine almıştı. Bir taraftan bu oyunları teşvik ediyor, diğer taraftan şişman arkadaşla-

rına türlü beden hareketleri yaptırıyordu, aynı zamanda güneş banyosu modasını, ortaya attı. Saatlerce güneşte yatıp yanmak pek çoklarına ilk önce gülünç gelmişti, fakat gülenler de yavaş yavaş fikir değiştiriyor ve çıplaklara katılıyordu. Güneş banyosu taraftarlarına "Süleyman Paşa Çıplakları" adı verildi.

Hüseyin Cahid Bey, güneş banyosu ile tenisi birleştirmenin yolunu buldu. Yalnız bir deniz donu ile tenis oynamaya başladı. Az zamanda vücudu kapkara kesildi. Bir gün küçük bir ayna ile kendine bakarken: "Arap Üzengi'ye benziyorum" dedi. Bundan sonra Salvator'da bulunduğu müddetce ismi 'Arap Üzengi' oldu.

Zevk ve eğlence olarak oyun kâğıtlariyle fal açmak âdet oldu. Hemen herkes vaktinin bir kısmını bu suretle öldürmek ihtiyacını duyuyordu. Übeydullah Efendi bir gün fal meraklılarından biri olan Zülfi Bey'e gelerek ondan istikbalini sormuştu. Zülfi Bey de bir müddet kâğıtlarla uğraştıktan sonra; "Bir saata kadar İstanbul'a gideceksin..." demişti. Ortada İstanbul'a gitmek meselesi olmadığı için herkes bu fala gülmüştü; fakat tam bir saat sonra Übeydullah Efendi çağırılmış ve memlekete gidebileceği kumandan tarafından müjdelenmişti. Bunun üzerine herkes Zülfi Bey'den kendi talihini öğrenmek merakına düştü.

Harice haber uçurmak Sürgünlerin başlıca dertlerinden biri de hallerinin ne kadar feci olduğu hakkında harice haber uçurmaktı. Pek çok uğraştıktan sonra buna bir yol buldular, neler çektiklerini Almanya'da bulunan bazı dostlarına bildirdiler. O sırada Azerbaycan yoluyla Reşt'e bir İngiliz heyeti gidiyordu. Bu heyetin tevkif edilip kendilerine karşı misilleme yoliyle baskı tedbirleri alınması sağlandı. İngilizler bunun sebebini sorunca Malta'daki olaylar kendilerine anlatıldı. Bu haberler İngiliz gazetelerinin sütunlarına geçti. İngilizler sıkı tahditlere

rağmen Türkler'e yapılanların harice sızmasına çok hayret ettiler. Bunun üzerine Salvatorlular'ın hayatında küçük bir değişme oldu. Üç haftada bir, süngülüler arasında kale dışına çıkmalarına ve iki saat yürümelerine izin verildi. İlk günü, insan yüzü görmemek şartıyla ücra yollarda asker yürüyüşü ile dolaştılar. Bu gezintiye katılan Salah Cimcoz Bey dizinin sakatlığından dolayı çok rahatsız oldu. Bu özrünü ileri sürerek gezintilere araba ile çıkmak iznini istedi. Bunun üzerine topal olup olmadığının tıb yoliyle araştırılması icabetti. Askerî bir doktor uzun muayenelerden sonra Salah Bey'in topallığına karar verdi, fakat son kararın kumandanda olduğunu, topallığı onun tasdik etmesi lazım geldiğini söyledi.Bunun üzerine hiçbir nükte ve fırsatı kaçırmayan Salah Bey : "Aman, onun topal değil demesiyle topallıktan kurtulacaksam değil desin," ricasında bulundu. Kumandan böyle bir sözle Salah Bey'in iyileşmeyeceği için topallığını tasdik etti. Ondan sonra Salah Bey ve fitığı olan Hamal Ferit Bey gezintilere araba ile çıkmaya başladılar.

Malta tutukluları arasında sıhhatine ve şahsına İngilizler tarafından en ziyade önem verilen kimse, merhum Hayri Efendi idi. Hayri Efendi eski bir Şeyhülislâm olduğu gibi, şiddetli bir kalp hastası idi. Malta'da ölmesi hiç hoş bir tesir bırakmayacaktı. Hayri Efendi yaya gezintilere katılamadığı için kendisine hususi muamele gösteriliyordu. Adanın her tarafını otomobille gezebilecekti, yanına bir de arkadaş almaya izin verildi. Tabiî olarak yanlarında muhafızlar olacaktı. Hayri Efendi, Rahmi Bey'i beraberine alıp arasıra otomobille dolaşmaya başladı. Salvator'a kapanmış olan Robinsonlar'ın Malta denilen bu meçhul ada hakkında gezintiler sayesinde ancak burada bir Müslüman mezarlığı olduğu öğrenildi.

Hayri Efendi merhum bu gezintilere uzun müddet devam edemedi. Otomobilin her bir seferi altı İngiliz lirası-

na malolduğu söylendi. Sonradan anlaşıldığına göre bu yolda bir gezinti meğer bir, birbuçuk İngiliz lirasına çıkıyor, paranın üst tarafı bir subayın kesesine giriyormuş. Subay ticaretinin kesada uğradığını görünce başka bir çare buldu. Hayri Efendi'ye beraberinde dört arkadaş alabileceğini, otomobil parasının böylece taksime uğrayacağını bildirdi. Bundan sonra otomobil gezintilerine katılmak nöbete bindi. Bu gezintilerde yalnız Valetta şehrine uğramaya izin yoktu. Buna da sebep, bir gün bir takım Tunuslular'ın otomobili durdurmaları ve Hayri Efendi'nin ellerini öpmeleri sebep olmuştu.

Havadis derdi Salvator mevkuflarının başlıca derdi havadis almamaktı. Kendilerinin yalnız *Times* gazetesi okumalarına izin verilmişti. Bu gazeteye altı ay için abone olmak istedikleri zaman Kumandan: "Paranız boşa gidecek, burada nasılsa bir, iki aydan fazla kalmazsınız; üç aylık abone olunuz," demişti. Sürgünler, Kumandan kadar iyimser olmadıkları için altı aylık abone olmuşlardı. Bundan sonra daha üç sene kalındığı için bu meseledeki kötümserlikleri her halde pek yerinde imiş.

Bir müddet sonra *Times*'dan başka *Matin* gazetesine de izin çıktı. Bir de Malta'da yayınlanan ajans bülteni Türkiye' ye ait fikraları kesilmek şartıyla tutuklulara veriliyordu. İstanbul gazeteleri şiddetle yasak idi. Salvatorlular ise İstanbul havadisi almak için çıldırıyorlardı. Bir müddet İstanbul'dan gelen her nevi paketlerini gazetelere sardırmak usulünü buldular. Bu hile az zaman sonra keşfedildi. Paketlerin gazeteleri alındıktan sonra sahiplerine verilmeye başlandı. Hüseyin Cahid Bey'in hatırına yaman bir fikir geldi. İstanbul'a bir kutu havyar ısmarladı. Bir kolayını bulup bunun ortasına bir gazete yerleştirilmesini, İstanbul'a yazdı. Havyar kutusundan gazete çıktı, fakat yağdan tamamiyle şeffaf ve okunmaz bir hale gelmişti.

Salvator kalesinde herkes bu şeffaf gazeteden mana çıkarmak için günlerce zekâlarını boş yere kullandı. Gelen gazeteler pek nadir olduğu için gerek bunlarda, gerek hususi mektuplarda umumi duruma dair mevcut bir iki satırı yorumlayarak ve satırların arasında birçok şeyler okuyarak manalar çıkarmaya çok önem veriliyordu. Salvatorlular arasında adeta bir yorumcu sınıfı peyda olmuştu. Salah Cimcoz Bey bunların başıydı.

Rüya tabirleri Bu yorum işi yalnız gazete ve mektuplarla kalmıyordu. Hariçten gelen bilgi pek kıt olduğu için Salvatorlular rüya âleminden gelen haberleri de önemle karşılıyorlardı. Her sabah: "Dün akşam filan şu rüyayı görmüş," diye adeta rüya ajansları neşrediliyordu. Salvator'daki günlük vakaların en heyecanlısı bu rüyalardı. Ahmed Paşa ile Habip Bey'de rüya tabiri kitapları vardı. Salah Cimcoz Bey ve diğer bazıları ise rüya tabiri vazifesini görüyorlardı. En çok rüya görenlerden biri Bolu milletvekili ve eski Bulgur kralı Habip Bey'di. Habip Bey tarikat ehlinden olduğundan esirlerin Malta'dan kurtulması için durmadan tesbih çekerdi. Salvatorlular'dan birinin tahminine göre mutlaka küfür diyarında bulunulduğu için, bu uğraşmalardan bir türlü netice alınamıyordu.

Memleketten ve dış âlemden başka Malta'dan da havadis almaya ehemmiyet veriliyordu. Eski İttihad ve Terakki umumi merkezi üyelerinden [Manastır'da Şemsi Paşa'yı vurup Meşrutiyet hareketine hizmet etmekle meşhur] Atıf Bey hastahanede bulunduğu sırada bir Türk'e rast gelmiş, Ada'da bin kadar Türk esiri bulunduğu bu vasıta ile öğrenilmişti. Bu Türkler'le temas kurmak için bin türlü hastalık icat edilmeye ve hastahaneye adam gönderilmeye başlandı. Kuşçubaşı Eşref Bey'in orada bulunduğu bu vasıta ile öğrenilerek onunla haberleşme sağlandı. Bu muhabere esnasında sabık Merkez Kumandanı Cevat Bey'in bir

mektubu yakalandı. Cevat Bey'e verilen ceza ailesinden gelen mektupların üç ay müddetle kendisine verilmemesi oldu.

23 Temmuz'da Diyarbakır mebusları Feyzi ve Zülfi beylerin Mısır'dan gelmesi Salvator için fevkalade bir hadise oldu. Feyzi ve Zülfi beyler serbestçe gazete okumuşlar ve beraberlerinde İstanbul gazeteleri getirmişlerdi, dünyanın halini pek iyi biliyorlardı. Salvatorlular'ı aydınlatmak için günlerce izahat vermeye zorlandılar.

28 Temmuz 1919'da garnizon kumandanlarından üç subayla Mihal isminde bir Rum tercüman geldi. Bunlar da taze havadis getirdiler. 5 Ağustos'ta Medine Kumandanı Fahri Paşa, yaveri ve hizmetçisi ile beraber Mısır'dan Malta'ya geldi.10 Ağustos'ta Übeydullah Efendi'nin, kendi arzusu üzerine İstanbul'dan Malta'ya gelmesine İngilizler izin verdiler. Bundan sonra Eylül nihayetine kadar Salvator'un hayatında yeni bir gelişme olmadı.

İki kafile buluşuyor 1 Muharrem 1338 tarihine rast gelen 25 Eylül 1919'da Salvatorlular'ın hayatında mühim bir hadise oldu. Mondros'da kalan arkadaşlarının Malta'ya taşındığı hakkında ilk emare ile karşılaştılar. Mektuplar tevzi olunuyordu: Aralarında, "Malta'da Büyük Verdala Kampı'nda Ali Münif Bey'e" diye yazılmış bir mektup çıktı. Bu emare üzerine işi incelemek için yapılacak şey basitti. Derhal hastahaneye gitmeye, kimin en çok imkânı olduğu araştırıldı. Seçilen arkadaş, olumlu haberlerle döndü. Malta'daki harp esirlerinin arasına son zamanlarda bir takım büyük adamların karıştığı belli oluyordu.

Yolda gelirken niçin bir takımlarının Mondros'a çıkarıldığı ve aylarca Limni Adası'nda kaldığı hâlâ anlaşılmamıştı. İngiliz subaylarından birinin aklına nasılsa öyle esmiş olacaktı. Limni'de bulunanlar Maltalılar'dan daha parlak bir durumda değildi. Ada'nın ıssız bir yerinde oluk-

lu saçlardan yapılmış birkaç barakaya yerleştirilmişlerdi. Bu barakalar yüksek dikenli tellerle çevrili olup etrafına nöbetçiler dikilmişti. Güneş saç levhalar üzerine aksedince buraları birer fırına dönüyordu. Etrafta gölgesine sığınacak bir tek ağaç yoktu. Zaman cehennem azabı içinde geçiyordu. Salvator'da kalabalık bir halde olmanın verdiği neşeden de burada eser yoktu, dış âlemle temas da mümkün değildi. Ada'daki Türk esirleri, Mondros sürgünlerine ait yiyecekleri dikenli tellerin yanına kadar getiriyorlardı. Bunları oradan içeri sokmaya İngiliz erleri vasıta oluyordu. Mondros'un Malta'ya olan üstünlüğü, tutukluların bulunduğu yerden denizin görünmesinden ibaretti.

Salvatorlular, hastaneye giden arkadaşlarının müspet haberle geri gelmeleri üzerine kale kumandanına başvurarak Mondros'dan gelenler hakkında bilgi istediler. Harpten evvel Oxford'da Profesör olduğu rivayet edilen kale kumandanı bir yedek subaydı ve pek aksi bir adamdı. Esirlere eziyet etmek ve umumi olarak Türk milletini tahkir etmek için her vesileden faydalanıyordu. Malta'ya böyle adamlar gelmediğini iddia etti. Vatandaşlarımız ısrar edince, Malta'dan geçtiklerini, Londra'ya gönderildiklerini söyledi. Bunun üzerine yeniden bir hasta bulundu, hastahaneye yollandı. Bu defa elde edilen bilgi kesindi. Malta'ya gelenler ismiyle, kimliğiyle birer birer sayılıyordu. Kumandana ısrarlı müracaatlar yapıldı. Nihayet İngilizler, diğer grup adına eski Sadrâzam Said Halim Paşa merhumu getirip Salvatorlular adına Hayri Efendi merhum, kale dışında bir odaya çıkarıldı. Orada eski Sadrâzamla eski Şeyhülislâm beş on dakika görüştüler. Böylece iki grup birbirinin halinden haber alabildi.

Verdala cenneti Elde edilen gizli vasıtayla bütün bu aksilikler hakkında yeniden Almanya'daki arkadaşlara haber uçuruldu. Teşebbüs bu defa da tesirsiz kalmadı.

Hariçten yaptırılan baskılar üzerine günün birinde Salvatorlular'ın diğer arkadaşlarının bulundukları Verdala kışlasına geçmeleri kararlaştırıldı. Vatandaşlarımız, yedi ay müddetle kendileri için bir yaşama yerinden ziyade bir mezar olan Salvator kışlasından büyük bir sevinçle çıktılar. Eşya kamyonlara yüklendi, vatandaşlar da yaya yürüdüler. Verdala'ya vardıkları zaman cennete kavuşmuş gibi sevindiler. Burası Selimiye kışlası kadar büyük bir yer ve iyi yapılmış bir bina idi. Her odası denize bakıyordu, geniş salonları vardı. Eşyası da pek güzeldi. Salvatorlular burada Mondros'da kalan arkadaşlarından başka yüzlerce Türk, Alman, Avusturyalı esir buldular. Günlerce, karşılıklı maceraların hikayesiyle vakit geçti. Salvator'daki kara günlerden sonra Verdala'da başlayan hayat birkaç gün için adeta sürgünlüğü unutturdu.

Bundan sonra Verdela'da bir alışveriş devri başladı. Gitmeye hazırlanan Alman ve Avusturyalı subayların satılık birçok eşyası vardı. Ufak tefek şeylerden gerçek sanat zevki veren eserler meydana getirmişlerdi. Gidenlerin satmak ihtiyacına karşılık, Salvator'dan gelenlerde de satın almak ihtiyacı büyüktü.

Salvator'da bulundukları yedi ay içinde dışarıdan eşya tedarik etmeleri şiddetle yasak edilmişti. Her şeyi ordu ve donanma pazarına ait bir bakkal dükkânından almak zorunda idi. Bu dükkân tekel durumunda olduğu için en adi eşyayı istediği fiyata satıyordu. Dükkâncı olan Maltız, Salvator sürgünlerinin pek ahbabıydı. Güler yüzlü bir adamdı. Her şeyi iyi bulduğu ve Maltızca iyi manasına gelen "Kuvayış" kelimesini her vesile ile kullandığı için kendisine 'Mister Kuvayış' ismi takılmıştı. Fakat bu ahbaplığa rağmen, fena şeyleri pahalı fiyata almak hoşa gitmediğinden Salvatorlular'ın pek dostu olan sebzeci "Coza" vasıtasiyle dışarıdan iyi nevi eşya kaçakçılığı yapılıyordu. Fakat kaçak eşyanın sayısı azdı. Bu sebeple Alman ve Avusturya-

lılar'ın satılık neleri varsa birkaç günde para karşılığı olarak Salvatorlular'a geçti ve yaşama şartları bu sayede iyileşti.

Alman subayları Verdala'nın bahçesinde küçük köşkler yaptırmışlar ve bu köşklerin yanında çiçek yetiştirmişlerdi. Giderken bu zarif köşkleri de bizimkilere sattılar.

Kışlanın avlusunda, diğer esirler tarafından "Prens Hohenlohe" için yapılmış dört odalı cidden güzel bir bina vardı. Bu bina umum namına alınarak toplantı yeri olmak üzere Salah Cimcoz Bey'in idaresine verildi.

Ne çare ki Verdala'da bu suretle kurulan beylik çok sürmedi. Harp esirleri gittikten birkaç gün sonra kışla kapandı. Köşkün sahipleri, bunları ve bahçeleri nakledemedikleri için yeni mallarından ayrılmak zorunda kaldılar. Paraları da boşa gitti. Fahri Paşa ile garnizon kumandanları Polverista kışlasına, diğerleri bunun karşısında bulunan Yeni Verdala'ya yerleştirildiler.

Salvator'dan ve Verdala'dan sonra Yeni Verdala kışlasına geçen vatandaşlar, göçün sonu geldiğini sandılar, pek fena bir yer olmayan Yeni Verdala'da yerleşmeye hazırlandılar, fakat zahmetleri yine boşa gitti. Bir gün Kumandan telaşla geldi:

"Buraya Rus mültecileri getirilecek. İki saat içinde kışlanın boşaltılması lazım..." dedi.

Esyayı taşıyacak adam yoktu. Herkes kendi eşyasını taşıyarak biraz uzaktaki Polverista'ya geçildi. Polverista diğeri kadar iyi bir yer değildi, fakat vatandaşlarımız için ölçü Salvator olduğundan pek tabiî olarak nazlı davranmadılar. Yalnız şu var ki Polverista küçüktü. Bazı odalar, eskiden kalan Alman, Avusturya ve Bulgar esirleriyle harp esiri bir kaç Türk ihtiyat subayının elindeydi. Aşağı kat zaten sıhhate uygun bir yer değildi, buna rağmen aşağı katın her dairesinde, beş altı kişinin oturması lâzım geldi.

Fakat iki saat içinde telaşla Polverista'ya taşınmanın bir aksilikten başka bir şey olmadığı derhal anlaşıldı. Yeni Ver-

dala ikibuçuk ay boş durdu, bundan sonra tek tük Rus mültecileri gelmeye başladı.

24'ler geliyor Rus muhacirleriyle aynı zamanda Polverista'ya yeni bir muhaceret cereyanı baş gösterdi. Günün birinde İstanbul'un işgal edildiği ve Malta'ya yirmi küsur yeni esir gönderileceği bir subaydan duyuldu. Bu haber, Polverista'da fena bir etki yaptı. Bu olay, memleketteki yabancı baskısının arttığını belirtiyordu, sonra kimler olduğu henüz bilinmeyen bir takım vatandaşlar bu gaddarca sürgün hayatına yeni baştan sokulacaktı. Yeni esirlerin gelmesi bir taraftan kendileri için de kurtuluş ümidinin kaybolması demekti.

Bir gün şişman Alman levazım memuru, Maltız hizmetçilere eşya taşıtmaya başladı. Bu eşya aşağı kattaki odalara yerleştiriliyordu. Yeni misafirler Malta'ya o gün gelmeye başlıyordu. Bunların kimler olabileceğine dair herkes tahminlere girişiyordu. Elde kesin bir ipucu yoktu.

İlk kafile ile gelenler nihayet Polverista'ya varınca her şey anlaşıldı. Bu kafilede Rauf Bey, eski Bahriye nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa, eski Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, Mersinli Cemal Paşa, göz doktoru ve Millî Kongre başkanı Esat Paşa, mebus Numan Usta, Edirne mebuslarından Şeref ve Faik beyler bulunuyordu. Gelenler memleketin hali hakkında birçok bilgi verdikleri gibi, kendi tevkiflerinin heyecanlı hikâyesini de anlattılar. Esat Paşa ve diğer bazıları günün birinde etraflı hatıralar neşretmeyi akıllarına koydular; tevkiflere ait vahşetler, yabancı memleketlerine aksedecek olursa, bunun doğru olduğuna inanmayanlar inananlardan çok olacaktı. Çünkü 16 Mart'dan sonraki tevkifler esnasında yapılan şeyler aklın kolay kolay kabul edemeyeceği kadar manasızdı. Evinde uyuyan ve tevkifi sırasında zorluk çıkarmasına ihtimal olmayan bir adamın tevkifine gidileceği sırada kalabalık askerî birlikler harekete getirilmişti.

Cevat Paşa'ya kelepçe Bu hatıraların ilk kısmında ben kendi başımdan geçenleri yazdım. Evde bulunmadığım için en ucuz kurtulan bendim. İşgalin ilk gününden sonra olan tevkifler de ister istemez şiddetini kaybetti. Fakat işgalin ilk akşamı telaş ve korku içinde yapılan tevkifler esnasındaki hareket tarzını tarif edecek kelime bulmak güçtür. Hiçbir suretle mukavemet göstermemiş olan sabık Kurmay Başkanı Cevat Paşa'nın eline kelepçe vurulmuştu. Yüksek rütbeli bir askere bir er veya küçük rütbeli bir subay tarafından böyle bir muamele edilmesi usule, nezakete, askerlik şerefine aykırı bir şey olduğunu ve Cevat Paşa'nın böyle bir muameleye uğradığı yirmi aylık sürgün esnasında her vasıta ile ilgililere bildirildiği halde Cevat Paşa'dan özür dilemek ihtiyacını duyan kimse ortaya çıkmamıştır.

Bir toplantı esnasında parlamento silahlı kuvvetlerle basılmış, Rauf Bey ve diğer milletvekilleri senet karşılığı alınmıştır. Bu arada eksik bilgi, yanlış teşhis yüzünden sayısız evler basılmış ve birçok biçare bir vapura kapatılmıştır. Bütün bu hareketlerin bir tek izahı vardır. O da, hak ve vicdana aykırı olarak sataşmalarda bulunanların mantık ve idraki kaybettirecek kadar derin bir heyecan ve korku içinde olmaları ve ne yaptıklarını bilmemeleridir.

Bu ilk kafileden bir iki gün sonra Said Paşa, Velid, Süleyman Nazif ve Celâl Nuri beylerle Said Paşa'nın Yemenli uşağı Küçük İslâm Malta'ya varmışlardır. Onlardan iki gün sonra da Muammer Bey'le ben geldim.

Sürgünler durmuyor

Ben Malta'ya 29 Mart 1920'de vardım. Benden sonra sürgün cereyanı durmadı ve yirmiyi aşkın vatandaş geldi. Geliş günlerinde şişman Alman levazım memuru sabah erkenden ortaya çıkardı. Bu adam eski bir vapur ateşçisi imiş. Harp esirleri arasında casusluk ettiği için Almanlar kendisini reddetmişler, Alman esirlerinin dönüşünden sonra o da İngiliz hizmetine girmiş. Her sürgün geldikçe, memur, bir iki Maltız hizmetçi ile beraber yatak ve diğer bazı eşya getirirdi, bunları yerleştirecek yer bulmak için ortalık birbirine girerdi. Her taraf tıklım tıklım olmuştu. Yeni gelenler birbirini takip ettikçe kamp kumandanı da nihayet imkânsızlık karşısında kaldığını farketti. Arka bahçenin ortasındaki tel örgüler kalktı, bir kat üzerine yapılmış odalara da yerleşmemize izin verildi. Bu odalar "Sen Nikola" kalesinin adeta içine oyulmuştu. Hiçbir zaman güneş görmez, rutubetli, berbat yerlerdi. Rutubetli bir yer odasında bile olsa yalnız

kalmak, dört, beş kişi bir odada yatmaktan iyi olduğu için pek çokları Aya Nikola Mahallesi diye ad taktığımız yeni odalara taşınmakta tereddüt etmediler. Ben de bunlardan biriydim.

Levazım memuru görününce bütün Polverista halkı ön taraftaki koridora toplanır, kaç kişi geleceği, bunların kimler olduğu hakkında havadis almaya çalışırdı. Bazen : "Başka gelmeyen kimler kaldı?" diye araştırmalara girişilirdi.

Yeni gelenlerin hemen etrafı alınır, en mühim havadisler ilk hamlede öğrenilir, yanlarında gazete varsa subaylara kaptırmamaları tenbih edilirdi. Sonra uzun uzadıya mülakatlar yapılırdı. Bir iki gün geçtikten sonra yeni gelen de Polverista'nın dış âlemden habersiz, asıl sakinlerinden birisi olurdu.

Gelenlerden hepsinin anlatılacak ayrı bir hikayesi vardı. Çoğu Arabyan Hanı'nda bir misafirlik devresi geçirmişti. Yolda gelirken çoğu da fena muamele görmüştü. Fakat misafir gibi saygı görenler de vardı. İyi muamele edenlerin çoğu İrlandalı subaylardı.

İzmir Valisi Abdülhalik Bey, Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, Albay Galatalı Ş
mebus (Kel) Ali Bey, eski Âyan Meclisi'nden Seyyit Bey, Erkânıharp Yarbayı Basri Bey, Gaziantep milletvekili Ali Cenani Bey, Mülkiye müfettişlerinden eski Polis Siyasî Kısmı müdürü (sonraki Devlet Şûrası Başkanı) Reşat Bey, Tümen Kumandanı Mürsel Paşa, Acente Trabzonlu Mustafa Bey, Eczacı Mehmed Efendi, emekli Yüzbaşı Sefer Efendi, Yarbay Agâh Bey, Polis Müdür Yardımcısı Murad Bey, Binbaşı Hilmi Bey, Aka Gündüz Bey, Sivaslı Ahmed Efendi, Yozgatlı Andavallıoğlu Mehmed Ağa son gelenler arasındaydı.

Mürsel Paşa Kafkasya Tümeni kumandanı iken vazifesi başından alınmış, Batum'dan İstanbul yoluyla getirilmişti. Eczacı Mehmed Efendi ve Hilmi Bey bir müddet

Kafkasya'da tutuklu kalmışlar, sonra haftalarca Çanakkale zindanında yatmışlardı. Kurmay Yarbay Basri Bey, Cevat Paşa'nın damadıydı. İngilizler onu da tutuklayınca evin bütün erkeklerini Malta'ya toplamış oluyorlardı.

Gelenlerin çoğu niçin geldiklerini bilmiyorlardı, fakat bilenleri de vardı. Sıvaslı Ahmed Efendi ile Andavallıoğlu Mehmed Ağa'dan bazı Ermeniler para istemişlerdi. Bu parayı vermedikleri için garip bazı maceralardan sonra soluğu Arabyan Hanı'nda, sonra Malta'da almışlardı.

İsim benzerliğinden dolayı gelenler de vardı, bu yanlışlık anlaşılınca aylarca sürgünden sonra geri gönderildiler. Bunlardan en garibi emekli Yüzbaşı Sefer Bey adında bir subaydı. Hayatında hadiseye karışmamak üzere yaratılmış bir adam varsa, işte bu Sefer Bey'di. Günün birinde bir takım adamlar onu sokakta yakalamışlar, iyice dövmüşler, sonra Beyoğlu'nun arka mahallelerindeki bir yabancı polis merkezinin bodrumuna kapamışlar, kuru ekmekten başka yiyecek vermemişler. Umumhane kadınları pencereden kendisine yemek uzatırlar, hatırını sorarlarmış. Günün birinde Sefer Bey Arabyan Hanı'na, oradan Polverista'ya getirildi. Polverista halkı Sefer Bey'in gelmesinden hiç faydalanamadı. Çünkü ömründe gazete okumamış, dünyanın haliyle de hiçbir suretle ilgilenmemişti. En heyecanlı bir zamanda İstanbul'dan çıktığı halde orada neler olup bittiği hakkında en ufak bilgi bile verememişti.

Aradan bir sene geçti. Günün birinde Sefer Bey'in yanlışlıkla Malta'ya getirildiği ve ailesi yanına gönderileceği haber verildi. Sefer Bey oda oda dolaşıp herkese veda etti ve yola çıktı.

Ertesi gün yeni bir esir geleceği duyuldu. Gelen esir yine zavallı Sefer Bey'di. Vapura binmiş, denizlere açılmıştı. Akşama kadar yolculuk etmiş, karanlık basınca yakında İstanbul'a varmak ümidiyle Sefer Bey uykuya dalmış. Uyandığı zaman vapurun bir limanda olduğunu farketmiş, İs-

tanbul'a geldiğini sanarak vapurun süratine hayran kalmış. Halbuki vapurun vardığı yer Malta idi. Londra'dan gelen yeni bir emir üzerine vapur İstanbul'a gitmekten vazgeçmiş, rotasını değiştirmiş, zavallı Sefer Bey'i yeniden Malta'ya bırakmıştı. Sefer Bey bundan sonra daha aylarca İngiltere hükümeti tarafından Polverista'da unutuldu.

Sadrâzam merhum Prens Said Halim Paşa hiç şüphesiz Malta sürgünlerinin en hoş simalarından biriydi. Merhumun, iyi bir hükümet adamı olduğunu iddia edecek değilim. Bunun aksini iddia ve ispat etmek bin kat kolaydır, fakat Said Halim Paşa uzaktan zannedildiği gibi, azametli, soğuk, âciz bir adam değildi. Aksine olarak pek sevimli, pek samimi, pek tatlı, hususi hali sevgi uyandıran bir kimse idi. Polverista topluluğunun tabiî bir başkanı sayılıyordu, fakat bu mevkii eski bir Sadrâzam olduğu için almamıştı. Herkes kendisini cidden seviyordu. Sabahları yukarı kattaki odasında maşlahiyle oturur, müsaade edilen gazeteleri okur, gelen ziyaretçilerle geçmişe veya zamana dair siyasi konuşmalar yapardı. Öğleden sonra giyinir, yakasına mutlaka koca bir çiçek takar, oda oda dolaşır, herkesle dostça, teklifsizce konuşurdu. Öğleden sonra odası bir satranç kulübü halini alırdı. Orada pek iddialı satranç partileri tertiplenirdi. Başlıca oynayanlar Said Halim Paşa ve kardeşi Abbas Halim Paşa ile beraber eski Adliye nâzırı İbrahim Bey, Erzurum valisi Sabit Bey'di. İbrahim Bey Polverista'nın satranç şampiyonu durumunda idi. Öğleden sonra toplantılarında prenslerin odasında oynanan partinin neticesi Polverista'nın önemli günlük havadislerinden idi.

Akşam Said Halim Paşa, arka bahçede üç, dört kişi arasında piyasa etmek fırsatını hiç kaçırmaz, başında fesi, yakasında koca çiçeği, kısa boyu, fakat hareketli ve canlı vücudüyle piyasaya renk verirdi. Akşam yemekten sonra Fethi Bey'le Ali Münif Bey'in odasına iner, orada bir müddet

briç seyrederdi. Fena kâğıt gelmesinden korktuğu için bizzat oynamaktan çekinir, pek seyrek oyuna karışır; fena kâğıt gelirse bırakır, hemen kalkardı. Arasıra oyundan sonra heyecan dolu konuşmalarla bir iki saat geçerdi. Said Halim Paşa inatçı bir çocuk saflığı ve şiddetiyle konuşurdu. Hicivde büyük hüneri vardı. Fenalığını göstermek istediği bir adam veya mesele hakkında pek kuvvetli ve garip kelimeler kullanır, hücuma ve alaya uygun tarafları pek iyi sezerdi. Tal'at Paşa hakkında (Merhum henüz hayatta iken) pek şiddetli bir lisan kullanırdı. Bir takım tecrübesiz adamların niçin yüksek vazifelere geçirildiğini Tal'at Paşa'dan sorunca: "Adam yetiştirmek için" cevabını almıştı. Bu cevap galiba merhumun çok sinirine dokunmuştu. Aklına geldikçe hiddeti yeniden tazelenir, "Tavuk yetiştirmeyi bilmezler, adam yetiştireceklermiş," derdi.

Mebuslara çok kini vardı. Kendisine Meclis'de soru sormuş olan bazı mebuslara ait hikayeleri şiddetli bir lisanla anlatırdı. Taşkın hareketlerde bulunan yabancı sefirlerine verdiği cevapları da hikaye etmekten zevk alırdı. Asıl düşmanı basındı. Gazetelerin lüzumuna ve varlık hakkına hiçbir surette inanmazdı.

Said Halim Paşa Malta'da bulunduğu müddetçe hiçbir dakika sürgünlüğünden dolayı yeis göstermemiştir. Zemini taş, rutubetli bir odada, basit eşya arasında yatıp kalktığı, alıştığı rahat hayattan başka bir hayat geçirdiği halde hiç şikâyet etmez, neşesini daima muhafaza ederdi. İfrat derecede iyimserdi. Anadolu Mücadelesi'ne hudutsuz bir bağlılığı ve güveni vardı. En karanlık dakikalarda bile iyimserliğini tam olarak muhafaza etmiş, kimsenin kötümser görünmesine tahammül etmemişti.

Bir akşam bilmem ne münasebetle kötümser bir söz sarfeden biri olmuştu. Bu konuşma esnasında Said Halim Paşa içeri girmiş ve kötümser söz kulağına çalınmıştı. Derhal içinden gelen bir kanaatle: "Bedbinlikten bahseden

kim? Bedbin olan eşektir," demişti. Odada bulunanlardan birinin bunu üzerine alması lazım geliyordu. Asıl bahsi açan zatın sinirli davranması ve sert bir karşılık vermesi ihtimali vardı. Geniş ruhlu bir arkadaş derhal fedai sıfatiyle ortaya atılarak kötümserlik kabahatini üzerine aldı ve acı sözler işitmeye tahammül etti. Nikbinlik, bedbinlik bahsinin tatsız bir olay halini almasının böylece önüne geçildi.

Abbas Halim Paşa ve Hayri Efendi

Üçüncü katta "Prenslerin Odası" denilen oda, Polverista'nın sadaret dairesi gibi bir yerdi. Kamp kumandanı ve pek nadir olarak gelen daha yüksek rütbeli subaylar, bilhassa oraya uğrarlar ve kurtuluş ihtimallerine ait en önemli haberler böylelikle ilk önce oradan, kampa aksederdi. Merhum Said Halim Paşa'dan başka bu odada kardeşi Abbas Halim Paşa da bulunuyordu.

Abbas Paşa, kampın umumi hayatına kardeşi gibi karışmazdı. Az sayıda olan dostlarıyla görüşür, kitap ve gazete okumak, fotoğraf çekmek ve resim yapmakla vakit geçirirdi. İngilizce öğretmek için kurslar açmıştı. Ta Mondros'dan başlayarak isteyenlere grup halinde ders verirdi. Sabahları ders verdiği odanın penceresinden bakmak ve Âyandan İbrahim Bey ve Erzurum valisi Sabit Bey gibi kimselerin İngilizce hecelemelerini görmek hoş bir manzara idi.

Eski Şeyhülislâm Hayri Efendi kalbinden hasta olduğu için tek başına bir hayat geçirirdi. Hastalığı gerek arkadaşları için, gerek İngilizler için devamlı bir endişe sebebiydi. İngilizler eski bir şeyhülislâmın, ellerinde esir iken ölmesinden endişe duymakla beraber, serbest bırakılmasına da bir türlü karar veremiyorlardı. Bunu istemek yolunda Malta valiliğinden gönderilen tezkereleri Londra daima cevapsız bırakıyordu. Hayri Efendi sık sık hastaneye gider, orada bir müddet kalır, tekrar kampa dönerdi. 1920 kışın-

da hastalığı hâd bir devreye girdi. Bu defa kendisini hastaneye yerleştirdiler. İçimizden iki, üç kişi nöbetle hastaneye gidiyor, tercümanlık ediyorduk. Hayri Efendi orada gerek mevkii ve gerek asil hal ve tavrı yüzünden herkesten çok saygı görüyordu. Gerçekten de saygıya layık meziyetleri vardı. Tercümanlık nöbeti bana düştüğü zaman, saatlerce memleket işleri hakkında konuşurduk. Dinî hayatın yükseltilmesine ait meseleler başlıca konumuzdu. Hayri Efendi din meselelerinde pek muhafazakâr olmakla beraber, yeni fikirleri anlayışla dinler, münakaşa ederdi. Hastalığını işiten Malta ileri gelenlerinden kendisini ziyarete gelen pek çoktu. Devamlı ziyaretçilerin arasında Malta Katolik Kilisesi başkanlarından bir, iki kişi ile mahkeme başkanı da vardı. Bu mahkeme başkanının babası, Babıâli Hukuk Müşaviri sıfatiyle senelerce Türk hizmetinde bulunmuştu. Hayri Efendi, reisin ismini işitir işitmez tanıdık çıkmıştı. Birçok yıllar evvel Hukuk Mektebi'nde Şahbaz Efendi'nin devletler hukuku dersinde bu ismin geçtiğini hatırlamıştı.

Mahkeme reisi, Hayri Efendi'yi kurtarmaya ciddi olarak çalıştı ve nihayet hükümetten müspet cevap aldı. Fakat iş bununla bitmedi. Merhumdan bir daha politika ile uğraşmayacağına dair bir belge istediler. Hayri Efendi böyle bir belgeye imza atmayı şiddetle reddetti. Zaten bundan evvel de İngilizler'in kendisinden istedikleri imzalardan hiçbirini vermemişti. Daha Salvator'da iken kendisine iyi muamele edildiğine dair bir vesika istenmiş, bunu vermezse otomobille gezmesine izin verilmeyeceği söylenmişti. Hayri Efendi, gezmekten vazgeçti ve imzayı atmadı. Hastanede yattığı sıralarda kaçma teşebbüsünde bulunmayacağına dair imza vermek lazımdı. Hayri Efendi bunu da vermedi. "Siz beni zorla buraya getirdiniz, zorla tutuyorsunuz. Ben yalnız hürriyetimin elimden alındığını imzamla tastik ederim, fakat hürriyetime istediğim gibi ta-

sarruf ederim..." derdi. En sonunda İngilizler çaresiz kaldılar. İmza almadan kendisini serbest bıraktılar. Bunda kendi bakımlarından çok akıllıca hareket ettiler. Çünkü Hayri Efendi esaret esnasında yakalandığı hastalıktan, Malta'dan kurtuluşundan bir yıl sonra memleketi olan Ürgüp'de öldü. Serbest bırakılmasaydı, Malta'da bir iki hafta içinde hayata veda edeceği muhakkaktı.

Zindanın Hariciye Nâzırı Sabık Hariciye nâzırı Halil Bey ilk zamanları Polverista'nın da Hariciye nâzırı idi. İdare heyeti başkanı seçildiği için kamp kumandanlığı ile olan münasebetlerini o idare ederdi. Bu vazife dışında, daha ziyade münzevi bir hayatı vardı. Odasında hatıralarını yazmakla uğraşırdı. Yalnız, Dr. Süleyman Numan Paşa kendisine bir azizlik etmişti, hergün belli bir müddet hareket etmesine lüzum göstermişti. Halil Bey saati gelince ceketini çıkarır, bir pehlivan tavrıyla harekete geçer, büyük bir sabır ve azimle aşağı, yukarı dolaşırdı. Saatini doldurur, Numan Paşa'nın kendisine verdiği ağır cezayı her gün sonuna kadar çekerdi, sonra dinlenmeyi cidden haketmiş yorgun bir adam neşesiyle ağaç altına oturur, tiz ve ince sesiyle bir müddet umumi konuşmalara karışırdı. Polverista'nın tavla şampiyonluğu kendisinde idi.

Eski Maarif Nâzırı Eski Maarif nâzırı Şükrü Bey, canlı bir hayat geçirirdi. Teniste kendini gösterenlerden ve pek iyi oynayanlardan biriydi. Kendi kendine İngilizce öğrenenler arasında da en ziyade başarıyı o elde etti.

Eski Dahiliye müsteşarı ve Nafia nâzırı Ali Münif Bey, kendi kendine hem İngilizce, hem de İtalyanca öğrenmeye çalışmış, her ikisini de epeyce ilerletmişti, iddialı satranç meraklılarındandı. Kayıtsız görünmeye çalışan hali arkasında pek hassas bir kalp saklardı. Sürgün kendisini, henüz doğmuş çocuğundan ayırmıştı. Ortada bir çocuk lakırdısı

geçince, gözleri yaşla dolardı. Çok düşünmemek ve üzülmemek için vaktini öldürmeye çalışırdı. İngilizce ve İtalyanca dersleriyle, kitap okumakla, Sabit Bey'le iddialı satranç partileri oynamakla veya bahçesine bakmak ve sulamakla uğraşmadığı sıralarda bir deste kâğıt alır, pencere önündeki masa başına geçer, kendi kendine sayısız fallar açardı.

Nesimi Bey'in çilesi Eski Hariciye nâzırı Nesimi Bey ağır bir böbrek hastalığı çekiyordu. Hastalığın acı ve zahmetlerine rağmen, hiç sinirlenmez, sabır ve sükûnetini hiç elden bırakmazdı. Esaslı bir tedaviye ihtiyacı olmakla beraber, İngilizler kendisini serbest bırakmaya bir türlü razı olmamışlardı. Esirlik hayatı içinde maddî bakımdan en ziyade ızdırap çeken hiç şüphesiz Nesimi Bey'di. Bir müddet kendisiyle oda arkadaşlığı ettim. On beş, yirmi dakikada bir dışarı çıkmak zorunda idi. Oda arkadaşlarını uyandırmamak için ayaklarının ucuna basarak, yavaşça geçer, kapıyı açıp kaparken gürültü olmasın diye yüreği oynardı. Sürgünden kurtulduktan sonra hastalığı teşhis edilmiş ve tedavi yoluna gidilmiştir.

İsmail Canbolat Bey Polverista'da tamamiyle inzivaya çekilenlerden biri de İsmail Canbolat Bey'di. Canbolat Bey Malta'da insandan kaçan, titiz bir adam olmuştu. Odasından pek nadir çıkar, pek az adamla görüşür, odasında olmadığı zamanlar vaktini bahçesinde geçirirdi. Bahçede kendine mahsus bir kısım ayırmıştı. Orada çiçek, sebze yetiştirirdi. Bu çalışmasını, sadece vakti öldürmekle ilgili basit bir uğraşma diye karşılamıyordu. Niyeti kurtuluştan sonra kendini ziraate vermekti. Ziraate dair ciddi eserler getirerek, bunları büyük bir dikkatle okurdu. Geleceğe ait zirai faaliyetleri hakkında bu eserlerden neticeler çıkarır, planlar yapardı. Canbolat Bey'in küskün olma-

sının sebebini merak ettim. Bir gün bahçesinde uğraştığı sırada kendisiyle konuştum. Kanundan başka bir ölçü tanımayarak memlekete hizmet ettiği ve harp zamanında bu hizmeti herkesçe beğenildiği halde, Mütareke'den sonra haksız hücumlara uğramasından ve halktan ilgi ve anlayış görmemesinden pek üzgündü. Bu hissi hiç şüphesiz haklıydı. Canbolat Bey son harp kabinesine girmekle şahsi bir fedakârlıkta bulunmuştu. Kötülüklerden hiçbirine karışmamış, aksine olarak tutulan fena yollara karşı tek başına isyan etmişti, fakat büyük bir değişiklikten sonra kopan bir galeyan zamanında kuruların yanında yaşların da yanmamasına imkân yoktu. Kendisiyle konuştuktan sonra ben şöyle düşündüm : "Şimdi bu fena zamanlar geçmiş, kanun ve prensip taraftarı vatandaşlar için olumlu vatani faaliyetlere girişmek zamanı gelmiştir. Canbolat Bey particiliğe kendini kaptıracak olursa, onu çok seven bir insan sıfatiyle şahsi olarak da çok üzüleceğim." Gerek Dahiliye Nezareti'nde son bulunduğu sıralarda basın ile kurduğu işbirliği tarzı, gerek *Çocukları Himaye Cemiyeti*'ndeki faaliyeti ve gerek Malta'daki hayati yardımıyla Canbolat Bey'i yakından tanıyordum ve ona çok saygı duyuyordum. Düşüncelerime şöylece devam ediyordum: "*Halkın haklı olarak hoş görmediği bir zümreye kendini tekrar kaptırırsa bu, memleket için yapılmış bir fedakârlık değil, eski arkadaşların hatırı için katlanılmış ağır bir yük olacaktır.*"

Sürgünden kurtulmamızdan bir müddet sonra Canbolat Bey'in, eski İttihadçılar'ın kurduğu bir grubun temsilcisi sıfatiyle Ankara'ya gittiği duyuldu. Üzüntüm tazelendi, fakat asıl acıyı Canbolat Bey'in suikast muhakemesinin sonunda asıldığı zaman duydum. Bence vatansever ve dürüst Canbolat bu akibete layık değildi.

Kara Kemal Harp kabineleri mensuplarından Malta'da bulunanların hepsinden kısaca bahsettim. Yalnız es-

ki İaşe nâzırı Kemal [Kara Kemal] Bey kaldı. İtiraf ederim ki sahsen Kemal Bey'i uzaktan zannettiğim gibi bulmadım. Daima herkese karşı terbiye ve nezaketle muamele eder, münakaşalarda inat etmez, itidal ve mantığa saygı gösterirdi. Fakat bu sakin Kemal Bey'den başka bir de esrar perdesine bürünmüş bir Kemal Bey vardı; birçok kimseyi, karşılığında hiçbir menfaat olmadan derin saygı ve sevgi hisleriyle kendine bağlı bulundurabilen bir Kemal Bey...

Sürgün hayatında mesela Kemal Bey'in nargilesi için üzülen, tömbekisi kalmadığı için uykusu kaçan arkadaşlar vardı. Belli bir zümre üzerinde Kemal Bey'in esrarlı bir tesiri olduğu göze çarpıyordu. Bazıları için de kendi halinde, sakin, nazik bir zattı. Bana öyle geliyor ki, seçim işleri Kemal Bey için bir nevi spordu. Sadık adamlarından faydalanarak, bu sporla uğraşmakta garip bir zevk bulurdu. Malta'da bir idare heyeti vardı. vazifesi umumun günlük hayatına ait ufak tefek işlerle uğraşmaktı. Bu, bir angaryadan başka bir şey değildi. Öyle olduğu halde Kemal Bey veya adamları idare seçimini büyük bir önemle karşılarlar, gayet etraflı seçim manevralarına girişirlerdi. Malta'da görüp anladığıma göre, bu tarzda uğraşmalar Kemal Bey ile adamları için bir nevi illetti. Eğer adam tanımakta çok yanılmıyorsam, Kara Kemal'in şahsi olarak bir ihtiras adamı olmadığına inanıyorum. Kendisinde kuvvetli bir vatanseverlik hissi de vardı. Kurtuluştan sonra siyasi illeti şiddetle geri tepti. Memlekete zararlı bir şekilde kendini politikaya verdi ve sırası geldiği zaman anlatacağım gibi, bunun cezasını acı bir şekilde çekti.

Rauf Bey ve diğer yaman tipler Polverista'nın en dikkate layık simalarından biri, Rauf Bey'di. Rauf Bey Malta'da da kendi nefsini hiçe saymanın, fedakârlığın, metin ve yüksek ahlakın en güzel örneği olmuştur. Her nasılsa düşülen bir muhitte mümkün olduğu kadar

iyi şartlar sağlamak, hiç olmazsa havalı ve ışıklı bir odada yer bulmak, herkese verilen bir takım eşyayı istemek ve almak, her ferdin tabiî şekilde yapacağı bir şeydir. Rauf Bey bunu yapmamıştır. İçinde oturulmaya yaramayan alt katta, güneşten, ışıktan, havadan mahrum, rutubetli bir odaya Yakup Şevki Paşa ile beraber yerleşmişti. Burada sıhhati harap oluyordu, fakat ağzını açıp kimseye şikâyet etmiyordu. Polverista'da eşya için bizzat uğraşmayanlara bir yatakla bir tahta masadan başka bir şey vermezlerdi. Rauf Bey'in eşyası daima bundan ibaret kaldı. Penceresi zindanın en gürültülü yerine bakardı. Maltız hizmetçiler, nöbeti biten erler, hep burada toplanırlar, gürültü ederlerdi. Rauf Bey, karanlık odasında sinirlenmemeye çalışarak, kitaplariyle uğraşırdı. Harbin denizcilik tarihine ve umumi olarak tarihe ait birçok kitap getirtmişti. En çok vakti kitap ve gazete okumakla geçerdi. Bir müddet Rusça öğrenmeye de teşebbüs etti, Ağaoğlu Ahmed Bey'den ders alıyordu. İlk zamanlarda, her isteyen haftada iki defa yaya olarak, bir defa da araba ile iki saat gezmeye çıkardı. Tabiî olarak muhafaza altında yapılan bu gezintilere Rauf Bey katılmaz, kapalı kalmayı tercih ederdi. Bütün eğlencesi sabah, akşam birer saat arka bahçede dolaşmaktı. Aşağı yukarı dolaşırken, hiç sarsılmayan saf neşesiyle ve canlı bahriyeli tabiriyle fıkralar, hatıralar anlatırdı.

Yakup Şevki Paşa Oda arkadaşı ordu kumandanı Yakup Şevki Paşa da aynı mizaçta idi. Odasına kapanır, kendi kendine kitap okur, İngilizce'ye çalışırdı. Bir iki ay içinde İngilizce'den, birkaç askerî eser tercüme etmişti Yakup Şevki Paşa boş vakitlerinde de âleme karışmazdı.

Malta'daki haline bakılırsa, insandan kaçan bir huyu vardı. Umumi olarak insanların hepsini kendi ölçüleriyle fena diye kabul ederdi. Bir adamın fena olmadığına inanması için iyiliğinin denemeden geçmiş olması lazımdı.

Sonra kendisini Ordu Kumandanı sıfatıyla Batı Cephesi'nde, vazife başında gördüğüm zaman çok hayret ettim. Çok sevdiği askerlikle temas eder etmez, şen, hoş sohbet bir adam olmuştu. Malta'daki hayat ve sonra devam eden temaslarım bana Yakup Şevki Paşa'yı, eşi pek az bulunur, bir çok itibarla mükemmel bir insan ve asker örneği olarak tanıtmıştır. Askerlikten çekildikten sonra da Selimiye civarında yerleştiği evde sık sık ziyaretine gittim ve yüksek, tatlı şahsiyetinden ilham aldım.

Fethi Okyar Eski Başbakan Fethi [Okyar] Bey Polverista'nın en dinamik adamlarından biriydi. Sürgünde iken İngilizce öğrenenlerden hiçbiri Fethi Bey derecesinde ileri gitmedi. İngilizce'yi pek iyi okuyup anladıktan başka yazmayı da epeyce başardı. İtalyanca'yı, okuduğunu anlayacak kadar ilerletti. İngiliz iktisatçısı "Keynes"in Versay Muahedesi'nin iktisadî neticelerine dair yazdığı eseri Polverista'da Türkçe'ye çevirdi. Bundan başka çeşitli ilimlere ait eserlerle bır plan dairesinde uğraştı.

Fethi Bey ilk kafile ile Malta'ya gelenler arasındaydı. Hakkındaki isnat pek garipti. Kaydına: "*Ermeni tehciri ile ilgisi olanların firarına meydan vermek*" diye yazılı idi.

Salahiyetli İngiliz makamı bu tehcir kelimesini görünce, hiç tereddüt etmemiş, Fethi Bey'i tehcir ile suçlandırılan gruba ayırmıştı. Bu kısım, türlü türlü suretlerle farklı ve kötü muamele görüyordu. Fethi Bey de böyle muamele görenler arasındaydı. Buna tabiî olarak pek kızardı. Malta valisini, İstanbul'daki İngiliz makamlarını; Londra'daki salahiyetli nezaretlerden her birini kuvvetli mantığı ile şiddetli bir bombardıman altına aldı. İlk önce kısa mektuplar yazdı. Başlangıçta bunlar 5, 6, 7, 8 maddeli idi. yavaş yavaş Wilson gibi on dört madde üzerinden mektuplar yağdırmaya başladı. Önceleri bu mektupları Türkçe yazıyor ve tercüme ettiriyordu, sonradan kendisi İngi-

lizce yazabilecek dereceye vardı. On dört maddelik mektuplarından çoğu hiç şüphesiz hasır altı edildi, fakat hayırlı saatine rast gelip bir mektubu galiba okundu ki günün birinde diğer bir gruba geçirildi ve söz üzerinde haftada birkaç saat dışarıya çıkmasına izin verildikten başka her cihetle daha farklıca muamele görmeye başladı. Fakat sürgünde kalmasının haksız olduğu ve derhal serbest bırakılması lazım geleceği iddiasını kimseye işittiremedi. İngilizler, barış olmadan bu gibi şikâyetleri dinlemeye razı olmuyorlar, bir defa o zindana düşenin kendi talihine küsmesi lazım geleceğini, kimlerin niçin Malta'ya geldiğinin ancak barıştan sonra düşünüleceğini söylüyorlardı.

Fethi Bey birkaç ayda bir kere gelişi güzel surette tekrar edilen idare heyeti seçimlerinde daima muhaliflerin adayı idi. Halil Bey'in başkanlık ettiği idare heyetine karşı bilmem ne sebeple hoşnutsuzluk artıp Polverista umumi efkârı yeni bir seçim isteyince, muhalifler harekete geçtiler, İaşeci Kara Kemal grubunun seçim gayretlerini neticesiz bıraktılar. Fethi Bey o zaman idare heyeti başkanı oldu ve birkaç ay da bu mevkide kaldı.

Fethi Bey'in odası, Polveristalılar'ın birçoğu için bir içtimai kulüp gibi bir yerdi. Öğle yemeğinden sonra bir saat kadar burada satranç, piket gibi oyunlar oynanır, sonra herkes odalarına dağılırdı. Akşam yemek yer yemez, kulüp mensupları soluğu odada alırlardı. Bir parti briç oynanır, sonra bir iki saat dünya işlerinden konuşulurdu.

Zindanda en iyimser adam Aynı kulüp mensupları ve diğer bazı Polveristalılar için devamlı toplantı yeri, Kurtuluş'tan sonraki Nafia vekili Feyzi, Diyarbakır mebusu Zülfi beylerle, İzmir Belediye başkanı Şükrü Kaya Bey'in ve Yüzbaşı Nevzat Bey'in oturduğu daire idi. Burası hele kötümserliğe düşenler için pek iyi bir yerdi. Feyzi Bey, Polverista'nın en iyimser adamı idi. Her şeyin

parlak başarılarla neticeleneceğine daima inanırdı, durumunun ileride alacağı şekli parlak renklerle tasvir eder, hikayesini hal ve tavırlariyle canlandırır, düsmanların "şakır şakır" denize dökületeceğini, işlerin "şakır şakır" yoluna gireceğini söylerdi. Bu "şakır şakır" kelimesine bayılırdı. Her lakırdıya bu kelimeyi mutlaka katardı. Kötümserlerin tedavisi tamamlandıktan sonra, meydan bulursa Fransızca'sını ilerletmek için kendi kendine çalışırdı. Şimdi bu satırları yazarken, Feyzi Bey'in, pek çok arkadaşlarla, taşkın derecede iyimser ve hayal kurmaya düşkün sayıldığı günleri hatırlıyorum. Bu günlerden sonra hadiseler ciddi surette "şakır şakır" yürüdü. Feyzi Bey'in en aşkın rüyalarını bile geride bıraktı.

Feyzi Bey'den bahsederken mühim bir noktayı unuttum. Feyzi Bey *1908 Meşrutiyeti*'nin ilk gününden başlayarak her Meclis'te mebus olarak bulunmuştu. Parlamento hayatına ait hatıralarından pek hoş bir surette bahsederdi. Her türlü kanaatlerinde şevk ve hararet sahibi bir adam olduğu için hikayeleri daima canlı idi. Mebus sıfatiyle geçirdiği hayatta kendisini en ziyade kızdıran bir mesele vardı ki, o da 1910 yılında Amerikalılar'ın *Chester Projesi*'nin bir takım entrikalar neticesinde reddedilmesi idi. Feyzi Bey Doğu vilayetlerinin halini pek iyi bilirdi. Avrupa'da çok dolaşmıştı. Açık fikirli bir adam sıfatiyle taşıt vasıtalarının bir memleketin hayatındaki rolü hakkında kesin ve ameli fikirleri vardı. Taşıt vasıtalarının yokluğu yüzünden Birinci Cihan Harbi zamanında neler çektiğimizi, ne kadar fazla can kaybettiğimizi gözleriyle görmüştü. Demiryolsuzluğun Doğu vilayetleri için iktisadi ve sosyal duraklama demek olduğunu da bilirdi. Bu sebeple projeyi baltalayanlar hakkında son derecede şiddetli bir lisan kullanır, kendilerine lanet okurdu.

Polverista'da beraber bulunduğumuz iki seneye yakın zaman içinde aynı konu pek çok defa ele alınmıştır. O za-

manlar Feyzi Bey'in hiddetini yatıştırmak için: "Buradan çıktıktan bir yıl sonra Nafia vekili olursunuz, suya düşmesini memleket hesabına bu kadar zararlı gördüğünüz bu hayırlı tesebbüs sizin vasıtanızla yürür," denilseydi, sonu görünmeyen sürgün hayatı içinde bu sözler bir alay gibi aksedecekti. Halbuki sürgünden kurtulunca, Feyzi Bey gerçek olarak Nafia'nın başına geçti ve ulaştırma işleriyle de uğraştı .

Übeydullah Efendi Polverista'da sürgün âleminde yer alan fertlerin zindandaki özel hayatından bahsetmeye başlarken, ne gibi bir sıra takip edeceğimi kestiremedim. Sadrâzam Said Halim Paşa ile söze başlayınca harp kabinelerindeki arkadaşları tabiî olarak sıraya koydum. Geriye yüz kadar vatandaş kalıyor. Bunların arasında göze çarpacak tarafı olanların üzerinde duracağım. Bu bakımdan en önce meşhur Übeydullah Efendi hatıra gelir. Kendisinin türlü özelliklerinden ve maceralarından başka, Malta'dan kurtulduktan sonra hepimize bir cehennem gibi görünen bu adaya kendi ayağı ile ikinci defa olarak gelmek gibi bir garabeti vardır.

Übeydullah Efendi, Salvator'da serbest bırakılarak İstanbul'a gönderildikten sonra, Malta'ya sürülmenin manasını bilmesine rağmen, İstanbul'da saklanmayı ve oradan savuşmayı düşünmemiş, İngiliz işgal kuvvetlerinin hoşuna gitmeyecek hareketlere göz göre göre devam etmiş, böylece günün birinde yeniden Malta'ya gönderilmiş. İstanbul'da baskı altında kalmaktansa Malta'da ahbaplar arasında ömür sürmeyi daha hoş bulmuştur.

Übeydullah Efendi'nin gözünde cihan galiba sonsuz bir dolaşma ve macera yeri gibiydi. Kendi arzularının veya olayların akışıyla bugün burada, yarın şurada bulunur, nerede bulunursa bulunsun, kendini ezdirmezdi. Mesela Amerika'da kendi emeğiyle geçinmek zorluğu karşısında

kalınca keten helvası yapar, sokakta satar, fakat bu hal akşam evine gidince yeis ve kasvet duymasına sebep olmazdı. Bildiği çeşitli dillerden birinde yazılmış bir kitap alır, zevkle okur veya dini ve felsefi bir kitap yazmaya kendini verirdi.

Malta'da da öyle oldu. Übeydullah Efendi inziva köşesi diye seçtiği odada kitapları arasına kapanır, yazar, okurdu, fakat aynı zamanda kendine maddi bir uğraşma konusu da edinirdi. Arkadaşlardan bir grubun yemek müteahhidi idi. Maltız bir aşçı, Übeydullah Efendi'nin nezareti altında yemek pişirir, isteyenler, kararlaşmış bir ücret karşılığında aylık abone olarak öğle ve akşam yemeklerini oradan aldırırlardı. Übeydullah Efendi'nin bu suretle teşebbüse atılması sayesinde yemek meseleleri bir kısım arkadaşlar için pek iyi bir şekilde ayarlanmıştı. Übeydullah Efendi bu yemek işine ince icatlar karıştırır, dolma yaptıracağı sırada Malta'da fıstık bulunmadığı için bademleri ince ince doğratarak fıstık şekline koydurur, ekmek kabuğundan bir nevi ekmek kadayıfi, kutu sütünden kaymak yaptırırdı. Übeydullah Efendi'nin bu uğraşması, bir nevi ticaretti, fakat ticaretinin hedefi para kazanmak değildi, sadece uğraşacak bir iş bulmaktı. Parayı hayatta bir gaye diye tanımadığı, Malta'dan ayrılışından sonra anlaşıldı. Avrupa'da parasız kalmış arkadaşlarla karşılaştıkça kendisinin parasızlığa alıştığını fakat onların alışamadığını düşünerek, elindeki bütün parayı borç adı altında kendilerine dağıtırdı.

Salah Cimcoz Polverista'nın diğer dikkate layık bir şahsiyeti İstanbul milletvekili Salah Cimcoz Bey'di. Salah Bey'in zarif, ince neşesi sürgün hayatına hergün, her saat hakim kalmıştı. Bir çok can sıkıcı şeylerin tuhaf tarafı onun sayesinde keşfedilmiş, ortalığa ferahlık gelmiştir. Salah Bey pek keskin bir zekâ sahibiydi. Umumî bilgileri

esaslı olduğu gibi, güzel sanatlar tarihi ile ilgisi olan nice meselelerin de ustasıydı. Malta'da daima neşesini muhafaza etmiş ve bu coşkun neşe pek çokları üzerinde derin izler bırakmıştı.

Salah Bey'in günün son haberlerini hikaye etmesi ve yorumlaması pek hoştu. İtalyanca gazetelerden yeni bir havadis tercüme edip duvardaki haber tahtasına astığım zamanlar Salah Bey'in bunu okumasını ve sonra gidip başkalarına anlatmasını beklerdim. Salah Bey hiçbir şey ilave etmeden her şeyi anlatırdı; fakat öyle tabirler kullanır, her noktayı öyle canlandırırdı ki her şey en parlak renklerle gözönüne gelirdi. Yazılan havadisin zevkine ancak bu yorumdan sonra tamamiyle varılırdı. Salah Cimcoz, gazetecilik sanatını yazı ile değil, diliyle devamlı şekilde yürütseydi, herkesi kolayca atlatan bir gazeteci olabilirdi.

Bir gün bana hoş bir azizlik yaptı. Deniz banyosu mevsimi gelince, bizi adanın hücra bir köşesindeki, kayalar arasına denize gönderdiler. Salah Bey de deniz seferine katıldı. Ben de buna pek memnun oldum. Yan gözle sakat bacağına baktım. "Çok şükür yüzmekte benden geri kalabilecek biri çıktı" diye düşündüm. Şunu itiraf edeyim ki benim yüzmekte korkunç bir istidatsızlığım vardır. Benden sonra başlayanlardan çoğu yüzmek öğrendi, ben daima dümenci kaldım. Deniz kenarında Salah Bey'le bir araya düşmüştük. Kendisiyle denize girmekden dolayı pek memnun olduğumu saf saf anlattım. O da, sakatlığı dolayısiyle, yalnız suya girip çıkmak istediğini söyledi. Benden daha acemi olan bu arkadaşa karşı usta tavrı takındım, bir takım tavsiyelerde bulundum, ayağına kaya parçalarının batmayacağı yerleri gösterdim. Ben daha tecrübeli olduğum için deniz ayakkabılarımı da kendisine verdim. Salah Bey bunları teşekkür ederek aldı, fakat sahile varır varmaz, oturup bunları giyecek yerde kendisini denize attı. Balık gibi yüzmeye başladı. Yüzmek bakımında ustaydı, malul

bacağına rağmen, hierkesi bastırdı. Ben de arkasından baka kaldım.

Dr. Süleyman Numan Paşa Polverista'nın bir sağlık diktatörü vardı. Zindanda umumi sağlığın korunması işini üzerine alan bu diktatör, harp yıllarında ordu sağlık başkanı Süleyman Numan Paşa idi. Bir çokların yaşları ilerlemiş yüzü aşan vatandaşın, sürgünün zahmetlerine ve ailelerine ait üzüntülerine rağmen Malta'dan sağ salim dönmelerine ve pek az hastalık çekmelerine Ada'nın itidalli ikliminin elbette çok tesiri olmuştur, fakat buna Süleyman Numan Paşa'nın da bir hayli hizmeti ve gayreti dokunduğu inkâr edilemez. Paşa, Polveristalılar'a güneşten, havadan, sudan, hareketten korkmamayı öğretmiştir. Pek çokları onun teşvikiyle her gün güneş banyosu, tenis veya diğer bir şekilde vücut hareketleri yapmış, ter içinde, tenisten geldikten sonra hiç çekinmeden soğuk su ile yıkanmaya alışmıştı.

Süleyman Numan Paşa, kimine kabuğu ve çekirdeği ile kilo kilo üzüm yedirmiş, kiminin beslenme şeklini ve hayat tarzını düzenleyerek sıhhatini korumaya sebep olmuştur. Yalnız bununla da kalmamış, Malta'da bir çok adamın toplu bir halde bulunmasından faydalanarak bol bol temizlik ve modern hayat misyonerliği etmiştir. Numan Paşa'nın, yaşayışında büyük bir intizam vardı. Belli saatlerde yatar, kalkar, yemeğini yer, her gün tenis oynar, güneşte gezer, soğuk su ile yıkanırdı. Boş zamanlarında İngilizce ve İtalyanca romanlar okurdu. İngiliz yazarı Charles Dickens'in *Pickwick'in Evrakı* adlı eserini bitirdikçe, yeni baştan okurdu. Bin sahife tutan bu eseri herkesin ezberlemesini ve insanların saçmalığının ne demek olduğunu böylece öğrenmesini isterdi.

Benim, Süleyman Numan Paşa'nın bütün bu itiyatlarına hiç diyeceğim yoktu. Yalnız odasında titizce bir inti-

zam bulunmasına fena halde kızardım. Bütün zindanın en derbeder adamı bendim. Odamda kitaplar, kâğıtlar, çamaşırlar, tenis raketi ve toplar, tuvalet eşyası dağ gibi bir yığın halinde dururdu. Vakit vakit masa üzerinde ve dolapta bulunan eşyayı düzene koyar, fakat bunlar birkaç saat içinde bulundukları yerlerden ayaklanırlar ve yeni baştan bir yığın haline gelmenin kolayını bulurlardı.

Süleyman Numan Paşa'nın odasında aksine olarak her zaman, her şey yerli yerindeydi. Ne yerlerde ne de hiçbir tarafta toz yoktu. Yemek takımları, yemek vakti masa üzerinde toplanır, işi bitince hepsi tertemiz bir halde yerli yerine konurdu. Su musluğuna daima bir parça tülbent bağlı dururdu. Suyun tozu toprağı burada süzülürdü. İnsan her aradığını bu düzenli odada kapalı gözle bulabilirdi. Malta'da çok olan sinekler bile bu odaya yaklaşmazdı. Girseler bile ölüm çeşitli şekillerde kendilerini pusuda beklerdi. Bu derecede bir intizam, benim kendi odamın intizamsızlığını çok fazla derecede hatırlattığı için, bu bakımdan biraz kıskançlık, biraz da kızgınlık duymam pek tabiî idi.

Süleyman Numan Paşa'nın Maltız uşakları da bu kadar intizama hiç taraftar değillerdi. Bir müddet dişlerini sıkarak böyle titiz bir efendiye hizmet için insan takatının üstünde gayretler sarfederlerdi. Neticede ya kendileri ümidi keserek çekilir, yahut kovulurlardı. Süleyman Numan Paşa, titizliğini değiştirmeye razı olamadığı için nihayet kendini memnun edebilecek tek adamın ismi 'Süleyman Numan' idi. Bu uşak diğer uşaklar gibi haftalık filân istemezdi, boğaz tokluğuna çalışırdı. Kitap okumaya merakı olduğu için bazen işini biraz ihmal eder gibi olurdu, fakat efendişi Süleyman Numan Paşa hiçbir suretle buna razı olmaz, uşağı maaşlı bir adammış gibi çalıştırırdı.

Nihayet efendi ile uşak artık işbirliği edemeyeceklerini anladılar. Bir gün Süleyman Numan Paşa'nın odasına uğ-

ramıştım. Yeni bir Maltız hizmetçi iş görüyordu. Paşa'nın, işini son zamanlarda kendisinin gördüğünü bildiğim için hayret ettim. Gülerek anlattı:

"Uşağı kovmaya karar verdim. Bu sabah müthiş bir kabahatini keşfettim. Şu çiçeklerin yaprakları üzerindeki tozu almayı unutmuş. Artık buna tahammül edemezdim. Derhal Süleyman Numan Efendi'yi kovmak, yeni bir uşak bulmak lazım geldi."

Süleyman Numan Paşa'nın Malta'da ihtiyaç duyduğu bir şey de mesleğine ait bir ortam içinde bulunmaktı. Bir müddet sonra bunun da kolayını buldu. Malta Üniversitesi Tıb Fakültesi'ne öğrenci yazıldı. Söz üzerine zindan dışına çıkabildiğimiz zamanlar, Üniversite'ye gider, İngilizce ve İtalyanca olarak verilen dersleri dinler, ameliyat odalarında bulunur, sınıf arkadaşlarıyla konuşarak, dilbilgisindeki eksiklerini tamamlardı. Dost olduğu profesörlerin yardımıyla Malta'nın sağlık teşkilatı ve çeşitli müesseseleri hakkında araştırmalara da girişti, bu sahada da bir çok çaba sarfetti .

Bir örnek savaşçı: Dr. Abdüsselâm Paşa

Fransız Protestanları'nın Almanya'ya kaçmaya zorlandığı sırada orada yerleşen ve Alman Edebiyatı'nın seçme simaları arasına karışan Adalbert Chamiso isminde bir Fransız vardı. Bu Alman şairi Fransız'ın *Michael Kolhas* adıyla yazdığı küçücük bir eserini birçok yıl önce okumuştum. Eser, bir haksızlığa uğrayan, bunu içine yediremeyen, ezici kuvvetlere karşı savaş açan, felaketten felakete düşen, kendi halinde bir adamın heyecanlı maceralarına dairdi. Bunu okuduğum zaman: "Acaba böyle insan olur mu?" diye düşünmüştüm. Malta'da Üçüncü Ordu sağlık müfettişliğinden emekli General Abdüsselâm Paşa ile tanıştığım zaman anladım ki böyle adam olurmuş.

Abdüsselâm Paşa, halim selim, kendi halinde bir adam-

dı. Memleketin her tarafını dolaşmış, senelerce Yemen'de kalmış, kendi mesleğinden başka botaniğe çok merak sarmış, bitkiler hakkında eserler yazmıştı. Malta'da Süleyman Numan Paşa zindanın sağlığı ile uğraşırken, Abdüsselâm Paşa da hasta dostlarını tedavi eden adamdı, hastalığa tutulan, doğruca Abdüsselâm Paşa'ya koşar, derdini söylerdi. Paşa da sessiz sadasız muayene eder, hastalığa çare arardı.

Dr. Abdüsselâm Paşa daima kendi halinde yaşar, kimsenin işine karışmazdı. Başkaları da onun işine haksızca karışmasaydı, Paşa hiç şüphesiz heyecanlı bir takım maceraların kahramanı olmayacaktı. Fakat tesadüfle başlayan bir macera sakin hayatının akışını değiştirdi, kendisini inatçı bir vaka kahramanı haline koydu.

Mütarekeden sonra İstanbul'da Ermeni çocuğu aramak bahanesiyle Türk evleri basılıyor, Müslüman çocukları "tarafsız ev" adını taşıyan bir işkence ve baskı yerine hapsolunuyor, bir daha adları, sanları duyulmuyordu.

Bu nevi işlerle uğraşan "Karabet Tülbentciyan" adında bir Ermeni 3 Temmuz 1919 tarihinde Ermeni çocuğu aramak bahanesiyle Kızıltoprak'ta, Kuyubaşı'nda Dr. Osman Bey isminde birinin evini basmış, fakat orada hiçbir av elde edememişti. Yanında bir İngiliz polisi olduğu halde eli boş dönerken nasılsa Abdüsselâm Paşa'nın evi önünden geçmiş. Geçmeseymiş vaka hiç başlamayacakmış. İkinci aksi bir tesadüf eseri olarak Paşa'nın 14 yaşındaki beslemesi, Tülbentciyan'ın geçtiği sırada bahçede bulunuyormuş. Bu kız Antakya'nın Yaverde köyü halkından Şeyh Hasan isminde birinin kızıymış, adı da Ayşe Vicdan imiş. Tülbentciyan bu kızın şekil bakımından Ermeni'ye benzediğine karar vermiş, hemen evi basmış. Ev halkının protestolarına, kızın feryadına bakmayarak İngiliz polisi vasıtasıyla kızı almış karşılığında 234 numaralı bir senet vermiş.

Abdüsselâm Paşa bu haksızlığa karşı diğer birçokları gibi sükût etmeyerek, hemen mücadeleye atılmış. Kaçırı-

lan beslemeye ait muameleyi anlamak için bir hafta uğraşmak lazım gelmiş. Bir hafta sonra kızın Sıvas'lı bir Ermeni kızı olduğu ve Ermeni eytamhanesine teslim edildiği kendisine haber verilmiş. Bunun üzerine Abdüsselâm Paşa Türk ve İngiliz bütün ilgili makamlara telgraflar yağdırarak işin üstüne düşmüş. Kızın Balat Ermeni eytamhanesinde olduğu anlaşılmış. Bir müddet sonra "*Kızınız Vicdan, Ermeni adı Anjel*" imzasiyle kızdan bir de mektup gelmiş. Abdüsselâm Paşa eytamhane müdürü ile gidip görüşmüş. Müdür, bu işe ancak Patriğin karışabileceğini söyleyince, Dr. Abdüsselâm Paşa Patrik Zaven Efendi'ye başvurmuş. Kız, sekiz sene müddetle Halep'de Beşir Efendi'nin oğlu Ömer Lûtfi Efendi'nin, ondan evvel Kethuda İbrahim Ağa'nın evinde bulunduğu, buna dair elde belgeler olduğu için Patrik ağız açamamış. "Hakkınız var, fakat benim elimde bir şey yoktur. Ben salıverirsem millet, 'biz topluyoruz, sen salıveriyorsun' diye bana hücum eder," demek zorunda kalmış, bir iki hafta sonra kız kaçıp gelmiş. Hıristiyan edilmek istenildiği için kaçtığını anlatmış, Abdüsselâm Paşa da yabancı karargâhındaki ilgili makama başvurarak bu muameleyi bildirmiş. Subay kendisine kaba muamele ederek: "Mademki bir defa olmuştur, aslen Müslüman olsa bile Ermeni kalacaktır," cevabını vermiş. Paşa müracaatlarını tekrar ettikçe, fazla derecede sert muamelelerle karşılaşmış.

Doktorun uğraşmaları ilgililerin canını sıkmış. Patrik Zaven Efendi yabancı karargâhına bir tezkere yazarak Abdüsselâm Paşa'nın evinde Ermeni kızları bulunduğunu iddia etmiş. Bir gün ev basılmış. Vicdan geriye alındığı gibi, Serez'e tabi Menlik ilçesi muhacirlerinden on yedi yaşlarında Fatma Mebruke isminde bir kız ve Kız Öğretmen Okulu son sınıf öğrencilerinden olup o sırada misafir olarak oraya gelmiş olan Hafize Hanım da alınmış. Hafize Hanım harpten evvel de okulda kayıtlı bulunduğunu ispat

ederek kurtulmuş; Fatma Mebruke emekli Cerrah Ali Efendi'nin on sene evvel Paşa'nın ailesine getirdiği bir muhacir kızıymış. Her iki kızın Ermeni olduğuna karar verilerek bu mesele kapanmış.

Abdüsselâm Paşa bu muamele üzerine mücadelesini şiddetlendirmiş, dört tarafa başvurmuş, elinde mükemmel vesikalar varmış. Bunlara kulak vermek, hatayı itiraf etmek olacağından ilgililer buna hiçbir suretle razı bulunmamışlar. Kendilerine en kısa ve basit yol, Paşa'yı Malta'ya göndermekten ibaret görünmüş. Çeşitli sebepler ve tesadüfler dolayısiyle Malta'ya yollananlara bu suretle yeni bir kurban daha katılmış...

Fakat ilgililer hesaplarını yanlış yapmışlar. Çünkü Abdüsselâm Paşa Malta'da da boş durmadı. Elindeki vesikaların resimlerini çıkarttı. Bunları sayısız mektuplarla beraber, cihanın dört tarafına yayarak, ortadaki haksızlığı ilan etti.

Bir müddet sonra ilgili yabancı daireleri Fatma Mebruke'nin Ermeni olmadığını, Menlik'in Kraviste köyünden bir Müslüman olduğunu anladılar; fakat hatalarını örtmek için kızın doğduğu yer Bulgaristan'da olduğunu iddia ettiler ve kendisini memleketine iade edilmek üzere Bulgar Sefareti'ne verdiler. Haksızlığın böylece itiraf edilmesinden Abdüsselâm Paşa derhal faydalandı, kıyametler kopardı ve Bulgar Sefaretine'de yeniden hücumlarda bulundu.

Günün birinde Abdüsselâm Paşa'nın haksızlığa karşı o karanlık mütareke yıllarında giriştiği inatlı, cüretli mücadele bütün teferruatiyle neşredilirse Fransız asıllı Alman edibi *Chamisso*'nun *Michael Kolhas*'ına benzer bir eser vücude gelecektir. Abdüsselâm Paşa'nın başından geçenler, Mütareke devrindeki zulümlerin ve haksızlıkların en canlı bir örneğidir. Şunu da ilave edeyim ki Abdüsselâm Paşa, İş Bankası'nın eski Ankara müdürü Sadi Bey'in babasıdır.

Polverista'da gazeteciler Polverista zindanının belli özelliklere sahip kimselerinden bahsederken, gazeteci grubu üzerinde de biraz durmak lazım gelecektir. İlk önce Hüseyin Cahid Bey'den bahsedeceğim. İtiraf edeyim ki bu bahis benim için kolay olmayacaktır. Cahid Bey hiç tanımadığım, tarafsızca tasvir edebileceğim bir kişi değildir. Hayatta yollarımız defalarla çatışmıştır. Kendisine şükran hisleri bağladığım zamanlar da, fikirlerine çatmak ihtiyacını duyduğum zamanlar da olmuştur. Bununla beraber tarafsız kalmaya elimden geldiği kadar dikkat edeceğim.

Cahid Bey'i ilk önce pek çokları gibi *Hayat-ı Muhayyel* adlı küçük hikayelerinin ışığında, yaman bir idealist diye tanıdım ve sevdim. Sonra küçük yaştan beri bana rahat vermeyen gazetecilik rüyamın gerçekleşmesine o vasıta oldu. Onun, bana kapıları açması sayesinde küçük yaşta gazeteci olabildim. Babamın Selânik'te çıkardığı haftalık *Mütâlaa* dergisine Cahid Bey yazılar yazmıştı, kendisini oradan tanıyordum. Meşrutiyet'in ilanından tam bir yıl evveldi, yüreğim çarparak babamın bir mektubu ile Mercan İdadisi'ne gittim. Cahid Bey de evvel de anlattığım gibi, gazeteciliğin iyi bir meslek olmadığını anlattıktan ve beni bundan vazgeçirmeye uğraştıktan sonra ısrarım karşısında bana bir tavsiye mektubu verdi. Bunu *İkdam* yazarlarından Abdullah Zühdü Bey'e götürdüm. O da, yine daha önce anlattığım gibi, ilk önce *İkdam* gazetesine kapılanmama çalıştı; mümkün olamayınca on mecidiye aylıkla ve İngilizce mütercimi olarak *Sabah*'a girmemi sağladı. Alman Mektebi'nden diploma aldığım gün gazeteci olabilmemi böylece Hüseyin Cahid Bey'e borçluyum. Fakat bu his, gerçeklerin feda edilmesini ve her türlü serbest tenkitten çekinmeyi icap ettirmez. Meşrutiyet'ten birkaç ay sonra ben *Yeni Gazete*'nin başmakale yazarı oldum. Cahid Bey'in *Tanin*'de ileri sürdüğü taşkın düşüncelerin çoğuna karşı geldim. Konuların dışına çıkmayarak ve şah-

siyata kaçmayarak Cahid Bey'e karşı bir düzüye tenkitlerde bulundum.

Harp zamanında Cahid Bey'i daha yakından tanıdım. İdealist bir Cahid Bey değildi, kendisine her şey hakkında bir ümitsizlik gelmişti. İttihad ve Terakki iktidarının muhitinde büyük nüfuz sahibi bir adam olmasına rağmen, fenalığa karşı gelmek hevesini duymuyordu, çünkü böyle uğraşmaların netice vermeyeceğine inanıyordu. Her halde harp zamanındaki kulüp adamı Cahid Bey, *Hayat-ı Muhayyel* kitabının yazarından çok başka bir adamdı.

Bir gazete çıkarmaya teşebbüs edince Cahid Bey'in ikinci bir iyiliğini gördüm. O sırada gazete imtiyazı almak güçtü. Cahid Bey'in yardımı sayesinde imtiyazı aldık. Bu iyiliğini daha ziyade ortağım Mehmed Asım Bey için yapmıştı, fakat her halde bunun bana ait bir payı da vardı.

Malta'ya gidince orada *Hayat-ı Muhayyel* muharririni buldum. Cahid Bey, harp zamanının bütün uyuşukluğunu üzerinden silkmişti. Bir taraftan hareketsiz hayatın biriktirdiği fazla fazla ağırlığı, devamlı vücut hareketleriyle eritirken, diğer taraftan ruh bakımından büsbütün yeni ve canlı bir çalışma hareket adamı olmuştu.

Polverista'daki Cahid Bey hakkında derin bir saygı ve gıptadan başka bir his duymak imkan dışındaydı. Hususî tartışmalarda zinde bir kafa, hür bir fikir, vatanî bir hararetle konuşurdu, fakat çatışmalarla çok vakit kaybetmezdi. Günün birkaç saatini oyun kağıtlarıyla öldürmek hemen herkesin yaptığı bir şey olduğu halde Cahid Bey bu ihtiyacı da duymazdı. Sırf bedeni hareketli olarak biraz tenis oynar, sonra odasına kapanır, küçük bir tahta masa başında, dar sıkıntılı bir yerde geceli gündüzlü çalışırdı. Az zamanda İngilizce ve İtalyanca öğrenmişti. Üç dilden bir düzüye "faydalı ve değerli eserleri" dilimize çeviriyordu. Günün birinde bu eserler "Oğlumun Kütüphanesi" adıyla yayınlanmaya başlanınca; cidden bir kütüphane

dolduracak kadar çok olduğu görüldü. Eserlerinin arasında Fransız edibi *Taine*'in İngiliz Edebiyatı'na dair birkaç ciltlik eseri ve diğer Fransızca, İtalyanca, İngilizce ciddi kitaplar da vardı.

Cahid Bey Malta'da ömrünü bu eserler arasında geçirdiği sırada Anni Vivanti adında bir İtalyan yazarının eserlerine aşık oldu. Cahid Bey'in bu düşkünlüğü için aşk kelimesini kullandım. Çünkü Anni Vivanti'nin eserlerine olan hayranlığı başka hiçbir kelime ile ifade edilemez. Bu İtalyan kadın yazarının her kitabını getirtmiş, her birini defalarla okumuştu. Kitaplarının başından biraz ayrılıp bir sebeple lafa tutulursa söz çarçabuk Anni Vivanti'ye dönerdi. İtalyan yazarının *Yırtıcılar* ismindeki romanını tercüme ettiği zaman bu kitabın harfini değiştirmeye razı olmamıştı. Sırf bunun için *Yırtıcılar* Türkçe'de hiç alışılmayan bir ifade ile çıkmıştır. *Yırtıcılar*, Cahid Bey Lozan'da bulunduğu sırada *Tanin*'de çıkıyordu. Tefrika sütunundaki tertip yanlışlıklarına dair Lozan'dan *Tanin*'e hergün bir tekdir mektubu giderdi. Cahid Bey diğer sütunlardaki yanlışlara aldırmazdı, fakat Anni Vivanti'nin tercümesinde bir tek yanlış olursa kıyametleri koparırdı.

Avrupa'dan döndükten sonra Cahid Bey'i ilk gördüğüm zaman bana ilk sözü: "Haber aldın mı? Anni Vivanti'nin yeni bir eseri çıkmış" demek oldu. Yaşlı bir kadın olması lazım gelen İtalyan yazarının adını bilen ve ona ait sözlere ilgi duyan bir adama rast geldiğine her halde memnun olmuştu. Hüseyin Cahid Bey'in etkisi altında ben de Malta'da yeni öğrendiğim İtalyanca'yı kullanarak Anni Vivanti'nin *Mariya Tarnavoskaya* adlı romanını Türkçe'ye çevirdim.

Malta'da Cahid Bey'in yıllarca uyuşan gazetecilik damarları da coşmuştu. Okuduğu yabancı gazetelerinde yeni bir havadis buldukça, *Ajans Tanin* diye kampın havadis tahtasına asardı. Bu emekle dolu hayatın içinde Cahid Bey'in baş derdi kızının hastalığı idi. Ailesinin Malta'ya

gelebilmesi için valiye mektuplar yağdırırdı. Nihayet valinin kızının evlenmesini vesile ederek yazdığı bir mektup hayırlı saatine rast geldi. Cahid Bey'e ailesini Malta'ya getirtmesi ve beraberce Polverista zindanının dışında oturması için izin verildi. Ada'nın büyük portakal bahçelerinin civarında tutup yerleştiği evde de, zindanda olduğu gibi, geceli gündüzlü yazı çalışmalarına devam etti.

Hüseyin Cahid Bey'in Malta'daki fikirleri ve oradaki idealizmi devam edebilseydi, memleket için pek hayırlı bir şey olacaktı. Cahid Bey'den memleketin fikir hayatını zenginleştirecek, yenilik ve islahat hareketlerini destekleyecek, verimli memleket hizmetleri beklenebilirdi. Fakat ne yazık ki Malta'da tanıdığımız idealist, memlekete gelemedi, yolda bir tarafta ilişti kaldı. Buraya gelen ve sinirli hamlelerle derhal politika kaygalarına atılan yeni adamda, Malta'daki çalışkan Cahid Bey'den geçmiş bazı izler bulunmakla beraber, karşımızda daha ziyade eski *Tanin* Başyazarı, İttihad ve Terakki hakimiyet devrinin nüfuz sahibi gözdesi ve harp yıllarındaki azametli Dûyun-ı Umumiyye Başkanı dikildi. Malta'daki Cahid Bey, ölümden mucize şeklinde kurtulan memleketin yeni hayatı için en mükemmel bir unsur olabilecek iken, yeni Cahid Bey son derecede menfi bir adam oldu ve kendi kendini lüzumsuz derecede küçülttü. Ben kendi hesabıma Malta'da gördüğüm o yaman Cahid Bey'in memlekete kavuşamamasına, onun yerine menfi ruhlu, yıkıcı sözlü, içi kin ve garaz dolu bir Cahid Bey gelmesine çok üzüldüm. Sırası geldikçe anlatacağım gibi, Cahid Bey'le bundan sonra, yollarımızın çatıştığı veya birleştiği çok oldu.

Celâl Nuri İleri Malta'da vaktiyle ancak sathi surette tanıdığım bir takım vatandaşları yakından tanıyınca ve tahlil edince şu neticeye vardım: Hiç kimse hakkında umumi bir tarzda "iyidir" veya "fenadır" diye bir hüküm

vermek doğru değildir. Bir adam hakkındaki verilecek hüküm, iyi veya fena taraflarını objektif ölçülerle tahlil şeklinde olmalıdır.

İtiraf edeyim ki Malta'da Celal Nuri Bey'i yakından tanımadan evvel kendisini menfi, ihtiras düşkünü, ölçüye gelmez bir adam sanırdım. Malta'da yakından tanıdığım ve iki yıl samimî bir şekilde arkadaşlık ettiğim Celal Nuri Bey hiç de fena bir adam değildi. Geniş bilgileri vardı. Başkalarına iyilik etmekten zevk alırdı, iyi bir arkadaştı. Babası için içi titreyen, iyi bir evlat olduğu da her vesileyle belli oluyordu. Buna rağmen başka insanlara benzediği iddia edilemezdi. İşin içinde her halde bir fazlalık ve bir eksiklik vardı. Celal Nuri Bey'in kendisi de noksan bir tarafı olduğunu itiraf ederdi, fakat bu noksanı, dişlerinin bir dizi inci gibi mükemmel olmasında bulurdu. Başka adamlar, dişlerinin sağlam ve intizamlı olmasından belki de memnun olurlar, fakat Celal Nuri Bey'in gözünde bundan büyük bir felaket yoktu. Mesele oldukça gariptir: Lombroso eserlerinden birinde dahilerin belli başlı vasıflarını saymıştır. Bu vasıfların hepsini Celal Nuri Bey kendinde buluyordu. Yalnız bir dahinin dişlerinin eğri ve intizamsız olmasına ait vasfın tamamiyle aksine sahipti. İşte bunun için o muntazam dişler, Celal Nuri Bey'in kendi kendini dörtyüz dirhem dahi diye kabul etmesine bir engel oluyordu. Dâhi olduğuna inanan bir yazarın böyle bir engele karşı düşmanlık hisleri beslemesini tabiî bulmak lazım geliyordu.

Celal Nuri Bey'de doymak bilmez bir öğrenmek arzusu vardı. Malta'da bulunduğu yıllarda bir düzüye okudu, kafasına yeni yeni bilgi hazineleri yükledi. Umumî bilgisini tazelemek için birçok mektep kitabı getirterek gözden geçirdi. Türk gramerini yeni tarza sokmak için Lâtince'den başlayarak, çeşitli millctlerin gramer ve sentaksı hakkında uzun boylu araştırmalarda bulundu. Büyük bir kıs-

mı İngilizce ilmî eser, diğer büyük bir kısmı Zola'nın bütün eserleri olmak üzere yüzlerce kitap okudu.

Değirmen bütün bu bilgileri öğütmüş, Celal Nuri Bey'den beklenen bollukla mahsul vermiştir. Hazırladığı yeni eserlerin pek azı basılmış, çıkmıştır. Fakat buna bakarak, Celal Nuri Bey'in Polverista zindanının Aya Nikola mahallesindeki odasında boş vakit geçirdiğini sananlar cok aldanırlar. Bu odada yazılan yazıların sayısı hakkında bir fikir vermek için şu kadarını söylemek yeter ki yazarın kullandığı bir nevi defterin Malta Adası'nda az zamanda mevcudu tükenmiş, yeni yeni siparişler vermek lazım gelmiştir.

Celal Nuri Bey'in Malta'da yazdığı eserler hakkında uzun uzadıya malumat veremiyeceğim. Çünkü bütün ısrarlara rağmen Celâl Nuri Bey hiçbir kısmını kimseye okumamıştır, fakat arada Meşrutiyet'in ilk gününde başlayan ve roman şeklini taşıyan bir tarih bulunduğunu, bu tarihin Emile Zola'nın "Roma-Paris" külliyatının bir benzeri diye hazırlandığını sezdim. Celal Nuri, hazırladığı eserler çıkınca, ortalıkta geniş velveleler kopacağını umuyordu.

Hergün beraberce iki kere yemek yediğim, bu arada saatlerce konuştuğum Celal Nuri'nin dimağını mükemmel bir ansiklopediye benzetirim. Tıbtan metafiziğe kadar hangi bahsi açsanız, hangi memleketten, hangi meseleden, hangi adamdan bahsetseniz Celal Nuri Bey'in dimağında iyice hazırlanmış bilgilerle, tecrübelerle, fikralarla dolu bir dosya bulursunuz, fakat bu kadar biriktirme kudretini kapsayan koca dimağın sevk ve idareye ait tertipleri nisbetsiz derecede eksikti. Bir zamanlar etrafında çok gürültü koparan Celal Nuri Bey'deki özelliğin bütün sırrı buradaydı. Sevk ve idare tertiplerinin mihveri, bu kadar geniş bilgiden kuvvet alan, intizamlı ve muvazeneli bir irade değildi. Kimsenin hiç beklemediği garip şeyler yapmak, herkese parmak ısırtmak arzusu herşeyin üstünde gelirdi, Celal Nuri Bey'in önüne dünyanın bütün hazinelerini,

bütün şereflerini bir de en garip bir şey yapmak imkânını koyunuz; küçük bir çocuğun bir milyon liralık bir çeke arka çevirip, kendisine uzatılan parıltılı bir şeyi tercih etmesi gibi. Celal Nuri Bey'in eli de mutlaka o garip bulduğu şeye doğru uzanırdı.

Celal Nuri Bey için de en büyük dinlenme ve eğlenme lûgat okumaktı. Okumak ve yazmaktan yorulunca ta baştan başlayarak, alfabe sırasiyle lugat okur ve bunu yaptıkça çok eğlenirdi. Lugatta manası veya kökü değişik bir kelimeye rast gelince define bulmuş gibi sevinir ve herkesi imtihana çekerdi. İnsanları şaşırtmaktan ayrı bir zevk duvardı.

Bunlardan başka Celal Nuri Bey'i heyecana getirebilecek ve eğlendirecek hiçbir şey yoktur. Ömründe eline oyun kâğıdı almamıştı. Hiçbir nevi oyuna ne merak eder, ne de akıl erdirirdi. İçkiye düşkünlüğü yoktu. Her hangi bir aşk romanının kahramanı olmayı hiç aklından geçirmezdi. Karşısındakileri her ne suretle olursa olsun hayrete düşürmek kendisi için hayatın biricik zevki ve adeta başlıca bir gayesiydi.

Ahmed Ağaoğlu Ahmed Bey her gün vaktinin bir kısmını hatıralarını yazmakla geçirirdi. En küçük teferruata varıncaya kadar not tutardı. Günün birinde hatıralarını neşredebilmiş olsaydı, öyle sanıyorum ki bu hatıralar İngilizler'e karşı vesikalarla dolu bir suçlandırma olacaktı.

Bizim, zindanda bulunduğumuz sıralarda Llyod George'un dönek ve berbat siyaseti en aşağı dereceye varmıştı. Ahmed Bey bu siyasetin acı ve gülünç taraflarını günü gününe takip eder, gazetelerde belge nevinden bir şey bulunca hemen kesip defterine yapıştırırdı. Not defterleri onun için canı kadar kıymetliydi. Memlekete giden vatandaşlar vasıtasıyla ve diğer yollardan bunları emin bir yere vardırmanın çaresini arardı.

Zindanda gece saat ondan sonra elektrik yakmak ya-

saktı. Nöbetçi erler odaların önünden geçer, bu emre saygı gösterilip gösterilmediğini teftiş ederlerdi. Bir akşam Ahmed Bey ondan sonra birkaç mum yakmış, bunların ışığında hatıra yazmaya dalmıştı. Nöbetçi erler bunu elektrik sanarak içeriye girmek isteyince bu gece ziyareti Ahmed Bey'i fena halde kızdırdı. Nöbetçi erlere çıkışarak kovdu. Ertesi gün zindan kumandanı erlerin gayet sert bir raporu üzerine, Ahmed Bey'le oda arkadaşlarını bürosuna çağırdı. Beni de tercüme için davet etti. Sahne pek heyecanlı idi. Bir Maltız subay olan kumandan nasılsa boş bulundu: "Siz esirsiniz, haddinizi biliniz. Bizim erlerimizin sözü sizin sözünüzden daima daha doğrudur," diyecek oldu. Ahmed Bey fena halde kızdı ve kumandanı azarlarcasına yaman bir konferans verdi.

Bu konferans içinde hukuktan, tarihten, politikadan mükemmel dersler ve okkalı hakaretler vardı. Kumandan erlerin karşısında haysiyetini, üniformasını, memleketinin itibarını korumak istedi. Ahmed Bey'e: "Çıkınız" dedi. Bunun üzerine Ahmed Bey bir koltuğa iyice yerleşti. Bu sözünü ancak silah kuvvetiyle yürütebileceğini o kadar ağır kelimelerle kumandana söyledi ki Maltız subay Ahmed Bey'le boy ölçemeyeceğini derhal anladı, bir an içinde lisanını değiştirdi. Gönül alacak birçok söz arasında, Ahmed Bey'e karşı ağır bir muamele yapılmayacağını yalnız şekli korumak için küçük bir ceza tertip edeceğini, haftada iki defa zindandan dışarı çıkma izninin bir hafta için kendisinden alınacağını söyledi. Ahmed Bey derhal kalkarak, bu hakaret üzerine bir daha böyle bir izin istemediği ve zindandan da dışarı bir adım atmayacağı yolunda cevap verdi.

Bundan sonra hoş bir komedi başladı. Ahmed Bey dışarıya çıkmamakta inat ediyordu. Zindan kumandanı odaları teftişe çıktıkça, mutlaka Ahmed Bey'in odasına uğrayıp, gönlünü almaya çalışırdı. Ahmed Bey'i zindandan çı-

kıp haftada bir iki saat gezmeye razı etmek için aylarca uğraşması lazım geldi.

Yavuzluğun mükâfatı 1921 Mart'ında Londra'da yapılan konferanstan sonra bir kısım vatandaşların derhal İngiliz esirleriyle mübadelesi kararlaşmıştı. Serbest bırakılacaklar ikiye ayrıldı. Kırk kadarı derhal yola çıkarılacak, diğerleri İngiliz esirlerinin salıverilmesinden sonra kurtulacaktı. Birinci ve ikinci kafile esirlik numarası sırasıyle ayrıldı. Ahmed Bey'in numarası sonra geliyordu. Bu sebeple ikinci kafileye ayrılması icap ediyordu, fakat zindan kumandanının Ahmed Bey'den o kadar gözü korkmuştu ki numarasına bakmayarak onu ilk kafile arasına soktu, böylece Ahmed Bey yavuzluğunun mükâfatını gördü.

Süleyman Nazif Polverista'da, özel hali çok göze çarpan diğer birisi de, ateşli yazar Süleyman Nazif Bey'di. Malta'da bulunduğu sırada Süleyman Nazif Bey'i anlamaya çalıştım. Bana öyle geliyor ki Süleyman Nazif Bey'i hiçbir umumi ölçüye vurmak mümkün değildir.

Nazif Bey, tabiatında ve hareketlerinde devamlılık olmayan bir adamdır. Bundan evvel Celal Nuri Bey'in acayip şeylere olan merakından bahsetmiştim. Nazif Bey'in merakı da birbirine uymaz şeyler yapmaktı. Birçok insanlar bugünkü hareketlerini dünkü hareketlerine uygun göstermek için çırpınırlar. Süleyman Nazif Bey aksine olarak, birbirine aykırı şeyler yapmaktan zevk alırdı. Yalnız garip olan taraf, bu tabiatının hiç farkında olmamasıydı. Her şeyi adi ölçülere vuranlar tarafından hücuma uğradıkça her hareketinin birbirine uygun olduğunu ısrarla iddiaya kalkışırdı. Nazif Bey elindeki kalemi bir fırça gibi kullanır, dakikanın ilhamına göre kağıt üzerine bir takım kelimeler dökerdi. Üç dört lisanın her türlü derinliklerine iner, köklerini bildiği kelimeleri, adeta bir nevi boya gibi

kullanırdı. Çok renkli, çok gürültülü olan yapıları da sanki canlı resimler gibiydi.

Nazif Bey, Mütareke'den sonraki çirkin hallere karşı çok ileri derecede isyan etmişti. Bir Fransız generali İstanbul'a geldiği sırada kara çerçeve içinde pek şiddetli sözler yazması, sonra idam tehdidi karşısında metanetini sonuna kadar muhafaza etmesi, hiç süphesiz bir kahramanlıktır. Mütareke yıllarında üniversitede tertip edilen "Pierre Loti" gününde cidden cesaretle hareket etmiş, zulüm ve baskının ortasında İstanbul'a heyecanlı, isyanlı bir gün yaşatmıştı.

Malta'ya geldiği zaman dilinde Ali Kemal'den başka söz yoktu. "*Bütün fenalığın kaynağı bu adamdır. Ali Kemal öldürülseydi memleketin başına bu felaketler gelmezdi,*" diyordu. Eski ittihadçılara, Millî Kuvvetler'in mensuplarına ayrı ayrı çatıyor, "*Bu adamı niçin öldürtmediniz?*" diye çırpınıyordu. Bu şiddetli sözlerin tepkisi henüz kulaklarda iken Polverista içinde bir haber dolaştı: "Süleyman Nazif Bey Ali Kemal'e mektup yazmış. Bu mektup *Peyam-Sabah* gazetesinde çıkmış!" Nazif Bey'den birbirine pek aykırı hareketler beklemeye alışık olanlardan hiçbiri bile buna kolay kolay inanmadı, fakat sonra dünyadan kalkmasına bu kadar şiddetle luzum gösterdiği, bütün felaketlere sebep olduğunu söylediği adama "Kardeşim" hitabıyle yazdığı mektup okununca kimsede şüphe kalmadı. Nazif Bey yine de istifini bozmadı. Birbirine aykırı hareketlerde bulunulmasını olağan sayan bir tavırla hem: "Biraderim Ali Kemal" diye lakırdı arasında kendi kendisiyle alay ederek, yine de Ali Kemal'in aleyhinde söz söylemekten vazgeçmezdi.

Malta'dan kurtulmak için bir taraftan Ali Kemal'e dehalet ederken, diğer taraftan Malta valisine son derecede çatıcı ve zehirli bir lisanla yazılmış mektuplar yağdırıyordu. Bu cüretli mektupları kendisini kurtarmaya yarayacak yerde, durumunu bir kat daha kötüleştirebilirdi.

Malta'da hayretle gördüğüme göre bir tarafta kahra-

man derecesinde cesur bir Süleyman Nazif Bey bir tarafta ise, pek korkak bir Nazif Bey yanyana rahat rahat yaşıyordu. Bu iki adam hiçbir zaman karşı karşıya gelmezlerdi. Bazen birincisi, bazen de ikincisi ortaya çıkar ve birbirinden dağlar kadar farklı hareketlerde bulunurdu.

Süleyman Nazif Bey'in *Peyam-Sabah* gazetesinde yazıları çıkması ve Anadolu hareketleri hakkında bütün Polverista sürgünlerinin hislerini yaralayacak bir dil kullanması karşısında kendisine karşı umumi bir boykot başladı. Bu boykot son güne kadar da devam etti.

"Ömrünü Ziya Paşa'nın hayatı ve devri hakkında derin araştırmalara vakfeden bir âlim, yaman bir lisan uzmanı, kahraman bir vatansever ile pek korkak bir adam, en mukaddes vatan hislerine ilgisiz bir kimse aynı kalıp içinde birleşebilir mi?" diye bir sual sorulursa, hiç düşünmeden "Evet" demek mümkündür. İşte Süleyman Nazif böyle zıt şeyleri kendinde birleştirebilen ateşli adamdı.

Malta'dan dönüşte gazetelerde Süleyman Nazif Bey'in aleyhinde münakaşalar açıldı. Ben de bunlara karıştım, dedim ki: "*Süleyman Nazif Bey'i umumi ahlaki ölçülere vurmaya kalkışmak bir hatadır. O, dakikanın heyecanlarına göre adım atar, vakit vakit birbirine çok aykırı hareketlerde bulunmasını olağan saymak ve hoş görmek icap eder.*"

Bu sözlerime Süleyman Nazif Bey'in gücenmesini tabiî bir şey diye karşıladım. Yazımın çıktığı gün matbaaya geldi, kendisini çekinerek kabul ettim. Halbuki ölçüye gelmeyen adam, hiç gücenmemiş, ellerime sevgi ile sarıldı ve dedi ki:

"Çok teşekkür ederim, sen beni herkesten iyi anlayan adamsın."

Velid Ebüzziya Diğer gazeteci arkadaşlardan Velid Bey, Malta'da pek sakin bir inziva hayatı geçirdi. Kendisinde garip bir kitap merakı vardı. Malta'ya sandık sandık

kitap, bir çok gazete ve dergi, forma forma çıkan ansiklopediler getirtirdi. Polverista'da salgın halinde olan lisan öğrenmek merakı onda da vardı. İngilizce'ye çalışıyordu. Bir felaket yüzünden bizden evvel Malta'dan ayrıldı. Kardeşi Talha Bey'in ağır surette hasta olduğu ve ailesinde başka erkek olmadığı İngilizler'ce anlaşılması üzerine, İstanbul'a dönmesine izin verildi. On beş sandık kitabıyla beraber derhal yola çıktı ve İstanbul'a döndü.

Aka Gündüz Malta'daki gazeteci grubunun diğer bir mensubu, Aka Gündüz Bey'di. *Alay* dergisi başyazarının benim gözümde başlıca vasfı, odasının benim odamdan bile karışık ve dağınık olmasıydı. Aka Gündüz bu odasında bazen geceli gündüzlü, bazen haftalarca ara vererek, yazılar yazardı. Bazen de ressamlık damarı coşar karikatürler, portreler yapardı. Aşçılık hevesinin uyandığı zamanlar da olurdu. Kendisi ile bir arada yemek yiyen arkadaşlar için mükemmel elbasan tavaları pişirirdi. Kendi kendini idare etmekten aciz görünen Aka Gündüz Bey, bir aralık zindanın umumi mutfağının idaresini üzerine aldı ve bu işde herkesten fazla dirayet ve beceriklilik gösterdi. Şu kadar ki hesaba çok ihtiyaç gösteren bu idare memurluğu bile, paranın insanlarca değerli bir şey sayıldığını kendisine öğretmedi, Polverista'da uzun müddet, halini kimseye belli etmeden parasızlık ve sıkıntı çekti, fakat bu sıkıntılar bile paranın lüzumlu bir şey olduğunu kendisine öğretemedi. Nasılsa eline para geçince hemen önüne gelene ziyafetler çekerek bunu son zerresine kadar eritirdi, bundan başka herkesin geçerken birer peni attığı sokak çocuklarına bir avuç dolusu şilin atarak cebini boşaltır ve böylece tabiî haline kavuşunca geniş nefes alırdı.

Milletvekili Numan Usta Celal Nuri Bey ve Aka Gündüz'den bahsedilince kendileri gibi Aya Nikola

mahallesi eşrafından olan ve daima onlarla beraber bulunan İstanbul milletvekili Numan Usta'nın hatıra gelmemesi mümkün değildir. Numan Usta, Polverista'da gerçek bir usta durumunu almıştı. "Usta, usta" diyerek her taraftan aranır, herkese yardıma koşardı. Polverista'ya varır varmaz ufak bir tezgâh kurdu ve bazı lüzumlu aletler getirtti. Kimin saati veya fotoğraf makinesi bozulsa, soluğu ustanın tamirhanesinde alırdı. Birisi anahtarını kaybetse Numan Usta derhal ölçü alır, bir bakır peniyi bir an içinde anahtara çevirirdi. Cibinlik asmak için duvarı delmek ve çivi çakmak lazım gelince, Numan Usta aranır ve bulunurdu. Usta, nasılsa boş kalacak olursa, kendisi için çeşitli eşya meydana getirirdi. Bir müddet Albay Kara Vasıf Bey için kuş kafesleri bile yaptı. Vasıf Bey kuş beslemeye çok meraklı idi. Nadir kuşlar bulur ve kuşlarının üzerine titrerdi. Kendi tertip ettiği planlara göre Usta'nın yardımıyla kafesler yapardı. Bu kafesler, bütün Polverista halkı için bir merak konusu idi. Herkes vakit vakit Usta'nın odasına uğrar, pek süslü küçücük kulübeye benzeyen kafeslere ait yapının ne dereceye vardığını gözden geçirirdi.

"Hamal" Ferit Bey Numan Usta'nın komşusu Ferit Bey de tıpkı onun gibi herkesin derdine koşardı. Polverista halkı, Kara Kemal Bey'in parti teşkilatında İstanbul Hamallar kâhyası olan [Hamal] Ferit Bey'in tasarruf hakkını tanımamaya alışmıştı. Odasında ne varsa umumun malı sayılırdı. Kendisi yok iken her isteyen odasına girer, istediğini alırdı. Bundan şikâyet etmek Ferit Bey'in hiç hatırına gelmezdi. Parası kendi ihtiyacına bile yetişmezdi. Böyle olduğu halde her parasız kalan gelip "Paran var mı?" diye sorunca, Ferit Bey yok demez, parasını geri almayacağını bile bile dağıtır, kırk parasız kalırdı.

Celal Nuri Bey vakit vakit Hamal Ferit'in odasına gider, her şeyi alt üst eder, duvarlara garip yazılar yazar, re-

simler asardı. Ferit Bey bütün bu halleri olağan sayar, filozofça gülümserdi.

Ferit Bey'in bir meziyeti de şuydu: Mükemmel yemek yapardı. Hele ona suböreği yaptırabilmek için günlerce arkasından koşarlar, nöbet beklerlerdi.

Şükrü Kaya Sonra Dahiliye Vekili olarak meşhur olan Şükrü Kaya Bey Malta'da başlıca arkadaşımdı. Daima beraber gezdiğimiz için bize "İki Ahbap Çavuşlar" derlerdi. Biz de birbirimize ahbap unvanını vermiştik. Şükrü Bey, Malta'daki sürgünü yeni bir tahsil devresi haline koyanlardandı. Malta'da İngilizce öğrenmiş İtalyanca'ya da çalışmıştı. İngilizce'sini kuvvetlendirmek için *Robinson Crusoe*'yu Türkçe'ye çevirdikten sonra Charles Gide'in iktisat meslekleri tarihini ve diğer bazı Fransızca ve İngilizce eserleri de çevirmişti. Bahçede kendine mahsus bir köşe ayırmış, buraya marul, turp gibi işe yarar şeyler ekmişti. Kitapları arasında kafasını iyice yorduktan sonra bahçıvan kıyafetine girer, bahçesinde toprak kazmak ve marullarını sulamakla bir müddet vakit geçirirdi. Bana öyle geliyor ki Malta'daki hayattan en ziyade fayda görenlerden biri Şükrü Kaya'dır. Paris'deki tahsilinden döndükten sonra hayatta çok çabuk başarı elde etmiş, çok kolay nüfuz ve mevki sahibi olmuş, bunun tesiriyle biraz gevşemişti. Malta bu kötü tesirleri ortadan kaldırmış, Şükrü Kaya Bey'e kendi kendini incelemek, zayıf taraflarını görmek imkânını vermişti. Esasen pek iyi hazmedilmiş bir bilgi hazinesine, ilmi düşünmek ve ilmi usullerle iş görmek kudretine, metin ve berrak bir zekâya ve azimli bir tabiata sahip olduğu için, tabiî Malta tecrübeleri sonunda yarlığı daha da muvazeneli bir şekil aldı. Nitekim ilk Lozan Konferansı'nda da azlık meselesine ait münakaşalarda kendini gösterdi ve memleketin siyasi hayatında uzun yıllar ön planda kaldı, ömrünün son kısmını Gemlik'de zeytinlik sahibi diye tamamladı.

Zülfi Tigrel Şükrü Kaya Bey'in oda komşusu Zülfi Bey, Polverista'nın münzevi tabiatlı adamlarından biriydi. Vaktinin çoğunu odasında geçirir, kendi kendine İngilizce öğrenirdi. Fakat inziva köşesinde pek az yalnız kalabilirdi. Ferit Bey'in eşyası nasıl umumun malı sayılırsa, Feyzi ve Zülfi beylerin odası da umumun malıydı. Kendi odasında sıkılan herkes soluğu burada alır ve oda sahiplerinin bu ziyaretten memnun olup olmadığını hiç hatırından bile geçirmezdi.

Sürgünlüğün baskısını fazla duyduğu zamanlar iki şey yapardı. İlk önce eski defterleri karıştırır, kimlerden intikam alması lazım geleceğini birer birer sayardı. Sonra Malta valisine sayısız protesto mektupları yağdırır, kendisini haksızcasına esir tutanlar hakkında neler düşündüğünü hiddetli bir lisanla anlatırdı.

Ziya Gökalp Malta'da Ziya Gökalp kadar serbestlik duyan esir yoktu. Ziya Bey'in her günlük hayatı zaman ve mekân anlamlarından çok uzaktı; dimağında, geçmişi ve her türlü teferruatiyle mükemmel düzenlenmiş bir sosyal âlem vardı. Yeni kitaplar okuyarak, daima yeni ve orijinal mahsuller veren yaman dimağını harekete getirerek yeni gerçekler bulur ve bunları derhal ait olduğu hücrelere yerleştirirdi. Ziya Gökalp Bey'in hiç şüphesiz maddi sıkıntıları vardı. Pek sevdiği çocukları için çok üzüldüğü şüphesizdi, fakat hiç renk vermez, dertlerini kimseye açmazdı. Bazen muzip arkadaşlar kendisini sudan bir konuşmaya sürüklemek isterlerdi. Ziya Bey bir iki dakika kendileriyle güler, şakalara katılır, fakat biraz sonra sözü ilmi bir vadiye çevirirdi.

Ziya Gökalp Bey, yalnız kendi ilmi seviyemize göre değil, ilim âleminin umumi ölçülerine göre de cidden yüksek ve geniş olan bilgisini nasıl olup da siyasi hayata vakfetmiş dar bir ruhla çalışan bir grubun içine karışmıştı?

Bu bence bir muammadır. Bunu kendisi de halledememiştir. Birkaç yıl müddet siyasi işlere bağlı kalmış olması, Ziya Bey'in içinde derin bir yaradır. Geçirdiği siyasi hayatın kendisinde bıraktığı hasret, bundan sonra fiili olarak politika işlerine karışmamasına ve daima ilmi vadilerde bağlı kalmasına yol açmıştır.

Ziya Bey Malta'da bulunduğu müddetçe her sabah devamlı surette sosyoloji ve felsefeye dair dersler vermiştir. Çürüksulu Mahmud Paşa, Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa, Yemen Kumandanı Ali Said Paşa, Salah Cimcoz Bey, sonraki Ziraat Vekili Sabri Bey bu derslerin en gayretli öğrencilerindendiler. Bu derslerden başka Ziya Gökalp Bey'in umumi konferanslar verdiği de olurdu, fakat bu pek nadirdi. En ziyade tercih ettiği şekil, bir odada teklifsizce otururken veya bahçede aşağı yukarı dolaşırken bilgilerini karşısındakilere telkin etmekti. Her hangi bir zamanda ne gibi bir bahis zihnini en fazla kurcalıyorsa, lâkırdıyı o taraftan açardı, fakat her hangi bir soru ile başka bir bahse geçmesi de daima mümkündü. Her konuşmanın sonunda insan bu müstesna dimağdaki bilginin derinliğine, çeşitliliğine ve istifindeki düzene yeni baştan hayret etmekten kendini alamazdı. Ziya Bey güç yazı yazardı. Büyük bir şevkle bir veya birkaç arkadaşa söyledikleri, daima ilmi değer taşıyan sözlerdi. Yanına bir zabıt kâtibi konulsaydı, hergün söylediği sözlerden değerli ilmi eserler doğacağı şüphesizdi.

Şikâyet etmeyen adam Ziya Bey Malta'da bulunduğu müddetçe İngiliz makamlarına hiçbir şikâyet mektubu yollamamış, hiçbir umumi mektuba imzasını katmamıştı. İstanbul'dan Malta'ya ilk yollandığı zaman ailesinin pek güç tedarik ettiği parayı gaspeden subay hakkında bile hiçbir müracaat ve şikâyette bulunmamıştır.

Polverista zindanını bir nevi üniversite haline koyabildiğinden dolayı içi rahattı, ruhu herşeye rağmen hazla doluydu.

Dr. Esat Paşa Göz profesörü Esat Paşa bu son noktada Ziya Bey'in tamamiyle aksiydi. Sürülmeye karşı onun kadar isyan duyan ve bu isyanı onun kadar kuvvetli surette belirten hiç kimse yoktu. Yukarıda söylediğim gibi, İstanbul'un işgalinden sonra gece kıyafetiyle yatağından çıkarıldığı ve çorapsız ve ayakkabısız vapura bindirildiği zaman fena halde soğuk almış ve bir böbrek hastalığına tutulmuştu. Bu hastalıktan dolayı bazen haftalarca yataktan kalkamaz, halini pek fena görür ve nadir tesadüf edilir bir bağlılıkla sevdiği çocuklarından uzak olarak Malta topraklarında ebedi surette kalmak korkusu ile üzülürdü. Defalarca İngiliz askeri doktorları tarafından muayenesine lüzum gösterilmişti. Bu muayeneler neticesinde hastalığının derecesi anlaşılmakla beraber, serbest bırakılması için her hangi bir adım atmak yoluna gidilmemişti.

Esat Paşa'nın sevgisi ve kini çok kuvvetliydi. Zindancılara herkes az, çok kızardı, fakat Esat Paşa'daki kinin şiddeti zamanın azaltamayacağı bir ölçüde idi. Malta'dan kurtulunca Ankara'ya gitti. Orada ağır surette hastalandı. Ankara'nın havası kendisine hiç iyi gelmemişti. İstanbul'a gelse sıhhat bakımından çok fayda göreceği şüphesizdi, fakat İstanbul'da işgal ordusuna mensup bir tek er bulundukça İstanbul'a ayak basmamak hususunda kati azim ve kararı vardı. Ömrünün geri kalan kısmını, uğradığı haksızlığı her türlü vasıtalarla bütün cihana neşir ve ilan etmek için kullanmaya kararlıydı.

Malta sürgün hayatının en ziyade ezdiği vatandaş Esat Paşa'dır. Mütareke zamanında, hele Damad Ferid'in Ali Kemal ile beraber sulh müzakeresine gitmek istediği sıralarda İstanbul'da Esat Paşa kadar kıyametler koparan ve cüret gösteren kimse olmamıştı. Hayret edilecek bir zindelikle Milli Kongre'nin çalışmalarını idare ediyor, her işe yetişiyordu. Bu çalışmaların neticesi olarak ilk önce Kütahya'ya sürülmüştü. Orada iken sağlam ve zinde bir

adamdı. Avcılığa ve idman yarışmalarına iddialı bir şekilde katılıyor, hiçbir yorgunluk eseri göstermiyordu. İki senelik Malta sürgünlüğü Esat Paşa'yı maddi surette değilse bile, ruhunda uyandırdığı devamlı isyan itibariyle ezdi. Milli Kongre'nin zinde başkanına karşılık kurtuluştan sonra Ankara'da kalbinden ve böbreklerinden hasta ve az zamanda çok yaşlanmış bir Esat Paşa vardı.

Garip bir tesadüf eseri olarak Polverista'da hemen her nevi ihtisas sahibi doktor toplanmıştı. Esat Paşa göz mütehassısı sıfatiyle arkadaşlarına çok hizmet etmiştir. Ağaoğlu Ahmed Bey'in bir gözündeki rahatsızlık diğer gözünü de kör etmek istidadını gösterince Esat Paşa kendisiyle beraber hastaneye giderek ameliyatı bizzat yapmış, bundan sonra da arkadaşların göz rahatsızlıklarıyla meşgul olmuş, Malta'da bulunduğu sırada göz hastalıklarına dair bir de geniş eser yazmıştır.

Valiler grubu Malta sürgünleri içinde en geniş temsil edilen mesleklerden biri valilikti. Sonra başka bir vazife görmüş olanlar müstesna olmak üzere son vazifeleri valilik olan ondan fazla sürgün arkadaşımız vardı.

Bu zümreden Hacı Adil Bey, bütün Malta'da en ziyade tanınmış olan Türk esiriydi. Söz üzerine zindandan çıkıldığı zamanlar, Hacı Adil Bey, her tarafı dolaşır, herkesle konuşur, herkesle ahbap olurdu. Malta halkı kendisini "Hacı Bey" diye tanır ve pek severdi. İngilizce'yi kendi başına öğrendiği halde epeyce serbest olarak konuşurdu. Zindan içinde daha ziyade kendi âleminde yaşar; çok okurdu.

Rahmi Bey Evvelce de bir münasebetle yazdığım gibi eski İzmir valisi Rahmi Bey'in Malta'da bulunması, İngilizler'in bakımından garip bir meseleydi. Rahmi Bey harp zamanında İngiliz vatandaşlarına iyi baktığı için da-

ha harp bitmeden İngiltere'nin Atina sefiri vasıtasıyla Londra'dan bir teşekkür mektubu almıştı. Bundan ancak birkaç ay sonra pek berbat şartlar içinde Malta'ya sürülmüş ve Salvator Kalesi'nde hapsolunmuştu. Rahmi Bey Malta'da bulunduğu müddetçe Avam Kamarası'nda sorular devam etmiş, gazeteler yazılar yazmış, İzmir'de yaşayan İngilizler protestolar yağdırmış, o zaman Sömürgeler nâzırı bulunan Mr. Churchill, Rahmi Bey'in Malta'da tutuklu bulunmasını aklının kabul etmediğini söylemişti, fakat bütün bunlar Rahmi Bey'in kurtuluş zamanını bir saat bile kısaltmamıştı.

Abdülhalik Bey En son Halep valisi bulunan Mustafa Abdülhalik Bey, Malta'da en sakin ve vakarlı bir ömür geçirenlerden biriydi. Beş vakit namazını kılar, günün belli saatlerinde dersleriyle uğraşır, İngilizce öğrenirdi. Boş kaldığı zamanlar, kendi kendine musiki ile meşgul olurdu. Vücut hareketi için tenis oynar, hayatında her uğraştığı şey gibi buna da can ve gönülden önem verirdi. Zindandan izinli olarak çıkılan saatleri herkes son dakikaya kadar hariçte geçirirdi. Bunun pek mahdut istisnalarından biri Abdülhalik Bey'di. Ders zamanı zindandan çıkar, sağına soluna bakmadan, herkesin yaptığı gibi, Valetta şehrine varamadan, civardaki hocasına gider, İngilizce dersini alır, derhal dönerdi. Mustafa Abdülhalik Bey gerçek hayatta eşine pek az rast gelinecek kadar mükemmel bir insan, iyi bir vatandaş, aile babası, devlet memuru örneğidir. Hayatını onun kadar prensiplere göre düzenleyenler ve bu prensiplere noktası noktasına bağlı kalabilenler azdır.

Sabit Bey Erzurum valisi Sabit Bey, fitri bir zekâya sahip, hoş ve kibar tabiatlı bir adamdı. Kendisinde eski asilzade derebeylerinin hali vardı. Dersim mutasarrıfı oluncaya kadar Dersim'den, Elazığ valisi oluncaya kadar Harput

civarından başka bir yer görmediği halde dünyayı anlamayı başarmıştı. Mütareke'ye yakın ilk İstanbul'a geldiği ve tedavi maksadıyla Almanya'ya gittiği zaman kendini dünyanın her tarafını eskiden beri iyice tanıyan bir adam zannettirmişti. Polverista'da on bir, on iki vali olduğu halde valilik unvanının imtiyazı Sabit Bey'e aitti. Herkes ona hitap veya ondan bahsederken "Vali Bey" derdi. En teklifsiz arkadaşları bile söz arasında "Vali" derlerdi.

Polverista'nın AyaNikola kalesinde oturduğum zaman Sabit Bey'le komşu düşmüştük. O sıralarda Sabit Bey'in başına gelen tuhaf bir vakayı hiç unutmam: Benim, Emanuel adında sersem, budala bir Maltız uşağım vardı. Emanuel diye bağrılınca uzaktan "Sinyor" diye, cevap verir, koşa koşa gelir, koşarken ayağı on kere taşlara takılır düşer, kalkardı. Yemek tabaklarıyla gelirken yere kapanması sık sık olağan şeydi. Emanuel'in sersemliğini affettiren cihet, gayet doğru, sadık ve tuhaf bir adam olmasıydı. Kendine mahsus bir gururu ve benliği vardı. Bir gün Sabit Bey Emanuel'e "Enos Meyva Tozu" ismindeki hazır ilaçtan bir şişe almasını istemiş. "Enos"un ne olduğunu bilip bilmediği hakkındaki suale Emanuel: "Elbette bilirim" cevabını vermiş. Fakat ertesi sabah elinde bir şişe turşu olduğu halde Sabit Bey'e gelmiş. Ben ilk önce yandaki odadan gürültülü bir münakaşa işittim. Biraz sonra Emanuel geldi, dedi ki: "Sinyor, Sabit Bey'e turşu aldım, beğenmiyor. İstemiyorsa ben parasını veririm. Ben onun için bu kadar uğraşayım da o benim yaptığımı beğenmesin, bu nasıl olur?" Emanuel ağlamaklı bir halde idi. Meseleyi inceledim. Açıkgöz Emanuel, "Enos" denince, bunu İngilizce "Bal" manasına gelen "Honey" sanmış, bütün Malta'yı alt üst ederek bal aramış. Bulamamış "Sabit Bey benden bal istesin de bu kadar uğraştıktan sonra nasıl boş elle döneyim? Bana sonra herkes budala, beceriksiz der" diye düşünmüş. Boş dönmemek için de bir şişe turşu alma-

yı münasip görmüş. Böylece Sabit Bey'in eline beklediği mide ilacı yerine turşu gelmiş. Vali Bey Emanuel'in turşuyu kendi hesabına almasına ve ekmeğine katık etmesine elbetteki meydan bırakmadı, fakat koca şişe turşuyu ne yapacaktı? Bunu yemek için arkadaşları çağırıp kendilerine bir içki ziyafeti çekmekten münasip çare olamayacağına karar verdi. Bu ziyafet münasebetiyle rahatsızlığını ve ilaca olan ihtiyacı unuttu. Böylece açıkgöz Emanuel'in turşusu ilaçtan beklenen tesiri göstermiş oldu.

Cevdet Bey'in Malta hayatı Valilerden Cevdet Bey Polverista'daki en hoş mizaçlı arkadaşlardan biriydi. Muhtaç olan arkadaşlara hiç belli etmeden yardım ederdi. Bugün eşine rast gelinmeyecek kadar mert bir insandı. Babası Tahir Paşa Van'da yıllarca valilik etmişti. Kendisi de Van valisi oluncaya kadar bütün idare hayatını Van'ın civarında geçirmişti. Van'da Şafak kaymakamlığında bulunduğu sırada başından geçen şu hadise, mertliğinin bir örneğidir; Rus Konsolosu bilmem ne sebeple kendisini Cevdet Bey'den hakaret görmüş sayarak, tarziye istemiş vali ve kumandanla konuşmuş, Konsolos'un bir ziyafet vermesi ve Cevdet Bey'in ziyafete gelip tarziye vermesi kararlaştırılmış.

Cevdet Bey'in, bunu önlemek için vali ve kumandana olan ricaları para etmemiş. Bunun üzerine ziyafet akşamı tabancasını çekip, dizini bir kurşunla yaralamış, haftalarca yaralı olarak yatmış, tarziye işi de böylece ortadan kalkmış.

Tahsin Bey Şam valisi Tahsin Bey'in her şeyi düzene koymak kudreti yalnız idari hayatında kalmıyordu. Özel hayatında da bu intizam vardı. Odasını bir zindan odası halinden çıkarıp rahat ve intizamlı bir yer haline koymayı başaranların arasında Süleyman Numan Paşa'dan sonra Tahsin Bey gelirdi.

Polis Umum Müdürü Ahmed Bey Valilerden sabık Polis U. Müdürü Ahmed Bey'i bir iki sene içinde memleketin en ileri iş adamları arasında göreceğimize Malta'da kimsenin şüphesi yoktu. Ahmed Bey, kendisinde yaman bir ticaret istidadı olduğunu, Malta sürgünü günlerinde kendi kendini dinlemeye vakit bulunca keşfetti ve Polverista kışlasını bir zindan değil, kendine ait bir ticaret bürosu saydı. Dört tarafa mektuplar yazdı. Çeşitli makinalar hakkında kataloglar getirtti. Daha Malta'da iken bazı ecnebi şirketlerinin Türkiye için vekâletini almanın yolunu buldu. Polverista'da mektup pek çok değer taşıyan bir şeydi. Herkes dışarıdan bir haber alınca pek sevinirdi. Her birimize haftada ancak bir iki mektup gelirdi, fakat Ahmed Bey'in adresine her gün kucak dolusu katalog ve mektup vardı. Polverista-Malta adresine mektup yazan ticaret müesseseleri, burasını hiç şüphesiz bir ticari idarehane sanıyorlardı. Ahmed Bey, Malta'dan kurtulunca, Avrupa'da dolaşarak yeni ticaret münasebetleri kurmuş, sonra bir aralık Samsun'a giderek orada yerleşmiştir. İş sağlam bir hale gelince merkez İstanbul'a taşınmıştır.

Diğer valiler Eski valilerden Memduh ve Bedri beyler de Malta'da ticaret planları yapmışlar ve kurtulduktan sonra bunları yürütmeye girişmişlerdir. Sivas valisi Muammer Bey'in hayatı kitaplar içinde geçmiştir. Sabık Sivas valisinde kuvvetli bir araştırma damarı vardı. Daima Ziya Gökalp Bey'in ilmi derslerine katılır, pek çok okurdu. Şükrü Kaya Bey'le beraber iktisadi bir eser de tercüme etmiştir. Valilerden başka Malta'da iki de eski mutasarrıf vardı. Bunlardan biri Hilmi Bey isminde sakin tabiatlı bir zattı. Malta'da hiç kimsenin işine karışmadan bir köşede yaşamıştır. Diğeri sabık Polis Siyasi Kısım müdürü, Tokat mutasarrıfı, sonraki Devlet Şûrası başkanı Reşat Bey'dir. Dünya'da Robinson olarak yaratılmış bir adam

varsa o da Reşat Bey'dir. Malta'da kendisi ve bazı arkadaşları için yemek pişirirdi. Bu yemekler bütün zindanda lezzet bakımından şöhret kazanmıştır. Reşat Bey dikişde de ustaydı. Çamaşır, hatta elbise dikmek, nakış işlemek elinden gelirdi. Bu el hünerlerinden başka kendisinde geniş bir icat kabiliyeti de vardı. Malta'da yalnız başına yaşadığı küçük hücre, ufak tefek şeylerden yapılmış, bir hayli faydalı eşya ile dolu idi. Reşat Bey az para sarfederdi, fakat onun odasındaki rahatlık imkânları başka hiç kimsenin odasında yoktu. İyi Fransızca bilirdi, Malta'da İngilizce öğrenmeye başarı ile çalışmıştır. Ameli ve geniş bir zekâsı ve hastalık derecesine varan bir çalışma kudreti vardı. Reşat Bey bir endüstri memleketinde yetişseydi, mutlaka bir mucit ve bir iktisadi teşkilat adamı olurdu. Memleketimizde ancak memur olarak kalmıştır, fakat hiçbir memurluğu pek devamlı olmamıştır. Kanundan kıl kadar ayrılmaya razı olmadığı için daima herkesi kırmış, geçirmiş, kurtuluştan sonra Ankara'da Devlet Şûrası'na kapağı atıncaya kadar yerden yere atılmıştır.

Kumandanlar takımı Malta'daki askeri zümrenin mensupları çoktu. Bu zümreden eski Kurmay başkanı Cevat Paşa iyi İngilizce öğrenmişti. Askeri ve edebi birçok kitaplar tedarik etmiş, odasını zindanın en iyi ve intizamlı odalarından biri haline koymuştu. Vaktinin büyük kısmını odasında okumakla geçirirdi. Nazik ve kibar haliyle arkadaşlarının saygısını en fazla kazanan biriydi.

Eski Bayındırlık Bakanı Orhan Mersinli'nin babası Mersinli Cemal Paşa, Malta'da bulunduğu sırada Türk tarihini yazmaya karar vermişti. Hariçten kitaplar getirterek araştırmalarda bulunurdu. Dışarıya çıkabildiği vakitler Malta umumi kütüphanesine kapanırdı.

Ali İhsan Paşa'nın duvarları büyük bir Türk bayrağı ile süslenmiş olan odası bir çalışma yeriydi. Paşa burada İngi-

lizce öğrenir, askeri eserler okur, hatıralarını yazardı. Odasından yalnız vücut hareketi yapmak ve hava almak için çıkardı. Silahlı erlerin arkasında yaptığımız üç saatlik gezintiler sırasında Ali İhsan Paşa daima en önde yürürdü. Malta'nın kızgın güneşi altında, günün en sıcak zamanlarında saatlerce yol yürüdükten sonra en az yorulan Ali İhsan Paşa'ydı. Afyon ve Sakarya harpleri esnasında İhsan Paşa duvara bir harita çizerek hareketlerin manasını anlatır, netice hakkında iyimser görünürdü. Kendisi için daima ortaya koyduğu dilek şuydu: "Ah bir tümen kumandanı sıfatiyle bu arada Afyon cephesinde bulunabilsem..." Malta'dan kaçmayı başardıktan sonra arzusuna kavuştu. Tümen değil, ordu kumandanı sıfatiyle Afyon cephesinde vazife gördü.

Birinci Cihan Harbi'nin sonunda Yemen Kumandanı sıfatiyle Aden Cephesi'ni idare eden Ali Said Paşa, ağırbaşlı, ciddi bir asker ve metin bir vazife adamıydı. Malta'da kendi âleminde, okumakla yakit geçirmiştir. Velid Bey gibi Said Paşa'da da kitap toplamak merakı vardı. Kendişi için bir inziva köşesi olan odası, koca bir kütüphane halini almıştı. Kitapların dışındaki başlıca merakı tenis oynamaktı. Tenis oyununda en ziyade ustalık gösterenlerden biriydi.

Medine Muhafızı Fahri Paşa Malta'da tamamiyle bir münzevi hayatı geçirmiştir. Üçüncü katın bir köşesindeki odasında kitaplarla, çiçek saksılarıyla ve dışarda gezerken çektiği fotoğraflarla uğraşırdı. Arabistan'da tutulduğu bir rahatsızlık ilk önce kanser sanıldığı için çok üzülmüştü, sonra rahatsızlık kendi kendine iyiliğe yüz tutmuştu.

Süvari generali Mürsel Paşa da, Fahri Paşa gibi fotoğraf meraklısıydı. İngilizce öğrenmeye çalışır, tenis oynardı. Malta'da bulunmasına sebep, bir aralık Kafkas Tümeni Kumandanı sıfatiyle Bakü'de bulunması ve kendini oralarda halka sevdirmesiydi. Mürsel Paşa İzmir'e ilk giren

süvari firkasının kumandanı sıfatiyle sürgünden sonra güzel günler görmüştür. İzmir ve havalisinde Yunanlılar'ı fiili surette denize dökmek şerefi kendisine nasip olmuş, böylece Malta'daki sürgün yıllarının acısını çıkarmıştır.

Sabık Samsun Kumandanı Refet Paşa [Refet Bele değil] Malta'ya bir musiki merakı getirmiştir. Bir müddet Polverista'nın en canlı, en hareketli adamı kendisiydi. Bir musiki heyeti teşkil etmişti. Bizzat bestelediği bir opereti bile zindanda oynatmaya hazırlanmıştı, fakat sonra herkes gibi, sürgün bezginliği yüzünden hızını kaybetmişti.

Kara Vasıf Bey'in kuş merakından daha evvel bahsetmiştim. Vasıf Bey çiçek yetiştirmeye de çok meraklı idi. Ruhi ıztıraplarını ve üzüntülerini bu suretle unutmaya çalışırdı. Acemi ve vicdansız bir İngiliz askeri dişçisi, dişini çekerken çenesini fena halde zedelemiş ve Vasıf Bey ciddi bir tehlike geçirmişti. Bu rahatsızlıktan kurtulduktan sonra da Malta'da sihhatı hiçbir zaman tam surette yerine gelmemiştir.

Malta'da dikkat ettim: Kara Vasıf Bey'de birbirinden büsbütün ayrı iki şahsiyet ve iki istidat vardı. Vasıf Bey bazen gerçekleri soğukkanlılıkla gören; mükemmel surette kavrayan bir mantık, ihtisas ve faaliyet adamı olurdu. Fakat bazen de tamamiyle ihtisas dışında meselelere ait teferruatla uğraşmaya başlar; hayal düşkünü bir adam haline düşerdi. Meselâ Doğu vilayetlerinde mevcut bir nevi dükkân kepenklerinin açılıp kapanması, gemi inşaatında yürütülmesi lazım gelen değişiklikler, şu veya bu içtimai meselede hükümet baskısıyla yapılacak islahat hakkında kendine mahsus görüşleri vardı.

1920 Mart'ında İstanbul'un işgalinden evvel Milli Kuvvetler Temsilcisi sıfatiyle Ankara'dan gelen Kara Vasıf Bey bana derin bir saygı telkin etmiştir. Malta'daki arkadaşlık bu hissi dağıtmadı. Bana öyle geliyor ki Kara Vasıf Bey'in sonraki menfi halleri ve siyasi küskünlüğü sırf sıhhatinin sürgün ve buna bağlı acı ve üzüntüler yüzünden

bozulmasının neticesidir. Kara Vasıf Bey'in adı esrarlı bir manzara taşıyan vakitsiz ölümü bunun bir delilidir.

Galatalı Şevket Subaylar zümresinden Albay Galatalı Şevket Bey aksi bir tesadüf neticesi olarak yakalanmıştı. Hazırladığı gizlenme yerinde her halde tutulması mümkün olmayacak, Anadolu'ya geçmeye imkân bulacak ve hayatı başka bir cereyan alacaktı. Ne çare ki tanınmayacağını umarak, bir akşam geç vakit, yakasını kaldırmış gizlendiği yere giderken yolda fena bir tesadüf eseri olarak tanınmış ve Malta'ya yollanmıştı.

Polverista'nın en iddialı tenis oyuncularındandı, İngilizce öğrenmeye azmetmişti. Tenise gelirken Şevket Bey mutlaka İngilizce kitabını beraberine alır, oynamadığı zamanlarda ders çalışırdı.

Yarbay Basri Bey Cevat Paşa'nın damadı Yarbay Basri Bey de İngilizce'ye çalışır ve iyi tenis oynardı. İnsan, hayatının her devrinde iyi arkadaşlara rast gelebilir, hele felaket arkadaşlıkları pek samimi olur. Ben Malta'da Basri Bey'i en mükemmel bir arkadaş örneği olarak tanıdım. Kendisi hoş tabiatlı, halûk, fedakâr bir arkadaş, ciddi bir askerdi. Harp zamanında yıllarca ailesinden uzak kalmış, İstanbul'da pek kısa bir zaman çocuklarını gördükten sonra Malta'ya yollanmış, oradan da doğruca Diyarbakır'a gitmişti.

Malta'da niçin bulunduğunu hiçbir zaman öğrenememiştir. Bunu sert bir lisanla İngilizler'den sorduğu için ilk önce siyasi esir zümresinde bulunurken Ermeni tehcirinden mesul tutulanların listesine geçirilmiş, ve daha fazla tahditlere uğramıştır.

Garnizoncular Malta'da bulunan subayların on, on iki kadarı "Garnizoncular" grubundandı. Bunun mensupları daima değişirdi. İsim benzerliğinden dolayı zaval-

lının biri bazen Malta'ya getirilir, aylarca kalır, hata anlaşılarak serbest bırakılırdı. Ordu Sağlık Başkanı Dr. Süleyman Numan Paşa da bunlardandı. Çünkü İngiliz esirlerine hastahanelerde iyi bakılmadığı isnadiyle Malta'ya gönderilmişti, fakat arkadaşları arasında asıl garnizoncular grubundan sayılmazdı.

Garnizoncuların başkanı, eski İstanbul Merkez Kumandanı Albay Cevat Bey'di. Grup namına söz söylemek lazım gelince daima o ortaya çıkardı. Cevat Bey Malta'da en ziyade resimle uğraşırdı. Yanından hiç ayırmadığı koca kurt köpeği Polverista'da meşhurdu.

Grup mensuplarının bir kısmı esir subay oldukları halde daha evvel emekliye ayrıldıkları bahanesiyle esirlik maaşı almıyorlardı. Zaten İngiliz harp esirlerine mahsus kamplardan bir ikisinde esirlere çok fena muamele edilmesi, İngiltere'de kötü yayınlara yol açmış, büyük bir kısmı esirlere iyi muamele eden garnizon kumandanlarının hepsi iftiraya uğramıştı.

Aileleriyle beraber acı, sefalet çeken mevkuflar arasında bilhassa bir kısım garnizoncular vardı. Bu zümreden yüzbaşı Cemal Bey arka bahçede bir kahve açmıştı. Herkese pek az para karşılığında kahve pişirerek sanki sevap işliyordu. Aynı zamanda yazın dondurma, kışın yoğurt yapıyordu. Cemal Bey zindanın başlıca diplomatıydı. Dünyanın siyasi gidişi hakkında kendine göre fikirleri vardı. Cihan siyaset sahnesinde yeni istidatlar uyanınca herkes Cemal Bey'in fikrini sorar, o da işlerin içyüzünü kendisine mahsus neşeli tavrıyla anlatırdı.

Garnizoncular arasında Kerküklü bir jandarma teğmeni veya başçayuşu olan merhum Yusuf Nuri Efendi de vardı. Hakkındaki isnat, Ermeni tehciri esnasında kadınlara sataşmakta herkesten ileri gitmiş olmasıydı. Herkes söz üzerine haftada birkaç saat zindanın dışına salıverildiği halde, Malta kadınlarını korumak bahanesiyle Yusuf Nuri

Efendi'nin bir tarafa gitmesine izin verilmiyordu, fakat şurası gariptir ki gece gündüz en çok zindan dışına çıkan ve Malta'yı gezen adam, Yusuf Nuri Efendi'ydi. Herkes belli saatte çıkıp üç, dört saat kalırken o, gün ve gecenin her saatinde çıkmanın ve istediği kadar hariçte kalmanın kolayını bulmuştu.

Gecenin birinde nasılsa ihtiyatsızlık ettiği için yakalandı. Yusuf Nuri Efendi iyi Arapça bilirdi; Maltızca da bir nevi Arapça olduğundan kendini bir Maltız hizmetçiymiş gibi göstererek dışarıya çıktığı anlaşıldı. Bunun üzerine şiddetli tedbirler alındı, fakat Yusuf Nuri Efendi'nin çıkmasına set çekmek imkânı bulunmadı. Hatta bir aralık bazı arkadaşların kaçması üzerine herkesin dışarıya çıkması yasak edildiği halde istediği kadar çıkan tek adam, Yusuf Nuri Efendi'ydi. Dikenli telleri, kalın kale duvarlarını adeta tılsım kuvvetiyle yarıp geçerdi. İkinci defa yakalanınca askeri hapishaneye gönderilmesi kararlaştı. Gidinceye kadar da bütün gece odasında mahpus kalacak, yanında İngiliz erleri yatacaktı. Bu olay tam Sakarya Zaferi'nin Polverista'da duyulduğu akşama rast gelmişti. Arkadaşlar heyecan içindeydi. Yusuf Nuri Efendi'nin bu şekilde hapis edilmesinin askeri haysiyeti kırdığına ve bunun caiz olmadığına karar yerildi. Nöbetçi subay dar kafalı bir adamdı. "Aldığım emir böyle" diyerek ısrar etti. Polverista zindanı halkı kapının önüne yığıldı. Kanlı vakalar çıkması işten bile değildi. Nihayet kumandanla telefonla konuşuldu. Yusuf Nuri Efendi'nin odasında yalnız kalması ve nöbetçilerin sadece dışarıdan odayı göz hapsine almaları çözüm çaresi olarak bulundu. Yusuf Nuri Efendi ertesi gün askeri hapishaneye gitti. birkaç gün kaldı, döndükten sonra yine kaçmaya devam etti. Biçare adam, Malta sürgününden memlekete döndükden pek az zaman sonra bir eşkıya çetesiyle çarpışma sırasında şehit olmuştur.

Çürüksulu Mahmud Paşa Eski Bahriye nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa, Polverista'nın yürüyüş bakımından şampiyonuydu. Gece gündüz arka bahçede aşağı yukarı dolaşırdı. Uykuya ayırdığı zaman her halde pek azdı. Bu kadar yürüyüşün başlıca sebebi elbetteki sürgünlüğün baskısını unutmaktı. Bununla beraber Mahmud Paşa talihli çıktı. Yazdığı protesto mektuplarından biri hayırlı bir saata rast gelerek ilgili bir makam tarafından okundu ve tahliyesine emir verildi.

Seyyit Bey Layıklik prensibinin Meclis'den geçmesinde başrolü oynayan hukuk ve din alimi Seyyit Bey, Malta'da ilmi araştırmalarla uğraşırdı. Malta'ya ilk geldiği zaman Fransızca'sı pek yoktu. Kendi kendine epeyce Fransızca öğrenmeye çalıştı. Hayret edilecek derecede çabuk öğrendi. Malta'da iken bir Türkçe-Fransızca lugat hazırlamaya bile başladı.

Şeref ve Faik beyler Büyük Millet Meclisi'ne üye olan sürgünlerden Edirneli Şeref Bey Malta'da birçok eser kaleme almıştır. Eserlerinden bir ikisi neşrolunmuştur. Şeref Bey Malta'da büyük bir dirayet göstermiştir. O da kaybolan bir çantasının bedelini İngilizler'e ödetmesidir. Böyle bir şeyi başka hiç kimse beceremeyişti. Yine dört tarafa mektup yağdırması ve bu uğurda uğraşmaktan yorulmaması sayesinde aynı gruptan diğer arkadaşlarından birkaç ay evvel Faik Bey'le beraber sürgünden kurtulmuştur.

Edirne mebusu Faik Bey, siyasi esirlik bakımından idman peyda etmiş bir zattı. İstibdat zamanında yıllarca zindan ve sürgünlerde kalmıştı. Böyle olduğu halde Malta'daki sürgün hayatı her nedense kendisini çok sarsmıştı. Malta'da berbat bir romatizmaya tutulmuş, tanınmayacak bir hale düşmüştür. Nebatata merakı olduğu için sürgün zamanında buna ait araştırmalarla uğraştı, resim albümleri düzenledi.

Ali Cenani Bey Antep mebusu Ali Cenani Bey, Malta'da kanuna aykırı bir surette tutulmamıza karşı Malta mahkemelerinde dava açmak fikrini ortaya atan kimsedir. Bu dava için Maltız avukatlarla konuştu ve kanun bakımından yolumuzun açık olduğunu öğrendi, fakat hiçbir Maltız noter hükümete protestomuzu tebliğ etmeye cesaret edemedi.

Ali Cenani Bey sansürden geçmeden dışarısiyle muhabere etmenin kolayını bulmuştu. Bir müddet herkes buna hayran oldu ve Ali Cenani Bey'in cinler, periler âlemi ile münasebeti olduğuna hükmetti. Halbuki meselenin pek basit olduğu sonradan anlaşıldı. Bizim bütün muhaberemiz zindanın sansürü vasıtasıyla olurdu. Serbest olarak dışarı çıktığımız zaman postahanelerin, telgrafhanelerin, posta kutularının önünden geçerdik, fakat oraya girip mektup vermenin elimizde olduğu hiç kimsenin hatırına gelmezdi. Cenani Bey ya bizzat veya bir uşak vasıtasıyla postaya mektup vermenin mümkün olduğunu keşfetti, bunu yaptı.

Malta'da yemek pişirmeyi bilenler pek çoktu, fakat Ali Cenani Bey bunların her halde başındaydı. Erzakını dışardan alır veya aldırır yemeğini kendisi pişirirdi.

Beyaz Rus mülteci kadınlarının bulunduğu yeni Verdela kışlasına bazı uslu ve kadınlara zararsız esirleri geçirmek işi ortaya çıkınca, Cenani Bey, bir büyükbaba sıfatıyla güvene layık olduğunu İngilizler'e inandırmış, karşı binaya geçmişti. Halbuki bundan yıllarca sonra Ankara'da başından çok heyecanlı, bir çok velveleli aşk macerası geçmiştir.

(Kel) Ali Bey Afyon mebusu (Kel) Ali Bey siyasi münakaşalarla çok vakit geçirirdi. En sevdiği çatışmalar da harp siyasetine dairdi. Harp zamanında mesuliyet taşıyan İttihadçılar'a karşı, delillere dayanan tenkitlerde bulunmaktan hoşlanırdı. Bir akşam Ali Bey, zindanın kapısında

garip bir eşkıya tecavüzüne uğramıştı. İzinle şehre çıkmış, fakat akşam geç vakit zindana dönünce askerler kendisini soymak istemişlerdi. Arkasından içeriye kadar sokulmuşlar ve ancak içerdeki nöbetçilerin araya girmesiyle bu soyguculuk teşebbüsünü başaramamışlardı.

İçerdeki erler, ister istemez dışardakilerin aleyhinde ifade verdikleri için şekavete yeltenenler cezalarını görmüştü. Polverista odalarına gece tecavüzleri ve odalardan saat vesaire çalmaya ait vakalar çoktu. Bunlar arasında takibe uğrayan ve suçlularına ceza verilen biricik vaka bu olmuştu.

İlyas Sami ve Hasan Fehmi efendiler Muş mebusu İlyas Sami Efendi, daha ziyade kendi âleminde yaşar ve dini araştırmalarla vakit geçirirdi.

Eski Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi de kendini kitaba ve araştırmaya vermişti. Malta'da pek mühim bazı dini eserleri Türkçe'ye çevirmiş, sebepsizce mevkuf tutulduğu nasılsa İngiliz makamlarınca anlaşılan ve diğerlerinden evvel tahliye edilen talihli adamlardan biri de Hasan Fehmi Efendi'dir.

Mithat Şükrü Bey Harp yıllarının İttihad ve Terakki Partisi'nin umumi kâtibinden bahsedilince, hatıra aşırı derecede haris ve kavgacı biri gelir. Halbuki parti umumi kâtibi Mithat Şükrü Bey'den daha halim ve daha fazla sulh ve sükûn taraftarı bir insan tasavvur etmek mümkün değildi. Mithat Şükrü Bey, Malta'da daima herkesle hoş geçinmişti. Londra Konferansı'ndan sonra bir kısım arkadaşlar numara sırasıyla serbest bırakılmıştı. Bu mesele Mithat Şükrü Bey'in, halim ve nazik olmanın çok kârlı bir şey olmadığını anlamasına vesile olmuştu. Numara sırasıyle Mithat Şükrü Bey'in serbest bırakılması icap ederken, zindan kumandanı, kendisini alakoydu ve numarası daha sonra olan, fakat yavuzluğu ile gözünü yıldıran

Ağaoğlu Ahmed Bey'i serbest bıraktı. Mithat Şükrü Bey altı ay fazla sürgünde kalmasına sebep olan bu muamele karşısında, ağzını açıp bir tek kelime şikâyette bulunmadı.

Sudi Bey Mesela Sudi Bey bu tarzda bir muameleye uğrasaydı, her halde işi sükûnetle geçiştirmezdi. Eski Lazistan mebusu Sudi Bey Polverista'nın en mücadeleci adamlarından biriydi. Kumandan ve subayları yıldırmayı epeyce başarmıştı. Eski bir sporcu olduğunu unutmayarak, Polverista'da da daima spor faaliyetlerinin başında yürürdü. İyi tenis oynayanlardandı. Bahçede küçük bir hayuz yaptı, etrafında çiçekler yetiştirdi. Boş zamanlarını orada geçirir, fotoğrafçılığa da çok merak ederdi. Günün birinde Malta'dan kurtuldu, fakat İstanbul'da hürriyete kavuşacak yerde Arabyan Hanı'na tıkıldı. Sonra ikinci defa olarak Malta'ya gönderildi, bir müddet Polverista'da kaldı, sonra yanlış olarak tahliye edilmesi ve kalbinin kırılmasına karşılık ailesini Malta'ya getirmesine ve beraberce zindan dışında lüks bir otelde oturmasına izin verildi.

Hüseyin Tosun Bey Ömrünü zindan ve sürgünlerde geçirenlerin, yeni bir sürgüne, başkalarından az dayanıklı olduklarına Milli Ajans Müdürü Hüseyin Tosun Bey bir örnektir. Başarıya varmasına kılpayı kalan 1907 Erzurum Genç Türk İsyanı'nda başrolü oynayan Hüseyin Tosun Bey, senelerce memleketin her kısmında sürgün hayatı geçirmiş, zindanlarda yatmıştır. Bir defa Trablus'dan Malta'ya kaçmış ve sürgün cefasından sonra hürriyete Malta'da kavuşmuştur.

Bu defa esir olarak önce Mondros'a, sonra Malta'ya gönderilince, bu muamelelerden pek fazla sarsılmış ve hürriyeti çok sabırsızlıkla beklemiştir.

Hüseyin Tosun Bey'in ilk tahliye listesinde bulunmadığını anlayınca, akrabasından Hüseyin Kadri Bey güzel bir

arkadaşlık örneği göstermiş ve yerini kendisine vermiştir. Hüseyin Kadri Bey bu fedakârlığından dolayı altı ay fazla esir kalmışsa da halinden hiç şikâyet etmemiştir.

Dr. Fazıl Berki Polverista'nın dikkate layık bir simasından henüz bahsetmedim. Dr. Fazıl Berki Bey, Malta zindanının ortak hayatına en uzak duran ve kendi âleminde yaşayan bir insandı. İlk zamanları Polverista'nın posta ve telgraf nâzırı olduğu ve arkadaşlarla sansür dairesi arasındaki muamelelere vasıtalık ettiği için, bir aralığa benzeyen odasının civarı zindanın en işlek yeriydi. Ajans telgraflarını Fazıl Berki Bey getirir, tercüme edip duvara asardı. Haftadan haftaya esirlerin parasından ikişer İngiliz lirası tevzi etmeye gelen memur, Fazıl Berki Bey'in odası önünde vazife görürdü. Domino meraklıları da burada toplanırlardı.

Fazıl Berki Bey Posta nâzırlığından istifa ettikten sonra bir müddet Dr. Esat Paşa ile beraber göz hastalıklarına dair bir eser yazdı. Donanma Cemiyeti'nin propaganda şefi sıfatıyla bir zamanlar adı çok duyulan Kastamonulu Doktor Fazıl Berki Bey hem göz doktoru, hem de hukuk mezunudur. Posta işinden ayrıldıktan sonra uzunca müddet bir inziva hayatı geçirmişti. Günlerce odasından çıkmadan yemeğini odasına getirdikleri zaman tatlısını, tuzlusunu hep aynı kaba dökerek yer, yine kitaplarına dönerdi. Tahliye zamanına kadar bu durum böylece devam etti. Bizi memlekete ve hürriyete götüren vapura binince Fazıl Berki Bey uzun bir uykudan uyanmış gibi birden bire değişti. Vapurda sakin, vakarlı, fakat çok tesirli bir hatip rolüne girdi, konferanslar verdi ve Mütareke'den sonra geçen olayların manasını pek iyi bir surette tahlilden geçirdi.

Veli Necdet Bey Posta nâzırlığına Fazıl Berki Bey'in yerine Veli Necdet Bey geçti. Pek hevesli ve çalışkan bir

genç olan Veli Necdet Bey, gece gündüz dil ve felsefe, sosyoloji, tarih kitapları arasında vakit geçirirdi. Günde bir iki saat bahçesine bakmakla uğraşır ve tenis oynar, sonra hep okur, okurdu. Cidden çalışkan ve sabırlı bir posta nâzırı oldu. Her sabah birkaç hayır sahibi odasına gelerek kendisini pek sevdiği sabah uykusundan zorla ayırır, acele giydirir, mektupları almaya gönderirdi. Pek intizamsız olan posta muamelelerinden ileri gelen şikâyetler hep zavallı Veli Necdet Bey'e yüklenirdi. İstanbul'dan posta gelip de birisine mektup çıkmasa, derhal Veli Bey'in başına bela kesilir:

"Olmaz, mutlak mektup gelecekti. Nasıl kaybolur böyle?" diye ısrar ederdi. Veli Bey kimine izahat, kimine teselli verir, sabır ve sükûnetini korumayı daima başarırdı. Memlekete dönünce Ziraat Bankası'na girdi. Bir müddet Ankara'da merkez müdürlüğünde bulundu.

Enver Paşa'nın babası Enver Paşa'nın babası Ahmed Paşa'dan Maltalılar arasında "Enver Paşa-baba" diye bahsedilirdi. Maltızlar birbiriyle konuşurken "Bugün Enver Paşa ile görüştüm" derlerdi. "Hangi Enver Paşa" diye sorulunca : "Canım Enver Paşa-baba" cevabını verirlerdi. Ahmed Paşa Polverista'nın mimar ve mühendisi idi. Hele bahçede havuz yapmak isteyenler mutlaka onun mimarlığından faydalanırlardı.

İsmi etrafında Malta'da tekrar edilen bir fıkranın sahibi Süleyman Nazif Bey'dir. Enver Paşa'yı methetmek isteyen bir İttihadçı, "Hiçbir zaman harama uçkur çözmemişti" deyince, harp yıllarındaki Enver Paşa'nın diktatörlüğünün düşmanı olan Süleyman Nazif, derhal: "Keşki babası helale uçkur çözmeseydi!" demiştir.

Sivaslı Ahmed Sivaslı Ahmed Efendi, Malta'da irfan itibariyle en çok faydalanan adamdır. Günün birinde sabık Tokat Mutasarrıfı, sonraki Devlet Şûrası Başkanı Re-

şat Bey ve daha bir iki kişi ile beraber Malta'ya Ahmed Efendi isminde bir zat gelmişti. Kendisinde dünya görmemiş bir köylü hali vardı. Düşük bıyıkları, perişan kıyafeti ile göze çarpıyordu. Okuyup yazması ancak vardı. Gün geçtikçe Ahmed Efendi gözle görülür derece değişti. Okuyup yazmayı ilerleterek tam manasiyle okur yazar bir efendi oldu. Tavrı, kıyafeti derhal başkalarına benzedi. Fakat bu işte acemi bir taklitçilik yoktu. Ahmed Efendi gerçek bir efendi olmuştu. Herkesle görüşür, her lakırdıya eşit durumda bir adam haliyle karışırdı. Sivaslı Ahmed Efendi sürgün yıllarından pek de şikâyet etmemelidir, yıllarca okullarda okusaydı, Malta'da öğrendiklerini öğrenemezdi. Malta'dan sonra Sivas'da başarılı bir iş adamı oldu.

Andavallı Mehmet Aynı şey Andavallı Mehmet Ağa hakkında iddia edilemez. Evvelce söylediğim gibi, Mehmet Ağa bazı Ermeniler'in kendisinden koparmak istediği iki yüz lirayı vermediği için buralara kadar gelmişti. Polverista'nın biricik şalvarlı, köylü kıyafetli adamı oydu. Zindanımızı hiç fena bulmamıştı, geldiğine de pişman değildi. Bahçenin bir kenarına çömelir, sigarasını içerdi. Dudaklarından herkese karşı dostça, son derecede gönül alıcı bir tebessüm hiç eksik olmazdı. Bu tebessüm bir iltifat değildi, bir nevi savunma silahıydı. "Görüyorsunuz ya ben size ilişmiyorum. Dostça hisler de besliyorum. Siz de beni ve paramı rahat bırakınız," demek istiyordu. Andavallı Mehmet Ağa pek zengin bir adam olduğu halde parası üzerine titrerdi. Kendisi için en acı şey, birisine bir sigara vermeye mecbur olmaktı. Hele her hangi bir maksat için iane toplanırken kendisine başvurulacak olursa, adeta kendisine inme gelmiş gibi bir şeyler olurdu. Zindanın dışına çıktığı zaman tebessümünü kapıdaki nöbetçilere, hariçte toplanan çocuklara, herkese dağıtırdı. Hariçtekilerle hoş geçinmek istemesine sebep, ticaretine karışılma-

yı önlemek içindi. Andavallı Mehmet Ağa, Malta'daki ikametinden de paraca faydalanmak hevesindeydi. Kendisine parasız verilen reçel, süt gibi şeyleri yemez, kalabalık bir yerde oturur, yere dizer, Maltızlar'a satardı.

Eczacı Mehmet Polverista'da para işleriyle uğraşan Mehmet adlı diğer bir zat daha vardı: Eczacı Mehmet Efendi, Andavallı gibi hasis bir adam değildi. Küçük işler arkasından koşmazdı. Doğu illerinde büyük ölçüde müteahhitlik ve ticaret işleriyle para kazanmıştı. Pek açıkgözdü. Malta'daki Maltız nöbetçi subaylarından Mefsud'a, tahliyeden sonra kâtip sıfatiyle kendisini hizmetine alacağını vadetmiş; sürgünün sonuna kadar bu subaydan efendi muamelesi ve pek çok kolaylık gördü. Mehmet Efendi Kafkasya'da ticaretle meşgul iken, İngilizler tarafından tutulmuş, o zaman çok para eden milyonlarca rublesi elinden alındıktan sonra Malta'ya yollanmıştı. Dönüşünde boş kâğıt haline düşen bu rubleler kendisine aynen iade edilmek istenilince, derhal İngilizler'e karşı dava açmıştır.

Kolağası Hilmi Mehmet Efendi ile birlikte kurmay kolağalığından (Ön yüzbaşı) emekli Hilmi Bey de Kafkasya'da tevkif edilmiş, Çanakkale zindanında aynı maceraları geçirdikten sonra Malta'yı boylamıştır. Hilmi Bey Polverista'nın en canlı adamlarındandı. İngilizce öğreniyor, tenis oynuyor, bütün yaya gezintilere katılıyordu.

Hoca Rifat İzmitli Hoca Rifat Efendi Polverista'da dikkati çeken biriydi. Bir isim benzerliğinden dolayı Malta'ya gönderildiği zaman sarıklı, uzun sakallı bir Hoca Efendi'ydi. Polverista'da hal ve kıyafeti değişiklikler geçirdi. Rifat Efendi hoş mizaçlı ve açık fikirli bir zattı. Tenis oyununa merak sarmıştı. Yemeğini kendi yapar, herkesle hoş geçinirdi. Ağzındaki piposuyla pek şık bir hali vardı.

İzmit'ten gelen diğer bir esir, yarbay Mümtaz Bey'di. Yarbay Mümtaz Bey'in pek gürültülü bir hayatı vardı. Meşrutiyet'ten evvel Filistin taraflarında dağlara çıkarak, Meşrutiyet'in ilanına kadar kalmış ve ciltlerce kitap dolduracak maceralar geçirmişti. Sürgün uzadıkça kendisine kasvet çökmüştü. Başkaları gibi dışarıya çıkmaya da değer vermez, nöbetini isteyene terkederdi. Tevfik Hadi Bey ve diğer bir kısım arkadaşlara ait yemek işine nezaret etmeyi üstüne almıştı. Boş kaldıkça lisan öğrenirdi. Lisan tahsiline meraklı diğer bir zat İttihad ve Terakki'nin eski mesul kâtibi Mithat Bey'di. Mithat Bey Shakespeare'in kafasına benzeyen kafasını kitaplarının üzerinden nadir kaldırırdı.

Rodoslu Ali Nazmi Bey Adliye müfettişlerinden Rodoslu Ali Nazmi Bey, lisan öğrenmekle vakit geçirir, daha ziyade kendi âleminde yaşardı. Sürgünden kurtulduktan sonra Halk Partisi'nin müfettişi sıfatiyle nüfuzlu bir adam oldu, para yaptı ve Ankara'nın ilk büyük apartmanlarından biri olan Ali Nazmi Bey apartmanına sahip oldu.

Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Macit ve eski Musul Mevki Kumandanı Nevzat beyler, Polverista'nın en çok aile mektubu alan misafirleriydi. Vakitleri bu mektuplara cevap yazmakla geçerdi. Nevzat Bey'in içinde kırmızı balıklar bulunan ayyıldız şeklinde bir havuzu ve bir küçük bahçesi vardı. Bunlarla çok uğraşır ve Polverista'nın en hareketli ve uğrak yeri olan Feyzi, Zülfi ve Şükrü beylere ait dairenin bir köşesindeki küçücük hücresinde inziva hayatını yürütmenin kolayını bulurdu.

Kâmil Efendi Eski Bağdat gazetecilerinden, Malta'dan kurtuluştan sonra bir aralık Büyükada'da temizlik müfettişi olan Kâmil Efendi, Polverista'nın en canlı simalarından biriydi. Şişmanlığına bakılınca o kadar canlı ve çevik olabileceğine inanmak güçtü. Yaman bir iştihası var-

dı. Şişmanlığını azaltacak değil, arttıracak şekilde yemek yerdi. Her gün tevzi edilen ekmek pek çoklarına fazla gelirdi. Fakat Kâmil Efendi için iki lokmadan ibaretti. Kendisine verilen süt ve reçel karşılığında ekmek toplar, ancak bu sayede açlığını giderirdi. Sonra zindanımızın bir köşesindeki Ayanikola burcuna giden yokuşu koşarak çıkar, iner, fazla yağlarını eritmeye çalışırdı. Kâmil Efendi'nin, belinden yukarısı çırçıplak, güneşte yokuştan aşağı-yukarı koşması görülecek bir manzara idi.

Ortaya bir havadis çıkınca veya birine herhangi bir lisanda bir gazete gelince, Kâmil Efendi bunun derhal kokusunu alırdı. Ayakları havadis veya gazetenin bulunduğu yere mıhlanır, kalır, havadisi almayınca veya gazeteyi okumayınca yerinden kımıldamazdı. Bundan sonra bir hamlede zindanın her köşesini dolaşır, her kelimenin ayrı ayrı zevkine vararak gürültülü bir eda ile herkese yayardı. Posta'dan çıkan bir gazeteyi bütün arkadaşlara okutmanın en basit yolu Kâmil Efendi'ye vermekti. İlk önce kendisi okur, sonra sırasıyle elden ele dolaştırırdı.

İnönü Zaferi'nin haberi merakla beklendiği gün ben İtalyanca gazeteleri alarak, bir pastacı dükkânının üst katında oturdum, tercüme ettim. Zindandan izinli çıkan bütün arkadaşlar orada toplanıp haberi aldılar. İzinli olmayanlara eriştirmek vazifesini Kâmil Efendi üzerine aldı. Bir arabaya atlayıp yola çıktı. Fakat Polverista'ya giden dik yokuşun başına gelince arabanın süratiyle yetinemedi; bacaklarının azami kuvvetiyle yokuşu tırmandı ve havadis yazılı kâğıtları yukarıda merakla bekleyenlerden merhum Sadrâzam Said Halim Paşa'ya teslim etti. Bu hareket yalnız havadisçilik hususunda gayret ve başarı şeklinde kalmadı, Paşa Kâmil Efendi'ye güzel bir hediye de verdi.

Meşhur dişçimiz Şimdiye kadar dişçimizden bahsetmedim. Dişçi meselesi Polverista'da pek güç halledile-

cek bir işti. Herkes: "Aman bir dişçi, İngilizler'i kızdırsa da buraya gönderilse!.." diye dua edilirdi. Bu kadar kişinin birden zihninden geçen dua eşref saata rast gelmiş olmalı ki tuttu. İngilizler Bakırköylü Dişçi Atıf Bey'i tutup Malta'ya gönderdiler. Dişci ilk geldiği akşam, bir tesadüf eseri olarak benim odamın yanındaki boş odaya yerleşti. Meğer tarikat ehli imiş. Sabaha kadar zikirle uğraştı. Sabah yüksek sesle ezan okuduktan sonra namazını kıldı; "Buraya bir dişçi gelmesi için dua ettik, duamız kabul oldu. Fakat gelen adam, dünya işiyle pek meşgul değil," diye düşündüm. Sonradan anlaşıldı ki Dişci, dünya işlerini de hiç ihmal etmiyordu. Durumun imkânlarını kavrayarak, aletlerini beraber getirmişti. Polverista'nın bir köşesinde derhal bir muayenehane meydana geldi. Burada dişleri oymaya mahsus bir alet, kuron yapmaya mahsus tertipler, duvarda; "Dişleri temizlemek ve dua etmek yoluyle muhafaza etmek mümkün olduğunu" gösterir bir levha, bir de tarife vardı.

Polverista'da kim varsa buradan geçti. Kimi memnun kaldı, kimi kalmadı. Bundan sonra zindandan dışarı çıkmamıza izin verildi. Dişçi Suriye taraflarında bulunmuş olduğundan Arapça biliyordu. Maltızca da Arapça demek olduğundan derhal yerli ahali arasına karıştı. Herkes gezmeye çıkarken, o aletini arabaya yükler, ev ev dolaşırdı. Az zaman içinde Malta'da Türk dişçinin şöhreti arttı. Valetta'nın en mühim caddesinde bir eczahaneyi muayene yeri haline koydu. Bütün Malta dişçileri sinek avlarken, bizim dişcinin kapısında on beş yirmi kişi sıra beklerdi.

Yemenli İslam Polverista'da iş bakımından açıkgöz diğer bir insan daha vardı. O da Said Paşa'nın evlatlığı on altı, on yedi yaşlarında Yemenli "İslam"dı. Küçük Yemenli İslam, İstanbul'da bıraktığı karısını, çocuğunu pek severdi, fakat efendisini de çok sevdiği ve vazife hissi sahibi

bir adam olduğu için Malta'ya beraber gelmekte ısrar etmişti. Bir defa geldikten sonra İngilizler İslam'ın kim olduğunu unutmuşlar ve kendisini siyasi esirler sırasına kaydetmişlerdi. Mesela esir İngilizler'e karşı altmış dört siyasi esirin mubadelesinden resmen bahsolunduğu sıralarda bu altmış dördün biri siyasi esirlerden İslam Bey'di. İslâm bu rolünün farkında idi ve buna bayılırdı.

Küçük İslam'ın birkaç işi vardı. Evvela efendisinin sadık bir kölesiydi, vazifesini dikkatle yerine getirirdi. Sonra karısının, çocuğunun resmini koynunda taşır, "namahrem" olduğunu söylediği ve hiç kimseye göstermediği bu resimlere sık sık bakar, ailesinin, İstanbul'un ve bir dünya cenneti diye anlattığı Yemen'in hasretini çekerdi.

Diğer bir rolü etrafına neşe saçmaktı. Herkes İslam'la latife eder, o da herkese laf yetiştirirdi. İngiliz muhafızlariyle pek ahbaptı. Onlarla şakalaşacak kadar İngilizce öğrenmişti. Sokağa çıkınca bütün çocuklar "İslam, İslam!" diye arkasına takılırdı. Arapça'sının yardımıyla mükemmel Maltızca öğrenmiş olduğu için sokakta, tramvayda, vapurda herkesle ahbapça konuşurdu. İslam ticaret işlerinde ustaydı. Efendisi, boş vakitlerinde istediği gibi çalışmasına izin vermişti. Uğraşır, para kazanır, bununla ailesine bol bol hediyeler gönderirdi. İslam, Polverista'nın da tellâlı idi. Kimin satılık bir şeyi olsa İslam'a verir, sattırırdı. İslam kurabiye gibi şeyler yanında satmak için birisiyle bir şirket de kurmuştu, fakat asıl mühim işi Kafkasyalı bir Rus terzi ile olan şirketti. Bu Rus terzi, Kars Muvakkat Hükümeti'nin kurulmasiyle ilgili olmasından dolayı İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştü. İslam'la beraber kampın çamaşır ve ütü işlerini görürler ve bu işleri resmen gören bir Maltız kadınla, fiyat kırmak suretiyle rekabet ederlerdi.

Karslılar on, on iki kişilik bir gruptu. Nasılsa Malta'ya yollandıktan sonra orada unutulmuşlardı. Dilekçelerine vapurla serbest bırakılacakları hakkında cevap verilmişti.

Bu ilk vapur birbuçuk yıl yollarda kaldı. Nihayet Karslılar da hepimizle beraber serbest bırakıldılar.

Haber merakı ve kurtuluş hasreti Anadolu Hareketi geliştikçe, Polverista'da bir an evvel haber alma merakı arttı. Bir defa memleketin kurtuluş imkânı bakımından, sonra kendi hürriyetimiz de buna bağlı olduğu için... Dışarı çıkmak izni verilinceye kadar ben gazetecilik bakımından çok canlı bir mevkide değildim. Yalnız umum namına gelen *Times* gazetesinde ve Abbas Halim Paşa'ya gelen *Manchester Guardian*'da gördüğüm bazı haberleri tercüme ederdim. Dışarı çıkmaya başlayınca, bütün İtalyanca gazeteleri almayı âdet edindim. Hele Sicilya gazetelerinin bir akşam evvelki sayısı geldiği için bazen Reuter Ajansı'ndan bile daha çabuk havadis almak mümkün oluyordu. Zaten *Reuter* bize dair Malta'ya pek az havadis tellerdi. Halbuki *Giornale di Sicilia* her nedense Türkler'e dost bir gazeteydi. Bütün İtalyan gazetelerinden fazla Türkiye havadisi verirdi. O sıralarda *Idea Nationale* işlerimizi çok benimserdi. "Francesco Copola" adında bir yazar, bize dair cidden yaman yazılar yazıyordu. Zindandan çıkmak nöbetimi İtalyan postasının geldiği günlere rast getirmiştim. Doğruca kitapçı dükkânına koşardım. Dükkânda Türk dostu, çok hoş tabiatlı bir çocuk vardı. Ben daha gelmeden gazeteleri okumuş bulunurdu. Dükkâna girince onun yüzüne bakardım. Son durumu yüzünde okumak mümkündü. İyi bir haber varsa pek neşeli olur, fena bir durum baş gösterince cidden üzüntü duyar ve bunu belli ederdi. Çocukcağız Malta'dan ayrılmamızdan sonra da bizi unutmamış, Yunanistan'a karşı olan zaferlerimizi, adeta saadet ifade eder, uzun mektuplarla tebrik etmiştir.

Sakarya Muharebesi zamanında diğer bir kaynak daha bulduk. *Malta Chronicle* gazetesinin yazarlarıyla ahbap

oldum. Her akşam matbaaya uğrar, ertesi gün çıkacak havadisi alırdım. Maltız gazeteci, merakımızı dikkate alarak cidden nezaket gösterirdi. Gazetenin bütün yazılarını akşamdan bana okutur, en meşgul bir saatte benim tekrar tekrar uğramamı ve "Yenilir şey var mı?" diye sormamı hoş görürdü. Buna karşılık ben de Malta'ya dair *Vakit*'e yazdığım bir yazıyı tercüme edip kendisine verdim. Tam olarak gazetesine geçirdi. Makalede Maltız kadınlarının kıyafeti lehinde sözler vardı. Tam o sırada Malta'da kadınların kıyafetine papazlar tarafından hücumlar oluyordu. Benim sözlerim, eski kıyafeti savunanlar tarafından bir silah diye kullanıldı. Bunun üzerine ben de bahse karışıp bu meseleye dair *Malta Chronicle* için imzalı yazılar yazdım.

Kaçma teşebbüsleri Zindanda bulunanların tabii derdi, buradan kurtulmaktı. Kurtulmanın üç yolu vardı: kaçmak, şahsi olarak serbest bırakılmak, toplu olarak veya gruplar halinde kurtulmak... Esirliğe karşı isyan hissi duydukça insanın zihni bu üç yola ait ihtimaller arasında dolaşıyordu. Aramızda kaçmayı ciddi surette düşünenler ve bir düzüye yol arayanlar da vardı. Nitekim sonradan bu yolu bulanlar da oldu. Eski Van valisi Cevdet Tahir Bey en ateşli kaçış seydalısıydı. Gece gündüz plan yapmak ve çare aramakla uğraşırdı. Düşündüklerini bana açar ve beni de beraber kaçmaya sürüklemek isterdi. Ben onun hesabına çare düşünmekle beraber, kendim kaçmaya pek taraftar değildim. Bir defa tabiat itibariyle iyimserim. Az zamanda kurtulacağımızı kendi kendime inandırmak için kırk delil buluyordum. Sonra 16 Mart'dan sonra Milli Kuvvetler taraftarı diye tutulanların daha kolay kurtulmak ümidi vardı. Ben kaçacak olursam gazetenin kapanması ve birçok arkadaşın açıkta kalması tehlikesi olabilirdi. Cevdet Bey o kadar azim ve sebatla işe sarılmıştı ki günün birinde Kırzade Mustafa Bey'le beraber kaçmanın yolunu buldu.

Kaçmayı düşünenlerin birçoğu, teşebbüslerini başaramadılar. Bazıları işi gizli tutamadılar ve belli ettiler. Hele bir defasında kaçanlardan bazıları geride bırakacakları eşyayı İslam vasıtasıyla ve açık arttırma ile sattılar. Zindan içinde eşya satılması hem arkadaşlara, hem de muhafızlara işi belli etti.

Kurtulmanın ikinci bir yolu, tek başımıza serbest bırakılmaktı. Niçin Malta'ya getirildikleri belli olmadığı gibi, günün birinde hiçbir sebep gösterilmeden serbest bırakılanlara sık sık rast geliniyordu. Aşağı yukarı aynı durumda olanlar, bunu merak edip, ümide düşer ve benzerleri serbest bırakılırken kendi felaketlerinin devamından dolayı protesto mektupları yağdırırlardı. Bütün bu sebeplerden İngiliz makamlarına bir hayli İngilizce mektuplar yazılması lazımdı. İngilizce bilmem dolayısiyle bu iş de en çok bana düşüyordu. Malta'da beni en fazla uğraştıran, dilekçe ve protesto yazıcılığıydı.

Günün birinde arkadaşlar umumi bir toplantı yaptılar; durumumuzun hariçte bilinmediğini göz önünde tutarak, özel bir heyet vasıtasıyla tesebbüslerde bulunmanın ve propaganda yapılmasının faydalı olduğuna karar verdiler. Bu maksat için İdare Heyeti dışında bir heyet seçildi, Said Halim Paşa, Fethi Bey, Feyzi Bey, Ali İhsan Paşa, Ağaoğlu Ahmed Bey, Şükrü Kaya Bey, Celal Nuri Bey ve ben bunlar arasındaydık. Heyet epeyce uğraştı. Kendi hükümetimize, İngiliz ve yabancı hükümetlerine, cihan basınına yapılan ve bin zahmetle sansürsüz geçirilen müracaatlardan başka, bir de İngilizce broşür hazırladık, bunu gizli vasıtalarla İsviçre'ye gönderdik, fakat orada bir türlü basılamadı.

Bir yudum hürriyet Zindandan araba ile gezmeye çıktığımız zamanlar 4 tekerlekli ve tek atlı Maltız arabaları ikiden evvel gelir, zindanın dışına dizilirdi. Nöbetçi subay en ön arabaya, iki muhafız bindirir, kendi de arka

arabaya binerdi. Böylece yola çıkardık. Program iki saat içinde deniz kenarına kadar gidip dönmekten ibaretti.

Arabadan inmemize hiçbir suretle izin verilmezdi. Hayvanların dinlenmesi için arabalar beş dakika deniz kenarında dururdu, fakat biz araba içinde beklerdik. Bir gün nazik tavırlı bir subay geldi, bizim arabadan inmemize izin verdi.

Hava çok sıcaktı, bunalmış bir haldeydik, her hangi bir dükkâna girmemiz, hatta sokakta bir satıcıdan portakal almamız bile şiddetle yasaktı. Subayın aksilik etmemesinden ümide düştük. Acaba köyün kahvesine girerek birer limonata, soda veya diğer soğuk bir şey içmemize izin verir miydi diye düşündük. Ben zemini yoklamaya memur edildim. Subay şiddetle yasak olduğunu söyledi. Bunun üzerine dedim ki:

"Yasak olan şey, bizim ahali ile temas etmemiz, propaganda yapmamız ve kaçış planı hazırlamamızdır, fakat siz ki zeki ve akıllı bir adamsınız, bu köy kahvesinde bir limonata içmekle usulün çiğnenmiş olmayacağını elbette takdir edersiniz."

Subay biraz düşündü. Kahveve girmemizde mahzur olmadığına karar verdi. Deli gibi sevindik. Kahveye koştuk. O gün o kahvede içilecek ne varsa içildi, çikolata, şeker gibi satın alınacak ne varsa alındı. Ertesi hafta diğer bir subayla yola çıktık. Sahile gelince arabaları durdurduk. Pervasızca ilk kahveye ve karşısındaki diğer bir kahveye daldık. Subay korkusundan kendini kaybedecekti. "Ne yapıyorsunuz? Bu yasaktır," dedi. Yanına yaklaşarak anlattım :

"Geçen hafta da buraya girdik, bir şeyler içtik. Bu hakkımızdır," dedim.

İngiliz kafası, bunu güç kabul ediyordu. Ama yine de onbaşıya sordu :

"Onbaşı, esirler geçen hafta kahveye girdi mi?"

"Evet girdi,"cevabını alınca mesele halloldu, fakat biz bu kadarla yetinmedik. Esirlik içinde hürriyet adına açtığımız mini mini savaş devam etti.

Bir gün cüretli bir plan yaptık. Bizi almaya gelen arabacılardan biri birkaç kelime İngilizce anlıyordu. Her hafta da küçük çocuğunu beraber getiriyordu. Çocuklarını hatırlayan arkadaşlar bu sevimli yayruya bahşişler veriyorlardı. Bu sebeple arabacı ile ahbaplığımız yerindeydi. Bu defa köye gitmemesini, sahilin tenha bir yerinde bulunan lüks Dowdals Oteli'nin önünde durmasını tenbih ettik. Sonradan anladığımıza göre bu otel Malta'nın en güzel oteliydi. Kapısından geçerken, civarında otomobillerin sıralandığını görüyorduk. Buraya girmek bizim gözümüzde gerçekleşmesi imkânsız bir rüya gibi bir şeydi.

O gün nazik bir İrlandalı subay bizi muhafazaya memurdu. İrlandalı subayların hepsi bize son derecede dostluk gösteriyordu. Arabacı otel önünde durup biz içeri hücum edince, subay hiç sinirlilik göstermedi: "Yasak değil mi?" diye erlere sordu. Daima bizim tarafımızda olan erler, "Hayır, bu artık âdet oldu, her hafta kahvelere girip bir şeyler içiyorlar" diye cevap verdiler. Bunun üzerine araba gezintilerinde o kibar Dowdals Oteli'ne girebilmek, her vakit için elde edilmiş bir hak sırasına geçti.

Yeni yeni haklar Araba gezintilerinde Dowdals Oteli'ne devama başladıktan sonra yaya gezintilerinde de iki duvar arasında yürümeye karşı isyan ettik. Hürriyetin ölçüsü yükselmişti. Artık mutlaka deniz kenarına kadar gitmeyi, bir köy kahvesinde oturmayı, sonra dönmeyi hak tanıdık.

Bir gün alaydan yetişmiş, iyi kalpli bir subay geldi ve bizimle derhal ahbap oldu. "Her ne isterseniz yapalım, ben aldığım talimatın şekline esir olan dar kafalı adamlardan değilim. İki saat yerine, dört saat gezelim. Bu yoldan değil, şu yoldan gidelim, ne çıkar?" dedi.

O gün iki saat yerine dört saat gezdik. Fasılasız suretle birbuçuk saat dolaştık Dowdals Oteli'ne vardık, bir sa-

at oturduk, birbuçuk saatte döndük. Zindana vardığımız zaman karanlık basmıştı.

Kumandanın, subayların gözleri yollarda kalmıştı, fakat Kurmay Dairesi'nin talimatından bahsetmek hatırlarına gelmiyordu. Bu kadar uzun zaman gezmek derhal bir gelenek olmuş, kazanılmış bir hak manasını almıştı.

Çıkış hürriyeti ve kaçış Bir gün zindana mühim bir haber geldi: Bir kısmımızın haftada iki defa söz karşılığında dışarı çıkmasına ve dört saat serbestçe gezmesine izin verilecekti. Esirler "kategorilere" yani nevilere ayrıldı. Bir "kategori" çıkacak, diğeri çıkamayacaktı. Çıkacaklar siyasi esirler, çıkamayacaklar Ermeni tehciri ve İngiliz esirlerine kötü muamele etmek zannı altında olanlardı. Çıkamayacaklar arasında "Bu 'katakulli' ne oluyor?" diye umumi bir isyan başladı. Çıkamayacaklardan başka en samimi arkadaşları çıkmayanlar arasında olanlar da üzgündü. Çıkmaya izin almayanların, asıl tahliyede de farklı muamele görecekleri korkusu hatıra geliyordu.

"Nazif Süleyman" Bu umumi telaş ve heyecan arasında Süleyman Nazif Bey şiddetli bir kızgınlık ve sinirlilik içinde ortada dolaşıyordu. Çıkmayanlar arasında olduğunu sanarak telaşının sebebini sordum. Şöyle cevap verdi:

"Benim ismimi serbest çıkacaklar listesinde Nazif Süleyman diye yazmışlar!"

Hiddetinden daha fazlasını söyleyemiyordu. Kendisini teskine çalıştım:

"İkinci adı aile ismi sanarak alfabe sırasına göre öylece listeye koymuşlar. Bir şey değil... Daha birçok isim öyle yanlış yazılmış..." dedim.

"Ben başka isimlere karışmam. Benim ismim Süleyman Nazif'dir. Kimse bunu Nazif Süleyman diye yazamaz."

"Fakat bu mühim bir mesele değil."

"Benim için çok mühim... Derhal bir protesto mektubu yazalım."

"Benim gözümde hiç mühim değil..."

Ben bazı arkadaşlarımın üzüntülerinden dolayı çok kızgın ve sinirli idim. Herkesin uzun protesto mektuplarını tercüme etmem de lazım geliyordu. Süleyman Nazif Bey'in protestosunu yazmadım. Bundan dolayı da bir müddet bana gücendi, fakat meseleyi kendince cidden çok mühim gördüğü için protestosunu Fransızca olarak yazıp gönderdi.

Hayat değişiyor Bir kısım arkadaşlar söz karşılığında dört saat için zindan dışına çıkmak izni alınca, Polverista'nın büyün hayatı değişti. Herkes haftada ikişer defa çıkacaktı. Fakat biri diğerinin nöbetini alarak daha fazla çıkmak da mümkündü. Bazıları çıkmaya pek hevesliydi, bazıları da hiç düşkün değildi. Doktor Abdüsselâm Paşa ve yarbay Mümtaz Bey gibi nöbetini bir düzüye arkadaşlara terkedenler vardı.

İzinli arkadaşlar Malta'nın büyük şehri Valetta'ya varınca her tarafa dağılırlardı. Bir kısmı kahvelere oturur, birbirleriyle öteden beriden konuşurlar; yahut kahveye gelen Tunuslu ve Arnavut gemiciler veya yerli ahali ile ahbaplık ederlerdi. Gezme meraklısı olanlar tren, tramvay, vapurla Ada'nın dört tarafını dolaşırlardı. Cidden güzel portakal ağaçlarıyla dolu olan San Antonio bahçeleri bir çok arkadaşlar için adanın en hoş gezme yeriydi. Burada nadir çiçekler, güzel havuzlar, su içinde büyük bir vakarla aşağı yukarı dolaşan kuğu kuşları arasında ağaçlardan henüz kopmuş portakallar yenirdi.

Bir müddet sonra diğer arkadaşların da dışarı çıkmasına izin verildi. Sinemaya gitmek isteyenlerin arzusu ve ısrarı üzerine dışarı çıkmak saatleri saat iki ile altıdan, dört ile on arasına çevrildi.

İtalyanca ders Ben, Ada'nın her tarafını gezip dolaştıktan sonra, hariçte yapacak şey bulamamaya ve sıkılmaya başladım. Kendi kendime epeyce öğrendiğim İtalyanca'yı esaslı surette ilerletmeye karar verdim. Öğretmen olarak bir okul müdürü bayanı tavsive ettiler. Haftada iki defa ondan ders alıyordum. Bu dili iyice öğrenmek için okul çocuğu gibi çalışmak lazım geliyordu.

Öğretmenim Signorita Laura Kortis'den çalışkan bir insan tasavvur etmek güçtü. Babasından kalan bir kız okulunu Malta'nın en iyi özel okulu haline koymayı başarmıştı. Günde beş, altı saat özel ders veriyor, evinin bütün işlerine kendisi bakıyor, arada İtalyan Edebiyatı'na dair eserler yazmaya, hatta dedikodu yapmaya bile vakit buluyordu. Benden başka Süleyman Numan Paşa, Mithat Şükrü Bey ve Şükrü Kaya Bey'e İtalyanca ders veriyordu. Hepimiz de dersimizi yapamadığımız zaman bu ciddi ve sert kadının tekdirli bakışlarından fena halde korkar, kırk türlü bahane bulmaya çalışırdık.

İtalyanca'yı yeter derecede öğrendikten sonra, Rusçanın da lüzumlu bir lisan olduğunu düşündüm, fakat Rusça'yı o kadar çabuk öğrenemedim. Hafizam o çetin gramer kaidelerini ve alışılmamış kelimeleri yüklenmeye karşı isyan etti.

Başarılı birkaçış Hemen her gün çıktığımız için dersler vakti doldurmaya yetmiyordu. Hariçte bir oda tutmaya, kitaplarımı ve kâğıtlarımı oraya getirmeye, serseri serseri dolaşacak yerde hariçte geçecek vakitten faydalanmaya karar verdim. Tam bu sırada başarılı birkaçış hadisesi oldu ve Malta hayatının bütün şeklini değiştirdi. Eski Van valisi Cevdet Tahir Bey'in daha ilk günden başlayan kaçmaya ait planları vardı. Bir vakitler bana bunları danışırdı. Benim kaçmak niyetinde olmadığımı anlayınca, Acente Mustafa Bey'le başbaşa verdi, daima sıkı sıkı konu-

şurlar, beraberce dışarı çıkarlar, türlü yollardan imkânlar ararlardı. Polverista'da kaçmak meselesi hakkında hüküm süren prensip her hangi bir planın, işin içinde olmayan bir arkadaşa açılması caiz olmadığı yolundaydı. Cevdet Bey'le arkadaşı bu usule sıkı bir surette saygı gösteriyorlardı. Tam kaçışın arifesinde heyecanlı bir hadise oldu. Şükrü Kaya Bey, akşam Kapitani barında biraz fazla içmiş, operanın barında da perde aralarında içmeye devam etmişti, operadan çıktığımız zaman aşırı derecede neşeli idi. "Ehli sünnet ve cemaat mezhebinde pardösüyü şöyle taşırlar," diyerek pardösüsünü omuzuna vurmak istedi. Bu esnada muvazenesini kaybetti. Yüzüstü düştü. Ortalık kana bulandı. Tenha bir sokaktaydık. Ne yapacağımı şaşırdım. Tam bu sırada Cevdet Bey'le Mustafa Bey karşımıza çıkınca, geniş nefes aldım, fakat çok iyi yürekli ve samimi olduklarını bildiğim bu iki arkadaş, bana yardımcı olmadılar; "Bizim çok acele işimiz var. Başının çaresine bak," dediler.

Hayretler içinde kaldım. Sonradan öğrendiğime göre iki arkadaş ertesi gün kaçmayı kararlaştırdıkları için, bu hadise yüzünden tam o gece polise görünmekten ve hüviyetlerini belli etmekten çekinmişler. Ben bir polis buldum, onunla beraber Şükrü Bey'i açık bulduğumuz bir eczaneye götürdük, orada yarası sarıldı, bir arabaya binip kampa geldik. Geceyi endişe içinde geçirdim. Çok şükür yara kötüye gitmeden kolayca kapandı.

Ertesi sabah hadiseyi konuşmak ve savuşmalarının sebebini anlamak için Cevdet Bey'in odasına gittim. Halinde bir başkalık vardı. "Bu akşam buluşsak beraber yemek yesek..." dedi. Kabul ettim, Sicilya Oteli'nde buluşmayı teklif etti. Akşam yemeğini çok defa bir otelde yediğimiz olurdu, fakat Sicilya Oteli'nin ismi aramızda hiç geçmemişti. Bu otel, tenhaca bir sokakta bulunan küçük bir yerdi. "Belki bir hikmeti var" diye ses çıkarmadım. Akşam olunca bir işim çıktı. Sicilya Oteli'ne gidemedim, ne o ak-

şam, ne Pazar sabahı ve akşamı utancımdan Cevdet Bey'in yanına hiç uğramadım. Pazartesi sabahı odasına gittim. vakit pek erken olduğu halde ortada yoktu. Oda karmakarışıktı. Biraz bekledim, gelmedi. Nerede olduğunu daire arkadaşları Fethi ve Ali Münif beylerden sormaya karar verdim. Her ikisi de masa başında alçak sesle konuşuyorlardı. Durumu bana da açtılar: Cevdet Bey Cumartesi akşamı Acente Trabzonlu Kırzade Mustafa Bey'le beraber Malta'dan kaçmış... İlk önce kulaklarıma inanamadım. Sonra her şeyi anlattılar: Cevdet Beyle arkadaşı başka bir ad altında zindanın dışına çıkmanın kolayını bulmuşlar, akşam da gelmemişler. Yoklama, baştan savma yapıldığı için kaçtıkları farkedilmemiş. Fethi ve Ali Münif beyler, Acente Mustafa Bey'in oda arkadaşı Mustafa Abdülhalik Bey hemen bir araya gelerek, durumu konuşmuşlar, kaçanlara vakit bırakmak için hadiseyi gizli tutmaya karar vermişler. Meğer Cevdet Bey bana; "Sicilya Oteli'nde beraberce yemek yemekten" bahsettiği saatte kendisi Sicilya Adası'nın açıklarında bulunuyormuş. Kaçacağını bana bu tarzda ima etmiş, fakat ben farkında olmamışım...

Pazar akşamı opera saatına kadar bekledikten sonra daire arkadaşları hadiseyi o akşam olmuş gibi göstererek çavuşa haber vermişler, çavuş yastığından başını bile kaldırmayarak: "Gelmemişlerse ben ne yapayım, bu işe yarın bakarız," demiş ve uyumuş.

Ertesi sabah kıyamet koptu. Subaylar: "Acaba ne oldular?" diye bize soruyorlardı. Biz de "Mutlaka bir tarafta bir eğlenceye dalmışlardır." diye cevap veriyorduk. Bu ihtimal onlarca akla yakın görünüyordu. "Bu adadan kuş uçamaz" iddiasındaydılar. "Belki de çıkar gelirler," diye birkaç saat daha beklediler. Biz de: "Arkadaşlarımız ne oldu? Mutlaka başlarına bir felaket gelmiştir. Arayıp bulunuz," diye yaygaraları koparıyorduk.

Bir müddet sonra Cevdet Bey'den, hürriyet diyarından

uzun bir mektup aldım. Kaçması parlak bir başarı ile neticelenmişti. Şimdi esirliğin acısını çıkarmak için biraz tedavi, biraz dinlenmek, biraz da eğlence ile vakit geçiriyor, hürriyet zevklerini anlatmakla bitiremiyordu.

Kaçış nasıl oldu Kaçışın ne şekilde olduğunu çok zaman sonra öğrendim. Bir yabancı, para karşılığında kaçısı hazırlamayı üzerine almış. Sicilya'ya hareket edecek İtalyan vapuruna iki arkadaşı kolaylıkla sokabilmiş. Pasaport muavenesi esnasında saklanmışlar. İş bilet almaya gelince, bilet almak için muayene edilmiş pasaportu göstermek icap ediyormuş. İki arkadaşın yakasına yapışan bilet memuru gürültüler etmiş; susturulması, yola getirilmesi mümkün olmuyormuş. Vapur kalkıncaya kadar bilet memuru ile iki arkadaş arasında heyecanlı bir saklambaç oyunu devam etmiş, kaçısı hazırlayacak olan adam, meğer hiçbir şey yapmamış, her şeyi talihe bırakmış. Vapur denize açıldıktan sonra mesele basitleşmiş. Sicilya'ya varılmış. Orada karaya çıkmak için de pasaport lazımmış. Yabancı, işte o zaman açıkgözlülük göstererek, memurların dalgınlığından faydalanmış, bir pasaportla üç kişiyi dışarıya çıkarmanın yolunu bulmuş.

Van valisi Cevdet Bey, iyi ve mert bir insandı. Van'da ancak vazifesini yapmış, cephe arkasındaki Ermeni İhtilâl teşebbüsünü en meşru şekilde bastırmaya hizmet etmişti. Belki de bu başarısı dolayısiyle Ermeni çetecilerinin âleminde bir numaralı düşman diye tanınmış, fakat iş o kadarla kalmamış, aleyhindeki intiba, Batı memleketlerine de aksetmiş, harp propagandası diye İngilizler tarafından çıkarılan Mavi Kitap'ta aleyhinde çok şiddetli bir dil kullanılmıştır. Bu sebeple pek fena bir muamele beklemesi lazım geldiğini bildiği için, Malta'dan kaçmak ihtiyacını herkesten fazla duymuştu.

Cevdet Bey, vatana selametle kavuştuktan sonra poli-

tikaya karışmamış, Gedikli'de edindiği bir çiftlikte ileri görüşlü bir ziraatçı olarak faydalı hamleler yapmıştır. Ben, kendisinden daha samimi ve fedakâr bir arkadaş tanımıyorum. Ölümüne kadar dostluğumuz devam etti, sık sık çiftliğinde kendisine misafir oldum.

Yeni yasaklar İki arkadaşımız hürriyete kavuştuktan sonra, zindandakiler için daha sıkı bir esirlik devri başladı. Herhangi bir suretle zindan dışına çıkmak şiddetle yasak edildi. Bu tahditler, sabahtan akşama kadar Ada'da serbest gezmeye alıştıktan sonra geldiği için biraz can sıkıyordu. Galiba kumandan şiddetli tekdirler işitmişti. İntikamını bizden alıyordu, canımızı sıkmak için ne yapmak mümkünse yapıyordu. Bütün bu baskılar iki arkadaşın hürriyete kavuşmasının bedeli olduğu için hemen hiç kimse halinden şikâyet etmiyor, aksine olarak ortalıkta samimi bir memnuniyet havası esiyordu. Bununla beraber, yeni baskılardan dolayı valiye şiddetli protesto mektupları yazıyorduk.

Sakal modası Hiç dışarı çıkmadan tel örgüler içinde geçen zaman zarfında bir sakal modası çıktı. Herkes sakal bıraktı. Zindandaki münakaşaların çoğu sakal meseleleri etrafından dönüyordu. Uzayan sakalların orta kısmını daha kaba göstermek için yan tarafları kesmek usulüne başvurulduğu için Polverista zindanı biçimsiz ve garip sakallı insanlarla doldu. Sakal bıraktıktan sonra kıyafetler de büsbütün ihmal edildi. Hele Celal Nuri Bey'in pek yaman bir sakalı vardı, sakaliyle övünüyordu, resimler çıkarıyordu. Tekrar dışarı çıkmak izni verildikten sonra bile bunu kesmeye kıyamadı, fakat günün birinde Valetta'da Strada Reale caddesinin ortasında yüzü ve başı cascavlak birisi karşıma çıktı. Bu çok tanıdığım bir simaydı, fakat kimdi? Nihayet Celal Nuri Bey olduğunu farkettim. Meğer birdenbire sakalını berber dükkânına bırak-

mak hevesini duymuş ve çok daha garip olsun diye saçlarını makina ile kestirdiği gibi, bıyığını da traş ettirmiş. Fakat Celal Nuri Bey diğer bazı arkadaşlar gibi bıyıksız kalmakta ısrar etmedi, bir müddet sonra yine eski moda pala bıyığa döndü.

Zindanın içinde herkes sakallarla meşgul olurken, bende bir fıtık arızası meydana çıktı. Zindana arasıra uğrayan askeri doktora muayene oldum, derhal bir bağ tedarikine lüzum gösterdi. Günlerce muhabere ile vakit geçtikten sonra nihayet bir gün bir erle beraber Valetta'ya bir eczaneye gitmeme izin verdiler. Bu arada kara sakalımla bir resim çıkarttım, sonra berbere uğrayarak traş oldum ve dükkânda mevcut banyoda yıkandım ve tekrar bir resim çıkarttım. Bir saat fasılayla çıkan bu iki resim birbirine hiç benzemeyen iki ayrı adamın imiş gibiydi.

Bir müjde Bir gün Celal Nuri Bey koşarak odama geldi. "Müjde kurtuluş..." diye bağırdı. Elinde bir telgraf vardı. Kardeşi Suphi Nuri'den gelen telgrafta bütün gazetecilerin dönmesine izin verildiği yazılıydı. Telgrafı okuyunca birkaç saniye için sevinçten başım döndü, kendimi adeta kaybettim.

Ondan evvel kardeşi Talha Bey'in tehlikeli surette hasta olması dolayısiyle Velid Bey'in memlekete dönmesine izin verilmişti. Bütün gazetecilere izin çıkması aklın kabul etmeyeceği bir şey değildi. Deli gibi sevindik, oturup hürriyet hülyalarına daldık. Kurtuluşumuzun haberi derhal zindan içinde yayıldı, herkes bizi tebrik etti. Bundan sonra gazeteci olarak zindanda kimlerin bulunduğu araştırılmaya başlandı.

Zindan kumandanının gazetecilerin tahliye olacağından haberi yoktu, fakat bize İstanbul'dan yeni yeni kurtuluş haberleri geliyordu.

Bundan sonra hepimizin sabah ondan, öğleden sonra

dörde kadar zindan dışına çıkmamıza izin verildi. Ben de gidip İtalyanca hocama veda ettim. Memlekete dönmek üzere olduğum için İtalyanca ve Rusça derslerimi bıraktım. Limanda İstanbul'a gidecek mükemmel bir taşıt vapuru duruyordu. Bu vapura yetişmek için tahliye iznini sabırsızlıkla bekliyorduk.

Ne çare ki bu emir bir türlü gelmedi. Buna karşılık, gidecek gazetecilerin arasında benim adım bulunmadığı anlaşıldı. Benim gazeteciden başka bir sıfatım olmadığı için bütün gazetecilere ait bir muameleden benim istisna edilmem tuhaftı, fakat buna üzülmeye meydan kalmadan, Londra Konferansı hazırlandı. Konferans neticesinde herkes birden tahliye edileceği için fertlere ve küçük zümrelere ait tahliye kararlarına kulak asılmaması bildirildi. Bizim için başvurulacak yer, Londra'daki delegelerimizdi. Hemen kendilerine umumi ve şahsi mektuplar yağdırdık.

"Yaşasın hürriyet !"

Bir gün Londra'dan Yunus Nadi Bey'in imzasiyle bana kısa bir Fransızca telgraf geldi. Telgrafda "Yaşasın geri alınan hürriyet!" kelimelerinden başka birşey yoktu. O gün Nadi Bey Polverista zindanının en sevilen adamı oldu. Sevinç belirtileri arasında Yunus Nadi Bey'in zerafetinden, hoşluğundan, nezaketinden, arkadaşları düşündüğünden bol bol bahsediliyordu. Telgrafında da Londra'dan "Yaşasın!" diye seslenirken, hürriyetin değerini anlayan bir adam gibi hareket etmiş, verdiği müjdenin bizim kalplerimizde ne kadar ateşli tepkiler uyandıracağını pek iyi anlamıştı.

Aradan birkaç gün geçti. Esir mübadelesine ait müzakerelerin zorluğa uğradığına dair Londra'dan haberler gelmeye başladı. O sırada Yunus Nadi Bey Polverista'da bulunsaydı, hakkında pek hayırlı olmazdı, linç edileceği muhakkaktı. Söylenen söz şuydu: "Ortada fol yok, yumurta yokken herkesin yüreğini oynatmakta mana var

mıydı? Bizim ne kadar felaket içinde olduğumuzu bilmiyor muydu? Muhakkak olmayan bir haberi ne diye bize bildirdi? Hele telgrafda 'Yaşasın' demesi ne kadar manasızdı." Her gün başka bir hücum konusu arayan ve bu konuya kendine mahsus tabirler ve benzetmelerle sarılan merhum Said Halim Paşa, Yunus Nadi Bey'i devamlı bir hücum hedefi haline koydu. "Yaşasın geri alınan hürriyet!" sanki ne demekti? Meşrutiyet'ten sonraki sokak nümayişlerini hatırlatmıyor muydu?

Londra'da bize dair cereyan eden müzakereler Polveristalılar tarafından büyük bir heyecanla takip olunuyordu. Haber kaynakları pek azdı, ancak gazetelerdeki bir iki satır, şahsi mektuplardaki bir iki sözden ibaretti. Müzakere edilen mesele mübadeleden ibaretti. 16 Mart işgalinden sonra Büyük Millet Meclisi Hükümeti, misliyle karşılama yolunu tutmuştu. İngiliz vatandaşı olan bir takım kimseler bize karşı rehine diye yakalanmıştı. Bu adamlar adeta av avlar gibi birer birer öteden beriden toplanmıştı. Yeni bir av elde edilince Ankara'da bulunan bazı dostlar, Avrupa yoluyla bize haber yetiştiriyorlardı. Mesela: "Yapağı tüccarları sarı tüylü iki koyun daha ele geçirdiler," diyorlardı. Biz bu şifreyi "Yani, iki İngiliz esiri" diye çözüyorduk.

Tutuklu İngilizler bizim hürriyetimiz için biricik garantiyi teşkil ediyordu. Hele bunlardan birinin Hindistan umumi valisinin yeğeni, Lord Curzon'un akrabasından Albay Rawlinson olması, meselenin İngilizler'ce önemli karşılanmasını sağlıyordu. İngilizler'in sayısının artmasına biz son derecede seviniyorduk, fakat Kafkasya'da Halil Paşa'nın ve diğer vatandaşların teşvikiyle bize karşılık tutulan İngiliz heyetinin Ruslar tarafından serbest bırakılmasına üzülüyorduk.

İngilizler pazarlığa girişmeye ve bir kısmımızı kendi esirlerine karşılık serbest bırakmaya hazırdı, fakat Büyük Millet Meclisi baştan savma pazarlıklara yanaşmıyordu,

prensipler üzerinde duruyordu. Malta'da bulunanların bir kısmı, kendilerinden memleket adına hesap sorulacak adamlardı, fakat bir Türk vatandaşından ancak kendi hükümeti hesap sorabilirdi. Yabancıların elinde tek esir bırakılması caiz değildi. Bunun için Ankara: "Ya hep, ya hiç!" diyor, sözünden dönmüyordu. Diğer taraftan İngilizler Ermeni tehciriyle ve İngiliz esirlerine kötü muamele etmekle ilgili saydıkları kimseleri serbest bırakmamakta ve kendilerine harp suçlusu muamelesi etmekte ısrar ediyorlardı.

Londra uzlaşması Londra'da cereyan eden müzakereler esnasında delegelerimiz pratik düşüncelerle hareket etti. Meydana gelen anlaşmaya göre İngilizler bizden 64 kişiyi serbest bırakacaklar, bunun üzerine Anadolu'daki İngiliz esirleri salıverilecek, geri kalanlara ait mesele ayrıca konuşulacaktı.

Bu haber Polverista'ya aksedince kıyametler koptu. Geri kalacaklarını tahmin edenler çok üzgündüler, çünkü kendilerine karşılık Anadolu'da rehine kalmıyordu. Sonra kendilerini bir yabancı hükümet suçluyor, meçhul bir muhakeme usulüyle mahkeme edileceklerinden bahsolunuyordu. Tahliyeyi bekleyenler kendi hesaplarına sevinmekle beraber, bunu hiçbir suretle açığa vurmuyorlardı. Herkes ancak sürgün yerinde gelişebilecek sıkı dostluklarla birbirine bağlıydı. Bir kısım arkadaşların esir kalması ihtimali içten gelen üzüntülere yol açıyordu. Herkesin birden kurtarılması için Londra'ya hepimiz veya ayrı ayrı ferdler adına mektuplar yağdırıldı. Hangi kısma mensup olduğunu bilmeyenler, merakla listeyi bekliyorlardı. Aka Gündüz kalanların lisanından bir şiir kaleme aldı. "Gidiniz, Efendiler!" diye başlayan bu şiir acı taşlarla doluydu. Bu işlere en ziyade sinirlenenlerden biri, Diyarbakır milletvekili Zülfi Beydi. Bundan evvel gördüğü muamelelere bakarak Zülfi Bey, Malta'da kalacağını muhakkak sayıyor ve ona göre lisan kullanıyordu.

Listeler geliyor Günün birinde liste geldi. Zülfi Bey tahliye edilenler arasındaydı. Kötü tahminlerinin gerçekleşmemesinden dolayı elbette sevindi, fakat geriye kalan arkadaşlara karşı zor bir durumda kaldı. Gidecekler Zülfi Bey'in çok ağır hücumlarına uğradıkları için kendisinin gidecek altmış dörtlere katılması üzerine biraz alay etmekten kendilerini alamadılar.

Liste ilan edilince, geriye kalacak kırkların kimler olduğu anlaşıldı. birçok ümitler boşa çıktığı için arkadaşların bir kısmı arasında daha derin ve acı üzüntüler başgösterdi.

Yanlış hesaplar 64 kişilik listeyi bekleyenler arasında hayal kırıklıkları çok sayıdaydı. Çünkü birkaç haftadır bu listeye kimlerin muhakkak surette gireceği hesap edilmiş, geri kalanların arasına hemen herkes kendini sokmuştu. Liste gelince geriye kalanlar sayısının pek küçük olduğu anlaşıldı, çünkü Kars'dan gelen ve o zaman Türk vatandaşı bulunmayan on üç Kafkasyalı'yla daha evvel hareket etmiş olan Şeref, Faik ve Sudi beyler ve bir de Yemenli Küçük İslam mübadele listesine konulmuştu. Bunlar altmış dörtten indirilince, geriye pek az bir şey kalıyordu.

Tahliye edileceklerin pasaportları hazırlanmaya başlandı. Neşredilen listeye göre artık hür sayılabilirdik. Yalnız hareket gününü bekliyorduk. Bu sebeple bizim her gün şehre inmemize ve geç vakte kadar dışarıda kalmamıza izin verildi.

Hacı Adil Bey rahatsızlığından dolayı zindan dışında oturmak izni isteyince bu izin derhal verildi. Bundan evvel bu tarzda istekler daima cevapsız kalıyordu. İtalyan Konsolosu'na vize için emir gelmemesi biraz canımızı sıkıyordu. Nihayet emir geldi. Fakat bu emir yalnız kırk kişiye aitti, diğer yirmi dört kişi ikinci kafile olarak yola çıkacaktı. Yeniden bir bekleyiş ve tahmin azabı başladı. Hareket hazırlığı tamam oldu. 24'lük ikinci kafileye dahil

olanlar, birinci kafileden bir hafta sonra gideceklerine tamamiyle emin oldukları için ilk grubun bir an evvel gitmesine bakıyorlardı, ne çare ki günden güne artan azaplar içinde aradan tam iki ay geçti.

Her şey değişiyor Bu iki ay içinde zindanda garip bir takım uğraşmalar baş gösterdi. Tenis yerimizi içine alan arazi bir müddet evvel askeri idareden sivil idareye devredildiği için biz artık tenis oynayamıyorduk. Zindanın arka bahçesinde bir tenis yeri yapmaya karar verdik. Bu iş hiç de kolay değildi. Bahçenin büyük bir kısmını bir karıştan fazla derinlikte kazmak; kazılan yerleri tesviye etmek, taş kırmak, her tarafa taş ve toprak dökmek ve üzerinden silindir geçirmek lâzımdı. Elimizde hiçbir âlet yoktu. Hepsini kendimiz tedarik ettik. Büyük bir taşı delerek bir tesviye silindiri, diğer büyük taşlara sap takarak tokmak haline getirdik. Güneşin doğuşundan batışına kadar nöbetle taş kırıyorduk. Dahiliye vekili Fethi Bey ve milletvekili Feyzi Bey taş kırmak işinde büyük bir ustalık gösteriyorlardı. Numan Usta, Yüzbaşı Nevzat Bey, Karslılar'dan İbrahim ve Muhlis beyler her sahada canla, başla çalışıyorlardı. Sabık Maarif nâzırı Şükrü Bey araba ile toprak taşımak ve tesviye etmek işlerinde rekor kırıyordu. Mustafa Abdülhalik, sabık Polis Siyasi Kısım müdürü Reşat, Şükrü Kaya, Kaymakam Basri, Mithat Şükrü beyler de kazmak ve su taşımak suretiyle yapı faaliyetine büyük bir gayretle katılıyorlardı. Benim ihtisasım da taş kırmak ve su taşımaktı. Bazen geceleri bile devam eden çalışmalar cidden seyredilmeye değerdi. İş görmeyenler de gelip akıl veriyorlar, seyrediyorlar, resim çekiyorlar, bazen dayanamayarak tokmak vurmak, silindir sürmek gibi işlere karışıyorlardı. Elimizde tesviye aleti olmadığı için ortalığı suluyor, su biriken çukurları doldura doldura iğne ile kuyu kazar gibi her tarafı tesviye ediyorduk. Güneşin kızgınlığına rağmen

bu ağır işleri görmekte birbirimizle rekabet etmekten büyük bir zevk duyuyorduk.

Her şey bittikten sonra beygirle çekilebilecek büyük bir silindir getirttik. İki gün bu alet son işleri gördü. Çöken bazı yerleri doldurduk. Bundan sonra ortadaki ağı germek için İstanbul milletvekili Numan Usta'nın idaresi altında çimento işlerine başlandı.

Kırk arkadaş gidiyor Tam bu muazzam tesislerin açılış resmini yaptığımız gün kırk arkadaşın yola çıkmasına izin geldi. İşlere iştirak edenlerin bir kısmı bu kadar gayretlerinden sonra bir tek defa olsun tenis oynamak fırsatını bulamadılar, fakat bundan dolayı gözlerinin arkada kaldığını hiç sanmıyorum.

Sabahleyin erkenden kapıya prensler için bir otomobil, diğer arkadaşlar için arabalar geldi. Hürriyete doğru giden arkadaşlar umumun samimi alkışları arasında yola çıktılar. Biz yirmi dörtler, birkaç gün sonra aynı surette yola çıkacağımızı ümid ederek teselli bulmaya çalışıyorduk. Geri kalacak kırklar, bir kısım arkadaşların kurtulmasına sevinmekle beraber, kendi hesaplarına pek meyustular.

Zindandan ayrılıyorum Tam arkadaşların hareket ettiği gün benim zindan dışında bir otelde oturmama izin çıktı. birkaç hafta evvel sıhhi durumumu ileri sürerek bu izni istemiştim. Müracaatım doktora havale edilmişti.

Doktorla aramızda şu konuşma olmuştu:

"Neniz var?"

"Belli hiçbir şeyim yok."

"O halde derdiniz tutuklu olmaktan ibaret... Ben bu derdin ne demek olduğunu kavrayabilirim."

Maltız askeri doktor iyi bir adamdı. Uygun rapor verdi. O sırada bizim kafile hür sayıldığı ve bütün günümüzü dışarda geçirebildiğimiz için, kurmay dairesi benim

otelde oturmamda mahzur görmedi. Yalnız sabah akşam polise uğramak zorunda idim.

Zindan kumandanı, yirmidörtler kafilesinin üç, dört güne kadar gideceğini tahmin ediyordu. Bu duruma göre otele taşınmak pek lüzumsuz bir zahmetti. Bununla beraber zindan dışında kalmak iznini bir defa elde ettikten sonra bundan faydalanmamak elden gelmiyordu. Arkadaşların akıl ve mantığa dayanan tavsiyelerine kulak asmayarak, bir kısım eşyamı aldım ve daha evvel Hacı Adil Bey'in oturduğu Savoy Oteli'ne gittim. Otelin en üst katında her tarafa penceresi olan altı köşeli bir kule vardı. Burasını bana yatak odası diye verdiler. Her pencereden başka bir manzara görünüyordu. Pencerelerin üstüne kuşlar yuva yapmıştı. Dünyadan ayrı düşmüş bir inziva adamı için bundan mükemmel bir köşe olmazdı. Kimseyle görüşmüyordum. Yalnız başıma bir köşede yemek yedikten sonra kırlarda, deniz kenarında yoruluncaya kadar dolaşıyor, kendi kendime düşünüyordum. Bu durum bana; "Münzevi" imzasiyle *Vakit* gazetesine "İnziva Köşesinden" başlığı altında yazılar yazmak fikrini verdi.

Rahat bir gece Zindanın dışında geçen ilk geceyi pek tatlı buldum. Birbuçuk seneye yakın bir zaman daima aralıklı uyumuştum. İkide bir nöbetçiler birbirine "Numara bir, herşey yolunda" diye bağırdıkları zaman uyanır ve saatlerce sinirli bir uykusuzluk içinde yatağımda kıvranırdım. Şimdi bu melun gürültüyü duymamak bana adeta esirlikten kurtulmuş olmak zevkini veriyordu, fakat buna karşılık yalnızlık korkunç bir şeydi. Polverista'da insan daima iyi arkadaşlar arasında bulunduğu için dertlerinin büyük bir kısmını unutabiliyordu. Yirmi dört saati yalnız geçirmenin ne demek olduğunu pek çabuk öğrendiğim için sık sık Polverista'ya devama başladım. Zindanda vakit pek çabuk geçiyordu. Zaten haberler hep orada toplanıyordu.

Arkadaşların selametle İtalya'ya vardıklarını Polverista'da öğrendim, fakat daha evvel biraz tehlike geçirmişlerdi. Kendilerini teslim alacak ve mübadeleye tabi İngilizler'in tahliye tarzını haber verecek bir Türk memurunun Roma'ya gelmesini bekleyerek, kendilerini iki gün İtalyan sahiline çıkarmamışlardı. Belki de daha fazla beklenmeyecek ve memur lazım gelen teminatı vermezse arkadaşları kısa bir deniz yolculuğundan sonra tekrar geriye getireceklerdi. Hür âlemi kısa bir ziyaretten sonra sürgüne geri gelenler çoktu. Allahtan olacak, Malta deniz idaresi, arkadaşları nakleden iki vapurun derhal dönmesine lüzum gösterdi. Kaptanlar, Maltız subayların şikâyetlerine kulak asmadılar; işlemlerin sonuna gelmesini beklemeden bütün yolcuları İtalya'ya çıkardılar ve acele Malta'ya döndüler.

Ya hep, ya hiç Bundan sonra pürüzlü bir durum doğdu. İngilizler, kırk kişinin serbest bırakılmasından sonra kendi esirlerinin serbest bırakılmasına sıra geldiğini iddia ettiler. Geri kalan 24 kişiyi ancak ondan sonra serbest bırakacaklarını; Ermeni tehciri ve İngiliz harp esirlerine kötü muamele etmek zannı ve isnadı altında bulunanları ise hiç koyvermeyeceklerini ileri sürdüler. Halbuki Londra Anlaşması'na göre İngilizler'in 64 kişiyi tamamiyle tahliye ettikden sonra İngiliz esirlerinin serbest bırakılması lazım geliyordu.

İngilizler anlaşmayı bozunca, Ankara da "Ya hep, ya hiç!" esasını tuttu. Büyük Millet Meclisi'nde durum müzakere edildikten sonra bir tek vatandaşın bile İngilizler'in elinde bırakılması caiz olmadığına, ancak hepsinin hürriyete kavuşmasından sonra İngilizler'in serbest bırakılması mümkün olacağına karar verildi.

Bu karar Polverista muhitinde birbirine aykırı tepkiler uyandırdı. "Ya hep, ya hiç!" prensibi, İstanbul'un işgalinden sonra sürülen 24 kişilik vatansever grubun, kırklarla

beraber hudutsuz bir müddet Malta'da mahpus kalması demekti. Hükümetin prensiplere saygı göstermesinden dolayı bunu hoş görenler oldu, fakat bir defa resmen hürriyete kavuştuktan sonra başkaları yüzünden sürgün hayatının uzamasına kızanlar ve bu hislerini saklamayanlar da eksik değildi. Buna karşılık, kırklar büyük bir neşe içindeydiler. "İşte Hükümet böyle olur" diyorlar, Ankara'nın istisnasız surette bütün vatandaşların tahliyesi için gösterdiği ısrarı çılgınca alkışlıyorlardı.

Beyaz Ruslar'la ahbaplık Haftada iki defa posta günleri sabahleyin erkenden kalkıyor, İtalyanca gazetelerle diğer gazeteleri alıyor, arkadaşların yanına koşuyordum. Orada ilk işim, son haberleri tercüme etmekti. O vakte kadar zindanın postası da geliyor; mektuplarımı ve gazetelerimi de alıyordum. Eczacı Mehmed Efendi'nin nezareti altında pişen nefis yemeği yedikten sonra, ya konuşmakla, ya tavla veya tenis oynamakla akşama kadar vakit geçiyordu.

Dışarıya taşındıktan sonra arkadaşlar arasında bulunmak ihtiyacını o kadar şiddetle hissediyordum ki, posta günleriyle bile yetinmiyor, başka günler de sık sık Polverista'ya geliyordum. Subaylar ve arkadaşlar: "Buradan ayrılmayacak olduktan sonra ne diye dışarıya çıktın?" diyorlardı.

Dışarıda yavaş yavaş tanıdıklar peyda ediyordum. Oturduğum otel civarında bulunan St.İgnatius Koleji binası Rus mültecilerine verilmişti. Hepsi yüksek tahsil görmüş olan bu Ruslar, iki günde bir tenis oynamaya otele geliyorlar, ben de akşamları vaktimi kolejde geçiriyordum. Her biri felaket geçirmiş, servetlerini, ailelerinin bir kısmını kaybetmişti. Buna rağmen İngilizler'in sadaka nevinden verdikleri erzakla karınları bile doymayan bu Ruslar yine de daima neşeliydi. Karınları aç olduğu halde, her akşam kolejin salonunda danslar, konserler, tiyatrolar tertip ediyorlar, bütün vakitlerini eğlence içinde geçiriyorlardı.

Gam ve kasavet kendileri için meçhul şeylerdi. Oturacak yerleri olduğu ve boğazları bir dereceye kadar doyduğu için pek azları çalışmak arzusu duyuyordu.

"Sultan Aziz Uyan!" Bu Ruslar'ın arasında en ziyade sevdiğim ve görüştüğüm kimse, Prens Mişel Putiatin adında kırk beş yaşlarında bir adamdı. Prens vaktiyle Rusya'nın en büyük arazi sahiplerindenmiş, musiki tahsil etmiş ve bu merakını çok ileri götürmüş. Servetini kaybedince, bilgisinden faydalanmaya başlamış. Kendisi şan ve eşi piyano dersi veriyorlardı. Prens Mişel Putiatin ve eşi aynı zamanda tavuk, ada tavşanı, sebze yetiştiriyor, İngilizler'in verdiği basit gıdayı kendi çalışmalarıyla tamamlıyorlardı. Kolejde herkes Prens'e düşmandı. Çünkü başkaları çalışmazken, o çalışıyor ve para kazanıyordu. Prens Putiatin yalnız o günkü halini düşünmekle de kalmıyor, yarın için hazırlıklar yapıyordu. Günün birinde Türkiye'de yerleşmek ümidiyle benden Türkçe dersi alıyor, buna karşılık bana Rusça öğretiyordu. Bir akşam Türkçe dersinde: "Sultan Aziz Uyan!" nakaratlı uzun bir Türkçe manzum parçayı ezberden okuyarak beni hayretler içinde bıraktı. Bu parçayı, manasını anlıyormuş gibi, açık ve pürüzsüz bir şekilde okuyordu. Meğer mülteciler arasında meşhur bir mimar varmış. Bu adam Çar'ın mimarı sıfatiyle bir zamanlar Livadia'daki sarayları yaptığı için Kırım Türkleri arasında çok bulunmuş. Bundan tam elli yıl evvel Türk işçiler iş görürken "Sultan Aziz Uyan!" diye bir şarkı söylerlermiş. Bu şarkı o zamanın gericileri tarafından inkılapçılar aleyhine tertip edilmiş bir şeymiş. Çar'ın mimarı merak edip bunu ezberlemiş. Yarım asır müddet hiç tekrar etmemiş, dostu Prens Putiatin'in Türkçe öğrendiğini duyunca: "A, ben de Türkçe bir şarkı biliyordum" demiş, Türk dülgerlere emir vermekle ilgili birkaç kelimeden başka Türkçe bilmediği halde manzum parçayı bir kelimesini şaşırmadan okumuş.

Prens Putiatin de bunu Rus harflarile zaptederek bana sürpriz yapmak için ezbere öğrenmiş.

Ruslar'dan ve tenisten sıkıldığım zaman odamda, yazıp okuyor, Malta Üniversitesi'nin İtalyanca derslerine devam ediyor, umumi kütüphanede kitap karıştırıyordum. Bazen zindan arkadaşları gelip beni buluyor, beraberce Ada'da geziyorduk.

Gozo'ya gezinti Malta'daki büyük limanın bir giriş yeri vardı. Ben daima oraya hasretle bakar, "Ne zaman bir vapura binerek buradan çıkıp gideceğim?" derdim. Günün birinde bu arzum yerine geldi, fakat bu seyahat beni esirlikten kurtarmış olmadı. Malta civarında Gozo adında bir ada var, yazın her hafta oraya gezinti vapurları gider. Bir gün bu vapurlardan birine atladım. Vapur limanın ağzından çıkarken derin bir heyecan duydum. Açık denizde saatlerce yol aldık. Malta Adası arkada kaldı. Sahte bir hürriyet hissi duyuyordum. Gozo Adası'nı pek hoş buldum.

Burasının Malta'dan başka bir yer olduğunu düşünerek her tarafını gezdim, fakat akşam tekrar aynı vapura binmek, Malta'ya dönmek lazım geldi. Vapur büyük limanın ağzından tekrar geçti, fakat bu defa içeri doğru... Karaya çıkınca, o gün ne sabah, ne akşam karakola uğramadığımı hatırladım. Hürriyet içinde geçen bu günü karakola uğramakla bitirmek bana pek tatlı gelmedi.

Ümit kapıları kapalı Malta'da günler birbirini koyalıyordu. Yirmi dört kişiden ibaret olan bizim grup aylardanberi hür olduğu halde hareket izninin geldiği yoktu. Ufukta hiçbir ümit kapısı görünmüyordu. İşler çıkmaza girmişti. Anadolu, vatandaşların hepsini birden istiyordu, İngilizler bir kısmını ayırmakta ısrar ediyorlardı. Bu durumu değiştirmek için bir olaya lüzum vardı. Fakat bu nereden gelecekti?

Esirlik yükü gittikçe baskısını fazlasiyle hissettiriyordu. Ben diğer arkadaşlara nisbetle daha iyi bir durumda olduğum, bir otelde yaşadığım, hoş ahbaplar edindiğim halde Malta gözüme kasvetli bir zindan gibi görünüyordu. Ada'nın etrafındaki denizlerin, Polverista'nın etrafındaki tel örgülerden sanki ne farkı vardı?

Esirliğimizin ilk zamanlarında muhafaza altında dişçiye gitmek bile insana hürriyetin en yüksek şekli gibi görünüyordu. Esirlik uzadıktan sonra bütün Malta bana dar gelmeye başladı. Buradan kurtulmak için benim meşhur fıtık illetinden faydalanmak istedim. Londra Doğu Dilleri Okulu'nda Türkçe öğretmeni bulunan aziz arkadaşım İzmirli Ali Rıza Bey bunun için her tarafa başvurdu; çok uğraştı, fakat netice, icap eden ameliyatı niçin Malta hastanesinde yaptırmadığımın sorulmasından ibaret kaldı. Rıza Bey'in Malta'da bulunduğum sırada devamlı surette gösterdiği dostluğu hiç unutmayacağım. Bizimle temas etmenin kendi mevkiini sarsması mümkün olduğu halde bunu hatıra bile getirmiyor, her postayla uzun uzun teselli mektupları gönderiyor, yalnız benim değil, bütün arkadaşların gönlünü almaya çalışıyor, kimin Londra'da işi çıksa, yorulmadan elinden geleni yapmaya çalışıyordu.

16 kişi kaçıyor

Günün birinde işleri çıkmazdan kurtaracak bir olay patlak verdi. Bir gün Valetta'da Zülfi Bey'e rast geldim. Pek heyecanlıydı:

"Sana bir şey söyleyeceğim. Beraber gel..." dedi.

Bir kahvenin yukarısına çıktık, tenha bir köşeye çekildik. Orada Zülfi Bey bol bol havadis verdi: Arkadaşlardan adlarını saydığı on altı kişi birden Malta'dan kaçmayı başarmış!...

Adlarını söyledikleri arasında Yakup Şevki Paşa, Ali İhsan Paşa, Kemal Bey, valiler vardı. Bu haber bende büyük bir sevinç uyandırdı. Kaçan arkadaşlar her halde kurtulmaları ihtimali en az olanlardı, sonra aralarında en sevdiğim dostlar vardı.

Arkadaşların kaçışı birkaç sebeple pek hoş bir şeydi. Bir defa kendileri kurtulmuş oluyorlardı. Sonra bizi zorla esir tutanların elinden yine zorla kurtulmuş olmak, insanı sevindiriyordu. Hele on altı kişinin birden Malta gibi bir

yerden kaçabilmesi, bizi esir tutanlara karşı ağır bir tokattı. Umumun durumu da bu sayede iyileşmiş oluyordu. Şimdiye kadar kırk kişilik grup yüzünden diğer 24 kişinin de esirliği uzuyordu. Kırklar grubuna mensup en önemli şahsiyetler kendi kendilerini kurtarınca, İngilizler mübadeleyi geciktirmekte ısrara her halde lüzum görmeyeceklerdi. Nitekim hadiseler bu tahminin doğru olduğunu belli etti, ve on altı kişinin kaçması umumun kurtuluş yolunu açtı. Bundan az müddet sonra mübadele müzakereleri başladı.

Bizim muvakkat bir takım baskılara uğrayacağımız tabiiydi. Bunu en küçük teferruatına kadar tahmin edebiliyorduk. Ertesi günden başlayarak, hepimiz zindana kapatılacaktık. Bir müddet kuş uçurmayacaklardı.

Onaltı kişinin kaçması beni de heveslendirdi. Hiç olmazsa otuz altı saat kaçak durumda Ada'nın içinde gezmeye karar verdim. Bir Salı akşamıydı. Perşembe sabahına kadar Ada'nın içinde kendimi kaybettirecek, ancak Perşembe günü teslim olacaktım.

Zülfi Bey'den ayrıldıktan sonra rahat rahat otele gittim, yemeğimi yedim. Zihnim arkadaşların nereye vardıklarına ait düşüncelere dalmıştı. Sicilya sahillerine saat kaçta varacaklarını tekrar tekrar hesap ediyordum.

Yemekten sonra İtalyan operetine gittim. Yazın Malta'da tiyatrolar erkenden başladığı ve bittiği için oyun esnasında kaçış haberinin duyulmasına imkân yoktu.

Tiyatroda zindan kumandanını gördüm. Perde arasında konuştuk. Harpten, sulhtan, dünyanın halinden bahsettik. Kaçış heveslerini kırmak için her gün her vesileyle söylediği sözleri tekrar etti: "Kurtulmamız pek yakın imiş, her dakika emir gelebilirmiş..." Ben için için gülüyordum. Bu saniyede bütün Malta'da benimle beraber üç, nihayet dört kişinin bildiği bu sır, iki saat sonra duyulacaktı. O zaman kumandan mevkiini kaybetmek korkusu ile ifrit kesi-

lecek, bizden biriyle tatlı tatlı konuşmak şöyle dursun, yüzümüzü görmeye tahammül etmeyecekti. Tiyatrodan çıkınca saatlerce deniz kenarında dolaştım. Arkadaşların nerede bulunduğunu hesap ettim. Sonra yattım. Gözüme uyku girmeden aynı hesaplarla sabahı buldum.

Kırlarda sefa Ertesi sabah erkenden kalktım. Otel civarından derhal uzaklaşarak kırlara gittim. Malta'da ne kadar çok gezmek kabilse gezdim. Bu arada Rus arkadaşlarımdan bir, ikisini davet etmek suretiyle Malta'nın portakal bahçelerine gittim. Oradaki otelde çay içtik... Akşam da saat bire kadar tiyatroda ve deniz kenarında vakit geçirdim. Nihayet otele döndüm. Malta'da son defa olarak zindan dışında uyudum. Polverista'da neler olduğunu çok merak ediyordum. Bunun için erkenden kalktım.

Polverista'da hava İtalyanca gazetelerin geldiği gündü. Gazeteleri aldım. Sakarya Harbi'nin en nazik günlerinde olduğumuz için harp haberleri merakla bekleniyordu.

Vesika gösterip zindandan içeri girince nöbetçi subay yanıma yaklaştı :

"Hariçte oturmanıza mahsus vesikanızı bana verir misiniz? Muayene etmek icap ediyor," dedi.

Ben hiçbir şeyden haberi olmayan bir adam rolünü oynamak zorundaydım. Kayıtsızca sordum:

"Neden icap etti?"

"Kumandan öyle emretti. Tabii olanı biteni biliyorsunuz."

"Ne oldu?"

"On altı kişi birden kaçtı."

"Latife ediyorsunuz. Buradan nasıl adam kaçar? Hem on altı kişi birden..."

"Evet kaçmışlar, gece yarısı iş Kurmay heyetine aksetti. Takiplerine derhal torpitolar gönderildi, fakat hiçbir iz bulunmadı. Yelkenli bir kotra ile kaçmışlar."

Vesikamı verip arkadaşları görmeye koştum. Firarın heyecanlı hikayesini anlata anlata bitiremiyorlardı. Firar tertibinden Mustafa Abdülhalik ve Zülfi beyler ve daha bir veya iki kişinin daha evvelden haberi varmış. Diğer arkadaşlar hiçbir şeyin farkında olmamışlar. Bir sırrı ne kadar az adam bilirse o kadar iyi olacağını düşünerek, ilgililer en sevdikleri arkadaşlarına bile işi açmamışlar.

Yirmi dörtler zaten hürriyet halinde oldukları ve neticede kurtulmalarına hiçbir engel olmadığı için on altı kişinin hepsi, kırklar grubuna mensup kumandanlardan, valilerden ve diğer çeşitli kimselerden seçilmişti. Valilerden yalnız Abdülhalik Bey kaçış teklifini kendi hesabına kabul etmemiş, fakat arkadaşlara yardım için elinden geleni yapmıştı.

Kaçacaklar akşamdan gusul etmişler, geceyi ibadetle geçirmişler. Bu gruba kimlerin gireceği son dakikaya kadar tamamı tamamına belli olmadığı için, mesela İngiliz esirlerine kötü muamele edenler grubundan Yüzbaşı Nevzat Bey'e dışarıya çıkmak zamanında ancak yarım saat evvel iş açılmış. Kimsenin yanına eşya almaması ve göze çarpacak hareketlerden geri kalması sıkı sıkıya tenbih edilmiş. Her üç, dört kişilik bir zümrenin bir başkanı varmış, arkadaşlarına bu gibi talimatı veriyormuş. Kaçacak on altı kişinin birbirinden haberi yokmuş. Herkes yalnız iki, üç kişiyi tanıyormuş. Birkaç kişiden mürekkep bir idare heyeti, işin tümünü düzenliyormuş. Bu arada ihtiyatsızlık eden bir tek kişi olmuş: Ali İhsan Paşa bırakacağı bir kısım eşyayı Küçük İslam vasıtasıyla apaçık sattırmış, elbiselerinin hepsini geride bırakmaya da kıyamayarak, havanın sıcaklığına rağmen üstüne kat kat elbise giymiş...

Kaçış şekli Kaçanlar, her vakitki gibi zindandan çıkmışlar. Çıkmak için nöbeti olmayanlar da nasılsa bir kolayını bulmuşlar. Daima geç gelmek ve nöbetçi erlere daha önceden bahşiş vermek itiyadında olan bir arkadaş, nöbet-

çilere yarım İngiliz lirası bahşiş vererek bu akşam da her zamanki gibi biraz geççe geleceğini ima etmiş. Nöbetçiler de her zamanki gibi icabına bakmak vadinde bulunmuşlar.

Herkes dışarı çıktıktan sonra iş, göze çarpmadan küçük bir vapura, daha doğrusu bir motöre binmeye kalıyormuş. Motörün küçük sandalı sahile gidip geliyor, her defasında iki, üç kişi alıyormuş. En nazik bir dakikada bir polis müfettişi, tesadüf eseri olarak motörün bulunduğu yerin tam karşısına gelmiş, bir iskemle atıp oturmuş. Saatlerce yerinden kalkmamış. Bu sırada üç kısım arkadaşlar cehennem azapları çekiyormuş: Birincisi, motöre girenler ve karanlık ve havasız bir delikte, öksürmekten, nefes almaktan korkarak, ter içinde kalarak sonsuz saatler geçirenlermiş; ikincisi, küçük vapura giremeyip saatlerce sahilde aşağı yukarı dolaşanlar ve fırsat bekleyenler; üçüncüsü de kaçışa katılmadıkları halde meseleden haberleri olan ve vapurun hareketini uzaktan izleyen arkadaşlar...

Bunlar, vapur, kararlaşan vakitten sonra saatlerce kalkmayınca ya vapurun bozulduğuna veya polisin işi keşfettiğine ihtimal vererek titriyorlarmış.

Nihayet müfettiş çekilip gitmiş, arkadaşlar da derhal vapura koşmuşlar. Son gelen Kara Kemal Bey vapurun merdivenine ayak basar basmaz vapur kalkmış ve hadisesizce limandan dışarı çıkmış.

Sıkıntılı bir macera Vapur denize açıldıktan ve Malta sahili gözden kaybolduktan sonra, bizim arkadaşlar deliklerinden çıkmışlar. Delikte geçen saatler o kadar işkenceliymiş ki on altı kişi arasında bu azaba daha fazla tahammül edemeyerek zindana dönmeyi göze alanlar bile bulunmuş. Birkaç saat içinde hepsi tanınmaz bir hale gelmiş. Buna sebep yalnız geçirdikleri üzüntü ve heyecan değilmiş, kapalı kömür deposunda buram buram terlerken, kırk gün su yüzü görmemiş vapur ocakçılarına dönmüşler.

Asıl işleri saatleri hesap etmek oluyordu. Malta'dan karanlık bastığı zaman ayrılmışlardı. Yolu yarıladıktan sonra zindana dönüş saati gelmişti. Fakat bundan dolayı telaşa lüzum görmüyorlardı. Nöbetçi erler nasıl olsa bir müddet oyalanacaklardı. Sonra nöbetçi subayı uyandıracaklardı, subay kumandana haber yetiştirecekti. Kumandan da Ada'nın Kurmay Heyeti'ni harekete getirecekti. Heyet, liman reisini bulacak, takibe birkaç torpito çıkarmak için uğraşacaktı. Torpitolar hazırlanarak limandan çıkacak ve istikameti bilmeden etrafi araştıracaklardı, doğruca takip bile etseler İtalyan sahilini bulmak için en az iki saat vakte ihtiyaçları olacaktı.

Talan hırsı Çok şükür her şey tahmin ettikleri gibi olmuştu. Nöbetçi erler: "Galiba topluca bir eğlence var" diye on altı kişiyi yarım saat beklemişlerdi. Sonra nöbetçi subayı uyandırmışlar, subay kumandana haber vermeden evvel işgüzarlık olsun diye zindanda tahkikata girişmiş, bu sırada firar haberi yıldırım süratiyle zindanın her köşesinde duyulmuştu. Arkadaşlardan biri: "Eşyalarına yazık, İngilizler'in eline düşecek," sözlerini nasılsa ortaya atmıştı. Bunun üzerine herkese bir gayret gelmiş, terkedilen eşyanın talanına başlanmıştı. Herkes herkesin nesi olup olmadığını bildiği için: "Filanın paltosu, filanın tenis raketi, filanın güzel bir ayakkabısı vardı" diye bütün eşyayı beş on dakika içinde taksimi başarmıştı. Her odada yiyecek şeyler de olduğu için talana katılanlar düşmanın eline düşmemesi gayretiyle bunlarla da kendilerine bir ziyafet çekmişler ve kaçanların başarısına bol bol dua etmişlerdi.

Kaçanların dolaplarını bomboş bırakmak aklın ve ihtiyatın icaplarına uygun görülmediğinden her taraf eski püskü eşya ile doldurulmuştu. Kumandan saat ikiye doğru yola iki torpido çıkartmayı becererek, zindana geldiği zaman Polverista zindanı tabii hayatına tamamiyle geri

dönmüştü. Herkes yatağına girmiş, bir saniye içinde derin bir uykuya dalmış gibi görünmüş, kumandan gittikten sonra münakaşalar yeniden başlamıştı.

İtalyan sahilinde Bu sıralarda vapur İtalyan sahiline varmış bulunuyordu, fakat sabaha kadar sahillerde volta atmış, ancak sabahleyin bir limana girmişti. Vapurun sandalı kafile kafile hepsini rıhtımın bir noktasına çıkarmış, kaçanlar buradan ara sokaklara sapmışlardı. Hepsinin yüzü gözü kömür içinde olduğundan herkes kendilerini sabah erkenden işlerine giden işçiler sanmıştı. Hazırlanan otele gidinceye kadar birbirlerini ve kendilerine yol gösterenleri kaybetmişlerdi, başlarına bir hayli iş gelmişti. Otelde bir iki vatandaş kendilerini bulmuştu. Bu vatandaşların, kaçışın tertibinde çok rolü olmakla beraber, ilk ipucu Fethi Bey tarafından bulunmuştu. Fethi Bey'in bundan faydalanmasına lüzum kalmadan Malta'dan kurtulunca, bildiklerini Feyzi Bey'e anlatmıştı. Feyzi Bey, Ada dışındaki destek noktanın yardımiyle teşebbüslerine devam ederken, aynı maksatla çalışan bir iki grupla karşılaşmıştı. Bu grupların hepsi birbirine işbirliği tekliflerinde bulunmak zorunda kalmışlardı, çünkü hangi grup yalnız başına kaçarsa, diğerlerinin yolunu kapayacaktı, ilk kaçıştan sonra elbette sıkı tedbirler alınacaktı. Herkesin birden çalışması maddi imkânları çoğaltmış ve ortaya başarılı bir teşebbüs çıkmasına imkân vermişti.

Otelde karşılaştıkları arkadaşlarla görüştükten sonra hep birlikte trene binmişler, Roma'ya gitmişlerdi. Kıyafetleri öyle bir şekil almıştı ki Roma'da kendilerini karşılamaya gelen vatandaşlardan biri, kaçanlardan birine şu ihtarda bulunmaya lüzum görmüştü:

"Biraz kıyafetinizi değiştirseniz... Mesela yakalarınızı ters yüz etseniz olmaz mı?"

"İmkân yok, çünkü dört defa altını üstüne çevirdim.

Evvela tersini kullandım, sonra içeri tarafının daha temiz olduğunu gördüm. Bir müddet sonra dış tarafı daha temiz bir hale geldi."

Hazırlanan otel arkadaşları kabul etmemişti. Birçok otelleri dolaştıktan sonra, çamaşır paralarını ayrıca vermek vadiyle bir tanesini kandırmak mümkün olmuştu. Kıyafetleri biraz düzeldikten sonra bir parka getirilmişler, orada seyyar bir fotoğrafçı tarafından resimleri alınmış, dünyanın çeşitli taraflarına dağılmaları için icap eden pasaportlar hazırlanmıştı.

Bir gün sonra İngiliz sefiri, İtalya Hariciye Nezareti'ne müracaat ederek, Malta'dan on altı kişinin kaçtığını, İtalya'ya geçtiğini ve iadeleri lazım geldiğini bildirmişti. Nezaret tahkikatını yapmış ve İtalyan toprağında böyle adamlar bulunmadığını kesin bir dille sefarete bildirmişti. Ertesi günü Nezaret müdürlerinden biri, Ankara'nın Roma temsilcisinden bilgi isteyince şu cevabı almıştı:

"Pek doğru bir cevap vermişsiniz, evet, on altı kişi İtalya toprağından geçti, fakat bu saniyede hiçbiri İtalya'da değildir."

Baskılara karşı Buraya kadar anlattıklarımın bir kısmını zindandaki arkadaşlardan, geri kalanını da döndükten sonra kaçanlardan öğrendim. Arkadaşlar bir taraftan kaçış hadisesinden bahsederken, diğer taraftan yeni baskı tedbirlerine karşı çare arıyorlardı. Dışarıya çıkmamız yasak edildikten başka, bizimle ilgili her muameleye bir baskı ve hakaret rengi karıştırılmıştı. Günde birkaç defa herkes odasında bulunmaya zorlanıyor ve uzun boylu muayeneler yapılıyordu. Ankara'ya durumu duyurarak, icap eden misilleme tedbirlerinin yürütülmesini Milli hükümet'ten dilemekten başka yapacak bir şey yoktu.

Zindana girerken konuştuğum nöbetçi subay arayıp beni buldu. Bundan sonra dışarda oturmama müsaade

edilemeyeceğini, vesikamın geri alındığını, bir erle beraber eşyamı almaya gidebileceğimi söyledi. Şiddetle protesto ettim. Benim doktor muayenesi neticesinde sıhhi sebepler dolayısiyle kamptan çıkarıldığımı, yeniden bir muayene yapılmadan bu iznin geri alınamayacağını anlattım. Kumandana gidip tekrar geldi. Kumandanın benim ısrarıma çok kızdığını, hemen eşyamı almaya gitmezsem bu izni de geri alacağını bildirdi.

Harice haber uçurmak için fırsat çıkmış demekti. Yemek vesilesiyle dışarıya çıkmayı biraz geciktirdim. Derhal Roma'da bulunan İsmail Canbolat Bey'e ve Paris'de Dr. Nihat Reşat Bey'e umum adına mektuplar yazarak durumu anlattım ve bu haberleri Anadolu'ya bildirmelerini rica ettim.

Bir erle beraber otele gittik. Kısmen eşyamı toplarken, kısmen de dönüşte çeşitli dükkânlara uğrayarak mektupları posta kutularına atmaya imkân buldum. Aylarca müddet serbest oturduğum otele eşyamı toplamak için tutuklu olarak gitmek biraz tuhaf oldu. Çoluk çocuk bir araya gelip bu olayı seyre daldılar. Tutuklu bir halde bulunmamın sebebini hiç bilmiyorlardı. Hepsinin gözlerinde korku alametleri vardı. Belki de kendi kendilerine: "Aylarca karşımızda oturan, bizimle konuşan bu adam, meğer gizli bir suçluymuş, nihayet kim olduğu meydana çıkmış, yakalanmış, Allah bizi korumuş," diye düşünüyorlardı. Kimsenin merakını çözecek bir tek söz söylemeden otelden çıktım. Sokaklardaki Maltız tanıdıklar, beni görünce selam vermeye hazırlanıyorlar, fakat tutuklu olduğumu farkedince başlarını çeviriyorlardı.

Taşkınlık hadiseleri Zindana geldiğim zaman ortalıkta umumi bir telaş hüküm sürdüğünü gördüm. Yeni Verdala kışlasında ve tel örgülerin dışında oturan arkadaşların Polverista'ya geçmelerine emir verilmişti. Bunların

hepsi 24'ler grubuna mensup olan ve altı ay evvel resmen serbest bırakılan kimselerdi. Tel örgülerin içine geçmeyi kesin surette reddettiler. Kumandan saatlerce tehdit etti, yalvardı, kandırmaya çalıştı. Nihayet bir bölük asker çağırdı. Askerler ceketlerini çıkardılar, kollarını sıvadılar, birçok nümayişler yaptılar. Bu nümayişlerin hiçbiri arkadaşların kararını değiştirmedi. Bunun üzerine erler odalara dağıldılar. Her şekilde hakaret ve tecavüzlere başladılar. Eski Yemen Kumandanı Ali Said Paşa eşya toplamakla uğraşırken kendisine arkadan birkaç yumruk indirildi. Eski Kolordu Kumandanı Albay Galatalı Şevket Bey mukavemette en ileri gitti. birkaç er onu yerlerde sürükleyerek getirdiler. Diğer arkadaşlar bir bölük asker arasında getirilmeyi zor kuvveti kullanılması saydılar, ve bunu yeter gördüler. Bütün maksat İngilizler'in hür olduklarını resmen ilan ettikleri adamlara karşı sözlerini çiğnediklerini fiili surette göstermek ve kendilerini zor kullanmaya mecbur bırakmaktı. Bir teğmenin idaresinde bulunan erlerin ordu kumandanlığı etmiş generallere karşı el kaldırmaları ve haysiyet kırıcı hareketlerde bulunmaları pek ağır bir şeydi, derhal valiye umumi ve hususi protesto mektupları yağdırıldı. Bu hadise Sakarya Zaferi'nden sonra cereyan ediyordu. Vali kayıtsız kalamadı. "Essex Alayı" kumandanını tahkikat için gönderdi. Said Paşa'nın, Şevket Bey'in ve diğer arkadaşların ifadeleri alındı. Tuhafı şu ki zindanda nöbetçi bulunan İngiliz erleri hep bizim lehimize ifade veriyorlar ve tecavüzün yapıldığını tasdik ediyorlardı. Söz sırası gelmişken şunu da söyleyeyim ki İngiliz erleri ve gediklileri arasında Türk dostluğu umumiydi. Mudanya Konferansı'nın arifesinde, bir aralık İngiliz kuvvetlerinin Anadolu'da saldırışa geçmeleri ihtimali belirince ve Anadolu'ya Malta'dan asker sevki kararlaşınca, bir hayli İngiliz eri ve gediklisi bizden Malta'da Türk esirlerine iyi muamele ettiklerine dair mektuplar aldılar ve Türkler'e karşı döğüşmeyeceklerini, mek-

tupları göstererek teslim olacaklarını söylediler.

Tahkikattan sonra alay kumandanı herkesten ayrı ayrı özür diledi, kamp kumandanı da bu harekete katıldı, fakat arkadaşlar bununla yetinmediler, kabahatlilerin cezalandırılmasını istediler. Mesele böylece kapandı.

Malta askeri idaresi garip bir iş daha yaptı. Bizi muhafaza eden İngiliz dış ve iç nöbetçileri kaldırdı, yerlerine Maltız erler geçirdi. İngiliz erler bizimle kolayca ahbap oluyorlar, ellerinden geldiği kadar bizim tarafımızı tutuyorlardı. Tütüne, içkiye, bahşişe karşı ilgisiz kalan bir tek İngiliz erine veya gediklisine rast gelmedik. Aralarındaki fark, bir derece ve zaman farkından ibaretti. Hepsi aradan biraz zaman geçtikten sonra işi teklifsizliğe vuruyorlar, bizim tutukluluk sebebimizi anlayıp dinliyorlar, kendi kendilerine buna dair hükümler veriyorlardı. Gelen Maltız erler makina gibi iş görüyor, bizimle en ufak temastan kaçınıyorlardı. İçlerinde İngilizce bilen yoktu. Arapça bilen arkadaşlar kendilerine bir şey söyleyince, dinlememek için kulaklarını tıkıyorlar ve kaçıyorlardı. Bununla beraber bize karşı hiçbir terbiyesizlikte bulunmuyorlar, saygı ile muamele ediyorlardı.

Dr. Faik'in yatağı Malta'dan kırk arkadaş tahliye edildikten, bir defada iki, bir defada da on altı arkadaş kaçtıktan sonra Polverista'da nüfus azalmıştı. Ben otelden eşyalarımı alıp zindana döndüğüm zaman henüz karşı binadakiler de zorla getirilmemişti. Bunun için her taraf boştu. Vaktiyle benim binanın dış odasında, Şeyhülislâm merhum Hayri Efendi ve ondan sonra Ahmed Nesimi Bey, iç odasında oturduğumuz bir daire vardı. Bu dairenin bahçeye bakan iç odasına yerleştim. Depoda eşya bol olduğu için vermekte nazlanmadılar. Ne istemişsem derhal verdiler. Feyzi ve Şükrü beylerin hizmetinde bulunan Acur ismindeki Maltız uşağın Zülfi Bey'den başka efendi-

si kalmamıştı. Onu tuttum. Bu Acur zindandaki Maltız uşakların arasında kabadayı geçinen bir adamdı. Kabadayılığını göstermek için bütün uşakları haraca bağlamıştı, iş yapmaktan hoşlanmamakla beraber, kendisine söylenen işleri diğerlerine buyurur, böylelikle ona hizmet gördürenlerin her sözü saniyesinde yerine gelirdi. Acur'un en büyük dirayeti, çağırıldığı zaman pürüzsüz Türkçe'yle "Efendim!" diye cevap vermesiydi. Hizmet için icap eden diğer kelimeleri de Feyzi Bey kendisine belletmişti. Acur'un adamlarının yardımıyla bir, iki saat içinde yerleştim. Hele yatağımın intizamına hiç diyecek yoktu. "Acaba depodan gelen bu yatak daha önce kimindi?" düşüncesi hatırımdan geçti. Bunu düşünmeme sebep vardı. kaçan arkadaşlara ait eşyayı deponun kapısına yakın kısma yerleştirmişlerdi. Bana bir yatak ayırmak lazım gelince bu onaltı yataktan birini vermiş olmaları gerekiyordu. Bu yataklardan birinin eski Merzifon Kaymakamı Dr. Faik Bey'e ait olduğunu biliyordum. Faik Bey tahtakuruları tarafından ısırılmayan bir adamdı: Tahtakuruları yatağında, yüzünde, gözünde dolaşır, fakat kendisini hiç ısırmazdı. Bu küçücük böceklerin kendisine hiçbir zararı olmadığı için o da çoğalmalarına hiçbir suretle engel olmamıştı, "Onlar bana ilişmiyor, ben de onlara ilişmem" derdi. Bunun için tahtakuruları üç yıl müddetle bu yatakta alabildiklerine evlat ve torun yetiştirmişler ve tarif kabul etmez bir ölçüde üremişlerdi.

Tahtakuruları için tehlikesiz bir hürriyet diyarı olan bu yatağın bana düşmesine on altıda bir ihtimal vardı. On altıda on beş derece iyi ihtimal bulunduğu için hiç telaşa düşmedim. Ortada hiçbir tehlike emaresi görünmüyordu.

Akşam karşı binadaki arkadaşlar bizim tarafa geçirilince, benim dairenin dış odasına da Süleyman Numan Paşa geldi. Bir müddet arkadaşlarla dertleştikten sonra yorgun olduğum için erkenden yatmaya karar verdim. Başımı yas-

tığa koyar koymaz pusuda bekleyen tahtakuruları var kuvvetleriyle hücuma geçtiler. İlk önce basit tedbirlere başvurdum. Gördüğüm tahtakurularını topladım. Faydası olmayınca, şilteyi demir karyoladan ayırarak daha esaslı bir karşı hücumda bulundum. Fakat on altıda bir ihtimal gerçekleşmişti, Faik Bey'in bıraktığı yatağı bana vermişlerdi. Üç sene içinde serbestçe üreyen tahtakurusu kuvvetlerine karşı bir saatte galip gelemezdim, kaçmaya karar verdim. Dış odada Süleyman Numan Paşa, kapıları, pencereleri açmış, dört taraftan püfür püfür esen rüzgâr karşısında mükemmel bir uykuya dalmıştı. Bir yatak örtüsü alarak yavaşça dışarı çıktım. Feyzi Bey'den kalmış uzun bir hasır iskemle vardı, koridorun bir köşesinde duruyordu. Oraya uzandım. Gece rutubetli ve serindi, duramadım. Mithat Şükrü Bey'in yemek odası diye kullandığı odadaki masanın üzerine yatmaya karar verdim. Aynı dairenin bir köşesinde Ruşen Esref Bey'in kayınbabası eski Trabzon Gümrük müdürü Mehmed Ali Bey yatıyordu, uyandı. Rahatsız olmamasını rica ettiğim halde, bana bir yastık buldu. Sabaha kadar masanın tahtaları üzerinde yatmaktan kemiklerim ağrıdı.

Sabahleyin bu maceralarım zindan içinde duyuldu. Beş ay uzak kaldıktan sonra zindana geri gelmiştim, misafir sayılırdım. Herkes halime acıdı. Kaymakam Basri Bey, odasının bir köşesini bana verdi. Tahtakurularının iltica yeri olan yatağa gelince, akıllı ve tedbirli arkadaşlar bir araya gelerek bunun için çare düşündüler. Aralarında kararlaşan şekil, büyük bir petrol ocağını yatağın her tarafına gezdirerek, hiçbir canlı varlığın dayanamıyacağı derecede sıcaklık yaratarak karyolanın her köşesinde ve her deliğinde üç senedenberi yerleşen ve toplamı milyonlara varan tahtakurularını yakmaya çalıştılar.

Bu temizleme gayretinden sonra Basri Bey'in odasına yerleştim. Fakat akşam yatar yatmaz hayatta kalan milyon-

larca hayvan sanki, yananların intikamını almak için öyle bir hücum ettiler ki derhal yenilmiş olmayı kabul ettim. Çok nazik bir insan olan Yarbay Basri Bey, ikinci bir gece bir masa üzerinde yatmama müsaade etmedi. Bana yatağını verdi. Kendisi, beraberinde İstanbul'dan getirdiği şilte ile bir yer yatağı yaptı.

Ertesi gün akıllı ve tedbirli arkadaşlar yeni bir savaş meclisi kurdular. Petrol ocağına tekrar petrol doldurdular. Bu defa on beş, yirmi seyirci ayrı ayrı akıl vererek öyle bir temizleme işi yapıldı ki tahtakurularından bir tanesinin sağ kalmasına ihtimal yoktu. Bu nokta bütün uzmanlar tarafından tasdik edildi, fakat tam o sırada aklıma daha esaslı bir kurtuluş tedbiri geldi. Faik Bey'in yatağını depoya geri yollamak ve yerine diğer bir yatak almak... Garip olan nokta, çetin çarelerin hepsinin üstünde iki gün müddet durulduğu halde en basit ve keskin çarenin bu kadar zahmetten sonra hatıra gelmesiydi.

Sakarya Zaferi'nin sevinci Kaçıştan sonra Polverista'da başlayan hayat maddi baskılarla dolu olduğu halde bizi sıkmıyordu. Çünkü kalplerimiz Sakarya Zaferi'nden ileri gelen ferahlık ve ümitle doluydu. Harbin endişeli günlerinde o kadar azap çekmiştik ki zaferin elde edilmesi hepimizde ona göre bir tepki uyandırmıştı. O fena günlerde de netice hakkında şüphemiz yoktu. İlk devrede Ali İhsan Paşa, Yunan ordusunun pek yakın bir zamanda yenileceğini tahmin etmiş ve herkesin Uşak'ın elden gitmesine üzüldüğü bir sırada: "Bu dakikada belki de İstanbul ve Anadolu zafer şenlikleri yapıyor. Yunan ordusunun bu tarzda bir taarruzu büyük ve ani bir bozgunla neticelenecektir," demişti. Bu iyimser tahmin derhal doğru çıkmamıştı, fakat en üzüntülü günlerde bile hepimiz: "Milli ordumuzun Kurmay Heyeti, Yunanlılar'la harbi kabul edeceği meydanı bizzat seçiyor" diye düşünüyorduk.

Bununla beraber kalpler, mantık filan tanımıyor, düşmanın Anavatan toprağının göbeğine kadar ilerlemesi insanı son derecede üzüyordu. Bu acı hele sürgünde pek ağır bir surette hissolunuyordu.

İtalyan gazetelerinin Yunan kaynaklarına dayanarak, Ankara'nın elden gittiği haberini neşrettikleri korkunç günü hatırlıyorum. O gün hepimiz cehenneme düşmüş gibi bunun azabını duymuştuk.

Zaferden sonra bütün o fena günlerin acısını çıkarıyorduk. Zindan baskılarını filozofça bir tebessümle karşılıyor, hiç aldırmıyorduk. Bu baskılardan yalnız mektuplarımızın ellerimize geçmemesi bizi kızdırıyor, protesto mektupları yağdırmamıza sebep oluyordu.

Denize izin Haftada iki defa deniz banyosuna gitmemize izin çıktı. Vaktiyle elde baston, düzgün bir kıyafetle yalnız başımıza geçtiğimiz sokaklardan bir subay ve üç erin muhafazası altında perişan bir kıyafetle geçmek biraz tuhaf oluyordu. Yollarda oturanlar bizim eski ahbaplarımızdı. Deniz kenarına gideceğimiz günleri bilirler bizi selamlamaya çıkarlardı.

Sahile varınca, mektup kaçakçılığı ile uğraşırdık. Sandala bineceğimiz yerde bir mektup kutusu vardı. Numan Usta'nın başkanlığı altında kutunun etrafına halka olup, sansürsüz mektupların posta kutusuna atılması sağlanırdı. Bu başarının neşesiyle sandallara biner, yarım saat uzaktaki bir kumsala giderdik. Her tarafı bıçak gibi keskin, yalçın kayalar üzerinde soyunur, bazen düşer, ötemizi berimizi berelerdik. Fakat denize ayak bastığımız yer geniş bir kumsaldı. Subay düdük çalıncaya kadar bir kısmımız yüzer, benim gibi yüzmeyen küçük bir grup da sığda dolaşırdı.

İddialı tenis maçları Hergün birkaç saat vaktimizi tenis oynamakla geçirirdik. Raif Bey de tenise heves-

lenmişti. İddialı oyunlar oluyordu. Hergün nöbetle oynanan oyunlardan başka, bazen arkadaşlar birbirine meydan okuyor, iki kişi arasında heyecanlı maçlar yapılıyordu. Bütün zindan halkı, kısmen Sivaslı Ahmed Efendi'nin odası önündeki sandalye ve sıralara, kısmen çimenlerin üzerine oturarak merakla oyunun en küçük inceliklerini izlerlerdi. Bu arada ben bir gün Mürsel Paşa ile oynamıştım. O bana meydan okumuştu. Zindan halkı içinde ikimizin de kazanacağımıza veya kaybedeceğimize bahse tutuşanlar vardı. Her ikimiz de her vakitki oyunumuzun çok üstünde bir seviyede oynamıştık. Seyirciler bu hiç beklenmeven ustalığa şaşmışlardı. Neticede ben kazanmıştım. Mürsel Paşa bunun bir tesadüf ve talih eseri olduğunu iddia etmişti, tekrar oynadıktan sonra, ilk netice tekrarlanmıştı. Bunun gururu ile ben de Mustafa Abdülhalik Bey'e meydan okumuş, fakat yenilmiştim.

Yumruklu briç Akşamları beş altı arkadaş benim oturduğum dairede toplanıp briç oynardık. Kurmay Yarbay Basri Bey yukarı katta kayınbabası Cevat Paşa'nın dairesine taşındığı için odasını bana bırakmıştı. Bu dairenin koridora bakan odası boştu. Burasını kulüp odası haline koyduk. Akşamları toplanıp briç oynuyor, sabahları beraberce kakao içmek vesilesiyle saatlerce öteden beriden konuşuyorduk. Dairenin diğer bir odasında Bağdatlı Gazeteci Kâmil Efendi oturuyordu.

Briç oyununu para için değil yumruk için oynuyorduk. Oyuna yumruklu briç adını vermiştik. Bir taraf oyunda belli sayıda el yapmayı üzerine alıp da diğer taraf bunu yapamayacağını iddia edince, arada bir yumruk safası başlıyordu. Taahhüt eden taraf sözünü yerine getirmeyi başarırsa, yaptığı her fazla ele karşılık diğer tarafa meydan okuyarak, masa üzerine yumruk indiriyordu. Yapamazsa masaya yumruk indirmek diğer tarafa düşüyordu. Bir akşam

yumruğu pek kuvvetli bir arkadaş pek iddialı bir oyunda galip geldiğini sanarak masaya müthiş bir yumruk indirdi. Diğer tarafta yumruğunda gizli bir kuvvet bulunan başka bir arkadaş vardı. Hesabını iyice yapmış, kendi tarafının kazanacağını anlamıştı. Derhal masaya katmerli bir yumruk indirdi. Zindanda herkes uyumuştu. Yandaki odada yatan Kâmil Efendi iki el silah atıldığını sanarak uyku arasında "Tutun, kaçıyor!" diye bağırarak yatağından fırlamıştı. Diğer odalardan da gelenler olmuştu. Masa çok sağlam olduğu için kırılmamıştı, fakat ikinci yumruğu indiren zatın eli zedelendiği için bir daha yumruklu briç oynanmamıştı.

Yeni usul Karagöz Zindanımızda yeni bir moda çıktı: Karagöz modası... Malta sürgününden kurtuluş emri gelmesi ve bu emrin yürürlüğe konulması beklenirken, nice uykusuz geceler geçirmek zorundaydık. Bu sonu gelmeyen saatleri doldurmak için bir şeyler yapmak lazımdı. Bu maksatla bir hayal perdesi kurmak ve Karagöz oynatmak fikrini ortaya atan galiba Aka Gündüz oldu.

Polverista Karagöz'ü eski usul Karagözler'e benzemiyordu. Bugün memlekette tamamiyle sönmek üzere bir sanat olan, ancak yabancılar tarafından büyük bir ilgi ile karşılanan Karagözcülük, Polverista usullerini kabul edersе, rağbet bulmamasına imkân yoktur.

Bizim zindandaki Karagöz'ün devamlı bir piyes yazarı vardı: Aka Gündüz. Her günkü hadiselere bakarak, akşamki oyunun konuşmalarını o yazıyordu. Böylece Karagöz her gün olup bitenlerin bir nevi "revü"sü şeklini alıyor, perdeye Karagöz ve Haciyat'tan başka günün her türlü şahsiyetleri çıkıyordu.

Eski İstanbul Merkez kumandanı Albay Cevat Bey, bu geniş Karagöz teşebbüsünün ressamı mevkiindeydi. Birkaç kişilik bir saz heyeti ve perde arkasında yine takım takım arkadaşların katıldığı taklitçiler grubu vardı. Hayal

perdesi üzerindeki ayak oyunlarının da ayrı bir uzmanı bulunuyordu.

Bir aralık *İleri* gazetesinde Afife Fikret takma adıyla yazılar yazan Celâl Nuri Bey, her akşam Afife Fikret Hanım kıyafetinde ve dekolte elbiseyle hayal perdesine çıkıyor ve kendine mahsus yürüyüşüyle Çerkes oyunları yapıyordu. Bizim arkadaşlardan başka zindanın Maltız nöbetçileri, uşaklar, bakkallar da Karagöz'ü seyre geliyorlar ve hele Afife Fikret Hanım'ın oyunlarına bayılıyorlardı. Celal Nuri Bey'in kadın kıyafetindeki karikatürüne "Prima Donna" adını vermişlerdi. Seyirciler her akşam: "Hani ya, Prima Donna? Nerede kaldı? Ne zaman çıkacak?" diye tepiniyorlardı. Aka Gündüz, Afife Hanım'ın karikatürünü gayet ustaca bir taklitle perdeye çıkarınca, bir alkış tufanı kopuyordu.

Her akşam tekrarlanan bu oyunların arkadaşlar tarafından ne kadar zevkle takip edildiğini, esirlik dertlerini ne kadar unutturduğunu hatırlıyorum da, bu tarzda bir Karagöz oyununun, bilgi sahibi, zarif kimselerin idaresi altında oynatılacak olursa, memleketin eğlence, hatta sanat hayatında yeni bir çığır açacağına ve çok rağbet göreceğine şüphe etmiyorum.

Toptan hürriyet Arkadaşların kaçışından biraz sonra hepimiz için birden kurtuluş emri geldi. Ermeni tehciri grubundaki mühim kimseler kaçtıktan sonra bu grup yüzünden mübadeleleri geciktirmek İngilizler'e manasız görünmeye başladı. Şu da vardı ki bize yaptıkları baskılar, Anadolu'da tutuklu olan İngilizler'e birkaç misli fazlasıyla aksettiriliyordu. İngiliz gazeteleri bu tutukluların uğradıkları baskılara ait şikâyetlerle doluydu. Sonra Sakarya Zaferi de mübadele lehinde bir etki yarattı. İlk önce harp esirlerinin, garnizonlarında kumandanlık etmiş dokuz kişi hariç olmak üzere, herkesin mübadeleye tâbi olacağı ilan

edildi. Sonra Anadolu bunu da kabul etmedi. Suçu olanlar varsa bu suçlarla Milli Hükümet bizzat uğraşacaktı, hiçbir yabancı devletin bir Türk vatandaşını yargılamaya hakkı olmadığını bildirdi. Bu azim ve ısrar üzerine İngilizler herkesin herkese karşı mübadelesine razı oldu.

Bekleyişin son cehennem azapları Kurtuluş haberi geldikten sonra, herkes memlekete telgraflar çekti. Artık içimizde zerre kadar şüphe kalmamıştı, korkunç esirliğin sonu görünmüştü. Yalnız derhal yola çıkmanın mümkün olmaması içimizi sıkıyordu. Duyduğumuza göre mübadele Trabzon'da olacaktı. İçerilerde bulunan İngiliz esirlerinin sahile gelmesine lüzum vardı. Bu da bizim Malta'dan vapurla Trabzon'a gitmemizden fazla bir zaman alacaktı. Erzurum'dan, hatta daha uzak yerlerden Trabzon'a olan mesafeyi her gün yeni baştan hesap ediyorduk. En yavaş taşıt vasıtalarını göz önünde tutuyor, en aksi ihtimalleri de hesaba katıyorduk.

Nihayet bir gün: "Filan tarihte yola çıkılacak" diye kesin haber geldi. Hemen eşyalarımızı topladık. Silahlı askerlerin beraberinde olsa da dışarı çıkarak eşya noksanlarımızı tamamlamak için izin istedik. Bu isteğimiz sert ve haşin bir tavırla reddedildi. "Zindandan muhafaza altında vapura gideceksiniz. Malta'da zindanın dışına serbestçe bir tek adım atmanıza izin verilmeyecek," diye tebliğler yapıldı. En büyük kolaylık olmak üzere, bir dükkâncının zindana eşya getirmesine izin verildi. Bu dükkâncıdan bir hayli eşya aldık. Yeni yol çantaları bulmak güçtü, fazla paramız da yoktu. Bundan faydalanan İngiliz erleri eski torba ticaretine kalkıştılar ve bu iş zindanda çok ileri gitti. İki şiline bir torba alınıyor, boyatılıyor, bir kilit takılıyor, işe yarar bir yol çantası haline getiriliyordu. Bu sırada çantaların üzerine Türk ve Lâtin harfleriyle isim yazmak modası çıktı. İstanbul Polis Siyasi Kısım eski müdürü Reşat Bey

bu sanatta çok ileri gittiği için herkes nöbet bekliyor, adını yazdırıyordu.

Maltızların mum adakları Biz Malta'dan uzaklaşmayı sabırsızlıkla beklerken, zindanın Maltız uşakları büyük yeis içinde dönüp dolaşıyor, işsiz nüfusu pek çok olan bu Ada'da işsiz kalmanın ne demek olacağını düşünüyorlardı. Bazen bize: "Burası mükemmel yer, pek güzel geçinip gidiyorduk, ayrılmak için bu kadar telaş etmenin manası var mı?" diyorlardı. Ayrılmamızın gecikmesi için azizlere yüzlerce mum adadıklarına şüphe yoktu.

Malta, ticaret hayatından başka koyu bir dindarlık havasına bürünmüş bir yerdir. Halkın bütün hayatı kilisede geçerdi. Eğlenceler bile, kilise tarafından tertip edilen şenliklerden ibarettir. Ahalinin bir istekleri olunca, bunu elde etmeye bizzat çalışmazlar, bir azizi vasıta diye araya koyarlar. Bazen Malta gazetelerinin sütunlarında şu tarzda ilanlara rastgelinir: "Filan iş için filan azize şu kadar mum adamıştım. Aziz istediğimi yaptı. Kendisine açık surette teşekkür ederim."

Maltız uşakların büyüsü tutmuş olacaktı ki, biz bir türlü Malta'dan ayrılamıyorduk. Nihayet hareket günü geldi. O gece kimsenin gözüne uyku girmedi. Sabahleyin erkenden kalktık. Önce yapılan ihtarlara uyarak, eşyamızı yolda lazım olacak veya olmayacak diye iki kısma ayırdık. Üzerine yaftalar yapıştırdık. Bazı arkadaşların yanlarına alacakları çiçekler, kuşlar, sonra zindanın meşhur zeki köpeği Urs da seyahata hazırlanmıştı. Gözlerimiz zindana varan yokuşa dikilmişti. Bizi almaya gelecek arabaların buradan yukarı çıkmasını bekliyorduk. O gün mükemmel bir yolcu gemisi İstanbul'a hareket edecekti.

birkaç saatlik bekleyişten sonra bir subay geldi. Yolcu gemisinin bizi alamayacağını, başka vapur da olmadığı için, akşam "Mentenol" isminde bir petrol gemisiyle yola

çıkacağımızı bildirdi. Petrol gemisine bineceğimize hiç memnun olmadık. İngiliz donanmasına mensup binlerce gemi arasından bir petrol gemisinin seçilmesi bize adeta bir suikast yapıldığı hissini verdi. Bununla beraber Malta'dan ayrılmak hevesi her düşünceden ağır basıyordu. Akşamı bekledik. Akşam, yolculuğun sabaha kaldığına dair haber geldi. Ertesi sabah hareket, iki gün sonraya bırakıldı. İngilizler bizi serbest bırakmazdan evvel yeni cehennem azabına uğratmak istemiş ve bu emellerine fazlasıyla erişmişlerdi.

Yelken bezinden saray Mentenol'da kamara olmadığı, güvertede elli işçi çalışarak bizim için adeta bir saray yapıldığı, yelken bezinden kamaralar meydana getirildiği, herkese her türlü istirahat imkânlarını verecek birer hücre ayrılacağı haberleri geliyordu. Bu haberler içimizi rahatlaştıramadı. Petrol tankerine karşı protestolarda bulunduk. Nihayet Kurmay heyeti, içimizden on, oniki Paşa için Krizantem adında küçük bir vapur vermeye, diğer elli küsur arkadaşı petrol tankerine bindirmeye karar verdi. Bütün şikâyetlerimize cevap olarak başka gemi olmadığı bildiriliyordu. Nihayet bir gün sabah erkenden yük arabaları göründü, eşyamız alındı. Bizim için de binek arabaları geldi. İki yıllık yurdumuz olan Polverista ile vedamız biraz acıklı oldu. Bazılarımız son saniyede bahçeye koşmak, son bir veda için dolaşmak ihtiyacını duydular. Arkadaşlar: "Zindandan galiba ayrılamıyorsunuz?" diye bu gibilerle alay ettiler.

Nihayet arabalara bindik. Çocuk gibi seviniyorduk. Yolda rast geldiğimiz bütün insanları selamlıyor, onlarla vedalaşıyorduk. Civar halkı, bizim esirlikten kurtulduğumuzu ve yola çıkacağımızı biliyorlardı. Bize karşı sevgilerini göstermek üzere yollara dökülmüşlerdi. Bizim bağırışmalarımıza aynı surette karşılık veriyorlardı.

Sahilde bir yoklama yapıldı, birkaç saat lüzumsuz yere güneş altında bekledik. Sonra römorkörlere dolduk. Rauf, Mithat Şükrü, Süleyman Nazif beyler ve Paşa unvanını taşıyan bütün arkadaşlar Krizantem vapuruna gönderildi, biz de Mentenol petrol tankerine bindik.

Petrol gemisinde çile dolduruyoruz Mentenol petrol gemisi, bir vapurdan başka bir şeye benziyordu. Her tarafı petrol hazneleriyle ve borularıyle doluydu. Kıç tarafındaki dar güverteye üzerindeki tenteneden başka kalın bir yelken bezi gerilmişti. Elli işçinin haftalardan beri çalışarak yaptığı şey bundan ibaretti. Yelken beziyle hücreler hazırlanması rivayeti bir hayaldi. Ortada elli küsur kişiyi almasına imkân olmayan dar bir saha ve bir tarafa yığılmış demir kışla karyolaları vardı. İki dar köprü, petrol haznelerinin üzerinden geçerek bizim yerimizi vapurun orta kısmına bağlıyordu, fakat köprü üstündeki silahlı nöbetçiler bizim kıç güvertenin dışına çıkmamıza meydan vermiyorlardı. Fena halde isyan ettik, fakat meram anlayacak, derdimizi dinleyecek kimse yoktu. Malta'dan hareket zevkiyle bir aralık şikâyetlerimizi biraz unuttuk. Malta'daki tanıdıklarımız, denize bakan umumi bahçeye toplanarak, bizi sevgiyle uğurlamışlardı.

Vapur dalga kırandan çıkar çıkmaz korkunç bir fırtınayla karşılaştık. Boş petrol teknesi, ceviz kabuğu gibi sallanıyordu. Arkadaşların bir kısmını deniz tuttu. Bizimle beraber gelen Maltız subay nihayet göründü; burada durmak mümkün olmadığını, köprünün diğer tarafına geçmemize izin verilmesi lazım geldiğini söyledik. Kaptan, köprünün diğer tarafında on metrelik bir yere kadar gitmemize, bir lütuf olmak üzere izin verdi. Bundan sonra gemi mürettebatından kamarasını kiralayan kimse olup olmadığını tahkik etmesini subaydan rica ettim. Getirdiği cevap pek hoştu: "Şimdi bulunulan yerde yolculuk etme-

yi esirlere hiç tavsiye etmem. Hava çok fenadır. Kıç tarafın güvertesine konulan çadır bezlerini tamamiyle kaldırmak zorundayız. Çünkü bu sert havada geminin selameti için ciddi bir tehlikeye yol açabilir. Bezler kalkınca ıslanacaklar, sıhhatleri tehlikeye düşecektir. Benim banyolu mükemmel bir kamaram var. Seksen İngiliz lirasına kiraya veririm, tutmalarını şiddetle tavsiye ederim."

Bu sözlere tabii olarak fena halde kızdım, arkadaşlara söylediklerini bildirdim. Kaptan bu sırada bize görünseydi, hali fena olurdu. Maltız subay: "Canım kızmayın, siz de bir fiat verin." diyordu. Hepimizin parası toplansa ancak seksen lira çıkacağını, bu suretle bir kişi rahat ederse, diğerlerinin sıhhatinin tehlikeden kurtulmayacağını anlattık.

Korkulu rüya gibi Birçoklarımız birer battanive aldık. Köprünün diğer tarafında kapalı bir yere sığındık. İki taraftan gelen dalgalar yukarı güverte üzerinden aşıyor, bizi ıslatıyordu. Biraz sonra hepimiz sırılsıklam olduk. Oturduğumuz yer, bir göl halini aldı. Ben: "Dört defa Okyanus'u geçmiş adamım, beni deniz tutmaz" diye söylenirken deniz beni de kıskıvrak yakaladı. Kimsenin kimseye yardım edecek hali yoktu. Köprüyü geçtim. Kıç güvertenin kapısına yakın bir yere yığıldım. Üç gün bu suretle tahta üzerinde yattım. Kendimi ölüme bu kadar yakın gördüğümü hiç bilmiyorum. Dalgalar ve şiddetle yağan yağmur içeri kadar geliyordu. Yol üstünde olduğum için Maltız hizmetçiler üzerime basarak gelip geçiyorlardı. Gündüz oluyor, sonra yine gece basıyordu, devamlı bir korkulu rüya içindeydik. Bu yaş tahtalar üzerinde günlerce yattıktan sonra takatsızlıktan veya soğuktan nasıl olsa öleceğimi düşünüyordum. Artık yemek filan lüzumsuzdu. Bazen Maltız bir hizmetçinin teşviki ile çay veya etsuyu adı altında bir sıcak suyu boğazımdan geçirmeye çalışıyordum, fakat bu su hiçbir zaman mideye kadar varmıyordu.

Üçüncü gün fırtına biraz kesildi. Hâlâ Adalar Denizine varmamıştık. İngiliz esirleri hazır olmadığı için pek yavaş gidiyorduk. Biraz yıkanıp öteberi yiyince bir hamlede canlandım. Meğer ölümle hayat arasındaki mesafe çok uzun değilmiş; güverte yıkandı, temizlendi, bizim için gelen yataklar yapıldı. Dünyanın şekli biraz değişti, fakat her halde pek de çok, değişmedi. İngilizler bizi azaba sokmayı galiba kesin surette akıllarına koymuşlardı. Beraberimize aldığımız Maltız uşaklara kamaralar verilmişti, her gün vapurun mutfağında yemek pişiyor, onlara da veriliyordu. Bize ise baş çeviren bile yoktu. Kendi paramızla Malta'dan et, ekmek filan almıştık. Vapur yavaş gittiği için bunlar bayatlamış, ekmekler küflenmişti. Yiyecek bir şeylerin hâlâ mevcut olmasına sebep, denizin fenalığından dolayı günlerce kimsenin bir şey yememesiydi. O günden beri yiyemediklerimizi sonradan yiyorduk; ekmeklerin küfünü ayıklayarak kokusunu duymamaya çalışarak yataklar arasında kazanlarla dolaştırılan bayat yemeklerden bir tabak alıp ister istemez boğazdan aşağı indirmek, pek tatlı bir şey değildi. Yıkanacak su çok zaman bulunmuyordu. Dört ateşçiye mahsus bir tuvalet yerine elli kişinin gitmesinden ileri gelen neticeler pek acıydı. İngilizler son dakikalarda bize, kendi kendilerini unutturmamak için cidden ellerinden geleni yapmışlar, bize cehennem azabı ne demek olduğunu en hırçın ve pervasız bir şekilde tattırmışlardı.

Adalar denizine girdikten sonra vapura, seyrini büsbütün yavaşlatmak için emir geldi. Emirler zindan kumandanının ve bir kısım arkadaşların bulundukları diğer vapurdan geliyordu. Biz o vapuru hiçbir zaman gözden kaybetmiyorduk. Küçücük gemi müthiş sallanıyordu, fakat daima uzakça bir mesafede kaldığı için arkadaşları dürbünle bile göremiyorduk. Sonradan haber aldığımıza göre kendilerine bize nisbetle çok daha iyi muamele edilmişti.

Nihayet İstanbul... Bir sabah gözümüzü açınca kendimizi Çanakkale'de bulduk. Çektiklerimizi bir saniye içinde unuttuk. Vapurun küpeştesine dizilerek Türklük'ün bu şanlı kahramanlık meydanını gözlerimizle adım adım izledik. Burada hâlâ yabancıların dolaştığını görüyor, eza duyuyorduk.

Marmara'yı 24 saatte geçtik. İstanbul'a vardığımız sabah duyduğumuz sevinç tarif edilemez. İstanbul'un minarelerini görünce, iki, üç yıl esirlikten sonra hürriyet günü geldiğini en canlı bir surette hissettik, deli gibi olduk.

Fakat zindancılarımız bu sevincimizi bozmanın ve bize en büyük acıyı İstanbul minarelerinin karşısında duyurmanın kolayını buldular, sevdiklerimiz, tanıdıklarımız vapurlara, motörlere, sandallara dolarak vapurun etrafına gelmişlerdi. Biz, bu kadar uzun bir ayrılıktan sonra sevdiklerimizin vapura çıkmalarına ve bizimle görüşmelerine izin verileceğini umuyorduk. Halbuki her iki vapurun etrafına askeri motörler dizildi. Bunlar, aileleri taşıyan vasıtaların, bizleri kolayca tanıma imkânını verecek bir mesafeye yaklaşmasına bile izin vermediler. Etraftan 'Baba', 'Anne', 'Oğlum', 'Kardeşim' diye acı feryatlar geliyordu. Umumi gözyaşları arasında her köşeden bu feryatlardan üzüntü duymamak için taştan olmak lazımdı. Vapurun subayları ve etrafımızda dolaşan nöbetçiler hiç şüphesiz kalp yerine bir taş parçası taşıyorlardı. Çünkü gözleri önündeki manzaralar hakkındaki tepkileri, bunu pek tuhaf bulmaktan ibaretti .

Kızılay İkinci Başkanı Hamid Bey ve Anadolu Ajansı temsilcisi Sırrı Bey, bir hayli uğraştıktan ve gidip geldikten sonra vapura girmeyi başardılar. Bize edilen muameleler hakkında derhal bir zabıt hazırladık, kendilerine verdik, fakat, tabii yabancı dairelerin bir tarafında hasıraltı edildi.

Yunanlılar'a küfür sağnağı Birkaç saat müddet ailelerimizle, dostlarımızla karşıdan karşıya bakış-

tıktan sonra vapurumuz hareket etti. Kabataş önünde Yunan gemileri duruyordu. İntikamımızı onlardan aldık. Yunanca küfürler bilen arkadaşlar bize bunları öğrettiler; biz de Yunan gemilerine karşı şiddetli nümayişler yaptık. Yunan gemilerinin subay ve erleri güverteye koştular, bu küfürlerin İngiliz harp sancağını taşıyan bir vapurdan geldiğini görünce apışıp kaldılar. Bizim bu nümayişlerimiz beraberimizdeki subayların pek hoşuna gitti. Seyahatın başındanberi ilk defa olarak bizimle temas etmeye ve konuşmaya başladılar.

Boğaziçi baştan başa bizi bekliyordu. Herkes sahillere dökülmüş veya evlerinin pencere ve balkonlarına çıkmıştı. Bayrak, mendil, çarşaf sallayarak Anadolu'nun azmi ve zaferi sayesinde sürgünden kurtulan, hürriyete doğru gelen vatandaşları selamlıyorlardı, vapur halkı büyük bir coşkunlukla onlara karşılık veriyordu. Damad Ferid'in evinin bulunduğu Baltalimanı önüne gelince düşmanca nümayişle yapıldı.

Karadeniz'e çıktıktan sonra bir iki saat iyi bir havayla gittik. Torpil tehlikesi olduğu için ihtiyatla ilerliyorduk. Akşama doğru şiddetli yağmurlarla karışık bir fırtına koptu. Başımızın üstündeki tente yağmurdan bizi muhafaza edememeye başladı. Üstümüz başımız, yataklarımız fena halde ıslandı. Sabahı güç bulduk. Sabah İnebolu'yu görünce derdimizi bir dereceye kadar unuttuk. Bizimle beraber bir de Mübadele Heyeti'ni taşıyan bir harp gemisi gelmişti.Üç gemi İnebolu önünde demirledi. Sahile motörlü sandallar gidip geliyordu. Kurtuluş dakikasına kavuştuğumuza artık şüphe kalmamıştı. Sahilde büyük bir kalabalık vardı. Büyük bir bina yeşilliklerle donatılmıştı. Nerede ise mübadele olacak, biz de kurtulacaktık...

Fakat bu dakika bir türlü gelmiyor, saatler geçiyordu. Bir taraftan da gemi kaptanı mübadele işinin bozulduğuna, Malta'ya geri gideceğimize dair haber alıyordu. Çıldırmak işten bile değildi.

Tufan içinde Malta lakırdısı çıkar çıkmaz sinirler gerildi. Zaten sağnak halinde yağan yağmurun altında durmak, hepimizi fena halde çileden çıkarmıştı, gökle biz zavallıların arasındaki tentenin artık koruyucu bir tarafı kalmamıştı. Sağnak olduğu gibi içeri akıyordu. Her şeyimiz su içinde yüzüyordu. Fazla olarak dalgalar vapuru kayık gibi oradan oraya atıyordu. Bir temsilci heyetini tayin ederek kaptana gönderdik. İsteklerimiz ultimatom mahiyetindeydi. Diğer vapurdaki zindan kumandanının hemen gelip halimizi görmesini istiyorduk, buna bir çare bulmazsa ne yapacağımızı biz biliriz, dedik.

Vapur kumanda heyetinin Nasrettin Hoca hikayelerinden hiç haberleri olmadığı için "Ne yapacağımızı biz biliriz." tehdidinden fena halde korktular. Doğrusu aranırsa bir şey yapacağımız yoktu. Deniz o kadar siddetliydi ki ne kumandanın bizim vapura gelmesi, ne bizim başka bir vapura geçmemiz mümkün değildi.

Gemi kumandanı, bizim aramızdaki isyanı yatıştırmaya ikinci kumandanı memur etti. İkinci kumandan biraz evvel viskiyi galiba fazlaca kaçırmıştı. Pek de isyan bastıracak halde değildi. Geldi, her tarafın su içinde olduğunu gördü. Sarhoş teklifsizliği ile güldü:

"Amma yaptınız," dedi. "Bunların hepsi su... Kızacak ne var sanki?"

Biz sarhoşluğuna hiç göz yummadık ve şiddetle saldırıya geçtik, insanın yatağına, çamaşırına, çantaları içine dolan suyun rahatsızlıklardan ve zararlardan başka hatta ölümlü hastalıklar yaratabileceğini anlattık. "Hayır" demedi, fakat umumi olarak insanların tabiatın afetlerine karşı olan aczinden bahsetti:

"Mesela," dedi, "sular benim kamarama da dolmuş. Burasıyle benim kamaram arasında hiçbir fark görmüyorum."

"Öyle ise mükemmel, değişelim," dedik.

İkinci kaptan: "Değişmeye hazırım," diyemedi. Bahis

bu şekli alınca, bize bir kapalı yer göstermeye lüzum gördü. Meğer kıç tarafta bir ihtiyat dümen dairesi varmış. Dümen makinalarına dokunmamak şartiyle bizim buraya inmemize müsaade etti. Yukardaki duruma nispet edilirse, hiç olmazsa kapalı bir yerdi. Hemen on beş, yirmi kişi oraya indi. Garibi şuradaki bu muhafazalı yer boş durduğu halde biz isyan koparıncaya kadar burasını bizden gizlemişlerdi.

Bir kamaraya kavuşuyoruz Süvari gemi mürettebatından isteyenlerin yataklarını bize kiralamalarına da izin verdi. Hiç şüphesiz bizi canımızdan bıktırıp kendi kamarasını seksen İngiliz lirasına kiralamak ümidiyle şimdiye kadar buna izin vermemiş ve bize kapalı yerleri göstermemişti. Celal Nuri Bey'le beraber aşçının ve aşçı yamağının yataklarını, gecesi birer İngiliz lirasına tuttuk.

Bu yataklar görülecek şeydi. Her tarafı bulanık bir yağ rengi bağlamıştı. Hiçbir zaman üzerlerine çarşaf serilmemişti. Bir vapura yolcu sıfatiyle girdiğimiz zaman bize böyle bir kamara gösterilseydi kim bilir nasıl isyan ederdik. Halbuki şimdi bu yağlı kamarayı gecesi iki İngiliz lirasına tuttuğumuz için sevincimizden ne yapacağımızı bilmiyor, "Dünyada rahat etmek de varmış," diyorduk. Aşçı ayrı bir ücret karşılığı bize taze ekmek ve taze yemek de verdi. Celal Nuri Bey'le ikimizin aşçının kamarasında bu yemeği ne kadar keyifle yediğimiz görülecek bir şeydi. Bununla beraber kamımız doyduktan sonra halimizden hoşnutsuzluk duymaya başladık, İnebolu'ya çıkmayı, Lloyd vapuruna geçmeyi, İstanbul'a rahat rahat dönmeyi düşünüyorduk.

Ertesi gün fırtına duruldu. Artık sandallar gidip geliyordu. Sonradan öğrendiğimize göre İngilizler bizim elimizde esir bulunmayan bir takım adamları bizden istemişler, asker kaçağı olarak gelen Hindliler yüzünden de zorluklar çıkmış, mübadele esasının bozulmasına kılpayı kalmış...

Bir de bizimle mübadele edilecek olan İngiliz esirlerinden çoğunun gerçek İngiliz değil, Zonguldak'ta çalışan birkaç Maltız işçi ile yerli Rum aslından çoluk, çocuk olması, bunların da İnebolu'da mübadeleye hazır bir durumda olmamaları ve dönüşte durup kendilerini Zonguldak'tan almak lüzumu, ortalığı karıştırmış, İngilizler'e aldatılmış olmak hissini vermiş ve İstanbul'dan talimat istemelerine sebep olmuş.

Rauf Bey'le, Cevat, Mersinli Cemal, Yakup Şevki, Said, Dr. Süleyman Numan, Prof. Esat, Dr. Abdüsselâm, Refet [Refet Bele ve Mürsel paşalar değil], Süleyman Nazif Bey, Âyan'dan Seyyid Bey ve Said Paşa'nın kölesi Küçük İslam Ali, Krizantem vapurunda bulunuyorlardı. Orasiyle temasımız yoktu. Tahminimiz dışındaki gecikmenin diğer arkadaşlar tarafından nasıl karşılandığını bilmiyorduk, fakat bizim petrol gemisinde bir taraftan kötümserlik ve panik hüküm sürüyor, diğer taraftan da neticede zorlukların çözüleceği ve karaya çıkılacağı ümidi ile talan hazırlıkları yapılıyordu. Böyle bir hareketin memleketi küçük düşüreceği endişesiyle Abdülhalik Bey ve diğer bir iki arkadaşla beraber bunu önlemek üzere bir komite kurduk, herkesin eşyasının vapurdan çıkarken muayene edileceğini, bütün felaket arkadaşlarına duyurduk. Hiç para etmedi. Her türlü konfor imkânlarından mahrum olarak kışın arifesinde Anadolu'ya çıkacak olan vatandaşlar, haksız bir esirlikten sonra İngilizler'e ait eşyayı talan etmeyi meşru bir hak sayıyorlardı.

Biz aşçının kamarasında, Celal Nuri Bey'le beraber Lloyd vapuru ile İstanbul'a dönüş hülyalariyle uğraşırken, Mübadele Heyeti'ni taşıyan harp gemisinde meğer bizim Malta'ya geri yollanmamızdan bahsolunuyormuş. Bereket, Kızılay temsilcisi Macit Bey işi pek iyi idare etmiş, "Trabzon'da gemiye alınan Albay Rawlinson karaya iade edilsin, mübadeleden vazgeçilsin" tehdidinde bulunmuş, neticede böylece uzlaşılmış...

Ertesi gün öğle vakti İnebolu Mevki Kumandanı Kemal Bey vapura geldi. Anadolu üniformasiyle gördüğümüz ilk subay olduğu için kendisini büyük sevinçle karşıladık. Adlarımızı okuyarak bir yoklama yaptı. Hepimizin serbest olduğunu, karaya çıkabileceğimizi, İstanbul'a dönmek isteyenlerin sırf yolcu sıfatiyle vapurlarla nakledileceğini haber verdi. Otuz saatlik cehennem azabı içinde geçen bir bekleyişten sonra anlaşma ve kurtuluş müjdeleri böylece ortaya çıkınca, eşya muayenesi gibi bir şey hatıra bile gelmedi. Çıkanların büyük kısmı, ellerine ne geçmişse talan edip soluğu sandallarda aldılar. Ben, hür Ankara'ya gazeteci sıfatiyle bir an evvel kavuşmayı candan istemekle beraber, birkaç gün için İstanbul'a uğramaya; babamı, annemi, kardeşlerimi görmeye matbaa arkadaşlarıyla temas etmeye karar verdim. Süleyman Nazif Bey, Seyyid Bey, Celal Nuri Bey, Aka Gündüz Bey, Yarbay Adil Bey, Binbaşı Burhanettin Bey, Polis Siyasi Kısım müdürü Muammer Bey, İstanbul'un işçi milletvekili Numan Usta ve İzmitli Rıfat Hoca bu kararda beraberdi. Paguet ve Lloyd vapurları hareket etmiş olduğu için İngiliz vapurunda kalmayı ister istemez göze aldık.

Zaten deniz de son derece şiddetli idi. Arkadaşların sandallara binmesi pek zor oldu. Dalgalar sandalı küpeşte hizasına getirdiği zaman bir yolcu veya bir parça eşya sandala atılıyordu. Sandalcılar bütün arkadaşları, sayıları epeyce çok olan eşyalariyle beraber karaya taşımakta büyük bir ustalık gösterdiler. Krizantem vapurundaki arkadaşların eşyası, ilk önce bir İngiliz zırhlısına, sonra sandallara taşınmış ve bu esnada en küçük bir iz bile kalmadan bütün eşya ortadan kaybolmuştu.

Arkadaşların hepsi selametle karaya çıktıktan sonra bizim vapurumuzda kalan on iki kişiye karadan nevale ve tütün gönderildi. Biz de bir iki gün sonra dönmek üzere İnebolu'dan ayrıldık.

İnebolu'dan Zonguldak'a ve İstanbul'a

Yıllardan beri beraber bulunduğumuz arkadaşlardan ayrılarak vapurda yalnız kalmak, bize pek acı geldi. Zaten karşımızda gördüğümüz güzel Anadolu toprağına ayak basmadan denize açıldığımızdan ve hürriyetimizin ilk günlerini, eski ve zindanımızın devamından başka bir şey olmayan bu garip, seyyar petrol deposunda geçirdiğimizden dolayı pek üzgündük. Petrol gemisi hareket ettikten sonra vapurun süvarisi beni çağırdı. Dedi ki: "Mal hırsından uzak, yüzde yüz dürüst bir adam olduğumu iddia edemem, bütün bir vapur çalmak fırsatı elime geçse belki şeytana uyarım. Fakat Malta'dan İnebolu'ya yaptığımız yolculuğun sonunda bana emanet edilmiş eşyadan şiltelerin, örtülerin, yastıkların, çatal, kaşık, bıçak ve tabakların büyük kısmı talana uğramıştır. Vapurda yolculuk edenler de valiler, büyük memurlar, yüksek rütbeli subaylardır. Bu ufak tefek eşyanın onlar tarafından alındığını amirlerime nasıl inandırayım?"

Meşru talan nazariyesini ileri sürmeye imkân yoktu. Yakında Ankara'ya gideceğimi, bana söylediklerini oraya aksettireceğimi cevap diye ileri sürmekle yetindim. Geceyi aşçının kamarasında geçirdik.

Vapur ertesi sabah Zonguldak'da yirmi beş İngiliz esiri alacağı için bütün mürettebatın kamaraları İngiliz esirlerine ayrılmıştı, bizim güverteye dönmemiz lazım geliyordu. İngilizler'i karşılamak için vapurda büyük hazırlıklar vardı. Sabah erkenden Zonguldak'a vardık. Saatlerce bekledik. Nihayet bir takım acayip insanlar geldi. Kendi aralarında çoluk ve çocuklariyle Türkçe ve Rumca konuşuyorlardı. Bunlar İngilizlik'le hiçbir ilgisi olmayan, İngilizce bilmeyen Maltızlar'la hepsi yerli Rumlar'dan ve eşleriyle çocuklarından ibaretti. Bu manzara karşısında İngilizler'in hiddeti görülecek bir şeydi. Vapurda İngiliz esirleri için kamaralar hazırlanmış, hususi yemekler yapılmış-

tı. Hiçbirine kamara filan verilmedi. Aşağı sınıf mürettebatın kamaralarının koridorunda Maltız İngilizler için hamaklar asıldı. Biz de aşçının kamarasında kiracılığı devam ettirebildik. Hatta aşçıbaşı hazırlanan hususi yemekleri bize ve arkadaşlara ikram etti. Zonguldak'tan vapura binen Maltızlar'a gemi mürettebatına mahsus yemekleri verdi.

İnce bir buluş Eldeki evrak, meseleyi aydınlattı. Bu yirmi beş kişi hukuk bakımından mükemmel surette İngilizdi. İçlerindeki birkaç erkek Maltız olmaları dolayısiyle İngiliz tebaasındandı. Birçok yıl önce, Zonguldak civarında yerleşmiş ve Rum kadınlariyle evlenmişlerdi. Hukuk ölçüleriyle bu Rum kadınları da İngiliz olmuştu. Sonra yavaş yavaş çocukları doğmuştu. Bu Maltız babalarla Rum annelerin ve çocukların hepsi nüfuslara İngiliz diye kaydedilmişti. Bize karşılık tutuklu olan otuz kişinin yirmi beşi işte bunlardı. Diğer beş kişi Albay Rawlinson ile bir iki İngiliz subayıydı.

"İngiliz" diye gerçek İngiliz aileleri bekleyen vapur subayları gelenleri görünce, fena halde surat astılar. Hukuk ölçüleriyle İngiliz olan bu adamların kendilerinin gözünde İngilizlik'le hiçbir ilgisi yoktu. En garibi, biz bu İngilizler'le vapur subayları arasında tercümanlık vazifesini görüyorduk.

Milli hükümetimiz kanunun inceliklerinden faydalanarak, mükemmel bir durum hazırlamıştı. Hiç kimse hukuk bakımından bu adamların İngiliz olduğunu inkâr edemezdi. Bunların listeye sokulması sayesinde mübadele listesi otuzu bulmuş ve İngilizler'i endişeye düşürecek kadar sayıca genişlemişti.

Ne olmuşsa, esirlikten kurtulup, mübadele edilen zavallılara olmuştu. Bunların evi, her şeyi Zonguldak'daydı. Malta'da mevkuf tutulan vatandaşlara karşılık tevkif edilinceye kadar belki de İngiliz vatandaşı olduklarını bile ha-

tırlamıyorlardı. Mübadele neticesinde esirlikten kurtulmak ve Zonguldak'ta vapura bindirilmek, kendileri için ev barklarından ve geçim imkânlarından uzaklaşmak demekti. İstanbul'a gider gitmez bu "esirlik" yerine dönmek için çare arayacaklardı.

Bir hizmet teklifi Vapurumuz Zonguldak'a varınca Zonguldak mutasarrıfı (Eski Meclis Başkâtibi) Asım Bey vapura geldi. Ankara'da Hariciye vekili Yusuf Kemal Bey'den gelen bir telgrafı bana verdi. Eski harfli ve 1/11/1337 (1921) tarihli telgrafta şu sözler vardı: Z. Mutasarrıflığı vasıtasıyla; yarın gelecek İngiliz gemisinde *Vakit* gazetesi imtiyaz sahibi Ahmed Emin Beyefendi'ye "Büyük Millet Meclisi Hükümeti Matbuat Umum Müdürlüğü'ne tayin edilmiş olduğunuzdan bu vazifeyi kabul cevabınız müsellem olan hamiyetinizden bekler ve Ankara'ya süratle hemen hareket edebileceğinizin bildirilmesini rica ederim. Hariciye vekili Yusuf Kemal."

Mutasarrıf benim karadan derhal Ankara'ya gitmem için yardım emrini almıştı. Milli Mücadele esnasında bana böyle nazik ve önemli bir hizmet imkânı verildiğine sevindim, iftihar duydum. Asım Bey'in teklif ettiği gibi, derhal vapurdan çıkmak, kara yoluyla Ankara'ya gitmek içimden geldi, fakat memlekete gazeteci sıfatiyle hizmet etmek ve gazeteci olarak ölmek yolundaki kararım daha ağır bastı. Yusuf Kemal Bey'e bir teşekkür telgrafı çektim, teklifi kabul edemeyeceğimi, memlekete gazeteci sıfatiyle hizmet etmeye devam arzusunda olduğumu, İstanbul'da ancak iki gün kalarak Ankara'ya ve cepheye koşacağımı ve böylece milli vazifemi yerine getireceğimi anlattım. Sonradan anladığıma göre Malta dönüşü doğruca İnebolu'dan Ankara'ya geleceğim tabii sayılmış, orada vazife emri bana şifahi olarak tebliğ edilecekmiş. Ben gitmeyince, derhal işe başlamama ve ihmale uğrayan bir çalışma sahasına sahip

çıkmama değer verildiği için Zonguldak Mutasarrıfına telgraf çekilmiş.

İstanbul'a kavuşuyoruz Zonguldak'tan sonra yolumuza devam ettik. Vapurumuz geceyi Kavaklar'da geçirdi. Sabah erkenden Boğaz'ı geçtik, limana girdik. Artık hürriyete kavuşmuştuk, fakat içimizde küçük bir şüphe yok değildi. Artık Anadolu'da İngiliz esir kalmamıştı. Bizi tekrar Malta'ya yollarlar mıydı? Başımızdan geçen kötü hallere bakılırsa böyle bir şüpheyi haklı görüyorduk.

Mentenol, limanda Cardiff kruvazörünün üzerine yanaştı. Ben bu kruvazörle Malta sürgününe gittiğim için dönüşte bununla karşılaşmak garip bir tesadüftü. Vapurda saatlerce üzüntü içinde bekledik. Bizi almaya geleceklerdi, fakat gelmemişlerdi.

Nihayet bir römorköre bindirildik. Tophane rıhtımına çıktık. "Kimse yerinden kımıldamasın" dediler. Yine saatlerce bekledik. Bu esnada İngiliz Sefareti'nin iyi Türkçe bilen, Meşrutiyet devrinde kötü roller oynamış olan ikinci tercümanı İrlandalı Ryan rıhtıma geldi. Bizi hiç de dostça sayılmayacak bir gözle süzdü. Hiçbir şey söylemedi. Başka bir iş için gelmiş olacaktı ki geçti, gitti.

Nazik tavırlı bir İngiliz subayı biraz sonra yanımıza yaklaştı. Son zamanlarda İstanbul'da İşgal kuvvetleri kumandanı olan ve eskiye nispetle hal ve tavrı çok değişmiş olan General Harrington'un meğer yaveriymiş. Sonradan öğrendiğime göre adı da Blunt'muş. Belli ki bu temsilci bizi mutlaka görmeyi ısrarla istemiş, Galata'ya varacağımız zamanı kollamış ve hesaplamış, nihayet karşımıza çıkmıştı. Dedi ki:

"İçiniz rahat olarak evlerinize gidiniz. Başınıza gelenlerin bir benzerinin bir İngiliz makamı tarafından bir daha tekrar edilmesine ihtimal yoktur. Buna inanınız."

Bizi nefyetmekte haksız olduklarını İngilizler ilk defa

olarak itiraf ediyorlar, bir nevi özür diliyorlardı. Harrington'un bu davranışı kendi hesabına pek güzeldi, fakat İngilizlik hesabına bizim bununla yetinmemiz kolay değildi. Böyle olduğu içindir ki Lozan Sulhu'nden sonra kurulan Muhtelit Mahkeme'de hepimiz, kurbanı olduğumuz zulümden dolayı davacı olduk. O sıralarda avukatlık eden eski Maarif müsteşarı Prof. Muslihittin Adil Bey, yüzlerce davaya bir örnek olmak üzere benim davamı üzerine aldı; pek iyi savundu, fakat Muhtelit Mahkeme salahiyetsizlik iddiasiyle işin içinden sıyrıldı.

Aradan tam yirmi yıl geçtikten sonra 1942'de İngiltere'nin davetlisi olarak beş gazeteciden mürekkep bir grup halinde Londra'ya hareketimizden evvel Ankara'da İngiliz Sefareti'nde bir davet verilmişti. Bu davette General Harrington'un eski yaveri ile karşılaştım. Bu zaman zarfında albaylığa yükselmiş, mükemmel Türkçe öğrenmiş, Türkiye'de İngiliz askeri ataşesi yardımcısı diye vazife almıştı. Birbirimizi hatırladık. Mükemmel Türkçesi'yle Malta işini ele aldı. Kendisinden evvelki kumandanlar tarafından Malta sürgünlerine yapılanlardan dolayı General Harrington'un, şahsi hesabına ciddi surette üzüntü ve utanç duyduğunu anlattı.

Nihayet hürriyet Galata rıhtımında yaverin sözlerini ilgiyle dinledikten sonra kendisine kısaca teşekkür ettik. Kaybedecek vaktimiz yoktu. Rıhtımla İngiliz nöbetçilerin durduğu dış kapı arasındaki mesafeyi bir an evvel aşmak, sokaklardaki hür insanların arasına karışmak istiyorduk.

İngiliz nöbetçileri arasından geçerek sokaklardaki insanlar arasına katılınca, heyecandan kendimi kaybetmek derecesine geldim. Adeta başım döndü, bir tarafa dayanmak ihtiyacını duydum.

Esirlik nihayet gecmişe karışmıştı. Anadolu'nun şanlı savaşı sayesinde hürriyetimize kavuşmuştuk, Malta'nın bir

köşesinde yavaş yavaş çürümekten kurtulmuştuk. Bu kurtuluşumuz bizim için ferdi hürriyete kavuşmak demekti, fakat memleket için her cihetle manevi bir zaferdi. Milli Hükümet, memleketin bir kısım evlâdının yabancıların elinde kalmasına razı olmamış; esaslı bir surette uğraşmış, hiçbir pazarlığa girişmeden, prensiplerinden hiçbir şey feda etmeden gayesine varmıştı. Kurtulduğumuza fert olarak sevinirken, memleketimiz adına övünmek imkânını ve milletimizi bizi haksızca hapsedenlerden çok üstün görmek hakkını da elde etmiştik.

Sonradan öğrendiğim gerçek Londra'da Malta Sürgünleri'ne dair bir doktora tezi yapan B. Salahi R. Sonyel'den 14 şubat 1970 tarihiyle Malta sürgününe dair yeni açığa vurulan gizli belgelerden bazılarının fotokopilerini aldım. Kendisine teşekkür ederim. Bunlardan anlaşıldığına göre, ben sürgünlerin B kategorisine mensup imişim, siyasi sebeplerden dolayı sürülmüşüm. Esirlik numaram 2787 imiş. Şark Dilleri Okulu'nda Türkçe öğretmeni İzmirli Ali Rıza Bey, meşhur Prof. Arnold Toynbee ile beraber benim serbest bırakılmam için çok çalışmış. Meğer umumi olarak, B kategorisinin serbest bırakılmasında pek de mahzur görülmüyormuş, fakat gizli belge olarak neşredilen listesinde benim adımın hizasında şu kayıt varmış: "İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri bu şahsın serbest bırakılmasına itiraz ediyor."

Tekrar işimin başında İstanbul'a 3 Kasım'da gelmiştim. Eve, babama, anneme, kardeşlerime kavuşmak, hepsini iyi ve sıhhatte bulmak çok tatlı oldu. Gazetede de her şey yolundaydı. İstanbul'da Anadolu'yu destekleyen gazeteler arasında *Vakit*'in iyi bir mevkii vardı. Yalnız ilk vardığım günde gazetelerde "Hâlâ ihtiras, Hâlâ Entrika" başlığı altında gördüğüm bir habere çok üzül-

düm. Meğer Enver Paşa, eski Hariciye nâzırı Halil Bey, Dr. Nazım Bey, Küçük Tal'ât Bey "İttihad ve Terakki Halk Şûralar Fırkası" adlı bir siyasi parti kurmak için Büyük Millet Meclisi Hükümetine başvurmuşlar... Bunun bir tek manası olabilirdi: Memlekette kurulan Milli Birliğe karşı gelmek, İttihad ve Terakki nüfuzunu hortlatmak için o zaman Rusya ile hüküm süren sathi ve yalancı dostluğa dayanarak teşebbüse geçmek. . .

Malta'dan yurda dönüşten sonra yazdığım ilk başyazı 4 Kasım tarihli gazetede "Vatana Dönüş" başlığı altında çıktı. Yazıda Malta zindanında geçirdiğimiz cehennem hayatı tasvir edildikten sonra şöyle deniliyordu: "*Bitmez tükenmez uykusuz gecelerde kendi kendimize soruyorduk: Acaba bir gün bu azaplara geçmiş demek, bunları bir korkulu rüya diye karşılamak, vatana tekrar kavuşmak bize nasip olacak mı?... Şimdi bu tatlı gün geldi. Her şey geride, uzakta kaldı. İki yıla yakın bir zamanı dolduran işkencelerden sonra öğrendiğimiz dersler, vatandan yoksun kalmanın korkunç manasını derinden derine kavramak, tamamiyle benimsenecek bir milli yurt uğruna her şeyi göze almanın, feda etmenin bir ihtiyaç olduğunu zihnimize yerleştirmektir... Malta'ya sürülmenin bize hediyesi, daha sıkı bir vatan bağlılığıdır.*"

5 Kasım 1921'de çıkan "Sağlam Temel" adlı başyazıda ileri sürülen düşünceler: "*Ölümü pek çokları tarafından kesin surette beklenen bu memleket, korkunç zorlukları yenmiştir. Bundan sonra eski gevşek ve kısır kırtasiyecilik usullerine, miskin bir pazarlık ve yarım tedbir zihniyetine, süfli bir hatır ve gönül cereyanına yeniden dönmek caiz olamaz. Azimli ve bilgili bir prensip gidişinden ibaret sağlam temeli hak ettik, buna layık bir hale geldik. Bizim için artık eski perişanlık yok, yalnız Milli Misak var.*"

Malta'dan ayağımızın uğuruyla gelmiştik. Tam bizim memlekete kavuştuğumuz günlerde Ankara'da Fransa

adına Franklin Bouillon ile "Ankara Anlaşması" imzalanmıştı. Bu, Fransızlar'ın müttefiklerden ayrılması ve bizimle ayrı bir barış imzalaması demekti. Adana, Urfa, Maraş ve Gaziantep kurtarılıyor; Fransa buraları hakkındaki iddialarından vazgeçiyor, İskenderun sancağında da Türk dili resmi dil olmak üzere, özel bir idare kuruluyordu. Bu sayede Anadolu, çok zor şartlar altında iki cephede çarpışmak zorundan kurtuluyordu. 23 Kasım 1921'de İtalyanlar'la da ayrı bir anlaşmaya varıldığına göre bütün kuvvetleri Yunan istilasına karşı kullanmak imkânı ele geçiyordu.

İstanbul'a, eve, gazeteye kavuşmanın bütün hazlarına rağmen, İstanbul'da iki üç günden fazla duramadım. Milletin damarlarında akan yeni kanın atışlarını yakından duymadan, masa başında basma kalıp yazılar yazmak, bana manasız, ruhsuz bir çalışma gibi göründü. Memleketin ortasında kurulan yepyeni âlemi mutlaka kendi gözlerimle görmeliydim... Derhal Anadolu yolculuğuna hazırlandım.

Tarihin en heyecanlı dramı

Anadolu yolculuğuna çıkmadan evvel, Malta'da bulunduğum devre ait gazete koleksiyonunu karıştırdım. Maksadım, biz Malta'dayken, İstanbul'da ve Anadolu'da neler olduğunu iyice kayramak, İstiklal Savaşı devrinde gördüklerime ve başıma gelenlere ait hikayenin akışındaki boşlukları doldurmaktı. Vardığım intibaları, Anadolu seyahatime ait intibalarımı yazmaya girişmeden evvel buraya sıkıştırmayı faydalı görüyorum.

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali ve Malta'ya yapılan sürgün hareketleri, Türk milletinin irade ve mukavemetini kökünden kırmak, ona son ölüm yumruğunu rahatça indirmek maksadıyla yapılmıştır. Fakat tarihin ne garip bir cilvesidir ki, İngiltere ve müttefikleri, bu teşebbüsleriyle ancak inkırazın eşiğindeki Osmanlı İmparatorluğu'nu kökünden çöktürmekle kalmışlar, böylece yepyeni bir Türkiye'nin kurulmasına kendi elleriyle imkân ve zemin hazırlamışlardır. Dış düşmanlarla elele veren son Osmanlı Pa-

dişahı ve etrafındaki vatan hainleri, elbirliğiyle böyle bir yıkma hareketi yapmasalardı, Anadolu'da yepyeni bir temel üzerinde taze ve zinde bir Türkiye kurulması kolay olmazdı. Bu işte gösterilen gaflet ve kısa görüş sayesinde öldürücü diye tasarlanan bir vuruş, tamamiyle hedefini değiştirmiş, bu suretle çöken eski enkazın arasından bir hamlede yeni Türkiye doğabilmiştir.

İstanbul'daki vatanseverler, düşmanca harekete o an için üzülürken, vatan hainleri yabancı devletler sayesinde kesin bir zafere kavuştuklarını, "İttihadçı hareketi" adını taktıkları Milli Hareket'in artık kökünden yıkılacağını, yabancı uşakları sıfatiyle kendilerine gün doğacağını sanıp düğün, bayram ediyorlardı. Büyük değer ve meziyetlerine rağmen gaflete ve inada kapılan ve hiç kendine yakışmayan bir cepheye kayan Dr. Rıza Tevfik, 16 Mart işgalinin arifesinde küçük bir menfi grup adına şu sözleri söylemişti: "Biz Milli Kuvvetler'e metelik vermeyiz, bunlara sadece boykot ederiz, yok olmalarını isteriz, böyle bir durum arzuya layık değildir, fakat çaresizdir."

3 Mart'ta Ali Rıza Paşa Kabinesi istifa etti, 8 Mart'ta Salih Paşa Sadrâzam oldu. Tam bu sırada değerli edip Ömer Seyfettin işgal faciasını da, bundan sonra mesut bir sürpriz şeklinde doğan yeni yıldızı da göremeden 6 Mart 1920'de öldü.

Osmanlı Devleti'nin parlak devri hakkında *Kanuni Sultan Süleyman Zamanı Zarfında Osmanlı Devlet İdaresi* adlı meşhur eserini yazan Amerikalı Prof. Lybyer, garip bir tesadüf eseri olarak 13 Mart'ta *Vakit* gazetesine şu beyanatta bulundu:

"*Fatih İstanbul'u aldığı zaman burası küçük bir harabeden ibaretti. Fatih Sultan Mehmed, ölüm halindeki bir imparatorluktan Tuna'ya, Hint denizlerine, Hazer Denizi'ne kadar uzanan bir genç imparatorluk kurdu.*"

Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm döşeğinin karşı-

sında, 16 Mart suikastının tam arifesinde söylenen bu sözler, inkıraza sebep olan gericilere, menfaat düşkünlerine, vatan hainlerine karşı umumi bir suçlandırma intibaı yaratıyor.

Resmi tebliğ Yabancı devletler Mondros Mütarekesi'ne aykırı olarak, İstabul'u işgal ederken ve sevk ve idareyi ellerine alırken, İstanbul Hükümeti, protestoda bulunacak yerde, resmi bir tebliğ yaymak suretiyle onlara can ve gönülden yardakçılık etti.

Tebliğde şu sözler vardı: "*İttihad ve Terakki mensuplarının Milli Teşkilat takma adı altında giriştikleri hareketler, İstanbul'un galip devletler tarafından işgaline yol açmıştır. İşgal muvakkattır, Hükümet'in nüfuzunu kırmak için değil, desteklemek için yapılmıştır. Maksat, Türk milletini İstanbul'dan mahrum etmemek, karışıklıkları önlemektir. Müslim, gayrimüslim, herkes işine bakmalıdır, asayiş korunacaktır. İcap edenler tevkif edilecekler, kendi fiillerinden ve bunların neticesinden mesul tutulacaklardır. Anadolu'ya yolculuk, toplantı, silah taşımak yasaktır.*"

Anadolu'da radikal tedbir İşgalden üç gün sonra bu suikastin ölüm değil, yeni bir hayat getireceği belli oldu. Mustafa Kemal Paşa Temsil Heyeti adına 19 Mart 1920'de bir beyanname neşrederek, 23 Nisan'da Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir Meclis kurulacağını bir beyanname ile bütün memlekete ve bütün dünyaya ilan etti, seçim şekilleri hakkında talimat verdi. İstanbul'da toplanan Meclis'in üyeleri belli bir tarihe kadar Anadolu'ya ulaşabilirlerse milletvekili sıfatiyle bu Meclis'e katılabileceklerdi...

Malta'ya gitmeden önceki son yazımı 20 Mart tarihli *Vakit*'de "Hastalığın Sebepleri" adıyla yazdım. İşgalden hiç bahsetmeyerek şöyle diyordum: "*Bünyemizdeki hasta-*

lığı yenmek istersek, kuvvetlerimizi bir araya koymalıyız, şahıslarla değil, meselelerle uğraşmalıyız, programlar etrafında birleşmeliyiz. Hastalığın sebeplerini görmek; devasını bulmanın ilk adımıdır."

23 Mart'ta *Vakit*, Ruşen Eşref'in "Yolüstü Birkaç Çeşme" adlı bir yazı serisini neşretmeye başladı. Bundan maksat, memleket meseleleriyle uğraşılamayacağını, memlekette münakaşa hürriyeti kalmadığını okuyuculara ima etmekti.

27 Mart'ta Rıza Nur Bey, Yusuf Kemal Bey, Abdullah Azmi Efendi ve Vehbi Hoca, nasihatçı bir heyet olarak Anadolu'ya gitti. Hepsi de mebus sıfatiyle Anadolu Hareketi'ne katıldılar.

2 Nisan 1920'de Salih Paşa istifasını verdi. Buna sebep, Anadolu Hareketi'ni kötü gösteren bir beyannameye imza atmaya razı olmamasıydı. 5 Nisan'da Damad Ferid yeniden Sadrâzam oldu.

İhanet vesikaları İşgale dair Mehmet Vahdettin imzasiyle neşredilen tebliğde, o zamanın resmi üslubuyle şu noktalar ileri sürülmüştü:

"*Selefiniz Salih Paşa istifa etmiştir. Ehil ve derin görüşlü olduğunuz için sizi Sadrâzam, Dürrizade Abdullah Bey'i Şeyhülislâm yapıyorum. Mütareke'den beri siyasi işlerimiz derece derece iyiye doğru gidiyordu. Milliyetçilik adı altında çıkarılan karışıklıklar, durumu vahim bir hale getirmiştir. Başvurulan barış teşebbüsleri faydasız kalmıştır. Son zamanlarda beliren vakalara göre, bu isyan halinin devamı Allah göstermesin daha kötü durumlara yol açabilir. Bu gidişlerin malum olan tertipçileri ve teşvikçileri hakkında kanunun hükümleri yerine getirilmekle beraber, aldanarak kıyama katılanlar hakkında umumi af ilan ediyoruz. İstediklerimiz şunlardır: Memleketin her tarafında asayiş ve düzenin süratle iadesi, bütün sadık tebaanın Sal-*

tanat ve Hilafet makamına sarsılmaz bağlılıkların kuvvetlendirilmesi, Büyük İtilaf Devletleri'yle samimi bağlar kurulması, Devlet ve millet menfaatlerinin hak ve adalet esasına göre müdafaası, itidalli bir sulhun bir an evvel imza edilmesine çalışılması, o zamana kadar da halkın sıkıntısının elden geldiği kadar hafifletilmesi için mali ve iktisadi tedbirlere başvurulması..."

Aynı zamanda neşredilen ve Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah'ın imzasını taşıyan bir fetvada milli kıyamın vatan hainlerinin görüşüne uygun bir tablosu çizilmekte, memleketin bütün Müslümanları Padişah'ın etrafında Milli Hareket'in taraftarlariyle vuruşmaya çağırılmakta, kaçanların dünyada ağır ceza görecekleri, ahrette azap çekecekleri söylenmekte, Halife askerinden vuruşa katılanların gazi ve şehit olacakları ileri sürülmekte, muharebe hakkında Padişah emrine uymayanların günah işlemiş olacakları anlatılmaktadır. Hükümet tarafından neşredilen bir beyannamede de fetvalardaki sözler tekrarlanmakta ve bütün halk, memleketi kurtarmak, yaşatmak icin düşmanlarla çarpışan Milli Kuvvetler'i arkadan vurmaya tahrik edilmektedir.

"Meclis'in feshi" Seksen kadar mebus, Meclis İngilizler tarafından kapatılmamış gibi göstererek, orada toplandılar, konuşmalar yaptılar. Bu arada 21 Eylül 1919'da İstanbul ile Anadolu'nun birleşmesinin arifesinde "Halife Ordusu" adını taşıyan birliklerle Milli Kuvvetler'e arkadan saldıran ve Padişah ile Damad Ferid Hükümeti'nin mesuliyeti altında Yunanlılar'la korkunç bir işbirliği kuran Ahmed Aznavur, Paşalık unvaniyle Balıkesir mutasarrıflığına, İngiliz işgal kuvvetleriyle en sıkı surette işbirliği edenlerden Said Molla Adliye müsteşarlığına getirildi.

11 Nisan'da İstanbul Muhafızı Natık Paşa ve Polis Müdürü Nurettin Bey, ellerinde Padişah'ın bir iradesi olduğu halde Meclis'e gelerek, Başkanlık Divanı'nı temsil

eden Abdullah Azmi Hoca'ya Meclis'in feshedildiğini bildirdiler. Buna gösterilen sebepler, azlıkların seçime katılmamaları, seçimlerin Milli Hakimiyet'in ifadesi olmaması ve hür bir hava içinde yapılmamasıydı.

14 Nisan'da Adliye nâzırı bir beyanname neşrederek, "Zahirde İzmir'i ve Trakya'yı Yunanlılar'dan ve Kilikya'yı Fransızlar'dan kurtarmak iddiasiyle, halka karşı yapılan izaçların Padişah'ın arzusuna aykırı olduğunu, ahalinin iğfal edildiğini Padişah tarafından neşredilen beyannamenin her şeyi belli ettiğini ileri sürdü.

Milli Kuvvetler kurtuluş ve istiklal uğruna çok zor şartlar içinde didinirken, Yunanlılar'la Fransızlar'ın müttefiki gibi hareket eden ihanet kuvvetleri her tarafta harekete geçmişti. İstanbul Hükümeti'nin tahrikçiler ve yabancı ajanları cephe arkasında ayaklanmalar yaratmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Yer yer isyanlar kopuyordu, Milli kuvvet ve enerjilerin bir kısmını bunları bastırmak için kullanmak lazım geliyordu. Bu arada Refet (Bele) Paşa, yıldırım gibi her tarafa yetişiyor, harikalar meydana getiriyordu. Böyle bir dakikada kardeş kanı dökmeye mecbur kalınması çok acı bir şeydi.

İstanbul Hükümeti, milletin yaralarına karşı tam bir ilgisizlik içinde barış müzakeresine hazırlanıyordu. Geniş bir sulh heyeti kurulmuştu. Güya emir dinlemeye ve dikte edilecek maddeleri imzalamaya değil de, müsavi şartlarla müzakereler yapmaya gidilecekmiş gibi, takım takım delegeler, müşavirler, mütehassıslar seçilmiştir.

Bir taraftan da Milli Hareket'in tenkili ve "Anadolu'da olağanüstü ıslahat yapılması" vazifeleri, eski Dördüncü Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa'ya verilmişti. Paşa şu beyanatta bulunmuştu: "*Hükümet'e karşı istiklal ilan eden asileri hiçbir ihmal ve müsamahaya meydan bırakmadan kanunun pençesine teslim edeceğim. Eski icraatım sözümü tutacağıma delildir.*"

Anadolu'da yeniden doğuş İstanbul Hükümeti bu suretle ihanet yollarında çırpınıp dururken, Anadolu'da seçim işleri süratle yürütülmüş, bütün engellere rağmen Anadolu'ya kaçan milletvekilleri de çok olmuş, 23 Nisan 1920'de Meclis toplanmış, "Büyük Millet Meclisi Hükümeti", Türkiye'nin mukadderatının "müstakil sahip ve bekçisi" sıfatiyle toplanmıştı. Bu; memleketin o zamana kadar tanıdığı hükümetlerin, ne yaptığını veya yapacağını en iyi bileni, en verimli usullerle çalışanı, değerli adamları arayıp iş başına getirmeyi en iyi başaranıydı. Memlekette zor şartlar, isyanlar, harp, bir şiddet idaresi kurmanın ve herkesi susturmanın bir bahanesi diye kullanılmıyor, Meclis'te her şey serbestçe konuşuluyor, Milli menfaatler üzerine titreyerek ileri sürülen tenkitlere kulak veriliyor, varılan kararlar en kestirme şekilde yürürlüğe giriyordu. Bütün yokluklara ve imkânsızlıklara rağmen, yeni hükümet, işgal ve muhasara altındaki memlekette esaslı bir askeri kuvvet ve sağlam bir idare kurmaya çalışıyor, türlü ıslahat hareketlerine girişiyordu. Bir taraftan da memleket dışındaki bir kısım İttihadçıların, harp yıllarındaki takım takım günahlarını unutarak, iktidar hevesiyle giriştikleri entrikalara da göğüs germek icap ediyordu. Sovyet Rusya, bir yol arkadaşı bulmak hevesiyle bazı yardımlarda bulunuyordu, fakat bir taraftan da iki yüzlü hareketlere girişmesine ve komünizmi yaymaya çalışmasına karşı da adım adım tedbirler alınıyordu.

Sevr imzalanıyor Bu esnada İstanbul Hükümeti, kayıtsız şartsız dikte edilmek istenilen Sevr Barış Muahedesi'yle karşı karşıya gelmişti. Şartlar o kadar ağırdı ki yabancı devletlere uşaklık yolunda yürüyenler bile halkın elem ve isyanı karşısında bir nümayiş yapmak ihtiyacını duydular, Sultanahmet Meydanı'nda 22 Mayıs'da bir protesto mitingi yapıldı. Dr. Rıza Tevfik, Hürriyet ve İtilaf liderlerinden Sabri Hoca konuştular.

23 Mayıs'da Sevr Sulh Muahedesi'nin korkunç esasları gazetelerde yayınlandı. 1 Haziran'da bütün metin neşredildi. 3 Haziran'da asıldı. 13 Haziran'da Sadrâzam Damad Ferid ve sulh delegeleri hazırlanan metne bir cevap götürmek üzere Gülcemal vapuriyle Paris'e gittiler.

4 Ağustos'ta galip devletlerin dikte ettikleri sulh muahedesini münakaşa etmek ve buna ait mesuliyeti paylaşmak üzere bir Saltanat Şûrası toplantıya çağırıldı. 10 Ağustos'ta da Türk varlık haklarını budayan ve istiklale son veren Sevr Muahedesi'ne vatan hainleri tarafından imza basıldı.

Anadolu'da kopan protestolar ve Anadolu'nun zindeleşmesi karşısında sarsılan Damad Ferid, 17 Ekim 1920'de istifa etmeye mecbur oldu. 21 Ekim'de bir itidal yolu tutmak ve Anadolu'ya yaklaşmak üzere Tevfik Paşa iş başına getirildi.

Ankara yolunda

Karıştırdığım gazete koleksiyonunda bizim Malta'dan kurtulmamız ve İstanbul'da beklenişimiz hakkında da haberler buldum. 22 Ekim 1921 tarihli *Vakit*'de, gazetenin kuruluşunun beşinci yıl dönümü münasebetiyle çıkan bir yazıda şu sözler vardı: "Başyazarımız Ahmed Emin Malta'da serbest bırakılmıştır. Yakında mübadele edilecektir. En kuvvetli yazı unsurumuzun kuvvetinin bize katılması suretiyle vazifemize daha fazla azimle devam imkânını bulacağız."

Ben kendimi gazeteye karşı manen çok borçlu sayıyordum. Malta'da bulunduğum müddetçe bana önceleri ayda yirmi İngiliz lirası, sonra yirmi beş İngiliz lirası harçlık gönderilmişti. Bu borcu fazla gayretlerle ödemeliydim. Zaten iki yıla yakın bir zaman mesleğimden uzak kalmam yüzünden içimden çalışma hasreti taşıyordu. İşgal altındaki İstanbul'da masa başında yazı yazarak bunları doyuramazdım, vakit kaybetmeden mutlaka hür Anadolu'ya koşmalıydım.

Eskiden Avusturyalılar'a ait olan, sonra Lloyd Triestino adını alan şirkete ait vapurlardan birinde İnebolu için bir bilet aldım. Sonra Hamid Bey ve diğer arkadaşlarla veda etmek, Anadolu'ya ait bir arzuları olup olmadığını ögrenmek için Hilal-i Ahmer'e [Kızılaya] uğradım. Arkadaşlar İnebolu'da Hilal-i Ahmer'e ait bir kamyonet bulunduğunu, Ankara'da Milli Ordu Sağlık Dairesi'ne Başkan seçilen Tevfik Salim (Sonraki soyadiyle Sağlam) Paşa ile ailesini İnebolu'dan Ankara'ya taşıyacağını, benim de bu kamyonetten faydalanarak, süratle Ankara'ya gidebileceğimi söylediler. Yaylı araba ile altı gün sürecek olan zahmetli bir yolculuktan kurtulacağıma sevindim.

Tevfik Salim Paşa'yı ancak, eseriyle tanıyordum. Harp yıllarında, Doğu illerinde Dördüncü Ordu Sağlık Başkanı iken tifüs ve diğer salgınlara karşı tesirli mücadeleler yapmakla kalmamıştı, köylerde esaslı araştırmalara girişmiş, türlü içtimai ıslahat ve yardım yolları açmıştı. Bunlara dair aldığım bilgi üzerine ben de yazılar yazmış, bu işleri yapan yaman doktorla tanışmak arzusunu da şiddetle duymuştum.

Hoş bir tesadüf olarak sofrada yerlerimiz yanyana düştü. Paşa, beni yeni evlendiği, yüksek seciyeli zarif hanımiyle ve teşkilatta faydalanacağı doktor Binbaşı Fahri Bey isminde eski bir arkadaşıyla tanıştırdı. Kafilemize katılacak olan ve Ankara seyahatini beraberce yapacağımız bir de Arap dadı vardı. İnebolu'da şiddetli bir fırtınayla karşılaştık. Vapur otuz saat beklediği halde sandallar vapura yanaşamadı ve bizim için karaya çıkmak imkânı olmadı. Samsun'a doğru yolumuza devam ettik. Orada ancak dağ gibi dalgaların sandalları vapurun üst güvertesine kadar yükseltmesi sayesinde bir sandala atlayabildik, karaya çıktık.

Samsun'da iki gün kaldık. Yeni Anadolu ile ilk temaslarımı yaptım. Her şey bana yeni doğmuş, en tatlı idealleriimize göre kurulmuş bir dünya gibi göründü. Her iş için eski parti ilişkilerine bakılmadan mevcudun en ehilleri, en

iyileri seçilmişti. Herkes, mesuliyeti kadar salahiyet ve karar sahibiydi. Bana öyle geldi ki daima riskten, hata ve pürüz ihtimallerinden kaçmaya bakan, fayda sağlamayı ikinci plana bırakan zihniyet, yeni Anadolu'nun acze ve meskenete karşı kurduğu karantina çemberinden geçememişti.

Samsun'da takım takım tanıdıklar da buldum. Bunlardan biri, *Vakit*'in ilk zamanlarında haberler servisinde bulunan Necmi'ydi. Harbin sonunda Askeri Levazım Başkanı Topal İsmail Hakkı Paşa ortadan kaybolmuştu. O günlerin başlıca merakı onu bulmaktı. Bu Necmi de, başka birini Paşa'ya benzeterek onu buldum zanniyle velveleli bir yazı yazmış, bir gün için gazetecilik dünyasının kahramanı olmuştu. Hatası meydana çıkınca, gazeteciliği bıraktı, iş hayatına geçti, Samsun'da başarılı bir iş kurduğunu gördüm.

Vapurdaki İngilizler Samsun'dan Ankara'ya doğru bir kara seyahatına çıkmayı düşündük, fakat orada motörlü vasıta olmadığı gibi, yol da çok uzundu. Tam o sırada Altay adında küçük bir vapur Samsun'dan İnebolu'ya kalkacaktı. Talihimizi onunla denemeyi tercih ettik. Vapurda cephane fabrikalarını temsil eden bir İngiliz heyetiyle karşılaştık. Anadolu'ya hem cephane satmaya, hem de İngiliz-Türk münasebetlerini yumuşatmaya gelmişlerdi. Belli ki İngiltere, Anadolu Harbi'nde yanlış tarafı tuttuğunu farketmeye başlamıştı. Bu İngilizler'le Lloyd vapurunda ilk İnebolu seyahatini de beraberce yapmıştık, fakat İtalyan vapurundaki yolcu kalabalığı arasında tanışmamıştık. Altay vapurunda İngilizler viski şişelerini ortaya koydular. Şiddetli fırtınayı hiçe sayarak beraberce viski içtik ve şimdiye kadar İngilizler tarafından tutulan yanlış yolun bahsini ettik. Heyetle buluşmak üzere Milli Müdafaa vekili Refet [Bele] Paşa İnebolu'ya gelecekti. Konuşmalarımızdan öyle anladım ki cephane satışı ancak bir vesileydi. Fransızlar'la İtalyanlar'dan sonra İngilizler de bir dost-

luk kapısı açmak üzere zemini yoklamaya gelmişlerdi. Sakarya Zaferi onlar için her şeyin manzarasını değiştirmişti. Hindistan'ın yalnız Müslümanlar'ından değil, Hindli halkından da Türkler'in lehine şiddetli bir baskı geliyordu. Anadolu'yu bulandırmak, Milli Hareketi baltalamak için İngilizler ellerinden geleni yapmışlar, fakat her tarafta iflasa uğramışlardı. Müslüman temsilcisi adı altında Ankara'ya yolladıkları Ali Asgar'ın casus olduğu anlaşılmış, adam İstiklal Mahkemesi kararıyla derhal asılmıştı. Onun maskesini düşürmekte o zaman İçişleri Vekili bulunan Dr. Adnan Bey'in büyük ustalığı görülmüştü.

Sabahleyin İnebolu'ya ayak bastığımız zaman tatlı bir ürperme duydum. En büyük zorlukların karşısında kötü talihi yenen, Türklük için umulmaz yeni ufuklar açan sihirli aleme kavuştum, onun rahat havasını teneffüs ediyordum. Yol arkadaşlarımız, İngilizler'le Refet Paşa'nın karşılaştığını uzaktan gördük. İngilizler'in bizi yok etmek maksadıyla Yunanlılar'ı İzmir'e çıkarttıktan sonra, şimdi de onlara karşı kullanılmak ve kendilerini denize dökmek üzere bize silah vermeye kalkışmaları, Milli Hareket'in dönüm noktasını geçtiğinin en güzel bir delili ve İngilizler'in, bütün yüksek meziyetlerine rağmen tarihte taşıdıkları kahpelik ve firsat düşkünlüğü huyunun bir belirtisiydi. Uzaktan gördüğümüz buluşma manzarasını zevkle seyrettim.

Yollarda altı gün İnebolu'da ancak birkaç saat kaldık. Dr. Tevfik Salim Paşa yaman bir teşkilatçıydı. Kumandayı ele aldı. Zarif eşi Naile Hanım, Arap dadı, Binbaşı Dr. Fahri Bey ve ikimiz haftalarca yetecek gibi görünen yol nevalesiyle beraber Kızılay'ın Ford kamyonetine dolduk.

Karlar içinde, dağlar, ormanlar arasında başlayan seyahatin ilk kısmı iyi gitti, fasılaya uğramadı. Akşam geç vakit Ecevit'e vardık, burada bir han sahibi bulunan İsmail

Çavuş, milli davaya yakın ilgisiyle, ileri görüşleriyle ve hele yoğurtlu ve naneli çorbasiyle meşhurdur. Yorgun bir günden sonra sıcak çorbayı zevkle içerken sordum:

"Bu çorba nasıl yapılır?"

Cevap verdi:

"Sanat işidir, tarif edilemez."

İki, nihayet üç gün sürmesi tahmin edilen İnebolu-Ankara yolculuğu tam altı gün sürdü ve heyecanlı bir macera seyahati manzarasını aldı. Başımıza neler geldi? Yola benzer bir şeye pek nadir rast geliyorduk. Dr. Fahri Bey'in saydığına göre 63 kere çamura battık. Kurtulmak için her defasında Fahri Bey'in köylere gidip öküz bulması icap etti. 63 rakamını duyunca birbirimize sorduk: "Kamyonet mi bizi Ankara'ya götürüyor, yoksa biz mi onu?" Yollarda defalarla benzinsiz kaldık. Köy evlerini dolaşmak, petrol aramak lazım geldi. Bu altı günlük yolculuğu motorlu vasıta yerine yaylı arabayla yapmak her halde daha rahat ve kolay olacaktı. Bu engellerle dolu yolculuk, Anadolu Harbi'nin ne kadar zorluklar içinde yürütüldüğünü yakından görmek imkânını da bize verdi. Muhakkak ki bir mucize karşısındaydık. Yollarda iki gece çamurlar, karlar içinde kamyonette, bir gece de bir karakolda, başka bir geceyi de bir handa geçirdik. Yalnız Kastamonu'da hususi evlerde misafir edildiğimiz için rahat ettik. Orada Malta arkadaşım Dr. Fazıl Berki'yi, lisenin edebiyat hocası olan değerli edip İsmail Habib'i buldum. Onlarla beraber Kastamonu'yu gezmek, Anadolu'da olup bitenler hakkında kendilerinden ilk intibaları almak faydalı oldu. Dr. Tevfik Salim de yollarda hastahaneleri geziyor, yeni vazifesinin icaplarını yerine getiriyordu.

Ankara'da Diyarbakır milletvekilleri Feyzi ve Zülfi beylerin evlerinde kalacaktım. Yollardan Jandarma telefoniyle kendileriyle temas sağladım, gece on ikiden sonra Ankara'ya varacağımızı bildirdim. Şimdiki Ulus Mey-

danı'nda o zaman mevcut Taş Han'ın önünde, benim için, bir adam bekleteceklerini söylediler. Gecenin ikisinde o adamı buldum. Şimdiki Konya caddesi civarında bulunan evleri yakındı. Birkaç dakika sonra Malta'daki en yakın felaket arkadaşlarımdan ikisinin evinde rahat bir yatağa kavuştum .

Ankara'da esen hava Ankara'da ilk işim, fikir ve ideal arkadaşım, çok sevdiğim ve yakın tuttuğum Dr. Adnan [Adıvar] Bey'i aramak oldu. Büyük Millet Meclisi İkinci Başkanı mevkiinde bulunuyor, çok ağır bir mesuliyet ve hizmet yükü taşıyordu. Kızılay'ın Ankara merkezinde küçük bir odada yaşıyordu. Kızılay'ın eski mensuplarından Sadrâzam Kâmil Paşa'nın torunu [Sonraki Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtibi, vekil, sefir, İnkılap Tarihi profesörü, tek parti devrinin cerbezeli müstakil mebusu), Millet Partisi'nin Başkanı Hikmet [Bayur] Bey aynı binada misafirdi. Hikmet Bey'in Hariciye'de mühim bir vazifesi vardı. Binaya girince o zamanki Ankara'daki hayat şartlarının canlı bir levhasını gördüm. İstanbul'daki evinde her türlü rahatlığa alışık olan Hikmet Bey bir masa başında kendi gömleğini ütülüyordu. Ankara'ya ait ilk yazımda bundan bahsettim, o zamanki iptidai şartlar karşısında ezileceğine, zorluklara güler yüzle göğüs germiş olduğundan iftihar duyması lazım gelirken bana gücendi. Bundan sonra İstanbul'da ilk karşılaştığımız zaman şu tuhaf suali sordu: "Sizden bir şey öğrenebilir miyim? Anadolu için çalışanların neden aleyhindesiniz?" Bu küçük anlaşmazlık çok sürmedi ve aramızda hiçbir iz bırakmadan geçti. Samimi münasebetlerimiz çok partili devre kadar daima iyi devam etti. Bu hikayeyi sırf çok değerli bir adamda rast gelinebilecek bir garipliğe misal diye anlatıyorum.

Biraz sonra Dr. Adnan Bey'le karşılaştım. Bu yaman

güler yüzlü insanın, taşıdığı ağır yükten ve yakasını bırakmayan kronik bir öksürükten dolayı iki büklüm olduğunu elemle gördüm. Kendine bakmayı bir an bile düşünmüyor, o buz gibi ayaz havalı Ankara'da, Kızılay'ın açık faytonu ile boyuna her tarafa koşuşuyor, nerede bir zorluk varsa çözmek üzere oraya yetişiyordu.

Dr. Adnan ve eşi Halide Edibi Milli Mücadelenin ilk devresinin Atatürk'den sonra gelen en mühim değerlerinden ikisi diye karşılamak, bu iki idealist ve feragatli vatanseveri yakından tanımak ve değer vermek lazımdır.

Dr. Adnan'ın ilk sözü şu oldu:

"16 Mart işgalinden evvel sana: 'Bu akşam bizde kal, konuşmamız lazım...' dediğim zaman neye sözümü dinlemedin? Dinlemiş olsaydın iki yıllık Malta azabından kurtulacaktın, Ankara'da Milli Hareket'in fiili hizmetinde faydalı olacaktın."

"Siz bana maksadın beraberce Ankara'ya varmak olduğunu ve işgal hakkında bildiğinizi söylemediniz ki. Gerçeği bilseydim elbette yanınızda kalırdım."

"Ben bu gerçeği söyleyemezdim, verilmiş bir sözüm vardı. İsrarım karşısında işin içinde bir iş olduğunu sen kavramalıydın. Ne ise, şimdi ilk iş olarak Meclis'e Mustafa Kemal Paşa'yı görmeye gidelim. Malta'dan kurtuluşundan, Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne tayininden dolayı kendisine teşekkür borcun vardır. İnebolu'dan derhal Ankara'ya gelmen tabii bir şeyken gelmedin, Zonguldak'da eline varan davet telgrafına da aldırmadın. Bunlardan dolayı özür dilemen icap eder."

Gazi'nin huzurunda

Açık faytonuna bindik. O zamanki Meclis, şimdiki Ulus Meydanı'nın köşesindeki hâlâ mevcut olan, eski İttihad ve Terakki il merkez binasıydı. Başkanlık odasının önünde nöbetçi yoktu. İşi olan herkes kapıyı açıp giriyor, Mustafa Kemal Paşa ile konuşmak imkânını buluyordu. Büyük Lider'in önünde saygı ile eğildim, onun ve orada bulunanların hepsinin elini sıktım. Dr. Adnan, Lider'e dedi ki:

"Paşam, size birkaçak getirdim. Milli Hükümet'in münasip gördüğü bir hizmeti kabul etmemek gibi bir hak yoktur. Kendisine ne gibi bir muamele edilmesini münasip görürsünüz?"

Malta arkadaşım vali Mustafa Abdülhalik Bey şefaat etti:

"Eğer izin verirseniz kaçak adam, müdafaası için söylemek istediklerini söylesin."

Lider, bana izin verdiğini başının nazik bir işaretiyle belirtti. Bunun üzerine söze başladım:

"Bana Milli Hükümet'in hizmetinde böyle bir vazife verilmesini, bütün ömrümün en şerefli bir nimeti sayarım, fakat benim bir mesleğim var. Onu seviyorum. Bu meslek için kendimi yetiştirdim. Memlekete en fazla hizmeti serbest bir gazeteci olarak yapacağıma inanıyorum. Burada Türk milleti için yeni bir gün doğmuştur, tarihte eşine az rastlanan bir mücadele devam ediyor. Buranın çelik gibi havasını, cephe gerisinin ve cephenin halini İstanbul'a aksettirmek, yeni kurtulan Adana ve Mersin'i ziyaret etmek suretiyle vazifemi yapmama izin verin."

Bu izin çıktı. Kendi kendime programımı yaptım. Bir ay kadar Ankara'da kalacak, Meclis'e sık sık devam edecek, İstiklal Mahkemeleri'nin çalışma tarzını görecek, seri halinde mülakatlar yapacaktım. Bu arada bilhassa Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeyi, hayatını ve hedeflerini kendi ağzından dinlemeyi ve okuyuculara duyurmayı iş edinecektim; sonra cephe gerilerini, Akşehir'deki Batı Cephesi Umumi Karargâhı'nı, Konya'daki Levazım Merkezi'ni, asıl cepheyi dolaşacaktım, Adana ve Mersin'e inecektim.

Hamdullah'ın sözleri Ankara'ya vardığım günlerde Hamdullah Bey o zamanın biricik toplantı yeri olan Anadolu lokantasında bir davet yaptı, davette şu sözleri söyledi: "Azizim Emin Bey, Anadolu Mücadelesi'nin ilk günlerinden beri, en doğru bir sezişle daima hak ve milli şeref tarafını tutan gazetenizin başında, yine hak ve şeref yolundaki mücadelenizin bir neticesi olarak sürgünlere gittiniz. Şimdi döndükten sonra sarfedeceğiniz gayretler buradaki arkadaşlarınız için ne kadar faydalı olacağını tamamiyle takdir ediyoruz. Malta'dan döner dönmez bizi görmeye koşmanıza çok sevindik. Tekrar tekrar teşekkür ederiz."

1921 Aralık ayında Ankara'da geniş bir kalabalığın

huzurunda söylenen sözleri buraya geçirmeye değer vermeme sebep, Mütareke'nin ilk devrindeki yazılarım dolayısiyle vakit vakit siyasi hasımlarım tarafından yapılan hücumların ne kadar sahte ve haksız olduğunu belirtmektir. O zamanki yazılarım zaten meydanda olduktan başka, Damad Ferid hükümeti tarafından Kütahya'ya nefyedilmem, Altıncı Mehmed'den bir numaralı düşman muamelesi görmem, İngilizler tarafından Malta'ya sürülmem, Malta dönüşü Milli Hükümet tarafından Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne çağırılmam, Milli Cephe'yi ziyaret etmesine izin verilen tek gazeteci olmam, Milli Lider'in hayatının bütün hikayesini ve hedeflerini bana anlatması; hücumların ne dereceye kadar kin ve garaz mahsulü olduğunun açık delilleridir.

Yusuf Kemal'i ziyaret Bana çektiği telgraf dolayısiyle ilk ziyaret ettiklerimden biri Hariciye vekili Yusuf Kemal Bey oldu. Telgrafındaki teklifi tekrar ettikten sonra dedi ki:

"Milli Mücadele devrinin Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü mühim bir hizmet yeridir. Zaten sulhdan sonra sizin Washington'a sefir diye gönderilmeniz kararlaşmıştır. Bunu da gözünüzün önünde tutunuz."

O zaman otuz üç yaşındaydım. Tahsil gördüğüm, sevdiğim memlekete sefir diye gönderilmek teklifi elbetteki cazip bir şeydi. Öyle sanırım ki o saniyede mesleğe bağlılık bakımından en kesin imtihanı geçirdim. Milli Lider'e söylediklerimi aynen tekrar ettim, özür diledim.

Büyük Millet Meclisi'ndeki İkinci Grup'un [yani muhalefetin] liderlerinden biri olan Erzurum milletvekili Celalettin Arif Bey o günlerde beni buldu dedi ki:

"Siz Hükümet muhitinden başka ikinci grup muhitinin güven ve sevgisini taşıyan bir gazetecisiniz. Bu hal, teklif edilen vazifede her taraftan destek ve yardım

göreceğinizi belli eder. Tekrar düşününüz, teklifi reddetmekte ısrar etmeyiniz."

İkinci Grup'tan belirtilen güvenin değerini elbette kavradım, kendisine teşekkür ettim, fakat gazeteciliğin benim için her hangi bir meslek olmadığını, küçük yaşta kendimi buna vakfettiğimi ve memlekete hizmetin en verimli yolu benim için kendi mesleğim olduğunu anlattım.

Meclisteki hava Anadolu'daki yeni âlemi iyice tanımanın en mükemmel yolunu sık sık Meclis'e uğramakta buluyordum. Şimdiki Ulus Meydanı'nın köşesinde ve o zamanki Taş Han'ın karşısındaki küçücük binada, yalnız teşrii değil, tam manasiyle icrai kuvveti taşıyan ve seçtiği İstiklal Mahkemeleri vasıtasiyle adalet işinde de en mühim rolü oynayan Türkiye Büyük Millet Meclisi hüküm sürüyordu. Bu Meclis'te milli menfaati aramak ve her işi sürat ve dikkatle yürütmek için devamlı bir çırpınma vardı. Üyelerin arasında eskiden alıştığımız eşraf tipi adamların azlığı göze çarpıyordu. Bunlar normal zamanlarda bir Meclis'te yer almayı tabii hakları saydıkları ve nüfuzlarını bu maksatla kullandıkları halde büyük tehlike ve riskler karşısında meydana gelen Büyük Millet Meclisi'ni tehlikeli bir macera gidişi saymışlar, bir kenarda beklemeyi, İstanbul Hükümeti'nin ve yabancı işgal kuvvetlerinin şerrine uğramamayı tercih etmişlerdi. Bu sebeple birçok cesur, fedakâr, vatansever halk çocuğu, Büyük Millet Meclisi'ne girmek ve vazife görmek imkânını bulmuştu. Bunların hepsi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin temsilcisi sıfatiyle bir araya gelmişlerdi. Hedeflerde ortak olmakla beraber, görüş, mizaç bakımından iki gruba ayrılmışlardı. İkinci grup adiyle anılan kısım, programlı, teşkilatlı bir muhalefetti. İtibarlı, başarılı bir lider için muhalefeti susturmak, yok etmek, o zamanki şartlar karşısında işten bile değildi. Çok şükür ki

Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşları bu yanlış yola, İstiklal Harbi'nin devamınca, sapmadılar. Bu sayede tenkit ve ikaz mekanizması tesirli bir şekilde işledi, memleket bundan çok fayda gördü. Her totaliter idarenin mutlaka yarattığı uyuşukluktan bu sayede korunduk ve "Kuvayı Milliye Ruhu" denilen yüksek ruhu devam ettirebildik. Şunu da ilave etmek lazımdır ki, ana hedeflerde, iki grup kolayca görüş ve karar birliğine varıyordu. Verimli iş bölümünün çerçevesindeki bu şuurlu, gönüllü birlik Milli Mücadele için büyük bir değer taşıyordu.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin müzakerelerini dinlemek büyük bir zevkti. Boş lafla vakit geçirilmiyordu. Memleketin menfaati, vatandaşın hakkı üzerinde titreniyor, asıl ana hedeflere göre kısa, tok konuşmalar oluyordu. Bir tehlike zamanında milleti temsil vazifesi tam bir surette yürütülüyordu. Bu Meclis, memleketi idare edecekleri bizzat seçiyor, icabında değiştiriyordu. Başkumandanlık vazifesi bile belli müddetlere göre tahdit ediliyor, ancak icabında münakaşa yoluyle uzatılıyordu. Normal zamanlar için bunu iyi bir sistem saymak mümkün değildir, fakat ihtirasın sustuğu, varlık ve beka kaygusunun ağır bastığı o devirde bu sistem bile iyi denilecek bir şekilde işledi, her vazife için, mevcut içindeki en ehiller arandı, sevildi.

İstiklal Mahkemeleri İstiklal Mahkemeleri'ne gelince: Ankara'daki mahkemeye sık sık uğramayı, umumi durumu kavramak bakımından faydalı ve meraklı buldum. Kendimin de İstiklal Mahkemeleri'yle sonradan temaslarım oldu. Bunların hikayesini sırası gelince anlatacağım. Olağanüstü bir devrin icaplarından doğan bu mahkemeleri ideal bir adalet sistemi saymak hatıra gelemez. Gelişi güzel seçilen birkaç milletvekili tarafından ilk hislere göre verilen hükümler arasında bir hayli hatalılar ve

haksızlar olmuş, adaletten çok önce ortalığı susturmak ve bastırmak gayesi aranmıştır. Bununla beraber bir davayı dinleyip birkaç saat, hatta dakika içinde bir karara bağlayan bir mahkeme sistemi, İngiliz ve Amerikan Polis mahkemelerinde olduğu gibi, bazı suç nevilerine tatbik edilirse, adalet cihazının sırtındaki yük çok hafifler. Ankara İstiklal Mahkemesi'ne devam ederken, bu düşüncenin üzerinde durdum. Şurası muhakkak ki, güya ideal ve mutlak adalet arayan çetin sistemimizde davaların yıllarca sürmesi, sistemin felç haline düşmesi ve adaletin izinin ortadan silinmesi neticesini yaratıyor.

Ankara'da geçirdiğim bir ayı, rahatlık ölçüleriyle ölçmek lazım gelirse, bunu ömrümün en rahatsız ayı saymak lazım gelir, fakat manevi haz bakımından bu zaman ömrümün en tatlı, en kıymetli devridir. Korkunç bir ümitsizlik devrinden sonra Ankara'da doğan yeni ümit ve mücadele günlerinin tarif kabul etmez derecede bir havası vardı. Bunun içinde herkes hissesine düşen maddi sıkıntı payını seve seve taşıyor, neşeyi ve ferahlığı hiçbir şey bozmuyordu.

Ankara barınma bakımından zaten çok geri bir şehirdi. Fazla olarak şehrin en mamur Ermeni ve Rum mahalleleri yanmıştı. Devlet merkezi olması münasebetiyle buraya binlerce yeni nüfus baskın edince, şehirdeki her odadan, her aralıktan, dağınık bir halde olan bağ evlerinden faydalanmak lazım gelmişti. Devlet dairelerini sorarsanız, vekâletlerden çoğu, valilik binasında eskiden müdürlüklerin bulunduğu odaları işgal ediyordu. Pek nadir vekâletler derme çatma ayrı binalar bulmuşlardı. Mesela Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü, şimdiki Maliye Vekâleti binasının civarındaki Ankara Posta ve Telgraf Müdürlüğü'ne yerleşmişti. Yeni umum müdür Malta arkadaşımız Ziraatçı Sabri Bey'di. Orası Malta sürgünlerinin buluşma yeri haline gelmişti. Ben Diyarbakır milletvekilleri Feyzi

ve Zülfi beylerin evinde bir müddet kaldım. Sonradan Samanpazarı tarafında bir Ermeni Katolik evinde bir oda buldum. Akşamları Feyzi ve Zülfi beylerde devamlı akşamcılık sofrası vardı. Anadolu lokantasında bir arkadaşla beraber olmadığım akşamlar hep bu dost ve kardeş evine koşuyordum. Oraya misafir getirmek hakkı da bana verilmişti.

Julian Gillespie Bir akşam dostlarımın evine pek garip bir misafirle gittim. Vaka şöyle oldu: Yeni Rus Sefiri Aralof Yoldaş'ın Ankara'ya gelmesi bekleniyordu. Ben de Anadolu Lokantası'nda onu gözlüyordum ve kendisiyle taze bir mülakat yapmak istiyordum. Bir aralık içeriye spor gömlekli, yabancı tavırlı, traşı uzamış biri girdi. Derhal hükmümü verdim: "İşte yeni Rus Sefiri..." yanına yaklaştım ve Fransızca sordum:

"Siz yeni Rus Sefiri Aralof Arkadaş'sınız, değil mi?" İngilizce cevap verdi: "Hayır, ben Amerika'nın yeni Ticaret ataşesiyim, adım Julian Gillespie..."

Derhal konuşmaya daldık. Meğer yaylı araba ile yollarda kalmış, çok zahmet çekmiş, kimseye meram anlatamamış. Ankara'da da henüz oda bulamamış. Dilini bilen, Amerika'yı yakından tanıyan biriyle karşılaştığına çok sevindi. Beraberce oda aramaya çıktık. O sırada Ankara'da *Hakimiyet-i Milliye* ve *Yeni Gün* gazetelerinin yanında üçüncü bir gazete olarak çıkan *Öğüt* gazetesinin matbaasında bir köşeye yol yatağı ve eşyasiyle yerleşmesini sağladım. Sonra beraberce akşamcılık etmeye niyet ettik. Amerikalı, rakının keyfine vardı, herkese kendini sevdirdi. Anadolu'da yeni kurulan âlemin manasını kavradığını ve mücadele davamızı benimsediğini derhal belli etti.

O sırada Amerikan fevkalade komiseri Amiral Bristol tarafından temaslar için Ankara'ya gönderilen bir temsilci büyük bir değer taşıyordu. Gillespie ile meşgul olmaya devam ettim. Harpte başından binbir macera geçmiş olan

bu sevimli Teksas Amerikalısı ile aramızda ömür boyunca devam eden ve kardeşlik derecesine varan bir dostluk kuruldu. Gillespie Türkiye'yi o kadar sevdi ki mesleğinde Londra Ticaret Müsavirliği gibi yükselme imkânlarını bile reddederek, 1938'de ölümüne kadar onyedi yıl Türkiye'de vazife gördü, üç çocuğu İstanbul'da doğdu. Bunlardan biri olan Mrs. M. Howard Critchell, "Doğduğum memlekete hizmet borcumdur," diyerek, Georgetown Üniversitesi dil öğretme teşkilatının temsilcisi olarak uzun yıllar Ankara'da çalıştı, bize karşı çok vatansever bir Türk'e yakışır sevgi ve ilgi beslediğini her fırsatta belli etti. Kendisi de, birkaç yıl Kayseri'deki Amerikan Mektebi'nde tahsil gören oğlu Douglas da Türkçe'yi pürüzsüz surette konuşuyor. Gillespie'nin 1925 ile 1936 arasında hayatımda oynadığı mühim rolden sırası gelince bahsedeceğim.

Genelkurmay'da Ankara'da doya doya etrafı inceledikten sonra belli başlı vazife sahipleriyle seri halinde mülakatlar yaptım. O zaman İstanbul'la posta bağlantısı olmadığı için Ankara yazılarımı keşfettiğim ilk vasıtayla yola çıkarıyordum. Hemen hiçbir yazım kaybolmadı. Yalnız kimi kısa zamanda gazetenin eline vardı, kimi haftalarca yollarda kaldı. Bu sebeple yazılarım düzenli bir sıra ile çıkamadı.

İlk mülakatımı Genelkurmay başkanı Fevzi Paşa ile yaptım. O zaman Genelkurmay, Ankara Ziraat Mektebi'nin binasında yerleşmişti. Oraya mülakat zamanından evvel vardım ve askeri erkândan bazılarıyla konuşmak imkânını buldum. Bana şunları anlattılar :

"Bu günlere kavuştuğumuza şükretmek lazımdır. Öyle günler geçirdik ki memleketin başlıca askeri kuvveti Çerkes Ethem'in çeteleriydi. Çerkes Ethem Meclis'in karşısına çıkıyor, amir tavrı takınıyordu. Sakarya muharebesinden evvel öyle günler oldu ki bir asi çetesinin veya bir

Yunan kolunun Ankara'yı her an sarmasını bir ihtimal diye hesaba katmak lazım gelirdi. Güvenlik hissimiz tam olmaktan uzaktı. Nitekim Sakarya harbinden evvel Ankara'yı tahliye yolunda kararlar verildi. Bir takım daireler ve gazeteler taşındı, fakat Meclis, neticeden ümidini kesmedi ve yerinden kımıldanmadı."

Biraz sonra Fevzi Paşa'nın yanındaydım. Kendisiyle bu ilk karşılaşmamdı. 16 Mart işgalinden sonra kurulan Salih Paşa Kabinesi'nde Harbiye Nâzırlığı'na getirildiğini haber vermek için Beykoz'daki evine gönderilenler, Paşa'nın Ankara'ya geçtiğini ve Milli Kuvvetler'e katıldığını öğrenmişlerdi. Ricam üzerine bana askeri hayatının bütün seyrini anlattı. Bu, takım takım cephelerde devam eden askeri çarpışmalarımızın tam bir hikayesiydi. Mülakatta dedi ki :

"*Başlıca başarı amilimiz, Türk milletindeki olağanüstü zindeliktir. Bu milleti hasta sanıyorlardı, ölüm saati geldiğine hükmediyorlardı. Mütareke'den ve işgalden sonra bizim de kötümserliğe düştüğümüz ve milletin kendi kaderine olan ilgisinin gevşediğini sandığımız zamanlar oldu. Fakat er meydanı açılır açılmaz, Türk milletinin varlık azminin devam ettiği ve bu uğurda her fedakârlığı göze aldığı belli oldu. Bugün memleketin her köşesindeki her vatandaş, Milli Mücadele'nin manasını kavramıştır, herkes buna candan katılmıştır. Millet ecnebilere esir olmaktansa yokolmayı, böyle bir kara günü görmemeyi tercih ediyordu.*"

İkinci mülakatı Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'le yaptım. O sırada Ankara'nın en canlı yeri Hariciye Vekaleti'nin bulunduğu Reji binasıydı. Bir avuç gayretli insandan ibaret olan kadro tam manasiyle gece gündüz çalışıyordu. Binanın ışıkları hiçbir zaman sönmüyordu. Yusuf Kemal Bey'i bundan dolayı tebrik ettim. Dedi ki :

"*İşlerin saati saatine tamamlanması lazımdır. Gece gündüz diye bir şey düşünülemez. Dış temaslarımıza ait il-*

giler ve gayretler, askeri mücadeleyle bir hizada yürütülmelidir. Millet, mücadele hedeflerinde beraberdir. En zor günler geride kalmış, Milli Birlik ve mukavemet imtihanları parlak geçmiştir. Hayat hakkımızı tanıyanlar, bizimle barış ve dostluk arayanlar gün geçtikçe çoğalıyor. Milli Misak hedefine doğru süratle yol alıyoruz. İstiklalimizin ve milli varlığımızın tam olarak tanınması temeline dayanan şerefli bir sulh için zeminin sağlam bir surette hazırlanması maksadıyla herşey yapılıyor."

Gazi hayatının hikayesini bana anlatıyor

Türk milleti, yurdu yabancı işgaline uğradıktan, aylarca ölümün eşiğinde kıvrandıktan ve Yunan istilası gibi bir felaketle karşılaştıkdan sonra yeniden hayata, istiklale, şerefe kavuşmanın ferahlığını duyuyor. Bunun her şeyden ziyade Gazi Mustafa Kemal'in yaman liderliğine borçlu olduğunu da biliyor. Zaman zaman Mustafa Kemal hakkında kulağıma bir şeyler çalınmıştı, fakat Büyük Kurtarıcı'nın hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgim umumi olarak çok noksandı.

Malta'dan kurtulduktan sonra Ankara'ya gidince ve orada kurulan yeni âlemi, gazeteci gözüyle ilk olarak okuyuculara yakından tanıtmak fırsatını ele geçirince, tabii emelim, Mustafa Kemal ile konuşmak, hayatının hikayesini, memleket davaları hakkındaki görüşlerini kendi ağzından dinlemekti. Ankara'ya ayak basar basmaz Büyük Lider'den bir mülakat ricasında bulundum. Ertesi günü cepheye gidecekti, pek meşguldü. Buna rağmen dileğimi

reddetmemek lütfunda bulundu. Fakat ben şunu düşündüm: Gazi'nin yola çıkmak üzereyken bana ayırabileceği dar bir zamana bütün sualleri sığdıramayacaktım. Kendisini bunca işleri arasında ikinci bir defa rahatsız etmek de caiz değildi. Bu sebeple mülakatı cepheden Ankara'ya dönüşüne bırakmayı daha doğru buldum.

Ankara'ya döndüğünü duyar duymaz, iki cepheden işe sarıldım. Bir an evvel maksadıma kavuşmak için aynı zamanda hem Meclis İkinci Başkanı Dr. Adnan Bey'e, hem de Rauf Bey'e mülakat için ricada bulundum. Adnan Bey'de eski ve kuvvetli bir gazeteci damarı vardı. Benim bu mülakatı yapmadıkça Ankara'da yeni kurulan âleme dair yazı yazmaya kendimde salahiyet görmeyeceğimi derhal kavradı. Bir an önce mülakatı sağlamak için elinden geleni yapacağına söz verdi, mülakatta bizzat hazır bulunmayı da kabul etti. Ankara'da bulunan Fransız yazarı Bayan Gaulice ve Amerikan yazarı Mr. Price şerefine Gazeteciler Cemiyeti tarafından verilen ziyafet esnasında Adnan Bey kulağıma şöyle fısıldadı : "Yarın sabah on birde, köşkte... Sualleri hazırla..."

Mülakatın planı Gece odama dönünce sualleri hazırlamaya oturdum. Mülakattan üç netice çıkmasını istiyordum. Birincisi, şahsiyete milli mukadderatımıza bu kadar sıkı bir surette karışmış olan Gazi Paşa'nın hayatı hakkında okuyucularda bulunması tabii olan merakı mümkün olduğu kadar esaslı şekilde karşılamaya çalışmaktı. İkincisi, bugünle ve yarınla ilgisi olan meseleler ve gayeler hakkında en salahiyetli bir ağızdan işitilebilecek değerli sözleri *Vakit* sütunlarına aksettirmekti. Üçüncüsü de geleceğin taşıdığı ihtimaller hakkında hepimizi doyuracak ve geçirilen acı tecrübelerden doğan endişeleri ortadan kaldıracak yolda sözler işitmek ve bunları okuyuculara duyurmaktı. Sabah Adnan Bey'le beraber yola çıktık.

Çok güneşli bir gündü. Ortalığın hali ilk baharı andırıyordu ve Ankara hakkında oraya gelmeden işittiğim yanlış sözlerin tabiat ve iklime ait kısmını yalanlıyordu. En zor dakikalarda milletin önüne düşen, aşılmaz gibi görünen zorluklarla mücadeleyi göze alan, bugün milli ufuklarımızda gerçek bir varlık ve istiklal güneşi belirmesine en birinci amil olan büyük adamla uzun bir mülakatta bulunacağım için hem bir vatan evladı, hem de bir gazeteci sıfatiyle zaten pek sevinçli bir heyecan ve bekleyiş içindeydim. Bu hisler, berrak bir kış güneşinin kalbe verdiği ferahlık ile birleşince, bana ömrümün pek müstesna dakikalarına mahsus hazzı veriyordu.

Paşa'nın yazı odası Çankaya'daki bağ evi önünde atlı araba durdu. Etrafın manzarası çok güzeldi. Sayısız minareleri, hoş perişanlıklariyle bir tepenin etrafını saran, bir kale harabesinin gölgesine sokulan Ankara şehri... Daha aşağıda güneşli, sakin, geniş bir ova... Bunun sonunda Ankara'nın gurub manzarasını güzelleştirmek için sıralanmış dalgalı tepeler... Daha yakında ağaçlar arasında küçük küçük köşkler...

Ankara ahalisi tarafından Paşa'ya, kendisi tarafından da orduya hediye edilen köşk, pek basit bir binaydı, fakat her halde zevk sahibi birisinin elinden çıkmıştı. İçeri girilince geniş bir sofa, ortasında etrafı çini döşeli, fiskiyeli bir havuz vardı. Sofadan Paşa'nın yazı odasına geçtik. Vakit henüz erkendi. Gazeteci hisleri pek kuvvetli olan Adnan Bey, mülakattan evvel bu odayı gözden geçirmek ihtiyacını duyacağımı hesaplayarak, mülakat zamanından evvel köşke varmamızı sağlamıştı. Odada köşkün eski sahibinden kalma koltuklar, ayyıldızla süslenmiş masa ve perdeler; üzeri çini bir orta masası ve kitap rafları vardı, bunların hepsi burasını yaptıranın zevkini belirtiyordu. Mustafa Kemal Paşa'ya ait özelliği duvarlarda ve odanın diğer ta-

rarlarında bulunan hatıra ve hediye nevinden eşya ve kitaplardı. Yazı masasının arkasında Şeyh Sinusi'nin hediyesi olan meşhur kılıç asılı bulunuyordu. Duvarlarda hatıra kabilinden bir kaç silah ile Paşa için yazılmış ve eski usulde süslenmiş, yaldızlı bir kaside vardı. Masa üzerinde Sakarya Zaferi için Paşa'nın yabancı memleketlerdeki hayranları tarafından gönderilen ve yazı masasına ait eşyadan ibaret bulunan türlü türlü hediyeler göze çarpıyordu. Masa üzerinde duran Fransızca kitaplar, Madame Gaulice'in özenerek seçip getirdiği hediyelerdi. Yandaki küçük rafların üzerine, memleketimize dair Fransız yazarları tarafından yazılmış eserlerin birkaçı, siyasi kongrelere dair bir takım Fransızca ve Türkçe kitaplar yığılmıştı. Diğer bir küçük masa üzerinde Şeyh Sinusi'nin hediye ettiği iki Kuran duruyordu.

Mülakattan evvel Saat tam on biri çalarken kapı açıldı. Paşa, yerli kumaştan Ankara'nın harp modasına uygun bir seyahat kostümüyle içeri girdi ve masanın başına oturdu. Biz Adnan Bey'le beraber masanın etrafında bir gazetecilik çevirme kolu teşkil ediyorduk. Bu çemberden kurtulmak için suallere cevap vermekten başka çare yoktu. Paşa, kendine mahsus derin anlayışıyla suallerin gayesini derhal kavradı. Dilimin ucunda bulunan fakat iyi ifade edilemeyen sualleri bile yüzümde okudu. Çocukluk günlerine ve mektep senelerine ait suallere bu kadar geniş cevapları alabilmek bir talih meselesiydi. İnsan bir masanın başında otururken, başka birinin istediği, bir dakikada kolayca çocukluk hatıralarını tazeleyemez. Çok şükür ki talihimiz iyi gidiyordu. Paşa, sualleri iyi karşıladı ve eski hatıralarının içine dalarak, tatlı tatlı anlatmaya başladı :

İlk hatıralar "Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey, mektebe gitmek meselesine aittir. Bundan dolayı

anamla babam arasında şiddetli bir çatışma vardı. Annem ilahilerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Memur olan babam, o zaman yeni açılan Şemsi Efendi'nin mektebine devam etmeme ve yeni usule göre okumama taraftardı. Nihayet babam işi ustaca halletti. İlk önce eski tarzda merasimle mahalle mektebine başladım, bu suretle annemin gönlü oldu. Birkaç gün sonra da mahalle mektebinden çıktım, Semsi Efendi'nin mektebine yazıldım.

Az zaman sonra babam öldü. Annemle beraber dayımın evine yerleştik. Dayım köy hayatı geçiriyordu. Ben de bu hayata karıştım. Dayım, bana vazifeler veriyor, ben de bunları yapıyordum. Başlıca vazife tarla bekçiliği idi. Kardeşimle beraber bakla tarlasının ortasındaki bir kulübede oturduğumuzu ve kargaları kovalamakla uğraştığımızı unutamam. Çiftlik hayatının diğer işlerine de karışıyordum. Böylece biraz vakit geçince, annem benim mektepsiz kaldığım için endişe duymaya başladı. Nihayet Selanik'de bulunan teyzemin evine gitmeme ve mektebe devam etmeme karar verildi. O zaman idadi denilen ve orta mekteple liseyi bir arada tutan resmi mektebe yazıldım. Mektepte Kaymak Hafız adında bir hoca vardı. Bir gün sınıfımızda ders verirken ben bir diğer çocukla kavga ettim. Çok gürültü oldu. Hoca beni yakaladı, çok dövdü, bütün vücudum kan içinde kaldı. Büyük annem zaten mektepte okumamı istemiyordu, beni derhal mektepten aldı."

Hayırlı bir müdahale "Binbaşı Kadri Bey isminde bir subay bize komşu oturuyordu. Oğlu Ahmet Bey Askeri Rüştiyesi'ne devam ediyor ve mektep üniforması giyiyordu. Onu gördükçe ben de böyle elbise giymeye hevesleniyordum. Sonra sokaklarda subaylar görüyordum. Bu dereceye varmak için aşılması lazım gelen yolun başında, Askeri Rüştiyesi'ne girmek olduğunu anlıyor-

dum. O sırada annem Selânik'e gelmişti. Askeri Rüştiyesi-'ne girmek istediğimi söyledim. Annem askerlikten çekiniyordu, asker olmama şiddetle karşı geliyordu. Kabul imtihanı zamanı ona sezdirmeden kendi kendime Askeri Rüştiyesi'ne giderek imtihan verdim. Böylece annem bir oldubitti durum karşısında kalmış oldu. Rüştiye'de en çok hesaba merak sardım. Az zamanda bize ders veren hoca kadar, belki de daha ziyade bilgi sahibi oldum. Derslerin üstünde meselelerle uğraşıyordum. Yazılı sualler hazırlıyordum, hesap öğretmeni de yazılı cevaplar veriyordu."

Mustafa Kemal ismi nereden geldi? "Hocanın adı Mustafa'ydı. Bir gün bana dedi ki: 'Oğlum, senin de ismin Mustafa, benim de... Bu böyle olmayacak. Arada bir fark bulunmalı, bundan sonra adın Mustafa Kemal olsun.'

O zamandan beri adım öyle Mustafa Kemal kaldı. Hoca sert bir adamdı. Sınıfta birinci, ikinci tanımıyordu. Bir gün bize: 'Aranızda kendine kimler güveniyorsa kalksın, onları müzakereci yapacağım.' dedi. İlk önce tereddüt ettim. Ayağa öyleleri kalktı ki, ben kalkmamayı tercih ettim, bunlardan birinin müzakeresi altına girdim. Müzakerenin ortasında tahammülüm son dereceye geldi, ayağa kalkarak: "Ben bundan iyi yaparım" dedim. Bunun üzerine hoca beni müzakereci yaptı, eski müzakereciyi benim müzakerem altına verdi. Askeri Rüştiyesi'ni bitirdiğim zaman matematik merakım epeyce ileri gitmişti. Manastır-Askeri İdadisi'nde matematik bana pek kolay geldi, bununla uğraşmaya devam ettim. Fakat Fransızca'dan geriydim. Öğretmen benimle çok meşgul oluyor, acı ihtarlarda bulunuyordu. Bu ihtarlar benim çok gücüme gitti. İlk tatil zamanında çare aradım. İki, üç ay gizlice Fransız mektebinin özel sınıfına devam ettim. Böylece mektep derslerine nispetle ileri derecede Fransızca öğrendim."

Edebiyat meraki "O zamana kadar edebiyatla çok temasım yoktu. Merhum Ömer Naci Bursa İdadisi'nden kovulmuş, bizim sınıfa gelmişti. Daha o zaman şairdi. Benden okunacak kitap istedi. Bütün kitaplarımı gösterdim, hiçbirini beğenmedi. Bir arkadaşın kitaplarımdan hiçbirini beğenmemesi gücüme gitti. Şiir ve edebiyat diye bir şey olduğunu o zaman kavradım, ona çalışmaya başladım. Şiir bana cazip göründü, fakat Türkçe hocası diye yeni gelen bir zat benim şiirle uğraşmamı yasak etti.

'Böyle uğraşmalar seni asker olmaktan uzaklaştırır' dedi. Fakat ne de olsa güzel yazma hevesi içimde kaldı.

İdadide iken var kuvvetimizle çalışıyorduk. Sınıfta birinci, ikinci olmak için hepimizde şiddetli bir gayret vardı. Nihayet idadiyi bitirdim. İstanbul'a Harbiye'ye geçtim. Burada matematik merakım devam ediyordu. Birinci sınıfta saf gençlik hayallerine tutuldum, dersleri ihmal ettim. Senenin nasıl geçtiğinin hiç farkında olmadım, ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım.

İkinci sınıfa geçtikten sonra askerlik derslerine merak sardım. Şiir yazmak hakkında idadi hocasının koyduğu yasağı unutmuyordum, fakat güzel söylemek ve yazmak hevesim sönmemişti. Teneffüs zamanlarında hatiplik talimleri yapıyorduk. Saati ellerimize alıyor, 'Bu kadar dakika sen, bu kadar dakika ben konuşacağım,' diye yarışlar ve münakaşalar tertip ediyorduk."

Politika ile uğraşmalar "Harbiye senelerinde politika fikirleri baş gösterdi. Memleketteki duruma henüz derinden derine akıl erdiremiyorduk. Sultan Hamid devrindeydik. Namık Kemal Bey'in kitaplarını okuyorduk. Takibat sıkıydı. Birçok zaman ancak koğuşta yattıktan sonra okumak imkanını buluyorduk. Bu gibi vatanseverce eserleri okuyanlara karşı takibat yapılması, memleket işlerinin içinde bir berbatlık bulunduğunu belli ediyordu, fa-

kat bunun ne olduğu gözlerimiz önünde tamamiyle aydınlanmış değildi.

Kurmay sınıflarına geçtik. Oradaki derslere iyi çalışıyordum. Bunların üstünde olarak bende ve bazı arkadaşlarda yeni düşünceler peyda oldu. Memleketin idaresinde ve politikasında fenalıklar olduğunu sezmeye başladık. Binlerce kişiye varan Harbiyeliler'e bu sezişi duyurmak hevesine düştük. Öğrenciler arasında okunmak üzere mektepte elyazısiyle bir gazete kurduk. Sınıf içinde ufak teşkilatımız vardı. Ben de idare heyetinde bulunuyordum. Gazetenin yazılarını en çok ben yazıyordum. O zamanlar Mektepler Müfettişi Zülüflü İsmail Paşa'ydı. Bu hareketlerimizi keşfetmiş, takip ettirmiş. Mektebin Müdürü Rıza Paşa isminde bir zattı. İsmail Paşa, Müdür'ü Padişah'a şikâyet etmiş: 'Mektepte böyle talebeler var, ya farkında olmuyor, veya göz yumuyor,' denilmiş. Rıza Paşa mevkiini korumak için bunu inkâr etmiş.

Bir gün gazetenin icap eden yazılarından birini yazmakla uğraşıyorduk. Askeri veteriner sınıflarından birine girmiş, kapıyı kapamıştık. Kapı arkasında bir kaç nöbetçi duruyordu. Rıza Paşa'ya haber vermiş olacaklar ki, sınıfı bastı. Yazılar masa üstünde ve ön tarafta duruyordu. Görmezliğe geldi. Ancak dersten baska şeylerle uğraştığımız vesilesiyle tevkifimizi emretti. Çıkarken: "Yalnız izinsizle yetinilebilir" dedi. Sonra da hiç bir cezaya lüzum olmadığını söyledi. Böyle hareket etmesinden kendine sürülen küsuru meydana çıkarmamak gayretinin payı olmakla beraber, iyi niyeti de inkâr edilemez.

Kurmay sınıflarının sonuna kadar bu işlere devam ettik. Yüzbaşı olarak mektepten çıktıktan sonra İstanbul'da geçireceğimiz müddet içinde bu işlerle daha iyi uğraşmak için bir arkadaşın adına bir apartman dairesi tuttuk. Arasıra orada toplanıyorduk. Meğer bu hareketlerimiz takip olunuyor ve biliniyormuş. Bu sırada Fethi Bey adında es-

ki arkadaşlardan, subayken askerlikten kovulmuş biri karşımıza çıktı. Kendisinin sefalet halinde ve yardıma muhtaç olduğundan, yatacak yeri bulunmadığından bahisle bize sığındı. Biz de kendisini sahip olduğumuz apartmanda yatırmaya ve yardım etmeye karar verdik. İki gün sonra kendisinin arzusu üzerine bir yerde karşılaşacaktık. Gittiğim zaman yanında Saray'a mensup bir yaver gördüm. Apartmanda yatan İsmail Hakkı Bey adında biri vardı, onu derhal götürmüşler. Bir gün sonra da bizi tevkif ettiler. Fethi Bey meğer Zülüflü İsmail Paşa'nın hafiyesiymiş. Bir müddet tek başıma mahpus kaldım. Sonra sorguya çekildim. İsmail Paşa, Başkâtip bir de sakallı adam hazır bulunuyordu. Sorgudan anladık ki gazete çıkardığımızdan, teşkilat yaptığımızdan, apartmanda çalıştığımızdan, kısacası bütün bu işlerden dolayı sanık bulunuyorduk. Daha evvelki arkadaşlar itiraflarda bulunmuşlardı. Birkaç ay böyle tutuklu kaldıktan sonra bizi bıraktılar. Bu suretle kurtulmamızın Rıza Paşa'nın gayretleri sayesinde olduğunu kendisi söyledi. Birkaç akşam sonra bizi çağırdı. Her şeyi bildiğini, bizi savunmak zorunda kaldığını, bundan sonra dikkatli davranmamız lazım geldiğini samimi surette ihtar etti."

Askerlik hayatının başı "Bir kaç gün sonra Kurmay Dairesi'ne bütün Kurmay arkadaşları çağırdılar. Yarı yarıya Edirne ve Selanik'e, yani o zamanki İkinci ve Üçüncü ordulara gönderilmemiz kararlaşmıştı. Kura çekileceğini, fakat aramızda anlaşırsak kuraya lüzum kalmıyacağını söylediler. Ben arkadaşlara işaret ettim, biraz konuştuk. Ufak bir anlaşma neticesinde İkinci ve Üçüncü Ordulara gidecekleri aramızda ayırdık. Böyle hareket etmemizi aramızda teşkilat bulunduğuna delil saydılar. Beni Suriye'ye nefyettiler. Şam'da bir süvari kıtasında staj yapmaya memur oldum. O sıralarda Dürzüler'le bir takım meseleler vardı. Dürzüler üzerine kıtalar sevk olunuyor-

du. Ben de bu arada gittim, dört ay orada kaldım. Kıtalara Lütfi Bey adında bir zat kumanda ediyordu. Kendişiyle ahbap olduk. Şam'a dönünce bu Lütfi Bey beni 'Tüccar Mustafa' diye tanınmış biriyle buluşturdu. Bu zat gerçek olarak da ufak bir dükkanda ticaret yapıyordu. Tüccar Mustafa (Büyük Millet Meclisi'nde Kozan mebusu Mustafa Bey) Tıbbiye Okulu'nun son sınıflarındayken politika ile uğraştığından dolayı üç sene kalebendliğe mahküm olmuş, sonra Şam'a gelmiş, ticarete başlamış. Diğer bazı arkadaşlarla beraber teşkilat yapmaya kalkışmışlar, o zamana kadar bunu beceremeyişler, bu defa aynı işi beraberce yapmayı teklif ettiler."

Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşu " 'Hürriyet Cemiyeti' adında bir cemiyet meydana getirdik. Bunu genişletmek için aldığımız tedbirler arasında, benim, çeşitli askeri sınıflarda staj yapmak bahanesiyle Beyrut, Yafa veKudüs'e gitmem lazım geldi. Böylece hareket ettim. İsimlerini saydığım yerlerde teşkilat kuruldu. Yafa'da daha fazla kaldım. Oradaki teşkilat daha kuvvetli oldu, fakat Suriye'de arzu ettiğimiz derecede işi ilerletmek imkansız görünüyordu. Ben de işin Makedonya'da daha çabuk gideceği kanaati vardı. Oraya gitmek için çare düşünmekteydim. Nefye dair hakkımda çıkan Padişah iradesinde: 'Kolay vasıtalarla memleketine gidemiyecek bir yere gönderilmesi' emri vardı. Bu sebeple Makedonya'ya gitmek zordu. O sırada bir yanlışlık eseri olduğuna şüphe olmayan bir mezuniyet tezkeresi elimize geldi. Buna yanlışlık denilebilir, fakat bu yanlışlık şurada burada çalışan komite erkanının gayretleri sayesinde meydana getirilmişti. Bu tezkere sayesinde mezun olarak İzmir'e gidebilecektim. İşin içinde bir yanlışlık olduğunun meydana çıkacağını biliyordum, fakat o esnada Selanik'de Topçu Müfettişi bulunan Şükrü Paşa'nın gayet vatansever bir zat olduğu hikaye edi-

liyordu. Kendisine bir mektup yazdım, kendimi ve maksadımı az, çok açıkça anlattım. Bu maksatlara çabuk varılması Makedonya'ya gitmeme bağlıydı. Kendi şöhreti hakkında duyduğum şeyler doğruysa bana bir yol açmasını rica ettim. Doğrudan doğruya cevap vermedi, fakat ne şekilde olursa olsun, kendiliğimden Selanik'e gidersem işi yoluna koyacağını bir vasıtayla bana bildirdi. Tezkereyi cebime koydum, Makedonya'ya gitmek üzere yola çıktım. Hareketten sonra meselenin meydana çıkması ihtimaline karşı izimi kaybettirmek için ilkönce Mısır'a, sonra Yunanistan'a gittim. Şayet yanlışlık anlaşılmışsa oralardan geçerken Yafa'dan bildireceklerdi. Hiçbir şey yazmadılar, böylece Selanik'e vardım. Bir gece Şükrü Paşa'yı gördüm. Benimle temastan çekiniyordu. Ben ciddi bir dayanak noktası bulamadan dört ay kadar Selanik'te kaldım. Bu esnada Askeri Rüştiyesi Müdürü Tahir Bey, Hoca İsmail Efendi, Ömer Naci, Husrev Sami, Hakkı Baha gibi arkadaşlara maksatlarımı anlattım, Hürriyet Cemiyeti'nin bir şubesini Selanik'te kurdum."

Makedonya'ya resmen nakil "Selanik'te bulunduğumu İstanbul haber alarak takibata başlamış, tekrar elimdeki izin tezkeresiyle Yafa'ya geldim. O sıralarda Akabe meselesi vardı. Kendimi derhal hududa memur ettirdim. Arandığım zaman hudutta olduğum belli oldu. Yekün olarak ikibuçuk sene Suriye'de kalmıştım. Bu esnada her şey unutulmuştu. Makedonya'ya nakil için resmi surette müracaat ettim. Maksadıma nihayet eriştim.

Selanik'e geldiğimde bizim Hürriyet Cemiyeti'nin 'Terakki ve İttihad' adını aldığını duydum. Dr. Nazım Bey Paris'ten Selanik'e gelmiş; 'Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin tarihte yeri vardır, o ad altında çalışırsa daha iyi tesir eder,' diye arkadaşları kandırmış. Cemiyet o ad altında çalışmaya devam etti. Resmi vazifem, Müşirlik maiyyeti

Kurmay Heyeti'ndeydi. Ben bu durumda iken 1324 senesi geldi ve Meşrutiyet ilan olundu."

Meşrutiyet'ten sonra "Meşrutiyet'ten sonra bir takım simalar meydana çıktı. O zamana kadar saf ve nezih çalışıyorduk. Ben herkesi öyle biliyordum. Şahsi nümayişleri çirkin buldum, bazı arkadaşların hareketlerini tenkide layık gördüm, tenkitten geri durmadım.

Bu fenalıkları yok etmek için ilk düşündüğüm tedbir, ordunun politikadan çekilmesi prensibiydi. Bunu diğer arkadaşlar caiz görmüyorlardı. Nihayet 31 Mart Vak'ası oldu. Bu vaka üzerine Makedonya'dan giden kıtaların ve ilk devirde Edirne'den bunlara katılan kuvvetlerin Kurmay Başkanı olarak İstanbul'a geldim. Başlangıçta kumandan Hüsnü Paşa'ydı. Hareket Ordusu adını ben buldum. O zaman bunun manasını kimse anlamamıştı. Mesele şundan ibaretti: İstanbul'a hitap ederek bir beyanname yazmak lazım geldi. Bunu ben yazdım. Sonra sefirlere ikinci bir beyanname yazdık. Buna ne imza konulması münasip olduğunu düşündük. Bazı arkadaşlar 'Hürriyet Ordusu' dediler. Halbuki bütün ordu hürriyet ordusu durumundaydı. Hareket halinde bulunan kuvvetlerin durumunu göstermek için 'Hürriyet Ordusu'nun Operasyon Kuvvetleri' denildi. Ben bu 'operasyon' kelimesinin Türkçe'ye tercümesini düşünerek "Hareket Ordusu" tabirini kullandım."

31 Mart'tan sonra "31 Mart meselesi halledilince tekrar Selanik'e döndüm. Ordunun Cemiyet'ten ayrılması ve siyasetle uğraşmaması düşüncesini bu defa daha kuvvetle ileri sürmeye başladım.

Meşrutiyet'in ilanından sonra teşkilat yapmak için Trablusgarb'e gönderilmiştim. Her defa oradan İttihad ve Terakki kongresine delege seçiliyor, fakat gitmiyordum.

Bir defa yalnız bu maksadı anlatmak için gittim, maksadımı kabul ettirdim. Fakat başarı yalnız kongrenin nazari kararında kaldı, karar yürütülmedi. İttihad ve Terakki'nin bazı simalariyle aramızda Meşrutiyet'ten sonra başlayan görüş ayrılığı son derecede şiddetlendi ve hemen bu ana kadar devam etti.

Bundan sonra yeni ordu teşkilatı yapıldı. İzzet Paşa Genelkurmay Başkanı'ydı. Ben bu teşkilatta Selanik Kolordusu kurmayına küçük rütbede bir subay sıfatiyle girdim. Henüz Kolağası [Önyüzbaşı] rütbesinde idim. Ordunun talim ve terbiyesiyle uğrasıyordum. Bu sebeple şifahi olarak ve yazı ile pek çok tenkitler yapmak zorunda kalıyordum. Bu tenkitler hele eski kumandanları çok incitiyordu. Bunun, benim ameliyattan ziyade nazariyatçı olduğumdan ileri geldiğini sanarak güya ceza olmak üzere beni 38'inci Piyade Alayı'na kumandan yaptılar. Bu hareket, gazap yüzünden rahmet oldu. Alay kumandanlığını yürüttüğüm sırada, Selanik'te bulunan tekmil garnizon kıtaları, Alay'ın tatbikatına kendiliklerinden katılmaya başladılar. Verilen konferanslarda diğer subaylar da vazife alıyorlardı. O zaman Selanik'teki çalışmalardan şüphelendiler. Beni Mahmud Şevket Paşa vasıtasıyla İstanbul'a çağırdılar. Genelkurmay'da bir vazifeye geçirdiler. Selanik'te bulunduğum sırada Arnavutluk hareketleriyle de uğraşmıştım. İlk önce de Şevket Turgut Paşa memurken, Mahmud Şevket Paşa bizzat Arnavutluk hareketlerini ele almıştı. Beni de Kurmay Başkanı diye beraber götürdü. Prizren ve İpek'e kadar hareketleri beraberce takip ettik."

Trablus ve Balkan harpleri "İstanbul'a çağırıldığım sıralarda İtalyanlar Trablusgarb'e hücum ettiler. Ben de ad ve kıyafet değiştirerek bazı arkadaşlarla beraber Mısır'a, oradan Bingazi taraflarına gittim. Bir yıl kadar devam eden harp esnasında Bingazi kuvvetleri kumandanlı-

ğında bulundum. Asıl memlekette Balkan Harbi başlamıştı. Bulgar ordusu Çatalca hattına ve Bolayır'ın Şimali'ne geldiği bir sırada Gelibolu'da Müretteb Kuvvetler adı altında bir ordu vardı. Onun Kurmay heyetine memur edildim. Biraz sonra Bolayır Kolordusu denilen bir kuvvetin aynı zamanda Kurmay Başkanı oldum. Ordumuz Edirne ve Dimetoka umumi istikametinden harekete geçti. İlk önce Şimal'e, Edirne'ye kadar gitti. Sonra Bolayır Kolordusu Başkumandanlığı'ndan gelen emir üzerine Dimetoka'ya döndü. Bundan sonra ben İstanbul'a geldim. Mürettep kuvvetlerin Kurmay başkanı olan arkadaşım Fethi Bey askerlikten istifa etmiş, İttihad ve Terakki umumi Kâtibi olmuştu. Çok geçmedi, Sofya Askeri Ataşeliği'ne geçirildim, bir yıl bu vazifede kaldım."

Umumi Harp "Bu yılın sonunda umumi Harp ilan edildi. Yaptığım müracaat, ve belirttiğim istek üzerine Tekirdağ'da henüz kurulan 19'uncu Tümen'e kumandan oldum. Arıburnu'nda, Anafartalar'da bulundum. İngilizler çekilip gittikten sonra bir ay Edirne'de 16'ncı Kolordu ile kaldım. Sonra Kolordu Kumandanı diye Diyarbakır taraflarına gittim. Orada yaptığımız mühim hareketlerden biri, Bitlis ve Muş'un Ruslar'dan geri alınmasıdır. 16'ncı Kolordu İkinci Ordu'ya bağlıydı. Ordu İzzet Paşa'nın kumandasında idi. Bir aralık vekil sıfatiyle kumandanlık yaptım. Bu vekillik esnasında Ordu Kumandanı sıfatiyle Hicaz Seferi Kuvvetleri'ne geçirildim, Şam'a gittim. Orada ilk önce Cemal Paşa ve Kurmay heyetiyle beraber Enver Paşa ve Kurmay heyeti müzakerelerinde bulundum. Hicaz'ın boşaltılması ve elde edilecek kuvvetlerle Suriye'nin desteklenmesi fikrini kendilerine kabul ettirdim. Bunun üzerine Seferi Kuvvetler Kumandanlığı'nın vazifesi, geri çekilme hareketini hazırlamaktan ibaret kalacağı için Medine'ye gittim. Sina Cephesi'ni diğer ilgililer-

le beraber ziyaret ettikten sonra İkinci Ordu'ya doğrudan doğruya kumandan oldum. Diyarbakır'a gittim. Bundan sonra Başkumandanlık, Bağdat'ı geri almak üzere Yedinci Yıldırım Ordusu'nu kurmaya karar vermişti. Bana kumandanlığı teklif ettiler. Ben bu Ordu ile Bağdat'a gidip geri almaya maddi imkan olmadığına inanıyordum, fakat memleketin son ihtiyatı olmak üzere Halep civarında kuvvetli bir ordunun toplanmasına hizmet etmenin memleket için pek faydalı olacağı düşüncesiyle kabul ettim. İstanbul'a gidip kumandayı aldım, Cidde ve Halep civarında Yedinci Ordu'yu bir araya getirmek kararıyla oraya gittim. Bu Yedinci Ordu Bağdat civarında bulunan Altıncı Ordu ile beraber grup halinde, Almanya'dan bilhassa çağırılan General Falkenhein'in idaresine verildi. General Bağdat üzerine yürümenin imkansız olduğunu anladı. Dördüncü Ordu'yu ve bütün Suriye'yi idaresi altına almak maksadıyla Yedinci Ordu ile Sina Cephesi'nde bir saldırış planı teklif etti. Umumi Karargâh bu planı uygun buldu. Halbuki artık Türkiye'nin saldırış için israf edecek kuvveti kalmamıştı. Son kuvvet olarak bu Yedinci Ordu'nun ve diğer bütün kuvvetlerin ihtiyat diye korunması lazımdı, savunma ihtiyacını ve Sina Cephesi'nin kuvvetlendirilmesini düşünmek icap ediyordu."

Harbin son safhasında "Bu fikirlerimi kabul ettiremedim. Muhakkak olan felakete fiili surette vasıta olmaya razı olamazdım, makamlara kesin lisanla bir rapor yazdım. [Bu rapor neşredilmiştir.] Sonra istifa ettim. Umumi Karargâh bu istifadan vazgeçmem için hayli ısrarda bulundu, nihayet kabul etti. Tekrar Diyarbakır'daki makamda memlekete faydalı hizmetlerde bulunmanın imkanı olmayacağını söyledim. Bu kumandayı da reddederek İstanbul'a döndüm. O sıralardaydı, devrin veliahdı ile birlikte Alman Umumi Karargâhı'na gittik ve Alman Batı

Cephesi'nin bazı kısımlarını gördük. Bu tetkiklerimden ve Hindenburg ve Lundendorf ile konuşmalarımdan sonra eski kanaatlerimin doğru olduğuna daha ziyade inandım. O zaman edindiğim son kanaat, Umumi Harb'e girildiği ilk ayda söylemiş olduğum fikrin aynıydı. Bu fikrim, Alman Ordusu ve ona bağlı zümrenin mutlaka yenileceği zeminindeydi.

Bu seyahatten hasta olarak İstanbul'a geldim. İstanbul'da bir, iki ay bakıldıktan sonra yine tedavi maksadıyla Viyana'ya gittim, orada sanatoryumda bir ay yattım. Bir müddet de Karlsbad'da kaldım."

[Mülakatın bu noktasında İstanbul'daki o zaman bulunan yabancı sansürü bu fikrayı manasız yere çıkarmıştı. mülakatın aslını bulup boşluğu doldurmak mümkün olmadı.]

"Sina Cephesi'nde benim vaktiyle raporlarda uzun uzadıya bahsettiğim facialar aynen oldu. Bunun üzerine Falkenheim Almanya'ya çağırıldı, yerine Liman von Sanders memur edildi.

Birkaç gün sonra 2 Alman generalinin yanında Padişah'ın huzurına çağırıldım. Maksadın tekrar Yedinci Ordu'ya gönderilmem olduğunu öğrenmiş bulunuyordum. Bunun için yalnızca kabul edilmek arzusunu belirttim. İlk davet şeklinde ısrar gösterildi ve bana, Yedinci Ordu'ya kumandan tayin edildiğimden bahis ile adeta göreceğim hizmetlere dair talimat verildi. Bu talimat bana yüklenen vazife ve salahiyete uygun düşmüyordu. Ancak bunu anlatmaya da imkan yoktu. Netice şu oldu: Vaktiyle istifa etmiş olduğum Yedinci Ordu Kumandanlığı'na tekrar başlamak üzere Nablus'a gittim. Aradan beş on gün geçmeden Sina Cephesi, düşmanın umumi saldırısı ile karşılaştı. Yedinci Ordu'nun sağında bulunan Sekizinci Ordu yarıldı. Bütün cephede geri çekilmek lazım geldi. Bir çok zorluklarla ve daima çeşitli gerileme hatları seçmek sayesinde Yedinci Ordu'yu Havran çölleri içinden Şam'a getirdim. Ora-

da bu orduyu terkle Riyaz'daki kuvvetlerin kumandasını üzerime almak üzere yeni bir emir aldım. Riyaz'a gittiğimde orada kumanda edecek bir kuvvet olmadığını gördüm, nihayet yeniden Yedinci Ordu ile ilgilendim. Bu orduyu Halep civarında toplayıp düzene koymaya çalıştım. Halep civarında verdiğimiz son bir muharebede düşman kuvvetleri mağlup edildi. Ordu bulunduğu durumu muhafaza etti. Bu esnada Liman von Sanders'in çekilmesi lazım geldiğinden Umum Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'nı üzerime almak üzere Adana'ya gittim."

Mütareke'den sonra "Aynı sıralarda Mütareke imza edilmişti. Daha Halep'teyken derhal Kabine'yi değiştirmek ve yerine isimlerini açıkça söylediğim kimselerden mürekkep bir kabine geçirmek lüzumunu ve aynı zamanda benim İstanbul'a celbim faydalı olacağını açıktan açığa İstanbul'a bildirmiştim. Evet, Kabine değişti, fakat benim İstanbul'a celbime lüzum görülmedi. Nihayet bu Kabine de düştükten sonra İstanbul'a gittim.

İstanbul'a varışımda karşıma çıkan durum şuydu: Mebusan Meclisi nasıl hareket etmek lazım geleceğinde tereddüt ediyordu. Düşen Kabine'deki kimselerle ve mebuslarla ayrı ayrı görüştüm. O zaman düşündüğüm şey, her ihtimali karşılamak suretiyle memleket müdafaası için kuvvetli bir durum yaratılabileceği tarzındaydı, fakat bu düşünce üzerinde lüzumu kadar çalışmaya vakit kalmadan Meclis'in feshine şahit olduk. İstanbul vatanseverleri çeşitli adlar altında programlar ve partiler teşkil olunmak suretiyle kurtuluş çaresi arıyorlardı. Bunların her birini ayrı ayrı gözden geçirdim. Hiçbiri, bir destek kuvvetin, ancak doğrudan doğruya millet olacağı kanaatı üzerinde şuurla durmuyordu."

İstanbul'dan ayrılmak kararı "İstanbul'da cereyan eden hallerden, yapılan teşebbüslerden, hele du-

rumun ne kadar vahim ve feci olduğundan milletin haberi yoktu. İstanbul'da oturup milleti uyarmak imkanı da kalmamıştı. Bu sebeple yapılacak şeyin İstanbul'dan çıkıp milletin içine girmek ve orada çalışmak olduğuna karar verdim. Bunun icra seklini düşündüğüm ve bazı arkadaşlarla müzakere ettiğim sıradaydı ki, Hükümet, beni ordu müfettişi olarak Anadolu'ya göndermeyi teklif etti. Bu teklifi derhal memnunlukla kabul ettim. Tam Yunanlılar'ın İzmir'e girdikleri gün İstanbul'dan ayrıldım.

Benim düşündüğüm şuydu: Her tarafta çeşitli adlar altında bir takım kuruluşlar başlamıştı. Bunları aynı program ve aynı ad altında birleştirerek, bütün milleti ilgilendirmek ve bütün orduyu da bu maksada destek kılmak lazımdı. Anadolu'ya girdiğim zaman, daha ordu müfettişi sıfat ve salahiyeti üzerimdeyken, bu noktadan işe başladım ve bu maksat az zamanda gerçekleşti.

Takip ettiğim çalışma tarzı İstanbul'a malum olunca, beni oraya celbetmek istediler. Gitmedim, netice olarak istifa ettim. Milletin bir ferdi sıfatiyle Erzurum Kongresi'ne katıldım. Erzurum Kongresi'nde tespit edilen esasları bütün memlekete yaymak maksadıyla Sivas'da toplanıldı. Bu kongrelerin yarattığı Temsil Heyeti adındaki heyete dayanarak, Kongre kararlarının esaslarını yürütmeye koyulduk."

Türkiye Büyük Millet Meclisi "Mebusan Meclisi'nin tekrar seçimi ve Meclis'in İstanbul'da açılması sağlanmışsa da, Meclis'in 16 Mart'dan sonra tecavüze uğraması üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni vücude getirmeye tesebbüs olunmuş ve bu suretle 23 Nisan tarihinde bu Meclis toplanıp işe başlamıştır.

Teşkilat-ı Esasiye kanununda mevcut olup mezkûr kanunun ruhunu belirten ve ilk projede ileri sürülen prensiplerin kaynağına gelince, esasen öteden beri milli hakimiyetin en iyi temsili nasıl mümkün olacağına dair nazari

bazı tetkiklerim vardı. Bu nazari tetkiklerden benim çıkarabildiğim netice şuydu: Milli Hakimiyet'in kendini tamamiyle duyurması bunun asıl sahibi olan bütün insanların bir araya gelip bunu fiili surette kullanmalariyle mümkündür. Bütün Türkiye ahalisinin toplanması suretiyle bu maksadın sağlanmasına umumi bir çare, olsa olsa bunların salahiyet sahibi vekillerinin bir araya gelip bu işi yapmaları olabilirdi. Milli Hakimiyet'in bir zat ve yahut mahdut şahıslardan ibaret bir kabine gibi bir heyet tarafından temsil edilmesi yüzünden memleketi ve milleti istibdattan kurtaramadığımızı tarihi hadiseler ispat etmişti. Her halde bu temsil hakkını mümkün olduğu kadar çok insandan mürekkep ve vekâlet müddeti az bir heyette toplamak bence biricik çareydi. Memleketin ve milletin içinde vakit vakit yapmış olduğum tetkikler, bana bu fikri yürütmek bakımından büyük imkanlar ve isabetler bulunduğu inancını vermişti. Her halde halkımızı idareyle yakından ilgilendirmek, yani işlerin şevkini doğrudan doğruya halkın eline verebilecek bir idare tarzı kurmak, hem milli hakimiyetin gerçek olarak temsili ve hem de bu sayede halkın benliğini anlaması bakımından mutlaka lazımdı. İşte bu düşüncelerin, bu tetkiklerin ilhamı altında bu proje yapılmıştır.

Meclis'in şimdiye kadar olan çalışmaları ve bunun neticeleri düşündüklerimizin doğru olduğunu fiili surette gösteriyor. Henüz bu mahiyetteki idare, bütün sahalarda tamamiyle yürütülmemiş olduğu halde bile bizi hoşnut edecek netice alınmıştır. Halkçılık teşkilatı en ufak daireye kadar yapıldığı zaman verimin daha büyük ve daha feyizli olacağına şüphe yoktu. Memleket ve milletin içinde bulunduğu zorlukları ve harp halini de hesaba katarsak, Meclis'in çalışmalarındaki verim ve başarıyı takdir etmemek mümkün değildir."

Milli Misak ve ondan sonrası "Milli Misak, sulh imzalamak için en makul ve asgari şartları bir araya

getiren bir programdır. Barışa varmak için üzerinde duracağımız esasları Milli Misak ortaya koymuştur, fakat memleket ve milleti kurtarmak için barış yapmak yetmez. Milletin gerçek kurtuluşu için yapılacak çalışmalar ondan sonra başlayacaktır. Sulhden sonraki çalışmalarda başarı elde edilmesi, milli istiklalimizin elimizde olmasına bağlıdır. Milli Misak'ın hedefi onu sağlamaktır. Memleket ve milletin yarınından asıl emin olabilmesi, bir defa halkçılık esasına dayanan idari teşkilatın hakkiyle kurulması ve yürütülmesiyle ve iktisadi durumumuzun millete refah sağlayacak tarzda ıslah edilmesiyle mümkün olabilir. Bu gerçekleri bir milli iman diye kabul edecek, koruyacak ve yürütecek bir topluluğa sahip olabilmemiz için de maarifimizi ameli ve gerçek ihtiyaçlara uygun bir program dairesinde canlandırmamız lazımdır. Bu noktalarda başarı sayesinde memleket imar edilebilecek ve millet zenginleştirilecektir.

Program kadrosuna gelince, teşkilat baştan sonuna kadar halk teşkilatı olacaktır. Umumi idare halkın eline verilecektir. Bu toplulukda hak sahibi olmak, herkesin çalışması esasına dayanacaktır. Yani bütün millet hak sahibi olmak için çalışacaktır. Islah olunacak şeyler iktisadi meseleler ve maariftir. Bu sayede memleket imar edilecek, millet refah sahibi olacaktır. Hiçbir millet ve memlekete karşı saldırış fikri beslemeyiz, fakat varlık ve istiklali korumak, bir de milletimizin bu dediğimiz sahada huzurla ve emniyetle çalışarak refah ve saadete erişmesini sağlamak için her vakit memleket ve milletimizi savunabilecek bir orduya sahip olmak da başlıca emellerimizden biridir.

İdari teşkilatımızda bütün bu esasların korunması tabiidir. Buna göre Hükûmet doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi'nin kendisidir. Böylece, idare işlerinde memlekette icraat sahibi olan, heyetin içinde çeşitli fikir ve içtihatlar etrafında toplanmış partilerden ziyade, bir takım esaslı noktalara beraberce saygı gösteren tesanüt halinde

söz sahipleri bulunması arzu edilecek bir şeydir. Ancak içtimai esaslarımızın kaynağı olan millette, henüz gerçek hayat ve saadet garantisi taşıyan bir umumi efkâr kendini esaslı bir surette belirtmediğinden kendi fikir ve içtihatlarında isabet olduğu iddiasında bulunan bazı kimselerin, başka kimseleri kendi görüşlerine bağlamaları ve netice olarak siyasi parti halinde bazı görüşler meydana gelmesi, uzak bir ihtimal değildir, fakat buna karşı çoğunluğun benim izah ettiğim esaslı noktalarda birleşeceğine dair olan güvenim büyüktür. Çünkü bu memleket ve milletin en acı ve elemli günlerinde bütün milletin tabii olarak kavramış olduğu gerçekler, bu saydığımız noktalardır. Bütün milletin içinde bugünkü gelişmelerin meydana çıkardığı bir teşkilat vardır ki onun programı o esaslı noktalardır. Bugün, tabii olan yalnız ana çizgileriyle mahdut kelimelerle ifade ettiğimiz görüşün daha açık ve teferruatlı bir tarzı, daima halkın ihtiyaçları ve gerçek arzuları düşünülmek şartıyla yarın ortaya konacaktır. Bu takdirde zaten kurulu bir halde olan çoğunluğun bağları perçinlenmiş olacaktır. Buna karşılık bazı şahsi içtihatların varlığı, belki de fikirlerin çarpışması için faydalı olabilir, fakat eskisi gibi millet ve memleketten kaynak ve dayanak noktası almayan ve onun gerçek menfaatlarıyla hiç ilişiği bulunmayacak surette sırf nazari, hissi ve şahsi programlar etrafında parti teşkiline kalkışacak insanların millet tarafından iyi karşılanacağını sanmıyorum.

Benim bütün tertiplerde ve icraatta hareket düsturu haline koyduğum bir şey vardır. O da vücude getirilen teşkilatın ve tesislerin şahısla değil, gerçek ihtiyaçlara uymak suretiyle devam ettirilebileceğidir. Bu sebeple her hangi bir program, filanın programı olarak değil, ancak millet ve memleket ihtiyaçlarına cevap verecek fikir ve tedbirleri havi bulunması sayesinde değer ve itibar sahibi olabilir."

Şahsi emeller dayanak bulamaz "Milli Misak dairesinde varlık sağladıktan sonra gürültü çıkarıp fırsat düşkünlüğü edecek ve arazimizi genişletmek gibi fikirleri ileri sürecek adamlar ortaya çıkamaz. Bence buna imkan yoktur. Buna imkan verebilecek zemin, ancak Milli Hakimiyet'in bir şahısta veya mahdut bir heyette temsil edilmesinde ve milli varlığın yalnız teşrii kuvvet olarak kullanılmasıyla yetinilmesindedir. Milletvekillerinin yalnız kanun yapmasından, icra kuvvetini kabine filan temsil etmesinden ibaret bir şekilde bir şahıs veya birkaç şahsı bertaraf etmek ve onun yerine geçerek büsbütün şahsi bir emel arkasında memleketi sevke çalışmak, her vakit mümkündür, fakat icra kuvveti teşrii kuvvetle beraber sayısı çok ve müddeti mahdut ve belli milletvekilleri tarafından doğrudan doğruya kullanıldıkça, bunların hepsinin bütün millet ve memleketin saadetini ve gerçek arzularını bir tarafa bırakarak kendi şahsi emellerine göre hareket etmelerine ihtimal yoktur. Bu heyete karşı suikast yapılmak suretiyle milli hakimiyeti sınırlandırmak ve bunun neticesinde bir şahsı hakim kılmak meselesi ise, milletin bir bütün halinde ilgileneceği ve manasını kavrayacağı bir suikasttır. Böyle bir şahsiyet bütün bir milleti kendi keyfine ram kılmakta dayanak noktası bulamaz. Böyle dayanak olmadan ise hiç kimse şahsi emellerini yürütmeye imkan sağlayamaz."

Pek sevimli bir levha Mülakat üç saate yakın bir zaman sürdü. Bu zaman içinde Gazi yalnız bir, iki defa sigara yakmak için söze ara verdi. Baştan sona kadar ağzından çıkan sözlerde güya yazılıp çizilmiş de kesin şekli belli olduktan sonra okunmuş gibi bir düzen ve ahenk vardı. Not tutan bir adama hitap ederek ifadelerde bulunduğunu unutmuştu. Tamamiyle anlattığı şeylerin ilgi ve hareketi içinde tatlı tatlı anlatıyordu.

Bu esnada yemek vakti gelmiş, geçmişti. Acele işler

için Meclis'e gitmek icap ediyordu. Telefon sık sık çalıyor, acele lüzumunu hatırlatıyordu. Çeşitli işler için yaverler girip çıkıyorlardı. Paşa Hazretleri bu işler hakkında bir iki saniye konuştuktan sonra söze bıraktığı yerden devam ediyordu. Yaverlerden birinin söylediği sözler beni pek ilgilendirdi. Kulak kabarttım :

"Efendim, Ankara ikinci seçmenlerinden biri gelmiş, Ankara mebusu sıfatiyle sizinle görüşmek istiyor," deniliyordu.

"Bu izaççı seçmen bakalım nasıl baştan savulacak," diye bekledim. Halbuki Gazi, müracaatı hiçbir suretle taciz şeklinde kabul etmedi. Aksine olarak vazifesini bu kadar iyi tanıyan "İkinci Seçmen" ile görüşmeyi ve ona hesap vermeyi pek tabii bir vazife saydı. Müracaat sahibine, elde başka bir şey olduğu, biter bitmez, vaktin daralmasına rağmen, kendisini kabul edeceği yolunda bir cevap gönderildi.

Mülakat biter bitmez ikinci seçmene haber gitti. Ben büyük bir merakla bekliyordum. İçeri giren vatandaşın üzerinde kahverengi Uşak şayağından bir palto, eski tarzda bir mintan vardı. Hal ve tavrında azim ve zeka okunuyordu. Zerre kadar sıkılganlık göstermedi. Paşa'nın işaret ettiği yere oturdu. Verilen sigara ve kahveyi alarak, canlı gerçeklerden çıkan ve nazari bilgilerin kurduğu mecraları tanımayan bir mantıkla serbestçe söze başladı. Ne söylediğini tamamiyle farketmiyordum, bu sevimli manzarayı seyretmeye dalmıştım. Kanapenin bir tarafında Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Başkumandan oturuyor, iki kat eğilmiş not alıyor, arasıra kısa sualler soruyor, cevaplar veriyordu.

Karşıda halkın temsilcisi serbest bir tavırla oturmuş, sigara ve kahvesini içiyor, yolsuz muamelelerden bahsediyordu. Gerek halk ve gerek memleket bakımından azami sürat, tesir ve başarı sağlayacak ameli yolu gösteriyordu. Halkta şu kadar zamandır Hükûmet temsilcilerine karşı yerleşmiş sandığımız geleneklere aykırı olarak bu halk temsilcisinde rica, minnet tavrı yoktu, hak istemek inancı

ve ısrarı vardı. Ben gözlerime inanmayarak bu sevimli, ümit verici levhaya bakıyor, bunu seyretmeye doyamıyordum. Sonra bunun kavranmasında, başkalarına bildirilmesinde zayıf bir kalemin ne kadar aciz kalacağını düşünüyor, elimde olmayarak etrafa bakıyor, bir fotoğraf makinası, bir ressam fırçası arıyordum.

Rip van Winckle'in durumu Bu manzara karşısında kendimi bir nevi Rip van Winckle durumunda gördüm. Rip van Winckle Amerikan edibi Washington Irving'in yarattığı meşhur bir hikaye kahramanı tipidir. Amerika daha İngiliz idaresinde iken, Rip van Winckle bir gün köyünden çıkmış, dağlarda dolaşmış, sonra bir mağaraya girip uykuya dalmış. Orada tamam otuz yıl uyumuş, sonra yine köyüne inmiş. Hal ve tavrını garip bulmuşlar, otuz yıl evvel öldüğü sanılan bir adam olduğunu iddia etmesi bütün bütün şüphe uyandırmış, uyku zamanında Amerika'nın istiklal kazandığından tabii olarak habersiz bulunduğu için; "Ne yapıyorsunuz, ben Kral Üçüncü George Hazretleri'nin sadık bir kuluyum, diye bağırmış. Bunun üzerine halk: "Ne? Bak kendi de gerici olduğunu itiraf ediyor" diye bütün bütün herifin üzerine çullanmış. Amerikalı edip, bu çerçeve içinde istiklalin Amerika'da yarattığı ruhi değişikliklerin hepsini bir kalemde belirtiyor...

Ben Rip van Winckle gibi otuz yıl uyumamıştım. Memleket dışında, Malta'da kaldığım iki yıl içinde bile uyumamıştım. Bu iki yıl içinde gazete okumuş, vakaları takip etmiştim. Memleketin ne halde, ne seyivede olduğunu bildiğimi sanıyordum. Halbuki tasavvurlarımda, hayallerimde, bilgilerimde hiçbir yeri olmayan işte bu levha, bana birden bire bir [Rip van Winckle] hissi veriyordu. Demek ki memleket şu iki yılda geçen zamanla ölçülmeyecek ruhi değişiklikler ve inkılâplar geçirmiş ve gerçek bir halk idaresinin temeli halkın ruhunda cidden hazırlanmıştı.

Tatlı bir heyecan içinde seyre devam ediyordum. Halkın temsilcisi, eskisi gibi hataları ihtar olunduğu zaman düzeltmemenin halkça nasıl karşılanacağını kuvvetli sözlerle ifade ediyor, Başkumandan ve Meclis başkanı ise tam bir vazife adamı karşısında bulunduğuna memnun görünüyor, Ankara mebusu sıfatiyle vazifesini yapacağını temin ediyordu.

Çini döşeli orta masanın üstüne bir örtü örtüldü. Yemeğe oturduk. Yemeğin ilk kısmında söz konusunu 'İkinci Seçmen' teşkil ediyordu. Halk idaresinin halkın ruhunda hazırladığı yere ait bir belirtiyi gözle görmek, herkeste hoş bir iftihar hissi yaratmıştı.

Paşa'nın karşısında oturuyordum. Büyük bir azim ve zekâ ifadesiyle parlayan bu çok manalı simayı, içinde deha nurları okunan uyanık gözleri, bir tarih müzesinin bir köşesinde bir esere bakar gibi büyük bir merakla seyrediyordum. Günün meselelerinden gelişi güzel bir surette bahsolunuyordu. Paşa, kendisine mahsus zengin ve teklifsiz lisanla durumu bir iki sözle canlı bir surette tasvir ediyor, sözü geçen her kimseyi, aynı ifade kudretiyle bir iki kelime ile vasıflandırıyor, sonra durumu özetleyen ve fikir açıkladıktan sonra başka bir bahse atlıyordu.

Sofrada geçen kısa zaman, bendeki fikir ve intibaları tamamladı. Gazi'ye teşekkürler ettim. Ruhi bir zenginlik hissiyle köşkten ayrıldım. Velveleli düşünceler içinde ve ferahlı duygular arasında kendimi kırlardaki güneşli âlemin içine bıraktım.

Rauf Bey'le uzun bir konuşma: Bir vazife hayatının hikayesi Gazetecilik hayatımda güç işler yaptığım oldu, fakat hiçbir zaman Ankara'da Rauf Bey'le yaptığım bir konuşmada uğradığım zorluklarla karşılaşmadım. Defalarla ricalarda bulundum. Her birinde Rauf Bey, sözü kendisinden daha önemli kimselerin isim-

lerini sayarak, asıl onlarla konuşmam hakkında bana akıl verdi. Kendinden bahsetmek ve ettirmek, vatan hizmeti hakkında beslediği kanaatlere aykırı düşüyordu. Onun gözünde vatan hizmeti, bir köşeye çekilerek ve nefsini unutturarak yapılmalıydı. Beklenebilecek biricik mükâfat, vazifeyi yapmış olmak duygusundan ibaretti. Ben bu düşünce tarzını pek iyi anlıyordum, asilliğini de takdir ediyordum. Gazeteci olmasaydım, Rauf Bey'in hislerine saygı göstermeyi bir vazife bilecektim. Ne çare ki gazeteciyim. Uzun Malta arkadaşlığı esnasında Rauf Bey'i yakından tanımış, hayatı hakkında epeyce bilgi edinmiştim. Buna dayanarak Hamidiye Kahramanı'nın saf hisler ve hareketlerle dolu olan hayatı hakkında yetişen nesle tam bir fikir vermek bana gazetecilik bakımından bir vazife gibi görünüyordu.

Vazifemi yapmak için bir oldu bitti yaratmaktan başka çare görmedim. Bir gün Nafia Vekilliği odasına bir baskın yaptım. Rauf Bey: "Olmaz, yapamam" demeye hazırlandı, ben derhal yeni bir cepheden hücum ettim: "Siz kendi malınız değilsiniz, milletin malısınız. Milletin sizin hayatınız hakkında bir fikir sahibi olmaya hakkı vardır. Ben okuyucularım adına bu hakkı istemeye geldim," dedim.

Rauf Bey bir işkence makinasına oturur gibi bir tavırla masası başına geçti. Bana yer gösterdi :

"Sor!" dedi.

Bu izin üzerine derhal harekete geçtim, sualleri sıraladım. Konuşmamız pek güç yürüyordu. Rauf Bey bazen tereddütlü cevaplar veriyordu, bazen de kendini sözün sıcak akışına bırakarak tatlı tatlı anlatıyordu. Benim not aldığımı görünce:

"Ne yapıyorsun? Bunların hepsini yazacak değilsin ya," diyordu. Ben kendisini rahatlandırmak için notların üzerinden gayet hafif bir kurşun kalemi geçiriyor, fakat bir taraftan bildiğimi okumaya kendi kendime karar veriyordum.

Çocukluk hatıraları Rauf Bey, çocukluğu hakkındaki ilk suallerime cevap olarak söze başladı. Yavaş yavaş anlattı :

"Ömrümde ilk hatırladığım şey İskender korvetiyle yaptığım seyahattır. Babam Sakız'da bulunuyorken Girit'e Deniz Kumandanı Vekili oldu. İskender korvetine binerek yola çıktık. Bir müddet Girit'te kaldık. Pek küçüktüm, vaktim tamamiyle denizcilerin arasında geçiyordu. Girit'te bir tersane bulunması ve Suda limanında daima harp gemileri toplanması dolayısiyle Ada'da denizci hayatı fazlacaydı. Ben de tam olarak denizcilik hisleriyle büyüyordum. Bir gün kayık yüzdürmeye çalışırken, havuza düştüm, boğulmama kıl kalmıştı, sonraları Kızılay'ın başına geçen Albay Dr. Mehmed Ali Bey hayatımı kurtarmış...

Babam, Girit'ten sonra Trablusgarp'a Komodor oldu. Ben de ilk ve orta tahsilimi Trablusgarp'ta yaptım, orada Askeri Rüştiyesi'ne gittim. Babam at meraklısıydı, benim de vaktim ata ve kayığa binmek, tüfekle kuş vurmakla geçiyordu. Umumi Harp'de Nilüfer Mayın gemisinin süvarisi sıfatiyle Sivastopol önüne mayın dökerken gemisi ile beraber bir daha haberi alınmayan kardeşimle beraber ortaklaşa bir atımız vardı. Sabah okula giderken ilk davranan ata binmek hakkını kazanırdı.

1891 senesindeydi. On beş yaşındaydım. Bahriye Mektebi'ne girmek için annemle beraber İstanbul'a geldik. Babam hâlâ Trablusgarp'teydi. İstanbul'a geldiğimiz zaman ders yılı henüz başlamıştı. Bahriye'nin özel sınıfında üç ay kaldım. Ertesi sene başında lise birinci sınıfa kaydolundum, Mektep'te hemen tarih ve coğrafyayı merak etmeye başladım."

Babamın hayatı "Babamın daima söylediği sözlerin ve verdiği terbiyenin özü, bu mülk ve millete kayıtsız ve şartsız hizmet etmek yolundaydı. Babam asıl Kafkasya-

lı'dır. Zahum Kale civarındaki Kafri'den İstanbul'a gelmiş, daha evvel hicret etmiş bulunan akrabasının yanına yerleşmiş, millet sayesinde tahsil ve terbiye görmüştü. Bahriye Mektebi'nden çıktıktan sonra bir müddet donanmada bulunmuştu. Sultan Aziz merhum zamanında donanmanın en yeni usullere göre düzenlenmesi sıralarında altı arkadaşı ile beraber İngiliz donanmasında tahsil için müsabaka yoluyla ayrılmış ve yüzbaşılıkla İngiliz donanmasında hizmet etmişti. Fransız-Alman Harbi sırasında bir İngiliz talim gemisine kaptan olmuş, mektepten çıkan efendileri talim için Hindistan'a seyahat ettirmiş ve Rus Harbi'nde çeşitli zırhlılara kumanda etmişti. Sonradan Deniz Şûrası Başkanı ve Âyan azası olmuştu. Kardeşimle bana şu sözleri tekrar ederdi: 'Benim hemcinslerim Kafkasya'da, değil devlet memuru filan olmak, varlıklarını korumak için dinlerini değiştirmeye zorlandıkları bir sırada biz Türk topraklarına sığındık. Devlet ve millet, bizi cins ve din ayırmadan okuttu, en yüksek mevkilere geçirdi. Bunu daima gözönünde bulundurarak, sizin de hedefiniz, bizim için mukaddes olan devlet ve millete kayıtsız ve şartsız fedakârlık ve hizmet etmek olmalıdır. Bu düstur, her düşünce ve hareketinizi düzenlemelidir.'

Babamın ölürken de tekrar ettiği bu sözler hiçbir zaman hatırımdan silinmez."

Bahriye Mektebi'nde hayat "Şimdiki gibi düzenlenmemiş bulunan Bahriye Mektebi'ndeki altı senelik mektep hayatının icaplarından olarak pek gürültülü zamanlar geçirdik. Sporlara ve oyunlara değer verilmediğinden öğrenciler çok zaman birbirleriyle çatışırlardı. Bunlara tabii ister istemez ben de karışırdım. Bu sebeple de biraz sıkça cezaya çarpılırdık. Heves ettiğim dersler, gemicilik, topçuluk, torpidoculuk gibi meslek dersleriyle devletler hukuku ve tarihti.

Lise üçüncü sınıftayken Meşrutiyet hakkında fikir sahibi olmaya başladık. O sırada Murad Bey Avrupa'daydı. Biz on üç, on dört yaşında çocuklar, haftalığımızdan para ayırır, Avrupa'da hürriyet adına çarpışanlar için her hafta aramızda para toplardık. İş meydana çıktı. Arkadaşlardan bazıları tutuldu, aylarca Taşkışla'da kaldılar. Bir takımı mektebe geri gönderildi, bir takımı da Trablusgarp'e sürüldü. Bu arada biz nasılsa göze çarpmadık. Bir Milli Meclis'in lüzumu hakkında bana ilk fikir, Ahmed Mithat Efendi'nin *Üss-i İnkılâp* adlı kitabını okurken geldi. Bu kitapta okuduğuma göre ilk Mebuslar Meclisi'nde Aksaray mebusu, Bahriyemizin Karadeniz'e hakim olduğu iddia edildiği bir sırada Mersin vapurunun Ruslar tarafından nasıl ve neden zaptedildiğini Bahriye Nâzırı'ndan sormuş. Nâzır da: "Zaptın önemi yoktur, çünkü gemi eski ve değersizdir," demiş. Bunun üzerine mebus şu cevabı vermiş :

"Ben geminin değer ve eskiliğini sormuyorum, sancağın şerefi ne oldu diye soruyorum."

Ben bu fikrayı okuyunca, bir Millet Meclisi'ne neden ihtiyaç olduğunu ilk defa olarak kavradım.

31 Mart'da şehit olan Köstenceli Rıza Bey, yüksek sınıflardaki tahrikleri idare ediyordu. Tevkiflerden sonra siyasi faaliyet kalkmamıştı, yalnız daha gizli devam ediyordu. Elebaşılarından biri de Meşrutiyet'ten sonra Fizan Mutasarrıfı olan Sami Bey'di. Bu gibi çalışmalarda pek yaman bir adamdı. Avrupa'daki gazeteleri sık sık okur, hürriyet mücadeleleriyle teması muhafaza ederdik. Aramızdan hiçbir zaman casus çıkmazdı."

Mektepten sonra "Mektebi bitirince talim görmek için o zamanın denizyolları olan "İdare-i Mahsusa"nın vapurlarına dağıldık. O sırada Girit tahliye olunduğu için Suda limanındaki talim gemisi İstanbul'a aldırılmıştı. Birbuçuk sene İdare vapurlarıyla sahillerimizin hemen her ta-

rafını dolaştım; defalarca Kızıl Deniz'e, Hicaz, Yemen sahillerine gittim. Ameli yetişen kaptanların idaresi altında İdare-i Mahsusa hizmetinden cidden hayli fayda gördük.

Torpitoculuğa ve gemi sevk ve idaresine çok hevesim vardı. Kurmay heyetinde imtihan vererek, gemi sevk ve idaresi diplomasını aldım. Bir müddet torpitolarda ikinci kumandanlık ve seyir subaylığında bulundum, ilk defa olarak "Pervin" torpitosuna süvari oldum. Bir müddet sonra "Mahmudiye" zırhlısının seyir subaylığı ve onun ardından İtalya'da tamir edilen "Mesudiye"nin seyir subayı yardımcılığına geçtim, gemiyi Midilli'ye getirdim. Midilli'de iken İtalya'dan satın alınan "Alpagot" torpitosuna süvari oldum. Bu esnada "Mecidiye" kruvazörü Amerika'dan gelmişti. Bu kruvazörü sularımıza getiren Buckman, sonradan Paşa unvanı ile bizim hizmetimize girdi ve cidden de çok hizmeti görüldü. Donanma Umumi Müfettişi olan bu Amerikalı'nın yardımcılığına tayin edildim; ikibuçuk yıl kadar bu hizmette kaldım.

Bu esnada birkaç defa Avrupa'da ve bilhassa İngiltere'de dolaşarak deniz tesislerini ziyaret ettim. Bir defasında seyahatimi Amerika'ya kadar uzattım. Amerika'da hakkımızda çok büyük sevgi ve güven gösterildi. Bu cümleden olarak 1904 senesi sonlarında o zamanki Cumhurbaşkanı Mr. Roosevelt tarafından hususi surette kabul edildim. Bizzat kendi tarafından Bahriye Nezareti'ne tavsiye edilmek suretiyle tersaneleri ve silah fabrikalarını dolaştım. O zamanlar yepyeni bir deniz silahı olan denizaltıları gözden geçirdim, kısa bir müddet içinde tecrübe ve talimlerde bulundum. Bu, benim için pek büyük bir ders oldu."

Canlı bir asker hayatı "Bundan sonra İstanbul'dan hepsi Türk olmak üzere sekiz subay, yetmiş gemici aldık. Kiel'de tamiri tamamlanan 'Asar-ı Tevfik'i Buckman Paşa kumandasında İstanbul'a getirdik.

Bu sıralarda ben yüzbaşıydım ve vardiya subayı vazifesinde bulunuyordum. Geminin tamiri yolunda değildi. Teknenin delinmesi kadar ağır sakatlıklar karşısında kaldığımız halde, Türk deniz askerinin sebat ve mukavemeti sayesinde başarıyla İstanbul'a varabildik. Bu seyahatte Buckman Paşa Türkler'in meziyetlerini son derecede takdir etti ve bu kanaati Amerika'da da neşir ve ilandan geri durmadı.

Bir müddet sonra önyüzbaşılığa yükseldim. Kiel'de Germania tezgâhlarında 'Peyk-i Şevket' ve 'Berk-i Satvet' torpito kruvazörleri yapılmıştı. Bunlardan 'Peyk-i Şevket'e süvari oldum. Yine Türk subay ve gemicileriyle bu gemileri İstanbul'a getirdik. Bu tarih Meşrutiyet'in İlanından yedi, sekiz ay önceye düşer.

Ben 'Peyk-i Şevket' süvarisiyken Sisam'da Hükümet aleyhine bir kıyam oldu. Oraya sevkolunan 'Hamidiye' den ve bir kaç gambot'an [topçeker] mürekkep bir deniz kuvvetine "Peyk-i Şevket" de katıldı. İsyan kısa zamanda bastırıldı."

Meşrutiyet ve 31 Mart "Makedonya'da cereyan eden inkılap hareketlerini sonraki Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa ve İstiklal Harbi'nde Garp Cephesi'nde bir kolordu kumandanlığında bulunan Salahattin Adil Paşa ile beraber yakından izledik. Meşrutiyet'in ilanında aynı gemide süvariydim. İlk iş, Meşrutiyet'in kuruluşuna destek olmakla beraber, askerlerin bundan sonra politikayla uğraşmayıp, askerlik mesleğinin ilerlemesi işine kendilerini vermelerini sağlamaya çalışmak oldu. O zaman Bahriye nâzırı olan merhum Arif Hikmet Paşa'nın gayretiyle donanma mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda seferber hale konuldu, Marmara ve Akdeniz'de talim ve manevralarla uğraşıldı.

31 Mart'dan evvel donanma Akdeniz'den dönmüştü, Beşiktaş önünde yatıyordu. Karadeniz erleri arasında irti-

ca lehine tahrikler bulunduğu kuvvetle seziliyordu. Aynı zamanda Kâmil Paşa'nın Harbiye nâzırı Ali Rıza ve Bahriye nâzırı Arif Hikmet paşaları azil suretiyle kabinesinden çıkarması, deniz subayları ve memleketin bütün aydınları arasında galeyana yol açmıştı.

Bu işlerin, askeri kuvvetlerin fiili müdahelelerine yol açacağı ve hiç arzu edilmeyen bir felaketin meydana gelmesine sebep olacağı kumanda heyetince düşünüldü. Kumandanlar tarafından yapılan toplantıda, o zaman Bahriye nâzırı olan Hüseyin Hüsnü Paşa'ya haklı, haksız güvenilmemesinden dolayı meselenin doğrudan doğruya Kâmil Paşa'ya bildirilmesine karar verildi. Bu işe arkadaşlar beni memur ettiler. Teşebbüsün yanlış anlaşılması ve harekete geçenlerin aleyhine takiplere girişilmesi ihtimaline karşı 'Berk-i Satvet' torpitosu Sirkeci yakınında demirlemişti.

Millet Meclisi'nin galeyanı karşısında ilk önce Nazım Paşa, sonra Hüseyin Hüsnü ve Kâmil paşalar istifa ettiler. Bu hadiseden sonra erlerin arasında gericilik lehine cereyan daha ziyade kuvvetlendi ve neticesi 31 Mart oldu.

Bu sıralarda Gamble Paşa, donanmaya mensup gemileri birer birer talim maksadıyla Marmara'ya çıkarıyordu. İsyanın üçüncü günü 'Peyk-i Şevket' çıktı. Akşam dönüşte "Asar-ı Tevfik" süvarisi bulunan enişte Ali Kabuli Bey merhumun gemi mürettebatı tarafından Saray'a getirildiği ve orada şehit edildiğini haber aldım. O akşam asi deniz askerleri benim gemiye de gelerek mürettebatı isyana teşvik etmek istediler, fakat içeri giremediler ve bir netice alamadılar. Ertesi günü bir resmi emirle gelerek gemiye girdiler, beni de Ali Kabuli Bey merhum gibi tevkif edip götürmek niyetinde olduklarını haber alan mürettebat kendilerini kovdu. Geminin erleri son derecede itaatlı, subaylarına saygılıydılar. 31 Mart kıyamından tiksiniyorlardı. "Genç Ağa" adında bir ateşçi çavusu tarafından bu esnada gösterilen mertliği hiç unutmayacağım.

Bu suretle maksatlarına erişemeyen asiler, tersane kumandanını öldürmek, tersaneyi basmak ve sokaklarda rastgelecekleri deniz subaylarını yok etmek tehdidiyle bahriye erkanını beni azletmeye mecbur ettiler. Azil bana tebliğ olundu. Askerin bana itaatı ve bağlılığı ifrat dereceye çıkarması gemiden ayrılmamı zorlaştırdı. Hepsi benimle beraber gelmek istiyorlardı. Dört gün gemide mahsur kaldıktan sonra yola çıkabildim, Selanik'e gittim. Hareket ordusuyle ilk önce, o zamanki adıyla Ayastefanos'a, sonradan Makriköy'de [Bakırköy] Mahmud Şevket Paşa'nın karargâhına geldik."

Mustafa Kemal ile ilk mülakat "Mustafa Kemal Paşa'yı ilk defa orada gördüm. Makriköy telgrafhanesinde Mahmud Şevket Paşa'nın kurmay vazifelisi sıfatiyle emirler hazırlamakla meşguldü. Gözümün önünden gitmez: Mustafa Kemal Paşa, sırtında pelerin olduğu halde çalışıyordu. Tam bu sırada Fethi Bey'in Harbiye Nezareti'ni işgal etmesine dair tertipler ve talimat tebliğ ediliyordu.

İstanbul isyanı bastırıldıktan sonra asileri muhakeme eden harp divanlarından Hurşit Paşa Harp Divanı'nın üyesi sıfatiyle vazife gördüm. Bu arada. Derviş Vahdeti'nin, Said-i Kürdi'nin, Murad Bey'in davalarında bulundum. Tekrar gemiye iade edildim. O zaman donanma kumandanlığına tayin olunan Amiral Gamble kumandasında Akdeniz'de manevralara çıktık. Az zamanda donanma subay ve erleri gemicilikte, bilhassa filo manevralarında ve her nevi talimlerde pek yüksek bir istidat ve ilerleme gösterdiler. Talim ve terbiyenin maddi taraflarında Amiral Gamble'in pek büyük başarısı görüldü.

'Peyk-i Şevket' filonun toplandığı yerden ayrılmak ve Selanik'e gitmek için emir almıştı. Tamam yola çıkacağımız sırada diğer bir gemi üzerimize gelerek çarptı ve büyükçe bir rahne açtı. Geminin güzelliğini bozan bu rahne

bizi çok meyus etti. Tersaneye alınmadan esaslı surette tamir mümkün değildi. Mürettebattan Adem Efendi isminde bir sanatkâr işe çare buldu. Hazırladığı sıvalarla rahneyi kapadı ve dışardan boyayarak belli olmaz bir hale getirdi. Bunun bir fenalığı, denize çıkıp da dalga vurunca sıvanın dökülüp rahnenin meydana çıkmasıydı. Limana yaklaşırken, Adem Efendi hemen iş başına geçiyor ve yeni baştan tamir ediyordu. Gemi bu haldeyken Tuna Komisyonu'na memur edildik. Tuna vilayetlerinin elimizden gitmesinden sonra ilk defa olarak Türk Sancağı taşıyan bir harp gemisi Tuna'ya girdi. Birbuçuk ay kadar komisyonla beraber vazife gördük, o zaman Romanyalılar, Meşrutiyet elde eden Türk millet ve hükümetine karşı dostluk gösteriyorlardı, bize hükümet ve milletlerinin misafiri gibi muamele ediyorlardı. Kral Karl, bizi Sina sarayına davet etti, dostluk hislerini esaslı surette ortaya koydu."

'Hamidiye' Süvariliği "Hükümet 'Yadigâr-ı Millet' sisteminde dört torpito satın almaya karar vermişti. Ben bu işe bakmak üzere Almanya'ya gönderildim. Orada bulunduğum sırada 'Hamidiye' süvariliğine geçtim. Dönüşte bir müddet manevralarla uğrastım. Sonra Yemen Fevkalâde Kumandanı İzzet Paşa'yı Yemen'e götürmeye memur edildim. Bir müddet beraber bulundum. Sonra İstanbul'a çağırdılar. Yeni İngiltere Kralı'nın taç giyme merasiminde Türkiye donanmasını temsil etmek üzere bizi İngiltere'ye gönderdiler. Birbuçuk ay kadar İngiliz sularında kaldıktan sonra Trablusgarp ve sahillerini, Derne'nin Tobruk limanına kadar dolaşarak Çanakkale'ye döndük. Trablusgarp'teyken eski ilkokul arkadaşlarıma rast geldim. Kimi hükümet memuru, kimi tüccar, kimi bakkaldı. İçinde büyüdüğüm evi seçerek orada bir ziyafet verdiler. Beraberce çocukluk günlerinden bahsettik. Bu toplantı ömrümün en kıymetli hatıralarından biridir.

Çanakkale'ye varınca babamın ağır hasta olduğunu duyarak İstanbul'a koştum. Gemiyi Çanakkale'de diğer birine teslim ettim. İtalyan Harbi'nin ilanına rast gelen bir zamanda babam vefat etti.

Harbin ilanı üzerine o zaman Bahriye Nâzırlığı'nda bulunan Mahmud Muhtar Paşa'nın Kurmay Heyeti'ne memur oldum. Bundan sonra Trablusgarp müdafaasının Derne kısmında hazırlıklar yapmak için yola çıkan heyetle beraber gizlice Mısır'a gittim. Mısır'da tekrar Mustafa Kemal Paşa'yla buluştuk. O Derne kumandanıyken, ben Derne kuvvetlerine silah kaçırmak için tesebbüslerde bulunuyordum. Bu maksatla Suriye'ye gittim, oradan bir gemi dolusu silah ve cephanenin Derne'ye geçirilmesi başarısı elde edildi. Mısır'a tekrar dönüşümde şiddetli takibata uğradım, aldığım emir üzerine İstanbul'a döndüm. Tekrar 'Hamidiye'yi buldum. İtalyan harbinin sonuna kadar Çanakkale'de kaldık.

Balkan Harbi seferberliğinin ilanı üzerine İstanbul'a çağırıldım. Bir müddet sonra beni Karadeniz'deki sevkiyatın himayesine memur ettiler. O esnada harp ilan edildiğinden Varna'yı abluka eden donanmaya katıldım. Donanmanın dönüşünden sonra buralarını gözetlemek vazifesiyle kaldım. Sahilden üzerimize ateş edilince Varna'nın askeri binalarını bombardıman etmeye mecbur kaldık. Avrupa'yla biricik temas yolumuz olan Köstence, Bulgar torpitoları tarafından tehdit edildiğinin duyulması üzerine bunlara karşı gelmeye memur edildim. Bir gece dumanlı bir havada beş torpitoya rast geldik. Bu muharebede baş tarafımıza bir torpil yedik, büyük bir rahne açıldı. Geminin başı, baş topu hizasına kadar su altında kaldığı halde subaylar ve erler iki saat kadar düşman gemilerinin devamlı saldırışına hiç telaş göstermeden, büyük bir intizam ve ustalıkla karşı durdular. Nihayet saldırışı defetmeyi başardık. Çarpışma esnasında bir tek er top başından ayrıl-

madı, kimse can kurtaran takmaya ihtiyaç duymadı. Bu haller, Türk deniz subaylariyle erlerinin her hangi bir zor vazifeyi şan ve şerefle yapacağına dair bana tam bir güven verdi. Her an batmak tehlikesi karşısında olan gemi, subay ve erlerin pek yüksek gayretleriyle, hariçten hiçbir yardım görmeden, yirmi beş saat sonra İstanbul'a vardı. Gemi Haliç'de havuza girdi ve tamirine başlandı. Gemi tamirdeyken donanmaya lazım olan bazı mühim şeylerin tedariki için Londra ve Fransa'ya gönderildim. On beş gün sonra dönüşümde tamirat bitmemişti. Dört torpitoyu içine alan müstakil torpito filosuna tayin edildim ve Çanakkale'ye gittim. Yunan donanmasıyla Çanakkale dışında yapılan ilk muharebede donanma kumandanının emrinde olarak bu filoya kumanda ettim.

Bu sırada deniz harbi tarihinde ilk defa olarak bir Yunan denizaltısı ile muharebe etmek fırsatını bulduk. Delfin adındaki biricik Yunan denizaltısı Bozcaada civarında 'Mecidiye' ve 'Berk-i Satvet' kruvazörleriyle desteklenen filomuza pusu kurmuştu. Keşif hareketleri için Limni üzerine seyrederken karşılaştık. Torpitolarla takip ettik. Top ateşi ve çarpma tehdidiyle bunu defettik. Sonradan anladığımıza göre denizaltı, harbin devamı müddetince vazifede kullanılamayacak bir hale gelmiş. Bu esnada 'Hamidiye'nin tamiratı bitmişti. Tekrar 'Hamidiye' süvariliğini üzerime aldım. 'Hamidiye', ile Çanakkale'ye geldik."

Sekizbuçuk aylık sefer "Yunanlılar'ın iddiasına göre gayet sıkı abluka edilen Çanakkale'den bir akşam çıktık, denizlerde dolaşarak vazife görmek planını Nâzım Paşa'ya bildirmiştim. O da kabul cevabiyle masrafımız için beş yüz lira gönderdi. Çanakkale'den çıktığımızın ertesi günü öğle vakti Şıra'yı bombardıman ederek, kruvazör haline konulmus cephane yüklü 'Makedonya' vapurunu ve barut fabrikasını tahrip ettik. Yunanlılar gaflet içinde

baskına uğramışlardı. Hücumumuz yılbaşı zamanına rast gelmişti. Telsizimizin bize haber verdiğine göre Yunan deniz gözetleme kuvvetleri birbirlerini tebrik ile meşguldüler.

Şıra'da bir takım tüccar gemilerini de tahrip ettikten sonra, Pire ve sair yerleri bombardıman edebildik, fakat maksadımız düşmanın harp vasıtalarını yok etmek olduğundan sivil ahaliye zarar vermeyi askeri inancımıza uygun görmedik. Nitekim Akdeniz'de seyyar bir halde bulunduğumuz sekiz buçuk ay içinde Şinkin'de on kadar Yunan yolcu gemisini bastırarak tahrip ve askeri mevkileri bombardıman etmek gibi harp hareketlerinde bulunduk. Sivil ahaliye ait emlak ve saireyi yıkmaktan geri kaldık. Bilhassa deniz hareketlerini sekteye uğratmak planının üzerinde durduk ki bunu kısmen de başardık.

Akdeniz'de hiçbir emin deniz üssüne sahip değildik. Yalnız sahillerdeki vatandaşlarımıza dayanıyorduk. Hele Mısır ve Suriye'deki dindaşlarımız pek yüksek hisler belirttiler ve azami yardım ve fedakârlıklarda bulundular. Kömürümüzü Akdeniz'de civar memleketlerden kaçak şekilde elde ediyor ve ufak kayıklardan faydalanarak açık denizde, bazen geceleri limanlardan alabiliyorduk. Seferimizin Akdeniz'de devam ettiği müddetçe her on iki günde 750 ton kömüre ihtiyacımız oluyordu. Bunu, zikrettiğim yardım ve ilgiler sayesinde fazlasiyle tedarik etmeyi başardık. İcap eden tamirleri de sırf gemimizdeki vasıtaları kullanarak yaptık."

Malta'yı ziyaret "Bir defa Arnavutluk sahilinde şiddetli bir fırtınaya tutulduk. Tehlike muhakkaktı. Kurtulmak için Malta'ya iltica zorunda kaldık. Oradaki üç günlük kalışımızı her vakit teşekkürle hatırlayacağım. Bize karşı son derecede meslekdaşça davranıldı, her taraftan zorluk yerine nezaket ve kolaylık gördük.

Seferin devam ettiği müddetçe subaylar ve erler hiçbir

dinlenme imkanı bulamadıkları halde başarıya güvenleri ve azimleri bir saniye bile gevşemedi. Sıhhi durum da fevkalâde mükemmeldi. Bütün sefer zarfında dört yüz kişilik mürettebat içinde bir tek ölüm vuku buldu, onun da sebebi tifodur. Aramızda on beş de sivil gönüllü vardı. Bunlar da sonuna kadar sebat ve metanet gösterdiler. Tamirlerimizin yalnız su altındaki kısmı ikmal edildikten sonra tersaneden çıkmıştık. Çanakkale'de 60 kadar tamir işçisi, vazifeli bulunduğumuz zamanlarda tamirat ile meşgul oluyorlardı. Boğaz'dan dışarı çıktıkça bunları muvakkat surette dışarı çıkarıyorduk. Son çıkışımızda bunların on beşi:

'Bizi de mutlaka beraber alın' diye ısrar ettiler. Seferimizin çok uzun süreceğini anlatmamıza rağmen arzularından vazgeçmediler, kendilerini beraber aldım. Az zamanda silah kullanmayı öğrendiler, yüksek bir fedakârlık hissiyle bize çok yardımda bulundular. Harbin fiili surette devam ettiği bir zamanda dönüş için emir aldım. İstanbul'a döndüm."

'Sultan Osman' ve 'Yavuz' meseleleri "Bir müddet sonra sulh müzakereleri başladı. Bu sırada beni İngiltere'de dretnot sınıfından bir gemi almak için incelemelerde bulunmaya memur ettiler. Bu seyahat neticesinde 'Sultan Osman'ın alınması kararlaştı. İnşaatın üçte ikisi Armstrong fabrikasında tamamlanmış olan bu gemiye inşaat heyeti başkanlığına ilave olarak kumandan tayin olundum. İngilizler'le Almanlar arasında harp ilan edilinceye kadar geminin bir an evvel tamamlanmasına çalıştık. Makina tecrübelerini sonuna getirebildik, fakat toplarla, top cephanesinin bir kısmı tamamlanmadan harp ihtimalleri gerçekleşti. Henüz harp ilan edilmemiş olduğu bir zamanda İngiltere gemiye el koydu. Biz de geminin mürettebatını İngiltere'ye taşıyan 'Reşit Paşa' vapuriyle ve mürettebatla beraber dönmeye mecbur olduk. Torpil tehlike-

si yüzünden seyahati İskoçya'nın şimalinden dolaşarak yaptık ve yolda bazı heyecanlı maceralar geçirdik.

İstanbul'a dönüşte Hükümet'in silahlı tarafsızlık gayesiyle seferberlik ilan ettiğini gördük. 'Yavuz' adını taşıyan 'Goeben' ile sonradan İmroz civarında torpile çarpıp batan 'Midilli' Boğaz'dan geçmişlerdi, İstanbul'da bulunuyorlardı. Bu gemilerin mürettebatiyle ve bilhassa kumandanı Amiral Souchon ile Hükümet'in münasebet tarzı bulanıktı. Ben şahsen bu şekli doğru bulmuyordum. Benim görüşüme göre bu gemiler doğrudan doğruya Türk subay ve mürettebatının idaresine verilmeli, olmadığı takdirde silâhları alınarak, tarafsız bir hale konulmalıydı. Bu kanaatimi üstlerime açık bir lisanla söyledim. Bir müddet sonra bunun imkansız olduğu ve donanmadaki Almanlar'la özel şartlar altında işbirliği edileceği cevap olarak bildirildi. Bu cevap beni kandırmadı, böyle bir şeklin memleket için faydalı olmayacağını tekrar söyledim."

"Hamidiye" karada "Birkaç gün sonra Padişah tarafından Afgan Emiri'ne gönderilecek mektup ve bazı hediyelerin teslimine memur heyetin başkanlığına seçildiğim bildirildi. Derhal yola çıktım. Bağdat'a varışımda İngilizler'in Basra'ya taarruz ettiklerini ve içeri doğru ilerlemekte olduklarını görerek harp gemilerinde ve bu arada Fırat ve Dicle'de bulunan gemilerde kullanılmamı rica ettim ve Afganistan'a olan vazifeden çekildim. Gelen cevapta istifam kabul edildi, fakat deniz harp vasıtalarının kumandanları mevcut olduğundan Cenubi İran hudutlarını gözetlemeye memur kıtalara kumanda etmem emrolundu.

Sonra İstanbul'a varışımda Deniz Kurmay Başkanlığı'na tayin edildim. Bu vazifede Mütareke'den altı ay evveline kadar kaldım, ve mesleğim icapları dolayısiyle vatanın selametine uygun bir tarzda çalışabilmek işlerinde Alman deniz kurmayından zorluk gördüm. Zararlı neticeler vere-

ceğine inandığım yolsuzlukları gidermek için çok calıştım. Netice alamayacağımı aklım kesince istifaya mecbur oldum. Daha istifamdan evvel Danimarka'ya giden esir mübadelesi komisyonunda bulunmuş, Brest-Litovsk Sulh Müzakereleri'ne bahriye delegesi sıfatıyla katılmıştım. Oradan Trabzon'a gönderildim. O zaman Kafkas Birleşik Cumhuriyeti şeklinde idare edilen Azarbeycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan mürekkep hükümetin temsilcileriyle Kars, Batum ve Ardahan hakkında hazırlık müzakerelerini yapmaya memur edildim."

Mütareke müzakereleri

"Merhum Tal'at Paşa Hükümeti'nin istifası üzerine İzzet Paşa Kabinesi'ne Bahriye Nâzırı sıfatıyla girdim. Aynı zamanda İtilaf devletleriyle mütareke yapmaya memur heyetin başında bulundum. Malum olan Mütareke Mondros'da imzalandı. Mütareke hakkında İngilizler'le müzakereler cereyan ederken iki taraf birbirlerine karşı pek samimi davrandı.

Mütareke'yi bozan hareketler, memleketi düşünebilenlerde ve milletimizin hemen tümünde güvensizlik hisleri uyandırdı. Bu gibi hareketler gün geçtikçe arttı. Tutulan yolun hükümet idaresini, askeri ve mali bakımdan tamamıyla felce uğratacak ve bu suretle devlet ve milletimizin çözüntüsü ile neticelenecek bir hedefe doğru süratle ilerlediği görüldü. Bunu önlemek için İstanbul'da hükümeti işgal eden kimseleri değiştirmek gibi tedbirler yetmezdi, millete gerçekleri anlatmak lazımdı. Ancak böylece milletin içinde bir destek bulunacak, program ve

gayelerini milletin arzusuna göre çizecek ve kuvvetini milletten alacak bir hükümetin kurulması mümkün olacaktı.

Geçmişteki nice olay, bunu mümkün kılacak zatın, Mustafa Kemal Paşa gibi ilmi, irfanı ve görüşü geniş, memleket hakkındaki malumata ve bu bilgiye dayanan bir azim ve imanı bulunan bir şahsiyet olabileceği kanaatini bana veriyordu. Kendisiyle işbirliği etmeye karar verdim. O günden bu güne kadar bu kanaatim zerre kadar sarsılmadı. Milli Misak'ımıza göre gayemizin elde edilmesine ve millet ve memleketimizin tam istiklal dairesinde kurtuluş gününe kadar aynı suretle çalışacağım. Bu gayenin mutlaka elde edileceğine de aynı kuvvetle imanım vardır. Fedakâr milletimizin her nevi zahmet ve zorlukları, bu güne kadar olduğu gibi, bundan sonra da yeneceğine ve neticede tam manasıyla layık olduğu müstakil, huzurlu ve mesut bir hayata kavuşacağına süphem yoktur."

Anadolu'da çalışmalar "İzmir'in hiçbir hak ve prensibe uymayarak Yunanlılar tarafından işgal edilmesi ve işgal esnasında cereyan eden haller, bizi yok etme programının yürürlüğe geçtiğini açık surette gösterdi. Milletin de hemen her meşru vasıtaya başvurarak, şeref, namus ve istiklalini kurtarmaya teşebbüs etmesi bir zaruret halini aldı. Mustafa Kemal Paşa'nın zaten Anadolu'ya geçmek ve işe başlamak kararını verdiği bir zamanda, milletin kurtuluşuna doğru atılacak ilk adımı iş başındakiler bilmeyerek kolaylaştırdılar. Paşa, tamam İzmir işgali günü, her an tevkif edilmek tehlikesi karşısında bulunduğu halde İstanbul'dan ayrılabildi. Samsun'a varışından sonra ben de kararlaştırdığımız programa uyarak İzmir havalisindeki durumu görmek ve sonra da kendisine katılmak üzere Bandırma üzerinden yola çıktım. Umumi Harp esnasında büyük fedakârlıklar gösteren ordu ve donanmaya mensup subaylar ve bütün erler hakkında particilik yüzünden baş-

vurulan hakaret dolu muameleler beni, mensup olduğum, çok sevdiğim ve şeref ocağı bildiğim askerlikten istifaya mecbur bıraktı. Yola çıktığım zaman artık askeri sınıfa mensup değildim. Hayatımı her hangi bir vatandaş gibi memleketin kurtuluşuna vakfetmek ve bu yolda icap edersе ölmek azmindeydim. Bandırma'dan Akhisar, Salihli, Ödemiş, Nazilli yoluyla Dinar'dan geçerek Afyonkarahisar'a varıncaya kadar bir, iki defa Yunanlılar'ın eline düşmek tehlikesi geçirdik. İzmir'de pek fena idare edilen askeri kuvvetimiz tamamiyle dağılmıştı. Asker, içeriye doğru çekiliyordu ve geçtiği yerlerdeki halkı hal ve tavırlariyle telaşa düşürüyordu. Her tarafta halkı el altından yatıştırmaya ve gerçekleri duyurmaya çalışarak Ankara'ya kadar geldim. Ankara'da o zaman Kolordu kumandanı bulunan, sonraki Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa ile buluştum. Ali Fuat Paşa'nın kumanda ettiği Kolordu'nun süratle vazifesini görecek bir hale geçmekte olduğunu anlayarak çok sevindim. Ali Fuat Paşa'nın şiddetli bir azme ve bilgiye dayanarak sevk ve idareye sahip, memleketin pek değerli bir evladı olduğunu yüzbaşılığından beri devam eden çok samimi arkadaşlığımızdan biliyordum. O zaman Amasya'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhına gizlice gittik. İstanbul'dan hareketten buluşmamıza kadar geçen zaman içinde Paşa'nın memleketin her noktasındaki cereyanları gözden geçirdiğini ve buna göre ameli bir program hazırladığını öğrendim, içim rahat etti. İşte o zamandan beri Paşa'nın beraberinde vatani vazifemi görmeye çalışıyorum. Bildiğiniz Erzurum ve Sivas kongrelerine Erzurum ve Doğu vilayetleri delegesi olarak katıldım. Bu kongrelerin müzakereleri neticesinde yine malum olan Milli Misak çizildi. Benim de dahil olduğum temsil heyeti başkanlığına Mustafa Kemal Paşa seçildi.

Ferid Paşa Hükümeti'nin çekilmesi üzerine Ali Rıza Paşa yeni Kabine'yi teşkil etti. Yapılan seçimlerde Sivaslı

vatandaşlarım beni mebus yaptılar. Memleketime bu suretle daha çok hizmet edebileceğime kaniim."

Söz buraya gelinceye kadar Rauf Bey'in saat on iki ile iki arasındaki vaktini almış, hatta bunun dışında da bir saat geçirmiştim. Vazifem de tamamlanmıştı. Sözlerini yazarken, dikkatli olacağıma, şahsı üzerinde durmayacağıma söz verdim, teşekkür ederek Rauf Bey'den ayrıldım.

Ankara'dan cephelere

"Cepheleri dolaşmak isteyen gazeteci milletvekilleri vardı. Yalnız benim milletvekili Osmanzade Hamdi Bey'le beraber cephenin her kısmına gitmeme izin çıktı. Teşekkür ve vedaya gittiğim zaman Atatürk kendi imzasiyle bana bir yol vesikası verdi. Sonradan öğrendiğime göre Garp Cephesi'ne, ordu kumandanlıklarına, levazım teşkilatına, vilayetlere bana her kolaylığın ve yardımın gösterilmesine dair Atatürk'ün emriyle talimat verilmiş... Her tarafta güler yüzle karşılandım ve vazifemi, o devirdeki vasıta zorluklarına rağmen, rahatlık içinde yaptım.

18 Ocak 1922 tarihli *Vakit* gazetesinde 'Ankara'dan Ayrılırken' başlığı altında çıkan bir yazımda Ankara intibalarım şöyle ifade buluyor: "Ankara'ya ait programımı tamamladım. Cepheyi, cephe gerisini, Garp Cephesi Karargâhı'nı, Konya'daki demiryolu ve levazım teşkilatını, Adana'yı, Mersin'i ziyarete gidiyorum. Türk milleti için yeni bir kader hazırlayan Ankara'dan hiç istemiyerek ayrılıyo-

rum. Eğer vazifem imkan verseydi, mücadelenin sonuna kadar burada kalmayı, sağlam havayı teneffüs etmeyi gönlüm isterdi. Ankara, milli imanın kök saldığı mübarek yerdir, her zorluğu yenmenin ve milli gayelere doğru yaklaşmanın yolunu açmıştır. Mütareke devrinin başından beri geçirdiğimiz acı ve üzüntülerden sonra insan buraya kavuşunca, kendi öz yurdunun, çok şükür istiklal içinde yaşadığının şahidi oluyor, sonsuz bir rahatlık, huzur, haz duyuyor. Milli Mücadele'yi doğuran, büyüten, zafere vardıracağına en küçük bir şüphe bırakmayan bu merkezden uzak düşmeye gönül razı olmak istemiyor."

İstanbul'dayken bana Ankara'daki idare hakkında şunları söylemişlerdi: "Ankara'da tenkit ve danışma kapıları kapalıdır. Şöyle konuşulur: Biz şunu yaptık, bizim yaptığımız kusursuzdur, tenkit edilemez. Orada ortalık jurnalcılarla doludur. Ağzını tutmayan, tenkit eden derhal jurnal edilir, kendini İstiklal Mahkemesi'nin huzurunda bulur."

"Ankara'ya geldikten sonra gözümle gördüm ki burada noksanları tenkit ve münakaşa etmek ve daha iyiyi aramak için mutlaka denilecek bir söz hürriyeti vardı. İstilaya uğramış bir memlekette, bir ölüm kalım harbi esnasında böyle rahat bir münakaşa hürriyeti havasını yaratabilmek pek az millete nasip olmuştur. Ankara'da hatalı bir tecrübeden derhal ders alınıyor, noksanın ortadan kaldırılması çareleri dinç kafayla aranıyor, yarın hakkında insanda asıl ümit uyandıran nokta da budur."

Hedefimiz Sivrihisar Bir sabah Osmanzade Hamdi Bey'le beraber bir yük trenine bindik ve posta vagonuna yerleştik. Vagonun camları kırıktı, hava yağışlı ve soğuktu, fakat İnebolu'dan Ankara'ya bir Ford kamyonetini sürüklediğimiz kar ve çamur içinde yaptığımız seyahate nisbetle bu camı kırık demiryolu vagonu çok mükemmel ve emin bir yolculuk vasıtası gibi görünüyordu.

Polatlı istasyonuna vardığımız zaman heyecan duyduk. Bu ismi yakın bir geçmişte ne kadar çok işitmiştik! Malta'da okuduğumuz Yunan tebliğlerinde "Polatlı'yı aldık, Ankara'ya doğru yürüyoruz," tarzında şeyler vardı. Biz de boşta bulunup, bunlara inanmış, korkular geçirmiştik. Halbuki Yunanlılar Polatlı'ya hiçbir zaman girmemiş, hatta yaklaşmamış... Posta kompartımanında bizimle beraber yolculuk eden ve Sakarya Harbi'nde bulunan bir subay, trenin geçtiği yerleri Kartaltepe, Duatepe, Beştepeler diye göstererek bize harp hikayeleri anlatıyordu ve şunları söylüyordu: "Tehlike elbette vardı, bunu görüyorduk, fakat maneviyatımız hiç sarsılmamıştı. Öncü kollarımız harbi bir avcılık hareketi haline çevirmişlerdi. Bir şeye ihtiyacımız olunca hemen baskın yapıyor, Yunanlılar'dan alıyorduk."

Biçer istasyonunda trenden indik. Geceyi demiryollarına ait bir kulübede geçirdik. Bunu duyan civar köylüler akşam, ziyaretimize geldiler, yiyecekler getirdiler. Yunan zulmünün acı hikayelerini bize anlattılar. Osmanzade Hamdi Bey fırsatı kaçırmadı, dedi ki:

"Hemşeriler, başınızda bulunan Büyük Millet Meclisi Hükümeti, şimdiye kadar tanıdığınız hükümetlerden hiçbirine benzemez. Onun için imkansızlık yoktur. Her nerede yapılacak bir vazife varsa, ona derhal sahip çıkar. Düşününüz ki zenginlik kaynakları en kısır bir kaç vilayetin geliriyle memleket idare ediliyor. Yabancı yardımına lüzum kalmadan bir Kurtuluş Harbi yürütülüyor. İstanbul ve diğer zengin vilayetlerimiz düşman elindedir. Öyle olduğu halde Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Yunan zulmünün kurbanlarının imdadına koşmayı tabii görmüştür. Size parasız tohumluk, öküz, kağnı arabası verilecektir. Bir müddet sizden vergi ve asker alınmayacaktır..."

Başka bir noktada Osmanzade Hamdi Bey, halka: "Büyük Millet Meclisi karar verdi, size tohumluk tevzi edilecek" derken, şöyle cevap aldı: "Dün memurlar geldiler ve

tohumluğu tevzi ettiler." Mevcut taşıt zorlukları karşısında bunu cidden büyük bir başarı saymak gerekti. Büyük Millet Meclisi Hükümetinin verdiği bir kararı askıda bırakmak kimsenin haddi olamazdı. Ateşli bir faaliyet hevesi yaratan şey, korku değildi, İstiklal Mahkemeleri'nin saçtığı dehşet değildi, bu kararlar, zafer hedefine giden merhaleler olduğu için bunları ihmal etmenin mesuliyetini ve vicdan azabını kimse göze alamazdı... Kendimi Anadolu Harbi'ni yürüten zinde kuvvetin içinde ve göbeğinde görüyordum. Şehirli-köylü uçurumu tamamiyle ortadan kalkmıştı.

Sabahleyin civardaki bir Boşnak köyüne doğru giderken, köylü âleminin hoş bir temsilcisi ile karşılaştım. Sekiz yaşında küçük Ahmet, nevale sepetimizi taşıyor, suallerimize yirmi yaşında bir adamın olgunluğuyla cevaplar veriyordu. Bir aralık dedi ki: "Bizim evlerimizde hâlâ Boşnakça konuşulur, ben Türkçe'yi köye gelen Türkler'den merak edip öğrendim, Laz Hoca'dan da yazı dersi aldım."

Latife diye sordum:

"Canım yazı da ne olacak?"

"Şehirliden bu kadar cahil çıkar mı?" diye yüzüme dik dik baktı. Sonra şu cevabı vermekle yetindi:

"Yazı insana çok lazım olur."

Başka bir köyden gelen Mehmet söze karıştı. 1898 Yunan Harbi'yle Balkan Harbi'nin gazisi Şakir Ağa Boşnak köyünden bizi karşıladı. Hepsi kendi aralarında konuşuyorlardı. Köy âlemini pek az tanımak fırsatını bulmuş bir adam sıfatiyle ben hayranlıkla köylülerin konuşmasını dinliyordum ve nesillerdir bir takım imkansızlıklar ve felaketler karşısında bir milleti yaşatan asıl zinde kuvvetin nasıl oluyor da bu kadar derin kökleri olabildiğine akıl erdirmeye başlıyordum.

Kâzım Özalp'ın Karargâhı'nda Bazen atla, bazen yaya olarak yol aldık. Bir noktada Kolordu ku-

mandanı Köprülülü Kâzım Paşa'nın [Kâzım Özalp] yolladığı bir fayton araba bizi buldu. Akşam Kolordu Karargâhı'nın bulunduğu Sivrihisar'a vardık. Burası, Nasrettin Hoca'nın yaşadığı yer olmak şerefini Akşehir'le paylaşıyordu. Karargâh binasının yanına rast gelen okulun adı bile 'Nasreddin Hoca Mektebi'ydi. Kâzım Paşa'nın Kuvayı Milliye devrinin hele ilk kısmında çok canlı rolleri vardı, Balıkesir ve Bandırma taraflarında kumandanlık ettiği sıralarda adı sık sık duyulmuştu. Kendisiyle hiç karşılaşmamıştım. Osmanzade Hamdi'nin çok yakın bir dostuydu. Bizi çok samimi bir şekilde karşıladı. Cephe'de insanın hiç beklemeyeceği kadar nefis bir akşam yemeği yedik. Bize şunları anlattı:

"İzmir'in işgalinden sonra mukavemet hareketlerine başladığımız zaman vatan hainleri; 'İttihad ve Terakki manevrası' diye halkı uyuşturmak, ırz, can ve mallarını savunmaktan alakoymak istediler. Çok şükür bir takım hainler müstesna, halk aldanmadı, Milli Hareket gün geçtikçe kuvvetlendi, bugünkü şuurlu, teşkilatlı, muazzam hale vardı. Cephe'yi gezerken göreceksiniz, askerlerimizin sıhhati iyidir, maneviyatı yerindedir, çok şükür iyi besleniyorlar. Erzak ve levazım halktan peşin para ile alınıyor. Şimdiye kadar olan harplerde alıştığımız harp teklifatından, [elkoymalardan] eser yoktur. Her er, ihtiyacından fazla çamaşır almıştır, daha da ihtiyat stoklarımız vardır. Her evin askere bir kat çamaşır vermesi hakkında Büyük Millet Meclisi'nin verdiği karar, çok iyi neticeler yaratmıştır. Bugün mevcut ordumuzun kış, yaz demeden, hava iyi veya fena olsun, dayanmaya, döğüşmeye takatli olduğunu ve neticede düşmanı mutlaka denize dökeceğini gazetenize emniyetle yazabilirsiniz."

Aziziye'de bir gece Sabah kalktığımız zaman Sivrihisar'ın hiçbir tarafının yıkılmadığını sevinçle gördüm. Halbuki Yunanlılar Sakarya Harbi'nden sonra çekilirken,

taş taş üstünde bırakmamak için ellerinden geleni yapmışlardı. Sivrihisar'daki güzel sürpriz karşısında memnunluğumu belli edince, Sivrihisarlılar şunu anlattılar: "Tehlikeyi önceden gördük, tedbir aldık, kadın, erkek bütün halk, çeteler halinde etrafa yayıldık, geçitleri tuttuk. Süvari kollarından da yardım gördük. Yunanlılar başka yerleri yaptıkları gibi Sivrihisar'ı yıkamadılar."

Aziziye'de Abdurrahman Nafiz Paşa'nın Tümen merkezinde bir gece kaldık. İstiklal Harbi'nin demir gibi havasını Aziziye'de de bulduk. Tarihi bir mucizenin hikayesini ayrı ayrı ağızlardan tekrar tekrar dinlemek çok tatlı oluyordu.

Üçüncü geceyi civar bir köyde, Hacı Abdullah Efendi'nin misafir odasında geçirdik. Rumeli usulü kümbet tarzında tavan yüksekliğinde sobalar iki odada birden vazife görüyor, eve kaloriferden tatlı bir sıcaklık sağlıyordu. Düşman istilası geçirmiş olan bu köy, hâlâ Türk misafirseverliğinin bir kalesi halindeydi. Bize rahat yataklar, güzel yemekler vermek için bütün köy seferber oldu. Belli ki Türk köyü, misafirseverliği mukaddes bir gelenek diye kabul ediyor, bunca istila ve felakete rağmen bundan vazgeçmiyordu. Köyde saklı duran asil ruh, her tarafta şahidi olduğumuz mucize havasının nedenlerinden en önemlisini ortaya koyuyordu.

Ateş hatlarında Yavaş yavaş en ileri hatlara sokulmuştuk. Gözetleme yerlerinden dürbünle düşman istilası altındaki yerleri görebiliyorduk, "zeminlikler" âlemi ile de temasa gelmiştik. Zeminlik denilen şey, askeri kışın barındırmak için toprağın altında hazırlanan bir nevi kışlalardı. Anadolu'nun o günlerinde askere on binlerce kumaş palto hazırlamaya imkan bulunmadığı için bütün Anadolu evleri birer yaratma yeri haline çevrilmişti. Asker için pamuklu, dikişli, uzun hırkalar hazırlanmıştı. Zeminliklerde;

geçen harbin sonunda inanılmaz idaresizlikler yüzünden ancak dağılmak ve kaçmak yoluyla kurtuluş imkanı bulmuş olan askeri birlik kalıntılarıyla karşı karşıyaydım. Bunlar İstiklal Harbi'nde bambaşka bir ruh taşıyorlardı. Kendilerini düşünmüyorlar, mukaddes bir milli gaye uğrunda her fedakârlığı seve seve göze almış görünüyorlardı, fakat aynı zamanda Ankara'da onların ihtiyacını ve rahatlığını düşünen, fedakârlığı taşınabilir bir halde tutmak için her tedbire başvuran bir hükümet vardı.

Sıkıntı gününde tamamiyle kendi gayret ve teşebbüsümüzle kurabildiğimiz bu yaratma âlemini yakından gören ve nabzını yoklayan pek nadir gazetecilerden biriyim. İnanılmaz mucizeyi mümkün kılan yaman ruhu sonraki nesillere bugünkü zorluklarımızı da aynı usullerle çözmek lazım geldiğini ve bunun mümkün olduğunu duyurmaya çalışmak vazifemdir.

1922 yılının başındaki manzara *Vakit* gazetesinin 5 Şubat 1922 tarihinde çıkan ve cepheden gönderilen "Tarihi bir mucize" başlıklı bir yazıda çizdiğim levha şudur: "*İnsanın İstiklal Harbi cephesinde rast geldiği ruh o kadar kuvvetli, askerin şevki o kadar taze, düşmana son darbeyi indirmek için elbirliğiyle hazırlanan gayretler o kadar azimli ve esaslıdır ki bunları tasvir etmek ve manasını uzaklardaki okuyuculara aksettirmek cidden güçtür. Bir tümen kumandanına cephede edindiğim ümit ve güven dolu intibaları anlatıyordum. Dedim ki: 'Yabancıların bizi iyi tanımadıklarından vakit vakit şikâyet ederiz. Fakat bu tanınmama İstiklal Harbi'nde çok hayırlı neticeler vermiştir. Yabancılar, Türklük'ün gizli duran sıkıntı ve buhran günlerinde azami verimini ortaya koyan maddi ve manevi kuvvet kaynaklarını tahmin etselerdi ve ona göre iş görselerdi, bugünkü ümit verici duruma kavuşamazdık.' Kumandan şu cevabı verdi:*

Yabancılar ne yapsın? Bu milletin sinesinde saklı duran kuvvetlerin manasını ve derinliğini, hele harbin sonunda ve mütareke ve işgal yıllarında gördüğümüz bazı manzaralardan sonra biz kendimiz tahmin ve tasavvur edemezdik ki onlar tahmin etsinler ve hesaba koysunlar.'

Nesillerce Batı âlemi bize hasta adam demişti. Bu, kısmen haklıydı. Gelişme kudret ve imkanlarımız zorla söndürülmüştü. Filizlenmeye ve tehlikeleri görüp karşılamaya çalışan genç

gençlik duruma hakim oldu, mahdut bazı faydalar elde ettik. Kapalı duran bazı gelişme yolları açıldı, fakat mirası önceden taksim edilen "Hasta Adam" ın iyileşmesine razı olmayan emperyalizm âlemi ayaklandı, birbirinin arkasından iç çözülmeler ve isyanlar, dış harpler koparıldı. Biz kendimiz tehlikeleri göremedik, önleyemedik. Dar politika görüşlerine, yanlış hesaplara saptık, umumi ve devamlı bir gelişme, imkan dışına çıktı. Mahdut zinde kuvvetler ve iyi niyetler, iç ve dış gaileler arasında heba olurken, bütün ümitlerimizi bağladığımız münakaşa hürriyeti elden gitti, hürriyete tahammül edemeyen, baskılı, istibdatlı hükümet şekli, eski hürriyet kahramanlarının eliyle başımıza çöktü. Balkan bozgunundan sonra nefes almadan kendimizi Birinci Cihan Harbi'nin içinde bulduk. İptidai teçh

mızla beş yıl modern harbi on dört cephede yürüttük. Kendi yaşama kudretlerimizi göz göre yedik, tükettik. Harbin sonunda müttefiklerimizle beraber yere serilince, iç kavgalar koptu, birbirimize girdik, düşman

lâhlarımız tamamiyle elimizden alındı, kendimize güven duygumuz kırıldı. Bünyemiz, böyle bir buhrana dayanmak takatini belirtmiyor. İşte böyle yeis ve elem dolu bir durumda içimizden bir takımları, düşman

mak ve onların kötü emellerine rahat mecralar açmak yolunu tuttular. İç yoksuzluğa ve çaresizliğe her türlü dış

likeler, iç fitneler katıldı. Felaketin her nevi her tarafı sar-

dı, ufuklarda hiçbir ümit yıldızı görünmüyordu. Vatan, millet diyen adama bir İttihatçı, bir bayku
yordu. Böyle şartlar karşısında Anadolu'da bir mukavemet azmi uyanması, başlı başına bir mucizedir. Bunu yeni yeni mucizeler takip etti. İlk hamlede ortalıkta yalnız başıbozuk, intizamsız, zararı faydasını aşkın birkaç çete vardı. Bir yıllık bir müddet içinde Milli Mücadele şekil aldı, dal budak saldı.

Çok zamandan beri memleketin harp meydanlarına çıkarabildiği orduların en mükemmeliyle, en düzenlisiyle, en disiplinlisi ve cesuruyla karşı karşıya geldik. Erzurum ve Sivas kongrelerinin ancak nazari bir varlık ve kuvvet olan Temsil heyetlerinden bir buçuk yıl içinde bir Büyük Millet Meclisi hükümeti doğdu. Türkiye, varlığının hiçbir devrinde halka bu kadar yakın, vazife ve mesuliyetlerini bu kadar iyi kavramış, en büyük tehlike ve fedakârlık dakikasında bile vatandaşların halini ve menfaatlerini düşünmekte bu kadar uyanık ve ısrarlı, ifratlara ve hayallere kapılmakta bu kadar çekingen bir hükümet görmemiştir. Türk milleti, İngiltere tarafından teçhiz edilmiş bir Yunan ordusuyla çarpışırken, silahlarını birer birer edinmiş, öteden beriden topladığı demir parçalarını kendi vasıtalarıyla suvari kılıcına, süngü ve top kamasına çevirmiştir. Bu kadar zor ve çetin şartlar içinde gelişen hükümet şeklinin hür münakaşaya değer veren demokratca bir sistem olabilmesi, ayrıca bir mucizedir. Bu arada hariçten körüklenen fitne ocakları birer birer ortadan kalkmış, memlekette en normal zamanlarda bile görülmemiş bir asayiş, emniyet ve rahatlık peyda olmuştur. Noksanlar amansız bir harp esnasında hiçbir memlekette görülmemiş bir serbestlik ve cesaretle tenkid ediliyor, zorluklar dolayısiyle kendi üzerine hudutsuz şahsi kuvvet toplayan bir liderin değil, geniş nüfuz ve salahiyetlere sahip Büyük Millet Meclisi'nin karşısında bulunuyoruz.

Böyle şartlar karşısında böyle bir deha ve varlık gösterebilen bir millete karşı hayranlık duymayan adamlar, en iptidai mertlik, vatanseverlik ve insanlık hislerinden mahrum kimselerdir. Bu büyüklüğü ve asilliği yaratan bir milletle iftihar etmek ve yarına emniyetle bakmak gerektir. Milli gayelerimiz son noktasına kadar mutlaka gerçekleştirilecektir. Hele İstiklal Harbi'nin cephesiyle temastan sonra içimde en küçük bir şüphe ve tereddüt kalmamıştır. Anadolu'dan İstanbul'a mutlaka bir imanla, güvenle ve rahat bir kalple dönüyorum."

Slo Dede ile tanışıyorum İstiklal Harbi cephelerinde dolaştıkça, şu tatlı gerçeği her adımda keşfediyorum: İstiklal Harbi Türkiye'de hatıra ve gönüle bakılmayan, şüpheli ve gösteriş meraklısı adamlara kapıları kapatan, değerli ehliyet ve seciye sahibi adamları arayan, bulan, taşıyabilecekleri mesuliyet yüküne uygun vazifelerin başına geçiren devirdir. Başarının sırrı buradadır. Hele ordu içinde herkes birbirini iyi tanıdığından, seciyesinden şüphe edilen tek adam, İstiklal Harbi'nin ordularına sokulmamış, İnebolu'dan, Samsun'dan geri çevrilmiştir.

Tümenlerine misafir olduğum kumandanların hepsi, müstesna vasıflarda insanlardı. Etraflarındaki bütün vazifeliler de öyleydi. Hele Eskişehir karşısında bir köyde karargâh kuran Albay Kenan, yüksek değerde vatanseverliğin, seciye asilliğinin yaman bir örneğiydi. Mardin cephesinde mahalli kuvvetlerin arasında düşmanın entrikalarına ve kahpeliklerine karşı başarı ile çarpıştıktan sonra bu cepheye gönderilmişti. Kenan Bey'in karargâhındaki misafirliğin benim üzerimde çok derin bir iz bırakmasının bir sebebi de, kendisiyle beraber Mardin ve Antep'den gelen Slo Dede ile olan konuşmalarımdır. Bol maşlahı ve kefiyesiyle, yetmiş yaşına rağmen zinde ve azimli haliyle Slo Dede, bana zincirleme şeklinde asırları birbirine bağlayan

Türk kahramanlık ruhunun, tarihin sinesinden kopmuş, ulvi bir temsilcisi gibi göründü. Şunu öğrendim ki Slo Dede, Gaziantep'e sekiz saat uzakta, Kabaca Ağaçlı köyünde yaşayan bir Türkmen aşiretinin beylerindendir. Gaziantep'de ve Mardin'de büyük yararlıklar göstermiştir. Çok sevdiği Tümen Kumandanı Kenan Bey Eskişehir'e yollanınca, "Kalkıp tümene katılayım" diyerek Ankara yoluyla gelmiş, Kenan Bey'in karargâhını bulmuştur. Slo Dede'nin söyledikleri, benim üzerimde İstiklal Harbi'nin çok saf ve temiz bir sesi etkisini yaptı. Harbin ruhunu ve havasını aksettirebilmek için Slo Dede'nin sözlerini buraya kendi diliyle geçiriyorum :

"Bir gün duydum ki, Kılıç Ali Bey düşmanla çarpışmak için Gaziantep'e gelmiş. 'Varayım, gideyim,' dedim, 'topu varsa beraber çalışırım yoksa bu işin sonu yoktur, döner gelirim.' Bu sözlerimi Kılıç Ali'ye duyurmuşlar. 'Seni Kılıç Ali Bey istiyor' dediler. Kendisini buldum ve sordum: 'Top var mı?' Cevap verdi: 'Var, var.' Beni bir mektebe götürdüler. Top avluda duruyordu. Üstünde bir örtü vardı. Örtüyü kaldırdılar. Baktım top... Derhal öptüm ve dedim ki: 'Ben Kılıç Ali Bey'le beraberim.' Kısrağım yürümezdi. Başka kısrak aldım. Muharebelerde altımda üç kısrak öldü. Bu kısraklar benden canlarının hesabını isteyecekler mi? Elbette isteyecekler. Fakat o hayvanlar bana sorsunlar: Eğer kendilerini fena bir yola sürdümse benden haklarını istesinler. Eğer hak yoluna, vatan yoluna sürdümse ne diyecekleri var? Ben bütün Türk vatanının hayırı için atımı daha pek çok süreceğim. Günün birinde bizim tümen bu taraflara geldi. Ben baktım. "Vaktim hep böyle oturmakla mı geçecek? Kalkar tümene giderim, bir vazife varsa kudretimize göre hizmette bulunuruz." Uşakların hepsine söyledim. Gitme filan dediler. Ben dedim ki: 'Benim kapımın önünde mezar artık yakın duruyor. Bu dünyada insana evlat ayal için ne işler düşerse hep-

sini yaptım. Dünya ile bütün alâkalarımı kestim, takım takım evlat yetiştirdim, hepsini okuttum, sünnet ettim, insanın boynunun borcu ne ise hepsini yaptım. Yiyecekleri var, her şeyleri var, benden ne istersiniz? Ben gidiyorum, tutun ki ben öldüm.' Şöyle cevap verdiler: 'Azizim, sen gel, gitme, yetmiş yaşındasın, ihtiyarsın.'

Ben dedim ki: 'Ben ocakzadeyim. Türk vatanı için ne yapmak lazımsa ben herkesten iyi bilirim. Bana ihtiyar derseniz darılırım. Benim nerem ihtiyar? Tüfeği herkesten iyi sıkarım, belim eğrilmez, ne kadar ata binsem yorulmam. Nicelerini bilirim, belleri eğrilir, at üzerinde yorulurlar. Bende bunların hiçbiri yok. Ben neden ihtiyar oluyorum? Bende bir hakkınız varsa söyleyin.'

Ankara'ya vardım. Dediler ki: 'Sen cepheye gitme, sefil olursun.' Ben de cevap verdim: 'Benim Ankara'da işim ne? Ben buraya maaş bağlatmaya gelmedim. Kaymakamlık, subaylık, polislik istemeye de gelmedim. Burada neye durayım? Ben vatan için çalışıyorum. Tümenime gideceğim, Kumandan Kenan Bey'i, vatan için çalışanların hepsini göreceğim. Antep'de buraya gelecek çok asker var. Ben onların öncüsüyüm.' 'Sana para verelim, harçlık et.' dediler. Cevap verdim: 'Ben para için çalışmıyorum. Vatan için çalışıyorum. Bana vermek istediğiniz parayla iki Anadolu uşağını doyurunuz. Vatan böyle kazanılır. Vatanı kazanmak için milleti kazanmak lazım...' Elime bir vesika verdiler, kalktım, geldim, tümenimi çok şükür buldum. Şimdi kalkıp askerin içine gideceğim. Diyeceğim ki: 'Türkün eli silâh tuttu, vatan yok iken var oldu. Peygamber hakkı için bu vatan kurtulacaktır. Sizi göreyim, aslanlarım, hep onların üzerine yürüyün, hep ileriye...' İzmir yolu açılıncaya kadar askerle beraber döğüşeceğim. Arkamdan başkaları da yetişecek. Öyle ahdettim: Ya mezarım burada kalacak, ya memlekete İzmir yoluyla gideceğim, Tümenimle beraber İzmir'e varacağız."

Yakup Şevki Paşa Karargâhı'nda O sırada Garp Cephesi iki orduya ayrılmıştı. Birinci Ordu'ya Ali İhsan Paşa, İkinci Ordu'ya Yakup Şevki Paşa kumanda ediyordu. Benim yolum ilk önce Bolvadin'e, İkinci Ordu'nun karargâhına düştü. Asker doğmuş bir vazife adamı olan Yakup Şevki Paşa'yı Malta'daki sürgün esnasında yakından tanımış, çok sevmiştim. Karargâhında tam beklediğim yaman havayı buldum. Burası bir İstiklal Harbi cephesine layık, verimli, düzenli, disiplinli bir çalışma yeriydi. Herkes daima vazife başındaydı. Yakup Şevki Paşa, hatır ve gönül tanımayan sert bir vazife adamıydı. Yabancılardan iyi şeyleri öğrenmeye değer vermekle beraber, taklitçiliğin şiddetle aleyhindeydi. Birinci Cihan Harbi'nde haddini bilmeyen Alman subaylarına hadlerini bildirmesi meşhurdu. Kurmay Başkanı Hüseyin Hüsnü Emir, kumandanın değerli bir yardımcısıydı. Karargâh'ta her şube vazifesine daima sahip olmakla beraber, hepsinin arasında çok candan bir ahenk vardı. Öğle ve akşam yemek saatlerinde bütün karargâh bir araya geliyor, güle söyleye yemeğini yiyordu. Yakup Şevki Paşa bütün vazife ciddiliği içinde yemeklerde teklifsiz, samimi bir hava yaratmanın ve bu zamanları bir dinlenme ve eğlenme vakti haline koymanın sırrını bulmuştu. Latife konularından biri lakırdıya frenk dili bozuntusu kelime karıştırmamaya dikkat etmekti. Ağzından böyle bir kelime kaçan arkadaştan derhal para cezası alınıyor ve biriken ceza paralariyle yemek listesine arasıra bir tatlı ilave ediliyordu. Yemek boyunca herkes birbirinin konuşmasını avcı dikkatiyle izliyordu, fakat bunun da sıkıcı bir dereceye varmasına meydan bırakılmıyor, arada fıkralar, harpte baştan geçen maceralar anlatılıyordu.

Osman Ağa Balkan Harbi'nde ve İstiklal Harbi'nin çete harbi devrinde atılgan roller oynayan Giresun Belediye Başkanı Topal Osman Ağa'nın adamlarına, disiplinli

ordunun kurulmasından sonra kendine mahsus Laz kıyafetinde bir üniforma giydirilmiş ve Osman Ağa bu kuvvetin alay kumandanlığına geçirilmişti. Alay, askerlik bakımından Osman Bey isminde bir binbaşı tarafından kumandan vekili sıfatiyle idare ediliyordu. Sonradan valiliklerde bulunan eski Ordu Mutasarrıfı Nizameddin Bey de Osman Ağa'nın müşaviri sıfatiyle alayda vazife görüyordu.

Ordu karargâhı gibi Bolvadin'in içinde bulunan alayın merkezine gittiğim zaman kendimi tasavvur dışında bir âlemde buldum. Osman Ağa hiçbir nevi hesaba sığmayan bir adamdı. Pek eski zamanlardan arta kalmış, değişen dünyaya ayak uydurmaya lüzum görmemiş bir hali vardı. Kendisiyle her nasılsa yıldızlarımız barıştı, çok ahbap olduk. Bana büyük oğlu, Mütareke'den evvel İstanbul'da Şemsülmekâtip okuluna giden 17 yaşında İsmail'i ve 11 yaşındaki küçük Mustafa'yı tanıttı. Her ikisinin üzerinde alaya mahsus Laz kıyafeti vardı. Mustafa'nın üniformalı hali hoşuma gitti, resmini çektim. Bunu yapar yapmaz küçük oğlan karşıma dikildi:

"Haydi resmimi bana ver, görmek istiyorum," dedi.

Bunun mümkün olmadığını, fotoğrafi işlemek lazım geldiğini anlatmak istedim. Mustafa hiç oralı olmadı, tabancasını çekti: "Ya resim, ya vururum" dedi. Etraftan güç hal ile yatıştırdılar ve elinden tabancasını aldılar. Biraz sonra bu macerayı Osman Ağa'ya anlattığım zaman kahkahalarla güldü; belli ki kendi cinsinden olduğunu böylece belirten Mustafa ile iftihar ediyordu.

Karadeniz sahillerindeki Rumlar'ın çıkardığı Pontus hareketiyle göğüs göğüse mücadele eden Osman Ağa, bu esnada başından geçen bazı hadiseleri bana anlattı. Zihnimde en çok yer edeni şudur: "Giresun Rumları, benim kendilerinin üzerinde çok baskı yaptığıma dair İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetlerine acı şikâyetlerde bulundular. İngilizler de tahkikat için Giresun'a genç bir

subay yolladılar. Belediye Başkanı sıfatiyle derhal İngiliz temsilcisini Belediye binasında tertip ettiğim bir akşam yemeğine çağırdım. Yemekte neşeyle yenip içilirken, yandaki odada, benim verdiğim emirlere uyularak, bir tertip hazırlattım. Giresun'un en atılgan Rum elebaşılarından biri yakalanmış, ziyafet sofrasının yanındaki odaya getirilmiş, orada boğdurulmuş, ölüsü bir çuvala konulmuş, denize atılmıştı. Tahmin ettiğim gibi, ertesi gün Rumlar, İngiliz subayına koşup şikâyet ettiler, dediler ki: 'Biz demedik mi? Osman Ağa dün akşam bile filanı Belediye binasında sizin yemek yediğiniz odanın yanındaki odada boğdurmuş, cesedini çuvala koymuş, denize attırmıştır.' Bu sözleri duyan İngiliz, yerinden hiddetle fırlamış ve: 'Siz beni aptal yerine mi koyuyorsunuz? Benim bulunduğum odanın yanında bir adam öldürecekler de benim bunun farkına varmayacağımı söylemeye nasıl cüret ediyorsunuz? Defolup gidin, tahkikata bile lüzum görmüyorum. İddianızın yalan olduğunu apaçık belli ettiniz.' demiş."

Osman Ağa bu hikayeyi anlattıktan sonra kahkahalarla ilave etti :

"İngiliz, bir adam öldürmeyi velveleli bir mesele sanıyordu. Halbuki boğaza şöyle bir sıkıca bastınız mı, can çıkar, gider."

Kurnaz adam, İngilizler'in ölümü nasıl karşılayacağını tahmin ederek, bu hadiseyi tertip etmiş, aleyhine açılan tahkikatı böylece önlemenin yolunu bulmuştu.

İzmir'in işgalinden sonra İstanbul'a gelince, Osman Ağa *Vakit* Matbaasına gelip beni ziyaret etti. Ahbaplığımız epeyce devam etti, fakat bütün o kurnazlığı, Trabzon milletvekili Şükrü Bey'i öldürtmesini ve memleketin başına ağır bir gaile çıkarmasını önleyemedi, sırası gelince anlatacağım gibi macera dolu hayatı asılmak suretiyle sona erdi.

Afyon'un karşısında Osman Ağa'nın alayından ayrıldıktan sonra ileri hatlara gitmeme imkan verildi. Afyon'un karşısında karargâhını kurmuş olan Nazif Bey'in alayına misafir oldum. Bu Nazif Bey, uzun yıllar taktik hocası sıfatiyle Harbiye Mektebi'nde Atatürk'e ve binlerce Türk subayına ders vermişti. İstiklal Harbi başlayınca, cephe hizmeti için epeyce yaşlı olmasına rağmen, ileri hatlarda bir vazife istemiş ve bu arzusu yerine getirilmişti.

Bu temiz ve mert askerle tanışmış olmak, ömrümün en tatlı hatıralarından biridir. Nazif Bey, tarihi Türk mücadele ruhunun canlı bir örneğiydi. En büyük haz, onun için fedakârlıktaydı. Yunan hatlarının karşısında, siper bir yerde bir çadır karargâhı kurmuştu. Bunun bir noktasından Yunan işgali altındaki Afyonkarahisar'ın meşhur kayalıkları görünüyordu. Kumandan bana kendi çadırında yer verdi. Gazetecilik hayatımın en unutulmaz gecelerinden birini ileri hatlardaki bu çadırın içinde silah sesleri arasında geçirdim ve gazilerin cephe hayatını kısa bir zaman için olsun paylaştım. Nazif Bey şöyle anlattı:

"Harp deyince bizde hatıra mutlaka, açlık, mahrumiyet, idaresizlik gelir. Halbuki bütün memleket, şimdiye kadar eşi görülmemiş bir varlık içindedir. Orta Anadolu'nun yoksun bir kısım vilayetlerinin gelir ve imkanlarına dayanarak, döğüşüyoruz, fakat sevk ve idare o kadar yolundadır ki asker, giyinme ve beslenme bakımından şimdiye kadar hiç görülmemiş imkanlardan faydalanıyor. Her gün askere verilen ekmek, dokuz yüz gramı aşıyor. Elbise ve çamaşır ihtiyaca yetecek kadardır. Hükümet elinden geleni yaptıktan başka, halk da harp hediyesi adı altında askere tütün, sigara, mektup kâğıdı, kalem gibi şeyler yağdırıyor."

Ali İhsan Paşa Ordusu'nda Ali İhsan Paşa Ordusu'nun karargâhı, Bolvadin'den uzak olmayan Çay kasabasındaydı. Atatürk'ün tavsiyesi ve bir de Malta arka-

daşlığı dolayısiyle orada pek iyi karşılandım, fakat Yakup Şevki Paşa'nın karargâhındaki ahenkli ve samimi havayı bulamadım. Bir defa Ordu Kumandanı ile Ordu Kurmay Başkanı dargındı, karşı karşıya gelmiyorlardı. Bunun yarattığı rahatsızlığı karargâha geldikten bir kaç saat sonra tamamıyla duydum. Karargâhta yemek beraberce yenmiyordu. Küçük gruplar vardı. Buna rağmen Ali İhsan Paşa'nın yüksek askeri vasıfları olduğunu inkâr etmeye imkan yoktu. Bunu beraberce at sırtında cephe boyunca geçirdiğimiz bir gün esnasında yakından gördüm. Yedi kişilik bir kafile halinde sabah erkenden yola çıktık, tümen ve alay merkezlerine uğradık, zeminlikleri ziyaret ettik, Yunan hatlarını gözden geçirdik. İtiraf edeyim ki: Ben ata binmeye hiç alışık değildim. Öyle olduğu halde bütün gün son süratle at koşturdum. Daha doğrusu benim atım kafileye uydu, koştu. Ben de o hava içinde birdenbire binici kesildim. Mevsim Ocak ayıydı. Buz gibi bir rüzgâr esiyordu, ona rağmen ter içindeydim.

Yunanlıların korkak insanlara mahsus bir zulüm düşkünlüğü ile yaktıkları köylere adım başında rast geliniyordu. Geçtiğimiz yerin büyük bir kısmı ıssız, içinde kimse yaşamıyormuş gibi görünüyordu. Halbuki her taraftaki zeminliklerde onbinlerce gazi yaşıyordu. Bunlarla yer yer karşılaştık. Yüzlerinde hoşnutluk, güven ifadeleri vardı. çesitli silahlarla ve bilhassa derin bir imanla teçhiz edilmiş olarak, hareket emrini içten kopan bir sabırsızlıkla bekliyorlardı. Kendi kendime iftiharla soruyordum:Cihan Harbi'nin perişanlığından, türlü türlü yorgunluklarından, Mütareke'nin yarattığı ümitsizlik ve uyuşukluktan sonra bu askerin bu taze şevk, bu derin zafer azim ve imanı acaba hangi kaynaklardan gelebilmiştir? Piyade ve süvari alaylarının mevzilerini, bataryaları dolaştık, sıhhi teşkilatı gözden geçirdik. Askerin beslenmesine ve giyinmesine verilen büyük önem her tarafta göze çarpıyordu. Salgınları önle-

mek için etüv tertiplerine çok dikkat edilmişti. Her erin elbisesi haftada hiç olmazsa bir kere etüvden geçiriliyordu.

Programımızın genişliği dolayısiyle akşam karanlığına kaldık. Bir aksilik eseri olarak karpit lambamız da bozuldu. Bir saatlık yolu üç saatte aldık. Diyarbakırlı Kâzım Bey'in tümen karargâhına geç vakit varabildik, fakat orada bizi hiç beklemediğimiz sürprizler karşıladı. Tümen bandosu, harekete getirilmişti. Ali İhsan Paşa'nın eski kolordusunun marşı ile diğer havaları çaldı. Sofrada ince bir sanatla çizilmiş yemek listeleri bulduk. Bunlarda gösterilen yemeklerin hepsi, büyük şehirlerde en yemek meraklılarının evinde bulunamayacak kadar nefisti. Yorucu bir günden sonra cephede böyle bir yemek bulmak pek tabii olarak hoşa gitti. Kumandanın bunları tertip eden emir subayı cidden harikalar yaratmıştı.

Garp Cephesi Merkezi'nde Programımda bundan sonra Akşehir'e gitmek, Garp Cephesi Karargâhı'nı ziyaret etmek, Cephe Kumandanı İsmet Paşa ile mülakat yapmak geliyordu. Akşehir'de bir kaç gün cephe karargâhının her günkü hayatına katıldım. Cihan Harbi'nde Alman karargâhlarında tecrübe biriktirmiş eski bir harp muhabiri sıfatiyle Garp Cephesi Karargâhı'ndaki havayı çok üstün buldum. Burası yaman bir çalışma yeri olmakla beraber her tarafta karşılıklı sevgi ve anlayış göze çarpıyordu. Cephenin yemek sofrasında hergün cephe kumandanıyla bütün vazifeliler toplanıyor, samimi bir sohbet hazzını duyuyorlardı.

İsmet Paşa'nın bana mülakat için zaman ayırdığı gün sağnak halinde yağmur yağıyordu, yollar bataklık halindeydi. Odasına girdiğim zaman İsmet Paşa pencereden dışarıya bakıyordu. Bana dedi ki:

"Bu yağmur benim içime yağıyor gibi geliyor. Yollardaki zorluk çeken taşıt kollarını, tamamlanamayan vazifeleri düşünüyorum."

İsmet Paşa'nın her sözünde azmin ve şevkin ifadeleri vardı. Mülakatı şu sözlerle tamamladı:

"Tek çıkar yol, düşmanın bozgunluğunu tamamlamaktır. Bunu yapacağız, yapacağımıza delil, şimdiye kadar aştığımız mesafedir."

Garp Cephesi Karargâhı'nın en dikkate layık simalarından biri Onbaşı, Edib kızı Halide'ydi. *Vakit* gazetesinin 9 Şubat 1922 tarihli sayısında çıkan bir yazımda Halide Edib [Adıvar] hakkındaki intibalarımı şöylece ifade etmiştim: "Sakarya muharebesinin en heyacanlı bir dakikasında atına binerek ateş hattına koşan genç kadın, bütün ordu üzerinde meçhul hir âlemden gelmiş bir imdat perisi tesirini göstermişti. Harp meydanının en tehlikeli yerlerini seçerek, oralara koşan bu atlı kadının hikayesi yarın nice köy kulübelerinde binlerce Sakarya gazisi tarafından anlatılacak, heyecanlı bir peri masalı şeklinde gelecek nesillere geçecektir."

Aynı yazımda bahsedildiğine göre Halide Hanım'ın Ankara'da Büyük Millet Meclisi Başkan Vekili sıfatiyle vazife gören eşi Dr. Adnan'a yazdığı bir mektupta şöyle bir latife vardı: "Söyle Adnan, sana iyi bakıyorlar mı? Bakmıyorlarsa haber ver, asker ailesine iyi bakmıyorlar diye şikâyet edeyim."

Eski soluk yüzlü Halide Hanım ortadan kalkmıştı. Karşımda dolgun ve kırmızı yanaklı bir dağ insanı, bir asker buldum. Değerli Yazar cephe hayatına tamamiyle ısınmış, ayak uydurmuştu. Bir gün yemeğe ağır bir çanta ile gelmişti. Çıkarken yardım etmek istedim. Dedi ki:

"Bırakın, biz Anadolu insanları için böyle şeyleri bir elle taşımak işten bile değildir."

Halide Hanım'ın bütün bu değerli yazılarından, Mütareke yıllarında İstanbul'da miting meydanlarında yaptığı sürükleyici mücadelelerden sonra onbaşı sıfatiyle gördüğü vazife, kadın inkılabımızın en iyi hamlelerinden biridir. Şu da var ki Halide Edip Adıvar'ın cephe hizmeti,

bir fikir insanının hareketi diye dikkati çekmekle beraber, umumi olarak Türk kadınının İstiklal Harbi'nde geniş ölçüde vatan hizmeti görmüş olduğunu belirtir. Kırk arabalık bir taşıt kolunun kumandanı Bilecikli Ayşe Çavuş'u, tamamiyle kadınlardan kurulu bir taşıt koluyla Adana'da yararlık gösteren Adile Çavuş'u, daha nice kadın askerleri saygı ile anarım.

Garp Cephesi Karargâhı'nın muhasebe müdürü, Kütahya'da sürgün iken dost olduğum, sonraki Niğde milletvekili Faik Bey'di. Akşehir'de böyle bir dosta rast geldiğime sevindim. Boş zamanlarda beraberce Akşehir'i dolaştık. Bu arada Nasrettin Hoca'nın türbesini ziyaret ettik. Çok yağmurlu bir gündü. Türbenin etrafı bataklık halinde idi. Gözümü türbeye diktim. Hocanın baş kaldırmasını ve: "Ben sağ iken şuradan geçerdim" demesini adeta bekledim. Kapı ve kilitten ibaret olan eski türbeden o zamanlar, kapı kısmı çökmüştü, kilit bir köşeye ilişik olarak, dünya ile alay edercesine sallanıyordu.

Konya Teşkilatı Konya cephe gerisi bir levazım merkezi haline konulmuştu. Levazım teşkilatının başında da hayret verici icat ve teşkilat kudretiyle ve yaman çalışma usulleriyle Albay Kâzım (sonraki Trakya Umumi Müfettişi ve İzmir valisi Kâzım Dirik Paşa) vardı. İstiklal Harbi'nin kazanılmasında sevk ve idarenin, planlamanın, cesaretin büyük rolleri vardır, fakat Konya'da hayranlıkla seyrettiğim levazım teşkilatı olmasaydı, bunların vereceği neticeler mahdut ve yarım kalmaya mahkûmdu.

Kâzım Bey, bu işleri kurmak için bir müddet günde 20, 22 saat çalışmıştı. Sonra dimağ yorgunluğu yüzünden hasta düşmüştü, günlerce ölümle çarpışmıştı. Görüşmemizde şöyle konuşmuştu:

"Düşünülmesi lazım gelen şey, benim hayatım değil, askerin noksanlarının tamamlanmasıdır. Orduya elbiselik

kumaş, terzihaneler, battaniye, eğer takımı, kayış, debbağhaneler, kundura yapma yerleri, silah yapma ve tamir etme atölyeleri, nal atölveleri lazım... Nereden olursa malzeme bulmak, ihtiyaçları yetiştirmek vazifesini taşıyoruz."

Her iş için en ehil adamlar aranmış, bulunmuştu. Mesela nalcılık mektebinin başına uzun müddet Bavyera'da fenni nalbantlık öğrenmiş bir subay getirilmişti. Debbağhaneleri de Almanya'da tecrübe görmüş uzmanlar idare ediyordu. Kıtaların musiki ihtiyacı da unutulmamış, takım takım bandolar yetiştirilmiş, bunlar için musiki aletleri bulunmuştu. Top tamir atölyesi çok dikkati çekiyordu. İşgal kuvvetleri, taşınması güç olan topları kullanılmaz bir hale koymak için sadece kamalarını söküp götürmüşlerdi. Tamir atölyesinde sonradan yakından tanıdığım ve değerini gördüğüm Albay Nuri Bey gibi harp imalatı dairesi mensupları, işlemeyen demiryollarının raylarını. söküyor, top kamasına ve diğer yedek parçalara çeviriyorlardı. Konya levazım teşkilatında başta Kâzım Bey olmak üzere en büyük subaydan en küçük çırağa kadar herkes, Yunanlılar'ı bir an evvel denize dökmek azmiyle var kuvvetleriyle çalışıyorlardı. Eskiden hazır hazır hariçten gelirken şimdi gelemeyen birçok malzeme Konya'da, nice yoksuzluklar içinde yeter sayıda üretiliyordu.

Behiç Bey Konya'da tanıdığım ikinci bir harika adam, Demiryolları Umum Müdürü Albay Behiç Bey'di. Anadolu'daki yeni idare, başarıya en kısa zamanda kavuşmak gayretiyle her işin başına en ehil adamı getirirke ı, yıllarca Rumeli'de Demiryolları Komiseri sıfatıyla yabancı şirketlerin muhitinde ömür geçirmiş olan ve demiryolculuk sanatını temelden bilen ve benimseyen Behiç Bey'i aramışlar, bulmuşlar, harpten sonra sahipsiz kalan Anadolu Demiryolları'nın başına geçirmişlerdi. Elde malzeme yoktu, işleri idare eden Almanlar'ın hepsi memleketlerine gitmiş-

lerdi. Alman idaresi, pek az Türk eleman yetiştirmişti. Behiç Bey, elde olmayan malzemenin yerini bir sihirbaz gibi doldurmanın yollarını buldu. Azlıklara mensup demiryolu memurlarını memleket vazifelerinde kullanmaktan çekinmedi, yeni eleman yetiştirmek bakımından onlardan azami derecede faydalandı. Her şey bir saat gibi işledi.

İstiklal Harbi'nden sonra da Behiç Bey bir müddet Demiryolları'nın başında kaldı. En iyi adamları etrafına topladı, dünyanın her yeri için örnek sayılacak bir işletmecilik kurdu ve demiryollarımıza altın devrini yaşattı. Sonradan ağır zararla çalışan demiryollarımız, Behiç Bey'in idaresi zamanında geniş bir kâr içinde vazife görmüştü. O kadar ki yeni demiryolları yapılırken, masrafın mühim bir kısmı demiryollarının işletme hasılatının fazlasiyle karşılanmıştı.

Behiç Bey gibi en ileri Batı teşkilat zihniyetini gerçeğe çeviren, insanları ahenkli bir takım halinde çalıştırmayı bilen, her ihtimali önceden düşünen bir adam ele geçmişken, kendisini iktisadi teşkilat işlerinde tam bir salahivet ve istiklal içinde çalıştırmak gerekti. Ne yazık ki öyle olmadı. Behiç Bey Zafer'den sonra o çalışma sahasından alındı, politikaya çekildi, Nafia Vekili yapıldı. Orada kırtasi usullere ayak uyduramadı. İlk önce Peşte, sonra Vichy Sefiri sıfatiyle diplomasi sahasına atıldı. Yaman adam, diplomat olarak da kendine mahsus düzenli sistem içinde azami verim sağladı, her gittiği muhitte derin izler bıraktı, fakat asıl işi olan demiryolculuk o ayrıldıktan sonra bir daha kendini toplayamadı, yetim kaldı. Behiç Bey ölümüne kadar demiryollarımızın akibetine devamlı surette ilgi göstermiş, nasıl önleneceğini pek iyi bildiği kazalar, bozukluklar, devamlı zarar ve çöküntüler karşısında eza duymuş, sık sık *Vatan*'a ikaz yazıları yazmıştı.

Adana ve Mersin Akşehir'den Konya'ya ve Adana'ya gitmem için İsmet Paşa, bana Garp Cephesi'nin hiz-

metine ayrılan hususi vagonunu verdi. Bu sayede hem rahat bir seyahat yaptım, hem de trende olduğumu duyarak kafile kafile hususi vagona gelen vatandaşlarla geniş ölçüde temas etmek, dertleşmek ve halkın nabzını yoklamak imkanını buldum.

Yeni kurtulan Adana'nın ve Mersin'in hür, mesut, ferah havasını teneffüs etmek, benim için büyük bir zevk oldu. Her yere en münasip adamı arayıp bulmak, göndermek bakımından yeni hükümetin takip ettiği sistemin bir icabı olarak, Adana'ya teşebbüs ve gayretiyle meşhur [Deli] Hamid Bey vali diye yollanmıştı. Hamid Bey, çok ıztırap çeken kahraman Adana'nın dertlerini, arzularını kavrıyor, ortalıkta rahat ve güvenli bir hava esmesini sağlıyordu.

Bir İtalyan vapuruyle İstanbul'a dönüş yolculuğu yaptım. Yolda İtalyanlar'ın o kadar göz diktikleri Antalya'ya uğramak, oranın hür havasını teneffüs etmek fırsatını buldum. Vapurumuz Yunan işgali altındaki İzmir'e uğradığı zaman, zavallı esir İzmir'in acıklı halini seyretmek beni çok üzdü. Vapurda olduğumu duyan bazı dostlar ziyarete geldiler. Kendilerine Ankara'da ve cephede gördüklerimi anlattım, kurtuluşun yakın olduğuna dair ilk müjdeleri verdim.

Geçen ve geçecek imtihanlar Mersin'den İstanbul'a kadar dört gün süren deniz yolculuğu esnasında Ankara'ya ve cephe ziyaretine ait intibalarımı süzgeçten geçirmek, sıraya koymak ve bunlara dair bir yazı serisi hazırlamak imkanını buldum. Bu yazılar 7 Şubat sayısında başlayarak "Anadolu İntibaları" başlığı altında *Vakit* gazetesinde çıktı. Derinden derine düşünerek kaleme aldığım yazı serisinde Anadolu'da geçirilen yaman imtihanlara ait ferah görüşlerle beraber yarına ait ümitler, endişeler ve gelecekteki imtihanların da iyi geçmesine ait düşünceler yer alıyordu.

Milletlerin hayatında çok önemli bir yer tutan liderlik davasına dair ileri sürdüğüm görüşler şunlardı: "Kavga ve tehlike zamanlarında en iptidai insan toplulukları bile atılgan, cesur, uzak görüşlü liderler ararlar. Lüzumlu buldukları bu adamlara en yüksek mevkileri verirler, seve seve emri altına girerler. Vasati yüksek ve müstesna adamların sevk ve idaresine dayanarak bir millet bazen bütün kuvvetlerini bir araya koyar, mükemmel bir surette düzenler, bu sayede en büyük buhranları atlatır, her türlü fırsatlardan faydalanır, mevkiini yükseltir, maddi ve manevi varlığı için yeni imkanlar hazırlar, fakat pek çok defalar liderlik mevkiine yükselenler, şahsiyetlerindeki kuvvetli taraflara karşılık, pek zayıf taraflar da bulunduğunu zaman geçtikçe belli ederler, ellerine verilen milli kuvvetin ne kadar mukaddes ve nazik bir emanet olduğunu unuturlar, buna şahsi surette tasarruf etmeye koyulurlar, dostlarına mevkiler, makamlar dağıtırlar, kudreti tatlı bularak, bunu devam ettirmek için etraflarında sadık sandıkları mensuplardan ibaret halkalar kurarlar, bu unsurları türlü türlü menfaatlerle beslerler, kendilerine bağlarlar. Kuvvet ve nüfuzlarına sekte verecek istidat ve cereyanları, menfaat için faydalı bile olsa, söndürmeye çalışırlar. En fenası, yaptıkları şeylerin memleket bakımından yürütüldüğüne ve kuvvetlerini muhafaza etmenin vatana en büyük hizmet olduğuna kendilerini samimi surette inandırmanın kolayını bulurlar. Layık olarak veya olamayarak, elde ettikleri kuvvetin bıraktığı sarhoşluk o kadar büyük olur ki tarihte kendilerinden evvel milletlerinin güvenini keyfi surette kullanan, bundan dolayı en aşağılara düşen ve memleketlerinin başına fayda yerine büyük dertler getiren adamların canlı örnekleri, akıllarını başlarına getiremez; "Onlar öyle olmuş, fakat ben başka..." diyerek keyiflerine bakarlar.

Milletimiz bu sahada nice hayal sukutlarına uğramıştır. Güvendiği ve bağlandığı liderler kendisini defalarca yarı

yolda bırakmışlardır. Bu sebeple millet, herkese çarçabuk kapılmak meyillerini frenlemeye alışmış, ihtiyatlı olmuştur."

Gazi'nin imtihanı Bu sahada Mustafa Kemal Paşa'nın, askeri hayatının her devrinde geçirdiği parlak imtihanların devamı olarak, milletin en ümitsiz musibet günlerinde belirttiği vasıflar, tarihimizde de, dünya tarihinde de eşsizdir. Mustafa Kemal Paşa, yoksuzluklardan ve imkansızlıklardan, sayısız engel ve fitnelerden yılmayarak, Milli Mukavemet imkanlarını düzene koymakta öncü olmuş, mevcut hal ve şartları iyice ölçmüş, her şeyi yoluna koymak için, seçme çalışma arkadaşlarına dayanarak, azimle ve cesaretle ortaya atılmıştır. Varlığının ta temelinden tehlikeye düştüğünü sanan millet, her türlü tahminleri aşan kurtuluş hamleleri karşısında minnet ve güvenle Büyük Lider'e bağlanmıştır.

Yalnız bazıları yarına ait endişelerden tamamiyle kurtulamamışlardır. Şöyle düşünüyorlardı: "Başarıların büyük payı, en ümitsiz dakikada ortaya atılan, durumu herkesten iyi, herkesten derin gören, cesaretle işe sarılan ve netice alan Büyük Adam'a aittir. Fakat ya sonrası? Büyük Adam da günün birinde şahsi kuvvet toplamaya ve bu kuvveti keyfi surette kullanmaya meyletmeyecek midir?"

Yazılarımda bazı zihinlerde yer eden tereddütlere cevap olarak şöyle diyorum: "Ankara'da geniş temaslarda bulunduktan, cepheyi gezdikten, Konya'da, Adana ve Mersin'de de bilgi topladıktan sonra yarın hakkında içim rahat etti. Mustafa Kemal Paşa'nın bugüne kadar geçirdiği imtihanlar, doğru yollarda yürümeye devam etmeye kudreti yeteceğine ve kendini iktidar şeytanlarının şerrinden koruyacağına güven uyandıracak yoldadır."

Mustafa Kemal, kendi kendini herkesin üstünde göstermeye, milletten gerçekleri gizlemeye ve esrar perdelerine bürünmeye meyleden liderler nevinden değildir. Başka

bir gruba, tarihte temsilcisi az olan bir cinse mensuptur. Kalpleri heyecan yoluyla kendine bağlamaya uğraşmaz, tabiiliğini kaybetmez, riyadan nefret eder, derin zekâsıyla etrafındakilerin maskelerini düşürür, görüş kudreti geniştir. Böyle meziyetlerden birini veya diğerini taşıyanlara rast gelinir, fakat hepsini şahsında birleştirenler, bir milletin hayatında bir asırda veya birkaç asırda bir kere rast gelinen liderlerdir.

Mustafa Kemal Paşa tam vaktinde yetişmiştir. Değerli yol arkadaşlarıyla beraber yürüttüğü sevk ve idare, ne yaman kuvvet ve istidatlara sahip olduğunu millete öğretmiştir. Hizmeti burada bitmiyor, asıl bundan sonra başlıyor. Cesur bir liderin, başarılı bir askeri kumandanın, göz açıp kapayacak kadar bir zamanda keyfi bir diktatör kesilmesi ve kendi yaptıklarını yoketmesi, tarihte pek çok defa görülmüştür, fakat Mustafa Kemal çapında bir şahsiyetin çok çetin ve tehlikeli bir dakikada eline geçen kuvveti, doğrudan doğruya tek başına rahatça kullanmayarak bir Büyük Millet Meclisi'ne devretmeğe ısrarla çalışması ve bu kuvvetleri bir dış buhran zamanında şahsi ve mutlak bir surette kullanacak olursa memleket için en mükemmel ve faydalı bir şey yapacağına kendini inandıracak kadar olsun şeytana kapılmaması, tarihte eşi pek az görülen bir başarıdır ki Mustafa Kemal'in hem uzağı gördüğünü ve kendi nefsini frenleyecek kudrete sahip olduğunu, hem de ruhundaki vatan sevgisinin derinliğini gösterir.

Harplerde görülmemiş bir şey Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Ankara'da kuruluşundan beri Mustafa Kemal, hep Meclis'in nüfuz ve salahiyetini genişletmeye, kendi nüfuzunu azaltmaya devamlı surette çalışmıştır. Tereddütsüzce iddia edilebilir ki dünyanın hiçbir yerinde, bir harp zamanında bu kadar salahiyet sahibi b Meclis görülmemiş, Meclis'in kudretlerini kendi eline

maya çalışacak yerde, kendi elindeki kudretleri bir Millet Meclisi'ne vermeye çalışan bir devlet adamı da yetişmemiştir. Mustafa Kemal, İstiklal Mücadelesi'nin şahsi değil, milli nitelik taşımasına aynı zamanda çok dikkat etmiştir. Milletin saygısına layık, değerli şahsiyetlerin milli sahnede çoğalmasına değer vermiş ve dış âlemin Anadolu Kurtuluş Hareketi'ni bir tek şahsa bağlı ve mahdut değerde bir hareket diye karşılanmamasına önem vermiştir.

Yarın memleket sakin bir barış hayatına kavuşunca, Mustafa Kemal, müspet ve verimli çalışma sahalarında bir şahsi kudret taraftarı diye değil, hatır, gönül, mensupluk meyillerinden, dar parti hislerinden, her nevi zararlı ve yıkıcı siyasi taassuplardan uzak bir lider, kanun ve devlet fikrinin en hararetli bir savunucusu mevkiinde görülecektir.

Daha şimdiden gördüğümüz manzara şudur: Hükümet'in şeklinin, deneme suretiyle ortaya konulan binasının noksanları vardır, fakat bunlar örtbas edilmiyor. Bir düzüye münakaşalarla noksanları ortadan kaldırmaya, her şey düzeltilmeye çalışılıyor. Her işte mevcudun en iyisi aranıyor, ona dayanılıyor. Halkın menfaatlerinin üzerinde titreniyor. "Hayvan vebasına karşı serom geç hazırlandı" diye İktisat Vekili, çiçek aşısının gecikmesinden dolayı Sağlık Vekili istifaya mecbur edilmiştir.

Milli Misak hakkında tam bir görüş birliği vardır. Ne bundan fazlasını isteyen macera düşkünleri, ne noksanına razı olacak kötümserler ve korkaklar Anadolu'da kalmamıştır.

Çalışma Milli Misakı Meclis, kudretini en iyi kullandığının en güzel imtihanını Sakarya Muharebesi'nde geçirmiştir. Genelkurmay Ankara'nın boşaltılmasına lüzum görmüştü. Eğer Meclis daima alıştığımız gibi, çoğu politikacılardan ve dar menfaat sahiplerinden ibaret bir Meclis olsaydı: "Askerler icapları daha iyi bilir" denilecek-

ti, sessizce, Ankara'dan savuşulacaktı. Halbuki politikacılarının kaçacak delik aradıkları bir sırada kurulun Büyük Millet Meclisi'nin üyeliğine, kellelerini koltuklarına almış, fedakâr vatanseverler üşüşmüştür. Bunlar şu karara varmışlardır: "Biz icrai kuvvet sahibiyiz. Ona göre mesuliyet taşıyoruz. Açılan mücadelenin harp sahasından uzaklaşmak söyle dursun, en ön saflarda bulunmak vazifemizdir." Büyük Millet Meclisi'nin Sakarya Harbi'nde, örneğini ortaya koyduğu kahramanlık, o zamanki neslin de, gelecek nesillerin de göğüslerini kabartacak bir büyüklük manasını taşıyor.

Ankara'da bulunduğum sırada, memleketin kurtuluşunu ve Yunanlılar'ın denize dökülmesini, olmuş bitmiş bir şey diye karşıladım. Bütün temaslarımda hep şu fikri savunmaya çalıştım: "Harp hedeflerimizi çizen bir Milli Misak'ımız olduğu gibi, barış ve istikbal gayelerimizin de Milli Misakı bir an önce hazırlanmalıdır. Yarın zihinlerin dağılmamasının, eski kısır kırtasiyeciliğin geri gelmemesinin en sağlam garantisi, bir Çalışma Milli Misakı'nın millete maledilmesidir." Buna dair *Vakit*'de çıkan yazılarımla yetinmedim. Ankara'da uzunca kalmamdan faydalanarak "Hakimiyet-i Milliye" gazetesine kendi imzamla "Bir Çalışma Milli Misakı" başlıklı bir yazı yazdım. *Yeni Gün* gazetesinde de "Milli Misak'ın İkinci Bölümü" başlıklı bir yazım çıktı.

Yeni bir hayata giriyorum

Anadolu'dan dönünce, işgal altındaki İstanbul'u çok yadırgadım. Varlık ve istiklal mücadelesini kazanmış bir mevkide olmamıza rağmen, İstanbul'da işgal kuvvetleri hâlâ buyurma yerindeydi, her gün yazılarımızı bu kuvvetlerin sansürüne göndermemiz, bunların keyfi surette delik, deşik edilmesi gücümüze gidiyordu, fakat yabancı kuvvetler, Anadolu'nun başarıları karşısında eski huysuzluk ve haşinliklerini epeyce yumuşatmışlardı. Amerikalılar, Anadolu'ya olan sempatilerini gizlemiyorlar, Ankara'da resmi sayılmayacak bir şekilde olsun temsil edilmeye değer veriyorlardı. Eskiden milleti bir sürü, kendisini bunun çobanı sayan, kardeşi Abdülhamid'in oynadığı istibdat rolünü tekrarlamaya yeltenen Padişah Vahdettin'in istibdat hevesi kırılmıştı. Sarayın bahçıvanının kızına tutulmuş, kızı gemi kaptanı olan nişanlısından ayırarak, kendisiyle, bilmem kaçıncı nikâhlısı olarak, evlenmişti. Yıllarca sonra bu kıza Dişçi Sami Günzberg'in

muayenehanesinde nasıl rastgeldiğimi, çok meraklı bir romana benzeyen macerasını *Vatan* gazetesine nasıl geçirdiğimizi eski nişanlısı olan eşinin bir deniz seferinden gelip bu yazıları okuyunca bize nasıl ölüm tehditleri yağdırdığını sırası gelince anlatacağım. İstanbul Hükümeti'ne gelince, Ankara'nın işaretine göre hareket etmeyi bir vazife sayıyor, zorluk çıkarmamaya dikkat ediyordu.

İstanbul'u Beyaz Rus istilasına uğramış bir halde ve cümbüş içinde buldum. Her tarafta eğlence yerleri, gözleri kamaştıran Rus dilberleri, yeni bir hayata uymaya çalışan, fakat ihtilalin kısa süreceğine ve yakında Rusya'ya dönmek mümkün olacağına inanan Rus aristokratlarıyla doluydu.

İki yıl uzak kaldığım gazete ile daha sıkı bir surette uğraşmak ve Mühürdar'da bulunan evimize her gün gitmeye mecbur olmamak için matbaa civarındaki bir binada bir oda tuttum. Bu binanın her yeri gözlere ayrı birer romanın kahramanı gibi görünen Rus mültecileriyle doluydu. Bunlardan birkaçı ile tanıştım. Malta'da öğrendiğim Rusça'yı ilerletmek düşüncesi zihnimde yer etmişti .

Nişanlanıyorum Tam bu sırada hayatımda yepyeni ufuklar açıldı ve benim için her şeyin şekli ve manası değişti. Babam ve annem ben Malta'dayken benim artık evlenmem ve sürgün maceralarıyla dolu bir hayattan kurtarılmam lazım geldiğine karar vermişler, etrafı araştırmışlar, Deniz Yarbayı Dr. Arif Bey'in kızı Rezzan Hanım'la benim birbirimize uygun eşler olacağımız inancına varmışlardı. Babam ve Dr. Arif Bey yıllarca, biri muhasebe başmümeyyizi ve muhasebeci vekili, diğeri müessesenin doktoru sıfatiyle, o zamanlar İdare-i Mahsusa adını taşıyan Denizyollarında arkadaşlık etmişler, samimi dost olmuşlardı. Ben de Arif Bey'i eskiden beri tanıyor ve çok seviyordum. Kızıyle tanışmak ve anlaşmak ve ahenkli bir yuva

kurmak bana cazip geldi. Böylece yabancı bir âleme girmiş olmayacaktım. Evlenmek meselesine gelince, çocukları çok seven bir insan sıfatiyle bunu en genç yaşımdan beri istiyordum, fakat çok şükür o zamana kadar seve seve hayat arkadaşlığı edebileceğim vasıflarda kimse ile karşılaşmamış, serbest kalmıştım. Amerika'da iyi seviyede hoş ve değerli kızlarla tanışmak ve arkadaşlık etmek fırsatları boldu. Beraberce tahsil gördüğümüz beş kişilik gruptan dört arkadaş Amerikalı kızlarla evlenmişti, fakat ben kendi memleketimin bir kızıyle aile kurmayı tercih etmiş, en cazip fırsatlar karşısında bile yolumu şaşırmamıştım.

Rezzan Hanım'la aramızda babalarımızın dostluğundan başka bir de fikir ideal bağı vardı. Kendisi Çamlıca Lisesi'nden mezun olduktan sonra bir müddet Güzel Sanatlar Akademisi'ne gitmiş, bu arada *Dergâh* dergisinde ve *Akşam* gazetesinde "Rezzan Arif" adıyla çıkan güzel yazılarıyla henüz on sekiz yaşındayken bir isim yapmıştı. Öyle görünüyordu ki hayat arkadaşı olarak bir yazı ve fikir adamını seçmeye meyli vardı. Kendisiyle evlenmek için müracaat eden takım takım kimseleri reddetmişti. Bir yazı ve meslek arkadaşıyla aile kurmak bana da cazip ve ideale uygun görünüyordu. Bir gün eniştesi Yarbay Dr. Fehmi Bey'in evinde bir çay masasında buluştuk, tanıştık ve ikimizde derhal kararımızı verdik. 20 Mart 1922 de nişanımız oldu. Ondan sonra her akşam mutlaka telefonla konuştuk, sık sık buluştuk, mektuplaştık. Benim için o zamana kadar varlığını tasavvur etmediğim, tatlı bir hayat doğdu ve dünyada her şeyin manzarası değişti. Nişanlımın "Rezzan Arif" imzasiyle tercüme romanları *Vakit* gazetesinde çıkmaya başladı.

Var kuvvetle savaş Değerli bir hayat arkadaşı seçtikten sonra, bana da gazeteci sıfatiyle kuvvetim arttı gibi geldi. Milli Mücadele'nin iç âlemini tanıyan İstiklal

Harbi cephelerinde esaslı bir şekilde dolaşan, mücadelenin tam ruhunu gören, kavrayan biricik İstanbul gazetecisiydim. Derin bir imanla bağlı olduğum mukaddes mücadeleyi desteklemek için var kuvvetimle ortaya atıldım. Ankara'ya ait her haberi aydınlatmayı, her yanlış anlayışı ortadan kaldırmayı iş edindim. Mesela o sırada başta Şeriye Vekili olduğu halde üç kişinin birden istifa etmesinin bir buhran alameti olmadığını, Büyük Millet Meclisi'nin usullerine göre vekillerin birer birer Meclis tarafından seçilmesi sisteminden ileri geldiğini derhal anlattım. Dış âlemdeki gelişmeleri de yakından izliyor, hele Yunanistan'ın olup bitenini gerçek manasıyla memlekete duyurmaya değer veriyordum.

Mayıs ayının başında barış için bir hazırlık teması yapılması fikri ortaya atılmıştı. Bunun Büyükada'da yapılması isteniyordu. Ben bu kadar mühim bir temasta Mustafa Kemal Paşa'nın bulunmasındaki önemi ileri sürerek, temas yeri diye İzmit'in seçilmesinde ısrar ettim ve bu yolda yayınlarda bulundum.

Bu arada yarına ait mesele ve ihtiyaçlara dair sık sık yazılarım çıkıyordu. 4 Mayıs'da "Nüfus Boşlukları" başlığı ile çıkan başyazımda şöyle deniliyordu: "Kurtuluş meselesinden sonra ilk düşünülecek şey, Anadolu'nun Yemen istasyonlarından başlamak üzere iç isyanlar, seri halindeki harpler ve hastalık salgınları neticesinde azalan nüfusunun boşluklarını doldurmaktır. Rusya'daki Türkler ve Balkan memleketlerinin Türkler'i gibi vatandaş sıfatiyle kolayca temsil edilebilecek göçmenleri memlekete çekmenin çareleri şimdiden hazırlanmalıdır."

Dr. Zwemer'e cevap 6 Mayıs tarihli *Vakit* gazetesinde bir zamanlar misyoner sıfatiyle Cidde'ye kadar sokulmakla iftihar eden tanınmış ve atılgan Amerikan misyoneri Dr. Zwemer'in bir yazısından bahis vardır. İslam

dininin Asya ve Afrika'da yeni baştan yayıldığını anlatan Misyoner, kendi kendine şu suali soruyor: "Acaba salib hilalin karşısında yenilgiye mi uğradı?" sonra ilave ediyor: "Nede olsa Hıristiyanlıkla Müslümanlığın yolları birleşemez." *Vakit*, bu düşünceye şöylece karşılık veriyor: "*Maksat birleşmeleri değil, birbirlerine karşı tolerans ve anlayış göstermeleridir. Müslümanlık asırlar boyunca karşı taraftan aynı muameleyi görmemesine rağmen, bu toleransı göstermişti. Hele maddiyatçı komünizmin tehdidi karşısında iki âlem arasında tolerans ve anlayış kurulması, insanlık hesabına birinci derecede bir ihtiyaç haline gelmiştir.*"

Yabancı işgali devrinde harp talihi bizim lehimize dönmeye başlayınca, Milli İhtifal Cemiyeti adında bir grup ortaya atılmış ve her vesileyle gövde gösterileri yapmaya başlamıştı. Bunun başında "İhtifalci Ziya Bey" diye anılan dinamik bir vatandaş vardı. 15 Mayıs 1922 tarihli *Vakit*'de Ziya Bey'in Okmeydanı'nda bin kişilik bir iftar tertip etmesi söz konusu edilmişti. Bir zamanlar İstanbul'daki yabancı işgali karşısında küsüp kenara çekilen vatanseverler, bu gibi hareketlerle "Biz varız, bu memlekete sahibiz!" demeye başlamışlardı.

Tarihde sahtekârlık O günlerin havasını zihnimde tazelemek için *Vakit* koleksiyonunu karıştırırken, aynı başlık altında birleştirilen iki önemli haberle karşılaştım. Bunlardan biri, bir zamanlar Rus Sefareti müsteşarı sıfatıyle İstanbul'da bulunan Neldof'un neşrettiği hatıralarla, diğeri 1877-1878 Türk-Rus Harbinden evvel İstanbul'da Sefir sıfatıyla İngiltere'yi temsil eden Sir Henry Elliot'un hatıralarıyla ilgiliydi. Nelidof, Türkler'in Bulgaristan'da kıtaller ve vahşetler yaptıklarına ait vesikaların tamamiyle uydurma olduğunu itiraf ediyor. Bunların bir Amerikan Konsolosunu ve *New York Herald* gazetesini gafil avlamak suretiyle dünyaya nasıl yutturulduğunu, Türkiye'nin

bekasına ve gelişmesine, kendi memleketinin menfaatları ve dünya muvazenesi hesabına değer veren İngiliz Muhafazakâr Başvekili Disraeli'ye karşı bir silah olmak üzere muhalefetteki Liberal Partisi Başkanı Gladstone tarafından nasıl bunun derhal benimsendiğini ve "Türkler, pılıyı pırtıyı toplayıp Ayrupa'dan kovulmalı" feryatlarının nasıl koparıldığını açığa vuruyordu. Sir Henry Elliot da Ruslar'ın bizzat tahrikler yaptıklarını, bunlar netice vermeyince sanki kıtaller olmuş gibi kudurmuşça propagandalara giriştiklerini ve böylece insanlık âleminin gözlerini boyadıklarını anlatıyordu. Bu iki hatıra bir araya gelince, bir taraftan Moskof emperyalizminin ne gibi pis usullerle iş gördüğü, diğer taraftan ailesinin serveti köle ticaretinden gelen Gladstone'un ne kadar düşkün ruhlu ve riyakâr bir pis politikacı olduğu meydana çıkmış oluyordu.

Anadolu ile beraberlik Anadolu İstiklal Mücadelesi'ni yürütürken, İstanbul, yalnız duacı olmakla kalmıyordu. Türkiye'nin sesini dünyaya duyurmak için elden gelen yapılıyordu. Çok temiz ve atılgan bir vatansever olan eski Bahriye nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa, "Milletler Cemiyetini Destekleme" adlı bir dernek meydana getirmişti. Türlü türlü memleketlerdeki bu gibi kurulların 1922 Mayıs'ının sonuna doğru Prag'da kurdukları bir kongreye katılmak, o sırada memleket hesabına önemli fırsattı. Cemiyet kongreye eski Maliye nâzırı Cavid Bey'in başkanlığı altında eski sadrâzam Hüseyin Hilmi Paşa, eski Hariciye nâzırı Rıfat Paşa, Prenses İffet Hanım, Leylâ Vahit Hanım, Ahmed İhsan Bey, Profesör Ethem Menemencioğlu, sonraki Üniversite rektörü Profesör Cemil Bey'den mürekkep kuvvetli bir heyet yollamıştı.

Claude Farrère Büyük Türk dostu Claude Farrère'in 5 Haziran 1922'de İstanbul'a ve Anadolu'ya gelme-

si, işgal devrinin en velveleli ve coşkun bir hadisesi oldu. Kendisi için Sultan Mahmud Türbesi'nde merhum Reşat Fuat Bey'in seçme Türk sanat eserleriyle dolu evinde bir daire hazırlanmıştı. Sarayburnu'nda tertip edilen karşılama törenine Belediye, Üniversite, bütün mektepler, bütün kurul temsilcileri, binlerce vatandaş, Mehter takımı, diğer bandolar katılmıştı. Eşi olmayan nümayişler arasında misafir coşmuş, Türk bayrağını öpmüştü. Yollara dizilen halk kitleleri "Yaşa Farrère" diye bağırmışlar, Misafir'i çiçek yağmuruna tutmuşlardı. Bundan sonra günlerce davetler, ziyafetler, nutuklar devam etmişti. Şair Leyla Hanım Göksu'da bir saz alemi tertip etmişti.

5 Haziran'da *Vakit*'de Claude Farrère hakkında yazdığım uzun bir yazıda ben de şunları söylemiştim :

"Eski devirde İstanbul'da yabancı sefaretlerine ait vapurlar gözümüze batıyordu, bunları hiç sevmiyorduk. İçlerinde birer top da bulunan bu gemiler, bize, kapitülasyonların ve ecnebi devletlerin memleketimizde işgal ettikleri imtiyazlı durumun birer belirtisi gibi görünüyordu. Yalnız Fransız Sefareti'nin maiyet gemisi sonradan bir istisna manzarası aldı. Vapurun içinde hassas ve asil kalpli iki insan vardı. Bunlardan biri Süvari Pierre Loti, diğeri deniz teğmeni Claude Farrère idi. Her iki deniz subayı daha ilk dakikadan başlayarak, bize karşı sıcak bir yakınlık duydular, bizi tanıdılar, anladılar ve sevdiler. Buna karşı da Beyoğlu'nun o zamanki renksiz, Levanten hayatından tiksindiler. Gördüklerini ve hissettiklerini geçici bir şekilde kendileri için saklamadılar, bunları pek çekici sahifeler halinde Fransız Edebiyatı'na, cihanın ortak irfan hazinesine ve bize hediye ettiler.

Uzun müddet biz bu hediyelerin değerini kavrayamadık. Pierre Loti ve Claude Farrère bizi anlamıştı, fakat biz onları anlamamıştık. Çünkü kendi kendimizi anlamıyorduk. Milli özelliklerimiz bizi sıkıyordu, kendimizden uzak-

laşmak, her şeyde başkalarına benzemek, sadece Levantenleşmek istiyorduk. Milli özelliklerimizin takdir görmesi aramızda kuşbeyinli taklitçileri hoşnut etmiyordu. Bunlar her şeyden önce kendi benliğimizden ne kadar uzaklaşmayı başardığımızın, Batı insanlarına ne kadar benzediğimizin takdir edilmesine ihtiyaç duyuyorlardı, Loti'yi ve Farrère'i kusur aramak, eserlerdeki edebi hayallerle bizim hasretini duyduğumuz özentilik arasındaki farkları bulup çıkarmak için okuyorlardı.

Meşrutiyet'ten sonra kendimizi tanıdıkça, Loti ve Farrère'i de tanıdık. Kendi özelliklerimizi onların gözüyle de gördük ve sevdik. Sathi taklitçilikle övünecek yerde, bundan iğrenmeye başladık. Bizi kendimizden evvel gören ve seven bu iki Fransız hakkında kalbimizde seçme bir yer ayırdık.

Sevgimiz bu kadarla kalmadı. Milletimiz yeni bir hürriyet ve gelişme mücadelesine girişmeye karar verdikten sonra, dış âlemden umduğu yardımı göremedi. Etrafımız bitmez, tükenmez zorluklardan ibaret çemberlerle çevrildi. Kendi kendilerini bizim mirasçımız sayanlar, bekledikleri tabii bir ölüm neticesinin gerçekleşmeyeceğini görünce, bunu zor ve hile yoluyle elde etmeye kalktılardı. Her tarafta zulüm ve taassup görüyorduk. Hele Balkan Harbi esnasında maskeler tamamıyla düşmüştü. Etrafımızı saran sis bazen açıldıkça, önümüzde giden bir avuç hak akıncısının arasında iki müstesna simanın daima başta yürüdüğünü farkediyorduk. Bunlar, Loti ve Farrère'di. Kimsesizlere ve dertlilere mahsus derin ve minnet dolu bir sevgi ile kendilerini sevdik."

Bir fırsat kaçıyor Kızılay Başkanı ve Anadolu İstiklal Hareketi'nin İstanbul'daki temsilcisi Hamid Bey'le beraber 18 Haziran sabahı küçük bir vapurla yola çıktık. Claude Farrère'i İzmit'e, Mustafa Kemal Paşa ile görüştürmeye götürüyorduk. Beraberimizde Tasvir-i Efkâr"

başyazarı Velid Bey ve daha bir, iki kişi vardı. Yolda büyük Fransız Edibi'ni, bu candan Türk dostunu yakından görmek ve tanımak fırsatını buldum. Çok hoş, çok samimi bir insandı. Bir düzüye tatlı tatlı konuşuyor, fıkralar anlatıyor, Türk dostu sıfatıyla karşılaştığı çetin durumları hikaye ediyordu. İzmit'te iyi bir tesadüf eseri olarak ikimiz de İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Hacı Ali Efendi'nin körfeze bakan tepedeki evine misafir ettiler. Farrère'e yakın yaşamanın ve vapurda başlayan konuşmaları devam ettirmenin hazzını günlerce tattım.

Dört aylık bir ayrılıktan sonra hür Anadolu topraklarına tekrar ayak basınca, kendimi derin bir ferahlık ve saadetin içinde buldum. Bu hislerimi ifade eden bir yazı *Vakit*'in 18 Haziran 1922 tarihli sayısında çıktı. İstiklal Mücadelesi'nin Cihan Harbi'nden ve işgal devrinden arta kalan bezgin duyguları nasıl silip temizlediğini belirtmek için bu yazımdan şu birkaç satırı alıyorum: "*Oh, insan hür Anadolu topraklarına ayak basınca nasıl da canlanıyor! Bu toprakta dinç*
maz, hür yurdunun havasını serbestçe teneffüs etmenin zevkine kavuşuyor. Zihninde biriken tereddütler, şüpheler, üzüntüler yarsa, hepsi bir hamlede temizleniyor. Milli Mücadelemize can ve gönülden bağlanmak, iman etmek ve bu imanı daima taze ve canlı bulundurmak için işgal altındaki İstanbul'un sıkıntılı havasından zaman zaman kaçmaya ve hür Anadolu topraklarına gelmeye şiddetle ihtiyaç var. Anadolu'da bütün ruhlarda o kadar temiz bir iman, o kadar kesin bir azim hakimdir ki dışardan geleni bir saniyede mükemmel bir çelik banyosundan geçiriyor, en küçük bir tereddüt ve endişeye yer bırakmıyor. Hele insan, mevkiinin yüksekliğini, herkese yukardan aşağıya bakmaya yarayan bir vasıta sayacak yerde, mesuliyetli, şuurlu bir hizmet yolu diye kabul eden Büyük Mustafa Kemal'le karşılaşınca, gözlerine inanamıyor. Düşman istilası altında geçen acıklı

günlerden sonra bir kurtarıcı gözüyle bakmaya alıştığı deha sahibi liderin yüksek bir insan olduğunu görüyor, onu candan bağlanıyor."

İzmit halkı ve etraftan koşup gelen binlerce kişi, Claude Farrère'i en coşkun dostluk belirtileriyle karşıladı. Açık havada tertip edilen büyük bir ziyafette güzel nutuklar söylendi. Atatürk dedi ki: "*Türkiye halkı, daima müstakil yaşamış bir milletin kahraman evlatlarından ibarettir. Bu millet istiklalsiz yaşamamıştır, yaşayamaz ve yaşamayacaktır. Milli Misak'ın bir gerçek haline geldiğini kısa zamanda göreceksiniz...*"

Bir annenin sözleri İzmit'i Claude Farrère'le beraber ziyaret etmemin en değerli hatıralarından biri, Mustafa Kemal Paşa'nın annesi ile karşılaşmamdır. Bu yüksek ruhlu kadın, küçük yaşta babasız kalan evladını yetiştirmek için büyük azimle çalışmış, her zorluğa göğüs germişti. Oğluna bu kadar büyük vatan hizmetlerinin nasip olmasından ve bu derecede yüksek mevkilere çıkmasından dolayı temiz bir ana sevincinden ve vatan sevgisinden başka bir his duymamıştır. İzmit ve Adapazarı halkının kalbini sadeliği ile, tevazuu ile derhal kazanmıştır.

Yıllardan beri görmediği oğluyla, üzerinde sade bir basma entari olduğu halde buluşmaya giderken, yanındakiler, kalbinden rahatsız olduğunu düşünmüşler, ilk karşılaşmanın heyecanının şiddetini hafifletecek surette hazırlamak kaygusuna düşmüşlerdi. Bu endişeyi sezen asil ruhlu anne, etrafındakilere şu sözleri söylemişti :

"Ben tamamiyle sakinim. hiç telaş etmeyiniz. Ben, oğlumu görmeye gidiyorum. Oğlum hiç değişmemiştir, hiç mağrur olmamıştır. Bir gazeteciye mülakat vermiş, çocukluk günlerini, bakla tarlasında bekçilik ettiği zamanları anlatmış, bunları okuyunca anladım ki bildiğim gibi kalmış, hiç mağrur olmamış..."

Bu sözleri hayranlıkla dinledim. Ulvi ruhlu kadın, tarih içinde yükseklere çıkan oğlunu ilk defa olarak görmeye giderken, duyduğu sevincin başlıca sebebi, oğlunun başarıları, hizmetleri, yükselişi değil, sadece kibir ve gurura kendini kaptırmamasıydı.

İzmit'te ve Adapazarı'na giderken trende Mustafa Kemal Paşa ile defalarla konuşmalar yaptım. O günlerde zihinlerde yer eden her meseleyi aydınlattı, yakın gelecekte her zorun yenileceği, tam zafere kavuşulacağı kanaatini en küçük bir şüpheye yer bırakmayacak tarzda bana aşıladı.

Adapazarı'na giderken, bizim fotoğrafçımız beraberimizde değildi. Tasvir-i Efkâr başyazarı Velid Bey kendi fotoğrafçısına işaret ederek, Gazi'nin sözlerini dikkatle not ettiğim sırada bir resmimizi çektirdi ve bir kaç kopyasını bana verdi. Bunu gazetecilik hayatımın en değerli hatıralarından biri sayarım. Resmi, sonraki sayfalarda bulacaksınız.

Bir kadın kahraman İzmit'te bulunduğum sırada ordumuzda takım kumandanı sıfatiyle ve gönüllü olarak hizmet eden Erzurumlu Fatma Seher Hanım'la karşılaştım. 45 yaşlarında bulunan bu metin asker, 1877 Rus Muharebesi'nde dövüşen ve Ruslar'ı Erzurum civarında püskürten Erzurumlu kahraman kadınların geleneğini devam ettirmiş, türlü türlü şekillerde Milli Mücadele'ye katılan Türk kadınlarının safında şerefli bir yer almıştı. Kendisi Erzurumlu Yusuf Ağa'nın kızı, ömrü cephelerde geçen Binbaşı merhum Erden'in eşidir. Askerlikte başından geçenleri şöylece anlattı:

"Balkan Harbi'nde kocamla beraber Edirne'de mahsur kaldık. Yanık Kışla'da askerlik hayatını paylaştım. Mütareke'den sonra eşim öldü. Onun orduda boş bıraktığı yeri doldurmayı aklıma koydum. Adana Cephesi'nde Fransızlar ve Ermeniler'le savaş vardı, oraya koştum. Orada Di-

nar, Afyonkarahisar, Nazilli, Sarayköy ve Tire'de bir asker gibi çalıştım. Sonra Kocaeli'ne geçtim, İznik cephesinde vazife gördüm. İznik'e 380 gönüllü getirdim, bunları İntikam Taburu'na teslim ettim. Oğlum ve kardeşim de bunların arasındaydı. Bir defa da 180 gönüllü topladım, İzmit'e getirdim. Bir müddet Birlik kumandanlığında bulundum, sağ kolumdan vuruldum. İzmit Hilal-i Ahmer [Kızılay] hastanesinde tedavi edildim. İnşallah yakında yine cepheye gideceğim."

Fatma Seher Hanım belindeki fişeklikleriyle, ayağındaki çizmeleriyle, elindeki kamçısıyla tam bir İstiklal Harbi akıncısı intibaını veriyordu.

Başbaşa bir konuşma Adapazarı'ndan İzmit'e dönüşte Gazi, beni bir tarafa çekti. Dedi ki:

"Sen arkadaşlarınla beraber İstanbul'a dönme. Benimle kal, beraber Ankara'ya gidelim. Gazeteci sıfatiyle sonradan buna çok memnun kalacaksın."

Bu sözleri söylerken Büyük Lider'in ne anlatmak istediğini bilmiyordum. Neden sonra öğrendim: Başlamak üzere bulunan Büyük Taarruz'da beni tek gazeteci olarak yanına almak istiyordu. Öyle anlaşılıyor ki benim, hayatının hikayesini yazmam tarzından ve İstiklal Harbi cephesine ait röportajlarımdan memnun kalmıştı. Bana gazetecilik hayatımın en büyük fırsatını vermeyi düşünmüştü.

Bunu bilmediğim için gaflet içinde cevap verdim:

"Ben yeni nişanlandım. İstanbul'dan devamlı surette ayrılmak benim için güçtür, fakat sık sık Ankara'ya gelirim, gazetecilik vazifelerimi yaparım."

"Bir aile bağının tesiri altında olan kimselerden devamlı memleket hizmetleri için hayır gelmez. Bunlar için böyle bağlardan azade, atılgan adamlara ihtiyaç vardır."

Bundan tam on dört yıl sonra bir akşam Ankara'da Karpiç Lokantası'nda eşimle beraber Atatürk'le karşılaştı-

ğım zaman, Büyük Lider, İzmit'te cereyan eden bu konuşmayı bana hatırlattı ve o zamanki hükmünde hata olduğunu söyleyerek bana hak verdi. Bir gece kalabalık bir lokantada açık surette cereyan eden bu uzun ve hoş konuşmanın hikayesini sırası geldiği zaman harfi harfine anlatacağım.

Atatürk'ün böylece sonradan bana hak vermesine rağmen, büyük saldırıda İstiklal Harbi cephesinde kendisiyle beraber bulunmak fırsat ve şerefini kaçırdığımdan dolayı derin üzüntüler duydum ve cephede gördüğüm tabii gelişme istidatları karşısında Atatürk'ün maksadını sezemediğimden dolayı çok dövündüm.

İstikbale hazırlık Büyük Taarruz'un arifesindeki sakin hazırlık devresinde, gazeteler harp lakırdılarını azaltmışlardı. Başyazı sütunlarında harpden sonraki Türkiye'yi temiz ve huzurlu bir hale koymaya ait konular yer alıyordu. Bu arada 1 Temmuz 1922 tarihli *Vakit*'de "İktisadi İşlerde Temizlik" başlığıyla çıkan bir yazımda o gün için de, bugün için de bir mana taşıyan bu sözler vardı:

"İnsan, şahsi servetlerin birikmesi aleyhindeki komünist ve sosyalist prensiplerine ne kadar az katılırsa katılsın, zahmet ve emek karşılığı olmadan büyük servetler toplanmasına kolay kolay taraftar olamaz. Biriken servetlerin her zerresinde bir parça emek, biraz alın teri bulunmazsa, haydan gelen huya gider, para avuç avuç israf edilir, böyle israf ve gösterişler, ortalığı son derecede bulandırır ve zehirler, zahmetli çalışmalarla para kazanmak heveslerini sarsar, ticarette de polikada da kötü istidatlar yaratır. Böyle paralar, dört tarafta karanlıklar, rüşvetler, ahlaksızlık izleri bıraktıktan sonra, geldiği kadar süratle haksız sahibinin elinden uçup gider.

Cihan Harbi her yerde olduğu gibi, bizde de kolayca para kazanmak hevesleri bakımından pek fena çığırlar aç-

mıştır. En kötüsü iktidarda bulunan kuvvetler, bunu elden geldiği kadar önlemeye çalışacak yerde, kısmen yanlış görüşler, kısmen particilik gayretleri ve mensuplara mükâfat dağıtma arzuları yüzünden adeta teşvik etmişlerdir. Daha o zaman tahmin ettiğimiz ve şiddetli bir lisanla ikaz ettiğimiz gibi, netice pek berbat olmuştur. Ellerine nüfuz ticareti yoluyle para geçirenlerin hemen hiçbiri bunu muhafaza edememiştir. Zenginlik pek çoğu için dağdağalı bir rüya gibi gelmiş, geçmiştir, fakat geride memleketin iktisadi gelişmesi bakımından çok zararlı hevesler ve izler kalmıştır. Memleketimizde emek karşılığı para kazanmak için bin türlü el dokunulmamış imkanlar vardır, fakat pek çoklarının gözü, tufeyli surette zahmetsizce zengin olmaktadır, sonra bu parayı gösterişli bir şekilde yemektedir. Tufeyliler, irili, ufaklı bir kuşak haline gelerek, her vasıtayı hoş görerek, her tarafi bataklığa çevirmek hedeflerine doğru gidiyorlar, bir takım umumi menfaatlere bahşiş karşılığı el koyuyorlar.

İstiklal Harbi'yle bu memlekette yeni bir devir açılmıştır. Halkımız bu topraklarda istiklal içinde yaşayabilmek için mahrumiyetlere seve seve katlanmayı göze almış, yeni dersler öğrenmiştir. Bundan sonra memlekete ait bir menfaatin hepimiz için mukaddes bir değer olması lazımdır. Bunun üzerine hepimiz titremeli, umumi hayatın temiz kalmasına elbirliğiyle çalışmalıyız. Her iktisadi teşebbüs sahiplerine meşru bir kâr sağlamakla beraber, umuma ait menfaatleri çiğnememek ve iktisadi hayatımızın yükselmesine hizmet etmek şartıyla teşvik edilmelidir. Yabancı sermayesinin de memlekete gelmesi teşvik edilmeli fakat bunlar rüşvet yoluyle arka kapıdan gelen, memleketi soymaya çalışan kaptı-kaçtı sermayeler olmamalıdır... Namuslu bir iş esası üzerine gelecek, hayırlı sermayelere ön kapılar ardına kadar açılmalıdır.

Gazeteler umumi menfaatlerin baş bekçisidir. Buna ait

mesuliyetlerini unuttukları saniyede varlık haklarını kaybederler. Bir topluluk içinde en tesirli silah olan her şeyi açığa vurmak kudretini serbestçe kullanan gazeteler, emniyete layık olmazsa, umumi hayatta hiçbir zaman temizlik hüküm sürmez."

Bu yazıyı uzun uzadıya buraya geçirmenin bir hikmeti var: İstiklal Harbi yıllarındaki böyle acı ikazlara rağmen, barış imzalanır imzalanmaz, tufeyli nevinden iş adamları, iktisadi hayatta kötü yollar açmanın imkanını bulmuşlar, tatsız rezaletlere yol açmışlardı. Dal budak salan böyle işlerden sırası gelince bahsedeceğim.

Ziya Gökalp'in dergisi İstiklal Mücadelesi yıllarında, geçmişin kötü tecrübelerinden ders alarak, Milli Mücadele'nin seviyesine uygun bir istikbal kurmak davasıyla uğraşanlar çoktu. Bunlardan biri de, Malta dönüşü Diyarbakır'da bir inziva köşesine çekilip *Küçük Mecmua*'yı, bir aralık da *Çınaraltı* dergisini çıkaran büyük Türk aydını Ziya Gökalp'di. *Küçük Mecmua*'nın 1922 Temmuz'unun başlarında çıkan üçüncü sayısında "Deha'ya Doğru" başlıklı bu yazıda şunları yazıyordu: "Bizde halk; orijinal eserler yazmış dahiler yetiştirmek için iyi bir kaynak olduğunu daima belli etmiştir, fakat sanat sahalarına çıkan seçmeler, bu kaynaktan nasiplerini almamışlar, orijinal eserler yaratmak istidadını göstermemişlerdir. Bizde eski enderundan ders alan alaturka seçmeler de, Tanzimat mekteplerinde yetişen alafranga seçmeleri de, limonlukta yetiştirilen çiçekler gibidir. Kırlardaki feyizli toprağın bu çiçeklerden haberi olmadığı gibi, halkımızın da az sayıda kimseler için meydana getirilen taklit eserlerle teması yoktur. Batı âleminde yetişen dahiler, hem halk terbiyesi alan, hem de eski Yunan-Latin tekniklerini temsil eden kimselerdir. Bizde gerçek sanatkâr yetişememesinin sebebi, dehanın bu iki kaynağından da nasip alamayı-

şımızdan ileri gelmiştir. Ne halkımızın bedii hayatını tadabiliyoruz, ne de Garbın dahilerini anlayacak kadar Garp bilgi ve sanat hayatına dalabiliyoruz. Bizde halkımızdaki güzellikleri bile Pierre Loti gibi yabancılar bize gösterdi, biz kendimiz bulamadık. Kim bilir, halkımızın daha da göremediğimiz ne kadar güzellikleri var, fakat ne bunlara, ne milletlerarası dahilerin eserlerine değer verdiğimiz yoktur. Yalnız eski ve yeni edebiyat dediğimiz, dehadan ve orijinallikten mahrum eserleri okumakla yetiniyoruz. Bu hal hiç şüphesiz zevkimizin yükselmesine değil, bozulmasına sebep oluyor."

Yurdun muhalifleri Ziya Gökalp gibi vatanseverler, milli hayatımızda güzel bir yarın hazırlamaya uğraşırken, işgal altındaki İstanbul'da hâlâ Milli Mücadele'nin büyüklüğünü göremeyen, bunu akıllarınca baltalamaya uğraşan bir avuç adam vardı. Bunların Milli Mücadele esnasında ne gibi bir rol oynadıkları gelecek nesiller tarafından iyice bilinmelidir. 9 Temmuz 1922 tarihli *Vakit*'de bunlardan "Memleketin Muhalifleri" başlıklı bir yazıda şöylece bahsediyorum: "Bu memlekette kendi kendilerine muhalif diyen bir sınıf adam yar. Bunlar acaba kime ve neye muhaliftirler ve neye taraftardır? Bu suale kendilerinin cevap verebilecekleri pek şüphelidir, fakat gözümüzün önünde cereyan eden gelişmelerin verdiği cevap, söz konusu muhalefetin, memlekete ve onun varlığına, istiklaline bir karşı gelme manasını taşıdığıdır. Bu muhalifler; kinlerini doyurmak, zahmetsizce nüfuza ve paraya kavuşmak için her kirli vasıtayı mubah gören, suların bulanık olmasından faydalanan kimselerdir. 'Bu milletin ezici çoğunluğu İttihadçı'dır. Muhalifler azın azıdır,' diyerek milleti, yabancılara boyuna jurnal etmişlerdir. Kendilerinin yabancı kuvvetlerin biricik desteği olduğunu ileri sürerek, bir aralık iktidara çıkmışlar ve kendileri için en uygun olan

şartlar içinde bile berbat bir imtihan geçirmişlerdir. Kendi kendilerine 'Muhalif' diyenler, İttihad ve Terakki'nin keyfi ve kanunsuz usullerine itiraz ediyorlardı, fakat kendileri öyle şeyler yaptılar ki onların karşısında İttihad ve Terakki mutaassıp bir kanun taraftarı manzarasını aldı. İttihad ve Terakki'nin kendi mensuplarına mevki dağıttığından şikâyetleri vardı, amma kendileri, hiçbir değer ve bilgi aramayarak, mevki ve menfaat tevziinde öyle gülünç şeyler yaptılar ki, az zamanda iç yüzlerini öğrenmeyen kalmadı. Buna ilave olarak, dış tehlike karşısında 'Milli' kelimesini taşıyan her şeye düşmanlık ettiler. Haricin bizi yok etme politikasını memleketin içinden desteklemek için dar bir kafanın neler düşünmesi mümkünse hepsini yaptılar. Günün birinde, bu günlerin tarihi serbestçe yazılabilince, insan, pek çok defa ağlamakla gülmek arasında şaşırıp kalacaktır.

'Muhalifler' Anadolu'nun büyük başarılarına rağmen, hâlâ baykuş rolünden vazgeçmemişlerdir. Yabancılara 'Biz varız' demek ve külah kapmak için bir takım garip toplantılar ve gösteriler yapıp duruyorlar. Ağlanacak taraf, bu gibi adamların birden, ikiden fazla bir sayıda olmaları ve kendilerinin memleketi seven; şerefli insanlar tarafından kesin bir içtimai boykota tabi tutulmamalarıdır."

Rauf Bey iş başında 12 Temmuz'da Büyük Millet Meclisi'nde yapılan bakan seçimleri sırasında, Hamidiye Kahramanı ve Meclis İkinci Başkanı Rauf Bey, İcra Vekilleri Heyeti Başkanı, yani Başbakan seçilmiştir.

Rauf Bey İstiklal Mücadelesi'nin her safhasında birinci derecede roller oynamış, bilhassa Başbakan sıfatiyle ideal derecede dürüst ölçülerle vazife görmüş, çarpışma halindeki Birinci Grup'la muhalefet durumundaki İkinci Grup'u muvazene ve milli hedeflerde birlik halinde tutmanın yolunu bulmuştur. Memleket idaresine de temiz, verimli, başarılı usulleri hâkim kılmıştır.

Atatürk tarafından o sıralarda Rauf Bey'e verilen resmin altına yazılan yazı, bu hizmetlerin en açık bir delil ve vesikasıdır. Bu fotoğrafın arkasındaki yazı şudur: "Benim çok muhterem kardeşim Türkiye'yi kurtarmakta hakiki muin (destek) ve zahir (yardımcı) kardeşim Rauf'a." Rauf Bey, o sırada bile Ankara'da türeyen menfaat gruplarına karşı derhal kesin bir vaziyet almıştır. Mesela mücadele yıllarında Anadolu'da içki yasağı hüküm sürdüğü halde Ankara Emniyet Müdürü'nün, bazı ortaklarla beraber bir gizli rakı fabrikası işletmesi ve satış teşkilatı kurması nevinden çirkin işleri derhal temizlemiş, menfaat gruplarının düşmanlığını kendi üzerine çekmekten çekinmemiştir.

Bir taraftan da barıştan sonraya ait işleri düşünmek ve hazırlamak ve bir nevi iktisadi milli misak meydana getirmek üzere, Ankara'da bir heyet kurulmuştur. "Sulhden Sonraya Hazırlık" başlığı ile *Vakit*'de buna dair çıkan yazıda şu satırlar vardır: "Hazırlık işine girişmekte geç kalınmıştır, fakat geç, hiçten iyidir. Ankara'da bir hazırlık heyeti kurulmasını sevinçle karşılarız. Bizce İstanbul'da da aynı zeminde çalışılmasında zarar değil, fayda vardır. Memleketin birçok uzmanı İstanbul'dadır, yıllardan beri hazırlanan dosyalar da oradadır.. İstanbul'da kısmen işsiz bir halde duran uzmanlar Ankara ile bir hizada çalışacak ve işbirliği edecek olurlarsa. Ankara Hazırlık Heyeti'nin çalışmaları daha verimli bir şekil almış olur."

16 Temmuz'da Hüseyin Cahid Bey, Malta dönüşü, İstanbul'a geldi, Ankara'ya gideceğini, sonra *Tanin* gazetesini tekrar çıkaracağını söyledi. Hüseyin Cahid'in, Avrupa'daki seyahat intibalarına dair *Vakit*'de de bir seri yazısı çıkmıştı.

Tifo ile savaşımız 18 Temmuz'da tifo hastalığına tutuldum. Hastalığım kırk bir gün devam etti ve hayatım haftalarca tehlikede kaldı. Hastalık zamanında bile yazı vazifesini ihmal etmemek âdetim olduğu halde 19 Tem-

muz'la 29 Ağustos arasında gazetede tek satır yazım çıkmadı. Neşet Ömer Bey, Hakkı Şinasi Paşa, Süleyman Numan Paşa gibi doktorların itinalı tedavilerine rağmen, çok sarsılmış bir hale düştüm. Nişanlımın hergün ziyaretime gelmesi benim için en tesirli şifa yerine geçiyor, mukavemetime ve hayata bağlılığıma kuvvet veriyordu. Nihayet bir akşam bir kriz geldi. Son anlarımı yaşıyor gibiydim. İçimden kabaran bir hisle mücadeleyi kendi elime aldım. Güğümlerle soğuk su getiriyor, yatağımın içinde her tarafıma döküyordum. Annemin, babamın, kardeşlerimin bunun devamını önlemek için: "Evde su kalmadı" gibi sözleri para etmiyordu. Şiddetli ısrarım karşısında sular geliyor ve göle çevrilen yatağımda üzerime dökülüyordu. Bunun üzerine kriz geçti. Birdenbire hoş bir rahatlığa kavuştum. Her tarafıma tatlı bir sıcaklık yayıldı. Haftalardan beri beni ilaçla bile bir türlü uyutamadıkları halde, rahatça uyudum; hoş rüyalar gördüm. Adeta yeniden doğdum.

Ertesi gün olanı biteni Dr. Neşet Ömer Bey'e anlattıkları zaman şunu söyledi:

"En iyi tedaviyi bulmuş, bu sayede son saniyede canını kurtararak, hayata yeniden başlayabilmiş..."

Yukarda "Tifo ile savaşımız" dememin manası şudur: Çok azgın tifo mikroplarının saldırışına uğramıştım. Memleketin en iyi doktorları her gün etrafımdaydı, o sırada tanınan en iyi ilaç ve usullerin yardımını görüyordum, fakat iki yıla varan Malta sürgün ve üzüntüsü yüzünden vücudumun mukavemeti her halde sarsılmıştı, ilaçlara rağmen haftalarca uyku yüzü görmedim. Kırkbir gün tifonun şiddetini hafifletmek mümkün olmadı, ölüme doğru gittiğim besbelliydi. Eğer nişanlım Rezzan her gün imdadıma koşmasa, koruyucu bir melek gibi bana elini uzatmasaydı, benim için kurtuluş ihtimali yoktu. Kırk bir gün süren hastalık esnasında her gün, dakika şaşmadan nişanlım yanımdaydı, geç saatlere kadar kalıyor-

du, bulaşma ihtimalinden çekinmiyordu. Bu kadar uzun zaman gezmesini, eğlenmesini feda etmek kendine ağır gelmemiş gibi görünüyordu. Beraberce ölüme karşı geçirdiğimiz bu çetin savaş, kurduğumuz aileye sağlam bir temel oldu. Etrafta benzerini görmediğim bu fedakârlık ve bağlılık belirtileri, bende hayat arkadaşımın seciyesi ve üstün meziyetleri hakkında derin bir güven ve hayranlık yarattı, uzun yıllar beraberce karşılaştığımız aksiliklere, haksızlıklara beraberce göğüs gererken hiçbir sarsıntı geçirmedik. Gazeteci olarak yıllarca devam ettirdiğim ve bu kitapta hikayesini anlattığım çetin savaşlar ve yağan belalara dayanma imkanı, Rezzan gibi bir hayat ve yol arkadaşının bulunması sayesinde mümkün olmuştur.

İş yalnız hastalık esnasındaki nişanlımın belirttiği ilgi ile kalmadı. 29 Ağustos'ta iyileşmeye başladığım zaman, annelerin en ince ruhlusu ve asili olan kayınvalidem Adile Hanım, çabuk nekahata kavuşmamı mümkün kılmak üzere bizimle beraber Heybeliada'da bir hafta kaldı. Bu sayede kendimi topladım. Düğün hazırlıkları çabuk tamamlandı. 14 Eylül 1922'de Rezzan'la evlendik.

Bu vesileyle aldığım tebrik telgraflarının en hoşu, İsveç Sefareti başkâtibi ve eski ve yeni Türk Edebiyatı'nın sevdalısı Dr. Hans Kolmodin'in ebced hesabiyle düşürdüğü manzum tarih oldu.

İçgüveylik Derhal itiraf etmek zorundayım ki bu kadar şefkat ve sevgi içinde kurulan ve bana ömür boyunca saadetler sağlayan bir aile ocağında benim payıma düşen vazifeleri çok zaman yerine getiremedim, ve beni damatlığa kabul eden sevimli insanlara yük oldum, eşime de sık sık maddi sıkıntı çektirdim.

İtibarlı ve başarılı bir gazetenin başında bulunmama rağmen ev kuracak param yoktu. Bütün ev eşyası eşimin ailesi tarafından temin edildi. Gazeteden çektiğim paranın

ev idaresine yetmeyeceğini beraberce hesapladık. Kızıltoprak'da eski aile yuvasında yerleşmiş bulunan kayınvalidem ve annem, benim gazetecilik hayatımın denizaşırı bir yerde yaşamama imkan vermediğini kabul ederek, eski evlerini terkettiler, Şişli'de Miku apartmanında bir daire tuttular, o dairede bize ayrılan iki odada içgüveysi olarak yaşamaya başladık. Bu hallere sebep, benim en idealist neviden gazeteciliğe delice esir bulunmam ve bundan en küçük bir ayrılığa razı olmamamdı. Bu yüzden ev masrafına hiçbir şey katamadığım zamanlar sık sık olurdu.

Yine gazete borçları sebebiyle günün birinde eşimin ailesinden gelen eşyaya Maliye'ce haciz konulduğu ve kendisi Maliye ile beraber bana karşı da istihkak davası açmaya mecbur kaldı. Bu yüzden hele ömrümün sonlarında yıllarca ne gibi bir cehennem hayatı geçirdiğimi, neler çektiğimi ve eşime neler çektirdiğimi sırası gelince anlatacağım.

Yazıya başlıyorum Hastalığımdan sonra 29 Ağustos 1922'de *Vakit*'de "Son Söz Silahların..." başlıklı ilk yazım çıktı. Tesadüfün hoşluğuna bakın ki 29 Ağustos tarihli gazetede ordumuzun düşmana karşı büyük ölçüde bir saldırış hareketine giriştiğinin ilk haberi de vardı. Yazımı şöyle bitiriyordum: "Neticeler hakkında tamamiyle iyimser olmak caizdir. Şurasına emin olmalıyız ki Anadolu, kuvvetini hesapla ve ihtiyatla idare ediyor. Eğer saldırışa karar vermişse, kesin başarının son derecede yakın olduğunu hesaplamış demektir."

Bundan sonra saldırılar ilerledikçe ve zaferin tam olduğu anlaşıldıkça, bu konu ile ilgili yazılara devam ettim, fakat henüz nekahat devrindeydim. Kendimi toplamak, bir an evvel Anadolu'ya koşabilmek için Heybeliada'da o zamanların iyi bir oteli olan Halki Palas oteline çekildik, hastalık günlerinde takip edemediğim gazeteleri orada gözden geçirdim.

Üzerinde elemle durduğum ilk haber değerli bir asker ve devlet adamı olan Cemal Paşa'nın Tiflis'de şehit edilmiş olmasıydı. Harp yıllarında Cemal Paşa'yı yakından tanımış ve çok sevmiştim. Suriye'den İstanbul'a geldikçe, mutlaka Üniversite'ye uğrar, bilgi muhitine: "Bize yolumuzu işaret edecekler sizlersiniz" diye sempati gösterirdi.

1917 yılının son akşamında *Tanin* başyazarı Muhittin Bey'in evinde kendisiyle beraber bulunmus, 1918 yılbaşını beraberce geçirmiş ve poker oynamıştık. Yılın son dakikasında herkeste iyi kâğıtlar varken, Cemal Paşa birli karesi çıkarmış ve büyük bir pot kazanmıştı. Tam o saniyede kendisine böyle bir kâğıt gelmesini büyük bir talih belirtisi saymış ve tebriklerde bulunmuştuk, fakat 1918 yılı bu belirtiyi yalancı çıkardı. Harbin sonunda Cemal Paşa düşmanların eline düşmemek için ilk önce Almanya'ya, sonra Rusya'ya kaçtı. Yıllarca kendisiyle beraber bulunan yaveri İsmet Bey'den, sonradan öğrendiğime göre Cemal Paşa diğer bazı İttihadçıların hislerini paylaşmamış, Anadolu Mücadelesi'ni candan benimsemiş, Atatürk'le sık sık mektuplaşmış, neticede yurda gelmeye ve bir vazife kabul etmeye hazırlanmıştı. İşte tam bu sırada o mel'un suikaste uğradı.

Hüseyin Cahid, bu hadiseye dair *Vakit*'de çıkan "Ölülere Hürmet" başlıklı bir yazısında şöyle diyor: "Cemal Paşa, Meşrutiyet'in başından Mütareke'ye kadar memleketin siyasi hayatında canlı bir rol oynamış olduğu için isminin etrafında bir takım ihtiras fırtınaları kopmasını tabii görmelidir. Cemal Paşa'nın birçok noksanları, kusurları, hatta yerilecek hesapları bulunabilir, fakat bütün bunları Cemal Paşa ancak bize karşı borçludur. Hiç bir yabancı kurşunun onu öldürmeye hakkı yoktur. Biz bu cinayeti ancak nefret ve kinle karşılayabiliriz." Cemal Paşa'nın ölümünden kısa bir müddet sonra harp yıllarının hakim siması Enver Paşa da Buhara'da Bolşevikler'le döğüşürken can vermiştir.

Benim gazeteleri okumadığım günlerde cereyan eden

diğer bir hadise, Anadolu'da âciz halinde bulunan Yunanlıların, İstanbul'u işgal etmek suretiyle kendi memleketleri hesabına bir gösteriş yapmaya kalkışmaları ve Çatalca hattına asker göndermeleriydi. Kendilerine Müttefikler tarafından İstanbul'u işgal müsaadesi verilmemiş ve Çatalca'da ilerleyen kollar, muhafaza kıtalarımız tarafından ateşle karşılanmıştır. Müttefik devletler, Çatalca'da tarafsız bir bölge ayırıp yeni hadiseleri önlemek yoluna gitmişlerdir. Yunanistan'ın kendi halkını oyalamak için giriştiği teşebbüs böylece boşa gittiği gibi, İzmir'de muhtariyet ilan edilmesi de büyük devletlerin protestosuna uğramıştır.

Büyük saldırı Yunan tebliğlerinden anlaşıldığına göre 26 Ağustos'ta başlayan ve İstanbul gazetelerinde ilk defa olarak 29 Ağustos'ta yer alan Büyük Taarruz'a ait haberler İstanbul'da saati saatine coşkun bir heyecanla izlenmiştir. Anadolu, bir kaç gün resmi tebliğ neşretmemeyi daha doğru bulmuş, esaslı neticeler almaya bakmıştır. 26 Ağustos tarihli tebliğ, Anadolu ile hariç arasında her türlü haberleşmelerin ve gidip gelmelerin şimdilik yasak edildiğini bildirmekle yetiniyordu. Bu tedbirin casusluğu önlemek için alındığı anlaşılıyordu.

28 Ağustos'tan sonra yayınlanan ve İstanbul gazetelerinde ancak dört gün sonra yer alan zafer haberleri, İstanbul halkını sevinçten çıldırtıyor, kesin zaferin uzak olmadığını belli ediyordu. İstanbul bir tek kalp gibi çarpıyor, bozguncular kaçacak delik arıyorlardı. Cami ve mescitlere dolan halk: "Allahım, sen kahraman ordumuzun zaferini ve başarısını devam ettir," diye dua ediyor, şehitlere fatiha okuyordu.

3 Eylül'de "Bir Zihniyetin Tahlili" diye *Vakit*'de çıkan yazım şöyle bitiyordu: "*Eskiden Garp âlemi bizi niçin tanımıyor, niçin anlamıyor* diye yakınırdık. Son tecrübelerimize göre, buna artık şükretmemiz lazım geliyor. Düşma-

nın bizim kudretimizi yanlış ölçmesini ve gafil avlanmasını sırf buna borçluyuz.

Bir ordu kumandanlığı için en birinci gaye, kuvveti hakkında düşmana yanlış bir fikir vermek ve kendisini icabına göre kuvvetli veya zayıf göstermektir. İşte bu önemli gaye, bizim parmak oynatmamıza lüzum olmadan, sırf düşmanın bizim hakkımızdaki cehaleti ve taassubu yüzünden kolayca elde edilmiştir."

3 Eylül'de "Siyasi Ricat" başlığıyle çıkan bir yazıda da İstanbul'daki bozguncu ve düşman Beyoğlu gazetelerinin ve bunlarla bir hizada giden ve tek Türkçe gazete olarak Yunan işgali altındaki yerlerde satılmasına izin verilen Türkçe *Peyam-Sabah* gazetesinin Anadolu zaferi karşısında birdenbire dil değiştirmesiydi, gazete eski yazdıklarını unutarak, her şeyin arzuya uygun bir surette geliştiğini ileri sürüyordu.

İlk hedef Akdeniz... Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ordulara hitaben: "*Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri*" diye biten beyannamesi 5 Eylül tarihli gazetelerde ver aldı ve İstanbul'daki coşkunluğu son haddine çıkardı. 5 Eylül'de "Bir Hülyanın Bedeli" başlığıyle çıkan bir başyazıda şöyle deniliyor: "*Son gerçek haberlere göre ortada Yunan ordusu denilecek bir şey kalmamıştır. İşgale uğrayan topraklarımızın her kısmını geri almak ve Nihayet sevgili İzmir'imize girmek ordularımız için artık bir yürüyüş ve zaman meselesinden ibarettir. Bir taraftan da Anadolu'daki bozgunun bir neticesi olarak, eski Yunanistan'da karışıklıklar baş göstermiştir. Demek ki küçük Yunanistan için emperyalizm hülyalarına ait son büyük taksitleri ödemek saati gelmiş, çatmıştır. Yunanistan, dünyanın mağluplar ve düşkünler için pek cazip bir yer olmadığını farkedecek ve bu kara günlerinde kimsenin kendisine acımadığını görecektir.*"

7 Eylül'de çıkan bir başyazıda: "Ankara'dan gelen bir telgrafta belirtildiği gibi, Yunanlılar'da saldırışa değil, geri çekilmeye de kudret kalmamıştır. Yunanlılar yalan haberlerle kendi kendilerine afyon şırıngası yapabilirler. Bu, kendi bilecekleri bir şeydir, fakat afyonun tesiri geçicidir. Bu tesir geçtikten sonra acı eskisinden fazla şiddetle kendini gösterir."

Yunan Başkumandanı'nın Eylül'ün ikinci günü akşamı birçok generallerle birlikte esir edildiği, ancak 7 Eylül tarihli gazeteler yoluyla İstanbul'da duyulmuş, Kızılay bu haberi, Yunan Kızılhaçı'na bildirmeye vasıta olmuştur. İzmir'in işgaline sebep olanlardan biri olan eski Sadrâzam Damad Ferid Paşa, tam İstanbul'un zafer şenlikleri içinde olduğu bir sırada İstanbul'a gelmiş ve kendi adamları tarafından süklüm büklüm karşılanmıştır. Yunanlılar'ın bozgun günü ne düşündüklerini bir Yunan gazetesinde çıkan şu sözler dikkate layık bir surette ortaya koymuştur: "Yunanistan'ı bu felaketlerden mümkün olduğu kadar az zararla kurtarmak için Mustafa Kemal Paşa çapında bir Yunanlı'ya ihtiyaç vardır."

1 EyIül'de "İkinci Fetih" başlığıyla *Vakit*'de çıkan bir yazım, zafer günlerinin büyük sevincini şöylece tasvir ediyor: "Dün İstanbul'da büyük bir bayram günü hali vardı. Allı beyazlı bayraklarla dolu bir çerçeve içinde, İstanbul'un bütün Türk ve Müslüman halkı en tatlı saadet dakikaları geçiriyordu. Her yüzde vakarla karışık sevinç izleri okunuyordu. Beyoğlu'ndan dalgın dalgın İstanbul tarafına geçen bir insan, birdenbire gözünü açınca kendini şevkle, saadetle dolu başka bir âlemde buluyor, göğsünün derin bir iftiharla kabardığını, geçen acı günlerin biriktirdiği bütün azap ve ıstırapların bir an içinde dolgun bir sevince çevrildiğini hissediyordu.

Bugün bizimle beraber bütün Türklük ve Müslümanlık âlemi seviniyor. Bütün insanlık âleminin de sevinmesi

lazımdır. Çünkü bizim zaferimiz, hakkın haksızlığı, meşru milliyet prensiplerinin çılgınca bir emperyalizmi yenmesi demektir. Üç küsur yıl önce İzmir'in Yunanistan'a teslim edilmesi, zulmün ve gafletin ortalığa hakim kılınmasından başka bir şey değildi. Biz, üç küsur yıl mucizeler yaratarak uğraştık. Neticede hakkı, barışı, vakarlı ve ölçülü bir prensip siyasetini her şeye rağmen, zafer tepelerine yükselttik..."

Birinci cildin sonu

Ahmed Emin Yalman hatıralarının iki kitaba ayrılan birinci cildinde, çocukluğundan başlayarak okul hayatını, gazeteciliğe başlamasını ve Amerika'daki eğitiminden sonra döndüğü imparatorluk içinde, siyasal ve toplumsal olayları anlatmaktadır.

1922'ye kadar gelen dönemde neler yoktur ki? İkinci Abdülhamid'in istibdat yönetiminden sonra Hürriyet'in İlanı ile başlayan çoğulcu sistem, yeniliklere karşı direnmeler, 31 Mart Olayı ve Hareket Ordusu, Balkan Savaşları ve "Babıâli Baskını" ile başlayan İttihad ve Terakki İktidarı...

Bu olayları Birinci Dünya Savaşı izler ve yenilgiyle sonuçlanır.

Mütareke dönemi ise, koşulların ağırlığı yanında Galipler'in keyfi uygulamalarının olabildiğince yoğunluk kazandığı ve bunlara karşı direnmelerin de ortaya çıktığı bir dönemdir.

Anadolu'da başlayan Türk Kurtuluş Savaşı, zaferle sonuçlanacaktır.

cengizce

ISBN 975-8065-04-1 (Takım)
ISBN 975-8065-05-X (1.Cilt)

